

**MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA**

**BANATICA
32**

2022

B A N A T I C A

32

2022

MUZEUL BANATULUI MONTAN REȘIȚA

BANATICA

32

Editura MEGA | Cluj-Napoca | 2022

FONDATOR

Acad. CONSTANTIN DAICOVICIU

COLEGIUL DE REDACȚIE/ EDITORIAL BOARD

LIVIA MAGINA (manager), LIGIA BOLDEA (secretar de redacție/ editorial secretary), ADRIAN MAGINA (secretar de redacție/ editorial secretary), ALINA GHEORGHE, CRISTIAN OPREAN, VASILE RĂMNEANȚU, FELICIAN VELIMIROVICI

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC/ SCIENTIFIC BOARD

RADU ARDEVAN (Cluj-Napoca), IONEL CÂNDEA (Brăila), OVIDIU CRISTEA (București), COSTIN FENEȘAN (București), RUDOLF GRĂF (Cluj-Napoca), HARALD HEPPNER (Graz), ISTVÁN PETROVICS (Szeged), IOAN AUREL POP (Cluj-Napoca), MARTYN RADY (Londra), VICTOR SPINEI (Iași)

Banatica are calificativul ERIH PLUS (European Reference Index for Humanities)/
Banatica is ranked ERIH PLUS (European Reference Index for Humanities).

Banatica este indexată în baza de date EBSCO (Historical Abstracts with Full Text)/
Banatica is indexed in the EBSCO database (Historical Abstracts with Full Text).

Banatica este indexată în baza de date CEEOL (Central and Eastern European Online Library)/
Banatica is indexed in the CEEOL database (Central and Eastern European Online Library)

Articole din această revistă sunt indexate în „Regesta Imperii”
Articles appearing in this journal are abstracted in „Regesta Imperii”

Toate materialele trimise spre publicare trec prin procesul de peer-review /
All papers submitted for publication go through the peer-review process.

ISSN 1222-0612

BANATICA

Orice corespondență se va adresa / Any mail will be sent to the following address:

MUZEUL BANATULUI MONTAN

320151 REȘIȚA, B-dul Republicii nr. 10, ROMÂNIA

E-mail: office@muzeulbanatuluiimontan.ro; lboldea.ist27@gmail.com; adimagina@gmail.com

http: www.muzeulbanatuluiimontan.ro

tel. 0355/401219; fax. 0355/401220

Editura MEGA | www.edituramega.ro

e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS • CONTENTS • INHALT • SOMMAIRE

STUDII ȘI ARTICOLE

ALEXANDRU SIMON

- Campaniile dalmate și italiene ale nobililor de Recaș: implicațiile unui document
regal din august 1359 11
*The dalmatian and italian campaigns of the noblemen of Recaș: the implications of a
royal charter from august 1359*..... 18

LIGIA BOLDEA

- Două destine feminine din Banatul medieval: Caterina și Ana Chep de Gherteniș
(1400–1450) 23
*Two feminine destinies in the medieval Banat: Caterina and Ana Chep of Gherteniș
(1400–1450)*..... 47

MARIAN HORVAT

- Plutașii și căruțașii din Dej (sec. al XIII-lea – prima jumătate a sec. al XVI-lea) 49
The raftsmen and carters of Dej (the 13th century – first half of the 16th century)..... 65

DRAGOȘ LUCIAN ȚIGĂU

- Copii și adolescenți în Banatul medieval 67
Children and teenagers in the medieval Banat..... 111

ADRIAN MAGINA

- Politică și administrație la frontiera sud-vestică a principatului Transilvaniei.
Funcționarea comitatului Severin în secolele XVI-XVII¹¹³
*Politics and administration on the south-western frontier of the principality of
Transylvania. The functioning of Severin County in the 16th–17th centuries* 134

EDIT SZEGEDI

- Ein Schauprozess im Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts? 135
Un proces politic în Transilvania secolului al XVI-lea? 159

PETRONEL ZAHARIUC

- Două testamente ale Cantacuzinilor moldoveni din secolele XVII-XVIII și câteva
note despre ctitoriile familiei (Deleni și Țibucani) 161
*The moldavian Cantacusins' two wills in the 17th –18th centuries and some notes on
the familial foundations (Deleni and Țibucani)* 201

RADU NEDICI

- Pe urma banilor: o anchetă din secolul al XVIII-lea asupra averii adunate de episcopul Dionisije Novaković în Transilvania 203
Follow the money: an eighteenth-century investigation into the wealth amassed by bishop Dionisije Novaković in Transylvania..... 253

ROMULUS-GELU FODOR

- Pandemie și etatizare la frontiera estică a Transilvaniei, în secolul stăpânirii habsburgice 255
Pandemics and nationalization in the eastern border of Transylvania in the century of Habsburgs' domination..... 271

COSTIN FENEȘAN

- “Diario Estero”, “Bologna” și “Gazzetta di Mantova” – relatările unor ziare din Italia despre răscoala lui Horea (1784–1785) 277
“Diario Estero”, “Bologna” and “Gazzetta di Mantova” – italian journals on the Horea-uprising (1784–1785)..... 313

MIHAELA VLĂSCLEANU

- Reconstituirea unui fragment de artă barocă europeană – pictura plafonantă a bisericii franciscane Sf. Nepomuc din Timișoara 315
A fragment of european baroque art – the ceiling painting of the franciscan church of St. Nepomuk in Timișoara..... 333

CRISTINA GUDIN

- Diferiți, dar împreună. Populația Dobrogei în epoca modernă și relația sa cu autoritățile 335
Heterogeneous but all together. Population of Dobrudja in the modern era and their relation with the authorities 348

DRAGOȘ MIHAI NUȚĂ

- Uzina de fier din Bocșa 1860–1896: reconstituiri 351
Iron and Steel Plant in Bocșa, 1860–1896: restitutions 367

IMELGA-FRIDERIKA FÖLDI

- “The task of the institute is to accept orphaned children, raise them there and prepare them for life” – Jewish orphan care in Arad during the Dual Monarchy 369
“Sarcina institutului este de a primi copii orfani, de a-i crește acolo și de a-i pregăti pentru viață” – îngrijirea orfanilor evrei din Arad în timpul dublei Monarhii..... 380

PAULA VIRAG

- Aspecte ale conviețuirii diferitelor comunități etnice și religioase pe teritoriul comitatului Satu Mare la finalul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea.. 381
Aspects of coexistence of different ethnic and religious communities on the territory of Satu Mare County at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century... 390

FELICIA ANETA OARCEA

Generalul Romulus Ioanovici (1889–1983) – istoria unui destin.....	391
<i>General Romulus Ioanovici (1889–1983). History of a Destiny</i>	<i>404</i>

GHIZELA COSMA

Aspecte privind constituirea și activitatea Secretariatului Central al Femeilor Minoritare Maghiare (<i>Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkársága</i>) de la Cluj	405
<i>Aspects concerning the Central Secretariate of Minoritar Magyar Women (Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkársága) settind up and activity in Cluj.....</i>	<i>431</i>

EUSEBIU NARAI

Relațiile româno-franceze în intervalul mai-iunie 1931, oglindite în paginile cotidianului bănățean <i>Vestul</i>	433
<i>Romanian-french relations between may and june 1931, reflected in the pages of the Banat daily The West.....</i>	<i>467</i>

MINODORA DAMIAN

Impactul social al bolilor venerice în Carașul interbelic.....	469
<i>Social impact of venereal diseases in the inter-war times in Caraș</i>	<i>484</i>

MIHAELA BEDECEAN

Biblioteca Centrală Universitară Cluj și spațiul cultural germanofon în perioada interbelică	489
<i>Central University Library of Cluj and the germanofon cultural area in the inter-war times.....</i>	<i>505</i>

RADU PĂIUȘAN

Aspecte ale activității comuniste în Banat după 23 august 1944.....	507
<i>Aspects of communist activity in Banat after August 23, 1944.....</i>	<i>527</i>

FELICIAN VELIMIROVICI

Contribuții la istoria frontului ideologic românesc. Avataruri ale conceptului de “front” al istoricilor în timpul regimului comunist (1948–1985).....	529
<i>Contributions to the History of the Romanian Ideological Front. Avatars of the “historians’ front” concept during the Communist Regime (1948–1985)</i>	<i>550</i>

SÎNZIANA PREDĂ

Practici economice în socialismul românesc. Câteva istorii locale	553
<i>Economic practices in Romanian socialism. Several local stories</i>	<i>561</i>

VASILE RĂMNEANȚU

Aspecte privind starea de spirit a populației județului Timiș în anul 1982	563
<i>On the population frame of mind in the county of Timiș, in 1982.....</i>	<i>583</i>

VARIA

GEORGETA EL SUSI

- Exploatarea animalelor în nivelele neolitice târzii, eneoliticul timpuriu (grup Foeni) și bronzul timpuriu de la Uivar, județul Timiș 587
Animals management in the late neolithic levels, early eneolithic (Foeni group) and early bronze from Uivar, Timiș county..... 597

REMUS MIHAI FERARU

- Célébration de Déméter et de Corè Pérsephone dans les colonies milésiennes de la Propontide et du Pont-Euxin 611
Celebrarea Demetrei și a Corei Persefona în coloniile milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin 631

OCTAVIAN-CRISTIAN ROGOZEA, DOREL MICLE, CONSTANTIN ADRIAN BOIA

- Cercetări arheologice de suprafață în hotarul administrativ al municipiului Timișoara și în zona periurbană (I). Repertoriul arheologic al comunei Giroc (loc. Chișoda, loc. Giroc) 637
Archaeological surface surveys in the administrative boundary of the municipality of Timișoara and in the peri-urban area (I). Archaeological repertoire of Giroc commune (Chișoda and Giroc localities) 673

CONSTANTIN ADRIAN BOIA

- Siturile medievale (sec. VII-XIII) din perimetrul localității Răcășdia – o analiză a parametrilor morfometrici..... 691
Medieval sites (7th–13th centuries) in the area of Răcășdia (Caraș-Severin county) – an analysis of morphometric measurements 696

OBITUARIA

- IN MEMORIAM. GERHARD DOBESCH (1939–2021) 705

RECENZII, PREZENTĂRI DE CARTE

- Daniela Deteșan, Claudia Septimia Sabău (eds.), *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, Series Historica, Supliment LX, 2021, *Femeia între tradiția și modernitatea românească (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX). Interogații, realizări, perspective*, Cluj-Napoca, 2022, 339 p. (Oana-Ramona Ilovan)..... 721

- ABREVIERI BIBLIOGRAFICE..... 725

- NORME DE TEHNOREDACTARE..... 727

- EDITORIAL GUIDE..... 731

STUDII ȘI ARTICOLE

CAMPANIILE DALMATE ȘI ITALIENE ALE NOBILILOR DE RECAȘ: IMPLICAȚIILE UNUI DOCUMENT REGAL DIN AUGUST 1359

Alexandru Simon*

Cuvinte cheie: regele Ludovic I de Anjou, Alexandru Basarab al Țării Românești, Recaș, Zadar, exilați

Keywords: King Louis I of Anjou, Alexandru Basarab of Wallachia, Recaș, Zadar, exiles

Pe 29 august 1359¹, Ludovic I de Anjou a donat domeniul Recaș (Rékás), de la hotarul dintre Comitatul Timiș și – mai apoi – așa-numitul Banat Montan² celor sașe fii ai lui Ladislau, băiatul lui Zarna³, *Olachorum nostrorum fidelium*.⁴ Regele confiscase Recașul, împreună cu domeniul Chistău (Kiszetó)⁵, donat de asemenea neamului lui Zarna, de la, pe atunci, decedații Nicolae, Filip și Ioan, *valahi* la rândul lor.⁶ Aceștia îi fuseseră necredincioși atât lui Ludovic, cât și deja tatălui acestuia, Carol-Robert.⁷ În schimb, fiii lui Ladislau *Zarnai* rămăseseră de

* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, nr. 12–14, e-mail: alexandrusimon2003@gmail.com

¹ *Documenta Romaniae Historica* (DRH), D. *Relațiile între Țările Române, I. 1222–1456*, ed. Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain (București, 1977), no. 40, 73–75 (cu traducere în română și indicarea edițiilor mai vechi).

² A se vedea aici Adrian Magina, “*Universitas valachorum*: Privilege and Community in the Medieval Banat,” in *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society* (= *Minerva*, III, 15; *Studies in Russia and Eastern Europe*, 13), eds. Suzana Miljan, Éva B. Halász, Alexandru Simon (Cluj-Napoca – Zagreb – London, 2019), 493–502.

³ În limba maghiară, *zárna* corespunde lui <ea/ el> *va închide* (a treia persoană singular, condițional prezent). În română, echivalentul (de origine slavă) ar fi *posadnic* (*posadnică*).

⁴ Actul (Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL-OL), Budapest, Diplomatikai Levéltár (DL), [no.] 58549) se distinge prin dublul sigilu regal, pierdut apoi în campania din Bosnia (1363), ceea ce a dus și la o lungă „notă de autentificare” sub textul propriu-zis.

⁵ Vezi pentru zonă și Elek Szaszskó, “The Viceban, the Noble Judges and “the Traitor”: The Biographies of the Oszlári and Porazfalvi Families,” *Banatica* 28/II (2018): 419–451.

⁶ *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, eds. Imre Lukinich, László Gáldi, Antal Fekete Nagy, László Makkai (Budapest, 1940), no. 105, 140–142 (regest politic).

⁷ În august 1359, Ludovic nu a menționat vreo relație de familie între Nicolae, Filip și Ioan, în pofida întinderii domeniilor acestora. Editorii *Documenta Valachorum* (142, nota 4) au accentuat

partea regelui Ludovic I, când voievodul valah transalpin Alexandru *Basarab* refuzase să-l recunoască drept suzeran.⁸ Familia *Zarnai/ Rékási* își pierduse ca urmare pământurile transalpin și fusese nevoită să se refugieze sub protecția lui Ludovic.⁹ Familia a rezistat și s-a distins în slujba regelui *specialiter ante Jadram* (*mai ales în fața <zidurilor> Zadar-ului*)¹⁰, orașul disputat între monarhul angevin și Veneția încă de la mijlocul anilor 1340.¹¹

Aceasta însemna enorm pentru rege în august 1359. Trecuse peste un an de când Pacea de la Zadar (18 februarie 1358) fusese încheiată în favoarea lui Ludovic I.¹² Până la acea dată (inclusiv¹³ conform actului pentru fugarii *transalpini*), și Alexandru *Basarab* revenise la credința datorată lui Ludovic.¹⁴

Foarte elegantul document, redactat pe pergament¹⁵, emis pentru urmașii lui Zarna a purtat dublul sigiliu regal.¹⁶ A fost confirmat de elitele seculare și ecleziastice de sub puterea lui Ludovic, inclusiv de către episcopii dalmați de Zadar¹⁷, Nicolò Matafari (cel care, la 1345 și la 1346, încercase fără succes să prevină diplomatic căderea venețiană a Zadarului)¹⁸ și de *Split*, Ugolino

– doar – faptul că majoritatea numelor așezărilor din actul regal erau de origine maghiară, inclusiv Recaș, nume provenit însă sigur din slavă, din *rika*, curs de apă/ râu.

⁸ Șerban Papacostea, “La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source,” *Revue Roumaine d’Histoire* 17, no. 3 (1978): 389–403. A se vedea aici și contribuția neglijată al lui Ovidiu Cristea, “O precizare privind raporturile dintre Țara Românească și Ungaria în secolul al XIV-lea,” *Erasmus*, III (2001), 3–5, la 4.

⁹ A se vedea, în comparație angevină, și controversatul caz așa-numit „al Bogdăneștilor” din Aurel Decei, “Une opinion tendancieuse de l’historiographie hongroise. Les origines de Bogdan I, fondateur de la Moldavie,” *Revue de Transylvanie* 5, no. 3 (1939): 289–312.

¹⁰ Emil Lăzărescu, “Despre relațiile lui Nicolae-Alexandru Voevod cu Ungurii,” *Revista Istorică* 32, nos. 11–12 (1946): 115–139, at 136–138. Receptarea mențiunii a fost influențată (negativ) de faptul că aceasta fusese pentru prima oară pusă în evidență de Robert Roesler în *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens* (Leipzig, 1871), 299.

¹¹ Nada Klaić, Ivo Petricoli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409* (Zadar, 1976), 315–322, 337–338.

¹² A se vedea Milko Brković, “Isprave o Zadarskom miru 1358,” *Radovi Zavoda za Povijesne Znanosti Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti u Zadru* 51 (2009): 69–107, mai ales 84–91.

¹³ Cea mai veche mențiune documentară a reconcilierii dintre Ludovic și Alexandru se găsește în actul regelui din februarie 1355 pentru Demetrie Futaki, episcopul Oradiei, mediator papal între rege și Alexandru încă din octombrie 1345 (DRH, D, I, no. 38, 70).

¹⁴ Cf. și Lăzărescu, “Despre relațiile,” 137–138 (a se vedea astfel și comentariile de mai jos).

¹⁵ <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/>, sub numărul – DL – de referință 58549.

¹⁶ Plecând de la contestata legitimitate ungară a Angevinilor, vezi Imre Takács, *Az Árpád-házi királyok pecsétjei (=Corpus Sigillorum Hungariae Mediaevalis, I)* (Budapest, 2012), passim.

¹⁷ Pentru complexa structură a Zadarului (anii 1340–1350): Sandra Begonja, Zrinka Nikolić Jakus, “The Noble Families of Butovan and Botoño in Medieval Zadar: Family Structure, Property Reconstruction, and Social Life,” *Povijesni Prilozi* 56 (2019): 75–104, la 102–103.

¹⁸ Vezi Carlo Federico Bianchi, *Nicolò de Matafari, arcivescovo di Zara ed i suoi scritti* (Zara, 1881); Andrea Labardi, “Nicolò Matafari,” *Dizionario Biografico degli Italiani* 82 (2008): 86.

Malabranca da Gubbio.¹⁹ Nesurprinzător poate²⁰, documentul nu a avut un loc de emitere, Ludovic fiind în campanie împotriva Serbiei la acea vreme.²¹

“Superior ca și calitate” actului prin care Voicu și neamul său a primit de la Sigismund de Luxemburg domeniul Hunedoarei în 1409²² (Hunedoreștii au preluat apoi o bună parte din pământurile familiei *Zarnai/Rékási* când ea s-a stins),²³ hotărârea regală din 29 august 1359 se remarcă și printr-o lacună editorială modernă. Conform originalului, membrii familiei se distinseseră *specialiter ante Jadram et in partibus Treuisianis*, adică mai ales în fața <zidurilor> Zadar-ului și în părțile Treviso-ului.²⁴ Din secolul al XIX-lea, istoricii maghiari și apoi cei români (care, la început, doar au reluat edițiile maghiare de surse) au omis *et-ul* sau/și apoi începutul abreviat al cuvântului *Treuisianis*.²⁵ În cea mai recentă (și reală) ediție românească a actului (1977), cuvintele în discuție au fost redactate: *in partibus [...]sianis*.²⁶ Editorii au notat – în chip evident fals – că parantezele drepte corespundeau unei lacune în documentul original.²⁷

Primul editor cunoscut al actului²⁸, György Fejér, a citit *Transmarinis* în loc de *Treuisianis* (1834). Era o eroare majoră până și pentru acele vremuri.²⁹ Ulterior, la 1896, Tivadar Ortvay și Frigyes Pesty au emendat lecțiunea lui Fejér prin inserarea unei lacune: *specialiter ante Jadram et in partibus ... sianis*.³⁰

¹⁹ Vezi și Benedikta Zelić-Bučan, “Najstarije Gospine crkve u Hrvata,” *Crkva u Svijetu* 11, no. 3 (1976): 247–256, la 251, nota 18. Prezența celor doi prelați întărește importanța actului.

²⁰ Dar, în contrast perfect, cu caracterul foarte solemn al extrem de îngrijitului document.

²¹ Pentru campanie, vezi și Gyula Kristó, *Az Anjou kor háborúi* (Budapest, 1988), 147–148.

²² MNL-OL, DL 37591 (18 octombrie 1409). A se vedea astfel și DRH, D, I, no. 113, 183.

²³ Orientativ: Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și orașului Timișoara. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, eds. Livia Magina, A. Magina, II. 1430–1470 (Cluj-Napoca, 2014), no. 99, 130–131; no. 102, 133–134; no. 105, 135–136; no. 107, 137–138 (1443–1444); no. 167, 199–200 (1449); nos. 360–362, 423–430 (1470); vezi și nos. 219–220, 251–253; no. 222, 254–255 (1453); no. 252, 291 (1455)

²⁴ <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/>, sub numărul – DL – de referință 58549.

²⁵ A se vedea în acest sens și imaginile reproduse în planșele de la finalul acestui material.

²⁶ DRH, D, I, no. 40, 73. Actul a fost republicat ca atare în DRH, C, XI, no. 400, 406.

²⁷ *Lacună în textul publicat* (DRH, D, I, no. 40, 75, nota 2). Afirmția era desigur tranșantă.

²⁸ În comparație: Martyn Rady, “The Forgeries of Baron József Kemény,” *Slavonic and East European Review*, 71, no. 1 (1993): 102–125. Prin educație, Fejér era un teolog (și un filosof).

²⁹ Fejér a publicat de două ori (!) actul în *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, IX–3 [1359–1366; 1351–1366] (Buda, 1834), no. 1, 33–35 [datat 1359; documentul era în arhiva conților Forgách (*Ex archiuo CC Forgách*)]; no. 121, 253–255 [datat 1361 (!); se nota totuși că actul se găsea în arhiva conților Forgách și că privea anul 1359 (*Ex archivio CC Forgách. Spectat ad an. 1359*)]. În ambele variante (în cea de a doua, abrevierile au fost întregite), *Transmarinis* apărea în loc de *Treuisianis*. În mijlocul tulburărilor revoluționare din Banat, Ágoston Bárány (în *Temes vármegye emléke* I (Nagy-Becskerek, 1848), 45–47) a urmat ediția Fejér. La fel a procedat și Lăzărescu, dar la 1946. El a preluat și *Transmarinis*.

³⁰ *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, I. 1183–1430 (Pozsony, 1896),

Explicația maghiară pentru omisiunea editorială, începând de la 1896³¹ și de la vremea Mileniului Maghiar³², ar putea fi: istoricii maghiari s-au temut că în *partibus Treuisianis* erau în *partibus Trans(s)iluanis*. Aceasta nu era – în chip limpede – cazul, și dacă ne uităm la scrierea titlaturilor voievodului Transilvaniei, *Andrea wayouda transilvano* (Andrei Lackfi³³), și a episcopului Transilvaniei, *Dominico transilvano* (Dominic Szécsi³⁴), ambii pomeniți drept martori în documentul emis de regele Ludovic I de Anjou în august 1359.³⁵

Temerea istoricilor maghiari nu era – însă – nejustificată.³⁶ Transilvania a fost o sursă majoră de probleme pentru Ludovic până în anii 1370.³⁷ În plus, după “cronicarul oficial” al regelui, Ioan de Târnave, voievodul *transalpin* Alexandru l-a recunoscut pe fiul lui Carol-Robert drept suzeran doar după ce acesta a strivit revolta transilvană de la începutul domniei (1342–1343).³⁸ Pe baza lecțiunii eronate *Transiluanis* din actul regal (pe deasupra) pentru familia Zarnai/ Rékasi, se putea susține că Ludovic I (*cel Mare/ Nagy Lajos* în istoriografia maghiară) se luptase pentru Transilvania cu *valahii basarabi*.³⁹

Istoriografia română (în special cea naționalistă) avea doar de câștigat de pe urma unei astfel de “lecțiuni transilvane”.⁴⁰ Cu toate acestea, în 1977, pe când, în România, *comunismul liberal*⁴¹ cedase deja – în bună măsură – în

no. 55, 87–89. Până la DRH, D (1977), ediția pare să fi fost neglijată în istoriografia română.

³¹ O rară analiză: Timea Galambos, *Magyarisches Millennium. Glanz- und Schattenseiten der ungarischen Tausendjahrfeier* [lucrare de masterat (Universität Wien)] (Wien, 2014), 79–82.

³² Nu este poate de mirare că în timpul celui de Al Doilea Război Mondial, subiectul nu a fost atins în regestul din *Documenta Historiam Valachorum* (1941), no. 105, 140–142.

³³ Pentru acest important personaj, vezi și András W. Kovács, “Voievozii Transilvaniei în perioada 1344–1359,” în *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, eds. Rudolf Gräf, Dumitru Țicu, A. Magina (Cluj-Napoca, 2011), 37–65, în special 57–61.

³⁴ János Eszterházy, “András erdélyi püspök felségértése 1349-ben,” *Századok* 2, no. 2 (1868): 90–94. Iar, la fel ca familia Lackfi, divizata familiei Szécsi avea interese și la Severin.

³⁵ Pentru conformitate, edițiile maghiare și ediția românească: Fejér, *Codex diplomaticus* IX–3, no. 1, 35; no. 121, 255; Ortway-Pesty, *Oklevelek*, I, no. 55, 89; DRH, D, no. 40, 74.

³⁶ În contextul menționat al Revoluției de la 1848–1849 și în legătură cu Transilvania (câmp de bătălie, precum Banatul), vezi și Friedrich Firnhaber, “Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. (1490–1526),” *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen* 2, no. 2 (1849): 375–551, la no. 10, 410 („apelul transilvan” al lui Maximilian I de Habsburg în favoarea lui Ștefan *cel Mare* al Moldovei).

³⁷ A se vedea aici și studiul clasic al lui Bernát L. Kumorovitz, “I Lajos királyunk 1375. évi havasföldi hadjárata (és török) háborúja,” *Századok* 117, no. 5 (1983): 919–982, la 971, 978.

³⁸ Pentru textul lui Ioan de Târnave (Kükülö), a se vedea ([*Vita Ludovici*, în] Joan Thuróczy, *Chronica Hungarorum I. Textus*, ed. Erzsébet Galántai, Gy. Kristó (Budapest, 1985), 162.

³⁹ Nu conta că Ludovic câștigase. Conta că „imigranții” îi puseseră în pericol stăpânirea.

⁴⁰ Ea s-ar fi înscris perfect în logica *Lupta întregului popor* sau în cea a Țării Românești a *Transilvaniei* din *Istoria militară a poporului român*, mai ales din volumul I (București, 1984).

⁴¹ Ș. Papacostea, “Captive Clio: Romanian Historiography under Communist Rule,” *East*

fața *comunismului naționalist*,⁴² editorii români ai actului regal ungar din august 1359, au asumat așa-zisa lacună, afirmată – la anul 1896 – de către editorii maghiari ai izvorului. Asemenea “simbioze” româno-maghiare sunt rare.⁴³

În chip onest, editorii români⁴⁴ au evitat un “delir transilvan”. În mod nefiresc, au refuzat și lecțiunea naturală, ca și cum Treviso ar fi provocat o problemă (românească) la fel de mare precum Transilvania pentru istoricii maghiari. Înainte de a privi istoriografia, să privim astfel documentul regal.

De la început, actul emis de Ludovic I pe 29 august 1359 pentru familia Zarnai/ Rékasi era “o istorie a trădărilor” îndurate de către el și de către tatăl său, fie din partea nobililor din Regatul Ungariei (în acest caz din zona așa-numită a Banatului), fie din partea voievodului *transalpin* (Alexandru Basarab). Tonul documentului nu era nici trufaș, nici triumfător. Toate aceste trădări fuseseră depășite, fie prin pedepsirea felonilor (de unde și domeniile confiscate acordate acum, la sfârșitul verii lui 1359, familiei Zarnai/ Rékasi), fie prin revenirea acestora la credința datorată regelui Ludovic (Alexandru trebuise să-l accepte până la urmă pe fiul lui Carol-Robert drept suzeran).⁴⁵

Fuseseră o sumă de încercări cărora monarhul angevin le făcuse față. La fel fuseseră și confruntările de la Zadar și de la Treviso, unde s-au distins membrii familiei Zarnai/ Rékasi. La Zadar, la 1346,⁴⁶ armata regelui fusese aproape distrusă, inclusiv prin trădare (la 1358, Zadar-ul a căzut aproape de la sine în

European Quarterly 26 (1996): 181–208, aici la 194–195, 200–201. Pentru nuanțe, vezi Felician Velimirovici, “Romanian Historians under Communism: An Oral History Inquiry,” *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia* 56, no. 2 (2011): 116–137, în special 126–129, 132–137.

⁴² Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu* (Bucharest, 2007), 192.

⁴³ Amintim numai cazul cetății Hunyad primite de Mircea I *cel Bătrân* de la Sigismund de Luxemburg (1399) și identificată din anii 1980 (–1990) cu Bologa de lângă Huedin (a se vedea Adrian Andrei Rusu, “Castelani din comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea,” *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia* 26, no. 1 (1981): 12–25, aici 16–17, „completat” de către Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457*, I (Budapest, 1996), 330).

⁴⁴ Dintre editorii DRH, D, I (adică, Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain), Konrad Gündisch era – evident – sas transilvănean.

⁴⁵ În comparație (românească) cu de pildă documentele privitoare la campania lui Carol-Robert de la 1330 sau la luptele din Țara Românească de la 1368 (inventariate de Sergiu Iosipescu, “Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241–1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească,” în *Constituirea statelor feudale românești*, ed. Nicolae Stoicescu (București, 1980), 41–95 și mai devreme de Maria Holban, “Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină,” *Studii. Revistă de Istorie* 15, no. 2 (1962): 315–348), actul regelui Ludovic din 29 august 1359 nu conține vreo „violență de limbaj” la adresa adversarilor celor doi monarhi angevini.

⁴⁶ Vezi și Dolores Butić, *Analiza djela Obsidio Iadrensis: od teksta do autora* [teză de doctorat (Universitatea din Zagreb)] (Zagreb, 2021), 91–101; Kristó, *Az Anjou kor háborúi*, 103–104.

măinile regelui Ludovic I).⁴⁷ La Treviso, la 1357, în război tot cu Republica Sfântului Marcu, Ludovic fusese la un pas de a-și pierde viața.⁴⁸ Membrii familiei Zarnai/ Rékasi, niște fugari *transalpini*, stătuseră alături de monarh la fiecare dintre aceste cumpene “venețiene” ale domniei sale.⁴⁹

Din conținutul documentului din 29 august 1359 era evident că faptele de arme ale fidelilor angevini Zarnai/ Rékasi de la Zadar se petrecuseră cu ocazia înfrângerii ungare de la 1346 și nu cu prilejul victoriei de la 1358.⁵⁰ Cu toate acestea, în absența lecțiunii și în părțile Treviso-ului (în părțile trevisane), în istoriografia română se putea forța interpretarea că familia Zarnai/Rékasi se distinsese la Zadar nu la 1346, ci la 1358 pentru ca, deopotrivă, conflictul dintre Ludovic I și Alexandru (care dusesse la fuga “peste munți” a familiei Zarnai/Rékasi), cât și reconcilierea dintre acștia să fie datată cât mai târziu.⁵¹ Prin introducerea lecțiunii și în părțile Treviso-ului (sigur doar la 1357)⁵² după *mai ales în fața Zadar-ului*, această forțare interpretativă devenea imposibilă.

De ce a fost necesară denaturarea vădită a sursei, susținută în special – înaintea Păcii de la Paris (1947) – de către Emil Lăzărescu (1946)⁵³, consul în Ministerul Afacerilor Externe al Regatului României la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial⁵⁴, și – la vremea Revoluția Maghiară de la 1956 – de

⁴⁷ A se vedea, orientativ, și sinteza lui John V.A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Ann Arbor, 1987¹), 341–345.

⁴⁸ Episodul a fost analizat de către Iván Bertényi, *Nagy Lajos király* (Budapest, 1989), 62–63.

⁴⁹ Pentru legăturile (anti-ungare) dintre Țara Românească și Veneția, vezi (încă din anii 1920) și Gh.I. Brătianu, “L'expédition de Louis Ier de Hongrie contre le prince de Valachie Radu Ier Basarab en 1377”, *Revue Historique du Sud-Est Européen* 2, nos. 4–6 (1925): 73–82).

⁵⁰ [...] *Quo facto, semper vestigia nostre maiestatis immitantes, in continuis nostri expeditionibus, et specialiter ante Jadram et in partibus Treusianis, se ipsos fortune casibus exponendo, continuos labores et sollicitudinum curas et adversancium amfractus viriliter supportantes, cum eorum sanguinis effusionem, se studuerunt reddere nobis gratiosos [...]*. Am reproduș, după original (MNL-OL, DL 58549), întregind ediția DRH, D (I, no. 40, 73), pasajul care lega, în actul din august 1359, fuga familiei din Țara Românească de răsplata ei regală în aria Banatului.

⁵¹ Vezi mai ales Lăzărescu, “În legătură cu relațiile,” 136–137 (1946), cu îndreptățita critică (1980) adusă de Ș. Papacostea, “Triumful luptei pentru neatârănare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești,” în *Constituirea statelor*, 165–193, la 173, nota 30.

⁵² Celelalte operațiuni militare ungare din aria venetă sunt mult posterioare anului 1359 (vezi și Șerban Marin, “Un transilvănean la Veneția. Cazul voievodului Ștefan Lackfi II în contextul conflictului veneto-padovano-maghiar de la 1372–1374,” *Revista Arhivelor* 79, nos. 1–2 (2002): 73–100, inclusiv documentația disponibilă de dinaintea Războaielor Mondiale)

⁵³ Reamintim astfel: “Despre relațiile lui Nicolae Alexandru Voievod cu ungurii,” *Revista Istorică*, 32, nos. 11–12 (1946): 115–139. „Viziunile sale ortodoxe” au fost rapid contestate de către greco-catolicul Zenovie Păclișanu (în revista rivală *Revista Istorică Română*, 17, nos. 1–2 (1947): 197–198). La rândul său, transilvăneanul Păclișanu (membru al Academiei Române și politician) a fost încarcerat de „noile autorități românești”. A murit în închisoare (1958).

⁵⁴ Nicolae Șerban Tanașoca, Radu E. Lăzărescu, “O mărturie inedită despre actul de la 23

Maria Holban⁵⁵, fica guvernatorului militar român al Budapestei în 1919?⁵⁶ Prin fuga sub protecția lui Ludovic I a familiei Zarnai/ Rékasi de dinaintea primei bătălii de la Zadar (1346), actul regal din 29 august 1359 arăta că: (1) încă de la începutul anilor 1340 voievod al Țării Românești era Alexandru *Basarab*, nu Basarab “de la Posada” (oficial, tatăl lui Alexandru);⁵⁷ (2) felonia lui Alexandru față de Ludovic coincisese nu cu vreo „rezistență ortodoxă” la presiunea catolică a Budei ci cu legătura directă stabilită între *valahii romani* conduși de Alexandru și Papalitatea de la Avignon, raporturi pe care – spre mânia papei Clement al VI-lea – Ludovic încercase să le blocheze (1345).⁵⁸

In partibus Treuisianis prăbușea cheia de boltă a unui edificiu istoriografic zidit de la descoperirea în Biserica Sfântului Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș (1920) a unui *graffito* “tipărit centrat” pe două rânduri.⁵⁹ “Inscripția” pomenea moartea *Marelui Basarab Voievod* la Câmpulung, iar, un rând mai sus, anul 6860 (1351–1352).⁶⁰ Descoperirea “certifica” tradiția că Basarab “de la Posada” murise și fusese îngropat la Câmpulung la aproape un deceniu după data la care, conform surselor medievale sigure, Alexandru *Basarab* se înțelesese cu Ludovic I și începuse să negocieze cu Papa Clement al VI-lea.⁶¹ Cercetările

august: însemnările zilnice ale istoricului Emil Lăzărescu,” *Memoria* 17, nos. 3–4 (2001): 10–21. Lăzărescu a fost apoi întemnițat (1947–1954). A supraviețuit și muncit până în 1987.

⁵⁵ “Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (rolul lui Benedict Himfy în legătură cu problema Vidinului,” *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 1 (1956): 7–62, la 32–33. Holban ataca o serie de probleme care nu aveau legătură cu titlul.

⁵⁶ Vezi sugestivul portret realizat de Andrei Pippidi, “Maria Holban și studiile de istorie a Occidentului european,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* 19 (2001): 377–384, aici la 383.

⁵⁷ Înaintea Primului Război Mondial, istoricii români puneau în general capăt domniei lui Basarab „de la Posada” imediat după anul 1335 (Dimitrie Onciul, *Originile Principatelor Române* (București, 1899), 175–176, 180–188; Constantin Kogălniceanu, *Tabloul genealogic și cronologic al Basarabilor, domni ai Țării Românești. 1310–1659* (București, 1912), tabelul I.).

⁵⁸ Cazul a fost discutat recent în context de Ș. Papacostea, “Istorie și geopolitică. Geneză statului în trecutul românesc,” *Revista Istorică*, NS, 25, nos. 1–2 (2014): 213–229, la 217–225.

⁵⁹ Cea mai recentă analiză îi aparține lui Ioan Albu, *Memoria epigrafică în Europa Centrală și de Sud-Est (Evul Mediu și Epoca Premodernă)* (Sibiu, 2014), 243–244. Pentru seriile de *graffiti* medievale certe din biserică: Constantin Bălan, Dan Mohanu, “Unele considerații privind cercetările de la Biserica Domnească din Curtea de Argeș. Timpanul de vest al naosului și inscripțiile descoperite,” *Revista Monumentelor Istorice* 61, no. 2 (1992) [1998]: 53–65.

⁶⁰ D. Onciul, “Anul morții marelui Basarab voievod,” *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* 10–16 (1917–1923): 101–104 (Onciul a decedat – însă – înaintea apariției articolului). Reamintim cuvintele lui Lăzărescu (“Despre relațiile,” 117–118): [...] “Dar, acum un sfert de veac, o întâmplare fericită făcea să se descopere în Biserica Domnească dela Argeș binecunoscutul grafit care fixează definitiv moartea lui Basarabă Întemeietorul în anul 6860 dela Facerea Lumii, deci între 1 Septemvrie 1351 și 31 August 1352 [...]”. Alte comentarii sunt probabil de prisos.

⁶¹ De unde și căderea nervoasă suferită de Dimitrie Onciul, la acea vreme Președintele

arheologice și artistice argeșene de la sfârșitul anilor 1960 și de la începutul anilor 1970 (anterioare ediției din *Documenta Romaniae Historica* a actului regal din august 1359) au arătat că “inscripția de la 6860” era în cel mai fericit caz un pios act de memorie, databil cândva după anii 1365–1368.⁶²

“Trecând peste” impactul istoriografic major al acestui exemplu major de *inventare a tradiției*,⁶³ merită reținut, în contextul actului regal din august 1359, că “*graffito*-ul de la 6860” împreună cu “lacuna de la 1359” au ascuns o familie nobiliară care, la începuturile ei regale ungare, pare să fi avut măcar importanța de mai târziu a Drăgoșeștilor sau a Hunedoreștilor. În toamna lui 1365, Carapciu (*Karapch Olachus*), fiul lui Ladislau Zarnai/ Rékasi, era un membru al curții regale, un *aule nostre familiaris* pentru Ludovic.⁶⁴ Singurii valahi care au mai ajuns la statutul lui Carapciu la curte au fost (din 1373) fiii lui Sas, voievod al Moldovei până înainte de februarie 1365.⁶⁵ În octombrie 1409, Voicu, tatăl lui Iancu de Hunedoara, era numai un *cavaler* al regelui.⁶⁶ Planurile lui Ludovic pentru familia “de Recaș” în vremuri tulburi, marcate de repetate criza *transalpine*, merită – și din acest motiv – un studiu special.

THE DALMATIAN AND ITALIAN CAMPAIGNS OF THE NOBLEMEN OF RECAȘ: THE IMPLICATIONS OF A ROYAL CHARTER FROM AUGUST 1359

Abstract

On August 29, 1359, King Louis I of Anjou granted the Recaș estate (in the present-day Romanian Banat) to the sons of Ladislav, the son of Zarna, *Olachorum nostrorum fidelium*. The king of Hungary had taken that estate from Nicholas, Philip and John (likewise Wallachians) who had been unfaithful to both Louis I and to his father, Charles-Robert. The sons of Ladislav in return had sided with Angevine monarch when the lord of these sons of Ladislav, Alexander *Basarab*, voivode of Wallachia, had refused to acknowledge King Louis as his natural suzerain. For this, the sons of Ladislav had lost their lands and fortunes and had to take refuge in the Hungarian kingdom. Still, they went on and distinguished them in King Louis’ service, *specialiter ante Jadram et in partibus Treuisianis*.

The charter bore the royal double seal and was confirmed by the main secular and

Academiei Române, la auzul vestii descoperirii „inscripției” (Gala Galaction, *Jurnal*, ed. Teodor Vârgolici (București, 1977), 182; cf. deja inclusiv Nicolae Constantinescu, “Radu I Vv. și scaunul din Argeș. Repere din istoriografie,” *Argesis* 18 (2009): 89–114, la 91, nota 5).

⁶² Vezi N. Constantinescu, *Curtea de Argeș. 1200–1400. Asupra începuturilor Țării Românești* (București, 1984), 148 (reamintim: a fost o sinteză sensibil de mult amânată a cercetărilor).

⁶³ Vezi *The Invention of Tradition*, ed. Eric Hobsbawm, Terence Ranger (Cambridge, 1983).

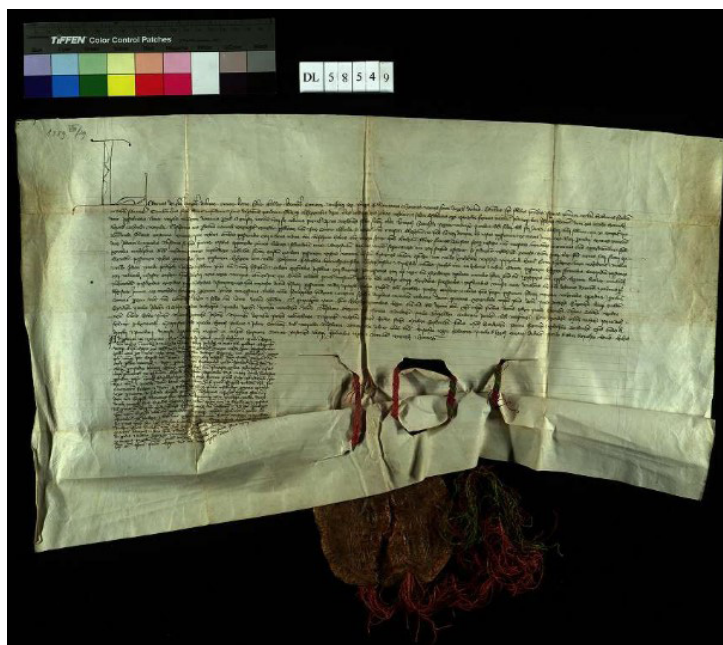
⁶⁴ Mai ales *Anjou-kori Oklevéltár*, XLIX. 1365, ed. Ferenc Piti (Szeged, 2020), no. 432, 218.

⁶⁵ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440–1514* (București, 2000), 423–425.

⁶⁶ În particular Ioan-Aurel Pop, *Hunedoreștii: o familie europeană* (Cluj-Napoca, 2020), 83–92.

ecclesiastical authorities of the Angevine realm, including the bishops of Zadar, Nicholas de Matafaris, and Split, Ugolin de Malabranca. Louis I certainly cared much about these Wallachians, especially about one of Ladislas' sons, *Karapeh* a future *familiar* of the royal court., and valued their loyalty, proven *especially* – according to the same king – *in front of* <the walls of> *Zadar*. As indicated also by the less than triumphant words of the son of Charles-Robert, these Adriatic deeds were accomplished in the summer of 1346, during King Louis' failed attempt to relieve the city of Zadar besieged by the Venetian forces. It was against the soldiers of the same Republic of Saint Mark that the Wallachian exiles distinguished themselves while fighting in the neighbourhood of Treviso in mid-1357.

Conspicuously enough since the 1830s, as well as well into the 1970s, both Hungarian and Romanian historians and editors have avoided a proper reading of the *et in partibus Treuisianis* wording in the royal charter from 1359. *Treuisianis* was either “transliterated” *Transmarinis* or the passage was omitted from the editions and labelled “lacuna in the original charter”. The Hungarian part was seemingly afraid that the passage might read *Trans(s)iluanis*, meaning – erroneously? – that Louis I had to fight also the Wallachians for haloed Transylvania. The Romanian part – “justifiably” – feared that the correct reading, *Treuisianis*, would lead to the collapse of the historiographical vulgate of the beginnings of Wallachia. That vulgate was founded on a strange *graffito* discovered in the *Princely Saint Nicholas Church* in Curtea de Argeș in 1920, a few months after the Peace of Trianon.

1. Actul regelui Ludovic I de Anjou din 29 august 1359 pentru familia Zarnai/ Rékasi (Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL-OL), Budapest, Diplomatikai Levéltár (DL), [no.] 58549; disponibil online la <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/>, sub numărul – DL – de referință 58549)

DOUĂ DESTINE FEMININE DIN BANATUL MEDIEVAL: CATERINA ȘI ANA CHEP DE GHERTENIȘ (1400–1450)

Ligia Boldea*

Cuvinte cheie: Banatul medieval, comitatele Caraș și Torontal, nobile doamne, familia Chep de Ghertenîș

Keywords: medieval Banat, counties of Caraș and Torontal, noble women, family of Chep of Ghertenîș

A urmări destinul unor femei din perioada medievală poate fi o provocare în condițiile unor informații precare, aleatorii, datorate vizibilității reduse a femeii într-o societate în care preeminența masculină pe toate palierele societății este mai mult decât evidentă. Nu ne referim însă la personaje feminine din straturile superioare ale societății medievale, a căror existență poate fi mai ușor detectată datorită plasării lor în sferele înalte de putere și avere (prin ceea ce reprezentau ele însele sau prin contracte matrimoniale avantajoase), ci la femei din medii sociale mai modeste, nobile fără îndoială, dar fără notorietatea dată de apartenența la elita aristocratică a vremii. Pentru Banatul medieval informațiile documentare sunt descurajante din această perspectivă, căci deși prezențele feminine pot fi detectate în mai multe aspecte ale vieții cotidiene, reconstituirea existenței lor private este aproape imposibilă în lipsa unor surse de informare consistente și revelatoare. Prea puține vieți de femei nobile din comitatele Banatului medieval pot fi creionate; modeste informații există în legătură cu soțiile sau văduvele familiei Himfi de Remete-Ersig, din cadrul cărora se distinge totuși destinul dramatic al Margaretei, fiica banului Benedict Himfi, unul din potențarii comitatelor din sudul regatului maghiar în epoca lui Ludovic I. Viața acestei femei nobile ajunsă în captivitatea otomană este tragică în felul său, dar cu siguranță nu singulară. Istoriografic vorbind, exemplul Margaretei ne este cunoscut datorită unor surse venețiene, în lipsa cărora soarta sa ar fi rămas anonimă, la fel ca cea a tuturor celorlalți captivi. Ea reflectă fragilitatea vieții într-un spațiu bântuit de conflicte și războaie, în care mulți

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: lboldea.ist27@gmail.com

indivizi, de toate categoriile sociale au sfârșit în robia otomană.¹ Pornind de la aceste premise, cazul celor două personaje feminine din familia nobililor Chep de Gherteniş, Caterina şi Ana (mamă şi fiică), este aproape singular, din cunoştinţele noastre. Familia lor nu a făcut parte din marea nobilime comitatensă, nici nu s-a făcut remarcată prin funcţii înalte deţinute în administraţia locală. Dacă viaţa lor poate fi reconstituită, desigur parţial, dar suficient cât să li se poată întrezări profilul identitar, acest fapt se datorează mai degrabă hazardului care a făcut să se păstreze un număr suficient de documente probatoare. Cu ajutorul acestora suntem în măsură să refacem câteva aspecte semnificative ale existenţei lor, ca modele identitare pentru toate acele femei nobile ale epocii a căror viaţă, nu foarte diferită de cea a celor două protagoniste ale materialului de faţă, continuă să rămână în anonimat.

Cele două doamne asupra cărora ne îndreptăm atenţia au făcut parte din familia nobililor Chep de Gherteniş, Caterina prin căsătoria cu unul din membrii marcanţi ai familiei – Iacob, iar Ana ca fiică rezultată din acest mariaj. Viaţa lor, atât cât documentele lasă să se întrevadă, s-a derulat în prima jumătate a veacului al XV-lea, o perioadă de frământări politice şi de intense acţiuni militare la frontiera de sud a regatului maghiar, tot mai asaltată de avansurile otomane.² De altfel, consorţiile lor au fost ambii militari ai regelui-împărat, prezenţe active pe fronturile de luptă ale regatului în cadrul contingentelor conduse de comiţii de Timiş, de bunăvoinţa cărora ambii s-au bucurat la un moment dat, după cum vom vedea în paginile următoare.

Câteva detalii asupra acestei familii sunt absolut necesare demersului nostru, facilitând comprehensiunea contextului în care s-a derulat viaţa acestor două femei nobile. Din cercetările noastre, familia Chep pare să se fi stabilit în Banat în prima jumătate a veacului al XIV-lea, fiind una dintre familiile nobile pe care monarhii Angevini le-au aşezat în comitatele de câmpie ale Banatului medieval pentru a le dăruî cu proprietăţi şi funcţii în schimbul susţinerii noii dinastii care căuta să se impună şi consolideze pe tronul regatului maghiar. Ne-ar fi dificil de precizat momentul atestării documentare a familiei; o informaţie timpurie îl semnalează în anul 1331 pe un anume Ştefan de Chep, slujbaşul din Cuiieşti al castelanului de Mehadia, într-un document ce menţionează

¹ Asupra acestui caz vezi István Petrovics, "From slavery to freedom: the fate of Margaret Himfi," *Transylvanian Review* XXVI, suppl. 1 (2017): 6–8; Adrian Magina, "In the hands of the turks. Captives from southern Hungary in the Ottoman Empire," în vol. *State and society in the Balkans before and after establishment of ottoman rule*, Srđan Rudić, Selim Aslantaş, eds. (Belgrad, 2017), 70–71; Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval nobility in Central Europe. The Himfi Family* (Cluj-Napoca: Mega, 2019), 161–165.

² Pál Engel, *Regatul Sfântului Ştefan. Istoria Ungariei medievale (895–1526)*, A. A. Rusu, I. Drăgan, eds. (Cluj-Napoca: Mega, 2006), 254–264.

cetatea Cuiești, localizată în hotarul actual al orașului Bocșa.³ Or, această cetate și districtul omonim s-au situat în acea vreme în imediata vecinătate a zonei pe care am luat-o în discuție, așa încât nu ar fi imposibil ca acest Ștefan de Chep să fi obținut, la un moment dat și într-un anumit context, moșia Ghertenis, aflată la doar 10 km de cetatea Cuiești. Oricum, prima consemnare certă a familiei Chep de Ghertenis datează din 7 martie 1365⁴, când sunt pomeniți Andrei și Ștefan (*Andree et Stephani dictis Chepe de Gertyanus*), posibil frați, într-un proces cu Ioan Bonch și alți nobili, judecat în fața Capitlului din Arad. Dintre cei doi, Andrei a fost cel care a avut o descendență generoasă: nu mai puțin de șapte fii rezultați, după câte se pare, din două mariaje; dintr-o primă căsătorie i-a avut pe Ladislau, Pascha, Ioan și Bolgar (menționați documentar între anii 1380 și 1401⁵), pentru ca din al doilea mariaj să îi aibă pe Iacob, Andrei și Nicolae (atestați între anii 1398 și 1430⁶). Dintre toți aceștia, Iacob Chep a fost personajul marcant al familiei, care s-a distins atât ca războinic cât și ca demnitar al comitatului Caraș, fidel regelui și comiților acestuia. Prin căsătoria cu el, Caterina a pătruns în sânul acestei familii, căreia îi va rămâne devotată până la sfârșitul vieții sale.

Centrul proprietăților familiale a fost moșia Ghertenis, situată între râul Bârzava și valea Fizeșului, așezare consemnată încă din anul 1328 ca *terra Gertanus*.⁷ În timp, familia a reușit să acumuleze un patrimoniu funciar de aproximativ 20 de posesiuni, răspândite în trei dintre comitatele bănățene – Caraș, Timiș și Torontal⁸, într-o zonă de câmpie, cu un bun potențial economic. O realitate care a impietat însă asupra dinamicii posesiunilor din comitatul Caraș a fost dată de vecinătatea Ghertenisului cu alte nuclee familiale nobiliare din zonă, dintre care prezența Himfieștilor a fost aproape sufocantă, de

³ *Castellanus de Myhald per officialem suum de Kuesd nomine Stephanum de Chep*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 1732, *Miscellanea Heimiana*, 192, a cărei copie se află în manuscrisul lui Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára* (în continuare *Miscellanea Heimiana*); Viorel Achim, *Banatul în evul mediu. Studii* (București: Editura Albatros, 2000), 46.

⁴ Frigyes Pesty, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I, ed. Tivadar Ortvay (Pozsony, 1896), 103 (în continuare Pesty, *Oklevelek*).

⁵ Georgius Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. IX/6 (Budae, 1838), 305 (în continuare Fejér, CD); Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. II/1 (Budapest, 1884), 187 (în continuare Pesty, *Krassó*).

⁶ *Miscellanea Heimiana*, 757; Pesty, *Krassó*, vol. III (Budapest, 1882), 336.

⁷ Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu* (Timișoara: Editura Banatica, 1998), 329, *apud* György Györffy, *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza III* (Budapest, 1987), 484.

⁸ Astfel, în stăpânirea familiei Chep s-au aflat în anumite perioade moșiile Ghertenis, Gradiștyan, Polchfalwa, Porholch, Foktalan, Nyek, Chokal și Cheer din comitatul Caraș, Pysky, Nadasd, Erdeuhegh și Symafalu din comitatul Timiș, precum și Beldre, Bykach, Nogbikach, Kerev, Wanhalom, Galad, Keket, Kure și Kuchmezew din comitatul Torontal.

vreme ce stăpânirile nobililor Chep par mai degrabă o enclavă izolată în mijlocul întinsului domeniu Remete-Ersig. Faptul în sine poate constitui o explicație pentru profilul predominant conflictual al acestei familii, documentele vremii trădând un șir lung de litigii în care au fost implicați membrii familiei Chep de Gherteniş, cu mult peste ceea ce exemplele altor nuclee familiale ne relevă. Acesta a fost mediul în care protagonistele studiului de față și-au desfășurat cea mai mare parte a existenței lor.

Caterina Chep de Gherteniş (1416–1442)

Am atribuit în mod deliberat o identitate familială acestei femei din perspectiva actuală a apartenenței certificate la un nucleu familial; în epoca sa, ea a fost consemnată documentar cu apelativul de Caterina, văduva lui Iacob Chep de Gherteniş, care definea atât identitatea nominală a persoanei, cât și statutul său matrimonial. În mod regretabil, nu suntem în posesia niciunei informații referitoare la familia din care a provenit; documentele nu menționează nici cel mai mic detaliu anterior căsătoriei sale. Am putea presupune că a provenit dintr-o familie nobilă din comitatul Torontal, acolo unde se pare că a rezidat mai mult timp după moartea lui Iacob. Simple presupuneri, deocamdată. De fapt, constatăm că existența ei ni se revelează de-abia după moartea soțului ei, până atunci ea fiind învăluită într-un con de umbră. Prima mențiune documentară datează din mai 1416⁹, când actele o amintesc în calitate de soție a lui Iacob Chep, plecat alături de rege pe frontul de luptă din Bosnia; peste câteva luni, în martie 1417¹⁰, ea este deja văduvă. De-abia în iulie 1419¹¹ dobândește o “identitate documentară” cu formula de nobila doamnă Caterina, consoarta lui Iacob.

Ne este dificil în momentul de față să reconstituim prima parte a vieții Caterinei în lipsa oricăror informații edificatoare. Putem estima că ea s-a căsătorit cu Iacob Chep cândva în jurul anului 1400, presupunând că a fost vorba despre primul mariaj în cazul ambilor soți. Din această perspectivă, dacă ținem seama de faptul că vârsta la care tinerele deveneau nubile a fost plasată între 12–16 ani, putem presupune că ea s-a născut în preajma anului 1380. Cum ultima mențiune documentară cunoscută nouă datează din anul 1442¹², apreciem că viața Caterinei s-a derulat pe o perioadă de circa 60–65 de ani, ceea ce ar însemna o vârstă destul de înaintată pentru acele vremuri. Prin căsătorie, Caterina a intrat în familia unor nobili războinici, atât soțul său, cât și doi

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai levéltár, Arkanum Adatbázis Kft., 53889 (în continuare DL).

¹⁰ Pesty, *Oklevelek*, 531.

¹¹ DL 54098.

¹² Adrian Magina, “Câteva documente privind comitatul Torontal în prima jumătate a secolului XV,” *Banatica* 22 (2012): 72.

dintre frații acestuia participând în mai multe rânduri la campaniile purtate de Sigismund de Luxemburg împotriva Veneției (1411–1413) sau a Bosniei (1415–1416). Câteva detalii cunoscute nouă legate de personajul Iacob Chep considerăm că sunt utile pentru a înțelege ambianța familială în care a pășit Caterina.

Fiu al lui Andrei Chep de Ghertenis, Iacob a fost, fără îndoială, liderul generației sale, bănuim că atât în calitate de decan de vârstă, cât și datorită unei personalități care ni se întrezărește a fi fost autoritară, dominatoare – un adevărat războinic medieval. O mărturisesc multe dintre actele familiei care îl au întotdeauna în prim-plan, el reprezentându-și de regulă frații în fața scaunelor de judecată sau conducând ostilitățile armate cu familiile nobile din vecinătate. Îl întâlnim în documente pentru întâia dată în 1398¹³, matur deja, parte a unor procese care au vizat o serie de conflicte în care familia Chep a fost implicată fie ca parte vătămată, fie ca agresoare. Probabil că în aceeași perioadă a contractat și mariajul cu Caterina, o tânără nobilă, fără îndoială. În perioada revoltei baroniale din 1403 el și familia sa s-au situat în tabăra regală, spre deosebire de vecinul său, Ștefan Himfi de Remete, care a ales să sprijine în calitate de *familiaris* cuplul de voievozi ai Transilvaniei, Nicolae Marcali și Nicolae Csáki, liderii rebelilor din părțile răsăritene ale regatului.¹⁴ Poate că și această poziționare în tabere adverse într-un moment atât de tensionat din existența regatului să fi alimentat conflictul dintre cele două familii, exacerbat în anii următori. Oricum ar fi fost, Iacob Chep a rămas unul din fideli regelui și ai comitelui Filippo Scolari, după cum a rezultat din informațiile vremii. Dovadă stă faptul că în perioada octombrie 1408 – august 1409 el a deținut funcția de vicecomite de Caraș, cumulată cu cea de castelan de *Érsomlyó* (Vârșeț)¹⁵, dobândind cam în aceeași perioadă și dreptul de a ridica o fortificație pe moșia sa de la Ghertenis ca o consecință a tot mai deselor atacuri otomane în zonă.¹⁶ În ceea ce privește

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 1732, manuscrisul lui Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, 1474 (în continuare Fekete Nagy, *Temesi bánság*); Fejér, CD, vol. X/2 (Budae, 1834), 590–592.

¹⁴ Popa-Gorjanu, *Medieval nobility*, 108–109.

¹⁵ Pesty, *Krassó* III, 263, 265; Elek Szaszko, “Adalékok Krassó megye történetéhez. Krassó megye archontológiája (1319–1439),” *Turul* 86, nr. 2 (2013): 63. La fel ca și alți vicecomiți ai vremii, Iacob a purtat titlul de *magister*, dovadă a prestației sociale de care s-a bucurat, împreună cu castelania cetății *Érsomlyó*, al cărui *honor* a constituit o remunerație pentru serviciile sale. E. Szaszko, “Behind the archontology of Krassó county (Remarks on the personnel and the operation of the county authorities in Krassó),” *Banatica* 26/II (2016): 150.

¹⁶ Pesty, *Krassó* II/1, 187. Nu a fost un caz singular, căci încă din 1406 Pipó de Ozora a obținut permisiunea regelui de a încuraja ridicarea de fortificații în zona de câmpie a comitatelor Banatului medieval, ordin transmis mai apoi vicecomiților acestor unități administrative. Zsuzsanna Kopeczny, “Castellumok és curiak a Temesközben. A nemesi rezidenciák középkori latin terminológiájáról,” în *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-Konferencia*

relațiile sale cu familiile nobile de pe moșiile învecinate se poate constata că Iacob a practicat aceeași atitudine agresivă, războinică, deoarece în cei aproape 20 de ani ai existenței sale consemnate documentar, nu a existat an fără unul sau mai multe conflicte în care familia Chep să nu fi fost parte. Cel mai virulent a fost, fără îndoială, cel cu familia Himfi de Remete-Ersig, familie intrată într-un declin lent după moartea puternicului ban Benedict Himfi. Climatul social instaurat între cele două familii nobile a fost caracterizat de un lung șir de jafuri, devastări de ogoare sau păduri, distrugerii de mori, deturnări ale cursurilor de apă, răpiri, agresiuni verbale sau fizice, omoruri, o întreagă sarabandă de acțiuni ostile care intrigă prin densitatea și intensitatea lor și pentru care violența unei epoci nu poate să constituie o motivație suficientă.¹⁷ A fost un specific comportamental al familiei Chep și acesta pare să fi fost ambientul în care Caterina și-a petrecut anii de căsnicie cu Iacob. Dacă a existat un atașament emoțional între cei doi soți ne este imposibil de stabilit. În mod regretabil, ei nu au avut decât o singură fiică, Ana, în timp ce fratele său, Andrei, a avut nu mai puțin de cinci fii. O situație frustrantă pentru Iacob, care însă nu pare să fi căutat altă căsnicie pentru a obține moștenitorul dorit, deși întreaga avere familială urma să fie direcționată către urmașii fratelui său.

Pornind de la aceste câteva date cunoscute nouă în legătură cu familia Chep de Gherteniș, ne putem imagina în mare cum au decurs anii de mariaj pentru Caterina. Pe de-o parte, dese absențe ale soțului, plecat în campanii militare alături de rege, au determinat-o să fie probabil mult mai implicată în administrarea domeniului familial¹⁸, fapt care îi oferă o bună experiență pentru anii lungi de văduvie care vor urma morții destul de timpurii a lui Iacob. Pe de altă parte, prea dese conflicte cu vecinii au creat un climat de nesiguranță și permanentă stare de veghe, căci nu au lipsit situațiile în care proprietățile familiei au fost atacate și devastate, cu pagubele materiale, financiare și umane de rigoare. Cei aproape 30 de ani de conflict continuu cu familia Himfi sunt mai mult decât grăitori în acest sens. La toate aceste situații s-a mai adăugat atât regretul de a nu-i fi dăruit soțului un moștenitor care să preia averea

előadásai (Szeged, 2011, június 1–3), Attila P. Kiss, Ferenc Piti, György Szabados, eds. (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2012), 49.

¹⁷ Ligia Boldea, "Probleme ale sistemului patrimonial bănățean. Donații regale de secol XIV și consecințele lor sociale," în *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, Susana Andea, Ioan-Aurel Pop, eds. (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009), 89–97.

¹⁸ Borbála Kelényi, "Hungarian aristocratic women's last wills from the late Middle Ages (1440–1526). Additional data to their piety and social relationships," în *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában/ Learning, intellect and social roles: aristocrats in Hungary and Europe*, Attila Bárány, István Orosz, Klára Papp, Bálint Vinkler, eds. (Debrecen, 2014), 136.

familială, cât și dorința de a-și rostui cât mai bine flica prin contractarea unei căsătorii avantajoase.

În fapt, personalitatea Caterinei ni se revelează de-abia din momentul în care rămâne văduvă, cu toată răspunderea familiei, a gospodăriei și a averii soțului pe umerii ei. De altfel, necazurile nu întârzie să apară chiar înainte ca vestea morții acestuia să îi parvină. O problemă cu care s-au confruntat multe familii nobile în această perioadă de intense campanii militare organizate de Sigismund de Luxemburg în primele trei decenii ale secolului al XV-lea, a fost aceea a mobilității excesive a forței de muncă. Tot mai mulți iobagi, în special de pe moșiile nobililor plecați la oaste, au avut tendința să se strămute pe alte domenii, uneori fără plata *terragium*-ului, probabil pentru a scăpa de anumite condiții apăsătoare de muncă sau în urma morții stăpânilor lor. Cu o asemenea situație s-au confruntat în 1416 Caterina și una dintre cumnatele ei, în perioada în care soții lor soții lor nu s-au întors încă din Bosnia. Dovada se regăsește într-un document emis de Pipo de Ozora din Szeged¹⁹, adresat vicecomiților din comitatele Banatului medieval, cărora li se cere să aplice măsura regală prin care iobagii nobililor aflați la oaste să nu se poată strămuta până nu vor avea certitudinea morții stăpânilor lor; în mod particular, actul face mai apoi referire la iobagii de pe moșiile lui Iacob și Nicolae Chep, cărora li se interzice să se strămute fără acordul consoartelor celor doi nobili, iar dacă cineva va cuteza să îi ia cu forța, să suporte consecințele faptelor sale.

Apoi, s-au mai făcut simțite o serie de chestiuni rămase în suspensie prin plecare lui Iacob la război. Pe de-o parte, un proces judecat în 16 mai 1416 în sedria comitatului Timiș, în cadrul căruia Iacob a fost acuzat de uciderea unui iobag regal, pentru care Caterina va solicita amânare până la întoarcerea comitelui din campanie.²⁰ Sau o datorie bănească în valoare de 25 de florini, sumă pe care Iacob a împrumutat-o de la Benedict Chazar pe când se afla pe câmpul de luptă, cu scopul de a i-o înmâna unui călugăr trimis de rege la Sfântul Mormânt pentru rugăciuni și penitență. Suma a fost revendicată de la văduva sa câțiva ani mai târziu, printr-o scrisoare semnată de un anume Ștefan de Ikerhalom și datată în 14 februarie 1424.²¹

Dar adevăratele provocări aveau să vină după confirmarea morții lui Iacob, survenită pe când se afla în campania militară din Bosnia, fiind incert încă faptul dacă și-a sfârșit viața în bătălia de la Lašva sau în prizonierat.²² A fost, de bună

¹⁹ Actul poartă data de 16 mai 1416. Pesty, *Krassó* III, 283.

²⁰ DL 53889.

²¹ Livia Magina, *La periferia Europei Centrale. Studii privind Banatul medieval și premodern* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2015), 27, nota 8.

²² Este cert faptul că Iacob s-a numărat printre numeroșii nobili ai regatului maghiar căzuți victime sau prizonieri în urma bătăliei de la Lašva din 1415, considerată astăzi ca fiind cea mai

seamă, o lovitură care a lăsat-o într-o situație dificilă, atâta vreme cât nu a avut un fiu care să-i fie sprijin și să preia moștenirea tatălui său.²³ Din fericire pentru ea, dar și ca o dovadă a prestigiului de care Iacob s-a bucurat în fața influentului comite de Timiș (în oastea căruia a luptat în mai multe rânduri), Pipo de Ozora nu întârzie să le ia sub protecția sa pe Caterina și pe Ana. Grăitor este actul emis de el din Timișoara la 9 septembrie 1417²⁴, prin care i-a cerut vicecomitelui de Timiș să le protejeze pe cele două doamne și toate lucrurile, bunurile și părțile de stăpânire ale defunctului nobil împotriva oricăror abuzuri.

În noua și nefericita etapă de viață două au fost, în opinia noastră, problemele stringente cu care proaspăta văduvă s-a confruntat: rostuirea fiicei nemăritate și rezolvarea chestiunilor legate de moștenirea averii soțului său. În primul caz, Caterina pare să fi găsit o rezolvare mai mult decât onorabilă, reușind să contracteze pentru Ana o alianță matrimonială în familia nobilă vecină a Himfieștilor, căsătorind-o cu Emeric, fiul lui Ștefan Himfi de Remete. Bănuim că acest mariaj s-a perfectat în anii 1420–1421, în contextul în care între cele două familii, dezbinat mai bine de 30 de ani de intense conflicte de vecinătate²⁵, s-a ajuns la o înțelegere intermediată de 9 nobili arbitri în fața palatinului, în Curia regală, pusă în aplicare de Capitlul din Cenad în 11 februarie 1420.²⁶ Este plauzibil ca înțelegerea să fi fost consolidată printr-un matrimoniu între cele două familii; cum Ana a fost singura fiică din neamul Chep, uniunea sa cu fiul cel mare al lui Ștefan Himfi probabil că a avut menirea de a stinge definitiv conflictul. Realitatea este că după acest an, neînțelegeri majore între cele două familii nu par să mai fi existat.

A două chestiune cu care Caterina a trebuit să se confrunte, la un moment dat, a fost cea legată de soarta părții de avere a răposatului ei soț. Din nefericire,

mare înfrângere a Ungariei de după Nicopole. Neven Isailović, “The battle of Lašva (1415). The greatest hungarian defeat after Nicopolis revisited,” în vol. *Politics and society in central and south-east Europe. Life under the shadow of the Ottoman Empire's expansion (15th–16th centuries)*, Zsuzsanna Kopeczny, ed. (Cluj-Napoca: Mega, 2021), 83–91.

²³ Lipsa unui moștenitor a fost în întregul ev mediu, și nu numai, una din cele mai mari temeri ale clanurilor și familiilor nobiliare. Erik Fügedi, *A XV. Századi magyar arisztokrácia mobilitása* (Budapest, 1970), 79.

²⁴ Pesty, *Oklevelek*, 535.

²⁵ Cel mai acut conflict a fost cel pentru controlul asupra cursului râului Bârzava, care despărțea la vremea respectivă cele două domenii (un adevărat “război al morilor”). Octavian Răuț, “Mori medievale din Banat,” *Banatica* 12/II (1993): 25–44.

²⁶ Pesty, *Oklevelek*, 558. Cele două părți au fost reprezentate de Ștefan Himfi de Remete și de Andrei Chep de Ghertenis, care au convenit, în numele lor și al rudelor lor, ca familia Himfi să readucă Bârzava în vechea sa albie pentru ca familia Chep să poată beneficia din nou de acest curs de apă. Înțelegerea a fost întărită prin stabilirea unei amenzi de 50 de mărci în denari pentru cel care o va încălca.

după cum am mai spus, cei doi nu au avut decât o fiică, în timp ce Andrei Chep, unul din frații lui Iacob care a supraviețuit războiului, a avut cinci băieți, așa încât nici nu putea exista dubiu încotro urma să fie direcționat patrimoniul funciar avitic. Problema care s-a pus a fost aceea a părților de drept care ar fi trebuit să le revină văduvei și fiicei răposatului nobil. Chestiunea a fost tranșată în sedria comitatului Caraș, întrunită la Șemlacul Mare în ziua de 20 mai 1424²⁷, când în fața vicecomitelui și a juzilor nobiliari s-au prezentat atât Caterina (în numele ei și al Anei), cât și Andrei Chep (în numele lui și al fiilor săi). Cele două părți au căzut de acord ca posesiunile rămase în urma lui Iacob să îi revină fratelui său, care se angaja însă să îi redea Caterinei zestrea și darurile de nuntă, iar Anei sfertul filial cuvenit, ce a constat în a patra parte egală a proprietăților tatălui său, pe care urma să le stăpânească până când se va mărita.

Cele două probleme odată rezolvate, viața Caterinei ar fi putut intra pe un făgaș mai liniștit, gândind poate chiar un nou mariaj care să o pună la adăpost în fața vitregiilor vremii. Nu pare să fi fost cazul, căci Caterina a ales să rămână văduva lui Iacob până la sfârșitul zilelor sale. Tenace și activă, ea a continuat să se ocupe de administrarea proprietăților care i-au rămas în urma morții soțului ei, în mare fiind vorba de părți din moșiile *Beldre*²⁸ și *Bykach*²⁹ din comitatul Torontal, după cum consemnează documentele. Nu ne este clar dacă i-au rămas proprietăți și în comitatul Caraș, unde apare implicată în câteva acțiuni judiciare fără a se specifica însă numele vreunei moșii. Este posibil ca ea să fi acționat alături de fiica sa, Ana, care în mod cert a dobândit părți din moșiile tatălui său situate în acest comitat. Aproape că intuiește, am putea spune, problemele cu care urma să se confrunte, așa încât nu a ezitat să își desemneze în mai multe rânduri împuterniciți care să o reprezinte în toate chestiunile litigioase care ar fi putut să apară³⁰, și adevărul este că nu au fost puține în anii care au urmat. O asemenea desemnare de procuratori s-a produs imediat după ce a rămas

²⁷ Pesty, *Krassó* III, 305. Din păcate, actul nu detaliază componența patrimoniului care a fost partajat cu această ocazie. Putem doar presupune că a fost vorba de ansamblul celor circa 20 de moșii acumulate de membrii familiei începând cu mijlocul veacului al XIV-lea (Vezi nota 8).

²⁸ *Beldre/ Beodra/ Bwldre* – astăzi Novo Miloševo, așezare integrată astăzi municipiului Novi Bečej din Districtul Banatul Central din Provincia Voivodina, Serbia. Moșia a fost menționată documentar în stăpânirea familiei Chep de Ghertenış începând cu anii 1381–1382 (DL 52379, 52425).

²⁹ *Bykach*, astăzi Bikać, este parte a localității Bašaid, integrată Kikindei Mari aparținând Districtului Banatul de Nord al provinciei Voivodina, Serbia (Dumitru Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 108). A intrat în posesia familiei Chep prin donație regală în anul 1370 (Pesty, *Krassó* III, 94).

³⁰ Desemnarea de procuratori s-a făcut îndeobște pe 1 an de zile, o scrisoare de împuternicire (*litterae procuratoriae*) având valoarea de 24 de dinari. Joannes Kitonich de Kosztanica, *Directio Methodica Processus Judiciarii Juris Consuetudinarii incltyti Regni Hungariae* cap. X, art.

văduvă, în tribunalul comitatului Torontal, întrunit la Arača la 3 martie 1417³¹, când Caterina și-a tocmit nu mai puțin de 14 procuratori, cu toții provenind din acel comitat. Câțiva ani mai târziu, în 7 martie 1425³², ea își va numi alți 10 procuratori în fața capîtlului din Cenad, printre aceștia figurând cumnatul ei, Andrei Chep de Ghertenîș, și fiul acestuia, Ștefan, judele din Ghertenîș sau diacul Ioan de Themerdekeghaz. Precauția văduvei s-a dovedit a fi întemeiată, căci în deceniul care a urmat Caterina a fost implicată în șapte acțiuni judiciare fie ca reclamantă, fie în calitate de pârâtă. Cinci dintre acestea s-au desfășurat în comitatul Torontal și două în comitatul Caraș, de unde am putea trage concluzia că ea a rezidat mai mult pe proprietățile familiale din Torontal, în timp ce domeniul Ghertenîșului a rămas sub controlul rudelor sale din familia Chep.³³

În primii ani ai văduviei sale cele mai frecvente probleme au vizat stăpânirile din comitatul Torontal, fapt care a determinat-o pe Caterina să se înfățișeze în fața scaunului de judecată de la Novi Bečej³⁴ în mai multe rânduri, fie personal, fie prin împuternicitul său din acea perioadă, nobilul Benedict de Bochar. Astfel, în 3 iulie 1419³⁵ Caterina și nepotul ei prin alianță, Mihail (fiul lui Andrei Chep), cer tribunalului să li se interzică mai multor persoane să ocupe părți din posesiunea *Bwldre* în afara celor 55 de măsuri regale care le-au fost atribuite de petenți. Un an mai târziu, în 13 mai 1420³⁶, reprezentatul Caterinei a solicitat să i se interzică unui anume Ștefan să mai țină cai de călărie pe insula *Beldre*, pentru ca în 6 august³⁷ același Benedict de Bochar să ceară oficialilor comitatului să îi interzică lui Emeric, viitorul ginere al Caterinei, să mai pătrundă pe proprietățile *Bikach* și *Beldre* din cauza răutăților comise

26 (Leutschoviae, 1650), 390; *Decreta Regni Hungariae/ Gesetze und Verordnungen Ungarns (1458–1490)*, vol. II, F. Döry, G. Bónis, G. Érszegi, S. Teke, eds. (Budapest, 1989), 99.

³¹ Pesty, *Oklevelek*, 531. Au fost desemnați Sigismund și Dimitrie de Zenthgerg, Valentin Monai și Petru Thorni de Apati, Ioan și Matei de Morio, George și Mihail de Ikerhalom, judele Ioan din Beldre, Toma Nireth de Bikach, Luca Wayda, sluga ei Gal, Dimitrie Czarán și cnezul Ioan din Beldre.

³² Pesty, *Oklevelek*, 590. Procuratorii tocmiți cu această ocazie au fost: Ladislau de Berkez, Benedict de Bochar, Ștefan de Ikerhalom, Andrei Chep de Ghertenîș și fiul său Ștefan, judele Ioan de Ghertenîș, Filip de Bewldre, Emeric de Bewldre, Petru Bench de Petherd și diacul Ioan de Themerdekeghaz.

³³ Interesant este faptul că între cele două grupuri de proprietăți familiale din comitatele Torontal și Caraș este o distanță de cca. 150 km, apreciabilă am spune pentru acea vreme. Desigur însă că administrarea acestor stăpâniri s-a făcut prin intermediul slujbașilor (*familiares*) și a juzilor sătești, ceea ce nu a presupus cu necesitate implicarea directă a proprietarelor de drept ale moșiilor.

³⁴ Situat astăzi în Districtul Banatul Central din provincia autonomă Voivodina, Serbia.

³⁵ DL 54098.

³⁶ Magina, "Câteva documente," 63.

³⁷ DL 54147.

împotriva persoanelor nobile și nenobile de pe cele două moșii. Documentele nu dau detalii asupra celor două personaje acuzate, totuși îndrăznim să avansăm ipoteza că ar fi putut fi vorba de Ștefan Himfi de Remete și de fiul său, Emeric, despre care se știe că încă din 1410 creșteau cai în apropiere de moșia lor Gherteniș.³⁸ În contextul împăcării celor două familii pe parcursul aceluși an, chiar a înrudirii lor, nu ar fi fost exclus ca Himfieștii să fi încercat să profite de bunurile viitoarelor rude prin alianță. În ianuarie 1421³⁹ a fost rândul Caterinei să fie acuzată în același scaun de judecată că un familiar al său din *Beldre* ar fi provocat o pagubă de 200 florini în monedă nouă unor oaspeți din *Zemlen* (Zemun, astăzi integrat în Belgrad, Serbia), faptă negată de avocatul ei, același Benedict de Bochar, care a argumentat că respectivul slujbaş o părăsise anterior faptei, deci văduva nu mai avea cum să fie responsabilă pentru cele înfăptuite de acesta. Cum pârâșii, Martin și Mihail, nu au putut proba acuzațiile, nici cu martori, nici cu documente, sedria hotărâște să dea posibilitate văduvei să se dezvinovățească prin prestarea jurământului la un termen stabilit. Între anii 1421–1422⁴⁰ Caterina și cumnatul său, Andrei Chep, au mai fost parte într-un proces cu Nicolae de Bikach, proces care a ajuns până în fața judeului Curiei regale și a avut mai multe amânări, fără a putea preciza care a fost motivul litigiului sau deznodământul său.

Nici bine rezolvate problemele generate de stăpânirile din comitatul Torontal că văduva s-a văzut în situația de a compărea în fața scaunului de judecată al comitatului Caraș, întrunit în 17 iunie 1424⁴¹ la Șemlacul Mare sub conducerea vicecomitelui Ioan de Zerdahel. Se pare că s-a pornit de la o acuzare pe care Caterina ar fi formulat-o împotriva unui Maios *paruus* de Orozpati cum că acesta i-ar fi pricinuit pierderea a 8 boi, fără a putea însă proba acest lucru cu dovezi scrise. Citat în fața sedriei, Maios s-a declarat nevinovat și cum lipsa actelor doveditoare a fost un impediment serios în pronunțarea sentinței, s-a cerut ca acuzatul să depună jurământ în fața a șase nobili, jurământ în urma căruia a fost declarat nevinovat. Dată fiind această concluzie, sedria a recomandat avocatului Caterinei – Ioan *paruus* de Gherteniș, ca în cazul în care văduva nu ar fi fost mulțumită de sentință, să se înfățișeze la Timișoara în fața comitelui.

În toamna anului 1426 Caterina apare implicată și în procesul pe care fiica sa, Ana, alături de soțul ei, Emeric Himfi, l-au deschis în anii anteriori împotriva lui Andrei Chep de Gherteniș și a fiilor săi, practic a rudelor cu care se părea că ajunseseră la o înțelegere amiabilă în 1424. A fost un litigiul care s-a întins pe aproape un deceniu, cu amânări consecutive și prezentarea

³⁸ Pesty, *Krassó III*, 280; Popa-Gorjanu, *Medieval nobility*, 187.

³⁹ Magina, “Câteva documente,” 65.

⁴⁰ DL 54151, 54152; Magina, “Câteva documente,” 66.

⁴¹ Pesty, *Oklevelek*, 582.

părților atât în sedriile locale (comitatense și capitulare), cât și în tribunalele centrale, asupra căruia vom reveni în paginile următoare deoarece adevărații protagoniști ai acțiunii judiciare au fost Ana și Emeric Himfi. Totuși, pe parcursul procesului, o regăsim pe Caterina alături de fiica și de ginerele său în capitala regatului, la Buda, prezenți în persoană (*dicitur nobis in personis*) în fața scaunului de judecată regal pentru a-i acuza pe Andrei Chep și pe fiii acestuia că au ocupat părți din posesiunile lor de la Gherteniș și Nyek, care de drept i s-au cuvenit Anei din moștenirea tatălui său. Regele solicită Capitlului din Titel să cerceteze acuzația formulată, iar capitlul pune în aplicare porunca regală, trimițând rezultatele cercetării la fața locului în sedria comitatului Caraș.⁴² De aici, o nouă serie de amânări și pertractări. Atrage însă atenția această tenacitate a Caterinei, care nu s-a dat în lături să facă un lung și costisitor drum până la Buda pentru a-și sprijini fiica în demersul său judiciar. Prezența ei la curtea regală poate sugera faptul că numele soțului său încă mai avea rezonanță în anturajul monarhului pe care l-a slujit cu atâta credință ani de zile; pe de altă parte, Caterina a fost cea care în 1424 și-a reprezentat fiica la partajarea averii răposatului Iacob, așa încât ea a cunoscut toate detaliile acelui partaj, având și actele doveditoare.

Spre sfârșitul vieții o regăsim pe Caterina din nou în comitatul Torontal unde va înfrunta noi adversități. În împrejurări necunoscute, chiar nefericite am spune, la cumpăna anilor 1437–1438 părțile sale din posesiunea *Beldre* s-au aflat sub interdict bisericesc; de-abia în 15 ianuarie 1438 prepozitul bisericii Capitlului colegial din Cenad îl va anunța pe decimatorul din Torontal și Keve că acest interdict a fost ridicat și era permisă administrarea sacramentului.⁴³ A fost, fără îndoială, un moment extrem de delicat, cu atât mai mult pentru o femeie văduvă, acela de a rămâne fără protecția Bisericii și a sfințelor sale taine, într-o vreme de insecuritate socială și politică generată de moartea lui Sigismund de Luxemburg. Din surse documentare conexe știm că moșia din Gherteniș a avut în evul mediu o biserică parohială, un act din martie 1435 reținând numele unui preot paroh în persoana lui Nicolae de Gherteniș (... *N[icolaus] de Gertyanus ecclesiarum plebanis amicis nobis in Christo gratis...*).⁴⁴ Bănuim că, la fel ca și în cazul altor familii din vecinătate, nobilii din Gherteniș au avut drept de patronat asupra așezământului ecleziastic din așezarea-nucleu a domeniului familial, fapt care le-a conferit sprijinul sacramental atât de necesar unor buni creștini. De asemenea, cercetări arheologice efectuate la finele secolului al XX-lea au certificat existența ruinelor unor biserici

⁴² Actul a fost emis în 8 septembrie 1426. Pesty, *Oklevelek*, 596.

⁴³ Magina, "Câteva documente," 70.

⁴⁴ Adrian Magina, "Parohiile catolice din Banat în epoca lui Sigismund de Luxemburg," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XX (2012): 183.

atât la *Beldre* cât și la *Bikač*, moșii care au făcut parte din ansamblul domenal al familiei nobililor de Ghertenış.⁴⁵

Ultima consemnare documentară a Caterinei datează din anul 1442, cu prilejul unui nou litigiu judecat în fața tribunalului comitatului Torontal. De data aceasta, văduva se judecă alături de unul din nepoții ei, George Himfi, cu nobilul Ladislau Hagymassy din *Washalom* pentru o faptă comisă de slugile acestuia din urmă, care ar fi capturat un iobag al pârâșilor împreună cu două care încărcate și opt boi, spre marele lor prejudiciu.⁴⁶ De observat faptul că în acest proces George Himfi a avut-o alături pe bunica și nu pe mama sa. Ceea ne îndreptățește să credem că Ana nu mai era în viață la acea dată, Caterina trăind astfel tristețea de supraviețui unicei sale fiice, așa cum a supraviețuit soțului său aproape trei decenii.

Încercând câteva constatări intermediare, am spune că remarcabilă ni se pare, în primul rând, această fidelitate față de memoria soțului pierdut destul de timpuriu, Caterina rămânând până la sfârșitul vieții sale văduva lui Iacob Chep de Ghertenış, fără a încerca un alt mariaj care să o protejeze în fața vitregiilor vremii. O explicație posibilă poate fi de natură umană – existența unei legături afective între cei doi soți, care să nu mai fi făcut posibil un alt atașament emoțional. Pe de-altă parte, faptul că nu a avut cui să transmită averea soțului decedat, care în bună parte s-a întors la familia acestuia, în schimb a avut o fiică alături de care s-a străduit să păstreze atât cât i s-a convenit din bunurile soțului, să o fi determinat să nu intre într-o altă alianță matrimonială care ar fi presupus vărsarea bunurilor personale în averea noii familii. Poate Caterina a preferat să rămână stăpână pe bunurile personale și să își susțină fiica în administrarea propriei sale averi, cu atât mai mult cu cât și aceasta a rămas văduvă de tânără, cu doi fii minori la acea dată.

Ana (Anka, Anko) de Ghertenış, măritată Himfi de Remete (1417–1438)

Asupra fiicei sale, Ana de Ghertenış⁴⁷, putem formula mai multe certitudini privind originea sa și mediul din care a provenit. A fost, după câte se pare,

⁴⁵ Țicu, *Geografia ecleziastică*, 106, 108.

⁴⁶ Magina, "Câteva documente," 72.

⁴⁷ Izvoarele documentare nu o menționează niciodată după numele patern, ci doar ca fata Caterinei, văduva lui Iacob Chep (*Nobilium dominarum, relictę Jacobi de Chepy et Anko filię*), vezi Pesty, *Oklevelek*, 596; ulterior, soția/ văduva lui Emeric Himfi de Remete (*Emerici fily Stephani de Remethe ac Nobilis domine Anna vocate consortis eiusdem de Gerthanus*) – Pesty, *Oklevelek*, 301; (*Nobili domine Anne relictę condam Emerici filii Hym de Remethe*) – Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek. Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. II (1430–1470), Livia Magina, Adrian Magina, eds. (Cluj-Napoca: Mega, 2014), 40 (în continuare Pesty, *Diplome*).

unica fiică a cuplului Iacob și Caterina Chep de Gherteniș, născută în jurul anului 1400, când am apreciat că s-a perfectat mariajul părinților săi. Ultima sa mențiune documentară din anul 1438⁴⁸ ne indică o existență de circa 38–40 de ani, o vârstă medie pentru femeile din acele timpuri. A crescut în mediul nobiliar al familiei Chep, probabil pe moșia Gherteniș, teatrul unor frecvente și acute conflicte de vecinătate, după cum am putut vedea în rândurile anterioare. Caracterul aprig al părinților săi, ambiția și combativitatea acestora nu a putut să nu își pună amprenta asupra personalității Anei, fapt dovedit din plin de informațiile care au supraviețuit timpului. În 1416, probabil copilă încă, își pierde tatăl în războiul din Bosnia, rămânând în grija mamei sale și sub înalta protecție a comitelui de Timiș, Pipo de Ozora. În această dramatică împrejurare, nimic nu a fost mai important pentru mama sa decât să își rostuiască fiica, punând-o la adăpost în sânul unei familii cât mai bine situate în zonă. Nu avem detalii, dar Caterina a reușit să contracteze pentru Ana o partidă extrem de avantajoasă, măritând-o cu Emeric, unul din fiii lui Ștefan de Remete, descendent al puternicei familii Himfi de Remete-Ersig, din ramura rămasă încă pe proprietățile sale din comitatele Banatului medieval până la mijlocul veacului al XV-lea. Logodna presupunem că s-a încheiat cândva în intervalul temporal 1420–1421, după ce la începutul anului 1420 familiile Himfi și Chep au ajuns la o înțelegere în urma îndelungatului conflict care le-a marcat în cel mai nefericit mod relațiile de vecinătate timp de trei decenii. De altfel, un document din august 1420 îl pomenește pe Emeric în calitate de viitor ginere al Caterinei.⁴⁹ Ne este dificil să apreciem astăzi dacă această matrimoniu a fost unul aranjat, cu scopul de a pecetlui înțelegerea juridică dintre cele două familii, sau s-a fundamentat pe sentimente reale, în pofida conflictului dintre familii. La urma urmelor, este foarte posibil ca cei doi tineri să se fi cunoscut încă din copilărie, crescând pe domeniile învecinate de la Remete și Gherteniș, separate doar de un curs modest de apă (râul Bârzava).⁵⁰ Indiferent de împrejurările care au dus

⁴⁸ Magina, "Câteva documente," 71.

⁴⁹ DL 54147.

⁵⁰ Din punct de vedere geografic, un document datat în 13 octombrie 1414 amintește de vecinătatea dintre așezările Remete și Gherteniș, centre ale celor două domenii nobiliare ale familiilor Himfi și Chep, transformate în cursul vremii în patronimice (*fluvium Borza vocatum a territorio dicte possessionis eorum Remethe videlicet suo vero cursu et statu excipiendo in alium nouum meatum versus predictam possessionem ipsorum Gyarthyanus transmitti et converti*) (Pesty, Oklevelek, 488). În zilele noastre, așezarea și curtea medievală Remete (dispărute între timp) au fost localizate în hotarele comunei Berzovia, pe malul nordic al Bârzavei, în imediata vecinătate a drumului Berzovia-Ersig (Țicu, *Banatul montan*, 367–368), în timp ce Ghertenișul, care face și el astăzi parte din comuna Berzovia, a fost identificat pe malul stâng al Bârzavei, între valea râului și valea Fizeșului (Țicu, *Geografia ecleziastică*, 202). Astfel că, deși în prezent atât Berzovia cât și Ghertenișul (între care este o distanță de 4 km) sunt situate la sud de cursul Bârzavei, pe malul

la această căsătorie, mariajul lor de circa 12 ani sugerează, dacă nu afectiune, cel puțin un devotament fundamentat pe o comunitate de interese și avere. Și, ceea ce a fost mai important, a dus la nașterea a doi fii – George și Ioan⁵¹, o certitudine pentru viitorul familiei și al proprietăților sale.

Pentru a putea contura mai bine destinul Anei, considerăm potrivit să prezentăm câteva date cunoscute din biografia soțului ei și a familiei în care urma să se integreze. Emeric (atestat documentar între anii 1399⁵² și 1432⁵³) s-a născut probabil în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea, avându-i ca părinți pe Ștefan Himfi de Remete și pe Caterina Dancs de Macedonia. Ambii săi părinți au provenit din familii influente și înstărite ale comitatelor bănățene, Ștefan fiind nepot de frate al banului Benedict Himfi (comite al mai multor comitate din Banat și ban al Bulgariei în vremea lui Ludovic I), în timp ce Caterina a fost fiica lui Petru Dancs de Macedonia, cavaler al Curții regale în perioada 1357–1378.⁵⁴ Ștefan Himfi, la rândul lui, a fost un nobil războinic, *familiaris* al unor potenți ai vremii, de la voievozii Nicolae Marcali și Nicolae Csáki, la despotul Ștefan Lazarević. A participat alături de rege la bătălia de la Nicopole din 1396, dar în perioada revoltei baronilor el a avut nefericita inspirație de a se alătura cuplului de voievozi ai Transilvaniei, Marcali și Csáki, liderii rebelilor din părțile răsăritene ale regatului, faptă care aproape că i-a distrus cariera și familia dacă nu ar fi fost iertat în cele din urmă de rege.⁵⁵ Ca stăpân de necontestat al domeniului Remete⁵⁶ el a fost un aprig rival al lui Iacob Chep de

stâng, în evul mediu se pare că cele două domenii au fost despărțite de cursul râului, un curs plin de meandre pe acest tronson, putându-se constata existența a numeroase ieșături și canale de aducție care au fost necesare asigurării unui debit constant de apă, realitate ce a generat, la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea un lanț de conflicte între cele două familii, adevărate “războaie ale morilor”, ilustrate în multe din documentele vremii.

⁵¹ Pesty, *Krassó* III, 347.

⁵² Ibid., 233.

⁵³ DL 54781.

⁵⁴ Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, vol. I-II (Budapest, 1996) (varianta digitală).

⁵⁵ Popa-Gorjanu, *Medieval nobility*, 104–113.

⁵⁶ Marea avere a familiei Himfi din comitatele Banatului medieval a fost împărțită în două rânduri la finele veacului al XIV-lea, odată după moartea lui Petru Himfi și apoi după moartea fraților săi, Benedict și Nicolae. Dacă prima împărțire s-a făcut pașnic, prin înțelegere între rude cândva în perioada 1377–1378, a doua a presupus un proces mai îndelungat între ramura masculină și cea feminină a familiei, ce a debutat în 1389 și s-a finalizat în jurul anului 1392. Ne interesează care au fost posesiunile care i-au revenit lui Ștefan de Remete deoarece ele au fost moștenite ulterior de fiii săi, printre care s-a numărat și Emeric, soțul Anei de Ghertenış. În cazul primei divizări, despre care Maria Holban a considerat că a avut loc în anii 1377–1378, au fost împărțite în trei părți egale moșiile Remete și Ersig, o parte revenind lui Ștefan de Remete, fiul răposatului Petru Himfi. În primul rând, el a dobândit curtea nobiliară din Remete, unde își va

Gherteniş şi al fraţilor acestuia, cu care s-a războit (uneori la propriu) pentru nenumărate pricini ce au decurs din dificila lor vecinătate. Încă din 1399 alături de el în aceste conflicte au fost angrenaţi şi fiii săi, îndeosebi Emeric, care îl va seconda în multe din raidurile de pe moşia vecină. După moartea lui Ştefan Himfi, survenită în anul 1421, Emeric se pare că a devenit autoritatea principală în familia sa, preluând alături de fraţii săi Ladislau, Frank şi Nicolae stăpânirea asupra domeniului familial rămas în urma tatălui său, pe care presupunem că l-au stăpânit în indiviziune până la mijlocul veacului al XV-lea, când familia părăseşte Banatul pentru a se retrage pe proprietăţile sale din vestul regatului. Urmează şi el cariera armelor, în anul 1427 regăsindu-l în serviciul regelui ca *familiaris aule regie*.⁵⁷ S-a alăturat oştilor regale şi a participat la campania purtată de Sigismund de Luxemburg pe linia Dunării în 1428, încheiată din păcate cu înfrângerea de la Golubăţ, moment care a marcat renunţarea Ungariei de a mai desfăşura o politică ofensivă la Dunăre împotriva otomanilor. În anul următor, Emeric şi fraţii săi au intrat ca *familiares* în serviciul lui Matkó şi Frank Tallóci, cărora regele le-a încredinţat apărarea fruntariilor sudice ale regatului după eşecul din 1428.⁵⁸ Timp de un an, din ianuarie 1431 şi până în ianuarie 1432⁵⁹ Emeric şi fraţii săi au deţinut funcţia de vicecomiţi de Cuvin. În linii mari, acesta a fost personajul cu care Ana şi-a împărţit viaţa timp de mai bine de un deceniu pe domeniul de la Remete.

Detalii asupra vieţii lor cotidiene nu ne sunt cunoscute; documentele conţin extrem de rar asemenea relatări. Putem însă constata că existenţa Anei a urmat în mod interesant destinul mamei sale: ca fiică şi soţie a unui nobil războinic aflat în serviciul regelui, a cunoscut de mică impactul pe care deseale plecări la

avea reşedinţa. Apoi, două mori, una pe moşia Remete şi alta la *Lybur*. Acestora li s-au adăugat 13 sate: *Lybur* şi satele lui Bratu, Solomon, *Scascyn*, *Kesas*, *Scizee*, Buda, Nicolae, *Prybyl*, *Bracoy*, Mihail, Martin şi Nicolae fiul lui *Garazda* [*Documenta Romaniae Historica*, C, Transilvania, XIII, I. Dani, K. Gündisch, V. Pervain, A. Răduţiu, A. Rusu, S. Andea, eds. (Bucureşti, 1994), 570–572; Maria Holban, “Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea,” *Studii şi materiale de istorie medie* II (1957): 407–420]. În anul 1389 el a mai dobândit şi părţile care i s-au cuvenit din averea unchiului său, Nicolae Himfi, mort fără urmaşi pe linie masculină. A fost vorba despre satul *Kysermen*, două pământuri pustii la *Ermen*, o moară de pe Bârzava, patru cnezi şi 117 iobagi din satele *Ersig*, *Izgar*, *Wermespataka*, *Supafalva*, *Januskenezfalva*, *Rachkfalva*, *Drasnafalva*, *Kechfalva*, *Mayanfalva*, *Ermen*, *Arkykunfalva*, *Fylestow*. Districtul pustiu Cuieşti urma să fie stăpânit în comun cu nepoţii săi Basil, Benedict, Cirinus şi Him (urmaşii lui Benedict Himfi) şi cu verişoara sa Margareta (fiica lui Nicolae Himfi). Pesty, *Krassó* III, 185–195.

⁵⁷ Popa-Gorjanu, *Medieval nobility*, 121.

⁵⁸ Ibid., 122. Frank Tallóci a cumulat timp de un deceniu funcţiile de comite de Cenad, Cuvin, Caraş, ban de Severin şi căpitan al părţilor de jos ale regatului. Szaszko, “Behind the archontology,” 139.

⁵⁹ Pesty, *Diplome*, 244.

război ale bărbaților l-a avut asupra femeilor rămase să se ocupe de administrarea domeniului și a tuturor bunurilor familiale. Și ea va rămâne văduvă destul de tânără, probabil în jurul vârstei de 30 de ani, cu doi copii minori încă. Totuși, spre deosebire de Caterina, a cărui prezență în actele vremii ne este semnalată de-abia după moartea soțului ei, Ana este mult mai vizibilă în viața lui Emeric Himfi încă din primii ani de mariaj, dovedind aceeași combativitate în apărarea intereselor familiale ca mama ei. Primul demers judiciar pare să fi fost făcut la începutul căsniciei lor, probabil prin anii 1421–1422⁶⁰, fiind vorba de o reglementare a dreptului de proprietate al Anei asupra posesiunii *Nehe Banhida* cu pertinențele sale; Emeric a fost cel care, în numele soției, a solicitat noi acte care să certifice în mod legal acest drept.

Tot pentru protejarea bunurilor Anei s-a declanșat în 1423 o controversă care a învrăjbit din nou familiile Chep și Himfi, între care păruse să se fi ajuns la o înțelegere în anii 1420–1421. De fapt, conflictul s-a centrat pe dreptul de stăpânire al Anei asupra pământurilor care i-au revenit din moștenirea tatălui său, potrivit înțelegerii de familie asupra căreia sedria comitatului Caraș a emis actul din 20 mai 1424. Ca unică moștenitoare a lui Iacob, Ana a primit un sfert din proprietățile tatălui său, restul revenind familiei Chep. Ce anume a mers prost în acest aranjament? Totul pare a debuta în 1423⁶¹ (deci la scurt timp după căsătoria celor doi) cu acuzația formulată de Emeric și Ana în fața Capitlului din Arad împotriva unchiului ei, Andrei Chep de Gherteniș, și a fiilor acestuia (Mihail, Ștefan, Grigore și Petru), precum și a trei raguzani (Paska, Maroja și Miksa⁶²), cum că au ocupat și arat în mod abuziv ogoarele și pășunile aflate pe părțile de moșie de la Gherteniș și *Nyek* care aparțineau Anei. Nu este clar în momentul de față de care parte s-a situat dreptatea: au forțat Emeric și Ana limitele înțelegerii din dorința de a-și perpetua, chiar extinde dreptul de stăpânire, sau rudele Anei au încercat pur și simplu să o deposeze de bunurile sale? Realitatea este că a fost un conflict dificil și îndelungat, care s-a judecat atât în sedria comitatului Caraș, dar a ajuns și în fața tribunalului regal, cu amânări consecutive și cu final incert, de vreme ce nu posedăm scrisoarea sentențională, în pofida numărului mare de acte care s-au păstrat.⁶³ Trebuie să observăm însă că pe tot parcursul acestui litigiu Ana s-a situat ferm alături de soțul ei, neezitând să-și

⁶⁰ În diplomatarul dedicat comitatului Timiș, găsim acest document nedatat plasat (alături de alte acte similare) la cumpăna veacurilor XIV–XV. În momentul de față, considerăm că datarea propusă de noi este cea mai apropiată de realitate. Pesty, *Oklevelek*, 301.

⁶¹ Pesty, *Krassó* II/1, 189–190.

⁶² Costin Feneșan, “Raguza (Dubrovnik) și Banatul în prima jumătate a secolului al XV-lea,” *Revista Arhivelor* XLII, nr. 2 (1979): 188.

⁶³ Nu mai puțin de 11 documente au supraviețuit timpului, prezentând diferite faze ale procesului în perioada 1423–1430.

reclame propria familie la cele mai înalte foruri judiciare ale țării. De aici și reiterearea ideii că cei doi au format un cuplu unit nu numai de interese comune de familie, ci și de afinități personale. În mod cert, conflictul nu a putut fi rezolvat în forurile de judecată locale, astfel că în toamna lui 1426 asistăm la două momente interesante, care ne indică determinarea cu care părțile și-au susținut dreptatea. În septembrie, cuplul Emeric și Ana (*Anko*), însoțiți de Caterina, nu precupețesc nicio cheltuială și călătoresc la Buda pentru a se înfățișa în persoană în fața scaunului de judecată regal în această chestiune. Actul regal din 8 septembrie 1426⁶⁴ emis cu acest prilej conține porunca adresată Capitlului din Titel de a cerceta acuzațiile formulate de pârași împotriva rudelor Anei, cât și răspunsul capitlului de a demara cercetările și a trimite constatările în fața sedriei comitatului Caraș. Probabil că lucrurile nu s-au pus imediat în mișcare, astfel că după numai două luni, cei doi soți au profitat de faptul că regele s-a aflat la Lipova, pentru a se prezenta din nou în fața sa reiterându-și acuzațiile (nu am exclude faptul ca cei doi soți să se fi înfățișat de data aceasta chiar în fața monarhului). De aici, o nouă poruncă regală de cercetare a cazului, formulată în 11 noiembrie 1426⁶⁵ către Capitlul din Arad, acesta din urmă stabilind viitoarea sesiune de judecată la octava sărbătorii Sf. Gheorghe din anul următor.

Anul 1427 aduce însă câteva modificări de planuri care poate că explică nenumăratele amânări formulate ulterior: pe de-o parte, se pare că din anumite motive (cel mai probabil vârsta înaintată), locul lui Andrei Chep în purtarea acestui proces a fost luat pe rând de fiii săi, Ștefan și Mihail.⁶⁶ Pe de altă parte, în contextul în care Sigismund de Luxemburg pregătea o mare ofensivă antio-tomană pe linia Dunării, fiind tot mai prezent în zonă⁶⁷, Emeric nu a mai putut participa la acțiunile procesuale fiind chemat la oaste⁶⁸; în această situație, Ana

⁶⁴ Pesty, *Oklevelek*, 596.

⁶⁵ Ibid., 599.

⁶⁶ Ibid., 609, 622.

⁶⁷ În perioada august 1427 – decembrie 1428 îl regăsim pe Sigismund de Luxemburg la fruntariile sudice ale regatului, pe linia Dunării, de la Belgrad la Orșova, unde a pregătit și purtat campania de la cetatea Golubăț. A adăstat în această perioadă în mai toate cetățile de graniță și de interior ale Banatului medieval (Cuvin, Pojejena, Haram, Ilidia, Vărădia, Mehadia, Sebeș, Timișoara, Lipova). Vezi Pál Engel, Norbert C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382–1438)* (Budapest, 2002), 122–123.

⁶⁸ Încă din august 1427, când regele se afla deja în tabăra de la Orșova, comitele de Timiș cere vicecomiților și juzilor nobiliari să nu îl împiedice pe Emeric de Remete să își exercite serviciul militar (Pesty, *Oklevelek*, 610). Mai mult chiar, în 1428 Emeric va primi din partea monarhului două scrisori de convocare la arme: în cea trimisă din Cuvin la 17 aprilie i se cere să vină la Pojejena (*Posesin*) cu 32 de cavaleri care-i vor fi plătiți de vicecancelarul regal Ladislau de Cheph (Costin Feneșan, *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea. Documente și extrase* (Timișoara: Cosmopolitan Art, 2015), 135–136); iar

a fost obligată să le continue singură sau prin intermediul procuratorilor săi. O primă victorie a fost obținută de ea în fața tribunalului comitatului Caraș, care constată în două rânduri⁶⁹ că într-adevăr membrii familiei Chep au folosit în mod abuziv pământurile aflate în litigiu. Din acest moment, Ana va face față singură procesului, deși din iunie 1428 și până în februarie 1430 a urmat un lung șir de amânări pronunțate în tribunalele centrale sau comitatense.⁷⁰ Lipsa sentinței finale, dacă a existat vreuna, ne situează în imposibilitatea de a cunoaște deznodământul acestui conflict. Am văzut că, la un moment dat, în 1426, oamenii de măturie trimiși de capitluri au certificat vinovăția familiei Chep, fără a se da însă un verdict. Pe baza acestor prime constatări am putea presupune că, în final, Ana și-a păstrat proprietățile moștenite de la tatăl său; doar că după anul 1430 nu mai întâlnim nicio referire la acestea în actele care o implică pe Ana de Ghertenış. Deci, fie conflictul s-a stins definitiv și Ana nu a mai avut nicio problemă cu rudele sale, fie a pierdut aceste proprietăți în favoarea acestora.

După momentul Golubăț și întoarcere soțului său de la război, ambițioasa Ana pare a se preocupa îndeaproape de viitorul acestuia. Dovadă stă o scrisoare redactată în 19 mai 1429⁷¹ din reședința familială de la Remete, semnată *Domina Anna coniux Egregy Emerici filij Stephani de Remethe* și adresată bărbatului ales Benedict de Ser(nie) *domino et fratri nostro karissimo*. Prin intermediul ei, Ana a încercat să-și persuadeze ruda sau prietenul, ridicat în rang la Curtea regală, să pună o vorbă bună pentru soțul ei când va găsi de cuviință și se va ivi ocazia. Nu știm dacă scrisoarea a produs efectele dorite; ea trădează însă atât preocuparea unei soții față de consortul său, cât și ambiția unei femei care caută și găsește mijloacele de a-și atinge scopurile. Cert este că peste numai un an, în ianuarie 1431, Emeric devine vicecomite de Cuvin, funcție pe care am văzut că a exercitat-o alături de frații săi până în ianuarie 1432, și astfel ambițiile Anei par să se fi materializat. Din păcate pentru ea, în perioada imediat următoare Emeric moare în împrejurări necunoscute și pentru Ana încep anii văduviei⁷² alături de doi băieți, posibil încă minori la acea dată, și o mamă la rândul ei văduvă, dar cu energia și tenacitatea nealterate de trecerea timpului.

în cea redactată în 24 august din Ilidia i s-a solicitat să meargă degrabă la rege cu 50 de călăreți (DL 54614).

⁶⁹ Tribunalul judiciar s-a întrunit la Șemlacu Mare în 24 mai 1427 (DL 54566) și în 5 iulie 1427 (Pesty, *Krassó* III, 313).

⁷⁰ 2 iunie 1428: Pesty, *Oklevelek*, 615; 21 august 1428: DL 54613; 10 octombrie 1428: Pesty, *Oklevelek*, 618; 3 februarie 1429: Pesty, *Oklevelek*, 622; 22 februarie 1430: DL 54694.

⁷¹ Pesty, *Oklevelek*, 624. Misiva se numără printre puținele scrisori private semnate de o femeie în acea epocă, deși este incert faptul că Ana ar fi scris-o personal și nu unul din familiarii săi știutori de carte.

⁷² Primul document care o menționează în această calitate (*Anne relictę condam Emerici filij Hym de Remethe*) datează din 9 noiembrie 1433. Pesty, *Diplome*, 40.

La fel ca mama sa, Ana pare să-și fi canalizat întreaga energie înspre protejarea averii familiale în interesul celor doi fii care i-au rămas în grijă după moartea tatălui lor. Aceasta a însemnat o preocupare constantă pentru administrarea domeniului familial situat în comitatele Caraș, Timiș și Torontal. Credem că a continuat să rezideze la Remete (în comitatul Caraș), în curtea nobiliară a soțului său, de unde a putut să controleze mai bine moștenirea fiilor ei. Este dificil de precizat astăzi cât anume din proprietățile deținute anterior de Ștefan de Remete au fost moștenite de fiul său, Emeric, și de copiii acestuia și ai Anei. Mărturiile documentare ne indică doar acele proprietăți care au intrat sub incidența unor litigii de proprietate. Dacă este să ne referim la bunurile funciare deținute de Ana, știm bunăoară că ea și soțul ei au solicitat acte de proprietate pentru posesiunea *Nehe Banhida*⁷³, că s-au judecat cu familia Chep pentru părțile Anei din Ghertenis și *Nyek*⁷⁴ sau că Ana a fost implicată după moartea soțului în conflicte patrimoniale ce au vizat posesiunile *Zazinfalva*⁷⁵ și *Maruskenez*.⁷⁶ De asemenea, ea a luat ca zălog de la rude părți din moșiile *Beldre*, *Kysermen*, *Gergefalva*⁷⁷ sau *Baskafalva*⁷⁸; dacă acestea au fost proprietățile sale personale sau ale familiei, greu de precizat. Cu certitudine că nu au fost singurele bunuri patrimoniale pe care le-a avut în grijă până la majoratul fiilor ei.

Priceperea în administrarea domenală nu i-a lipsit, atât datorită faptului că a crescut în anturajul mamei sale – o femeie activă și eficientă, cât și propriei sale experiențe, dobândite în anii în care soțul său s-a aflat pe câmpul de luptă. După anii tumultuoși ai ultimului deceniu, Ana a ajuns să dezvolte relații amiabile atât cu rudele soțului ei cât și cu propria sa familie. Dovadă stau două acte din anii 1433–1434, care ne indică atât disponibilitatea, cât și posibilitățile financiare ale Anei de a-și ajuta rudele aflate în nevoie. Deși văduvă, ea nu a ezitat să își împrumute în noiembrie 1433 verișorii primari paterni (Mihail și Ștefan Chep de Ghertenis) cu suma de 20 de florini aur pur în schimbul părților lor din moșia familială *Beldre* din comitatul Torontal.⁷⁹ Câteva luni mai târziu, în ianuarie 1434, ea va face un gest similar pentru rudele răposatului ei soț,

⁷³ Pe care nu am reușit să o identificăm până în prezent.

⁷⁴ Așezare dispărută, localizată la sud-est de Ghertenis în comitatul Caraș. Pesty, *Krassó* II/1, 71.

⁷⁵ Așezare dispărută, localizată în apropiere de Șoșdea în comitatul Timiș. Dezső Csánki, *Magyarország története földrajza a Hunyadiak korában*, vol. II (Budapest, 1894), 71.

⁷⁶ Așezare dispărută, localizată în apropiere de Carașova în comitatul Caraș. Pesty, *Krassó* III, 359.

⁷⁷ Așezări dispărute, localizate mai recent în apropiere de Șemlacu Mare în comitatul Caraș. Țicu, *Banatul montan*, 324–325, 330.

⁷⁸ Așezare dispărută din comitatul Timiș, localizată la hotarul cu comitatul Caraș. Csánki, *Magyarország*, 26.

⁷⁹ Pesty, *Diplome*, 40. Împrumutul a fost acordat pe o perioadă de doi ani.

împrumutându-i pe nepoții acestuia (Emeric, Toma, Blasiu, Ladislau și Ioan fiii lui Hym de Döbrönte) cu suma de 70 de florini aur pur, în schimbul căreia a primit ca zalog posesiunile *Kisermen* și *Gelgelyfalva* din comitatul Caraș, împreună cu *Baskafalva* din comitatul Timiș.⁸⁰ Un frumos gest de solidaritate familială ce poate însă trăda și intenția, poate nemărturisită, de a-și spori averea sa și a filor ei cu noi proprietăți în cazul în care rudele nu ar fi putut să îi returneze sumele împrumutate, nu foarte mici, de altfel.

Anii care au urmat nu au fost însă lipsiți de dificultăți și probleme de natură patrimonială, care au constrâns-o pe Ana să bată din nou drumul tribunalelor. Aceeași solidaritate familială a determinat-o ca, începând cu vara anului 1433, să se alătore cumnaților săi din familia Himfi (Ladislau, Nicolae și Frank) în acțiunea judiciară întreprinsă împotriva familiei Dancs de Macedonia pentru recuperarea dotei și a darurilor de nuntă ale unei antecesoare. A fost un proces complex și tensionat, prin care cele două familii, înrudite cândva la finele secolului al XIV-lea printr-o căsătorie încrucișată⁸¹, au încercat să recupereze bunurile matrimoniale acordate mătușilor lor. Cazul este cu atât mai interesant cu cât el a fost judecat de Albertus, arhidiaconul de Timiș, desemnat cu această ocazie vicar episcopal de Cenad⁸², cu siguranță datorită prestigiului celor două familii în cauză. În decursul a trei ani (1433–1435) s-au derulat o serie de acțiuni judiciare (citări, prezentări de acte, amânări, schimburi de scrisori între arhidiacon și preoții din Remete, Ezeriș, Ghertenish și Cuiești, trimiși la împricinăți cu varii dispoziții); semnificativă, pentru virulența cu care părțile și-au apărât interesele, este hotărârea dată de instanța ecleziastică, care impune la un moment dat interdictul ecleziastic asupra lui Nicolae Dancs de Macedonia și a iobagilor săi de pe moșia Cuiești până când părțile se vor reconcilia. Lipsa actului care să conțină sentința în acest caz ne împiedică să cunoaștem modul în care această chestiune de martimoniu a fost soluționată. Știm însă că în această împrejurare care a produs tulburări, inclusiv spirituale, în relațiile interfamiliale, Ana se decide să refacă biserica ruinată (*ecclesia desolatum*) de pe domeniul Remete închinată Fecioarei Maria.⁸³ Acest gest de pietate a necesitat desigur fonduri

⁸⁰ Pesty, *Krassó* III, 347. În acest caz împrumutul a fost acordat pentru o perioadă de trei ani.

⁸¹ Ligia Boldea, "Un secol din evoluția unui domeniu feudal al Banatului de câmpie: domeniul familiei nobile Danciu de Macedonia," *Analele Banatului*, Serie nouă, Arheologie-Istorie XVIII (2010): 128. Un Andrei Dancs de Macedonia a luat-o în căsătorie pe Caterina Himfi cam în aceeași perioadă în care verișoara sa după tată, Caterina Dancs, a fost căsătorită cu Ștefan Himfi de Remete, verișorul Caterinei Himfi.

⁸² Adrian Magina, "Albertus Archidiaconus Themesiensis. Între cele temporale și cele spirituale," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XVI (2008): 155–167.

⁸³ Cercetările de arheologie medievală efectuate pe malul nordic al Bârzavei, la Berzovia-Pătruieni, au scos la suprafață planul unei biserici sală cu sanctuar patrlater datând din secolul al XV-lea, a cărei navă de mari dimensiuni măsoară la interior 11/6,55 m, în timp ce sanctuarul

bănești, pe care văduva a dorit să le obțină din vânzarea grânelor recoltate de pe moșia *Beldre*. Practică însă cum o știm, Ana a făcut apel la nepotul său prin alianță, Emeric Himfi de Döbrönte, familiarul din Jebel al vicecomitelui de Timiș, care îi va adresa acestuia din urmă o scrisoare în 24 aprilie 1435⁸⁴ prin care îi solicită să îi acorde văduvei scutire de plata vămii pentru produsele trimise spre vânzare în acest scop pios.

În aceeași perioadă, Ana de Ghertenis s-a confruntat și cu alte neplăceri de natură patrimonială și fiscală: în martie 1435⁸⁵ iobagii de pe unele posesiuni ale sale din comitatul Caraș au fost prădați de nobilul Mihail Chepi, care a pătruns cu forța în casa slujbaşului ei, Ioan de Kere, pe care a încercat să îl omoare. Trei luni mai târziu, în iunie 1435⁸⁶, în fața scaunului de judecată al comitatului Timiș, văduva a fost acuzată că nu și-a plătit *lucrum camere regalis* pentru posesiunea ei *Zazinfalva* pentru anul trecut și anul în curs, deși unul din familiarii ei a susținut contrariul. Cum însă judele sâtesc din acel sat nu a venit să depună jurământul în acest sens, pricina a fost înaintată comitelui de Timiș spre finalizare. Să înțelegem că, în pofida aparențelor, Ana a început să aibă probleme financiare sau că autoritățile au încercat să profite de vulnerabilitatea văduvei?

Cert este că această înmulțire a problemelor juridice a determinat-o pe

avea 6,50/4,50 m. O sacristie cu dimensiunile de 4,50/4 m a fost amplasată pe latura nordică a sanctuarului, în timp ce laturile lungi ale navei au fost întărite în exterior cu contraforturi. Cel mai probabil constructorii edificiului au folosit ca sursă de piatră ruinele castrului roman situat în imediata apropiere, pe malul stâng al râului. În jurul bisericii a fost găsită necropola, care avea însă o fază de înmormântări anterioară construcției bisericii de zid, ceea ce sugerează existența unei capele de lemn folosită de familie încă din a doua jumătate a veacului al XIV-lea (Dumitru Țicu, "Cercetări de arheologie medievală la Berzovia," *Banatica* 10 (1990): 269). În ceea ce privește cronologia acestei biserici, prima mențiune documentară se pare că datează din jurul anului 1368, când familia a ridicat cel mai probabil o capelă funerară cu funcție restrânsă. În 1406 este menționat capelanul acesteia, pentru ca în 1414–1415 Ștefan de Remete să facă donații bisericii parohiale, la construcția căreia și-a adus un important aport (Magina, "Parohiile catolice," 178; Zsuzsanna Kopeczny, "Nobiliary residences and *Ius patronatus* in the territory between the Timiș rivers (14th–16th centuries)," *Transylvanian Review* XXII, suppl. 4 (2013): 183). Cât despre structura sa arhitectonică, cele câteva elemente decorative păstrate nu sunt suficient de concludente; totuși, deoarece în imediata vecinătate a domeniului, la Cuiești, a existat în epocă un așezământ franciscan, membrii acestui ordin fiind promotori ai unei arhitecturi gotice simplificate în mediul feudal din Transilvania și Banat, s-a avansat ipoteza că și acest edificiu ecleziastic ar putea fi încadrat arhitecturii gotice (Țicu, *Geografia ecleziastică*, 152).

⁸⁴ Pesty, *Diplome*, 56.

⁸⁵ Pesty, *Krassó* III, 348. Ana, alături de fiii săi și de Ioan de Kere, a înaintat o plângere adresată sedriei comitatului Caraș, tribunal care îl însărcinează pe Ioan Thorma să efectueze cercetarea în zonă, anchetă care a condus la confirmarea acuzațiilor de violență și furt formulate împotriva pârâtului.

⁸⁶ Livia Magina, "Câteva documente privind judele sâtesc în Banat (secolele XIV–XV)," *Banatica* 19 (2009): 37, doc. IV.

Ana (urmând probabil exemplul mamei sale) să își desemneze 16 procuratori în sedria comitatului Caraș, întrunită în martie 1437⁸⁷, care să o reprezinte în toate pricinile ce urmau să se ivească. Printre aceștia s-au numărat cumnatul său, Frank Himfi, slujbașul Ioan de Kere sau diacul Gheorghe. Câteva săptămâni mai târziu, în aprilie 1437⁸⁸, o regăsim pe Ana, de data aceasta alături de cumnații și cumnata sa din familia Himfi, desemnându-și în aceeași sedrie 16 procuratori (unii dintre ei regăsiți în lista înaintată cu o lună în urmă de văduvă), probabil pentru procesele comune la nivel de familie. Precauția nobilei doamne s-a dovedit a fi binevenită, căci în următorii doi ani Ana fost implicată în alte patru litigii atât în calitate de reclamantă, cât și în calitate de pârâtă; în mod sugestiv pentru dinamica proprietăților sale, ea va compărea atât în fața tribunalului comitatului Caraș, cât și în cel al Torontalului. Problemele au fost legate în mare parte de mobilitatea forței de muncă precum și de folosirea abuzivă a unor posesiuni. Am atras atenția asupra faptului că ne aflăm în anul tulbure al răscoalei țărănești care a răvășit societatea voievodatului Transilvaniei, ale căror ecouri posibil să fi reverberat și în comitatele învecinate din spațiul Banatului medieval. Realmente în acest an am putut observa o înmulțire a litigiilor legate de problematica iobăgească, în special cele legate de dreptul de strămutare. În această postură s-a aflat Ana în vara lui 1437, când s-a văzut nevoită să intervină în sedria comitatului Caraș prin oficialul ei, nobilul Mihail Bodor de Egres, pentru a-l împiedica pe cnezul Gheorghe din Carașova, să strămute câțiva iobagi ai stăpânei sale de pe posesiunea *Maruskenez*.⁸⁹ Tot cam în aceeași perioadă însă, vicecomitele de Torontal îi scrie o scrisoare Anei în care îi cere în mod politicoasă (*igitur requirimus et rogatum vestram amicitiam per presentes diligenter*) dar ferm (*si faceritis, bene quidem, alioquin sciatis firmiter, quod nullo modo illam particulam terre vobis frui et arare permittere nolumus*) să nu mai ocupe și să are pământurile iobagilor din *Echechida* ai despotului Gheorghe Brancović, ci să se preocupe de repararea podului care se afla pe posesiune sa pentru a da posibilitate călătorilor și negustorilor să treacă liber, în caz contrar pierderile înregistrate urmând să îi fie imputate.⁹⁰ În octombrie 1438 o regăsim

⁸⁷ Pesty, *Krassó* III, 356.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Pesty, *Krassó* III, 359.

⁹⁰ Magina, "Câteva documente," 68, doc. VIII. Bănuim că posesiunea unde a fost localizat podul a fost *Beldre*, după apelativul folosit de comite în scrisoare – *Nobilis domine relicte nobilis Emerici Himphi dicti de Beldre*, moșie în apropierea căreia s-a aflat în epocă așezarea dispărută *Echechida*. În evul mediu, podurile au fost direct relaționate de existența rețelelor de drumuri care tranzitau moșii, așezări, ținuturi sau regiuni. În funcție de relevanța traseului pe care erau plasate sau de cursul de apă traversat, podurile au avut un grad diferit de importanță, de la poduri trainice de piatră, unele de mari dimensiuni, până la poduri de lemn de mai mică anvergură, mai dificil de detectat în informația documentară. În cazul podurilor plasate pe moșii nobiliare taxa de trecere

pe Ana la Șemlacu Mare, din nou în fața vicecomiților și a juzilor nobiliari ai Carașului, cărora le cere să interzică unor comitanei să îi mai ocupe pământurile și pădurile pentru a strânge în mod necuvenit roadele acestora.⁹¹ Din păcate actul respectiv, parte a unui litigiu, nu precizează nici persoanele anchetate, nici proprietățile afectate. Procesul s-a desfășurat în aceeași perioadă în care era pe rol o altă pricină între Ana și nobilul George Geke, în cazul căreia oficialii comitatului Torontal au emis o amânare până la prezentarea unor martori.⁹²

Din ceea ce cunoaștem până în acest moment, acestea ar fi ultimele informații referitoare la viața Anei de Ghertenish. După cum am văzut în paginile anterioare, atunci când în 1442 fiul ei, George Himfi, s-a judecat cu nobilul Ladislau Hagymasi de Beregsău, alături de el în sedria comitatului Torontal a stat bunica sa, Caterina. Nu credem că prezența acesteia s-ar fi impus dacă mama sa ar mai fi trăit, având în vedere capabilitatea ei de a face față problemelor de natură juridică cu care s-a confruntat nu o dată în viață.

Biografiile celor două nobile femei pe care am încercat să le creionăm în materialul de față sunt departe de a oferi o imagine completă a existenței lor. Cu toate acestea, am considerat că acest exercițiu istoriografic poate fi interesant și necesar în contextul în care asemenea restituiri sunt aproape imposibil de realizat în lipsa unor informații concludente. Pentru acea vreme, reperele documentare sunt regretabil de sărace în detalii legate de viața cotidiană a oamenilor Banatului medieval, cu atât mai puțin a femeilor, chiar și a celor nobile. Hazardul a făcut ca în legătură cu Caterina și Ana Chep de Ghertenish să se fi păstrat un număr rezonabil de acte care ne-au dat posibilitatea să punctăm câteva momente semnificative ale existenței lor. Cele două au deținut și administrat proprietăți, fie personale, fie ale copiilor care au ajuns în grija lor în momentul în care au rămas văduve. Vorbim de moșii și părți de moșii, de păduri, fânețe, mori sau poduri cu drept de colectare a taxelor, principale surse de venituri în administrarea cărora cele două au fost ajutate de o serie de slujbași și juzi sătești. Calitatea de proprietare funciara le-a dat posibilitatea de a efectua

a reprezentat o sursă de venituri deloc neglijabilă. Ea a fost însă intrinsec legată de obligația de întreținere și reparare a acestora, ele fiind expuse atât uzurii fizice cât și inundațiilor (Oana Toda, "Economic and material aspects of the late medieval bridges from Transylvania: the written sources," *Banatica* 27 (2017): 361–397). Din câte ne putem da seama, podul despre care se face vorbire în scrisoarea comitelui de Torontal s-a încadrat în a doua categorie, deși el pare să fi fost plasat pe o rută traficată de călători și negustori, de unde cerința imperioasă adresată văduvei de a nu perturba buna circulație a acestora prin neglijarea întreținerii sale.

⁹¹ Pesty, *Krassó* III, 366.

⁹² Magina, "Câteva documente," 71, doc. XI.

tranzacții specifice, care să le sporească avutul, dar, în același timp, le-a creat nu puține probleme care le-au adus adeseori în fața instanțelor de judecată. De altfel, atât Caterina cât și Ana nu au ezitat să se prezinte chiar și *in persona* în fața sedriilor, călătorind în centrele comitatense de la Șemlacu Mare sau Arața, în cele capitulare de la Cenad și Arad, dar și la curtea regală de la Buda sau la cea itinerantă, aflată la un moment dat la Lipova. Prinse în mai multe acțiuni judiciare, ele își vor tocmi procuratori, atât pentru proprietățile din Caraș, cât și pentru cele din Torontal, unii dintre aceștia devenind colaboratori prețioși, cum au fost nobilii Benedict de Bochar (în cazul Caterinei) sau Mihail Bodor de Egres (în cazul Anei). Este puțin probabil ca ele să fi fost știutoare de carte, dar asta nu a însemnat că nu au purtat corespondență, probabil prin intermediul diecilor din anturajul lor; dovadă stau scrisoarea adresată de Ana unui nobil de la Curtea regală sau corespondența ei cu comitele Torontalului. Bune creștine, mama și fiica s-au ocupat de lăcașurile de cult de pe proprietățile lor de la Remete și Gherteniș, asupra cărora bănuim că au avut drept de patronat, deși la un moment dat Caterina a trecut printr-o cumpănă spirituală atunci când asupra părților sale din moșia *Beldre* a fost instituit temporar interdictul religios. În mod personal, legătura dintre mamă și fiică ne apare ca fiind extrem de solidă, Caterina contribuind, în opinia noastră, în mod substanțial la conturarea caracterului Anei, la fel de întreprinzătoare și belicoasă în apărarea intereselor sale și ale familiei sale. Nu în ultimul rând, cele două femei au dovedit un remarcabil atașament față de soții lor, față de memoria și moștenirea acestora, alegând să rămână până la capătul vieții lor văduve.

Pentru a conchide, au fost Caterina și Ana două personalități ale epocii lor? Cu siguranță, nu. Simple nobile provinciale, destinul lor poate fi considerat totuși un model identitar pentru toate acele femei nobile ale evului mediu bănățean a căror existență continuă să rămână în obscuritate. Acesta a fost și motivul care a determinat apariția acestui material: fără a le scoate din contextul epocii lor și din dimensiunea modestă existențială, exemplul lor poate fi multiplicat exponențial asupra majorității femeilor nobile de pe domeniile feudale ale vremii.

TWO FEMININE DESTINIES IN THE MEDIEVAL BANAT: CATERINA AND ANA CHEP OF GHERTENIȘ (1400–1450)

Abstract

The present research aims to put in light the destinies of two noble women – Caterina and Ana Chep of Gherteniș (mother and daughter), the family of whose belonged to the little county nobility in the medieval Banat. Rather by hazard enough documents have been

preserved to confess on the two women so that their life could be reconstituted somehow. The two ladies belonged to the family of the noblemen of Chep of Gherteniș, Caterina by marrying Jacob, one of the noteworthy members of the family, and Ana as a daughter resulted from that marriage. They lived as the documents let us know, during the first half of the 15th century, a period of political challenges and intense military events in the southern border of the Magyar Kingdom, ever and ever attacked by Ottoman advancement. The two women's husbands in fact were soldiers in the king-emperor's service, representative presences on the battles, with the armies led by the counts of Timiș; both of them were so in favor with these counts at a given time.

Young widows relatively, the two women proved a firm and tenacious personality, well determined to protect their family and familial estate. They managed their lands and belongings in the counties of Caraș, Timiș and Torontal through the help of their servants and the village judges; both of them came into the courts in person or represented by their advocates; they also corresponded with the officials of the kingdom and proved a remarkable fidelity to their husbands' memory. As common provincial noble ladies, not distinguished personalities of their times, the two women's destiny might be taken for an identity sample for all those noble women not very different from the heroines of my issue, still stands covered.

PLUTAȘII ȘI CĂRUȚAȘII DIN DEJ (SEC. AL XIII-LEA – PRIMA JUMĂTATE A SEC. AL XVI-LEA)

Marian Horvat*

Cuvinte cheie: categorii profesionale, comerț cu sare, istorie urbană, economie regională

Keywords: professional category, salt trade, town history, regional economy

Plutașii și căruțașii din Dej au avut un rol esențial în cadrul economiei regionale. Aceștia au transportat sare în diverse regiuni ale regatului Ungariei, aprovizionând numeroase așezări cu acest produs atât de necesar pentru conservarea alimentelor și hrănirea animalelor. Aportul lor la afirmarea Dejului nu trebuie bagatelizat, în condițiile în care mineritul a reprezentat una dintre cele mai notabile activități din localitate.

Cele mai relevante acte privind subiectul ales sunt cele depozitate la Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Cluj, Fond Primăria orașului Dej.¹ Fondul respectiv conține diverse tipuri de documente: privilegii regale acordate Dejului, confirmări ale unor privilegii, scutiri de anumite obligații, mandate regale, dării, sentințe ale unor procese, acte de vânzare-cumpărare, zalogiri, hotărniciri etc. Multe dintre ele cuprind amănunte despre comercializarea sării. O parte dintre diplomele consultate se află la Arhivele Naționale Maghiare (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár) din Budapesta. Am examinat izvoarele de până la anul 1526 aflate pe site-ul arhivelor amintite.² Nu am reușit să elaborez o cercetare exhaustivă, în condițiile în care multe acte sunt dispersate în anumite fonduri din România și din alte regiuni ale Europei Centrale.

Doar o parte dintre documente au fost publicate în colecțiile *Documente privind istoria României*, *Documenta Romaniae Historica*, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* și în diverse alte ediții. În special cele de după 1490 nu au fost traduse și investigate. Aproape toate sunt bine conservate și oferă posibilitatea unei cunoașteri destul de aprofundate a circumstanțelor locale.

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, Școala Doctorală "Istorie. Civilizație. Cultură", Facultatea de Istorie și Filosofie, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: marian_horvat5@yahoo.com

¹ www.arhivamedievala.ro.

² www.hungaricana.hu.

Istoricii români și cei maghiari au abordat puțin acest subiect, preferând să analizeze exploatarea și comerțul cu sare la nivelul întregului regat. Cele două categorii profesionale din Turda, Ocna Sibiului, Sic, Cojocna și Coștiui nu au beneficiat de mai multă atenție din partea specialiștilor. Voi aminti doar cele mai semnificative contribuții. Informațiile furnizate de către autorii monografiei comitatului Solnoc-Dăbâca³ sunt utile, dar nu au sistematizat și interpretat în mod adecvat detaliile identificate în cadrul actelor. Există câteva referințe prețioase în studiul lui Alexandru Doboși.⁴ Rudolf Wolf a relevat numeroase aspecte din viața plutașilor și căruțașilor din principatul Transilvaniei,⁵ oferind sugestii și pentru perioada voievodatului. Merită semnalate articolele și volumul istoricului maghiar István Draskóczy,⁶ care a analizat cu minuțiozitate multiple aspecte privind exploatarea și comercializarea sării. Însă lipsește o cercetare de profunzime, care să surprindă inclusiv contribuția transportatorilor în contextul evoluției locale.

Voi prezenta activitatea plutașilor și căruțașilor din Dej în perioada voievodatului, precum și statutul lor social, proveniența lor, breasla înființată, salariile și relațiile cu regii Ungariei, oficialii cămării de sare și liderii comunității. Voi indica abuzurile săvârșite de către anumiți nobili pe seama transportatorilor și zonele în care a fost expedit mineralul.

Sarea a avut în epoca medievală o valoare deosebită, fiind denumită *aurul alb*.⁷ A fost o sursă importantă de venituri pentru suveranii Ungariei și pentru cei implicați în distribuirea și vânzarea ei. Comisarul Georg Werner a remarcat în anul 1552: “Și nici nu este altă sare mai curată în toată Ungaria decât cea de la Dej”.⁸ Localitatea a devenit un centru de importanță regională mai ales datorită mineritului, dar și datorită comerțului, poziției strategice și altor resurse naturale. S-a aflat pe rutele de tranzit dintre Cluj, Bistrița și Baia Mare,⁹ dar și la intersecția unor drumuri internaționale. Amplasarea pe malul Someșului,

³ Károlyi Tagányi, László Réthy, József Pokoly, József Kádár, *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, vol. III (Dej: Nyomatott Demeter és Kis Könyvnyomdájában, 1900).

⁴ Alexandru Doboși, “Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în Evul Mediu (secolele XIV-XVI),” *Studii și cercetări de istorie medie* II (1951).

⁵ Rudolf Wolf, *Exploatarea sării în Transilvania în perioada principatului (1541–1691)*, teză de doctorat (Cluj-Napoca, 1998).

⁶ István Draskóczy, *A magyarországi kősó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek)* (Budapesta: Történettudományi Intézet, 2018).

⁷ Ana-Maria Velter, “Unele remarci cu privire la exploatarea și comercializarea sării din Transilvania, în secolele XI-XIII, pe baza documentelor de epocă,” *Cercetări numismatice* XII-XIII (2006–2007): 219.

⁸ *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, coord. Maria Holban (București: Editura Științifică, 1970), 27.

⁹ Katalin Szende, “Towns along the way. Changing patterns of long-distance trade and the

foarte aproape de confluența Someșului Mic cu Someșul Mare, a influențat în mod considerabil dezvoltarea colectivității.

Dejul (*Des, Dees, Desz, Deesz, Deswar, Desvar, Deeswar, Deeswara, Deswara, Dehes, Desh, Desz, Desch, Deesch, Dzyesch, Tesch, Teesch, Thees, Burglos, Burgloz, Dyonisiopolis*)¹⁰ a fost doar un sat (*villa*) în veacul al XIII-lea.¹¹ Ultima dată când fost desemnat astfel a fost în 1310.¹² A avut statutul juridic de oraș după 1320,¹³ dar mai degrabă caracteristicile unui târg. Doar începând cu prima jumătate a secolului al XVI-lea a existat o pronunțată amprentă urbană. A primit numeroase privilegii și scutiri de obligații de la regii Ungariei, bucurându-se de autonomie administrativă și juridică. Această conjunctură a avut un impact semnificativ asupra plutașilor și căruțașilor.

Salinele (*salifodinae, salisfodinae, fodinae*) din Dej și Ocna Dej (*Desakna, Deesakna, Akna*) au fost aproape tot timpul în proprietatea suveranilor,¹⁴ la fel ca celelalte mine de sare din regat. După introducerea monopolului regal total asupra exploatării și comercializării sării în prima jumătate a veacului al XIV-lea, aceștia au manifestat mai mult interes pentru această branșă.¹⁵ Prin intermediul comiților cămării sau prin mandat, au susținut procesul de valorificare al subsolului. Cămărașul (*comes*) tuturor cămărilor din Transilvania¹⁶ și cel al cămărilor din regat au supravegheat activitatea celorlalți comiți, acționând atunci când salariile transportatorilor nu au fost achitate sau în cazul unor conflicte între oficialii cămării și anumite comunități. Cămărașii au numit unul sau mai mulți vicecomiți (*vicecomites, vicecamerarii*), care i-au sprijinit în activitățile lor.¹⁷ Cei din urmă au plătit uneori salariile plutașilor și

urban network of medieval Hungary,” Hubert Houben, Kristjan Toomaspoeg, eds., *Towns and Communication*, vol. II (Lecce: Mario Congedo Editore, 2011): 216.

¹⁰ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHelysegnevTar-erdely-bansag-es-partium-torteneti-es-kozigazgatasi-helysegnevtara-1/telepulesek>. Accesat în 13.05.2022.

¹¹ *Documente privind istoria României (DIR)*, C. Transilvania, veacul XIII, vol. II (București: Editura Academiei R.P.R., 1952), 267.

¹² *DIR*, C. Transilvania, veacul XIV, vol. I (București: Editura Academiei R.P.R., 1953), 180.

¹³ Marian Horvat, “Prima consemnare a Dejului cu statutul juridic de oraș (*civitas*) în anul 1320,” Emilian M. Dobrescu, Iosif Marin Balog, eds., *Marea Unire – Fundamente economice și istorico-sociale* (Cluj-Napoca-Dej: Argonaut, ASTRA Dej, 2018), 223–236.

¹⁴ András Kubinyi, “Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter,” în Wilhelm Rausch, ed., *Stadt und Salz* (Linz: Ludwig-Boltzmann Institut für Stadtgeschichtsforschung, 1988), 220.

¹⁵ István Draskóczy, “Salt Mining and the Salt Trade in Medieval Hungary from the mid-Thirteenth Century until the End of the Middle Ages,” în József Laszlovszky, Balázs Nagy, Péter Szabó, András Vadas, eds., *The Economy of Medieval Hungary* (Leiden, Boston: Brill Publishing, 2018), 208.

¹⁶ În acest articol am folosit termenul *Transilvania* cu referire la voievodatul Transilvaniei.

¹⁷ *Călători străini*, vol. II, 38; Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj (SJANC), Fond Primăria orașului Dej, nr. 83.

minerilor¹⁸ și au administrat bunurile cămării.¹⁹ Mulți alți oficiali au activat în cadrul cămării, contribuind la eficientizarea sistemului.

Anumite cantități din respectivul mineral au fost donate instituțiilor ecleziastice. Ștefan al III-lea (1162–1172) a donat, începând cu anul 1165, abației Sfânta Margareta din Meseș câte un bolovan de sare sau echivalentul lui în bani de la fiecare căruță (*currus*) a regelui care trecea prin Poarta Meseșului.²⁰ Produsul amintit a provenit de la Dej sau de la Sic. Probabil că este prima consemnare a comerțului cu sare de la Dej și Ocna Dej.

Una dintre salinele de la Ocna Dej [...] *unum fossatum sive foveam salifodine liberam*) a fost dăruită în 1248 episcopiei de Eger (*Agria*) de către Bela al IV-lea (1235–1270). Transportul mineralului pe apă și uscat a fost scutit de vamă doar dacă a fost expediat la Eger cu plutele sau căruțele. Mai mult, clericii au avut dreptul de a vinde sare dejenilor.²¹ A fost prima mențiune certă a ocnelor și a Ocnei Dej.

Ladislau al IV-lea (1272–1290) a confirmat în anul 1290 dreptul oaspeților locali de a cumpăra produsul pomenit în timpul iernii. Aceștia au fost scoși de sub autoritatea voievodului Transilvaniei, a comitelui de Szolnok și a oficialilor din comitate ai cămării regale. Au beneficiat de dreptul de a vinde și transporta sare până la octavele Sfântului Gheorghe (luna aprilie). Nu a fost precizat în text de când au avut acest drept.²²

Actul din 1291 conține detalii semnificative despre valorificarea mineralului. Andrei al III-lea (1290–1301) a dispus ca transportatorii [...] *delatoribus eorundem salium*) din Dej să fie răsplătiți pentru fiecare 100 de bulgări de sare duși cu câte două pondere (*pondera*) în dinari. Localnicii nu trebuiau să achite dijma sau alte taxe, nici măcar pentru bunurile lor, la vămile din Gherla (*Gerlahida*), Unguraș și Dej. Cel mai probabil că și sarea a fost vizată atunci. Voievodul Transilvaniei și comitele de Szolnok nu au avut dreptul de a opri vânzarea mineralului.²³ Aceste privilegii au fost confirmate în perioada 8 decembrie 1310 – 4 mai 1320²⁴ și din nou în iunie 1447.²⁵

Majoritatea celor care au lucrat în interiorul minelor nu au avut aptitudini speciale. Cu toate acestea, statutul lor a fost respectat, deoarece au avut o

¹⁸ Precum în iulie 1506. De văzut SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 83.

¹⁹ Wolf, *Exploatarea sării*, 5.

²⁰ DIR, C. Transilvania, veacurile XI, XII și XIII, vol. I (București, Editura Academiei R.P.R., 1951), 4.

²¹ Ibid., 334.

²² DIR, C. Transilvania, veacul XIII, vol. II, 322.

²³ Ibid., 354–355.

²⁴ DIR, C. Transilvania, veacul XIV, vol. I, 181.

²⁵ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 35; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. V, ed. Gustav Gündisch (București: Editura Academiei R.S.R., 1975), 199.

meserie atât de diferită de a altor persoane.²⁶ Plutașii (*celleres*, *vulgariter celler, celeristae, celleristae, czeleristae, conductores, ductores, vectores, nautae, nautis-tae*) au transportat produsul respectiv cu plutele. Căruțașii (*celleristae, ductores, curriferos, vectores*) au fost cei care au dus sarea cu căruțele (*currus*). În multe diplome nu este clară distincția dintre cele două categorii profesionale, care au avut interese, valori și caracteristici similare.

Plutașii au fost responsabili de construirea plutelor. Lemnele folosite au fost aduse din pădurile Ciceului, fiind tăiate de către ei.²⁷ Ambarcațiunile au fost realizate din lemn de brad.²⁸ Matia Corvin (1458–1490) l-a obligat în anul 1458 pe nobilul Ladislau Desideriu de Losoncz (*Losoncz*), proprietarul cetății Ciceu, să permită plutașilor din Dej ([...] *celleronibus de dees*) să taie lemne din pădurea lui pentru construirea plutelor și caselor lor. A fost pomenit vechiul drept al localnicilor de a tăia de acolo, chiar din timpul lui Sigismund de Luxemburg (1387–1437) și Ioan de Hunedoara (1446–1456).²⁹ Unul dintre cei care au făcut ambarcațiuni a fost Matei literatul, menționat în 1481. A fost cetățean (*civis*) al Dejului și le-a realizat cu scânduri aduse din Valea Rodnei: [...] *ad laborem navium regalium asseses laborari fecisset*.³⁰

Plutele au fost denumite *kurb, naves*³¹ sau *carinae*. Le-au pregătit cu bani dăruți de către oficialii cămării la mijlocul veacului al XVI-lea.³² Au existat mai multe tipuri în perioada medievală: foarte mari, mari, mijlocii și mici.³³ În decretul regal din anul 1521 a fost evidențiat faptul că cele din Transilvania au fost mari sau mici.³⁴ Nu știm ce mărimi au avut atunci ambarcațiunile din Dej și Ocna Dej. În timpul regelui Ioan Szapolyai (1526–1540), plutele locale trebuiau

²⁶ Danuta Molenda, "Mining Towns in Central-Eastern Europe in Feudal Times," *Acta Poloniae Historica* 34 (1976): 178–179.

²⁷ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 26; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. IV, eds. Gustav Gündisch, Michael Auners, Georg Müller (Sibiu: Asociația de Studii Transilvane, 1937), 194–195; Tagányi *et alii*, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 9.

²⁸ Draskóczy, *A magyarországi*, 167.

²⁹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 40; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VI, eds. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch (Köln: Krafft & Drotleff Verlag, 1981), 28.

³⁰ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VII, eds. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch (București: Editura Academiei Române, 1991), 276.

³¹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 40; *Urkundenbuch*, vol. VI, 28; *Călători străini*, vol. II, 43.

³² *Călători străini*, vol. II, 30.

³³ Zsolt Simon, "Mineritul de sare în Evul Mediu în Transilvania și Maramureș," în Valeriu Cavruc, Andrea Chiricescu, eds., *Sarea, Timpul, Omul* (Sfântu Gheorghe: Angustia, 2006), 93–94.

³⁴ SJANC, Primăria orașului Dej, nr. 112.

să fie lungi de 61 de coți de Transilvania și late de 18 sau 19 coți.³⁵ Au avut vase mai mari decât cei din Turda și cu cioc, conform raportului din 1552. Cele de la confluența Someșurilor au fost încărcate cu câte 10 000 de bolovani de sare (un tumen) sau mai puțin la mijlocul secolului al XVI-lea.³⁶ Putem deduce că au fost de dimensiuni mari în epoca respectivă.

Înființarea breslei plutașilor din Dej a fost posibilă datorită numărului lor mare și rolului avut în cadrul sistemului de valorificare a subsolului și în cadrul comunității. Judele Anton Szabó și cei 12 jurați ai localității au recunoscut în anul 1500 statutele asociației transportatorilor de sare (*kalandoros*).³⁷ A fost prima atestare a acesteia. Statutele conțin amănunte importante despre organizarea și activitatea lor. Conform documentului, a existat un singur staroste. Starostele Ioan Szabó a fost cel care a cerut aprobarea noilor reglementări. Au fost redactate nouă statute. Au fost stricte, iar abaterile au fost pedepsite prin amenzi. Breasla a fost dedicată Fecioarei Maria și Sfântului martir Nicolae. În textul amintit au fost specificate drepturile membrilor. Printre ele a fost cel de a solicita liturghii în capela Sfintei Fecioare și în Biserica Sfântului rege Ștefan din Dej în timpul unor mari sărbători și în fiecare miercuri. Cei care au ignorat cele stabilite nu au avut permisiunea de a călători cu plutele. Nu își mai primeau salariile dacă totuși navigau. Al treilea statut a constatat din dreptul de a călători liber cu ambarcațiunile de la Dej la Satu Mare, fără a achita vigesima acolo. Dar la întoarcere au fost nevoiți să plătească 25 de dinari la vadul din Dej, bani care ajungeau în posesia organizației. La fel au fost siliți să procedeze cei care au dus sare la Szolnok, achitând la întoarcere 12 dinari. Cei care nu s-au prezentat în urma invitației asociației au fost constrânși să plătească o amendă de 33 de dinari. Dacă la alegerea decanilor cineva nu a acceptat slujba respectivă, persoana aceea a fost nevoită să dea fiecărui plutaș câte 32 de dinari ca amendă. Nimeni nu a avut dreptul de a pescui sau de a-și repara plasele duminica sau în timpul sărbătorilor, înainte de liturghie. În caz contrar, pedeapsa consta din plata a 33 de dinari. Dacă vreunul dintre plutași nu a vrut să își asume slujba de staroste al breslei, a fost obligat să achite o amendă de 33 de dinari fiecărui transportator.³⁸

Mulți dintre cei care au expedit mineralul au fost dejeni. Plutașii au fost oaspeți și iobagi din cadrul așezării, potrivit unui izvor din anul 1429. Aceștia au construit și pregătit atunci plutele și au dus sarea cu căruțele până la ele.³⁹

³⁵ *Călători străini*, vol. II, 44.

³⁶ *Ibid.*, 30.

³⁷ Pompei Mureșan, "Aspecte etnografice din exploatarea sării în trecut la Ocna-Dej," *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1962–1964* (1966): 412.

³⁸ Tagányi et alii, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 15.

³⁹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 30; *Urkundenbuch*, vol. IV, 382–383.

Cunoaștem numele unora dintre ei. Ioan Banczy din Dej a fost plutaș. Știm că în 1445 a dus cu ambarcațiunea lui 9 000 de bulgări din același produs și i-a dăruit la Satu Mare (*Zathmar*) voievodului Transilvaniei.⁴⁰ Unul dintre cei care au realizat aceste mijloace de transport a fost cetățeanul Matei literatul din Dej, care a fost pomenit în 1481.⁴¹ Într-o diplomă din 1487 au fost menționate plutele și mineralul aflate în proprietatea lui Ștefan Măcelarul din Dej. Poate că a fost unul dintre plutași, chiar dacă a purtat porecla *Măcelarul*. Probabil că a moștenit numele de la tatăl său. A fost înstărit, având o casă, o vie și alte bunuri.⁴² Sfatul local a confirmat în 1490 vânzarea unui fânaț de către Ștefan Tóth lui Ștefan Măcelarul. Cel din urmă a primit în același an o curte ca donație de la văduva Ursula.⁴³ Posibil să fi fost aceeași persoană. Cazul lui este sugestiv în ceea ce privește resursele financiare ale transportatorilor. Într-un act din 1508 a fost consemnat un alt plutaș: [...] *Michaelis daroczy inhabitatoris illius opidi*.⁴⁴

Cu siguranță că mulți dintre plutași și căruțași au fost anterior iobagi, venind din diverse comitate ale Transilvaniei și din alte zone ale regatului. O parte dintre căruțași au fost cetățeni ai centrului minier de la confluența Someșurilor, potrivit unui document din anul 1511.⁴⁵ Poate că Ioan Nagy, semnalat ca cetățean într-un act din decembrie 1514, a fost plutaș sau căruțaș.⁴⁶ Mai mult, într-un izvor din noiembrie 1516 a fost sugerat faptul că cei care duceau sarea cu căruțele au fost cetățeni.⁴⁷

Plutașii din Dej au fost reprezentați de decani, care au discutat cu comiții cămării când au dorit să trimită marfa cu plutele.⁴⁸ Conform statutelor din 1500, decanii au fost aleși dintre membrii breslei.⁴⁹ Au existat în 1552 doi primi plutași (*primarii*),⁵⁰ probabil conducătorii lor.

Fiind dejeni, cele două categorii de transportatori s-au aflat sub jurisdicția consiliului local, dar și sub cea a oficialilor din cadrul cămărilor. Prin urmare, trebuiau să se supună ambelor instanțe de judecată. Un caz din 1508 este relevant în acest sens. Cămărașul cămărilor transilvănene și sfatul, acționând la ordinul lui Vladislav al II-lea (1490–1516), au introdus în stăpânirea insulei

⁴⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), Diplomatikai Levéltár (DL) 55303.

⁴¹ *Urkundenbuch*, vol. VII, 276.

⁴² SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 66; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VIII, ediție on-line, doc. 4742.

⁴³ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 66; *Urkundenbuch*, vol. VIII, doc. 5096.

⁴⁴ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 85.

⁴⁵ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 90.

⁴⁶ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 97.

⁴⁷ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 103.

⁴⁸ Simon, "Mineritul de sare," 95.

⁴⁹ Tagányi et alii, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 15.

⁵⁰ *Călători străini*, vol. II, 44.

Keskenzeg de pe râul Someș pe plutașul Mihail Daróczy din Dej și pe urmașii lui. Acesta a câștigat domeniul respectiv ca recompensă pentru slujbele efectuate.⁵¹ Este încă un exemplu al situației financiare a transportatorilor. Un izvor din noiembrie 1516 cuprinde detalii despre autoritatea juridică a judeului și juraților asupra căruțașilor.⁵² Totodată, este evident faptul că sfatul a protejat de multe ori interesele celor două categorii profesionale.

Căruțașii și plutașii și-au primit retribuțiile în monede și în natură. Cel mai probabil că au fost mai avantajoase decât cele ale altor tipuri de muncitori. Merită reținut faptul că suveranii Ungariei au fost cei care le-au mărit salariile, precum în 1291.⁵³ Pipó de Ozora, comite de Timiș și al cămărilor din regat, a poruncit în anul 1406 comiților cămărilor din Satu Mare, Tokay și Poroszló (*Porozlo*) să nu încalce acordul privind remunerațiile plutașilor ([...] *conductorum salium*) din Dej. Cei din urmă trebuiau să primească, pentru fiecare 100 de bulgări de sare transportați de la Dej la Satu Mare, 25 de groși mici. Pentru aceeași cantitate dusă de la Satu Mare la Tokay trebuiau să obțină 15,5 groși. Pentru călătoria de la Satu Mare la Poroszló trebuiau să primească 25 de groși mici.⁵⁴ Conform unei diplome din 1427, dejenii au fost răsplătiți cu postav, fier și alte bunuri de la cămară. În text a fost indicat faptul că și transportatorii au fost recompensați cu aceste produse.⁵⁵ Căpitanul suprem Ioan de Hunedoara a ordonat cămărașilor din Dej în 15 august 1453 să îi plătească, începând cu anul următor, cu câte doi florini de aur pe transportatorii de sare ([...] *cellerones de Des*) pentru fiecare 100 de bolovani expediți.⁵⁶

Matia Corvin a decis în 1471 ca plutașii ([...] *celleronibus nostris*) care duceau mineralul pe Someș, de la Dej la Szolnok, să primească câte 46 de florini și 200 de bulgări de sare pentru fiecare tumen transportat la Satu Mare și Szolnok.⁵⁷ Același rege a hotărât în 1473 ca plutașilor ([...] *celleronibus nostris*) din Dej să le mai fie oferii câte 200 de bulgări pe lângă cei 200 și cei 46 de florini de aur acordați anterior pentru fiecare 10 000 de bolovani livrați până la Satu Mare și Szolnok.⁵⁸ Pentru fiecare tumen expedit la Szolnok, au câștigat în 1528 câte 46 de florini.⁵⁹

⁵¹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 85.

⁵² SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 103.

⁵³ *DIR*, C. Transilvania, veacul XIII, vol. II, 354–355.

⁵⁴ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 22; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. III, ed. Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller (Sibiu, 1902), 413–414.

⁵⁵ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 27; *Urkundenbuch*, vol. IV, 277–278.

⁵⁶ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 37; *Urkundenbuch*, vol. V, 417.

⁵⁷ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 51; *Urkundenbuch*, vol. VI, 499.

⁵⁸ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 52; *Urkundenbuch*, vol. VI, 552; Tagányi et alii, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 12.

⁵⁹ *Călători străini*, vol. I (București: Editura Științifică, 1968), 266, 282.

Într-o diplomă din 1506 a fost amintit faptul că tăietorii și plutașii trebuiau să primească 440 de florini noi și 28 de dinari, precum și alte bunuri și alimente.⁶⁰ Însă nu știm câți ocnași și plutași au activat în perioada respectivă. Căruțașii dejeni, la fel ca cei din alte centre transilvănene, au fost răsplătiți în 1528 cu câte 21 de florini pentru fiecare 1 000 de bulgări transportați la Szeged. În următorii ani, în timpul regelui Ioan Szapolyai, această sumă a fost redusă la 18 florini.⁶¹ Salariile căruțașilor și plutașilor au fost în timpul guvernatorului Gheorghe Martinuzzi (1541–1551) la nivelul celor din 1528.⁶²

La mijlocul secolului al XVI-lea, plutașii din Dej au câștigat câte șase dinari pentru fiecare 100 de bolovani duși de la ocne la Casa Cămării sediul oficialilor camarii. În raportul său din 1552, comisarul Georg Werner a menționat că plutașilor care au livrat sare de la Dej la Szolnok le-au fost acordați 61 de florini pentru drumul până la Satu Mare și încă 61 până la Szolnok. Uneori au fost obligați să transporte marfa până la Szeged, dar nu le-au fost dăruiti bani în plus.⁶³ Au primit în 1552 câte 42 de florini pentru fiecare tumen expediat la Szeged.⁶⁴ Bucățile mici de sare, care s-au sfărâmat la descărcare, au fost lăsate plutașilor în acel an.⁶⁵ Este greu de estimat valoarea sumelor respective, deoarece sistemul monetar din Ungaria a suferit numeroase schimbări. Cursul lor a fluctuat în funcție de timp și de loc, dar și în funcție de emitent.⁶⁶

Căruțașilor și plutașilor le-a fost garantat dreptul de a vinde mineralul primit ca salariu.⁶⁷ Am găsit multe detalii în raportul din 1552. Plutașii au putut transporta o anumită cantitate de sare în beneficiul propriu, în conformitate cu hotărârea cămărașului.⁶⁸ De obicei cumpărau produsul amintit din centrele miniere. Un exemplu este cel din anii 1494–1495, când plutașii din Dej ([...] *celeristis de Dees*) au achiziționat de la Szolnok mineral în valoare de 300 de florini.⁶⁹

⁶⁰ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 83.

⁶¹ *Călători străini*, vol. II, 43–44.

⁶² István Draskóczy, "A dési sókamara gazdálkodása a 16. század közepén: Egy adalék Fráter György gazdaságpolitikájához," în Baráth Magdolna, Molnár Antal, eds., *A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére* (Budapest-Győr: Magyar Országos Levéltár, 2012), 107.

⁶³ *Călători străini*, vol. II, 44.

⁶⁴ *Ibid.*, 43.

⁶⁵ *Ibid.*, 44.

⁶⁶ Corina Toma, *Tezaure monetare și tezaurizare în Transilvania secolelor XV/XVI-XVII* (Oradea: Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2016), 56–57.

⁶⁷ Kubinyi, "Königliches Salzmonopol," 227.

⁶⁸ *Călători străini*, vol. II, 44.

⁶⁹ Účty Budinského dvora krále Vladislava II. Jagellonského (1494–1495), ed. Petru Kozák (Praga: Scriptorium, 2019), 106.

Persoanele care le-au achitat retribuțiile s-au schimbat de-a lungul timpului. Comiții cămării locale le-au plătit remunerațiile în 1291.⁷⁰ Cei care au muncit în cadrul minelor din Dej, inclusiv plutașii și căruțașii, au fost recompensați înainte de și în 1429 de către oficialii cămării.⁷¹ Într-un izvor din 1439 a fost precizat faptul că salariile plutașilor din localitate ([...] *czeleriis ad camaram de dees*) trebuiau date de către cei doi cămărași din Dej și Sic și de către cei din Satu Mare și Szolnok. Cu siguranță că actul i-a vizat doar pe plutași, deși termenul *celeristae* îi desemna uneori și pe căruțași. În documentul respectiv a fost stipulată condiția că florinii de aur trebuiau plătiți la timpul potrivit, fiindcă valoarea lor creștea rapid.⁷²

Potrivit unei diplome din 1453, comiții cămărilor din regat au avut obligația de a le achita remunerațiile transportatorilor.⁷³ Matia Corvin a dispus în 1471 ca plutașii dejeni, care duceau bulgării pe Someș, de la Dej la Szolnok, să fie recompensați cu câte 46 de florini și 200 de bolovani de sare pentru fiecare tumen transportat la Satu Mare și Szolnok. Cămărașii din Dej, Satu Mare și Szolnok trebuiau să plătească câte o treime din salarii.⁷⁴ Același suveran și-a impus voința în 1473, poruncind ca plutașii locali să mai primească câte 200 de bulgări pe lângă cei 200 și cei 46 de florini de aur oferiți până atunci pentru fiecare tumen ([...] *tumenum salium*) expediat la Satu Mare și Szolnok. Comiții din Dej, Satu Mare și Szolnok au primit ordin în acest sens, fiind obligați să le asigure câte o treime din lefuri.⁷⁵ Pentru aceeași cantitate livrată până la Szolnok, plutașii au obținut în 1528 câte 46 de florini: câte o treime la Dej, Satu Mare și Szolnok.⁷⁶

Regii Ungariei i-au susținut mult pe transportatorii din Dej. I-au apărut de anumiți nobili sau oficiali. De exemplu, Sigismund de Luxemburg le-a poruncit în 1423 nobililor din familia Bánffy de Losoncz să permită dejenilor să adune lemne din pădurile cetății Ciceu. Acestea urmau să fie folosite pentru construirea plutei (*naves*). Localnicii de la confluența Someșurilor câștigaseră acest drept cu mult timp înainte.⁷⁷ Cetatea Ciceu a fost cedată familiei Bánffy în 1406, care le-a interzis membrilor comunității de mai multe ori să taie lemne.⁷⁸ Într-un izvor din 1427 am identificat amănunte despre scutirea de taxe vamale a locuitorilor și oaspeților din Dej și Ocna Dej. A fost valabilă la Reteag (*Rett heg*)

⁷⁰ DIR, C. Transilvania, veacul XIII, vol. II, 354–355.

⁷¹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 30; *Urkundenbuch*, vol. IV, 382–383.

⁷² SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 33; *Urkundenbuch*, vol. V, 25–26.

⁷³ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 37; *Urkundenbuch*, vol. V, 417.

⁷⁴ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 51; *Urkundenbuch*, vol. VI, 499.

⁷⁵ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 52; *Urkundenbuch*, vol. VI, 552.

⁷⁶ *Călători străini*, vol. I, 266.

⁷⁷ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 26; *Urkundenbuch*, vol. IV, 194–195; Tagányi et alii, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 9.

⁷⁸ Tagányi et alii, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 9.

și în alte locuri. Sigismund de Luxemburg i-a avertizat pe fiii nobilului Nicolae de Losoncz și pe Nicolae, nepotul lui Nicolae de Losoncz, să nu îi mai priveze de acest drept. Unii dintre cei vizați de către suveran au fost plutași și căruțași. Au fost siliți să achite taxe vamale și atunci când au livrat mineral pentru rege.⁷⁹

Matia Corvin a intervenit în anul 1459 în favoarea plutașilor din Dej. Ambarcațiunile lor cu sare nu au putut să coboare pe Someș din cauza unor stăvilare de moară, construite de către nobilii de Bethlen.⁸⁰ A fost evocată în text importanța circulației libere a plutelor. Suveranul le-a ordonat în 1466 comiților și vicecomiților din Maramureș, dar și tuturor cămărilor filiale și celor care activau în cadrul lor, să respecte transportul din Dej până la Csetnek (Štítňik, Slovacia de astăzi).⁸¹ Transportatorii locali au fost nevoiți uneori să înfrunte anumite primejdii. Iobagii români ai nobililor de Livada (*Dengeleg*), de Beltiug și de Miercurea Sibiului au atacat în 1478 navele cu mineral ale localnicilor în timp ce călătoreau pe râul Someș prin comitatul Solnocul Mijlociu. Matia Corvin a acționat în apărarea lor.⁸²

Vladislav al II-lea a oprit în 1506 abuzurile vicecomiților din Dej. Cei din urmă nu au plătit remunerațiile minerilor și plutașilor ([...] *celeristis et salicisoribus*), în valoare de 440 de florini noi și 28 de dinari. Dacă ignorau dispoziția, cămărașul cămărilor din Transilvania a avut dreptul de a reține sarea pe care o primeau ca salariu (*sallarium*) pentru a achita suma respectivă. Tăietorii de sare și plutașii au cerut să fie recompensați pentru eforturile lor. În plus, au fost amintite bunurile și alimentele care le-au fost acordate de regulă.⁸³

Un document din decembrie 1514 conține informații despre participarea liderilor transportatorilor ([...] *celeristis oppidi deesiensi capitibus*) dejeni la marea răscoală din acel an. Ei, la fel ca cetățenii și oaspeții, s-au alăturat rebelilor. Cetățeanul Ioan Nagy a fost conducătorul răzvrătiților din cadrul așezării. Aproape toți plutașii și căruțașii au aderat la mișcare. Au organizat anumite procese, eludând normele regatului. Voievodul Transilvaniei, Ioan Szapolyai, i-a muștrat pe localnicii care au participat la acțiunile îndreptate împotriva nobilimii.⁸⁴ Ioan Nagy și Anton Hossu, un alt lider al răsculaților, au distrus reședințele nobililor și i-au obligat pe anumiți membri ai comunității să se alăture lor.⁸⁵ Probabil plutașii și căruțașii au îndurat multe neajunsuri din cauza

⁷⁹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, Nr. 27; *Urkundenbuch*, vol. IV, 277–278.

⁸⁰ MNL OL, DL 62873.

⁸¹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, Nr. 42; *Urkundenbuch*, vol. VI, 257.

⁸² SJANC, Fond Primăria orașului Dej, Nr. 59; *Urkundenbuch*, vol. VII, 192–193.

⁸³ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, Nr. 83.

⁸⁴ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 97.

⁸⁵ George Mânzat, *Monografia orașului Dej. Din cele mai vechi timpuri până în zilele de azi* (Bistrița: Tipografia Națională G. Matheiu, 1926), 29.

corupției și incompetenței oficialilor cămării și a condițiilor în care munceau. Suveranul i-a absolvit de vină pe cei din Dej, la fel ca pe cei din Turda. A vrut să evite o reducere și mai mare a veniturilor generate de exploatarea subsolului.⁸⁶ Însă Ioan Nagy a fost executat cu multă cruzime.⁸⁷

Transportatorii din Dej și Ocna Dej au comis și alte abuzuri. De pildă, anumiți bulgări au fost sustrași în timp ce au fost încărcăți și descărcați de pe plute. Au fost menționate astfel de fapte ilegale la mijlocul secolului al XVI-lea.⁸⁸

Regii Ungariei au susținut activitatea plutașilor și căruțașilor prin stabilirea și creșterea retribuțiilor. Le-au conferit diverse privilegii și scutiri, acționând de multe ori în favoarea lor. Vicecămărașii din Dej nu au respectat în anul 1429 privilegiile și dispensele de care beneficiau oaspeții și iobagii din localitate. Aceștia au fost plutași. Sigismund de Luxemburg le-a ordonat celor doi nobili de Coșeu (*Kussal*), care fuseseră desemnați comiți ai cămărilor, să apere drepturile dejenilor.⁸⁹ Suveranul le-a poruncit în 1435 voievodului Transilvaniei și altor oficiali ai provinciei să nu îi mai constrângă pe dejeni să plătească gloabă (*birsagium*). Tăietorii și transportatorii de sare (*celeristae*) s-au numărat printre categoriile profesionale vizate de dispoziția respectivă. Voievodul a avut obligația de a-i proteja de oricine ar fi dorit să le provoace pagube.⁹⁰ În 1458, Matia Corvin l-a silit pe nobilul Ladislau Desideriu de Losoncz să le permită plutașilor din Dej să adune lemne din pădurea lui pentru construirea plutelor și caselor lor.⁹¹ Conform unei diplome din 1466, plutașii și căruțașii din Dej și Ocna Dej ([...] *conductores salium nostrorum vulgariter celler vocatos*) au fost scutiți de către același rege de prestarea obligațiilor militare. Scutirea a fost valabilă în cazul oricăror mobilizări, generale sau parțiale, inclusiv cele împotriva turcilor. Oficialii din Transilvania au fost preveniți să respecte mandatul suveranului.⁹²

S-a iscat un conflict între conducătorii colectivității de pe malul Someșului și proprietarii cetății Ciceului în anul 1467. Castelanii le-au interzis dejenilor să taie lemne pentru plute. Voievodul Transilvaniei, Ioan de Szentgyörgyi și de Bozin (*Bozyn*), a fost desemnat de către Matia Corvin să soluționeze litigiul.⁹³ Regele a acționat din nou cu fermitate în iunie 1475, avertizându-i pe oficialii regatului să nu mai colecteze taxe vamale de la căruțașii care transportau

⁸⁶ István Draskóczy, "Erdély sótermelése az 1514. évi parasztháború után (sótermelés és városi polgárság)," în Ionuț Costea, Carmen Florea, Pál Judit, Enikő Rüzsz-Fogarasi, coord., *Orașe și orașeni* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2006), 251.

⁸⁷ Mânzat, *Monografia orașului*, 29.

⁸⁸ *Călători străini*, vol. II, 76.

⁸⁹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 30; *Urkundenbuch*, vol. IV, 382–383.

⁹⁰ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 31; *Urkundenbuch*, vol. IV, 566.

⁹¹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 40; *Urkundenbuch*, vol. VI, 28.

⁹² SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 43; *Urkundenbuch*, vol. VI, 264.

⁹³ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 44; *Urkundenbuch*, vol. VI, 282–283.

mineral de la cămara din Dej.⁹⁴ Vladislav al II-lea le-a poruncit în 1491 cămărașului din Maramureș și vicecomiților cămărilor filiale din Szikszó (*Zykzo*), Levoča, Poroszló și din alte locuri să permită cetățenilor și locuitorilor din Dej să achiziționeze fier și cupru în schimbul sării lor.⁹⁵

Vladislav al II-lea i-a avertizat în 1496 pe nobili și pe alți oameni să nu mai pretindă taxe vamale prea mari pe drumul numit *Thoho*, cel mai probabil Tihău, de la căruțașii care duceau mineral ([...] *curriferos illos et vectores salium*). A fost amintit faptul că taxele au fost fixate în timpul domniei lui Matia Corvin și că de atunci nu au fost schimbate. Comitele cămărilor transilvănene a apelat la sprijinul puterii centrale, afirmând că veniturile din sare au fost afectate de aceste obligații fiscale.⁹⁶ Suveranul a acționat din nou în anul 1511 în favoarea căruțașilor ([...] *civium celleristarumque nostrorum*). Petru de Jimbor (*Sombor*) și Martin de Dragu au fost avertizați să nu îi mai vămuiască pe nedrept pe dejenii care își comercializau mineralul propriu cu căruțele, atunci când tranzitau pe pământurile lor. Locuitorii fuseseră scutiți înainte de orice taxe vamale.⁹⁷

Nobilii Zólyomi de Diosig au fost preveniți să nu mai ceară taxe vamale de la dejeni la Săcueni (astăzi în județul Bihor). Ludovic al II-lea (1516–1526) și tezaurarul regatului au hotărât că ei nu trebuie să mai achite câte doi bulgări de sare pentru fiecare căruță. Omul tezaurarului a fost desemnat în iunie 1516 să reglementeze situația.⁹⁸ Regele le-a ordonat în august 1516 oficialilor din comitatele Solnocul Mijlociu și Crasna să asigure construirea sau distrugerea unor mori și stăvilare de mori de pe Someș și Mureș, dorind să impulsioneze călătoria ambarcațiunilor cu mineral din Dej. Nimeni nu a avut permisiunea de a-i opri pe căruțașii ([...] *curriferos salium nostrorum*) care expediau sarea suveranului și de a solicita taxe vamale de la ei.⁹⁹

Ludovic al II-lea a intervenit iarăși în noiembrie 1516 pentru a garanta circulația liberă a căruțelor cu sare. I-a atenționat pe nobilii Zólyomi de Săcueni, George, Nicolae, David și Ioan, fiul aceluiași David, să nu îi mai forțeze pe cetățenii și căruțașii (*celeristae*) din Dej să plătească taxe vamale pe domeniile lor. Nobilii respectivi trebuiau să îi despăgubească pe localnici pentru prejudiciile cauzate.¹⁰⁰

Ferdinand I de Habsburg (1526–1564)¹⁰¹ a protejat în 1552 vechile scutiri

⁹⁴ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 55; *Urkundenbuch*, vol. VII, 46; Tagányi *et alii*, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 12.

⁹⁵ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 65.

⁹⁶ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 69.

⁹⁷ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 90.

⁹⁸ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 101.

⁹⁹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 102; Tagányi *et alii*, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 17–18.

¹⁰⁰ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 103.

¹⁰¹ Ferdinand I de Habsburg, fratele împăratului Carol Quintul, a condus Transilvania doar

vamale ale tăietorilor și transportatorilor ([...] *cesores et vectores salium*) din Dej și Ocna Dej. În același act au fost evocate abuzurile săvârșite de către guvernatorul Gheorghe Martinuzzi și oficialii lui.¹⁰²

Plutele cu sare din Dej au fost uneori atacate și jefuite de către anumiți nobili. Au existat perioade când traficul a fost oprit sau a fost organizat în condiții grele din cauza conflictelor militare sau convulsiilor interne, precum în timpul luptelor dintre Ioan Szapolyai și Ferdinand I de Habsburg.

Mineralul a fost transportat cu căruțele din depozite până pe malul Someșului, unde a existat un port. Acolo a fost încărcat pe plute.¹⁰³ Salinele s-au aflat la doar cinci km de Someș.¹⁰⁴ Someșul a fost unul dintre cele mai importante râuri navigabile ale provinciei (Fig. 1).¹⁰⁵ Comerțul pe apă a fost mai ieftin. Condițiile de navigație din zona Dejului au fost prielnice, inclusiv la mijlocul secolului al XVI-lea.¹⁰⁶ Italianul Giovanni Andrea Gromo a observat în 1566–1567: “[...] râul Someș, de foarte bun folos pentru navigație”.¹⁰⁷ Sarea a fost expediată pe apă doar primăvara și vara. Din cauza ploilor, a gheții și a apelor agitate, negoțul nu a putut fi organizat toamna și iarna.¹⁰⁸ Unele ambarcațiuni s-au scufundat și marfa a fost pierdută.¹⁰⁹ Până în anul 1521, transportul de la centrele miniere la cele de desfacere a fost realizat pe cheltuiala regelui.¹¹⁰

Am reușit să identific unele dintre piețele de desfacere ale mineralului. Cel din Sic a fost livrat la Dej la mijlocul veacului al XVI-lea.¹¹¹ Cu siguranță a fost dus acolo și înainte. A fost transportat ulterior de către căruțași și plutași. Plutașii din Dej și Ocna Dej au expediat sarea pe Someș și pe Tisa până la Szolnok, în centrul Ungariei.¹¹² Această practică a fost consemnată la mijlocul secolului al XVI-lea, dar cel mai probabil că a fost mult mai veche. Bulgării au fost duși până la Satu Mare, Tokaj, Poroszló, Szolnok și uneori până la Szeged. La mijlocul

în perioada 1527–1529 și 1551–1556. A fost încoronat rege al Ungariei, dar a administrat doar Croația, partea de vest a regatului și Ungaria Superioară. A fost rege al Germaniei din 1531 și împărat al Sfântului Imperiu Romano-German în anii 1558–1564.

¹⁰² SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 145; Doboși, “Exploatarea ocnelor,” 165–166.

¹⁰³ Oana Toda, *Transporturile medievale din nordul Transilvaniei (sec. XII–XVI)*, teză de doctorat (Cluj-Napoca, 2013), 142.

¹⁰⁴ Alexandra-Oana Chira, *Hidrografia Transilvaniei medievale: sec. XIII–XV*, teză de doctorat (Cluj-Napoca, 2018), 235.

¹⁰⁵ Ibid., 165–166.

¹⁰⁶ *Călători străini*, vol. II, 77.

¹⁰⁷ Ibid., 332.

¹⁰⁸ Draskóczy, “A dési sókamara,” 109.

¹⁰⁹ *Călători străini*, vol. I, 266.

¹¹⁰ Wolf, *Exploatarea sării*, 130.

¹¹¹ *Călători străini*, vol. II, 31.

¹¹² Ibid., 27.

veacului al XVI-lea, singurele destinații au fost Satu Mare și Tuzsér¹¹³ (aflată pe malul Tisei, aproape de Tárkány).

În decretul din 6 aprilie 1464 al lui Matia Corvin a fost specificat faptul că “[...] peste tot sarea noastră regală trebuie vândută”. Au fost vizate toate exploatarea din Ungaria în textul respectiv.¹¹⁴ După ce a fost transportată pe Someș și pe Tisa, sarea extrasă la Dej și Ocna Dej a fost comercializată în cadrul regatului, inclusiv în Marea Câmpie Ungară (*Alföld*).¹¹⁵ Într-o diplomă din 1248 am găsit detalii despre mineralul de la Ocna Dej, care a fost expediat cu plutele (*naves*) și cu căruțele până la Eger.¹¹⁶ Cel din Dej a ajuns inclusiv la Csetnek în 1466, probabil prin Eger. Transportatorii s-au întors de acolo cu căruțele încărcate cu fier.¹¹⁷ Alte acte contemporane, precum cel din noiembrie 1516, conțin informații despre anumite taxe vamale, impuse în mod ilegal de către nobilii Zólyomi de Săcueni.¹¹⁸ Într-un document din anul 1517 au fost menționate taxele vamale plătite de către negustorii din Dej. Paul de Ártánd, Ioan Zólyomi și alți nobili de Săcueni au fost cei care i-au obligat să le achite.¹¹⁹ Nu au fost pomenite căruțele cu sare, cel mai probabil că s-a făcut referire și la ele. Dejenii au distribuit produsul respectiv în regiunea minieră din comitatul Gömör în prima jumătate a secolului al XVI-lea.¹²⁰

O mare cantitate de mineral de la confluența Someșurilor a fost dusă pe Tisa până în sudul regatului (Fig. 1).¹²¹ Peninsula Balcanică a avut puține zăcămintele de acest fel. Șapte ambarcațiuni mari de stejar din Dej, folosite pentru expedierea sării, au fost văzute în 1528 în portul din Smederevo (Semendria, pe teritoriul Serbiei de astăzi).¹²² Nu știm dacă a fost comercializat și în alte zone ale Europei Centrale.

Mineralul din Dej și Ocna Dej a fost dus cu căruțele în anumite zone ale Ungariei. Izvorul din 1165 conține informații despre bulgării comercializați

¹¹³ Draskóczy, “A dési sókamara,” 109.

¹¹⁴ *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, vol. III, János M. Bak, Leslie S. Domonkos, Paul B. Harvey Jr., Kathleen Garay, eds. (Los Angeles: Charles Schlacks Jr. Publishing, 1996), 20.

¹¹⁵ Draskóczy, “Salt Mining,” 206, 208.

¹¹⁶ *DIR*, C. Transilvania, veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 334.

¹¹⁷ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 42; *Urkundenbuch*, vol. VI, 257.

¹¹⁸ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 103; Sabin Belu, “Aspecte ale contradicțiilor dintre nobili și orașeni în Transilvania secolului al XVI-lea,” *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj IX* (1966): 234.

¹¹⁹ SJANC, Fond Primăria orașului Dej, nr. 106; Tagányi *et alii*, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 18.

¹²⁰ Draskóczy, “Erdély sótermelése,” 259.

¹²¹ *Ibid.* 261–262.

¹²² Rudolf Wolf, “Comerțul cu sare al Transilvaniei în secolele XVI-XVII,” *Acta Musei Napocensis* 32, II (1995): 125.

astfel prin Poarta Meseşului.¹²³ Marfa respectivă a provenit de la Dej sau de la Sic. Într-o diplomă din anul 1379 a fost amintit marele drum al sării ([...] *magnam viam Sohtusuth*) pe uscat, de la Dej la Olpret¹²⁴ şi de acolo la Sălacea şi Szolnok. Bolovanii din Dej au fost transportaţi cu căruţele până la Csetnek (*Chetnek*) în 1466.¹²⁵ Vladislav al II-lea a poruncit în 1496 nobililor şi altor persoane să nu mai pretindă taxe vamale prea mari pe drumul numit *Thoho* de la căruţaşii care expediau sare. Cel mai probabil că a fost drumul spre Tihău.¹²⁶ Ştim că documentul a fost adresat dejenilor, deoarece se păstrează în colecţia oraşului Dej.¹²⁷

Prin localitatea Var, aflată în proximitatea Jiboului, a fost dus mineralul cu căruţele spre centrul Ungariei.¹²⁸ A fost comercializat cu căruţele pe ruta Var-Jibou-Mirşid-Poarta Meseşului în veacul al XIV-lea.¹²⁹ Vladislav al II-lea a intervenit în 1511, oprind pagubele cauzate orăşenilor din Dej. Petru de Jimbor şi Martin de Dragu (*Drag*) au fost avertizaţi să nu îi mai constrângă pe dejeni să achite taxe vamale atunci când tranzitau cu căruţele pe pământurile lor.¹³⁰ Nobilii din Cernuc au fost atenţionaţi de către Ludovic al II-lea, în iulie 1517, să nu mai colecteze taxe vamale de la locuitorii din Dej care treceau pe moşiile lor. Căruţaşii care distribuiau sare au fost vizaţi de această dispoziţie.¹³¹

Am reuşit să identific destul de multe detalii despre implicarea plutaşilor şi căruţaşilor din Dej în dezvoltarea comerţului regional. Cunoscutul istoric Fernand Braudel a remarcat: “Luete în primire de către oraşe, pieţele cresc odată cu ele”.¹³² Nu trebuie minimalizată importanţa procesului de valorificare al sării pentru evoluţia comunităţii de la confluenţa Someşurilor. Am evidenţiat felul în care s-au organizat transportatorii, salariile primite şi statutul lor juridic special. Însă nu am găsit destule amănunte despre situaţia lor financiară.

¹²³ DIR, C. Transilvania, veacurile XI, XII şi XIII, vol. I, 4.

¹²⁴ *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvania, vol. XV (Bucureşti: Editura Academiei Române, 2006), 571–575.

¹²⁵ SJANC, Fond Primăria oraşului Dej, nr. 42; *Urkundenbuch*, vol. VI, 257.

¹²⁶ Coriolan Suci, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, vol. II (Iaşi: Editura Academiei R.S.R., 1968), 193.

¹²⁷ SJANC, Fond Primăria oraşului Dej, nr. 69; Tagányi *et alii*, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 14.

¹²⁸ Oana Toda, “Economic and Material Aspects of the Late Medieval Bridges from Transylvania: The Written Sources,” *Banatica* 27 (2017): 368–369, 371–372.

¹²⁹ Petru Iambor, “Drumuri şi vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu,” *Acta Musei Napocensis* XIX (1982): 83.

¹³⁰ SJANC, Fond Primăria oraşului Dej, nr. 90.

¹³¹ SJANC, Fond Primăria oraşului Dej, nr. 109; Tagányi *et alii*, *Szolnok-Dobokavármegye*, vol. III, 18.

¹³² Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, vol. I (Bucureşti: Editura Meridiane, 1985), 19.

Au fost protejați de către regii Ungariei și de către oficialii cămărilor de sare. Este evidentă dorința suveranilor de a le impulsiona munca și de a câștiga cât mai mulți bani. Mulți dintre ei au fost dejeni, oaspeți sau cetățeni. Unii au fost iobagi proveniți din anumite regiuni ale regatului. Am relevat zonele în care au transportat mineralul, probabil că în special în centrul Ungariei. Analiza rutelor alese indică acest fapt (Fig. 1). Trebuie recunoscut rolul deosebit al Someșului și al Tisei în cadrul acestui sistem complex de distribuire și vânzare a sării.

THE RAFTSMEN AND CARTERS OF DEJ
(THE 13TH CENTURY – FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY)

Abstract

Salt trade was one of the main economical activities in Dej. The local rafters and carters carried the mineral within the kingdom, largely contributing to the development of the settlement. The most relevant sources can be found at the National Archives of Romania – County Branch of Cluj, Fond of the City Hall of Dej. Enough documents have been preserved referring to their activity, their origin, and relations with the kings of Hungary, with the officials of the salt chambers and the local council. It is worth investigating their social status, their salaries and their destinations. Sovereigns largely encouraged the efforts of rafters and carters as they owned the salt mines and they wanted to stimulate the mining activity. The mining center located at the confluence of the Someș rivers had a certain development during the 13th–16th centuries, having much more town features. The local and the regional context influenced the transporters' lives.

- 1 - satul Mirșid**

Fig. 1. Comercializarea sării din Dej de către plutăși și căruțași în sec. XIII-XVI. Hartă realizată de către autor.¹³³ / Salt trade of from Dej by raftsmen and carters during the 13th–16th centuries. Map made by the author.

¹³³ SJANC, Fond Primăria oraşului Dej, nr. 42, 69, 109; *DIR*, C. Transilvania, veacurile XI, XII şi XIII, vol. I, 334; *DRH*, C. Transilvania, vol. XV, 571–575; *Călători străini*, vol. II, 27; Draskóczy, “A dési sókamara,” 109; Draskóczy, “Erdély sótermelése,” 259; Wolf, “Comerţul cu sare,” 125; Iambor, “Drumuri şi vămi,” 83.

COPII ȘI ADOLESCENȚI ÎN BANATUL MEDIEVAL

*Dragoș Lucian Țigău**

Cuvinte cheie: istorie socială, copilărie, Banat, Ev Mediu

Keywords: social history, childhood, Banat, Middle Age

În cadrul oricărei societăți, copiii și adolescenții ocupă un loc aparte nu numai prin ponderea lor numerică semnificativă, ci și prin problemele specifice pe care le creează la nivel material, instituțional, cultural și mental. Cercetarea atentă a celor aflați în primele etape ale vieții este indispensabilă pentru realizarea unei imagini cât mai corecte și cuprinzătoare a societății în care ei trăiesc și se afirmă. Copilăria este o noțiune abstractă cu referire la o etapă distinctă a existenței, corelativă unui grup de persoane desemnate prin termenul generic de “copii”. În mod evident, conceptul de copilărie se regăsește la toate civilizațiile omenirii, diferențele semnificative dintre copii și adulți fiind unanim acceptate. Ceea ce diferă de la o cultură la alta sunt concepțiile asupra copilăriei. Ele sunt foarte complexe, în continuă schimbare și cu interpretări variate din perspectiva unor aspecte fundamentale precum durata copilăriei, calitățile care îi diferențiază pe adulți de copii și importanța atribuită acestor deosebiri. Copilăria a fost și este considerată o etapă naturală de dezvoltare, însă stabilirea vârstei la care un copil devine tânăr și un tânăr devine adult a variat în funcție de criterii numeroase: mediul social, regiune, etnie, religie, nevoi economice etc. Privită în mod tradițional, mai ales în legătură cu practicile de creștere a celor mici, “copilăria” este o construcție culturală și socială pentru adulți. Doar aceștia, prin anii și experiențele acumulate, pot avea o perspectivă largă și limpede asupra perioadelor anterioare ale existenței lor. Deasupra concepțiilor adulților despre vârstele mici, se afirmă, prin complexitatea lor, teoriile copilăriei. Acestea sunt preocupate de ceea ce este un copil, de natura, scopul sau funcția copilăriei, de modul în care noțiunile de copil sau copilărie sunt utilizate în societate. Tot ele au în vedere evoluția în timp a semnificației psihologice sau emoționale a copilăriei, văzută din starea de adult.

Atenția acordată copiilor se confirmă încă din zorii epocii moderne, prin

* Școala Superioară Comercială Nicolae Kretzulescu, București, b-dul Hristo Botev, nr. 17, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com

activitatea și opera unor pedagogi de renume: Jan Amos Comenius (1592–1670) și John Locke (1632–1704), urmați de Jean Jacques Rousseau (1712–1778), Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827), Friedrich Fröbel (1782–1852) etc. Cu toate acestea, cercetările s-au orientat doar către domenii complementare copilăriei: pedagogie, psihologie școlară, sistemele de învățământ, legislația muncii copiilor sau serviciile de asistență socială pentru minori. Recunoașterea copilăriei ca un construct social s-a petrecut relativ recent, iar cel care a inaugurat cercetarea directă a acestui subiect a fost istoricul francez Philippe Ariès, în anul 1960. Cartea sa intitulată *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* a devenit o lucrare de referință pentru specialiștii acestui domeniu. Meritul lui Ariès constă în a fi realizat o abordare interdisciplinară a subiectului copilăriei, combinând metodele specifice istoriei cu cele ale disciplinelor conexe: demografia istorică, psihologia, antropologia istorică, sociologia etc. El a demonstrat convingător că și copilăria își are propria istorie, că ideile despre copilărie și despre experiența de a fi copil s-au schimbat neconținut. Istoria copilăriei s-a profilat definitiv, ca un domeniu distinct de studiu, în cadrul Congresului Internațional de Științe Istorice, desfășurat la Stuttgart, în august 1985. Această ediție a fost dedicată istoriei familiei, iar dintre numeroasele subiecte aduse în dezbatere, de o atenție deosebită s-au bucurat cele legate de universul copilăriei: locul copilului în familie, evoluția conceptului de copilărie, principalele tendințe și direcții în procesul educațional etc.¹ Ulterior, în anul 2001, a fost înființată *Society for the History of Children and Youth*, cu scopul de a încuraja și susține cercetarea istoriei copilăriei din toate timpurile și de oriunde în lume. Producția istoriografică a ultimelor decenii este bogată, demonstrând că subiectul copilăriei este foarte vast și poate fi deslușit doar prin metode interdisciplinare.² Cercetarea de la hotarul anului 2000 avea conturate cinci direcții principale: condițiile care au influențat dezvoltarea copilăriei; funcțiile sociale, culturale și psihologice ale copilăriei; atitudinea adulților față de copii și copilărie; ce a însemnat să fi copil în trecut; relațiile reciproce dintre adulți și copii de-a lungul istoriei, dar nu din punct de vedere al puterii exercitate de unii asupra celorlalți.³ Lucrările istorici-

¹ Comité international des sciences historiques. XVIe congrès international des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985, vol. III: *Actes. Grands thèmes, méthodologie, sections chronologiques, tables rondes, organismes affiliés et commissions internes* (Stuttgart, 1986).

² Luminița Dumănescu, "Copilăria prin obiectivul istoriei: priviri în istoriografiile occidentale și în istoriografia românească," *Anuarul Școlii Doctorale "Istorie. Civilizație. Cultură" din Universitatea "Babeș-Bolyai"* 2 (2006): 241–252; L. Dumănescu, "Introducere în istoria copilăriei. Trecutul unei discipline, de la Ariès la SHCY," în Emanuel Mihalache, Adrian Cioflâncă, eds., *In Medias Res. Studii de istorie culturală* (Iași, 2007), 24–41.

³ Cele 5 direcții sunt prezentate de N. Ray Hiner, Joseph M. Hawes, "History of Childhood," în Paula S. Fass, ed., *Encyclopedia of Children and Childhood: In History and Society*, vol. II (F–R)

lor și sociologilor occidentali sunt accesibile publicului larg din România prin intermediul câtorva traduceri.⁴ Realizările istoriografiei naționale s-au concretizat într-o serie de cărți⁵ și volume de studii⁶ care tratează copilăria din societatea modernă și contemporană, mai rare fiind contribuțiile care abordează secolele evului mediu.⁷

Odată cu dezvoltarea acestei direcții de cercetare au apărut și numeroase subiecte controversate, unul foarte dezbătut (și cu relevanță pentru subiectul analizat aici) fiind acela dacă Evul mediu a cunoscut noțiunea de copilărie, înțeleasă ca o construcție culturală și socială complexă, și nu ca un simplu fenomen natural și universal. Disputa intelectuală a pornit chiar de la amintita carte deschizătoare de drumuri a istoricului Philippe Ariès, în care autorul a susținut că lumea medievală nu a cunoscut conceptul de copilărie și abia spre sfârșitul secolului al XVII-lea începe să se întrevadă o schimbare în atitudini și vestimentație care anunță nașterea unei culturi a copilăriei. Ariès a fost convins că în Evul mediu copiii erau socotiți drept “mici adulți” și tratați ca atare. Istoricul vede copilăria născându-se în secolul al XVI-lea, odată cu scăderea mortalității infantile, ceea ce le-ar fi permis părinților să se atașeze mai mult de copiii lor, fără a se gândi mereu la riscul de a-i pierde. Reacțiile față de ideile lui Ariès nu s-au lăsat așteptate. Cercetătoarea Linda Pollock a apelat îndeosebi la dovezi narative pentru a demonta teoria istoricului francez, în timp ce Shulamith

(New York, 2004), 422–430. Această enciclopedie este o lucrare de referință nu doar prin dimensiuni (trei volume, 1100 pagini), ci și prin multitudinea articolelor tematice (elaborate de 336 autori) și varietatea modalităților de abordare a copilăriei.

⁴ Colin Heywood, *A History of Childhood. Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times* (Cambridge, 2001). Versiunea românească: *O istorie a copilăriei. Copiii în Occident din Evul Mediu până în epoca modernă*, trad. Ruxandra Vișan (București, 2017).

⁵ I. M. Ștefan, *Copilăria și tinerețea unor savanți și inventatori români* (București, 1970); Adrian Majuru, *Copilăria la români: schițe și tablouri cu prunci, școlari și adolescenți* (București, 2006).

⁶ Mirela Luminița Murgescu, Silvana Rachieru, coord., *Copilăria și Adolescența altădată* (București, 2003); Luminița Dumănescu, coord., *9 ipostaze ale copilăriei românești. Istorii cu și despre copii de ieri și de azi* (Cluj-Napoca, 2008); *Orphans and Abandoned Children in European History. Sixteenth to Twentieth Centuries*, Nicoleta Roman, ed. (Abingdon, 2017).

⁷ Gheorghe David, “Universul copilăriei în Evul Mediu românesc,” *Magazin Istoric*, nr. 3 (1986): 26–28; Violeta Barbu, *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea* (București, 2003); Csorba Szilard, “Jocurile copilăriei și adolescenței la nobilimea din Transilvania în secolul al XVII-lea,” *Revista Bistriței XVII* (2003): 151–158; Florentina Dolghin, “Copil în evul mediu să fi fost cu nuiăua sau cu vorba bună?,” *Magazin Istoric*, nr. 11 (2014): 25–29; Maria Magdalena Székely, “Viață de copil într-o lume de adulți (Moldova, secolul al XVII-lea),” *Studii și materiale de istorie medie XXXII* (2014): 279–316; M. M. Székely, “Eseu despre copilărie în Moldova veacului al XVII-lea,” *Studii și materiale de istorie medie XXXIII* (2015): 379–414.

Shahar a susținut argumentat că Evul mediu a cunoscut conceptul de copilărie, fiind o perioadă în care atitudinea față de copii a fost chiar mai favorabilă și mai omenoasă decât în secolele următoare.⁸ Această problemă i-a preocupat și pe medievistii români. La întrebarea pe deplin justificată: “putem vorbi oare despre copilărie în Moldova veacului al XVII-lea?” răspunsul este unul nuanțat: “În măsura în care aplicăm definiția «copilărie nu înseamnă nimic mai mult decât starea de a fi copil», privind așadar lucrurile doar din perspectiva vârstei, răspunsul este firește pozitiv. Au existat copii, și încă în număr mare, de unde rolul și importanța lor socială deosebită. Adulții din familie sau din afara ei erau conștienți de existența acestui segment al societății, definit exclusiv prin vârstă, ca și de faptul că ei aveau sarcina de a se îngriji de hrana, sănătatea, educația, bunăstarea și viitorul lui. Dacă privim, însă, copilăria ca pe un fenomen sau ca pe o construcție culturală, ar trebui să căutăm elementele unificatoare care să o caracterizeze. Or, acestea sunt extrem de puține și nu foarte relevante. Cum înregistrările (...) și legislația specifică nu existau, înseamnă că universul copilăriei trebuie restrâns la o simplă etapă biologică, inevitabil diferită de la un individ la altul, în funcție de sex, de nivelul de cultură, de apartenența socială și de contextul istoric. Ca atare, pentru a acoperi toată gama de percepții, sentimente, expresii și reprezentări ale vârstei inocenței, cred că mai potrivit ar fi să utilizăm, cel puțin deocamdată, noțiunea de *copilării*”⁹.

Controversele legate de existența conceptului de copilărie în evul de mijloc sunt alimentate de caracteristicile și precaritatea surselor istorice. În primul rând, nicio mărturie nu a fost realizată de copii, care sunt subiectul cercetării, ci doar de adulții care îi înconjoară. Particularitățile vârstei lor, dar și ale epocii în care trăiesc, determină ca micuții să aibă doar o cultură orală. Creațiile lor materiale (jucării) sau intelectuale (exerciții de scriere) sunt extrem de rare. În al doilea rând, sursele provenite de la adulți sunt puține și uneori subiective, fapt care impune o interpretare atentă a lor. Artefactele destinate copiilor (cărți, jucării, haine și mobilier) au avantajul obiectivității, dar sunt foarte perisabile și, astfel, puține au supraviețuit veacurilor. La acestea se pot adăuga piesele din morminte, în bună măsură mai alterate și mai inconsistente decât cele rămase la suprafață. Sursele scrise contribuie major la reconstituirea copilăriei medievale, însă absența unor categorii importante de documente (acte de stare civilă, memorii) limitează puternic aria de cunoaștere. Într-o manieră acceptabilă se pot reconstitui particularitățile copilului față de alte vârste, trăsăturile definitive pentru devenirea adultului de mai târziu, importanța sa economică și socială, locul ocupat în casă și rolul avut în relațiile familiei sale cu alte neamuri.

⁸ Linda A. Polloch, *Forgotten Children: Parent – Child Relations from 1500 to 1900* (Cambridge, 1983); Shulamith Shahar, *Childhood in the Middle Ages* (London, 1989), 32–34.

⁹ Székely, “Eseu,” 408–409.

Mai dificil de surprins sunt relațiile bazate pe sentimente dintre copii și părinți ori tovarășii lor de joacă, apoi modalitățile în care micuții și-au văzut/ folosit propriile experiențe. Poziția marginală a copilului într-o lume a adulților¹⁰ îi constrânge pe istorici să-și limiteze cercetările la atitudinile și ideile celor mari despre copii. Situația din Occident este valabilă și pentru spațiul românesc: “Vocea copiilor nu se face auzită în izvoarele noastre medievale și premoderne. Copiii nu vorbesc niciodată, despre ei, eventual, se vorbește. Nu știm cum își trăiau ei copilăria, știm doar cum își imaginau adulții că o trăiau. Aparțineau unei categorii de vârstă aparte și, cu toate acestea, erau socotiți o anexă a părinților lor”.¹¹

O analiză a societății bănățene medievale nu poate evita particularitățile și obstacolele evidențiate mai înainte, ba are de înfruntat impedimente suplimentare, deoarece provincia și-a pierdut de timpuriu, chiar din perioada secolelor discutate aici, o mare parte a fondului documentar. Informațiile rămase sunt mărunte și răspândite în toate categoriile de surse, ceea ce presupune o migăloasă muncă de colectare și prelucrare. Copilăria bănățenilor de demult se prezintă asemenea unui mozaic greu de reconstituit integral, din care totuși se pot reface mai multe părți relativ coerente, ale căror imagini prind viață și astăzi.

*

Evoluția copilului de la stadiul de sugar la adolescență, apoi la maturitate, a fost structurată după criterii variate. Societățile medievale occidentale nu au conceput viața omenească ca pe o traiectorie unică, ci au împărțit-o într-o serie de vârste, fiecare cu trăsăturile sale. Această schemă ia în calcul o caracteristică biologică destul de evidentă a vârstei în chestiune și o suprapune peste o serie de calități generale. Preferința pentru divizarea existenței umane în vârste, care aveau unul sau mai multe cicluri de șapte ani, reiese din operele savanților scolastici. Bartholomaeus Anglicus (1203–1272), în tratatul compus prin 1245, a stabilit ordinea: *infantia* (0–7 ani), *pueritia* (7–14 ani), *adolescentia* (14–21 ani), *iuventus* (21–28 ani), *adulta aetas* (28–49/ 50 ani), *senectus* (după 50 de ani). Contemporanul său, Johannes Gualensis/ John de Wales (c. 1220–1285), în tratatul definitivat pe la 1270, oferă o altă împărțire: *infantia* (0–7 ani), *pueritia* (7–14 ani), *adolescentia* (14–28 ani), *iuventus virilis* (28–50 de ani), *virilitas senilis* (50–70 de ani), *senectus* (de la 70 ani). În sfârșit, Vincent de Beauvais (1190–1264) în celebra sa enciclopedie *Speculum Doctrinale* arată că viața are

¹⁰ Peter Coveney, *The Image of Childhood. The individual and society: a study of the theme in English literature* (Baltimore, 1967), 29; James A. Schultz, *The Knowledge of Childhood in the German Middle Ages. 1100–1350* (Philadelphia, 1995), 13.

¹¹ Székely, “Viață de copil,” 315–316.

șase vârste: *infantia* (0–6/7 ani), *pueritia* (7–14 ani), *adolescentia* (14–30 ani), *robustas* (30–50 ani), *senectus* (50–70/ 80 ani) și *decrepita* (după 70 de ani).¹² Dezvoltarea antropologiei și progresele medicinei au determinat o împărțire mai precisă a vieții omenești. În prezent, arheologii operează cu grupe de vârstă biologică și de vârstă cronologică, fiind stabilită următoarea concordanță: *infans I* (0–7 ani), *infans II* (7–14 ani), *juvenis* (15–20 ani), *adultus* (21–30 ani), *maturus I* (31–40 ani), *maturus II* (41–50 ani), *senilis* (peste 50 de ani).¹³ De asemenea, pentru a determina capacitatea juridică a persoanelor, legiuitorii au stabilit și folosesc alte jaloane temporale, care nu coincid decât parțial cu cele ale savanților. Aceste vârste vor fi prezentate distinct, în partea rezervată statutului juridic al tinerilor.

Venirea pe lume a unui copil este precedată de stadiile embrionar și fetal care, în mod normal, totalizează 38 de săptămâni. În acest interval, sarcina devine vizibilă, iar nenăscutul provoacă deja interesul și grija familiei. Perioada prenatală este înregistrată în diverse categorii de surse, mai ales din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. La 18 decembrie 1679, cu ocazia redactării testamentului, nobilul Gabriel Măcișan are în vedere și un copil nenăscut (*embrio*).¹⁴ De asemenea, cunoscutul *Lexicon Marsilianum* (un dicționar trilingv, cu autor(i) anonim(i), realizat la sfârșitul aceluiași veac, în regiunea Mureșului inferior) înregistrează expresia *gravida mulier = muier greony*.¹⁵ Copiii nenăscuți se regăsesc și în evocarea unor evenimente nefericite, precum avorturile provocate de cauze naturale ori de intervențiile brutale asupra viitoarelor mame. Printr-o asemenea experiență traumatizantă a trecut Caterina Zeldes, într-unul din primii ani ai veacului XVI, când casa și proprietatea ei au fost atacate cu mână armată de nobilul Petru Dóczi. Doamna a suportat răutăți mari care i-au provocat lepădarea pruncului (*tunc ipsa domina Katherina (ex quo pregravens fuisset) abortum peperisset*).¹⁶

¹² Bartholomaeus Anglicus, *Liber de proprietatibus rerum* [Köln, 1471], nepaginat [fila 46r], liber VI, cap. I: *De etatibus hominis*; Johannes Gualensis, *Summa collationum sive comuniloquium* [Köln, c. 1470], nepaginat [fila 141v], pars III, distinctio II, cap. I; Vincentius Bellovacensis, *Speculum Doctrinale* (Veneția, 1494), f. 242v, liber XVII, cap. CLXXII: *De homine et etatibus hominis*.

¹³ Marius Muntean, "Determinarea antropologică a unor schelete provenite dintr-un cimitir descoperit în comuna Satchinez, județul Timiș, datat în secolele XVII–XIX," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, V (1997): 164; M. Muntean, "Determinarea antropologică a scheletelor provenite din necropola medievală timpurie de la Timișoara-Ciorenii (sec. X d. Chr.)," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, VII–VIII (1999–2000): 535.

¹⁴ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 356–357, nr. 576.

¹⁵ Carlo Tagliavini, *Il "Lexicon Marsilianum". Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo* (București, 1930) (în continuare: LM), 211, nr. 899.

¹⁶ Adrian Magina, *Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia*

Însemnările medievale despre momentul nașterii sunt inexistente, sursele devalându-se doar pentru secolele modernității. O posibilă explicație trebuie căutată în mentalitățile epocii, când nașterea a reprezentat una dintre cele mai intime chestiuni de viață privată a cuplului, uneori chiar o problemă strict femeiască.

Odată cu venirea pe lume, noul născut este integrat într-o rețea de legături familiale și spirituale, mai mult sau mai puțin complexe. Amintitul *Lexicon Marsiglianum*, dar și mult mai celebrul *Dictionarium Valachico-Latinum*, elaborat de umanistul bănățean Mihai Halici-tatăl, cuprind numeroși termeni de înruditare utilizați la hotarul dintre medieval și modern. Astfel, noul membru al familiei are calitatea de frate (*frate*, în DVL; *fratye*, în LM) sau soră (*sor* = *soror*, în DVL)¹⁷ în raport cu ceilalți copii ai părinților săi. Ordinea nașterilor din familie conferă fiecărui copil o poziție aparte: geamănul altuia (*gemellus* = *de tsemenare frats*, în LM)¹⁸, fratele sau sora mai mare (*bace/ bade vel bade* = *frater major natu, dodă/ lele* = *soror maior natu*, în DVL)¹⁹ ori calitatea de mezin (*fraczior* = *fraterculus*, în LM; *sorioară* = *sororcula*, în DVL).²⁰

Viața începe cu etapa de nou născut, cu durata de aproximativ o lună, când se realizează adaptarea de la fiziologia fătului în viața intrauterină, la funcțiile noi pe care le impune mediul ambiant. Este o perioadă critică pentru noul născut, deoarece insuficiența dezvoltare a funcțiilor vitale are drept consecință o receptivitate mai mare la boli.

Prima copilărie urmează stadiului de nou născut și durează aproximativ șapte ani. Este exprimată în vechile dicționare sub forme diverse: *prunk* = *infans*; *pruncsia* = *infancia*, în LM; *copil/copilandru* = *puer*, *copilaș* = *pue-llus*, în DVL.²¹ În faza inițială (0–2 ani), copilul bebeluș trece prin transformări accelerate: creșterea în înălțime și greutate, apariția dentiției temporare, mersul de-a bușilea (*abușile* = *infantium incessus quadruples* (DVL); *amblo a busile* = *repto*; *ambland a bus* = *repens*, în LM)²², apoi cel biped, începutul vorbirii, creșterea afectivității. Este etapa în care pot apărea boli acute (pojar, scarlatină) care întăresc sistemul imunitar al copilului, dar și afecțiuni cronice (rahitism, tuberculoză).

1500–1552/ *Acte și Documente privitoare la părțile de jos ale Regatului Ungar 1500–1552* (Cluj-Napoca: Mega, 2020), 51, nr. 18 (11 februarie 1505).

¹⁷ Gheorghe Chivu, *Dictionarium Valachico-Latinum. Primul Dicționar al limbii române* (București, 2008) (în continuare: DVL), 86, 121, nr. 1311 (*frate*) și 4269 (*soră*); LM, 208, nr. 777.

¹⁸ LM, 210, nr. 859.

¹⁹ DVL, 75, 81, 99, nr. 360, 386, 905 și 2401.

²⁰ LM, 208, nr. 778; DVL, 121, nr. 4270.

²¹ LM, 217, nr. 1100, 1101; DVL, 95, nr. 2043–2045.

²² DVL, 71, nr. 11; LM, 241, nr. 1997, 1998.

Copiii mici alcătuiesc grupa de vârstă cuprinsă între 2 și 7 ani. Scrierile epocii îi prezintă prin termeni variați: *ficsoarel = puellus*, *fetyicza = puella*, în LM; *fât/ ficior = filius*, *puer*, *fetiță = puellula*, *mitutel = parvulus*, *mitutea = parvula*, în DVL.²³ În interiorul acestei perioade, se pot stabili două subdiviziuni, anume tranziția de la sugăr spre copilul mai mare, în care activitatea fizică (jocurile, mersul etc.) se manifestă predominant, apoi etapa de după patru ani, când se dezvoltă inteligența, se formează conștiința eului propriu și apare necesitatea educației preșcolare. Vârsta este neutră din punct de vedere biologic, diferențierile sexuale secundare fiind minime. Creșterea se încetinește, dar în schimb, sporește impulsivitatea activităților fizice (mers, cățărat, târâș) și cea de la contactul cu prietenii de joacă, cu mediul ambiant și cu toate obiectele care sunt accesibile copilului. În acești ani se remarcă o disproporție între gradul de dezvoltare fizică, caracterizat printr-o mobilitate extremă, și stadiul de evoluție psihică, ce nu îngăduie copilului capacitatea de autocritică, prin care să se păzească de pericole. Comportamentul acestei perioade favorizează bolile contagioase.

A doua copilărie (*pueritia*) reprezintă segmentul de vârstă 7–14 ani, împărțit în etapa copilului mare și etapa pubertății. Trecerea în a doua copilărie este marcată de începutul schimbării dentiției. Creșterea rămâne lentă, dar organismului i se impune acum un plus de randament, prin activitățile școlare. Pubertatea se instalează după vârsta de 11–12 ani și reprezintă perioada în care se produc totalitatea modificărilor anatomice, fiziologice și psihice în legătură cu viața sexuală (caracterele sexuale secundare). Această dezvoltare nu coincide cu instalarea capacității depline de procreare care mai întârzie doi sau chiar trei ani. În plan psihologic, copilul mare arată un interes crescând mediului exterior, pe când puberii se concentrează asupra eului propriu. Perioada celei de-a doua copilării se caracterizează prin dezvoltarea facultăților intelectuale superioare (comparația, critica, raționamentul), extinderea progresivă a sferei morale (sentimente altruiste) și intensificarea activității voluntare.

Adolescența reprezintă perioada de tranziție de la copilărie la viața adultă. Corpul crește în înălțime și în greutate, se maturizează sub aspect sexual, iar personalitatea tânărului se caracterizează prin latura de erotizare în raporturile sociale. Adolescentul începe să fie preocupat de autoreflexare și descoperirea conștiinței de sine, în timp ce comportamentul său poate fi marcat de dispoziții schimbătoare, conflicte interioare și rebeliune. Totodată, tânărul adoptă cunoscuta poziție de independență față de familie și de ambianța adultă. Aici trebuie subliniat că societatea medievală nu a văzut adolescența ca o perioadă de tranziție între copilărie și maturitate. Exemplele oferite mai sus arată că adolescența era o vârstă distinctă, chiar dacă avea o durată variabilă, uneori până la 30 de

²³ LM, 239, nr. 1911, 1912; DVL, 86, 102, nr. 1264, 1265, 1274, 2664, 2665.

ani.²⁴ Prin urmare, aceasta poate să interfereze cu prima etapă din viața de adult caracterizată de vigoare (*tinăr = iuvenis*, *tinărețe = iuventus*, *tinărel = iuenculus*, *tinăresc = iuvenesco*; *voinic = iuvenis*, *voinicel* (fără corespondent latinesc), *voinicie = iuventus*, *voinicesc = iuvenilis*).²⁵

Stabilirea vârstei copiilor a fost și rămâne o preocupare importantă. Pentru oamenii veacurilor apuse, determinarea vârstei s-a realizat din motive practice, de natură juridică, fiscală și patrimonială. Istoricii moderni au la dispoziție datele oferite de arheologie și informațiile documentare. Prima categorie de surse este ilustrată convingător de mormântul unei fete, săpat lângă fundațiile bisericii medievale a Caransebeșului, în decursul secolului al XVI-lea, și cercetat riguros cu puțin ani în urmă. Analiza antropologică evidențiază craniul de formă sfenoidă cu osul frontal destul de bombat, caracteristic copiilor, și dinții aflați în procesul de erupție. Din imaginile publicate se poate observa dezvoltarea molarilor “de șase ani” care sunt primii și cei mai importanți dinți definitiv, responsabili de întreaga ocluzie dentară a adultului în devenire. Ceilalți dinți permanenți erau în diferite stadii de dezvoltare, dar fără ca vreunul să ajungă la suprafața de masticație. Stadiul evoluției dentare coroborat cu lungimea maximă a diafizei oaselor lungi și zveltețea lor estimează o vârstă de aproximativ șapte ani în momentul decesului copilului.²⁶ Exemplul prezentat aici nu este singular, pe cuprinsul Banatului fiind evidențiate și alte morminte de copii pentru care s-au putut stabili sexul și vârsta: copil de 2–3 ani, cu înălțimea de aprox. 75 cm (Alibunar, Serbia), un copil de 3–6 ani și altul de 6–7 ani cu incisivii definitiv pe cale de erupere (Gornea-Căunița), schelet de copil cu megalocefalie (aprox. 6 ani) și osemintele unor copii de 6 ani, puși într-un mormânt dublu (Svința, jud. Mehedinți), schelet de fată, grupa *infans II* (7–14 ani) (Timișoara-Cioreni); adolescenți (Ciclova Română, Cuptoare-Sfogea și Gornea-Țărcheviște, jud. Caraș-Severin; Novi Bečej – Izlaz, Serbia).²⁷

În secolele trecute, lipsa registrelor de nașteri/ botez, a ceasurilor și calendarelor uzuale făcea din vârsta oamenilor un aspect imprecis. Rămâne singular exemplul cărturarului Mihai Halici care a consemnat pe o carte data exactă a

²⁴ Székely, “Eseu,” 384: “adolescența ca perioadă de tranziție nu exista, nici la noi și nici în alte părți”.

²⁵ DVL, 125, 130, nr. 4671–4674 și 5028–5031.

²⁶ Silviu Oța, Alexandra Comșa, Zizi Baltă, Cristiana Tătaru, Adrian Ardeț, Dimitrie Negrei, Iulian Leonti, “Câteva observații privind unele morminte de copii descoperite în necropola de la Caransebeș-Centru în anul 2017, pe baza analizelor antropologice și fizico-chimice,” *Cercetări Arheologice XXVIII/ 1* (2021): 295–297.

²⁷ Silviu Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV)* (colecția Bibliotheca Brukenthal, XXVIII) (Sibiu, 2008), 229, 234, 247–248, 251, 269, 270, 282, 296.

nașterii fiului său (botezat tot Mihai): 19 octombrie 1643.²⁸ În aceste condiții, vârsta putea fi stabilită pe cale judiciară, prin declarația persoanei în cauză ori prin estimarea făcută de juriu. În cunoscutul *Opus Tripartitum* din 1514, care sintetizează practicile judiciare utilizate în regatul maghiar, se precizează că “vârsta copiilor este de obicei examinată, măsurată și dezbătută de judecătorii obișnuiți ai regatului sau de protonotarii lor sau la locurile de autentificare, adică în capitluri și mănăstiri; și o astfel de examinare, atâta timp cât se emite o scrisoare de vârstă (*revisionalis*), va primi credință în fiecare instanță” (pars I, titulus CXXVII, §1).²⁹ Primul exemplu concret datează din 29 august 1320, când o adunare a prelaților ținută la Timișoara a constatat că o fetiță nu avea vârsta necesară pentru a-și pretinde singură sfertul de moșie (*filie sue etatis minoris et imperfecte possit in figura iudicii petere seu vindicare quartam filialem*), recomandând implicarea mamei, a unui tutore sau curator în vederea revendicării și/ sau apărării drepturilor fetei.³⁰ Peste ani, la 18 mai 1381, pe timpul purtării unui proces, reclamantul a decedat și atunci s-a cercetat dacă băiatul său putea continua acțiunea judiciară. Dus la capitlul din Arad, canonicii l-au socotit a fi cam de trei ani (*filius Nicolai filij Fabiani de Bok extitit productus coram nobilis prout visu poterat considerari in etate trium annorum existens*). Un caz similar este consemnat în 27 ianuarie 1420, când doi nobili din Beregsău prezentau capitlului din Cenad un orfan justițiabil (*puerum infra etatem legitimam constitutum*), pentru a aprecia dacă are vârsta potrivită să poarte mai departe procesele tatălui. Canonicii au estimat că băiatul era de aproximativ 12 ani (*prenotatum Nicolaum duodecim annorum fore conspeximus*).³¹ La fel de sugestivă este scrisoarea regelui Vladislav II, din 26 august 1504, în care îi cere nobilului Ladislau Fiat de Armeniș să apere drepturile minorilor Sara și Mihai, frați buni de tată, și să se preocupe de obținerea unor mărturii relative la vârsta copilului Mihai, deoarece sora lui (Sara) se prezentase la curte fără el (pentru a-i fi văzută/ stabilită etatea) și fără vreo scrisoare de adevărire a vârstei (*sine presentia ipsius Michaelis pueri, fratri sui, vel saltem sine literis revisionalibus*).³²

Vârstele copilăriei sunt semnalate și în alte tipuri de înscrisuri: acte administrative, corespondență privată, cronici, rapoarte etc. Misionarii franciscani

²⁸ Nicolae Drăganu, “Mihai Halici (Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII),” *Dacoromania* IV/1 (1924–1926): 78–79.

²⁹ Werbőczy István *hármaskönyve*, Sándor Kolosvári, Kelemen Óvári, eds. (Budapest, 1897) (colecția Corpus Juris Hungarici/ Magyar Törvénytár, 2) (în continuare: CJH), 210.

³⁰ Frigyes Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Tivadar Ortway, vol. I (1183–1430) (Pozsony, 1896), 23–24, nr. 24.

³¹ Pesty, *Oklevelek*, 144, 558, nr. 93 și 360.

³² Magina, *Acta et Documenta*, 44, nr. 14.

au primit în comunitatea creștină, prin botez, atât copii mici (*infantes*), cât și băieți sau fete mai mari (*pueros adultos/ puellas adultas*) din Banatul montan, după cum cronicarii otomani Ali din Timișoara (*Istoria faptelor lui Djafer Pașa*) și Elhadj Ibrahim Naimeddin Temeșvari (*Grădina martirilor de la hotare*) amintesc pericolele prin care trec câțiva copii sugari.³³ De asemenea, coroborarea diverselor amănunte permite calcularea vârstei reale a celor menționați în acte. Spre exemplu, o ascultare de martori efectuată în septembrie 1599, indică vârstele a 31 de nobili și “chibzuiți” din banatul Caransebeșului, persoane care se pot întâlni și în alte acte emise înainte sau după acest moment. Astfel, castelanul Mihai Vaida a declarat că are 45 de ani, ceea ce arată că se născuse în 1554, iar în momentul primei sale mențiuni, din 9 iunie 1573, avea 19 ani – o vârstă potrivită pentru a îndeplini misiunea de martor la o punere în posesie.³⁴ Tot în actul din septembrie 1599 figurează și Cristofor Vaida, de 26 de ani, indiciu prețios pentru a estima vârsta celor cinci frați ai săi, menționați cu toții (Ladislau, Cristofor, Nicolae, Ștefan, Ioan și Bona) începând cu 11 martie 1590. Cum, foarte probabil, ordinea enumerării este și cea a vârstelor în sens descrescător, atunci rezultă că în momentul primei atestări, Ladislau Vaida era deja la vârsta bărbăției, capabil să deschidă un proces de proprietate în nume propriu și pentru frații săi mai mici, care erau încă adolescenți sau chiar copii.³⁵

Exemplele anterioare determină un interes firesc pentru cunoașterea dinamicii nașterilor. Acest aspect poate fi cercetat cel mai bine la nivelul familiilor nobiliare din secolele XIV–XVII, pentru care există o documentație suficientă. Monografiile familiale publicate în ultimele decenii evidențiază situații foarte diverse, chiar contrastante: neamuri care se dezvoltă exponențial, pornind de la un singur cuplu prolific; familii relativ numeroase care se sting pe parcursul a una sau două generații prin lipsa copiilor sau a moștenitorilor masculini; celibatari ori persoane cu până la patru parteneri; în fine, numărul variabil de copii, făcuți sau adoptați de o pereche, mergând până la 10!

³³ Krista Zach, *Die Bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im Südöstlichen Niederungarn* (München, 1979), 75, 86, 87, 90, nr. 1; Cristina Feneșan, *Istoria Banatului otoman* (București, 2016), 272, 280.

³⁴ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, *Fond familial Matskási*, seria 2 – acte privind bunurile familiei, fasc. 26, nr. 853, martorul 2 (1599); Pesty, Krassó, IV, 92–93, nr. 435 (1573).

³⁵ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, *Fond familial Matskási*, seria 2 – acte privind bunurile familiei, fasc. 26, nr. 853, martorul 12 (1599); Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori*, vol. III (1585–1592) (București, 1931), 210–211, nr. 139 (1590).

Tab. 1. Exemple de cupluri care au avut cinci sau mai mulți copii (sec. XIV–XVII)³⁶

Nr. crt.	Numele și prenumele părinților (cu anii de atestare)	Prenumele copiilor (cu anii de atestare)
1.	Ștefan BAKOCZ (1505–1538)	Ladislau, Gaspar, Magdalena, Ana, Barbara (toți în anii 1590–1591)
2.	George GĂMAN de Bizere (1475–1505) Dorothea Halgas (1495–1505)	Ioan (1491–1505), Nicolae (1491–1534), Ladislau (1491), Andrei (1492–1553), Caterina (1495–1505)
3.	George GĂMAN de Calova (1559–1603) Caterina Birta (1577–1601)	Andrei (1582–1588), Nicolae (1588–1641), Francisc (1588), Barbara (1582–1616), Ana (1582–1622), Margareta (1601–1637), Caterina (1601–1640)
4.	Ioan FIAT de Armeniș (1531–1569) 1. Magdalena Peica [1597] 2. Elena Kun [1589]	1. Ludovic (1566–1594), Ladislau (1574–1600), Francisc (1576–1597), Iacob (1576–1600), Nicolae (1576–1591) 2. Ana (1589–1590), Elisabeta (?), Margareta (1610), Caterina (1616), Barbara (?)
5.	Ludovic FIAT de Armeniș (1566–1594) Ana Găman (1577–1588)	Barbara (1588), Gabriel (1588–1597), Sigismund (1588–1641), Ioan (1588), Baltazar (?), Nicolae (1611–1635)
6.	Sigismund FIAT de Armeniș (1588–1641) Caterina Henczi (1640)	Ladislau (1642), Ludovic (1642–1659), Baltazar (1647–1655), Francisc (1647–1649), Ioan (1647), Isac (1642–1647), Gabriel (1644–1655)
7.	Paul HIMFY (de Hem) (1315–1339)	Ioan (1343–1353), Benedict (1365–1375), Nicolae (1374–1375), Paul [1353], Blasiu (1351–1353), Petru [1375]
8.	Ștefan HIMFI de Remetea [1418]	Emeric [1432], Petru (1399), Ladislau [1435], Nicolae (1437–1438), Frank (1411–1438)
9.	Ștefan JAKŠIĆ de Nădlac (1464–1489)	Dimitrie (1484), Ștefan (1484–1518), Marcu (1537), Irina (1539), Elena (1490–1529), Ana (1501–1547)
10.	Ioan JOSIKA (1559–1597)	Ștefan (1584–1598), Nicolae (1590–1603), Francisc (1554–1619), George (1590–1596), Ladislau (1590–1602), Farkas/ Lupu (1590–1607)

³⁶ Datele au fost selectate cu precădere din monografiile familiale și studiile genealogice publicate după 1990 în revistele *Banatica* (Muzeul Banatului Montan din Reșița) și *Analele Banatului*, Serie Nouă, Istorie-Arheologie (Muzeul Național al Banatului din Timișoara).

Nr. crt.	Numele și prenumele părinților (cu anii de atestare)	Prenumele copiilor (cu anii de atestare)
11.	Dionisie MĂCICAȘ (1411–1440)	Nicolae, Ivan, Luca, Mihai, Ladislau (toți în anii 1428–1440)
12.	Costea MĂCICAȘ (1411–1440)	Nicolae (1428–1447), Petru (1428–1440), Roman (ante 1428), Dumitru (1428–1440), Stroia (1428–1440), Ladislau (1440)
13.	Bogdan MĂTNICEANU (1387–1394) Două soții nenominalizate	Ștefan (1387–1406), Dionisie (1387–1406), Ladislau <i>dictus Farkas</i> (1387–1428), Nicolae (1387–1394), <i>alter</i> Ladislau (<i>Junioris</i>) (1387–1422), Ioan (1387–1422), Petru (1391)
14.	Mathia MĂTNICEANU (1507)	Ioan, Mihai, Baltazar, Ludovic, Elisabeta și Brigida (toți în anii 1507–1515)
15.	Ladislau de RACOVIȚA <i>dictus</i> Pribek (1485–1519) Caterina [1537]	Iacob (1519–1522), Martin (1519–1548), Petru (1519–1537), Ladislau (1519–1548), Magdalena (1525–1560), Sofia (ante 1560)
16.	Martin de RACOVIȚA (Pribek) (1519–1548) Două soții nenominalizate	Iacob (1560), Ioan (1560–1581), Andrei (1560–1580), Mathia (1560–1569), Ladislau (1560–1569), Petru (1569), alt Ioan (1569), Sofia (ante 1590)
17.	Pósa de SZER (1306–1352)	Ladislau (1326–1363), Ioan (1326–1360), Blasiu (1342–1368), Ștefan (1342–1382), Nicolae (1342–1366), Margareta (1355–1359)
18.	Ștefan VAIDA [1589] Margareta Măciacă [1590]	George (1529–1566), Grigore (1534–1552), Nicolae (1529–1539), Elena (1535), Simion (1539)
19.	Familia VAIDA (părinți necunoscuți)	Ladislau (1590–1623), Cristofor (1590–1604), Nicolae (1590–1603), Ștefan (1590–1628), Ioan (1590–1622), Bona (1590–1632)
20.	Ladislau VAIDA (1590–1623) Emerentiana Marin (1623)	Gabriel, Ioan, Cristofor, Caterina, Barbara (toți în anul 1623)

Știrile nu lipsesc nici pentru regiunea otomană. Memorialistul Osman Aga din Timișoara (1671–după 1717) provenea dintr-o familie numeroasă în care tatăl a contractat două căsnicii și a avut nouă copii. Dintre aceștia au supraviețuit doar cinci, anume trei băieți și două fete.³⁷

Mortalitatea infantilă și speranța de viață au fost teme larg dezbătute în istoriografia europeană, în limitele permise de sursele disparate și lacunare. Constatarea generală este că, inclusiv în timpurile moderne, în condiții de

³⁷ Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 294.

dezvoltare și pace, mortalitatea infantilă s-a situat la cote ridicate și a afectat, în egală măsură, toate clasele sociale, bogați sau săraci, nobili sau țărani. Chiar dacă după primul an de viață mortalitatea infantilă (15–25 ‰) scădea, se apreciază totuși că mai puțin de jumătate dintre copiii unei generații ajungeau la 15 ani. Cifrele arată că în Franța, dar și în multe alte țări europene, din patru sau cinci copii născuți într-o familie, doar doi sau trei ajungeau să perpetueze specia.³⁸

Estimările sunt cu atât mai dificile pentru Evul mediu bănățean lipsit de registre de stare civilă, însemnări personale și pietre tombale. Această lacună este acoperită într-o mică măsură de fondul documentar care luminează foarte inegal viața oamenilor de atunci: de la o singură dovadă scrisă (antumă sau postumă) până la atestări concrete întinse pe multe decenii (până la 65 de ani) și la consemnări efective ale vârstei (unele de 80–90 de ani), realități care transpar din tabelul de mai sus. Informații prețioase pot fi culese din procesele verbale ale conscrierilor fiscale sau ale audierilor de martori, în care s-a consemnat și vârsta contribuabililor, respectiv a declaranților. În septembrie 1588, recenzarea parțială a șapte sate aflate între Caransebeș și Lugoj menționează vârstele rotunde a 43 de iobagi: 20 de ani – 2; 30 de ani – 7; 40 de ani – 5; 45 de ani – 1; 50 de ani – 10; 56 de ani – 1; 60 de ani – 12; 65 de ani – 1; 70 de ani – 2; 75 de ani – 1; 80 de ani – 1. Tot astfel, ascultarea depozițiilor a 59 de persoane (nobili din Caransebeș și iobagi din patru sate învecinate), în noiembrie 1655, arată următoarea dispunere pe grupe de vârstă: 30 de ani – 7 iobagi; 35 de ani – 13 iobagi; 38 de ani – 3 iobagi; 40 de ani – 18 (3 orășeni nobili, 15 iobagi); 45 de ani – 4 iobagi; 48 de ani – 1 nobil; 50 de ani – 2 iobagi; 60 de ani – 5 (4 nobili, 1 iobag); 65 de ani – 1 iobag; 70 de ani – 2 (1 nobil, 1 iobag); 80 de ani – 1 orășean; 90 de ani – 1 femeie din oraș, etate neprecizată – 1 iobag.³⁹ Datele avute la dispoziție arată că atât stăpânii cât și supușii figurează în toate segmentele de vârstă, deși au existat mari diferențe în privința modului și a condițiilor de trai. La acestea se adaugă diversele elemente de hazard (intemperii, invazii, războaie, epidemii, foamete, violență cotidiană etc.) care i-au afectat în mod diferit. Din primul exemplu se poate constata că mai mult de o treime din iobagii recenzați cunoscuseră în copilăria (6) sau în adolescența lor (10) pericolul și spaima cuceririi otomane din 1552. Nici cei tineri nu erau mai favorizați, deși trăiseră numai în vreme de pace. Ei locuiau într-o zonă pustiită și săracă, la granița principatului ardelean cu eyaletul Timișoarei, fiind expuși și, astfel, obișnuiți să fugă, atât față de otomani, cât și de agenții fiscali creștini. Al doilea exemplu evidențiază faptul

³⁸ Richard H. Steckel, "The Health and Mortality of Women and children, 1850–1860," *The Journal of Economic History* 48, nr. 2 (1988): 333–345.

³⁹ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 158–169, 451–459, nr. 51, 182.

că martorii de până în 50 de ani au trăit timpuri mai liniștite, dar vârstnicii au avuseseră o copilărie, adolescență sau tinerețe marcate de vitregiile prin care a trecut provincia la cumpăna secolelor XVI–XVII.

*

Practicile de creștere și îngrijire a copilului, precum și bolile vârstelor mici au avut o influență hotărâtoare asupra speranței de viață. Cele mai importante și studiate practici de îngrijire sunt înfășatul, alăptatul (de către mame sau doici) și igiena cotidiană. Înfășarea sau, mai bine zis, legarea copiilor a fost o practică aproape universală, iar acest fapt constituia evenimentul central al vieții micuțului în primul său an de viață. Înfășatul total era urmat de cel parțial până la vârsta de nouă luni, când pruncul începea să meargă de-a bușilea (*abușile* = *infantium incessus quadruples*, în DVL). Problema alăptatului și a doicilor este mai obscură, nefiind semnalată în actele bănățene, ci doar în des pomenitul dicționar compus de Mihai Halici (*doică* = *nutrix*).⁴⁰ Aspectele legate de îngrijirea corporală se întrevăd tot în opera umanistului bănățean: copilul este spălat (*scăldare/ scăldătoare* = *balneum*)⁴¹ și curățat de materiile fiziologice (*bălos* = *bilius*, *căcăcios/ căcăcea* = *sordidus*, *mucos* = *pituitosus*).⁴² Condițiile de locuit nu erau dintre cele mai confortabile. În casele țărănești, copiii împărțeau cu părinții și/ sau cu alte rude același spațiu de locuit, iar în casele nobiliare, mai spațioase, probabil că exista o odaie rezervată tuturor copiilor. Aceste spații se reduceau și mai mult pe timpul iernii, din rațiuni de încălzire. Camera rezervată special copilului este, în toată Europa, o creație a epocii moderne.⁴³

Hrănirea și îngrijirea copiilor sunt obligații care privesc prioritar pe părinți. Sarcinile unui părinte absent sau decedat sunt preluate de partenerul supraviețuitor sau de prietenii miloși. Un caz interesant este cel al nobilului Ioan Florea care, rămas văduv, se luptă în instanță cu soacra sa pentru a i se încredința hrănirea și îngrijirea celor doi copii: *ego dico quod filios de me et conjuge mea ... nascentes, mihi soli licet conservare ac nutrire* (15 noiembrie 1548).⁴⁴ Peste ani, la cumpăna secolelor XVI–XVII, o scrisoare adresată nobilului Ștefan Vaida din Caransebeș, amintește de purtarea omenoasă a acestuia față de nevasta și copilul expeditorului aflat (cu mare probabilitate, în captivitate) la Timișoara: “am aflat de câte bunătăți le-ați făcut parte sărmanei mele soții, copilului meu,

⁴⁰ DVL, 81, nr. 904.

⁴¹ DVL, 119, nr. 4090, 4091.

⁴² DVL, 75, 92, 103, nr. 390, 1800, 1801 și 2735.

⁴³ Székely, “Viață de copil,” 281.

⁴⁴ Frigyes Pesty, *A Szörényi Bansk és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapest, 1878), 258, nr. 194.

pentru care lucru te voi răsplăti, și de aici înainte arată-le aceiași bunăvoință și nu îi părăsi pe sărmanii de ei, ca bunăvoința adevărată a Domniei Tale să se arate prin fapte bune”.⁴⁵

Pericolele la care sunt expuși copiii, dar și grija față de ei, se întrevăd mai ales în situații deosebite: iarnă, foamete, războaie etc. Printre dramele evocate de cronicarul Ali din Timișoara, în contextul asediului Timișoarei de către trupele habsburgice și a foametei din anii 1688–1689, se află atacurile dese ale lupilor asupra femeilor și copiilor. Același cronicar sesizează însă și sentimentele de omenie și solidaritate proprii regiunilor de graniță, care au depășit limitele curente impuse de apartenența la religii diferite și de hotarele dintre imperii. Relevantă rămâne intervenția unor comandanți militari otomani pentru a salva viața unei copile creștine atacată de lupi.⁴⁶

Suferințele copilăriei și adolescenței pot fi reperate deopotrivă din surse arheologice și documentare. Analiza amintitului schelet al fetei înhumate în vecinătatea fundațiilor bisericii din Caransebeș a evidențiat obliterarea prematură și parțială, anormală la vârsta de șapte ani, a suturii coronare (peste creștet, de la o ureche la alta), de pe partea dreaptă a craniului. Mai mult, numeroasele porozități depistate pe diversele piese ale scheletului (maxilarul superior, osul palatin, mandibulă, omoplați, metafizele unora dintre oasele lungi) confirmă existența unui puternic stres fiziologic al organismului respectiv, cauzat de boală. Foarte probabil, viața micuței a fost chinuită de durerile provocate de scorbut, afecțiune care i-a grăbit sfârșitul în jurul vârstei de șapte ani. Deși provenea dintr-o familie înstărită, fapt dovedit de obiectele găsite în mormânt, fata a suferit nu de foame, ci din cauza alimentației inadecvate, lipsită de legume și fructe proaspete care să-i asigure necesarul de vitamina C. În mod cert, această malnutriție suprapusă peste o patologie preexistentă i-a fost fatală.⁴⁷ Cercetările arheologice au evidențiat și alte situații nefericite (accidente/ crime sau boli genetice): schelet de copil cu un vârf de săgeată printre coaste, socotită a fi cauza decesului (Jupa-Tibiscum, jud. Caraș-Severin) și un alt schelet de copil cu megalocefalie, mort pe la 6 ani (Svinița, jud. Mehedinți).⁴⁸ Dovezile scrise sunt la fel de rare, dar lasă să se întrevadă destinul nefericit al tânărului nobil (*nobilis iuvenis*) Ștefan Ciorcioc din Caransebeș, ucis la mânia de Francisc Birta

⁴⁵ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IV/1 (1600–1649) (București, 1882), 224, nr. CLXXXIX.

⁴⁶ Cristina Feneșan, “Granița otomană în cronică de Ali din Timișoara (secolul al XVIII-lea),” *Studii și materiale de istorie medie* XIX (2001): 238; Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 272–273.

⁴⁷ Oța et alii, “Câteva observații,” 297–300. Autorii subliniază că “din punct de vedere antropologic și paleopatologic, dar și arheologic, acesta este primul caz de scorbut, documentat, din țara noastră” (p. 300).

⁴⁸ Oța, *Orizonturi funerare*, 258, 282.

de Maciova (1579), apoi faptul că George Buitul din Caransebeș a fost un copil bolnăvicios, ceea ce l-a împiedicat să-și continue studiile teologice la Viena, pe când avea circa 13 ani (1610): *praefatus iuvenis, studiis, cogente illum summa corporis infirmitate, interruptis*.⁴⁹

*

Vestimentația și podoabele purtate de copii pot fi reconstituite din mărturiile materiale și scrise care se completează reciproc. Aici trebuie precizat că în secolele evului mediu, hainele de copii sunt replici fidele, de dimensiuni mai mici, ale veșmintelor purtate de adulți. Diferențierea pe grupe de vârstă începe în Occident, abia din veacul al XVII-lea, iar schimbarea este sesizabilă mult mai târziu în spațiul românesc.⁵⁰ Piese de îmbrăcăminte și încălțăminte sunt evidențiate de mai multe tipuri de surse istorice. Foarte relevantă este consemnarea termenului *hăinuță* = *vesticula* în dicționarul lui Mihai Halici.⁵¹ Primele mențiuni sigure sunt cu mult mai vechi și trebuie căutate în testamente. La 26 ianuarie 1528, Nicolae Kalmar din Lipova a lăsat 25 de florini pentru ca nepoata sa de soră să-și facă haine, iar Margareta Găman din Caransebeș a dispus, pe 2 octombrie 1600, ca fetele sale să primească “o rochie din tafta verde dublă, cinci cearceafuri noi, patru fețe de masă cu dungi, 40 de coți de mătase albastră pentru maramă”.⁵² Pentru încălțăminte, dovezi notabile au apărut în septembrie 2006, când lucrările arheologice din Timișoara, zona Cetate (Piața Libertății), au scos la lumină fragmentele din piele bine conservate ale unei perechi de încălțări de copil, ce pot fi încadrate primei jumătăți a secolului al XV-lea. Lipsa vârfurilor, în mod aproape simetric, sugerează că încălțările au fost tăiate intenționat, pentru a înlesni purtarea lor de către un copil în creștere. Campania arheologică din februarie 2014 s-a soldat cu noi descoperiri, anume cu resturi de încălțăminte atribuite copiilor, databile în secolele XVI–XVIII.⁵³ În plan documentar, încălțăminte de copii apare în limitările de prețuri impuse de dietele transilvane, care însă nu pot stopa tendințele de scumpire. Astfel, în

⁴⁹ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 95–96, nr. 24 (1579); Drăganu, “Mihai Halici,” 119 (1610).

⁵⁰ Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (Paris, 1960), 75–89; Székely, “Viața de copil,” 281.

⁵¹ DVL, 89, nr. 1597.

⁵² Magina, *Acta et Documenta*, 139, nr. 75 (1528); Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara: Editura Facla, 1981), 118, 120, nr. 47 (1600).

⁵³ Hedy M-Kiss, “Fragmente de încălțăminte medievală descoperite la Timișoara (2007–2014),” *Arheo Vest. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie* III/2 (2015): 852–853; Hedy M-Kiss, “Tălpi medievale de piele din Timișoara, str. Lucian Blaga (2014),” *Arheo Vest. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie* V/2 (2017): 961–962.

1556, prețul unei perechi de încălțări pentru copii mai mici de zece ani era limitat la zece denari (*Item par calceamentorum puerilium a decem annis pro.... den. 10*), valoare care urcă progresiv la 12 denari (1560), apoi la 25 denari (1609).⁵⁴ Podoabele pot fi cunoscute exclusiv pe cale arheologică, iar cercetarea mormintelor a evidențiat o gamă largă de piese: monede emise în secolele X–XVI, nasturi, brățări de mici dimensiuni din sârme torsionate de aramă sau bronz, coliere de mărgelile cilindrice și sferice din pastă de sticlă, diademe, inele din argint sau bronz aurit, verigi de tâmplă din argint (Cenad), cercel de tâmplă din argint decorat cu astragali și verigi de bronz pentru păr (Gornea-Căunița), un urcior piriform din pastă cărămizie, smălțuit cu verde, în care s-a depus o ofrandă (Gornea-Țărcheviște), pandantiv clopoțel de bronz, datat 950–1000 (Voiteni, jud. Timiș) etc.⁵⁵ De asemenea, în criptele și casetele interioare ale bisericii medievale din centrul Caransebeșului s-au descoperit morminte de copii cu inventar variat: o aplică de curea, copci din argint în zona toracică (probabil de la hăinuțe), cochilii de melc și scoici ce simbolizează mitul creștin al învierii, mărgelile din sticlă cusute pe îmbrăcăminte sub formă de rozete, bucăți de țesătură cu fir de argint, și o monedă de argint din 1556. Mormintele din exteriorul bisericii au un inventar similar celor din interiorul lăcașului de cult. Se remarcă mormântul unui copil care conține șase butoni-aplică din argint care au fost prinși pe o curea de piele, o jumătate de pafta din argint aurit cu marginile punctate cu perle din argint și decorată cu elemente zoomorfe, fragmente de țesătură cu fir metalic pe care erau dispuse perle sub formă de ceruțele, o monedă din argint emisă de împăratul Rudolf II de Habsburg (1580). Tot în afara bisericii s-a cercetat recent mormântul unei fete care a purtat o bentiță realizată din mătase albastră pe care a fost aplicată o dantelă argintie lucrată cu fire metalice din benzi strâns înfășurate “în S” pe miez de mătase albă.⁵⁶

*

O temă distinctă a cercetărilor despre copilărie cuprinde evenimentele ceremoniale care marchează trecerea de la un statut social sau religios către altul. Toate cele trei mari rituri de trecere: nașterea/ botezul, logodna – căsătoria/ nunta și moartea/ înmormântarea au tangență cu copilăria și adolescența. Primele două reprezintă jaloanele de început și de sfârșit ale perioadei necesare

⁵⁴ Sándor Szilágyi, *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae*, vol. II (1576–1596) (Budapest, 1876) (în continuare: MCRT), 67, 180, nr. III și II; VI (1608–1614) (1880), 156, nr. XVIII.

⁵⁵ Oța, *Orizonturi*, 220, 227, 232–234, 245–248, 251, 254, 259, 261, 269, 271, 278, 288, 296, 300; Dumitru Țicu, *Banatul montan în Evul mediu* (Timișoara: Editura Banatica, 1998), 138.

⁵⁶ Petru Bona, *Biserica medievală din Caransebeș* (Caransebeș, 1993), 76, 78, 80, 85, 90–92; Oța et alii, “Câteva observații,” 300–304.

ca micuții să devină “oameni mari”, în timp ce ultima este epilogul nefericit al unei existențe prea scurte. Riturile de trecere conțin trei elemente distincte și consecutive: separarea, tranziția și reîncorporarea. Persoana pe care se centreză riturile este, în primul rând, separată simbolic de vechiul său statut, apoi suferă adaptarea la noua condiție în perioada de tranziție, pentru ca, la urmă, să fie reintegrată în comunitate pe noua sa poziție socială.

Botezul avea o însemnătate mai mare decât nașterea, deoarece prin această taină noul născut primea un nume și o identitate, intra în rândul comunității creștine, devenind o ființă socială completă. Era de preferat ca pruncii să fie botezați la scurt timp după naștere. Mai mult chiar, dacă bebelușul era foarte bolnav și în primejdie de a se stinge imediat, el putea fi creștinat oricând, inclusiv în perioadele de interdicție. Părinții spirituali aveau o autoritate morală similară sau chiar superioară celei a părinților biologici. Dicționarul lui Mihai Halici înregistrează termenii *nănaș* = *compater* (cumătru, nașul în raport cu părinții botezatului), *patrinus* (naș (mai ales) de botez) și *nănășie* = *cognatio spiritualis*.⁵⁷ Săvârșirea tainei botezului trebuie analizată în contextul celor două realități din Banatul medieval, anume coexistența îndelungată a confesiunilor catolică și ortodoxă (la care se adaugă cultele reformate, după 1540) și efortul sistematic al bisericii romane de a câștiga cât mai mulți credincioși, în detrimentul celorlalte credințe. Ofensiva catolicismului este ilustrată convingător în porunca din 5 decembrie 1428 a regelui Sigismund de Luxemburg “ca toți nobilii, cnezii și chiar și țărani să-și boteze copiii cu preoți catolici, iar nu cu schismatici și nimeni să nu îndrăznească în vreun fel să ducă ori copilul său, ori pe al altuia, pentru botez, la un preot schismatic, sub pedeapsa pierderii bunurilor sale. Ba încă și tuturor preoților schismatici, ce se află pe cuprinsul regatelor noastre, le oprim a mai boteza pe cineva din țara Caransebeșului”.⁵⁸ Situația din secolele următoare este cunoscută din relatările misionarilor catolici care evidențiază superstițiile din mediul ortodox. Una din ele era legată de implicarea preoților sârbi în practici și ritualuri ce nu au acoperire dogmatică, sacralizându-le prin simpla lor prezență, de exemplu oficierea slujbei pentru pruncii nebotezați.⁵⁹ Aceleași rapoarte arată carențele asistenței religioase, dar și progresele făcute pentru administrarea botezului în rit catolic. La 14 octombrie 1639, franciscanul Marco Bandini relatează cazul neobișnuit al unui bătrân centenar “vecin cu moartea” (!), din Carașova, care în toată viața lui nu cunoscuse nicio altă taină decât aceea a botezului (*et in detto Karasseuo ... era un vecchio*

⁵⁷ DVL, 104, nr. 2850, 2851.

⁵⁸ Ioan D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I (Timișoara, 1980), 89–90, nr. 39.

⁵⁹ Adrian Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500–1700)* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2011), 128.

hormai d'anni 100 jam morti vicinus, nunquam confessus, nec communicatus, et quod pejus est, excepto sacro baptismo nullo Catholicae religionis decore ornatus).⁶⁰ Activitatea misionarilor a cunoscut cele mai mari succese la Lipova (286 de copii de toate vârstele botezați în ultimele luni din 1641) și Caransebeș (409 persoane, dintre care mulți copii, botezate în 1645).⁶¹ Confesiunea și împărțășania, două sacramente strâns legate între ele, nu sunt decât rar semnalate documentar. Rapoartele insistă asupra absenței lor îndelungate, astfel că persoane de 80–90 de ani nu se mai împărțășiseră din copilărie, iar tinerii nu au beneficiat niciodată de această asistență spirituală.⁶²

Logodna și căsătoria sunt evenimentele care anticipează, respectiv marchează trecerea tinerilor în lumea adulților responsabili. Logodna se putea perfecta foarte devreme, în adolescență sau chiar mai înainte, și era privită ca o garanție a preconizatei căsătorii. Aceste momente importante sunt luminate de surse diverse, printre care dicționarul umanistului Halici: *logodescu-mă* = *pacisor*; *căsătoreșcu-mă* = *nubo*, *însoru-mă* = *uxorem duco*, *măritu-mă* = *nubo*.⁶³ Omul renunță la feciorie și devine *fămeiat* = *habens familiam*.⁶⁴ Alianța matrimonială are mai multe ipostaze: *ginerie* sau *socrie* (fără corespondent latinesc) și evidențiază relațiile dintre *ginere* = *gener*, *socru* = *socer*⁶⁵ și cumnați (*badița/tataișă* = *uxor fratris*).⁶⁶ În majoritatea cazurilor, fata era măritată de către tatăl ei, iar în absența acestuia, de frații mai mari, de mama rămasă singură sau de rudele colaterale. La 4 aprilie 1343, nobilul Ladislau, fiul magistrului Gall de Omor (Rovinița Mare, jud. Timiș) și-a arătat generozitatea față de Clara, sora sa după mamă, și de tânărul ei logodnic (*nobili juveni magistro Blasio sponso suo karissimo*), oferindu-le ca dar de nuntă jumătate din posesiunile familiale. Un document ulterior, din 6 octombrie 1347, aduce precizarea că la consumarea acelui fericit eveniment Clara era încă minoră (*nobilem puellam*).⁶⁷ Aproape un

⁶⁰ István György Tóth, *Litterae Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*, vol. II (Roma-Budapest, 2003), 1087, nr. 366.

⁶¹ Zach, *Die Bosnische Franziskanermission*, 150, nr. 24; Tóth, *Litterae*, II, 1452, nr. 518a.

⁶² Magina, *De la excludere la coabitare*, 142.

⁶³ DVL, 84, 93, 99, 101, nr. 1159, 1895, 2393, 2572.

⁶⁴ DVL, 85, nr. 1238.

⁶⁵ DVL, 89, 121, nr. 1523, 1524, 4251, 4253. Pentru noră, termenul consemnat de Halici este *nor* = *norus*, acest *nor* fiind folosit la Armeniș chiar și în 1965 (Vasile Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română* (București, 1966), 207, nota 5).

⁶⁶ DVL, 75, 124, nr. 387, 4571.

⁶⁷ Pesty, *Oklevelek Temesvármegyé*, 72–73, nr. 40 (1343); Magyar Nemzeti Levéltár, *Diplomatikai Levéltár* DL 91383 (1347, original inedit); Ferenc Sebők, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XXXI (1347) (Budapest-Szeged, 2007), 480, nr. 932 (1347, rezumat). Evocarea acestei căsnicii, la Ligia Boldea, “Câteva observații asupra imaginii femeii în documentele medievale bănățene (1300–1450),” în Iosif Marin Balog, Ioan Lumperdean, Lorand Mádlly, Dumitru Țicu, coord./ Hrsg.,

secol mai târziu, pe 29 august 1436, Ivan zis Horwath de Pettre și fiul său, Ștefan, au măritat-o pe copila Doroteea (fica primului, respectiv sora lui Ștefan) cu Ladislau de Sama (*quod ex quo nobilem puellam Dorotheam filiam prefati I[w]an, Ladislai de Sama legitimam tradidissent in consortem*), cărora le-au donat, cu chibzuință, jumătate din posesia Petroman din comitatul Timiș.⁶⁸

O istorie a copilăriei fără o privire asupra mortalității infantile nu poate fi completă, dat fiind faptul că aceasta a cunoscut valori ridicate, iar oamenii din societatea medievală au trăit într-o familiaritate cotidiană cu moartea. Pentru clarificarea aspectelor funebre, cele mai pertinente informații le oferă arheologia. În primul rând, majoritatea copiilor decedați se înhumau direct în groapa simplă. Urmele unor sicrie de copii s-au descoperit doar la Cenad (jud. Timiș) și Caransebeș, aceste accesorii indicând starea materială bună a familiilor decedaților.⁶⁹ Tot pe cale arheologică au fost evidențiate câteva morminte duble unde au fost înhumați împreună fie mama și pruncul ei (Petnic – Dealu Țolii), fie doi copii (Svinița), ambele în jud. Caraș-Severin.⁷⁰ Mormintele de copil conțin un inventar variat, exemplificat în paginile anterioare. Unele locuri de veci surprind practici de înhumare ce devoalează credința în care au fost crescuți copiii. Este vorba de mormintele în care mâna dreaptă este flectată din cot, cu palma adusă pe claviculă, și/ sau antebrațul stâng este pus pe torace. Asemenea cazuri au fost descoperite la Ciclova Română – Morminți, Cuptoare-Sfogea, Gornea-Căunița (ambele palme aduse la umăr), Nicolinț, Obreja – Sat Bătrân, Pojejena-Nucet (toate în jud. Caraș-Severin). Despre defuncții care au avut brațele flectate din cot, cu palmele aduse pe clavicule sau la gât, s-au emis două ipoteze. Prima dintre ele are în vedere practici rituale de dinainte de înmormântare, cu scopuri antivampirice, și a fost legată în special de credințe ale slavilor. A doua teorie susține că aceste morminte aparțin unor persoane de credință bogomilă care s-a răspândit la nordul Dunării, în special din secolul al XI-lea.⁷¹ De asemenea, este semnalată practica depunerii unor monete de argint (din perioada romană sau emise între 1150 și 1200) la capete de adolescent (Cuptoare-Sfogea) și copii (Gornea-Căunița).⁷²

Multiculturalism, identitate si diversitate. Perspective istorice. In honorem prof. univ. dr. Rudolf Gräfla împlinirea vârstei de 60 de ani/ Multikulturalismus, Identität und Diversität. Historische Perspektiven. Festschrift für Professor Rudolf Gräfl zum 60. Geburtstag (Cluj-Napoca, 2015), 134, 139.

⁶⁸ Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara*, ed. Adrian Magina, Livia Magina, vol. II (1430–1470) (Cluj-Napoca, 2014), 68, nr. 45. Pettre și Sama sunt așezări dispărute, prima fiind localizată lângă Jebel.

⁶⁹ Oța, *Orizonturi*, 43, 226; Oța et alii, “Câteva observații,” 293, 305.

⁷⁰ Oța, *Orizonturi*, 275, 282.

⁷¹ Ibid., 48, 229, 231, 245, 267, 271, 275.

⁷² Ibid., 234, 245, 248.

În rândul evenimentelor cu încărcătură spirituală pentru copii se înscriu și cele menționate în dicționarul lui Mihai Halici: descântece (descent = *carmen, incantatio*), colinde (*kolinde = eccloga*) și petrecerile date cu prilejul nașterii sau al aniversărilor (*megyeleu = convivium natale*).⁷³

Schimbarea religiei copiilor a fost rezultatul prozelitismul catolic (secolele XIV–XVII) și islamizării (după 1552), însă fenomenul este rar consemnat în mod explicit. De exemplu, la 30 martie 1642 au fost botezați în ritul catolic trei copii de calvini (*tres pueros calvinistas*) din Becicherecu Mare.⁷⁴ Convertirea la Islam a fost mai pronunțată în eyaletul Timișoarei, unde au existat familii mixte în care, de regulă, femeia este creștină, iar tatăl și copiii sunt musulmani. În această parte a Banatului relațiile de familie (căsătorii, divorțuri, întreținerea soțiilor și a copiilor) au fost reglementate exclusiv de dreptul canonic islamic și s-au aplicat inclusiv familiilor mixte. Cucerirea militară a Banatului montan (1658) a fost însoțită de extinderea obiceiurilor musulmane. Edificatoare este situația călărețului Kurd Ali care a servit cu soldă în garnizoana otomană a Caransebeșului. El a avut șase soții, din care doar una creștină (pe nume Sofia), și tot atâția copii din mame diferite (trei băieți și trei fete). Toți copiii au fost musulmani, iar în momentul dispariției tatălui lor, prin 1673–1674, erau încă minori.⁷⁵

*

Joaca și jocurile sunt elemente definitorii pentru copilărie. Joaca este modalitatea principală a copiilor de a-și exprima abilitățile de socializare, de gândire, de rezolvare de probleme și de a persevera în finalizarea unei sarcini. Joaca facilitează dezvoltarea capacității copilului de a face față provocărilor vieții, și totodată, îi asigură adaptabilitatea socială și emoțională. Natura a făcut din copii o comunitate veselă și zgomotoasă, pusă pe glume. Nu întâmplător, dicționarul lui Halici reține cuvintele *șagă = iocus, șăguiesc = iocor, șăgaci/șuguitor = iocosus*.⁷⁶ Copilăria este perioada unor preocupări aparent neserioase, dar care formează dexterități: aruncatul cu pietre, trasul cu praștia (*prashtie = funda*, în DVL)⁷⁷, bulgăritul cu zăpadă și cățaratul (*cucuiedz = exalto, cucuiedzu-mă = exaltor*, în DVL).⁷⁸ O parte a timpului este petrecută cu hoinăritul, scăldatul, săniușul, cu felurite jocuri: “baba-oarba”, “de-a v-ați ascunselea”, “de-a soldații”. Cronica lui Elhadj Ibrahim Naimeddin menționează că la Timișoara, în 1695,

⁷³ DVL, 80, 94, 100, nr. 820, 2025, 2505.

⁷⁴ Zach, *Die Bosnische Franziskanermission*, 80, nr. 1.

⁷⁵ Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 70–71.

⁷⁶ DVL, 116, 117, 123, nr. 3867, 3928, 3929, 4497.

⁷⁷ DVL, 112, nr. 3494.

⁷⁸ DVL, 96, nr. 2159, 2160.

militarii jucau oină, activitate perfect compatibilă și cu cei mai mici.⁷⁹ O formă de răsfăț este și datul în diferite leagăne (*leagăn* = *cunae*, *skrencsob*, *scrâncio-bu-mă* – ultimele fără corespondent latinesc la Halici).⁸⁰ Copiii puteau fi antrenați și în alte activități ludice, cu valențe educative și morale, precum piese de teatru cu subiecte religioase și șezători, aspecte care vor fi analizate distinct. Adolescenții au preocupări specifice vârstei lor: călăria, jocurile de oină, popice, țințar, zaruri, trasul cu arcul/ arbaleta/ puștile mici (*puskulicze* = *scloppus*, în DVL)⁸¹, prinderea păsărilor, pescuitul și vânătoria. Băieții cei mari, care audiază cursuri universitare, erau atrași irezistibil de tentațiile vieții de student: carnavaluri, petreceri cu (multă) băutură, posibil urmate de altercații, jocurile de noroc și ... altele ...

Jucăriile medievale lipsesc cu totul din sursele arheologice, iconografice și scrise ale Banatului, ceea ce face ca astăzi să fie inoperabil un concept care s-a dovedit extrem de fructuos în istoriografiile străine, anume *cultura materială a copiilor*.⁸² Lipsa efectivă a jucăriilor (majoritatea confecționate din materiale perisabile) nu lasă decât varianta de a deduce varietatea de artefacte: cuburi, figurine și păpuși, fluier, clopoței și zurgălăi, moriști, pocnitori, scârțâtori, săbii, titirezuri etc.

*

Copilăria nu este doar o perioadă de joacă, ci și timpul în care cei mici sunt introduși treptat în lumea adulților. Există o evidentă creștere graduală a responsabilităților încredințate celor mici: treburile mărunte prin casă, păzitul animalelor domestice, munca la câmp, ucenicia formală etc. O scrisoare din aprilie 1337 evocă pășania unor copii păstori care nu au reușit să împiedice intrarea animalelor încredințate pe ogoarele vecinilor.⁸³ Trecerea anilor evidențiază la copii o serie de calități și talente care, îndrumate și încurajate corespunzător, asigură succesul din viața adultă. Parcursul ascendent poate fi sesizat îndeosebi în mediul elitelor, pentru care există o bună reflectare documentară. O modalitate de afirmare era îndeplinirea cu credință a unor misiuni poruncite de suverani. Devotamentul și priceperea puteau fi dovedite atât la Curtea princiară/ regală, cât și pe cuprinsul țării. Activitatea de la Curte era o experiență foarte complexă, care avea un pronunțat caracter pedagogic și psihologic. Pe de o parte, se producea ruptura de familie și de afectivitatea asigurată de acest mediu, iar

⁷⁹ Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 282.

⁸⁰ DVL, 98, 119, nr. 2352, 4148, 4149.

⁸¹ DVL, 113, nr. 3641.

⁸² *Children and Material Culture*, Joanna Sofaer Derevenski, ed. (Londra-New York, 2000).

⁸³ Pesty, *Oklevelek Temesvármegye*, 44–45, nr. 31. Cele două așezări sunt dispărute.

pe de altă parte, se realiza introducerea într-un univers cu totul diferit, care își avea propriile reguli de conduită și coduri de comunicare, cunoscuta “etichetă a Curții”. În mediul aulic copilul înțelegea treptat valoarea, relativitatea și flexibilitatea ierarhiei sociale, iar totodată se integra într-o rețea foarte influentă, care, dacă știa să o cunoască și să o exploateze, i-ar fi asigurat beneficii substanțiale la maturitate. Șirul exemplurilor poate începe cu menționarea tânărului Paul Himfi ca slujitor al reginei maghiare Elisabeta Lokietkówna (*aule nostre iuvenis*), la 30 august 1333.⁸⁴ De informații mai consistente se bucură perioada de ucenicie a lui Ștefan Josika, nobil aflat în serviciul personal al cardinalului Andrei Báthori încă din 1582–1583 (*Stephano Jósika cubiculario Reverendi domini Andreea Báthori*). După câțiva ani (22 decembrie 1585), tânărul bănățean figurează ca secretarul lui Sigismund Báthori, principele care, deopotrivă, i-a acordat și i-a luat demnitatea de cancelar al Transilvaniei (1594–1598), apoi indirect i-a cauzat chiar moartea.⁸⁵ Nestatornicul suveran a fost slujit și de alți bănățeni, precum *Vaida Micleus che fù pagio di Camara de Sigismundi Battori*.⁸⁶ Peste ani, meritele și serviciile credincioase, etalate/ făcute din fragedă tinerețe de nobilii Sigismund Fiat (*a primis adolescentiae temporibus*) și Francisc Josika (*ab ineunte aetate*) au reprezentat motive temeinice pentru a fi răsplătiți de principele George Rákóczi I (20 martie și 1 iunie 1635).⁸⁷

O altă cale de afirmare socială era participarea la războaie, însă aceasta era condiționată de împlinirea unei vârste corespunzătoare. Decretul regelui Mathia Corvin, din 5 ianuarie 1459, enumeră în mod expres copiii și orfanii printre categoriile ce nu pot participa în persoană la oaste: *Deinde vidue, orphani, debiles ac membris orbat, senes, pueri et alii quilibet, quod tali defectu tenentur, quod personaliter exercituare non possent* (art. XXVIII).⁸⁸ Totuși, dese invazii otomane au reprezentat tot atâtea ocazii de afirmare a priceperii și vitejiei tinerilor. Chiar și copiii puteau fi de ajutor, furișându-se pentru a spiona dușmanul. Într-una din ultimele zile ale îndelungatei sale domnii (1 decembrie 1437), regele Sigismund de Luxemburg a răsplătit material meritele și serviciile prin care Nicolae Voievodul de Giarmata s-a distins începând chiar din

⁸⁴ Antal Fekete Nagy, László Makkai, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 post Christum* (Budapest, 1941), 73, nr. 44.

⁸⁵ Endre Veress, *Monumenta Hungarorum in Polonia (1575–1668)*, vol. I: *Rationes Curiae Stephani Báthory Regis Poloniae Historiam Hungariae et Transylvaniae Illustrantes (1576–1586)* (Budapest, 1918) (colecția *Fontes Rerum Hungaricarum*, III), 178, 184, 186, 203, 210 (exemplificarea cumpărăturilor făcute pentru Andrei Báthori); Veress, *Documente*, III, 59, nr. 28 (1585).

⁸⁶ Eudoxiu Hurmuzaki, Nicolae Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XII (1594–1602) (București, 1903), 1123, nr. MDCXXVIII (ianuarie 1601).

⁸⁷ Pesty, Krassó, IV, 299, 303, nr. 543, 545.

⁸⁸ Ferenc Döry, György Bónis, Géza Érszegi, Zsuzsa Teke, *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns*, vol. II (1458–1490) (Budapest, 1989), 117.

prima sa tinerețe, participând la numeroase expediții militare (*a primevo sue iuventutis tempore in nonnullis nostris et regni nostri exercitualibus expeditionibus*). De asemenea, lunga captivitate la otomani nu l-a demoralizat pe Ladislau Pribeagul de Racovița ci, din contră, l-a ambiționat să se alăture altor bănațeni (frații Ladislau și Ludovic Fiat) în luptele sângeroase cu turcii, fapt evidențiat în dania regală din 15 februarie 1519, când se aminteau serviciile făcute de ei de la o vârstă fragedă (*ab ineunte etate ipsorum in confinibus contra Thurcos crucis christi inimicos fideliter et viriliter non sine copiosa sanguinis ipsorum effusione uti didicimus exhibuerunt ...*). Dovezi există și pentru secolul următor, când principele Sigismund Rákóczi a dăruit câteva posesii militarilor Martin Radici și Ioan Pribek din Lugoj ca recompensă a serviciilor făcute *a primis iuventutis eorum diebus* (28 iunie 1607).⁸⁹

*

Educația copiilor a reprezentat mereu o preocupare importantă pentru familie și societate, scopul ei declarat fiind pregătirea tinerilor pentru viață. Prin natura lor, copilăria și tinerețea sunt asociate cu naivitatea, cu lipsa discernământului și experienței. Aceste aspecte sunt semnalate în dicționarul lui Mihai Halici: copilul naiv (*lud = infans, innocens*), simplitatea (*ludete = infantia, innocentia*), dar și căderea “în mintea copiilor” (*aludzesc = puerasco, aludzit – fără corespondent latin*).⁹⁰ Trăsăturile puerile devin impedimente majore în viața adultă, astfel că misiunea educației formale și informale este să asigure instruirea corespunzătoare, iar a legislației să apere inocența. Un bun exemplu se regăsește în *Decretum Minus* (art. LXVII, §1–3), emis de regele Vladislav II, la 2 iunie 1498, unde tinerețea este asociată cu lipsa experienței și a instruirii, aspect incompatibil cu o bună administrație: “există mulți domni prelați care, spre dezonoarea întregii moșii clericale, acordă cu risipă beneficii nu persoanelor potrivite și merituoase, ci celor tineri și neinstruiți (*non personis idoneis et benemeritis, sed iuvenibus et indoctis*), complet neadecvate acestor beneficii, fără aprobarea regelui”. Prin urmare, urmau să fie revocate “acele beneficii care au fost acordate fără aprobarea majestății regale persoanelor tinere, ignorante și neînvățate (*personis iuvenibus atque idiotis et indoctis*) și se vor acorda persoanelor adecvate”.⁹¹ Pentru Banat, ilustrativă este întâmpinarea din 19 mai 1620, făcută de nobilul Grigore Bucosnița pentru anularea unui act prin care

⁸⁹ Pesty, *Diplome*, II, 80, nr. 56 (1437); Pesty, *Szörényi*, III, 163, nr. 139 (1519); Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 339–340, nr. 127 (1607).

⁹⁰ DVL, 73, 99, nr. 162, 163, 2426, 2427.

⁹¹ Dezső Márkus, coord., *Corpus Juris Hungarici/ Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvényczikkek* (Budapest, 1899), 632, 634.

și-a vândut curtea nobiliară din Caransebeș, socotind că a încheiat tranzacția în condiții dezavantajoase fără sfat și din necunoștință tinerească (*minus consulte et ex iuvenili ignorantia*).⁹² Rezultatul demersului nu este cunoscut, dar se poate ca tânărul să fi avut succes, având de partea sa prevederile Tripartitului lui Werbőczy (pars I, titulus CXXVIII, §1–3): “dacă tânărul ar fi făcut o recunoaștere permanentă a bunurilor și drepturilor sale de proprietate pentru oricine, în orice moment, în orice loc, înainte de a împlini vârsta completă, adică 24 de ani, ademenit de daruri și înșelat de discuții măgulitoare și nefiind înspăimântat și forțat de amenințările cuiva, astfel de recunoașteri pot fi revocate ulterior și anulate prin prezentarea unei scrisori de vârstă (...) dar dacă neglijează revocarea și retragerea în timp a acestor recunoașteri, recunoașterile vor avea ulterior forța valabilității permanente și vor rămâne întotdeauna valabile.”⁹³

Evoluția învățământului din Banat s-a bucurat de cercetări substanțiale, astfel că aici vor fi evidențiate doar câteva aspecte relevante pentru secolele Evului mediu. Primele elemente de educație au fost însușite de copii în familie: deprinderea vorbirii corecte, vocabular tot mai amplu, norme de comportament, cântece, jocuri, folosirea obiectelor și uneltelor etc. Este cunoscut exemplul fericit din familia Halici, când tatăl a fost și profesor pentru fiul său. Din însemnările seniorului Mihai rezultă că a început să-și inițieze fiul în tainele alfabetului la 19 noiembrie 1650, pe când puștiul împlinise șapte ani și o lună. În primăvara următoare, în prima duminică după Paști, juniorul a început să frecventeze școala părintelui său din Caransebeș (*fungente officio Halits Mih.*).⁹⁴ Preocupările didactice ale lui Mihai Halici senior sunt dovedite prin elaborarea unor materiale speciale, rămase ca moștenire fiului: amintitul dicționar româno-latin (*Vocabularium paterna manu scriptum*), culegeri de cântări (*Cantiones Paschales, Nativitatis et Pentecostales paterna manu scriptae, Cantiones Funebres Valachicae scriptae*) și de citate ciceroniene (*Phrases Ciceronis paterna manu scriptae*).⁹⁵

După vârsta de șapte ani, instruirea depășește limitele casei și se realizează organizat în școli. Importanța învățământului este conștientizată mai pronunțat în secolele XVI–XVII, iar indiciile nu lipsesc. La 5 septembrie 1575, Toma diacul (*literatus*) din Lipova a lăsat prin testament suma de șase florini unui copil de școală, probabil orfan de tată (*item sex florenis lego Paulo scolastico*

⁹² Adrian Magina, “O sursă pentru istoria Banatului în secolul al XVII-lea: Protocoalele capitlului de la Alba Iulia,” în Balog et alii, *Multiculturalism*, 171, nr. 1.

⁹³ CJH, 210, 212.

⁹⁴ Drăganu, “Mihai Halici,” 78–79.

⁹⁵ Florian Moldovan, “Familia Halici din Caransebeș (sec. XVII) (Studiu istoric),” *Studii și comunicări de etnografie-istorie* III (1979): 330.

puero filio Agate Chery), dovedind nu doar bunătate sufletească, ci și considerație față de instruire. O jumătate de secol mai târziu, Dieta de la Alba Iulia (23 iunie – 8 iulie 1624) a hotărât ca stăpânul să nu oprească copiii de iobagi de a frecventa școala.⁹⁶

Școlile mănăstirești sunt atestate de timpuriu. Hagiografia Sfântului Gerard (*Legenda Maior*) evocă momentul întemeierii primei școli capitulare la Cenad, prin anii 1030–1035, când 30 de tineri au fost dați de părinții lor să studieze Artele Liberale (*scienciis grammaticae et musicae, sub manu magistri Waltheri*).⁹⁷ Această școală a funcționat peste cinci secole, fiind suprimată de ocupația otomană instaurată la 1552. Frecventarea ei se reflectă direct într-un act papal din 28 septembrie 1404, care surprinde călătoria unor tineri spre școala din Cenad (*versus Cenadium causa studendi ad scholas accederes*).⁹⁸ De aici au plecat spre universitățile europene 49 de tineri. O școală mănăstirească a existat și la Caransebeș, până spre anul 1560, când regresul catolicismului și proliferarea cultelor reformate au condus la închiderea ei. “Locul părăsit al școlii papistașilor”, amintit într-un act din 6 mai 1566, evocă acest epilog.⁹⁹

Școlile orășenești au avut tot un caracter confesional, fiind un instrument puternic de propagandă religioasă. Extinderea cultelor reformate și stăpânirea islamică nu i-au descurajat pe misionarii franciscani și iezuiți care au avut în vedere cererile comunităților catolice locale pentru reînființarea de școli. La 1 septembrie 1581, catolicii caransebeșeni cereau misionarilor iezuiți să reînființeze o școală în oraș (*item in Karansebes collegium postulatum est*), iar la 6 februarie și 8 martie 1582, catolicii maghiari din Timișoara solicitau de-a dreptul papei Grigore XIII să-i ajute la deschiderea unei școli în metropola otomană.¹⁰⁰ Învățăământul catolic a cunoscut un progres semnificativ în al doilea pătrar al secolului XVII, grație demersurilor inițiate de iezuitul caransebeșean George Buitul (1597–1635), el însuși educat de mic în spiritul culturii Contrareformei (*ab incunabulis fere et enutrivit et artibus liberalibus disciplina instituit*).¹⁰¹ La 12

⁹⁶ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 79, 82, nr. 17; MCRT, VIII (1621–1629) (1882), 236, nr. XXII, art. VI.

⁹⁷ Ignatius Batthyány, *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadiensium* (Alba-Carolina/ Alba Iulia, 1790), 328 (întemeierea), 330–331 (extinderea școlii).

⁹⁸ *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia*, vol. I/ 4 (*Bullae Bonifacii IX. P.M. 1396–1404*) (Budapest, 1889), 464, nr. DXXVII.

⁹⁹ Pesty, Szőrényi, III, 346, nr. 243.

¹⁰⁰ Endre Veress, *Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae Temporibus Principum Báthory 1571–1613*, vol. I (1571–1583) (Budapest-Kolozsvár, 1911) (colecția *Fontes Rerum Transylvanicarum*, I), 184, nr. 59; Magina, *De la excludere la coabitare*, 156–159, nr. II–III.

¹⁰¹ Árpád Bitay, “George Buitul, cel dintâi român care și-a făcut studiile la Roma,” *Dacoromania* III (1923): 789.

februarie 1626, el sublinia necesitatea unei școli la Caransebeș, de care să beneficieze atât localnicii cât și tinerii din teritoriile ocupate de otomani: *ego doceo pueros et plures sunt nostri scholastici quem adversa partis ... qui ex Turcia et Bulgaria huc advertat cum mercibus et digevit multos inde adolescentis verturos ad scholis*. Rezultatele nu s-au lăsat așteptate: la începutul lui 1627, noua școală avea 32 de elevi, între care mulți nobili, numărul lor sporind la 45 spre sfârșitul anului.¹⁰² Instituția a funcționat până la ocupația otomană din 1658, importanța și utilitatea ei fiind mereu justificate. De exemplu, în 1645, misionarul franciscan Giovanni Desmanich expunea în mai multe rapoarte către superiori motivele pentru care *essendo necessarissimo mantenere la scuola in Caran Sebis*: atât nevoia de instruire propriu-zisă, cât mai ales atragerea copiilor ortodocși și reformati, simultan cu împiedicarea tinerilor catolici de a frecventa școlile de alte confesiuni (*Scholarum harum magna necessitas est, nam inter haereticos et schismaticos constituti, si scholae deficiant, Catholicorum filii ad haereticorum scholas transibunt, ibique una cum literis haeresim inbibent. Utilitas autem scholarum est, si floreat, nam tam schismaticorum quam haereticorum filii ad nostras scholas confluent*).¹⁰³ Progrese s-au consemnat și la Lipova. Cele două decenii în care orașul a fost reluat de creștini de la otomani au oferit ocazia propice pentru crearea unei școli elementare (*schola literalia*). Reinstaurarea stăpânirii turcești nu i-a descurajat pe misionarii catolici care, spre mijlocul secolului XVII, au amenajat aici o școală (*scholamque erexisse in honorem Dei et utilitatem fidei civitatisque Lippaiensis*).¹⁰⁴

Învățământul calvin din Banat a apărut mai întâi la Timișoara (circa 1545–1548), unde comitele Petru Petrovici a fondat un *generale et publicum gymnasium, in quo sacra theologia, linguae, artes omnes et scientiae ... deinde dialectica et rhetorica traduntur*. Evoluția promițătoare a fost stopată de cucerirea otomană a orașului, însă demersul comandantului s-a bucurat de aprecierea contemporanilor: *nonne ille magnificus et sanctissimus Petrus Petrovich insudat ut Temeswari gymnasium plantet?* (1549).¹⁰⁵ Banatul de Caransebeș și Lugoj s-a dovedit a fi un teren prielnic pentru învățământul reformat. În 1582, unul din

¹⁰² Livia Magina, "Imprimări religioase la frontiere instabile: George Buitul și orașele din sudul Transilvaniei (secolul XVII)," *Banatica* 25 (2015): 98–99.

¹⁰³ Tóth, *Litterae*, II, 1453, 1471, 1480, nr. 519 (septembrie 1645), 527 (22 iunie 1645, de unde s-a preluat citatul) și 531 (10 decembrie 1645, când Desmanich își începea un raport despre foleasele școlii caransebeșene cu remarca: *Scholarum utilitatem instructionisque adolescentium fructum non intendo commendare*).

¹⁰⁴ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 325, nr. 118 (8 aprilie 1607); Tóth, *Litterae*, III (2005), 1815, nr. 654a (6 octombrie 1650).

¹⁰⁵ Scrisoarea lui Francesco Stancaro către senatul sibian, la Friedrich Teutsch, "Geschichte des ev. Gymnasiums A. B. in Hermannstadt," *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, 17, I. Heft (1882): 98–99, nr. I.

traducătorii *Paliei* de la Orăștie, anume Efrem Zacan, era “dascălul de dascălie al (Caran)Sebeșului”, iar după anul 1640, la conducerea școlii reformate din acel oraș s-a afirmat cărturarul umanist Mihai Halici-tatăl.¹⁰⁶ La Lugoj s-a remarcat pastorul Ștefan Fogarasi care a reușit să publice în limba “valahică” un *Catehism* (Alba Iulia, 1648) “potrivit cu mintea copilului care încă e fraged”, lucrare destinată “pentru școlile de religia creștinească, în aceste două locuri cu deosebire, în Lugoj și în Caransebeș, pentru întărirea în credință a tinerilor elevi de acolo”.¹⁰⁷ Cu timpul “cântările românești după obiceiul din Lugoj și Caransebeș” au devenit un model impus atât superintendenților calvini ai principatului ardelean (22 septembrie 1640), cât și altor școli reformate, precum cea de la Făgăraș (3 aprilie 1657).¹⁰⁸ După cum bine s-a remarcat, “școala iezuită oferea un cadru formativ mai larg și opera cu principii mai subtile în construirea identității religioase, pe când școala reformată avea drept scop construirea identității prin promovarea unor principii religioase clare, care individualizau comunitatea respectivă în raport cu alte confesiuni”.¹⁰⁹

În eyaletul otoman al Timișoarei au fost create școli coranice (*mekteb*), foarte importante prin faptul că asigurau învățământul elementar pentru copiii musulmani mai mari de patru ani. Pregătirea era continuată în școli teologice medii și superioare (*medrese*), unde pe lângă științele islamului se predau și cursuri filosofice. Frecventarea acestor medrese a facilitat promovarea socială și obținerea unor funcții însemnate în aparatul de stat otoman.¹¹⁰ Instruirea se putea realiza și în particular, dar de această facilitate nu beneficiau decât cei înstăriți. Este cunoscut cazul lui Osman Aga din Timișoara care a rămas orfan pe la cinci ani, iar începând cu 1676 a locuit în casa fratelui său (ofițer de ieniceri), unde a primit o educație aleasă de la profesori particulari. Osman a studiat aceleași obiecte care erau predate în școlile coranice, reușind să devină maior (*odabași*) în 1688.¹¹¹ Rețeaua școlilor islamice din întregul Banat supus otomanilor este cunoscută doar din însemnările incomplete ale călătorului Evliya Celebi pentru anii 1660–1661. El remarcă existența școlilor pentru copii (*mekteb*) la Lipova și Timișoara – câte 7, Cenad – 4, Orșova – 1, Becicherecu Mare – număr neprecizat, dar nu semnalează vreo școală la Caransebeș sau Lugoj, fapt explicabil prin ocuparea recentă a orașelor. De asemenea, Celebi consemnează școlile superioare (*medrese*) din Becicherecu

¹⁰⁶ Viorica Pamfil, *Palia* (București, 1968), 10; Moldovan, “Familia Halici,” 305–331.

¹⁰⁷ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I (1508–1716) (București, 1903), 163, nr. 53.

¹⁰⁸ Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane (1599–1699)* (Cluj, 1940), 207, 272, nr. 87 și 115.

¹⁰⁹ Magina, *De la excludere la coabitare*, 105.

¹¹⁰ Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 241–251.

¹¹¹ *Ibid.*, 292, 294.

Mare – număr neprecizat, Cenad – 3, Dudești și Orșova – câte una, dar, inexplicabil, omite menționarea celei din Timișoara!¹¹²

Educația academică era rezervată adolescenților și tinerilor adulți care erau ambițioși, înstăriți și se încumetau să plece pentru câțiva ani departe de casă. Pregătirea lor începea în cadrul facultăților de Arte Liberale și continua prin specializările oferite de facultățile “superioare” de drept, medicină și teologie. Registrele facultății de Arte Liberale din Viena oferă informații concrete despre cursurile propuse studenților săi.¹¹³ Se remarcă un tratat de gramatică, denumit chiar *Doctrinale puerorum*, elaborat prin 1210 de Alexander de Villa Dei (Villedieu-les-Poêles, în Normandia) și care a fost utilizat inclusiv pe parcursul secolului al XV-lea.¹¹⁴ Pentru perioada anterioară cuceririi otomane au fost repertoriați circa 180 de tineri originari din Banatul istoric care au frecventat universități europene (Bologna, Cracovia, Paris, Viena, Wittenberg etc.). Majoritatea studenților au provenit din Timișoara (52 – primul fiind atestat la Viena, în 1397), Cenad (49 – șirul începe tot la Viena, din 1396), Lipova (32 – de la 1383, Viena) și Caransebeș (11 – începând cu 1450, Cracovia). Un procent semnificativ de cursanți (circa 14% din total) intră în posesia unor titluri academice: *baccalareus* (13), *magister* (3), *licentiaus* (2), *doctor* (6), îndeosebi la universitatea veneză.¹¹⁵ În secolul de după cucerirea otomană, frecvența universităților europene a cunoscut o diminuare foarte puternică. Astfel, între 1552 și 1700, nu sunt înregistrați în matricolele universitare decât nouă studenți proveniți din banatul caransebeșean. Scăderea se explică prin ocupația otomană care a cuprins câmpia Banatului și Ungaria centrală, îngreunând accesul spre Occident. Se poate remarca orientarea cvasi-exclusivă a tinerilor spre colegii și universități catolice (Viena, Graz, Olomouc, Roma), doar Mihai

¹¹² Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI (București, 1976), 499, 507, 648–650, 695. Cristina Feneșan semnalează documentat existența medresei din Timișoara (*Istoria Banatului otoman*, 245–246, 248–249) și evidențiază rolul și caracteristicile școlilor superioare teologice în cadrul societății otomane.

¹¹³ Paul Uiblein, *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis 1385–1416* (Graz-Wien-Köln, 1968); Thomas Maisel, Ingrid Matschinegg, *Acta Facultatis Artium. Personen-Nennungen im Zusammenhang mit Prüfung, Graduierung und Verteilung der Vorlesungsthemen*, vol. II (1416–1447), III/1 (1447–1471), III/2 (1471–1497), IV (1497–1555) (în continuare: AFA) (Wien, 2007).

¹¹⁴ Tratatul este publicat în colecția Monumenta Germaniae Paedagogica, XII (Berlin, 1893).

¹¹⁵ Costin Feneșan, “Studenți din Banat la universitățile străine până la 1552,” *Revista de istorie* XXIX, nr. 12 (1976): 1946, 1948, 1955–1964; datele acestui studiu de referință au fost completate prin cercetări ulterioare: Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Bukarest, 1979); Tóth Péter, “A csanádi székeskáptalan kanonokjainak egyetemjárása a későközépkorban,” *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, nr. 1–2 (2007): 37–58; Dragoș Lucian Țigău, “Noi informații despre prezența bănățenilor la Universitatea din Viena (secolele XIV–XVI),” *Banatica* 20/II (2010): 49–62.

Halici-fiul preferând centre academice reformatе (Basel, Leyda). Numărul mic a fost compensat prin valoarea intelectuală a câtorva absolvenți: George Buitul, Gabriel Ivul și Mihai Halici.¹¹⁶ Absolvirea facultății “de Arte” semnifică sfârșitul adolescenței și intrarea în viața de adult: *Baccalariatus erat primus gradus academicae dignitatis, qui conferebatur juvenibus scholaribus ... corona laurea baccifera a magistris donandis*.¹¹⁷ Indiscutabil, au existat și oameni instruiți, dar fără studii academice. De exemplu, George Loncea “încă de copil a disprețuit ademenirile viciilor și s-a aplecat spre disciplinele Artelor Liberales cele mai vrednice de cinste”, devenind notar și socotitor al târgului Lugoj, înainte de 20 aprilie 1628.¹¹⁸

*

Statutul juridic al tinerilor transpune dintr-o multitudine de acte administrative, legislative și patrimoniale. Dintre acestea se detașează Tripartitul juristului István Werbőczy, care sintetizează într-o mare măsură normele de drept și practicile secolelor anterioare. În primul rând, acest monument legislativ face delimitări clare ale vârstelor tinerilor, care nu coincid cu jaloanele stabilite de savanți. Astfel “trebuie știut că unii copii sunt în vârstă, alții nu (*alii sunt perfectae aetatis, alii imperfectae*). Bărbații împlinesc vârsta la douăzeci și patru de ani; femeile, conform obiceiurilor noastre actuale, la vârsta de șaisprezece ani” (pars I, titulus CXI, §2). Noțiunea de “etate perfectă” ar corespunde astăzi majoratului, iar vârsta “imperfectă” anilor de minorat, care acoperă copilăria și adolescența biologică. În cadrul vârstei “imperfecte” Werbőczy distinge o vârstă nelegală (*illegitimae aetatis*) care ar coincide cu copilăria, apoi o vârstă legală (*legitimae aetatis qui & puberes dicuntur*) în care intră puberii și adolescenții: fetele mai mari de 12 ani și băieții care au trecut de 12 (situația de la 1500) sau de 14 ani (conform vechilor cutume). În timpul vârstei “legale” băieții dobândeau progresiv diverse capacități juridice: la 14 ani “pot începe să numească avocați”, la 16 ani “pot încheia acte cu privire la datorii și gajuri”, de la 18 ani dispun liber de “obiectele lor din aur și argint și alte bunuri mobile”, iar la împlinirea vârstei perfecte, 24 de ani “ei au autoritatea deplină de a vinde, schimba și înstrăina prin orice titlu toate bunurile și drepturile lor de proprietate după cum doresc” (pars I, titulus CXI, §3–6). În privința fetelor, la 12 ani “pot numi în mod similar

¹¹⁶ Prezentarea celor nouă studenți, la Miklós Szabó, Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700* (Szeged, 1992), nr. 532, 584, 715, 915, 1190, 1917, 2037, 2130, 2562.

¹¹⁷ Joseph Muczkowski, *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849* (Cracoviae, 1849), 443.

¹¹⁸ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat. Secolele XVI–XVII* (Timișoara: Editura de Vest, 2007), 98, 248, nr. 15 și X.

avocați”, la 14 ani “li se permite să zălogească bunuri mobile și obiecte din aur și argint”, pentru ca de la 16 ani să poată dispune liber “după cum doresc, de sfertul lor filial, de dota lor și de toate celelalte drepturi de proprietate”. Foarte prudent, Werbőczy a prevăzut ca fetele mai mari de 16 ani, proaspăt măritate ori încă tutelate, “nu ar trebui să fie forțate prin amenințarea cu violența la orice recunoaștere; și în acest caz, după ce s-au dat în căsătorie, sunt libere să revoce și să retragă o astfel de recunoaștere forțată” (pars I, titulus CXI, §7–8).¹¹⁹ În cuprinsul codului său, juristul folosește diverși termeni pentru a defini vârsta: *filium suum puberem atque legitimae aetatis* (titlul LII), *perfectum tempus legitimae aetatis matrimonium* (titlul LIII), *filios impuberes & tenerae aetatis* (titlul CXIX), *imperfectae aetatis seu minores viginti quatuor annis* (titlul CXXII), *pupilli tamen illegitimae aetatis* (titlul CXXIV) etc. În documentele bănățene, trecerea de la vârsta nelegală la cea legiuită pentru a purta procese este menționată începând cu anii 1404–1405. Astfel, în cadrul procesului Anei, fiica lui Neagu de Recaş, pentru a obține sferturile de moșie, era menționat succesorul îndreptățit, anume Stanislau, nepotul de frate al Anei, mai întâi ca minor (*Stanislao filio Nicolai filij Nawgwl de Rewkas puero in tenera etate constituto*), apoi cu depline drepturi conferite de vârstă (*Idem Stanislaus adultam et legitimam perveniret etatem, valeret et presumpmeret judicare*).¹²⁰

Mărturiile epocii evidențiază și o serie de situații vulnerabile, anume ipostaza de copil nelegitim și starea de orfan. Prima din ele a determinat disconsiderația societății, iar a doua a diminuat ori a anulat afectivitatea părintească, dovedindu-se astfel a fi surse permanente de disconfort psihic pentru micuții fără de noroc. Bastarzii s-au lovit de disprețul comunității pentru că reprezentau dovada vie și continuă a păcatului săvârșit de părinți. Cei mai vitregiți sunt copiii nelegitimi născuți de mame desfrânate; ei apar în forme de exprimare a descărcării emoționale (invective) cu destinatar la persoana I, a II-a sau a III-a. Un exemplu edificator provine din mai 1503, când *nobilis vir* Nicolae Măcișă își lasă la o parte politețea rangului și se bălăcărește grozav cu cei care i-au încălcat proprietatea. Fiecare parte refuză să accepte pretențiile celeilalte și se (în)jură a fi copil de târfă dacă ar ceda (*tales filii meretricis sumus nos, sicut et tu es ... idem prefatus Nicolaus Machkasi dixisset vituperando se ipsum: quod filius meretricis sit si restituet eos ...*). Nici cancelarul ardelean Ștefan Josika, care provenea dintr-o familie nobiliară românească caransebeșeană, nu a scăpat de asemenea injurii, fiind numit de Ștefan Bocskai *egy oláh kurva fiának* (1598).¹²¹

¹¹⁹ CJH, 194, 196.

¹²⁰ Pesty, *Oklevelek Temesvármegye*, 337–338, nr. 204.

¹²¹ Pesty, *Szörényi*, III, 144, 147, nr. 127 (1503); Sándor Szilágyi, *Szamosközy István történeti maradványai*, vol. IV (1542–1608) (Budapest, 1880) (colecția Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 30), 79 (1598).

De asemenea, dicționarele bănățene de secol XVII evidențiază diferența dintre copilul legitim și cel natural, ultimul fiind rostit *cópil*, cu accent pe prima vocală (*copil* = *puer* și *copil* = *spurius, nothus*, în DVL; *kopil* = *spurius*, în LM).¹²²

Termenul orfan(ă) se raportează la o persoană minoră, care nu a ajuns la “vârsta perfectă”. Adulților care nu mai au părinți li se consemnează doar calitatea de fiu/ fiică. Diferențierea se poate sesiza într-un *Regestrum domini-norum nobilium aut possessorum comitatus Zöriniensis ibidemque districtus Karansebes*, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, unde sunt consemnați atât moștenitori orfani (*Gabrielis quondam Gyurma orphani, Joannis quondam Kenderessi juniors orphani, Petri quondam Lamata orphani etc.*) cât și urmași majori (*Michael quondam Ivull filii, Nicolai quondam Vajda posteritas etc.*).¹²³ Situația precară a orfanilor este expusă în legislația regală, dar și în corespondența privată. *Decretum Maius* al regelui-împărat Sigismund de Luxemburg, din 8 martie 1435, îi cuprinde pe orfani în rândul celor cu vulnerabilități: boală, bătrânețe, văduvie, neputință dată de sărăcie (*egritudine, senio, viduitate, orphanitate, paupertatis impotentia*) și îi scutește (doar pe nobili!) de prezentarea la congregațiile generale ale regatului (art. VII). Ulterior (12 martie 1435), aceleași categorii au fost exceptate de la mobilizarea armată (art. II).¹²⁴ Un veac mai târziu (8 iunie 1536), o scrisoare de ajutor expune destinul tânărului Petru de Macedonia care de mic (*in puerili parva etate*) trăise *in maxima orphanitate*, ulterior fiind lovit de boală și greutate.¹²⁵

Ameliorarea acestei situații s-a realizat prin instituirea unor tutele. Werbőczy definește tutela “ca o putere justificată și acordată pentru a avea grijă de cei care, fiind sub vârstă, nu se pot proteja; totuși, în adevăratul sens al cuvântului, înseamnă întotdeauna protecție” (*defensionem semper designat*). Același jurist enumeră cele trei tipuri de tutele care existau atunci: statutară, testamentară și numită (pars I, titulus CXII, §2).¹²⁶ Documentele bănățene oglindesc instituirea concretă a tuturor acestor forme de tutelă.

Primul tip de tutelă, numită legitimă sau statutară, se exercită de către părintele supraviețuitor (de tată mereu, iar de mamă până se recăsătorește) ori de rudele apropiate minorului (pars I, titulus CXIII, §1–5). O ilustrare a acestui gen de tutelă datează din 27 februarie 1547, când alesul Ioan Palatici

¹²² DVL, 95, nr. 2043, 2046; LM, 247, nr. 2200. Diferență semnalată și de Scurtu, *Termenii de înrudire*, 71.

¹²³ Costin Feneșan, “Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea”, *Tibiscum* VII (1988): 223, nr. XXIV.

¹²⁴ Ferenc Döry, György Bónis, Vera Bácskai, *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns*, vol. I (1301–1457) (Budapest, 1976), 266 și 279–280.

¹²⁵ Magina, *Acta et Documenta*, 164–165, nr. 92.

¹²⁶ CJH, 196.

reprezenta în calitate de tutore interesele patrimoniale ale fiului său George, orfan de mamă.¹²⁷ Un caz interesant este înregistrat la 15 noiembrie 1548, când doi băieți orfani de mamă și disputați în instanță de tatăl și bunica maternă, au posibilitatea de a-și exprima în fața juriului opțiunea pentru cine îi va crește. Acest amănunt, coroborat cu alte date genealogice, indică pentru copii vârste de 10–12 ani.¹²⁸ Un secol mai târziu (1642), frații Tobias și Elisabeta Fiat, rămași fără ambii părinți, au primit ca tutori pe verii lor primari după tată, anume pe Gabriel și Ludovic Fiat. Ei urmau să se îngrijească de bunurile celor doi minori până când Tobias ar fi atins vârsta adultă (*legitima et adulta pueri quidem aetate*), iar Elisabeta s-ar fi măritat (*puellae viro emaritationis tempore*).¹²⁹

A doua formă de tutelă s-a numit testamentară; ea se instituie prin diata tatălui care “își pune fiii și fiicele sub tutela și protecția rudelor de sânge sau prin alianță ori adesea a prietenilor săi”. Totodată, protecția se aplica “nu numai asupra fiilor și fiicelor în viață, ci și asupra celor născuți postum” (pars I, titulus CXIV, §1). La acest tip de tutelă a apelat nefericitul Ștefan Josika, în ziua osândirii la moarte (1 septembrie 1598), când și-a încredințat prin testament nevasta și copiii “milostivului principe” Sigismund Báthori și altor patru persoane, printre care fratele său, Francisc. Josika l-a rugat pe principe (care îi hotărâse dizgrația!) “să-și aducă aminte de slujba mea credincioasă și de moartea mea”, iar averea confiscată “să o dea sărmanilor mei orfani și să le fie ocrotitor milostiv”. Un sentiment de amărăciune transpare și din testamentul lui Gabriel Măcicaș (18 decembrie 1679) care lăsa în urma lui copii orfani: un număr neprecizat de fete, un băiat mare (*filius meus adolescentulus*) dar și un copil nenăscut (*embrio*).¹³⁰

Al treilea fel de tutelă se numește atribuită (*dativa*), când tutorele este desemnat de suveran. “Acest lucru se întâmplă atunci când tutela legală, precum și cea testamentară lipsesc, adică, în cazul în care tatăl moare fără a lăsa frați, rude sau testament” (pars I, titulus CV, §1). La 26 ianuarie 1602, principele Sigismund Báthori a numit o tutelă asupra urmașilor răposatului nobil Nicolae Moise din Caransebeș, deoarece “acești orfani – Mihai, Elena și Hedviga – aflați la o vârstă tânără (*in tenera aetate constitutos*) nu pot veghea așa cum se cuvine

¹²⁷ Ibid., 196; Magina, *Acta et Documenta*, 198–199, nr. 119.

¹²⁸ Vârsta a fost dedusă ținând cont de faptul că la 6 noiembrie 1535 mama copiilor nu era măritată, iar la 15 noiembrie 1548 era deja decedată. Pesty, *Szörényi*, III, 200, 257–259, nr. 162 și 194.

¹²⁹ Livia Magina, “Amprunte feminine într-un oraș de frontieră: femeile în societatea urbană din Caransebeș în epoca modernă timpurie,” în Balog *et alii*, *Multiculturalism*, 157, cu trimitere la colecția de manuscrise a lui Pesty.

¹³⁰ CJH, 198; Veress, *Documente*, V (1596–1599) (1932), 186, nr. 114 (1598); Pesty, *Krassó*, IV, 356–357, nr. 576 (1679).

și cum ar trebui și nu se pot îngriji de bunurile lor, ca nu cumva aceste bunuri ale lor să le fie înstrăinate sau pustiite într-un chip oarecare datorită vârstei lor fragede” (*ne bona autem eorundem propter teneram huiusmodi ipsorum aetatem ab ipsis quomodocunque abalienatur vei desolentur*). Pe acest temei, principele l-a desemnat pe Nicolae Szeki din Zekfalva ca protector “cu acea condiție însă, ca el, în calitate de tutore, să țină și să stăpânească toate bunurile și drepturile, precum și părțile de moșie și lucrurile zișilor orfani până când aceștia vor ajunge la vârsta legitimă și adultă (*ad illud tempus quousque idem ad legitimam et adultam pervenerint aetatem*), și să facă tot ce îi va sta în putință, după drept și obicei, de a păstra orice lucru al zișilor orfani de-a lungul vremii, iar după ce aceștia vor ajunge la vârsta legiuită și adultă, să fie dator să le restituie fără de gâlceavă judecătorească și proces, anume la simpla cerere a acelor orfani; de asemenea să fie dator să le dea și să le facă dreaptă și adevărată socoteală cu privire la toate veniturile care au rezultat în fiecare an din aceste bunuri”. La scurt timp (22 mai 1602), se constată o restrângere a numărului beneficiarilor și a patrimoniului tutelei, prin moartea fără urmași a lui Mihai și trecerea posesiei sale Iersig (comitatul Timiș) în patrimoniul fiscului princiar.¹³¹

Prin modul în care a fost legiferată, tutela aducea avantaje, dar totodată provoca discriminări, mai ales în cazul fetelor. Tripartitul a prevăzut că orfanii “pot fi eliberați de orice proces sau caz introdus împotriva lor în timpul vârstei lor de tutelă (*durante pupillari aetate*), pur și simplu prin producerea și prezentarea unei scrisori de vârstă” (pars I, titulus CXXIX, §1). Din exemplele cunoscute, acțiunile judiciare au fost deschise în numele minorilor de tații vitregi (26 mai 1601: *Sigismundo Sarmasagi in personis puerorum Sigismundi et Gabrielis, filiorum quondam Stephani Josica cancelarii*) sau de unchi (10 decembrie 1569: *Joannis Fiath de Karansebes tutoris legitimi Annae puellae filiae quondam Balthasaris Fiatth*).¹³² Pe de altă parte, același cod de legi a stipulat că “fetele sunt adesea induse în eroare prin lipsa de spirit (*animi levitate seducuntur*) ... motiv pentru care nu pot fi tutorele fraților lor mai mici ... chiar dacă au atins vârsta legală și deplină” (*legitimam & perfectam attigissent aetatem*) (pars I, titulus XCI, §1). Situația lor inferioară se reflectă și în remarcă: “se știe că fecioarele și fetele sunt întotdeauna sub tutela și puterea cuiva, până când sunt căsătorite cu un bărbat; căci, altfel, neavând un tutore, ele ar putea, din cauza dispoziției lor nestatornice, să fie ușor amăgite și îndepărtate de la ceva” (pars I, titulus CXII, §1).¹³³

¹³¹ CJH, 198, 200; Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 214–215, 232–233, nr. 74 și 84.

¹³² CJH, 212; Veress, *Documente*, VI (1600–1601) (1933), 371, nr. 353 (1601); Pesty, Krassó, IV, 284, nr. 532 (ipostaza de părinte vitreg (*vitricus*), 14 aprilie 1627); Pesty, Szörényi, III, 378, nr. 258 (1569).

¹³³ CJH, 172, 196.

Protecția acordată se concretizează și în alte modalități. La 20 august 1420, comitele timișean Pippo Spano scria o scurtă misivă nobilului Ștefan de Remetea, cerându-i să nu-i deranjeze pe orfanii lui Benedict Himfi, luați acum sub protecția sa. Tot astfel, pe 5 aprilie 1559, regina Isabella Szápolya își arăta compasiunea față de văduva și orfanii nobilului Petru Măcicaș, rămași fără ajutor și săraci, poruncind amânarea tuturor proceselor în care erau sau ar fi fost antrenați, timp de un an. Privind în partea otomană, se remarcă încrederea și protecția oferită lui Ali din Timișoara, rămas orfan de tată, de către Kodja Djafer Pașa, comandantul garnizoanei timișorene, care l-a însărcinat cu păstrarea sigiliului său.¹³⁴

*

Un alt criteriu de diferențiere este situația socio-juridică pe care copiii o moștenesc de la părinții lor. Cei nobili lasă urmașilor bogăția materială, condiția de oameni liberi și onoarea rangului, iar supușii iobagi transmit copiilor dependența personală, starea de servitute și bruma de avere. La donări de moșii, înnobilări și scutiri de sarcini, actele trebuie să-i menționeze și pe urmașii beneficiarului, explicit sau generic, pentru ca ei să-și păstreze avantajele juridice, materiale și onorifice. Șirul exemplelor poate începe la 28 mai 1387, când regele Sigismund de Luxemburg a întărit *annotato Bogdan Olacho de Mothnok* (Mâtnic), *et per eum Stephano, Dyonisio, Ladislao, Nicolao et Juniori Ladislao filiis eiusdem Bogdan fidelibus nostris* stăpânirea moșiei Mărul, până atunci *sub ipsius keneziatu seu officiolatu hactenus habitam*. Pe 29 februarie 1448, guvernatorul Iancu de Hunedoara a conferit blazon nobiliar *magistro Petro de Berekwow* (Beregsău) *suisque heredibus et posteritatibus nec non fratribus universis*.¹³⁵ În lipsa actelor justificative decăderea socială era dificil de evitat. Se puteau pierde mai întâi pământurile, apoi și calitatea de nobil. O asemenea temere era mărturisită de Nicolae, fiul lui Dionisie de Măcicaș și evidențiată într-un act regal din 6 august 1440: „din cauza amintitelor lor acte pierdute s-ar putea întâmpla în cursul timpului înstrăinarea numitelor posesii de la el și frații săi ...”. După puțini ani (4 iulie 1447), Nicolae și Petru de Bizere au dăruit trei posesiuni unei rude mai îndepărtate, nedorind ca aceasta să-și piardă rangul nobiliar (*nolentes ipsum Ladislaum filium Lado penitus ignobilitari*), prejudiciu care i-ar fi afectat și pe copiii săi.¹³⁶

¹³⁴ Pesty, *Oklevelek Temesvármegye*, 563–564, nr. 364 (1420); Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 55–56, nr. 4 (1559); Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 255 (c. 1690).

¹³⁵ Pesty, *Szörényi*, III, 9, nr. 15 (1387); László Fejérpataky, „Berekszői Péter czímeres levele 1448 évből (színes czímerképpel),” *Turul* (1890): 41–43 (1448).

¹³⁶ Pesty, *Krassó*, III, 374, nr. 286 (1440); Pesty, *Szörényi*, III, 51–52, nr. 61 (1447).

Fondul documentar bănățean surprinde fidel structura socială a provinciei și transmiterea ereditară a confesiunii și/ sau a condiției sociale. La 20 iulie 1366 se aminteau “preoții slavi sau schismatici împreună cu copiii, soțiile și bunurile lor”, iar din 11 iunie 1392 și 1 decembrie 1437 provin însemnări despre fii de cnezi și voievozi: *Bogdanus kenesius de Muthnuk ac Stephanus filius eiusdem; egregiis Nicolao et Johanni, filiis quondam Nicolai, filii waywode de Kysgyarmath*.¹³⁷ Dintre orășeni pot fi remarcați *prudens vir Georgius Marazy filius Blasi de eadem Maraz civis civitatis Themeswar* (5 iulie 1474) și *honesta domina Helena, relicta quondam Petri Kys, nostri concivis, cum Ladislao, Nicolao, et Petro filiis et aliis filiabus ipsius* din Caransebeș (17 noiembrie 1528). Ultima familie reapare în acte după nouă ani (13 martie 1537): *honesta domina Ilona relicta quondam Petri Kys, ac filius eiusdem Ladislaus Kys, unacum uxore sua Martha*, fapt care dovedește că mama și-a păstrat statutul de văduvă, pe când fiul cel mare a devenit major, s-a însurat și, probabil, a rămas singurul băiat în viață.¹³⁸ Cât despre iobagi, nu sunt cunoscute documente în care copiii să fie menționați explicit în această postură. Adam Mureșan și George Ruci din Barzaws sunt cei mai tineri iobagi, consemnați ca atare pe când aveau 20 de ani (1588). Restul surselor surprind doar indirect această condiție ingrată: copii iobagului Mica din Iersig (22 aprilie 1406) și iobagul nobilului George Găman, fugit de la stăpânul său în anii tinereții (*in iuvenile etate sua*), care trăia netulburat “împreună cu soția și copiii săi” în târgul Căvăran (14 august 1582).¹³⁹

*

Aspecte patrimoniale sunt foarte relevante pentru studiul copilăriei, deoarece starea materială condiționează puternic creșterea și confortul tinerelor generații. Documentele păstrate evidențiază grija părinților pentru înzestrarea materială a copiilor, dar și tentativele rudelor lacome de a-i deposea pe cei vulnerabili (fete, orfani etc.). Din fondul vast de acte referitoare la dinamica raporturilor de proprietate, vor fi prezentate doar câteva exemple în care copiii ocupă un loc central.

Atenția părintească și spiritul de prevedere se observă cel mai devreme în cuprinsul scrisorii capitlului arădean din 1372, prin care magistrul Ladislau de Omor (Rovinița Mare, jud. Timiș) și-a lăsat prin testament prea scumpelor sale

¹³⁷ *Documenta Romaniae Historica. C: Transilvania*, vol. XIII (1366–1370), Ioan Dani, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu, Susana Andea, eds. (București, 1994), 226, nr. 121 (1366); Pesty, *Krassó*, III, 218, nr. 136 (1392); Pesty, *Diplome*, II, 82, nr. 56 (1437).

¹³⁸ Pesty, *Szörényi*, III, 85, 180, 202, nr. 86, 151, 164.

¹³⁹ Pesty, *Krassó*, III, 258, nr. 171 (1406); Feneșan, *Diplomatarium*, II, 120–124, 160, nr. 34, 35 (1582) și 51 (1588). Așezarea dispărută Barzaws a fost localizată lângă Jdioara.

fiice (*filialibus karissimis*), Caterina și Ana, moșiile pe care le avea în comitatul Caraș. Înțelepciunea acestui demers s-a confirmat peste mulți ani, când una dintre fiice, anume Caterina, a respins cu succes, în fața Curiei regale, tentativele de a fi deposedată.¹⁴⁰ O altă metodă utilizată pentru a asigura dreptul fetelor la moștenirea bunurilor imobiliare, a fost preschimbarea lor juridică în băieți. Această prefacere era decisă de suveran, iar actele o evocă fie sub forma hotărârii efective a regelui: *in verum heredem et successorem masculinum duximus instituendam, preficiendo et creando* (11 februarie 1525), fie doar ca fapt împlinit, cu ocazia introducerii în posesie a beneficiarelor *mediantibus aliis literis nostris prefeccionalibus* (1426) sau a opozițiilor formulate de rudele masculine față de asemenea stratageme juridice (1531, 1597).¹⁴¹

Un exemplu mai amplu, care ilustrează greutățile și pericolele prin care trec orfanele, este oferit de trei scrisori de la începutul secolului XVII. Prima din ele datează din 6 iunie 1602 și este o *assecuratio* prin care principele Sigismund Báthori îi garantează slujitorului său lugojean, Martin Radici, că îi va dona moșiile Drinova și Stoicești din districtul Făget, rămase de pe urma nobilului Ioan Vlad care murise fără urmași masculini. Promisiunea princiară nu s-a materializat, în primul rând datorită faptului că, la scurt timp, Sigismund a părăsit definitiv conducerea Transilvaniei. Insistența lui Radici de a deveni proprietarul amintitelor moșii se întrevade într-un act din 17 martie 1607, prin care Sofia, fiica răposatului Ioan Vlad, a zălogit tatălui ei vitreg o treime din cele două posesii, pentru 400 de florini. Fata recunoaște că “grija a tot ceea ce îmi aparține a fost luată asupra sa de către cinstitul domn Nicolae Palovina din Caransebeș, tatăl meu vitreg, care se îngrijește de haine pentru mine, de mâncare și de băutură, până când Domnul Dumnezeu îmi va scoate norocul în cale”. Motivele perfectării acestei tranzacții sunt expuse în mod limpede: 1) “Martin Raț [Radici] din Lugoj, împreună cu mai mulți ortaci ai săi, ar vrea să fie puși în stăpânirea moșilor aflate în satele numite Ztoychest și Drinova”; 2) “pentru ca părintele meu vitreg să nu mă părăsească în nevoile mele de acum și să nu mă lase în sărăcie în vremurile strâmtorate de acum, ca nu cumva cineva să-mi ia, călcând legea, și să înstrăineze satele amintite care mi-au rămas de la tatăl meu” și 3) “Domnia Sa să se ostenească și să cheltuiască pentru aceste moșii care sunt în prezent pustii, Domnia Sa să nu se căiască nici pentru osteneală și nici pentru munca depusă”. Ca o măsură de siguranță, la 8 iulie următor, tatăl vitreg al

¹⁴⁰ *Documenta Romaniae Historica. C: Transilvania*, vol. XIV (1371–1375), Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross, eds. (București, 2002), 100–101, nr. 91; Ligia Boldea, “Prezențe feminine în sistemul domenal medieval bănățean (1300–1450),” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Istorie-Arheologie, XXIII (2015): 238.

¹⁴¹ Pesty, *Oklevelek Temesvármegyé*, 594–596, nr. 389 (1426); Pesty, *Szörényi*, III, 175, 184–185 (1531); Feneșan, *Documente medievale*, 98–101, nr. 37 (1597).

fetei a obținut aprobarea zălogului din partea principelui Sigismund Rákóczi. Scrisoarea de zălogire din martie 1607 lasă să se întrevadă și alte realități. Cu cinci ani mai înainte, Sofia Vlad era încă o copilă, pe care soarta o adusese în situația ingrată de orfană sărmană, stare pe care semenii o puteau agrava sau ameliora. Dacă Martin Radici/ Raț ar fi obținut satele promise de principe, Sofia ar fi sărăcit și mai mult. Șansa ei a fost ca mama să se recăsătorească cu un om cumsecade care i-a purtat de grijă. Ajunsă la vârsta legiuită, Sofia Vlad era în măsură să încheie tranzacții “fiind pe deplin întreagă la minte, fără să fi fost silită de cineva, din libera și buna mea voință”, întărind actele cu propriul sigiliu. Foarte probabil, în momentul redactării actului, Sofia era încă adolescentă, în așteptarea unei căsătorii convenabile, care să-i mențină rangul nobiliar și să o pună la adăpost de grijile materiale, speranță de altfel mărturisită în text: *mindaddig meddig az Ur Isten ennekiem szerencset parancsoll*.¹⁴² Așteptările fetei nu au fost zadarnice: deja la 4 mai 1609, Sofia Vlad apare măritată cu Ioan Pribeek din Lugoj, iar ulterior a devenit mama a trei copii (Ioan, Elisabeta și Caterina). De asemenea, la 22 iunie 1625, soțul ei primea reconfirmarea nobilității însoțită de un blazon, Sofia cu copiii erau și ei recunoscuți ca nobili, în timp ce casa lor din Lugoj a fost scutită de toate contribuțiile, dările și taxele.¹⁴³

Într-o situație delicată se află inclusiv copiii celor declarați trădători, cei luați în captivitate și orfanii de război, de care profită rudele ori străinii pentru a-i deposeda. Un prim exemplu datează din anii 1430–1431, când Lado de Bizere și-a pierdut cele 14 posesii pe motivul declarat că împreună cu fiii săi, s-a retras “la răposatul Dan, voievodul Țării Românești ... luptând ca un necredincios împotriva maiestății noastre [Sigismund de Luxemburg] până la sfârșitul vieții sale”. Mai plauzibil apare refuzul lui Lado de a se supune autorității lui Nicolae de Radwitz, comandantul cavalerilor teutoni stabiliți de rege în Banatul Severinului. De această situație a profitat Nicolae de Bizere, care a reușit să obțină de la suveran moșiile lui Lado, vărul său îndepărtat (29 noiembrie – 6 decembrie 1433). Dar Nicolae de Bizere nu s-a bucurat în pace de aceste posesii, căci Ladislau, fiul lui Lado, a făcut numeroase demersuri pentru a-și recupera bunurile părintești. Credința sa, confirmată sub jurământ de adunarea nobililor din Caransebeș (12 martie 1439), l-a ajutat să-și recapete definitiv (9 iulie 1439) moșiile confiscate în 1430.¹⁴⁴ Un sfert de veac după acest episod, pe 26 decembrie 1458, același Nicolae de Bizere a încheiat o înfrățire de moșie (*fraternalis adoptio*) cu nobilul Iacob de Racovița, cu speranța să-i preia cândva posesiile. Planul său a reușit după câțiva ani, când Iacob a murit, iar fiul acestuia, Ladislau,

¹⁴² Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 242–243, 323–325, 347–349, nr. 90 117 și 132.

¹⁴³ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond *Microfilme Ungaria*, rola 873, c. 237 (după *Liber Regius Gabrielis Báthori*, VI, 197) (1609); Feneșan, *Diplome de înnobilitare*, 93–97, nr. 14 (1625).

¹⁴⁴ Pesty, *Szörényi*, III, 26–29, 33–35, 41–42, nr. 40–41 (1433), 46 și 50 (1439).

a căzut prizonier la turci. Abia prin 1484, Ladislau de Racovița, zis *Pribeagul*, a scăpat din captivitatea otomană, reușind să-și recupereze moștenirea părintească în urma apelului făcut la regele Mathia Corvin și prin sentința tribunalului districtului Caransebeș (1485).¹⁴⁵ În perspectivă, pentru a preîntâmpina asemenea conflicte patrimoniale, legislația principatului transilvan a stabilit ca moșiile orfanilor de război, ajunși captivi sau refugiați, să fie luate de la posesorii profitori și restituite moștenitorilor legali.¹⁴⁶ Grijă pentru averea celor dispăruți reiese și din adeverința comitelui Daniel Kun, emisă la 28 ianuarie 1670, care amintește de un copil născut din dragostea unei femei nobile pentru un iobag, prunc căzut captiv la turci în timpul campaniilor din 1658–1660 și “despre care sunt îndoieli că a murit sau a fost eliberat”. Prin urmare, comitele a declarat că “dacă acel copil amintit se va înfățișa și își va pretinde drepturile, atunci să i se cuvină lui acea moșie pe care am cerut-o, fără să se mai poarte vreun proces îndelungat, cu împlinirea grabnică a dreptății”, atitudine care era consonantă cu dispoziția cuprinsă în Constituțiile Aprobate.¹⁴⁷

*

Exemplele anterioare ilustrează o lume rapace și violentă, în care copiii sunt foarte expuși la abuzuri și nedreptăți. Pe lângă privațiunile materiale, copiii trebuie să îndure amenințările și bătaia celor mari, sancțiunile disciplinare, despărțirea de familie prin alungare sau captivitate. Frica de pedepse era inoculată sub varii forme, de la cele mai mici vârste. Apelul la sursele scrise luminează și această fațetă sumbră a copilăriei medievale. O cronică otomană de secol XVII evidențiază un fenomen larg răspândit, anume că pruncii sugari, prin plânsul lor, îi deranjează pe părinți, mai ales pe tați, iar mamele încearcă prin metode variate să-și potolească copiii. O modalitate era amenințarea odraslelor neascultătoare și plângărețe că vor fi date păgânilor: “acum eu te dau pe tine lui Kara Yanço.”¹⁴⁸ Repetarea acestor mesaje, coroborată cu apariția efectivă și violentă a otomanilor, a generat un sentiment durabil de spaimă care afecta puternic psihicul tinerilor. Bătaia era o altă metodă de sancționare, fiind atestată de timpuriu. În Joia Mare (17 aprilie) din 1337 pe moșia timișană Bodon au intrat turmele vecinilor din Chama, iar proprietarul nobil a vrut să-i bată pe copiii sau păstorii care erau cu acele oi și vite “după cum li se cădea pentru o asemenea ispravă”

¹⁴⁵ Feneșan, *Documente*, 40–42, nr. 6 (1458); Pesty, *Szörényi*, III, 94–97, nr. 94 (1485).

¹⁴⁶ Liviu Marcu, *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)* (Cluj-Napoca, 1997), 128 (partea III, titlul 27).

¹⁴⁷ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, II, 471–472, nr. 189.

¹⁴⁸ Episod narat în cronică de Elhadj Ibrahim Naimeddin, la Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 279–280.

(*et cum ipsa pecora et pecudes de ipsis frugibus repellere fecisset et ipsos pueros vel pastores sicut decet pro talibus percutere voluisset*), fapt care a atras reacția violentă a proprietarilor de vite, decizi să-l ucidă pe reclamant.¹⁴⁹ După patru decenii, în 1377, bucuria magistrului Nicolae din Șoșdea (comitatul Timiș) de a fi revenit cu bine din pelerinajul făcut la Sfântul Mormânt (*ad sepulchrum domini*), a fost umbrită de fapta magistrului Benedict Himfi care, în absența lui, îi alungase copiii (băieții Grigore și Ladislau și fițița Ana) de pe posesia familială. Această răutate l-a determinat pe hagiul să meargă cu reclamația până în fața regelui Ludovic I.¹⁵⁰ Scene dramatice s-au petrecut și în primăvara lui 1406, când sunt semnalate atacarea casei unui iobag din Iersig și tentativa de a-i omorî copiii (*natosque eiusdem Myka similiter manibus armatis in predictam domum inclusisset et interfici voluisset*).¹⁵¹ Alte mărturii confirmă că tinerii aveau de suferit inclusiv de pe urma atitudinii sau convingerilor părinților. La 20 iulie 1366, regele Ludovic I de Anjou a poruncit autorităților din comitatele Keve și Caras „să ridice cu puterea pe acei preoți slavi sau schismatici împreună cu copiii, soțiile și bunurile lor, și să-i țină pentru noi”, iar pe 16 ianuarie 1400 autoritățile comitatelor Arad și Timiș au hotărât să-i pedepsească exemplar pe răufăcătorii români și slavi, măsura afectând familiile și gospodăriile acestora: *dictos malefactores Sclavos et Olachos captivandi, interficiendi, ipsorumque uxores, filios, filias, bonaque universa deportandi et ipsorum habitacula seu domos igne comburendi*.¹⁵²

Purtarea ireverențioasă sau violentă a tinerilor mai mari față de părinții sau profesorii lor a fost sancționată inclusiv prin regulamentele universitare și articolele de lege. Registrul facultății vieneze de Arte Liberales consemnează că la 22 februarie 1445, Matheus de Temswar s-a înscris la examenul de bacalaureat, dar a fost suspendat pentru indisciplină. Pedepsa i-a fost o lecție bună, dovadă că în timp el a reușit să treacă *examen determinantium* (20 iunie 1445), apoi proba (*inceptio*) pentru a deveni *magister artium* (12 martie 1447) – grad academic pe care îl deține și în 1450.¹⁵³ Două secole mai târziu, *Constituțiile Aprobate* ale Transilvaniei au prevederi speciale despre „imoralitatea fiilor” (partea III, titlul 48): tinerii care nu-și cinstesc părinții, ci îi amărăsc, să fie pedepsiți „după cum merită, potrivit cu felul vinei lor” de instanțele comitatense sau orășenești.

¹⁴⁹ Pesty, *Oklevelek Temesvármegyé*, 44–45, nr. 31. Cele două așezări sunt dispărute.

¹⁵⁰ Ibid., 135–136, nr. 85.

¹⁵¹ Pesty, *Krassó*, III, 258, nr. 171.

¹⁵² *Documenta Romaniae Historica. C: Transilvania*, XIII, 226, nr. 121 (1366); Adrian Magina, „Răufăcătorii sau ... schismatici? Statutul ortodocșilor bănățeni în jurul anului 1400,” în Dumitru Țicu, Ionel Căndea, eds., *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin)*. Studii în onoarea profesorului Victor Spinei (Brăila, 2008), 293 (1400).

¹⁵³ AFA, II, nr. 8797, 8864, 9183; III/1, nr. 10217.

Injuriile erau răscumpărate cu pocăință, bătăile aplicate părinților erau pedepsite prin tăierea unei mâini, iar rănirea sau omorul trebuiau reclamate la dietă, fiind judecate de instanța supremă.¹⁵⁴

În strânsă legătură cu pedeapsa se află iertarea, dar aceasta este foarte rar luminată documentar. O mărturie prețioasă, din 28 septembrie 1404, arată că papa Bonifaciu IX l-a absolvit pe clericul Eligius din episcopia Cenadului de păcatul uciderii din culpă. Actul pontifical descrie cum băiatul de 18 ani, fiind orbit de lumina soarelui la o tragere cu arcul, și-a greșit ținta ucigând accidental un tânăr. Clericul a scăpat ușor, deși vârsta ar fi permis condamnarea sa pentru crimă. Mai mult, prin obținerea dispensei papale, Eligius a putut promova la treapta preoției.¹⁵⁵

Despărțirea de familie este considerată până astăzi una dintre cele mai grele traume suportate de copii. Ruperea brutală a copiilor de părinți se putea face încă de la naștere, prin abandon sau pruncucidere, dar aceste situații nu sunt documentate pentru Banatul medieval. Pierderea unui părinte, de regulă tatăl, este indicată în mod indirect de numeroasele campanii militare, când cei căzuți în lupte lăsau în urma lor mulți copii orfani. La plecarea în expediții, bărbații își iau rămas bun de la familiile lor, conștienți de probabilitatea de a nu se mai întoarce. Solakzade Mehmed Hemdemi (m. 1657/58) punctează sugestiv în *Cronica sa (Tarih)*: “beii dușmani l-au trimis pe sus-numitul orgolios [Ștefan Losonczi] la apărarea Timișoarei. Când să pornească, îmbrățișându-și familia și copiii și luându-și adio unii de la alții, au prezis că nu se vor mai revedea!” (1552).¹⁵⁶ Durerea despărțirii o resimt și persoanele ieșite din adolescență, care își văd destrămată prematur noua familie. Este cazul nefericitei Negrușa care, la 20 de ani, era deja văduvă după Ioan Ștefan din Berzews (1588).¹⁵⁷

Sechestrarea și captivitatea sunt episoade la fel de tragice în viața unui copil. Reținerea forțată a micuților se produce în contextul discordiei existente în cadrul familiilor, iar acest aspect iese la iveală cu ocazia proceselor care ajung până în instanța regală. Recuperarea copiilor se realizează cu greutate, folosindu-se ca arme amenințarea cu represalii sau muștrarea împriecinătorilor. De exemplu, la 3 iunie 1482, judele orașului Lipova i-a solicitat văduvei lui Ioan Variasy să o elibereze pe fiica concetățeanului său Ladislau Radich, altminteri iobagii nobilei doamne urmând să aibă de suferit. Peste ani, regele Vladislav II a aflat cu neplăcere de la *nobilis puella Sara*, despre sechestrarea lui Mihai de Cerna, fratele ei mai mic (*puer in tenera aetate*) de către nobilului Ladislau

¹⁵⁴ Marcu, *Constituțiile Aprobate*, 151–152.

¹⁵⁵ *Monumenta Vaticana*, I/ 4, 464, nr. DXXVII.

¹⁵⁶ Mihai Guboglu, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, II (sec. XVII – începutul sec. XVIII) (București, 1974), 153.

¹⁵⁷ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 160, 166, nr. 51.

Fiat de Armeniș. Suveranul i-a adresat reproșuri vinovatului, acuzându-l nu doar de reținerea cu forța a minorului, ci și pentru procesele pornite la Curtea regală pentru bunurile bieților orfani: “în vremurile trecute, împotriva voinței amintitei copile, l-ai luat pe copilul Mihai, fiu al amintit răposatului Mihai de Cerna, fratele pomenitei copile, aflat încă la o vârstă fragedă, din castelul aflat și stăpânit în târgul Recaș din comitatul Timiș, care aparține zisei copile și zisului copil, și îl menții și reții în chip neîngăduit în propria ta casă...” (26 august 1504). La fel de reprobabilă apare fapta nobilului Nicolae de Thelegd (Tileagd, jud. Bihor) care, la începutul anului 1516, a atacat proprietatea mamei sale din comitatul Cenad, a agresat-o verbal și a depozat-o de bunuri estimate la 200 florini, apoi și-a răpit propria soră (*puella Ursula, soror eiusdem Nicolai*) pe care a sechestrat-o în casa unuia dintre prietenii săi din același comitat.¹⁵⁸

Luarea în captivitate a copiilor de către cötropitori este atestată de timpuriu. Povestind despre invazia mongolilor petrecută în primăvara anului 1241, călugărul Rogerius descrie devastările produse în zona Arad – Cenad – Igrîș și subliniază că “tătarii i-au ucis pe toți fără milă, păstrând în viață câte două fete și ducându-le pentru plăcerile lor.”¹⁵⁹ În secolele următoare, expedițiile otomane pe teritoriul bănățean s-au soldat nu numai cu distrugeri materiale ci și cu luarea în captivitate a copiilor și femeilor, aspecte sintetizate într-o solicitare a nobililor de Măciș de a li se emite noi acte de proprietate: *combustis, et concrematis domibus, et possessionibus suis et ipsorum et aliorum fratrum suorum, rebusque et cunctis bonis ablatis et asportatis, uxores ac proles et liberos eorum captivos in servitutem perpetuam miserabiliter abducentibus* (6 august 1440).¹⁶⁰ Alte scrisori ilustrează cazuri concrete de răpiri, precum și demersurile făcute pentru eliberarea captivilor. La 9 iulie 1478 se amintea atît capturarea fetei lui Zaharia Măciș (*per sevissimos Turcas capta et abducta fuerat*), cît și eforturile mamei sale de a o răscumpăra de la otomani, mobilizare concretizată în zălogirea unor părți de moșie pentru 20 florini. În același mod a procedat și mama lui Ladislau Racoviță căzut prizonier *in etate iuvenili*. Ea a reușit să-și scape băiatul din prinsoare, dar numai după un număr apreciabil de ani (10 mai 1485).¹⁶¹ În sfârșit, trebuie precizat că au existat și situații în care creștinii sunt cei care iau prizonieri. Un exemplu provine din anii 1688–1697, când în preajma satului

¹⁵⁸ Adrian Magina, “Documentele autorităților urbane din Lipova (1455–1548),” *Banatica* 23 (2013): 606–607, nr. III (1482); Magina, *Acta et Documenta*, 44, 82–83, nr. 14 (1504) și 38 (1516).

¹⁵⁹ Rogerius, *Carmen Miserabile/ Cântecul de jale*, ed. George Popa-Lisseanu (București, 1935) (colecția Izvoarele istoriei românilor, 5), 91–92, cap. XXXVII.

¹⁶⁰ Pesty, *Krassó*, III, 374, nr. 286.

¹⁶¹ Pesty, *Krassó*, III, 443, nr. 334 (1478); Pesty, *Szörényi*, III, 95, nr. 94 (1485); Lugossy József, “Két magyar kőiratú pecsét 1500. évből,” *Magyar történelmi tár* I (1855): 178 (1504: informații suplimentare despre acest episod).

Variaș, o femeie musulmană și copilul ei sugăr au fost capturați de creștini, după ce scăpaseră miraculos din încheștarea haiducilor sârbi cu trupele otomane.¹⁶²

*

La finalul acestei prezentări se cuvine a fi evidențiate câteva aspecte referitoare la memoria copilăriei. Este recunoscut faptul că, în plan subiectiv, memoria este trăită ca amintire, ca înprospătare a informațiilor. Pentru adulți, reactualizarea trăirilor din copilărie se dovedește a fi mai complexă și dificilă, pentru că implică mai ales reprezentarea și gândirea. Reproducerea contextelor din trecut poartă întotdeauna amprenta subiectului, a stilului său cognitiv, a experienței sale, a complexității procedurilor mentale folosite etc. Imaginea copilăriei se reconstituie mereu prin memoria adultă. Documentele medievale ilustrează faptul că martorii audiați în diverse chestiuni își construiesc declarațiile prin apelul la memorie, inclusiv la amintirile copilăriei. La 24 ianuarie 1450, martorii audiați pentru a clarifica adevărul într-un conflict de proprietate, precizează că știau din tinerețe (*quod ipsi a iuventute ipsorum*) cui aparținea un heleşteu. Mai târziu, pe 10 octombrie 1539, diverși martori au dat credibilitate depozițiilor făcute invocând realități petrecute în copilăria lor: *nobilis Nicolaus Rwskey scire a pueritia ... Radwl Yowanfya de Myhald scire ut a pueritia ... relicta condam Ioannis Therewk de Zwpan scire veraciter ... ipsa tunc puella existens ...*¹⁶³ Acuratețea și durabilitatea memoriei sunt chestiuni personale, determinate de factori multipli: sănătate fizică și mentală, îmbătrânire etc. În această privință, dovezile istorice sunt foarte rare, dar au avantajul de a fi concludente. Rămâne elocvent exemplul deja evocat al bătrânului centenar din Carașova (1639) care declarase că în toată viața sa nu primise decât sacramentul botezului. În mod firesc, el și-a format această certitudine nu din rememorarea evenimentului (trăit efectiv, dar a cărui amintire s-a pierdut în inconștient), ci pe baza celor aflate mai târziu de la aporțiații săi.

Cercetarea de față s-a dorit a fi doar o deschidere spre problemele mari care privesc o etapă distinctă și definitorie a existenței umane. Sursele arheologice, documentare și lingvistice se arată a fi disparate și inconsistente, dar cu toate acestea, ele au fost în măsură să exemplifice sau măcar să semnaleze peste 60 de

¹⁶² Feneșan, *Istoria Banatului otoman*, 272.

¹⁶³ Pesty, *Diplome*, II, 215, nr. 181 (1450); Adrian Magina, Livia Magina, "O ascultare de martori și realități bănățene într-un document din 1539," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XXII (2014): 271, 274, nr. I (1539).

fațete ale copilăriei din Banatul medieval. Toate elementele prezentate aici întăresc convingerea că deși copiii constituie o categorie socială permanentă, totuși, copilăria nu este un fenomen unic și universal și nu poate fi înțeleasă în afara altor variabile, cum ar fi sexul, clasa socială, etnia sau contextul istoric. La întrebarea dacă a existat copilărie în lumea bănățeană medievală se pot da mai multe răspunsuri, chiar contradictorii. Raritatea mărturiilor și relevanța limitată a multora dintre ele conduc spre un răspuns negativ. În societatea medievală nu se pot găsi drepturile, camerele, hainele, cluburile și orașele copiilor atât de familiare azi. Totodată, prin coroborarea aceluiași surse se poate dovedi că a existat copilărie, i s-a recunoscut caracterul natural și a fost integrată într-un context cultural și social specific. Aspecte precum legislația favorabilă, teatrul școlar, asociațiile de adolescenți din universități (cunoscutele *natio Hungarie alme universitatis Wiennensis* și *Bursa Hungarorum Cracoviensis*) etc. reprezintă tot atâtea temeiuri pentru a accepta că în Evul mediu copilăria și adolescența au fost mai mult decât etape biologice. Rămâne și varianta unui răspuns nuanțat, rezultat din cumpănirea asemănărilor și diferențelor (care asigură continuitatea, respectiv discontinuitatea) dintre lumea medievală și cea contemporană. Pe de o parte, copilăria a fost privită mereu ca o fază de dezvoltare și de tranziție spre o altă etapă a vieții, și totodată, a fost și rămâne înțeleasă ca un produs social în care această dezvoltare trebuie să se materializeze. Continuitatea se observă și în privința afecțiunii/ atenției pentru copii, manifestate dintotdeauna, dar în forme specifice fiecărei epoci. Pe de altă parte, între societatea medievală și cea modernă există multe incompatibilități la nivelul atitudinilor, mentalităților și valorilor. Apare limpede că așa cum discriminările dintre fetele și băieții din trecut sunt astăzi de condamnat, tot astfel juristul Werbőczy și lumea în care a trăit nu ar fi acceptat actuala egalitate civică și de gen. Astfel, copilăriei medievale, privită ca un construct cultural și social, trebuie să i se accepte existența, dar în forme puțin asemănătoare celor de azi. Cu siguranță, mărturiile arheologice și documentare, scoase neîncetat la lumină, precum și abordările novatoare din sociologia copilăriei vor clarifica mai bine problemele semnalate aici.

CHILDREN AND TEENAGERS IN THE MEDIEVAL BANAT

Abstract

The present study aims to analyze the essential aspects of childhood in the medieval Banat. Archeological, documentary, and linguistic sources were so used to offer samples or even to point out over 60 aspects of the medieval childhood. Details on births dynamics or life expectancy were found out by our analyses. Essential moments of life were so investigated: birth/ christening, engagement/ marriage, and death/ burying, as well as growth

and carrying practices, feeding, and maladies and pains, or plays, education and work. Children's juridical and social status was analyzed too, especially the vulnerable categories: young girls, bastards, and orphans. Children owning and tentative to dispossess theme were also took into consideration. Traumas the children suffered by violence or Ottoman captivity weren't ignored too. In conclusion, the study shows that childhood existed in the medieval Banat, its natural (biological) status was taken into account, and it was integrated into a particular cultural and social context.

POLITICĂ ȘI ADMINISTRAȚIE LA FRONTIERA SUD-VESTICĂ A PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI. FUNCȚIONAREA COMITATULUI SEVERIN ÎN SECOLELE XVI-XVII*

*Adrian Magina***

Cuvinte cheie: Severin, banat, frontieră, comitat, Caransebeș, Transilvania

Keywords: Severin, banate, frontier, county, Caransebeș, Transylvania

Situat între trei mari ape curgătoare, Mureș la nord, Tisa la vest și Dunărea la sud, actualul areal al Banatului a fost pe parcursul istoriei sale un spațiu de frontieră a regatului medieval maghiar. Zona limitrofă Dunării a căpătat un rol defensiv la frontiera sudică a regatului prin organizarea în secolul al XIII-lea a banatului de Severin, o structură menită să protejeze împotriva atacurilor de la sud de fluviu.¹ Ulterior, teritoriul administrat de banul de Severin a inclus aproape întregul areal înalt al provinciei, întreaga zonă fiind desemnată ca una marginală, de frontieră. Banii de Severin, alături de comiții de Timiș, erau îndatorăți cu apărarea fruntariilor sudice, presate de la sfârșitul veacului al XIV-lea de către turcii otomani. Această alcătuire, cu mici modificări, a rezistat până la începutul secolului al XVI-lea. Situația politică și administrativă a zonei avea să se schimbe în contextul crizei prin care trecea regatul ungar la finalul veacului al XV-lea și începutul celui următor. Modul de funcționare a administrației medievale și moderne timpurii a zonei înalte a Banatului este parțial cunoscut, atât datorită mai vechii monografii a lui Frigyes Pesty², cât și datorită unor încercări de dată relativ recentă.³ Totuși, o serie de aspecte au rămas în continuare mai

* Studiul acesta are la bază textul “At the Border of Transylvania: the County of Severin/ the District of Caransebeș in the 16th–17th Centuries,” publicat în *Transylvanian Review*, suppl. 4 (2013): 295–306, la care au fost adăugate noi date, fiind aduse modificări semnificative variantei rezumative publicate în limba engleză.

** Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10/ Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: adimagina@gmail.com

¹ Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 82–88.

² Pesty Frigyes, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, vol. I–III (Budapest, 1878).

³ Adrian Magina, “At the Border of Transylvania: the County of Severin/ the District of

puțin știute sau evidențiate în istoriografia de profil, fapt ce m-a determinat să reiau problematica administrației comitatului Severin în secolele XVI-XVII.

Într-un act din anul 1501, emis de către capitlul bisericii din Arad, referitor la mai multe posesiuni bănățene, apare formula *in comitatu Zoriniensis, in districtu Karansebes et Nagy Mihald existentibus habitorum*.⁴ Trei ani mai târziu, într-un act emis de banii de Severin, este reiterată formularea respectivă, semn că această realitate administrată era deja funcțională.⁵ Sunt primele mențiuni documentare cunoscute ale comitatului Severin. Construcția respectivă trebuie legată de situația politică și militară a regatului medieval maghiar din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Nu știm exact motivul care a determinat apariția noului comitat, însă probabil s-a dorit o încercare de eficientizare a sistemului de apărare de pe linia Dunării, greu încercat de dese atacuri otomane. Urmarea s-a reflectat și în situația administrativă teritoriilor inferioare, de la granița sudică. Administrarea acestui nou comitat a intrat în atribuțiile celor doi bani de Severin. Reiese destul de clar din formula uzitată în 1501, 1504 și 1508, atunci când Iacob de Gârliște și Barnaba Belai sunt numiți *bani comitatus Zeoreniensis*.⁶ Vreme de aproape două decenii avem de-a face cu o alternanță terminologică în privința unităților administrative de aici, fără să știm cât de mult reflectă realitatea. Astfel, în documentul citat anterior, în anul 1508, districtul Mehadia este parte a comitatului Severin, pentru ca apoi, în 1519, același district să apară încadrat în comitatul Timiș.⁷ La fel este și situația districtului Caransebeș, amintit fie ca parte a comitatului Timiș⁸ fie *sub banatu castri Scewerinensis*.⁹ Persistă și alternanța comitat/banat, ceea ce indică faptul că în epocă nu exista un consens, nici administrativ nici terminologic asupra realităților de la frontiera sudică a regatului.

După pierderea cetății Severinului și a banatului respectiv, în anul 1524¹⁰, se impune din ce în ce mai mult uzanța termenului de comitat al Severinului.

Caransebeș in the 16th–17th Centuries,” publicat în *Transylvanian Review*, supliment 4 (2013): 295–306; “Between tradition and Transylvanian law: the early modern administration of the Severin County,” în *The Lower Danube in the Middle Ages: Crusading, Commerce and Ethnicity (1200s–1500s)*, (=Eastern and Central European Studies, V), edited by Adrian Magina, Alexandru Simon, Vratislav Zervan (New York – Oxford – Basel – Frankfurt-am-Main – Wien: Peter Lang, 2014), 251–276.

⁴ Pesty Frigyes, *Szörényi*, III, 140.

⁵ Lugossy József, “Két magyar köriratú pecsét 1500 évből,” *Történelmi Tár* II (1855): 177–178.

⁶ Pesty, *Szörényi*, III, 140, 153; Lugossy, “Két pecsét,” 177: *bani in comitatu Szereniensis*.

⁷ Pesty, *Szörényi*, III, 165.

⁸ *Ibid.*, 155.

⁹ *Ibid.*, 158.

¹⁰ Pentru evenimentele care au condus spre disoluția banatului de Severin și a cetății omonime: Adrian Magina, “Border and Periphery. The southern frontier of medieval kingdom of Hungary

Căderea orașului Buda în mâinile otomanilor, în 1541, a marcat începutul fenomenului de apropiere politică a spațiului bănățean de realitățile transilvănene. În 1551, Banatul de câmpie, împreună cu cele mai importante centre urbane, este ocupat de către otomani. Rămasă în afara cuceririi directe, însă considerată din perspectiva dreptului otoman un sadjak acordat provizoriu unor personaje fidele, zona montană a Banatului va gravita spre nou formatul principat al Transilvaniei. Practic, teritoriul aferent banatului de Severin, substituit acum de comitatul Severin, va fi integrat între granițele Principatului autonom al Transilvaniei. Această integrare administrativă va persista până la 1658, atunci când, în urma cedării de către principele Acațiu Barcsay, Caransebeșul și Lugojul sunt ocupate la rândul lor de către Sublima Poartă.¹¹ Cu toate acestea zona a păstrat diferențe față de Transilvania, vizibile la nivel administrativ sau în mentalul elitelor din zonă. La 1698, nobilimea comitatului își apără drepturile în fața autorităților habsburgice printr-o serie de argumente care exemplifică tocmai diferențele dintre ei și transilvăneni:

*Comitatus Zöreniensis iurisdictionem palatini regni Hungariae pristinis temporibus agnovit, per arma Transylvanica a suo corpore regno videlicet Hungariae avulsus, quem dominus baro Szava quam Transylvanus impetrare non potuisset.*¹²

Fiind o structură de la marginea regatului, ulterior a Principatului, aflată sub permanenta amenințare turcească, se impuneau o serie de măsuri pentru a contracara acea amenințare. Cel mai potrivit mod de a gestiona frontiera s-a dovedit formula banatului, care avea deja o tradiție înrădăcinată în cadrul regatului ungar. Cum exista deja un comitat de margine, Severinul, i-a fost suprapusă instituția banului/banatului, cu sediul la Caransebeș. În 1531 documentele consemnează vicebanul cetății Caransebeș, pentru ca din anul 1536 să fie nominalizați și primii bani de Caransebeș-Lugoj. Constituirea acestui banat continuat de fapt tradiția celui de Severin și a însemnat trecerea administrației comitatului Severin în subordinea acestor înalți oficiali care rezidau în centrul de pe valea Timișului, în ultimă instanță banii reprezentând autoritatea supremă în teritoriu.¹³ Se conturează astfel o continuitate între banatul de Severin și cel

between Belgrade and Severin (14th–16th centuries),” *Иницијал. Часопис за средњовековне студије, књига 4/ Initial. A review of medieval studies* 4 (2016): 141–164.

¹¹ Toată problematica respectivă la Cristina Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei* (București: Editura Enciclopedică, 1997).

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL MOL), Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 3, Centuria F, nr. 40. O copie a acestui document, aflată în arhiva familiei Macskási, a fost publicată de Feneșan, “Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice,” *Banatica* 14 (1996): 31

¹³ Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și

de Caransebeș-Lugoj. A fost formulă administrativă mai puțin obișnuită, dar funcțională, fapt ce a fost în măsură să asigure păstrarea zonei între fruntariile Principatului transilvănean până la mijlocul secolului al XVII-lea.

Geografic, comitatul acoperă arealul montan al Banatului, din zona Topleş-Mehadia în sud până în partea Lugojului în nord. Încă de la primele mențiuni documentare, noua structură este în relație cu vechile districte românești Caransebeș, Mehadia, Lugoj, Almăj sau Căvăran, încadrate în limitele sale administrative. Pe parcursul secolului al XVI-lea, districte respective suferă modificări teritoriale și de statut, astfel că vor supraviețui doar două: Caransebeșul și Lugojul. Practic, districtul Caransebeș ajunge să substituie teritorial, și nu numai, comitatul Severin. Numărul de așezări al comitatului este foarte dificil de reconstituit datorită frecventelor modificări teritoriale și pustiirilor turcești. Spre exemplu, în 1552, districtul Caransebeșului avea 128 de așezări, în conscripția din 1603 erau înregistrate doar 95 de localități, pentru ca la finalul secolului al XVII să fie menționate numai 69.¹⁴

Suprapunerea teritorială a comitatului Severin peste districtul Caransebeșului nu a însemnat dispariția acestuia, ci doar contopirea structurilor sale administrative în noua entitate creată. Rămân de actualitate precizările lui Pesty Frigyes de acum 130 de ani, și anume: “comitatul Severin nu avusese un corp de oficiali separat. Contopirea politică începuse să se vadă în faptul că comiții și juzii nobililor etc. se intitulau atât comiți și juzi nobilari ai comitatului Severin cât și ai districtului Caransebeș; și, fiindcă, în zona Severinului, noțiunile de *comitatus* și *districtus* aveau același înțeles, pe bună dreptate se poate vorbi și despre comitatul Caransebeș... Din punct de vedere politic, dar și juridic, se folosea adesea noțiunea de *districtul Caransebeș* pentru a exprima de fapt comitatul Severin”.¹⁵ Considerațiile lui Pesty, pe baza analizei documentare asupra respectivelor structuri, indică două unități administrative prezente la nivel terminologic, care însă funcționau ca una singură din punct de vedere al corpului de oficiali/funcționari. Este o formulă insolită, principii Transilvanei trebuind să adapteze situația administrativă existentă la nivelul întregului principat la cerințele și tradiția locală. Acest caz

competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241 și XVII (1999): 237–251.

¹⁴ Marius Bizerea, Constantin Rudneanu, “Considerațiuni istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeșului în Evul Mediu Studii de Istorie a Banatului,” I (1969), 7–22; Dragoș Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, disertație de studii aprofundate (București, 1995), 55; Adrian Magina, “Conscrierea porților districtului Caransebeș în anul 1603. Considerații pe marginea unui document,” în Susana Andea, Ioan Aurel Pop, eds., *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009), 283–295.

¹⁵ Pesty, *Szörényi*, vol. I, 405.

special, singular pentru principatul Transilvaniei, era acceptat într-o zonă marginală, de frontieră, unde autoritatea locală trebuia să conlucreze strâns cu reprezentantul direct al principelui, în acest caz banul numit de autoritatea centrală. Nu întâmplător, primii oficiali au purtat denumirea de bani de Sebeș/Caransebeș. Pe măsură ce autoritatea banului s-a extins în teritoriu, titulatura oficialilor s-a modificat și ea, aproape întotdeauna fiind pomeniți în acte drept “banus et officialis Karansebesiensis” sau “banus districtuum Caransebes et Lugos” (*Karánsebesi és Lugasi bán* în maghiară).¹⁶ După cum reiese dintr-o serie de documente de la începutul secolului al XVII-lea, alături de funcția de ban, acești oficiali o dețineau și pe cea de comite suprem al comitatului Severin. Astfel, în 1612, la numirea în funcția de ban a lui Paul Keresztesi de Nagy Megyer, înaltul oficial apare cu titulatura “comitis comitatus Zeöriniensis”.¹⁷ Un an mai târziu, același personaj era amintit din nou în postura de comite suprem (*Zeorin vármegyének feőispánniának és Karansebesi –Lugosi bánnak*).¹⁸ În 1614 principele Gabriel Bethlen îi scria rudei sale Petru Bethen “comiti comitatus Zeoriniensis ac districtum Lugas et Karansebes bano supremo/bano districtum Lugosiensis et Caran(sebesiensis) necnon comiti Zeoreniensis”.¹⁹ Cele trei exemple arată fără echivoc că funcția de ban se suprapunea cu cea de comite suprem de Severin. Ei erau numiți de către principe pe o anumită perioadă, “atâta timp cât ne va fi pe plac” (*functionem banatus durante beneplacito nostro eidem dandam et conferendam*)²⁰, ceea ce indică profilul unui oficial/funcționar și mai puțin al unui aristocrat numit datorită averii sau importanței în zonă. Doar cazul lui Acațiu Barcsay este mai deosebit, pentru că el capătă perpetuitatea funcției: “pe timpul vieții sale”.²¹ După numirea în funcție, principele solicita “universis et singulis, generosis, egregiis et nobilibus, vicecomiti, iudicibus nobilium, iuratis assessoribus sedis iudiciariae ac toti universitati nobilium comitatus Zeoreniensis” să se supună autorității banului. Odată instalat, oficialul trebuia să depună jurământul de credință față de principe “super officio eodem nobis iuramentum praestare, in

¹⁶ Ibid.

¹⁷ MNL OL, E 148 Neo Registrata Acta, fasc. 1821, nr. 37.

¹⁸ Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj (BAC), Ms. KJ 288 C, József Kemény, *Diplomatarii Transilvanicii. Supplementum*, vol. IX, 163; Costin Feneșan, *Documente medievale bănațene (1440–1653)* (Timișoara: Facla, 1982), 140.

¹⁹ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale (SJAN CJ), fond Bethlen de Ictar, reg. X, fasc. 2, nr. 146; Feneșan, “Șase scrisori ale principelui Gabriel Bethlen către banul Lugojului și Caransebeșului (1614–1615),” *Apulum* XIV (1976), 181.

²⁰ Costin Feneșan, “Întregiri și îndreptări la istoria banilor de Caransebeș și Lugoj (sec. XVI–XVII),” *Analele Banatului*. Serie Nouă, Arheologie-Istorie XVI (2008) 187, 190, 192; Țigău, “Banii,” 228–229.

²¹ Feneșan, “Întregiri,” 197.

devotione et fidelitate nobis praestanda perseverare”²², jurământ ce este posibil să fi fost oarecum asemănător celui stabilit prin decretul regelui Sigismund în 1435.²³ În mentalul nobilimii bănățene s-a păstrat ideea rolului avut de către elita locală în desemnarea acestui înalt oficial, cu toate că în secolele XVI-XVII factorul decizional în această privință l-au avut principii transilvăneni:

*Ex antiqua consuetudine requiritur, ut ex consensu et communibus suffragiis nobilitatis eligantur banus...; banus Zöreniensis sit ex gremio praefati banatus.*²⁴

Deși destui bănățeni au ocupat funcția respectivă, cei importanți și longevivi bani nu au fost aleși dintre nobili locali ci cu precădere din regiunile învecinate – Hațeg ori Hunedoara. Situația este identică cu cea a comiților supremi din Ungaria sau din principatul Transilvaniei, care puteau fi numiți din rândul fidelilor, fără să aibă legătură cu teritoriul unde își exercitau funcția, putând fi înlocuiți de suveran oricând, fiind numiți în funcție “durante beneplacito nostro”. Competențele comiților, în acest caz a banilor de Caransebeș-Lugoj, acopereau o sferă diversă de activități: militare, diplomatice, administrative (menținerea ordinii, aplicarea diverselor pedepse pe plan local), judecătorești (soluționarea unor pricini între persoane și instituții din comitat/banat/district) și chiar de natură ecleziastică.²⁵ La finalul secolului al XVII-lea, autoritățile habsburgice vor prefera folosirea denumirii de comite suprem în locul celei de ban, încercând totodată să eludeze dreptul elitelor locale în alegerea unui candidat favorabil în respectiva funcție. În fața protestului localnicilor, împăratul cedează și le conferă dreptul vechi de a-și alege liber comitele (*liberam electionem nostram ad officium ac praemium comitatus nostri Zeörenyiensis supremi comitis gerendum ac tenendum*).²⁶

²² Ibid.

²³ Fekete Lajos, *A vármegyei tisztkar a XVI-XVII században*. Bölcsészet-doktori értekezés (Budapest, 1914), 9:iuro per Deum et iustitiam et per gloriosam Dei genitricem virginem Mariam, et per omnes sanctos, et electos Dei: quod omnibus, et singulis coram me causantibus, absque cuiusvis personae, divitis scilicet et pauperis acceptione; omnibusque, prece, praemio, favore, amore et odio postpositis, et remotis, prout scilicet secundum Deum, et eius iustitiam faciendum cognovero, iustum et verum iudicium et iustitiam fariam, meo pro posse. Sic me Deus adiuvet et beata virgo Maria et hoc signum vivificae crucis, domini nostri Iesu Christi.

²⁴ MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 3, Centuria F, nr. 40; Feneșan, “Stăpâni,” 31.

²⁵ Pentru atribuțiile și competențele comitelui a se vedea Fekete, *Tisztkar*, 6–21 și Charles D’Eszlary, *Historire des institutions publiques hongroises*, vol. II (Paris: Marcel Rivière et Cie, 1963), 234–235, iar pentru cele similare ale banilor Țigău, “Banii,” (I) 232–239, (II) 237–249.

²⁶ Costin Feneșan, “Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea,” *Tibiscum* VII (1988): 192–199.

Numărându-se printre înalții oficiali din principat, banii de Caransebeș-Lugoj nu rezidau tot timpul în teritoriul avut spre administrare, mai ales că o parte a lor îndeplineau și alte funcții la curtea princiară ori ca reprezentanți diplomatici ai principatului.²⁷ De aceea, membrii cei mai importanți ai administrației comitatului Severin/districtului Caransebeș erau vicebanii, vicecomiții, juzii nobililor, asesorii și notarul, personaje care asigurau buna funcționare treburilor publice ale zonei.

Vicebanul a fost în cazul zonei bănățene un fel de substitut al banului, pe care îl seconda și îl ajuta în diversele probleme din teritoriu. Este destul de dificil de știut dacă funcția a fost permanentă sau ocupată doar în anumite ocazii, deoarece ni s-au transmis numele a doar 11 vicebani pentru o perioadă de aproape 130 de ani. Similar ocupanților funcției supreme în zonă, vicebanii și-au extins autoritatea atât asupra comitatului cât și a districtului. Concomitent, unii dintre ei îndeplineau alte funcții, precum cea de jude primar al orașului Caransebeș (*civitatis nostrae Karansebesiensis iudicis primario districtumque eiusdem Karansebesiensis et Lugosiensis vice bano*), de tricesimator (*karansebesi lugasi vice ban es harminczados*)²⁸ ori pe cea de vicecomite de Severin (*Zöröny varmegyeben Karansebes varosaban lako nemes szemely es vice ban, item megh irt varmégyenek edgyk vice ispanya*).²⁹ În secolul al XVI-lea, ocupanții funcției erau în număr de doi, posibil o reminiscență medievală de pe vremea când funcționau doi vicebani de Severin. În veacul al XVII-lea însă, documentele pomenesc constant doar un singur viceban. Despre atribuțiile acestui oficial se cunosc prea puține. Cel mai probabil el îl înlocuia pe ban și îi prelua atribuțiile când acesta lipsea din zonă, având în subordine pe ceilalți oficiali ai comitatului. Documentele dezvăluie că are, cel mai adesea, competențe de natură juridică. În 1537, cei doi vicebani, Ioan Floca și Ioan Olah, conduc scaunul de judecată al districtului Caransebeș împreună cu castelanul (vicecomitele) și judele nobililor.³⁰ În 1613, Ștefan Somogy, care poate fi bănuț ca fiind viceban deși nu poartă acel titlu, suplinește lipsa banului și a comitelui suprem Paul Keresztessi, fiind implicat în procesul desfășurat între autoritățile urbane din Caransebeș și fostul jude primar al orașului acuzat de delapidarea unor fonduri.³¹ Tot în cazul unui proces este implicat și vicebanul Nicolae Măciș (*Karansebes varosannak es annak districtusanak substitutus bania*), în fața căruia i se prezintă deciziile luate în anterior prin intervenția la

²⁷ Pentru toate aceste aspecte vezi Țigău, "Banii," 230–234.

²⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK), Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

²⁹ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 452 (456 traducerea textului în lb. română).

³⁰ Pesty, *Szörényi*, III, 200–201.

³¹ Feneșan, *Documente*, 135–141.

vicecomiții de Severin.³² În anul 1654, în fața vicebanului, a judeului nobililor, a notarului și a unui asesor, se încheie înțelegerea între familiile Tivadar și Fiat în privința părților de stăpânire din satul Brebu, învoială ce trebuia respectată sub pedeapsa de 1000 de florini aur.³³ Ca unul dintre cei mai se seamă dregători ai comitatului/districtului, vicebanul (în acest caz particular și vicecomite) depune mărturie alături de alți nobili și iobagi în favoarea familiei Găman și a posesiunilor sale în anul 1655.³⁴ Aceste cazuri arată că vicebanii, în lipsa banilor, aveau, așa cum am menționat, competențe în domeniul justiției, asumându-și, de asemenea, colaborarea cu celelalte instituții comitatense. Din păcate, lipsesc alte exemple care să ne dea o imagine completă asupra funcționării acestei instituții, pentru că celelalte acte, în care vicebanul apare menționat, nu se referă la sfera sa de competență ci la problematicile personale ale unuia sau altuia dintre acești vicebani (vânzări-cumpărări, procese în care sunt implicați, etc.)

Palierul următor în administrația comitatului este reprezentat de vicecomite. Acesta a fost unul din principalii dregători ai comitatului, fiind ales dintre nobilii reprezentativi ai aceluși comitat: “Vicecomites semper esse debeant ex eodem comitatu, ex potioribus nobilibus”. Inițial el era ales în funcție de către comite cu acordul nobililor din comitat, puterea sa fiind mai mică în comitatele Transilvaniei decât în cele ungare. Pe la mijlocul secolului al XVI-lea se impune regula alegerii vicecomitelui de către comitat și confirmarea sa de către comitele suprem. Inițial exista un singur comite, secondat de un vicecomite. Ulterior, odată cu înmulțirea sarcinilor administrative, comitatul a putut avea doi comiți și doi vicecomiți, ori numai un comite ajutat de doi vicecomiți. Cu toate acestea, în anumite cazuri, un singur vicecomite putea îndeplini dregătoria pentru mai multe comitate.³⁵ Severinul și districtul Caransebeș a funcționat cu doi vicecomiți, ambii aleși din rândul elitelor locale. Până la începutul secolului al XVII-lea funcția a fost corelată cu cea de castelan de Caransebeș, practic castelanii cetății Caransebeș fiind asimilați vicecomiților. În secolul al XV-lea o asemenea situație o întâlnim la nivelul administrației comitatului Hunedoara, unde (vice)comiții erau asociați funcției de castelan de Deva, Hunedoara sau Hațeg.³⁶ Datorită faptului că se afla într-o zonă de frontieră, arealul bănățean (comitatul Severin/districtul Caransebeș) a conservat tradiția medievală a funcției militare a oficialilor comitatensi, evidentă și în cazul ban/

³² MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

³³ Ibid.

³⁴ Feneșan, *Diplomatarium* II, 452 (456).

³⁵ Fekete, *Tisztikar*, 29–57; D’Eszlary, *Historire*, II, 225–227, 235.

³⁶ W. Kovács András, “Administrația comitatului Hunedoara în Evul Mediu,” *Sargeția XXXV-XXXVI* (2007–2008): 206–207.

comite suprem. Actele de cancelarie, provenite din mediul princiar sau local, se adresează mai întotdeauna, cu precădere în secolul al XVI-lea, banului, castelanilor și judei nobililor din districtul Caransebeș sau comitatul Severin, ori numai castelanilor și judei nobiliar.³⁷ În actele latine, pe care acești oficiali le emit, denumirea folosită în cazul lor a fost aceea de castelan/castelani (*castellanus/castellani*). În actele în limba maghiară, termenul folosit inițial a fost acela de *porkolab* (castelan), în paralel fiind utilizat și acela de *ispán* (comite), care a ajuns în cele din urmă să se impună în cazul desemnării vicecomitelui. Echivalența vicecomite (*ispán*) și castelan este surprinsă într-un document din anul 1585. Acolo se amintește despre o problemă din anul anterior: “akkor Dragna Gyeorgy es eoregbik Symon Janos valanak ispanok”.³⁸ În documentul din 1584, cei doi oficiali apar însă cu titlul de castelani³⁹ aspect ce indică fără dubiu echivalența amintită. Primul act emis în nume propriu, în care unul dintre cei doi dregători se intitulează (vice)comite (*hites ispania*), provine din 1596.⁴⁰ În secolul al XVII-lea nu există un consens în privința titulaturii celor doi oficiali. În propriile lor acte ei apar cu denumirea de comiți (*ispánok*), comiți jurați (*hűteős ispánok*) ori vicecomiți (*vice ispáni*).

Sfera lor de competență trebuie să fi fost similară cu a oficialilor respectivi din celelalte comitate, unde vicecomitele în grijă veniturile comitatului, supraveghează strângerea dărilor, încasează o parte din amenzile și plățile din diverse cauze de natură juridică. De asemenea, competențele sale se resimt în domeniul militar, în cel religios, în legătură cu situația donațiilor și proprietăților precum și în pedepsirea infractorilor, în grija sa aflându-se și pecetea comitatului.⁴¹ În cazul comitatului Severin, atunci când vicecomitele avea o problemă și lipsea, ori când trebuia să apară într-un caz de competența funcției pe care o deținea, el putea fi înlocuit de către un alt personaj, probabil unul dintre jurații asesori.⁴² Cele mai multe informații sunt în legătură cu activitatea vicecomiților în problema proprietăților din zonă. În actele princiare adresate zonei s-au aflat printre cei nominalizați să participe la punerea în posesie a celor donați în districtul Caransebeș/comitatul Severin⁴³, tot lor revenindu-le sarcina să ia act de împotrivirea la acele puneri în stăpânire.⁴⁴ Cei doi oficiali participă și la

³⁷ Spre exemplu: MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye; Feneșan, *Documente*, 65; Feneșan, *Diplomatarium* II, 61, 98.

³⁸ MNL OL, P 291 Gámán család, 1 tétel, 28.

³⁹ Feneșan, *Diplomatarium* II, 134.

⁴⁰ Ibid., 182.

⁴¹ Atribuțiile și competențele vicecomitelui la Fekete, *Tisztikar*, 29–57.

⁴² Feneșan, *Diplomatarium* II, 182; Feneșan, *Documente*, 107–108.

⁴³ Pesty, Szörényi, III, 404–406; Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1882), 92–93, 94.

⁴⁴ Feneșan, *Documente*, 60–62, 70–72.

divizarea și hotărnicirea unor moșii⁴⁵ sau la împărțirea moștenirilor.⁴⁶ Tot ei emit sau în fața lor se încheie acte (*Zeoreni varmegie ispanya eleott*) în legătură cu diverse zalogiri ori vânzări.⁴⁷ Vicecomitele, împreună cu judele nobililor și notarul, sunt cei care adevăresc alegerea unor reprezentanți legali în cazul unor nobili din Caransebeș, reprezentanți confirmați ulterior de către principe.⁴⁸ Alte atribuții includeau participarea la unele ascultări de martori în procese⁴⁹ sau depunerea jurământului în cauze grave cum ar fi jaful, unde, în calitate de oficiali ai comitatului s-au implicat în prinderea și pedepsirea răufăcătorilor.⁵⁰ Vicecomiții Severinului se implică și în respectarea ori încheierea unor înțelegeri între particulari: regimul unor mori, împăcarea în cazul unui proces, înțelegerea în privința dotei.⁵¹ Celor doi oficiali, împreună cu judele nobililor, le revine sarcina investigării și restituirii iobagilor fugiți. Astfel, în 1622, vicecomiților și judeului nobililor li se cere să se ocupe de restituirea unui iobag mutat fără aprobare de pe moșia Gârbovăț, în satul Goleț.⁵² În fine, la fel ca și în cazul celorlalte comitate, celor doi vicecomiți ai Severinului le revine sarcina de a-i forța pe cei care au pierdut un proces să plătească cele datorate. Ei, împreună cu judele nobililor, sunt cei care aplică amenzi ori pedepsele necesare celor găsiți vinovați. Cea mai ușoară formă de interacțiune cu persoanele care urmau să răspundă pentru o anumită faptă era mustrarea,⁵³ urmată, în cazul nerespectării vădite a hotărârii scanului de judecată, de către amenzi sau sechestrări ale bunurilor vinovaților.⁵⁴ Cu toată terminologia ambiguă, în ceea ce îi privește sarcinile vicecomiților Severinului/districtului Caransebeș, ele sunt similare cu ale acelorași oficiali din întreg principatul.

Aproape întotdeauna vicecomiții au fost secondăți în activitatea lor juridică și administrativă de către juzii nobililor, *iudices nobilium* în latină sau *szolgabírák* în maghiră. Apariția acestei instituții trebuie legată de formarea comitatelor nobiliare pe parcursul evului mediu. În comitatele din Ungaria propriu-zisă

⁴⁵ Pesty, *Krassó*, IV, 85–86.

⁴⁶ Ibid., 115–116, Feneșan, *Documente*, 65–66.

⁴⁷ Pesty, *Szörényi*, III, 276–277; Pesty, *Krassó*, IV, 88, 97, 107, 117–118, 230–231, 233–234, 238, 249–250 etc.; Feneșan, *Documente*, 109–110.

⁴⁸ MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

⁴⁹ Pesty, *Krassó*, IV, 270.

⁵⁰ Feneșan, *Documente*, 166–168.

⁵¹ Ibid., 107–108, 150–151, 154–156.

⁵² MNL OL, P 291 Gámán család, 1 tétel, 55.

⁵³ Feneșan, *Documente*, 66–68.

⁵⁴ Feneșan, *Diplomatarium* II, 142: *castellani et iudlium eiusdem districtus premissum vinculum ducentorum florenorum exigere* (în cazul nerespectării deciziei nobililor Birta de a ceda o treime din avere surorii lor). Alte cazuri de impunere la plata amenzilor ori la sechestrarea bunurilor la Feneșan, *Documente*, 82–83, 161–162, 170–172 și MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

existau patru juzi ai nobililor pentru fiecare comitat, în vreme ce în Transilvania funcționau doar doi. Acești oficiali erau aleși pe o perioadă determinată, de obicei un an, din rândul elitelor comitatului unde funcționau. Teoretic, ei reprezentau cele patru (în Ungaria) sau cele două (în Transilvania) subunități (*processus*) în care comitatul era împărțit, subunități se pare cu atribuții fiscale și nu administrative. În secolele XVI-XVII, aceste subunități sunt divizate la rândul lor în altele mai mărunte în fruntea cărora apar vice juzii nobiliari.⁵⁵ Cazul comitatului Severin este unul special, pentru că toate documentele din secolele XVI-XVII pomenesc un singur jude nobiliar. Această situație aparte poate fi explicată prin apelul la organizarea anterioară a teritoriului, tributară epocii medievale, și, bineînțeles, la suprapunerea administrativă a comitatului Severin peste districtul Caransebeș. Printre prevederile privilegiului obținut de către districtele românești din Banat în anul 1457 s-a numărat și dreptul comunităților de a-și alege propriul jude al nobililor, indicație a faptului că districtele tindeau spre o organizare administrativă bine determinată. După acest moment, documentele încep să îi aducă în prim plan pe cei care au ocupat funcția respectivă, instituția dovedindu-și continuitatea pe tot parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Mențiunile sunt unilaterale și privesc exclusiv pe judele nobililor districtului Caransebeș, cea mai importantă unitate de acest tip din Banat, centrul urban de pe Timiș fiind locul de desfășurare a scaunelor de judecată a tuturor districtelor.⁵⁶ Trebuie menționat că exista un singur jude al nobililor, cel al districtului Caransebeș, dar care reprezenta probabil întreaga comunitate districtuală. În condițiile modificărilor teritoriale din secolul al XVI-lea și a suprapunerii celor două entități administrative, a rămas uzanța, deja înrădăcinată, a exercitării funcției de către un singur jude nobiliar. În mod similar vicecomiților, toți ocupanții demnității de jude al nobililor au fost localnici, cu precădere din Caransebeș. Scrisorile princiare adresate oficialilor comitatului/districtului sau cele emise de către aceste organe administrative în diverse probleme, cu foarte puține excepții, menționează judele nobililor. Alături de vicecomite, ocupantul funcției se deplasează la hotărnicii, intervine în probleme de proprietate și participă la ascultări de martori. Cea mai importantă atribuție este aceea de al secondă pe vicecomite în cazul scaunului de judecată. De altfel, toate

⁵⁵ Pentru problematica instituției în evul mediu: W. Kovács András, "Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben," *Erdélyi Múzeum* LXII, no. 3–4 (2010): 33–42; Enikő Rűsz-Fogarasi, "Juzii nobiliari în societatea medievală transilvană," *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia* XLIX, 1 (2004): 17–25; Situația în epoca modernă timpurie la Fekete, *Tisztikar*, 58–75; D' Eszlary, *Historire*, II, 227–228; Ember Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története* (Budapest, 1946), 535.

⁵⁶ Iusztin Zoltán, „Politică și administrație în districtul Caransebeș (sec. XIV-XV)”, *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XX (2012): 162–164.

actele oficiale emise de către comitat poartă pe lângă peceteile vicecomiților și pe cea a judeului nobiliar. Există însă cazuri când ocupanții acestei funcții emit acte în nume propriu, care conțin mai degrabă aspecte procedurale decât hotărâri juridice. Documentele de acest tip, păstrate până în prezent, provin din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și sunt, fără excepție, scrise în limba maghiară. Ele dau imagine destul de precisă a competențelor specifice ale juzilor nobiliari din Banatul secolelor XVI-XVII. Spre exemplu, în 1629, Francisc Veres, unul dintre cei mai longevivi juzi ai nobililor⁵⁷, emite o scrisoare prin care adevărește că în fața sa trei reprezentanți ai familiei Fiat au hotărât să își împartă anumite bunuri și iobagi.⁵⁸ În 1641, același jude al nobililor, împreună cu unul dintre asesori, îl anunță pe principe că s-au deplasat la casa nobilei doamne Doroteea Lazăr și au citat-o să apară în fața Tablei princiare pentru a soluționa problema unor proprietăți.⁵⁹ Patru ani mai târziu, omniprezentul jude Francisc Veres a fost cel care, în calitate de reprezentat al comitatului, s-a implicat în problemele și disputele de proprietate dintre mai mulți nobili. În numele lui Nicolae Măcicaș merge să predea o sumă de bani, pe care acestea o oferea mai multor persoane nobile, în contul răscumpărării unor moșii zălogite anterior. Nerespectarea prevederilor contractului de zălogire, și refuzul de a preda moșiile pentru suma respectivă, l-au determinat pe jude să îi cheme pe vinovați în fața scaunului de judecată comitatens.⁶⁰ În 1650, în fața judeului nobililor și a doi asesori-jurați se reglementează o problemă de stăpânire a unor părți de proprietate între văduvele a doi nobili din Caransebeș.⁶¹ Uneori, când titularul funcției lipsește, este substituit cel mai probabil de către unul din asesori. Așa s-a întâmplat în anul 1632, când Ladislau Domsa se intitulează: “Szörinvarmegyenek substitutus szolgabiraya”.⁶² Așa cum se poate observa, juzii nobililor, uneori în nume propriu, alteori împreună cu unul sau doi asesori, sunt cei care se ocupă de partea procedurală a administrației comitatense. Ei se deplasează la reședința diverselor persoane, preiau declarații sau proteste, confirmă anumite înțelegeri ori fac citările la scaunul de judecată al comitatului sau cel princiar. Prin activitatea lor, și prin faptul că cei care ocupă funcția sunt localnici, cunoscători ai realităților imediate din zonă, juzii nobililor reprezintă un segment vital din funcționarea angrenajului administrativ al comitatului Severin/districtului Caransebeș.

⁵⁷ Cu intermitențe a ocupat funcția din anul 1629 (vezi nota 51) până în 1643 (Feneșan, *Documente*, 181–182). La momentul preluării dregătoriei avea doar 24 de ani, conform unui act din 1635 când e menționat cu vârsta de 30 de ani (MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye).

⁵⁸ MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

⁵⁹ Pesty, *Krassó*, IV, 332–334.

⁶⁰ Feneșan, *Documente*, 181–182.

⁶¹ Pesty, *Krassó*, IV, 347–348.

⁶² MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

Asesorii (jurații asesori) comitatelor, în maghiară *esküdtek* sau *ülnökök*, au apărut în secolul al XV-lea. Inițial au fost aleși pentru o anume sarcină, iar mai târziu, în secolul al XVI-lea, funcția s-a permanentizat. Întotdeauna erau aleși dintre nobilii locului, principalul lor rol fiind în justiție, ca membri în scaunul de judecată al comitatului. Pe lângă aspectul menționat, se mai implicau în sprijinirea juzilor nobiliari în diversele probleme ale administrației comitatense. Obșnuit ei erau în număr de 12, însă numărul lor varia în funcție de epocă și de comitat, putând ajunge până la 40 de persoane în unele situații.⁶³ La nivelul comitatului Severin, ocupații pozițiilor de asesor provin atât din rândul nobilimii urbane cât și din cea comitatensă. În 1535, printre cei considerați a fi asesori se număra și judele primar al Caransebeșului (*Georgius Simon alias judex de Sebes*).⁶⁴ Vechimea instituției în arealul Severinului poate fi probată începând cu prima jumătate a secolului al XVI-lea. Dovadă în acest sens este scrisoarea adresată de regele Ioan Szapolyai în anul 1532 unui număr de 9 nobili din zonă, tocmai în scopul de a participa la actul de justiție: “iudicium et iusticiam facere”.⁶⁵ De altfel, pe parcursul secolului al XVI-lea, titlatura *assessor/assessores* apare nu apare niciodată în dreptul unor persoane nominalizate în documente. La modul general o întâlnim din anul 1566, când un proces a ajuns în fața banului Nicolae Bethen “sedisque eiusdem iudicariae reliqui coassessores”.⁶⁶ De aceea, e de bănuț că diverșii nobili, nominalizați în poruncile princiare ce conțin dispoziții în favoarea realizării actului de justiție, sunt, de fapt, asesorii scaunului de judecată comitatens. Dacă acceptăm asertiunea de mai sus, atunci se poate observa și o extensie a sferei lor de competență, pentru că documentele îi surprind participând alături de ceilalți oficiali la administrarea teritoriului, nu doar în cadrul proceselor din scaunul de judecată. Un exemplu provine din anul 1576, atunci când alături de vicecomiți (castelani) și judele nobililor mai multor reprezentanți ai elitei locale li se cere să participe la o punere în posesie din districtul Caransebeș.⁶⁷ Câțiva ani mai târziu, în fața a 10 persoane, se prezintă mai mulți nobili din zona Caransebeșului pentru a încheia un consens în privința împărțirii sfertului de fiică, înțelegere care urma să fie respectată sub pedeapsa de 100 de florini.⁶⁸ Deși nicăieri nu răzbate calitatea celor 10 persoane nominalizate în actul respectiv, trebuie să îi recunoaștem aici pe jurații asesori, deoarece problematica adusă în fața lor

⁶³ Fekete, *Tisztikar*, 76–81, D’Eszlary, *Historire* II, 228, 236; Ember, *Az újkori*, 535–536.

⁶⁴ Pesty, *Szörényi*, III, 194.

⁶⁵ Ibid., 187.

⁶⁶ Ibid., 332. În 1560 cei implicați în justiție alături de ban sunt numiți: ceterique sedis nostrae iudicariae iudices (Ibid., 290).

⁶⁷ Ibid., 404–406, 418–420.

⁶⁸ Feneșan, *Documente*, 72–74.

este de natură juridică, prin scrisoarea emisă și cele nouă peceti aplicate ei certificând înțelegerea respectivă. Tot la zece persoane nobile le cere principele Sigismund Báthory să îi înștiințeze pe oficialii târgului Căvăran că trebuie să se prezinte la proces cu George Găman, în caz că nu restituie un iobag al nobilului stabilit fără învoire în mediul urban. În consecință, doi dintre cei nominalizați îi transmit principelui că s-au achitat de sarcina ce le-a fost trasată.⁶⁹ O bună parte din actele pe care asesorii le emit, mai ales în secolul al XVII-lea, ne dau o imagine mai clară asupra sarcinilor pe care le-au desfășurat. Ei sunt mandatați să înregistreze și să trimită la principe mărturiile oficialilor comitatensi și a altor persoane, ori să preia împotriviri la sechestrarea unor bunuri.⁷⁰ Se întâmplă să participe la admonestările sau chemările la scaunul de judecată⁷¹, după cum sunt în postura de a emite acte în legătură cu contracte (înțelegeri), schimburi ori vânzări ale unor proprietăți sau iobagi, încheiate în fața lor și a altor oficiali ai comitatului (de obicei judele nobililor sau notarul).⁷² La fel ca și în secolul anterior, de foarte puține ori actele îi surprind cu titulatura funcției pe care o ocupă. Atunci când o fac îi regăsim drept “nemes szemely es hütös assessor”, pentru că toate actele sunt scrise în maghiară. Numai întâmplător George Gârliște “nobilis de Karansebes et assessor sedis judiciariae comitatus Szoriniensis” ori Nicolae Thot “iuratus assessor dicti comitatus” și-au notat calitatea lor oficială în limba latină, alături de vicecomite și judele nobililor, la finalul unor scrisori adresate principelui în anii 1641 și 1648. Sfera de competențe rămâne aceeași: muștrarea și chemarea în fața Tablei princiare a unei văduve, care nu dorea să cedeze actele de proprietate rudei sale.⁷³ Un alt caz a în care asesorii s-au implicat era legat de desfășurarea unui proces între familiile Fiat și Tivadar.⁷⁴ În esență, jurații asesori, în afara prezenței la actul de justiție din scaunul de judecată, îi asistă/ajută pe ceilalți funcționari comitatensi la îndeplinirea diverselor sarcini administrative, care de cele mai multe ori sunt în relație directă cu calitatea de membru al tribunalului.

Judele mic (*kis bíró*) apare în doar câteva situații. Este dificil de stabilit dacă instituția a fost legată de comitat sau de orașul Caransebeș. Terminologia ambiguă ar putea ascunde de fapt unul dintre asesori sau, posibil, un tip de jude arbitru (*fogott bíró*) întâlnit în alte comitate. Din păcate, doar două exemple ne stau la îndemână. În primul caz, din 1635, juzii mici apar în formula: “Lugasi

⁶⁹ MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

⁷⁰ Feneșan, *Documente*, 163–168, 171–172.

⁷¹ Pesty, *Krassó*, IV, 313–314.

⁷² MNL OL, P 291 Gámán család, 1 tétel, 68; Pesty, *Krassó*, IV, 327–328, 344–346, 351–352; Feneșan, *Documente*, 194–195.

⁷³ Pesty, *Krassó*, IV, 332–334.

⁷⁴ MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

Daniel, Gurguiat Ferencz Karansebes varosanak hiteos kis birak”. Însoțiți de către Nicolae Petracs, persoană nobilă, probabil asesor, ei emit o scrisoare în legătură cu o dispută anterioară, în problema unor bunuri aflate în litigiu între iezuitul George Buitul și sora sa mai mare Barbara. Sub text se păstrează cele trei peceti cu care ei își întăresc scrisoarea (*bizonsagara attwk mys az pechetes levelwnkett*)⁷⁵, semn că aveau dreptul la sigiliu aparținător funcției. Al doilea îl avem din anul 1650, când George Simon, judele nobililor și Petru Kolovik, jude jurat mic (*hütös kis biro*) dau de știre că au fost trimiși de vicebanul Nicolae Măcicaș acasă la nobilul George Găman să îl admonesteze pentru o datorie neplătită în valoare de 40 de florini.⁷⁶ Actul are aplicate doar două peceti, fără să știm exact cui îi aparțin. Prezența judeului nobililor și dependența administrativă de viceban ar indica o relație directă cu comitatul, o funcție ce presupune, la nevoie, ajutorarea oficialilor reprezentativi. Din păcate, aceste două mărturii sunt singurele care le-am identificat până în prezent în legătură cu această funcție. Dată fiind natura sumară a informațiilor, este imposibil de precizat cu exactitate aria de competență a juzilor mici, foarte similară de altfel cu a juraților asesori. Rămâne ca cercetări ulterioare, inclusiv la nivelul altor comitate, să contribuie la conturarea mai precisă a atribuțiilor acestor mărunți oficiali.

Notarul comitatului a fost în secolele XVI-XVII unul dintre cei mai importanți funcționari.⁷⁷ Dezvoltarea scrisului și creșterea numărului de acte a determinat apariția unui funcționar care să poată soluția aceste probleme. Dintr-un scrib, care se ocupa de redactarea documentelor comitatense, notarul devine o persoană indispensabilă funcționării administrației locale. În grija sa se aflau protocoalele adunărilor comitatense, scrise inițial în latină, iar din secolul al XVI-lea aproape exclusiv în limba maghiară. De asemenea, în păstrarea ocupantului funcției respective se găseau diverse documente, arhiva comitatului sau orașului unde activa, uneori aceeași persoană îndeplinind funcția notarială pentru mai multe comitate. Pentru activitatea sa, notarul încasa anumite taxe care au variat în funcție de zonă sau epocă.⁷⁸ Primul notar al zonei este menționat în anul 1527 drept : “notarius districtus Karansebes”. Pe parcursul secolului al XVI-lea, notarii districtului/comitatului apar în acte în paralel cu cei ai orașului Caransebeș. În secolul următor, cei care vor îndeplini oficiul de notar al orașului Caransebeș vor cumula în același timp și funcția respectivă la nivel de comitat. De altfel, pe parcursul primei jumătăți a veacului al XVII-lea,

⁷⁵ MNL OL, F 234 Erdélyi Fiscalis Levéltár, XXII szekrény, fasc. Q, 33.

⁷⁶ SJAN CJ, fond Macskási de Tincova, cutia 8, nr. 819.

⁷⁷ Pentru importanța instituției notariale în comitatele maghiare rămâne fundamental studiul lui Foglein Antal, “A vármegyei notárius,” *Levéltári Közlemények* 14 (1936): 149–171.

⁷⁸ Adrian Magina, “Notarii Caransebeșului în secolul al XVII-lea,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XIX (2011): 304.

funcția va fi monopolizată de către reprezentanții a două-trei familii din zonă, care în paralel vor fi implicate și în alte paliere ale administrației comitatense. Teoretic, prin mâna notarului ar fi trebuit ajungă toate actele trimise către comitat, lui revenindu-i sarcina de a redacta documentele emise către oficialii unității administrative. Prin comparație, documentele orășenești, provenite din Caransebeș, sunt contrasemnate de notari într-un procent mult mai mare decât cele emise de comitat.⁷⁹ Acest fapt nu înseamnă automat o mai redusă implicare a notarilor în viața publică a comitatului. Dimpotrivă, atât scrisorile princiare cât și cele ale autorităților locale, lasă să se înțeleagă importanța funcției notariale pentru comitat. Notarul Nicolae Moise i-a secondat pe vicecomiții Severinului în ziua scaunului de judecată din anul 1581 și a înregistrat plângerea lui Nicoale Flore, depunând mărturie în acest sens.⁸⁰ Se pare că era în obligația notarului să participe la scaunul de judecată, el fiind cel care nota deciziile luate în protocoalele comitatense (*az hites notariussal az prothocolumban feliratta*), așa cum apare într-o situație din anul 1585 când s-a desfășurat un proces între membrii familiei Berta.⁸¹ În 1573, principele Ștefan Báthory scria oficialilor comitatului, inclusiv notarului Ioan Zegey, pentru a soluționa problemele legate de averea rămasă după moartea fără urmași direcți a lui Dionisie literatul.⁸² Gabriel Bethen îl nominaliza, printre alți oficiali, pe notarul Nicolae Bobic pentru a participa la o cauză identică, moștenirea bunurilor Barbarei Raja, moartă fără urmași direcți.⁸³ Aceste trei mărturii indică faptul că notarul era unul dintre funcționarii care participau la scaunul de judecată al comitatului. Aspectul de mai sus este doar o fațetă a activității notariale din zonă. Câțiva ani mai târziu (1634), în casa aceluiași notar menționat anterior (*Bobik Miklos Zeoreny varmegyenek es Karansebes varosanak notariussa*), avea loc o ascultare de martori în favoarea nobilei Ecaterina Bucur, soția lui Nicolae Romoz din Unciuc (comitatul Hunedoara).⁸⁴ Următorul ocupant al funcției notariale, Nicolae Ivul, înregistrează, prin scrisoarea pe care o emite, disputa între nobilii Grigore Tivadar și Sigismund Fiat în privința posesiunii Brebu. Tot el îi însoțește pe vicecomite și pe judele nobililor la executarea silită a lui Sigismund Fiat cu suma de 100 de florini, pentru că nobilul nu și-a respectat înțelegerea avută cu Grigore Tivadar în privința aceleiași posesiuni. Într-un alt caz, însoțit de unul dintre asesori, notarul amintit este cel care înregistrează protestul lui Ioan

⁷⁹ Ibid., 305–306.

⁸⁰ MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 2 Protocolla, vol. I, 55.

⁸¹ MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 4 Cista comitatum, Zarand, fasc. II, nr. 15.

⁸² Pesty, *Krassó*, IV, 92–94.

⁸³ BAC, Ms. KJ 288 D, József Kemény, Appendix Diplomatarii Transilvanicii, vol. XVI, 223.

⁸⁴ MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

Mâtnic în privința sechestrării unor bunuri ale sale, dovadă scrisă cu care nobilul din familia Mâtnic se putea prezenta în fața unor foruri superioare pentru a-și cere dreptatea.⁸⁵ De asemenea, în fața notarilor vin diverse persoane nobile care încheie înțelegeri legate de împărțirea unor bunuri ori de aspecte financiare (spre exemplu în cazul unui proces purtat cu fiscul princiar). Cazurile de mai sus oferă indicii asupra competențelor notariale, pentru că înțelegerile între diverse persoane deveneau legale numai în momentul certificării în fața unei persoane autorizate respectiv juri urbani, jurați, iar în acest caz notarii locului. Prin urmare, competențele notarilor sunt similare cu cele ale consiliului orășenesc, ei putând emite, semna și certifica documente ce erau recunoscute cu valoare legală de către forurile judiciare ale Principatului.⁸⁶ Toate actele în care ocupanții funcției notariale au fost prezenți în calitatea lor oficială sunt semnate și poartă pecetea respectivului. Prin atribuțiile lor, ocupanții funcției notariale din comitatul Severin au fost o rotiță importantă în angrenajul bunei funcționări a instituției administrative din teritoriul înalt al Banatului.

Scaunul de judecată al comitatului (*sedes iudiciaria*, prescurtat *sedria*) avea funcția unui tribunal local, în care un rol important, așa cum deja subliniam, îl aveau vicebanii. Cu toate astea, de cele mai multe ori era condus efectiv de către vicecomiți. Acest for constituia una din etapele unde se judecau diverse pricini juridice între elitele din zona bănățeană, mai ales legate de aceleași veșnice probleme de moștenire ori proprietate. Încă din secolul al XV-lea este documentată funcționarea scaunului de judecată al districtului Caransebeș, care se întrunea joia, când era și zi de târg la Caransebeș. După suprapunerea administrativă a districtului Caransebeș cu comitatul Severin, tribunalul și-a continuat activitatea în aceeași formulă, subsumată însă comitatului. Procedura se realiza după tipicul stabilit de lege, dar cu păstrarea unor obiceiuri specifice, probabil pe filiera vechiului *ius valahicum* folosit în districtul Caransebeșului.⁸⁷ În prima fază implica citarea și prezentarea la o anumită dată în fața dregătorilor comitatensi și a asesorilor.⁸⁸ Uneori procedura reclama prezența unor arbitri care încercau să rezolve conflictul.⁸⁹ În alte

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Magina, "Notarii," 307–308.

⁸⁷ Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI* (Cluj-Napoca: Dacia, 1991), 127–163; Adrian Magina, "From custom to written law: Ius Valahicum in the Banat," în *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia*, eds. Martyn Rady, Alexandru Simon, SSEES UCL (Studies in Russia and Eastern Europe) (London, 2013), 71–77.

⁸⁸ Vezi notele 27–29.

⁸⁹ MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye; Pesty, Szörényi, vol. III, 183: *In uno certo et brevi termino sedis vestre iudicarie primitus post harum emanacionem per vos celebrando, vocatis coram, vobis ambabus partibus vel earundem legitimis procuratoribus auditisque parcium ipsarum*

ocazii necesita prezența martorilor din partea celor două părți implicate. Cei din urmă susțineau cauza celui ce i-a chemat și depuneau jurământul în fața scaunului de judecată al comitatului, care urma să decidă și să dea o soluție legală. Tot cu această ocazie erau prezentate diverse documente justificative, care urmau să întărească mărturiile depuse.⁹⁰ În caz că unul dintre martori era bolnav sau nu se putea deplasa, i se putea lua mărturia direct la domiciliu. Jurământul martorilor era decizoriu atunci când lipseau documentele doveditoare într-o anumită cauză.⁹¹ După vechiul și laudabilul obicei al zonei (*regy dicziretes zokassa zerinth*), decizia finală a comitatului era luată după prezentarea la trei scaune consecutive de judecată, unde cei implicați puteau să se prezinte personal sau prin intermediul unor reprezentanți.⁹² Astfel, într-o joi a anului 1537 s-a întrunit scaunul de judecată al districtului/ comitatului pentru a face dreptate în problemele de proprietate dintre Francisc Fiat și văduva lui Nicolae Nocha.⁹³ Tot într-o zi de joi s-a desfășurat și scaunul de judecată din anul 1543, unde Francisc Fodor și Francisc Moise vin și prezintă scrisoarea de punere în posesie a reginei Isabela. Nefiind nici un împotriviitor, s-a trecut la punerea lor în stăpânire.⁹⁴ Mai clar apare uzanța întrunirii sedriei în ziua de joi într-o mărturie din anul 1581 (*szek napian czeterteökön*). Atunci, Nicolae Flore de Slatina s-a împotrivit în fața comitatului (*varmegie eleoth*) împotriva deținerii, folosinței sau vânzării de către familia Fiat a unor părți dintr-un număr de 12 moșii aflate în comitatul Severin. Dovada împotrivirii, confirmată prin mărturia vicecomiților, a notarului jurat al comitatului și a asesorilor, a fost prezentată de reclamant în fața capitlului de Alba, instituție care o consemnează ca atare. Potrivit unuia dintre martori, împotrivirea, respectiv scaunul de judecată, au avut loc în casa (vice)comiților (*az ispanok hazaban*).⁹⁵ Nu știm dacă este vorba de un sediu comitatului sau de o casă particulară. A doua variantă pare mai corectă, pentru că în 1648 asesorii

proposicionibus alegacionibusque et exceptionibus, admissis eciam quibusvis testibus ac evidentibus documentis, per partes exinde producendis, et per vos examinandis, causam ipsam in vestri presenciam levare et assumptere, ac eam secundum deum et eius justiciam justo juris tramite revidere et adiudicare.

⁹⁰ Pesty, Szörényi, III, 250–252; Pesty, Krassó, IV, 270–273. Pentru justificarea părților, în 1613, trebuiau aduse protocoalele orășenești în fața scaunului de judecată. A se vedea nota 28.

⁹¹ A se vedea de exemplu procesul dintre Ana Fiat și unchiul ei Francisc Fiat, în care rolul martorilor a fost decizional (Pesty, Szörényi, vol. III, 188–192).

⁹² Spre exemplificare procesul dintre Margareta Găman și Sigismund Fiat desfășurat în anul 1628 (SJAN CJ, fond Macskási de Tincova, cutia 8, nr. 812) sau cel purtat de către autoritățile Caransebeșului contra fostului jude al orașului (Feneșan, *Documente*, 135–141).

⁹³ Pesty, Szörényi, III, 203.

⁹⁴ Ibid., 232.

⁹⁵ MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 2 Protocolla, vol. I, 52–55.

s-au întrunit în casele particulare a celor doi vicecomiți⁹⁶, semn că nu exista un sediu bine stabil al administrației comitatense. În fața sedriei (*sede iudiciaria comitatus Caransebesiensis*) a ajuns și Barbara Moise, o nobilă rămasă văduvă, în cauza avută cu rudele răposatului soț pentru o parte din moștenirea rămasă de la defunct. Decizia i-a fost favorabilă, deoarece plătitese anterior din averea proprie anumite datorii ale soțului, obligații pe care rudele celui decedat nu au vrut să le achite. În cazul de față, pentru a fi despăgubită, nobila doamnă a obținut patru sesii iobăgești, pe care le-a putut zălogi legal.⁹⁷ Dacă o înțelegere nu era respectată, cum e cazul cu împărțirea bunurilor familiei Simon, cei implicați erau chemați la scaunul de judecată, care trebuia să decidă conform hotărârilor țării și cuprinsului articolelor dietale (*az ország végezése s articulus tartást*).⁹⁸ Tot la scaunul de judecată comitatens s-a decis, în 1599, situația bunurilor familiei Mâtnic. Cu toate că s-a stabilit o sentință, cel care urma să beneficieze de averea respectivă trebuia să se prezinte de câte ori era necesar în fața scaunului de judecată, pentru a răspunde despre starea acelor bunuri.⁹⁹ După judecarea în fața sedriei hotărârea luată era trecută în protocolul comitatului (*az varmegie protokolumnak*)¹⁰⁰, decizia putând fi oricând justificată și controlată. Din păcate, nici un singur protocol al comitatului Severin nu a supraviețuit până în zilele noastre.

Ultima decizie zonală în materie de justiție o avea însuși banul. Hotărârea luată de către vicecomiți, judele nobililor și asesorii comitatensi putea fi atacată prin apel la instanța superioară reprezentată de ban.¹⁰¹ Anumite mărturii indică faptul că judecata în fața banului avea loc după tradiție în ziua de joi, dar mai târziu s-a transferat vinerea ori sâmbătă¹⁰², probabil pentru a nu se suprapune cu ziua de judecată a oficialilor comitatului. Cei implicați în procese veneau în “palatul din interiorul cetății” (*belső varnak palotaja*), pomenit în 1646, unde, în fața banului și a dregătorilor comitatului, s-a desfășurat, spre exemplu, înfățișarea dintre Ana Fodor și fiul său, Iacob Fiat.¹⁰³ Orășenii, posibil datorită statutului lor, se judecau numai în prezența banului sau a substitutului său. Dieta principatului, întrunită la Turda, în anul 1563, stabilea ca disputele dintre aceștia să fie soluționate în fața banului.¹⁰⁴ În consecință, în 1585, oficialii târgului Căvăran

⁹⁶ MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

⁹⁷ Livia Magina, “Un destin feminin în Banatul sfârșitului de secol XVI: Barbara Moise,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XIX (2011): 288, 291.

⁹⁸ Feneșan, *Documente*, 65–66.

⁹⁹ Ibid., 111–112.

¹⁰⁰ SJAN CJ, fond Macskási de Tincova, cutia 8, nr. 812.

¹⁰¹ Pesty, *Szörényi*, III, 286–290.

¹⁰² Pesty, *Szörényi*, III, 336, 354, 393, 421

¹⁰³ MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

¹⁰⁴ Szilágyi Sándor, ed., *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. Erdélyi országgyűlési*

oferă posibilitatea celor care nu sunt mulțumiți de hotărârea tribunalului orășenesc să apeleze la scaunul de judecată al banului.¹⁰⁵ Am amintit deja episodul din 1612–1613¹⁰⁶, atunci când oficialitățile orașului Caransebeș s-au prezentat pentru judecata cu fostul jude al orașului în fața banului și a înlocuitorului său. Comunitatea urbană (*egregii et nobilibus, universi incolae et inhabitatores civitatis Caransebes*) a apelat din nou la scaunul de judecată al banului (*in sede industria – in sedria – generosi domini bani*), în anul 1649, în conformitate cu vechile lor legi, drepturi și obiceiuri (*legibus, usibus, consuetudinis*).¹⁰⁷ Alături de cei din orașe, în fața banului puteau să compare și oficialitățile comitatense, așa cum se întâmplă în anul 1593, când în fața înaltului dregător sunt incriminați oficialii comitatului Severin și ai orașului Caransebeș, deoarece nu au plătit o anumită sumă datorată preotului Ștefan.¹⁰⁸

Nu întotdeauna un proces se încheia prompt în fața organelor locale. El se putea prelungi, cum suntem informați dintr-un act emis în anul 1559, fiind necesară intervenția reginei Isabela pentru a-l readuce pe rol.¹⁰⁹ Dacă însă nu împăca părțile implicate, decizia era trimisă spre soluționare curții princiare, ca ultim for de apel. Spre exemplu, în cazul procesului purtat între Ioan Racoviță și soția Dorotea contra familiei Fiat, banul “cum sedis suae iudiciariae coassessoribus iurisperitisque viris” a dat dreptate primilor. Ultimii, făcând apel, procesul a ajuns în fața principelui, care a confirmat hotărârea luată la nivelul administrației locale.¹¹⁰ Procesul dintre Margareta Găman și Sigismund Fiat s-a desfășurat după un tipic identic, decizia comitatului ajungând la principe, care s-a pronunțat definitiv asupra ei.¹¹¹ Asupra activității scaunului de judecată comitatens și al banului se pot trage câteva concluzii. Mai întâi în privința datei de desfășurare. Se poate considera că, prin tradiție, ziua de joi a fost, de cele mai multe ori, aceea în care scaunul de judecată al comitatului Severin/districtului Caransebeș se întrunea săptămânal. În al doilea rând, exemplele prezentate mai sus ne arată care era sfera de competență a scaunului de judecată. După cum se

emlékek (Budapest, 1876), 18: *ac causarum processum ad eum tamquam iudicem per appellationem deferre debeant et teneantur*.

¹⁰⁵ Țigău, “Banii,” 246.

¹⁰⁶ Vezi nota 28.

¹⁰⁷ Adrian Magina, “O sursă pentru istoria Banatului în secolul al XVII-lea. Protocoalele Capitlului de Alba-Iulia,” în *Multiculturalism, Identitate și Diversitate. Perspective Istorice. In honorem prof. univ. dr. Rudolf Gräf la împlinirea vârstei de 60 de ani*, coord. I. M. Balog, I. Lumperdean, Loránd Mádly, Dumitru Țicu (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 178–179.

¹⁰⁸ Adrian Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500–1700)* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2011), 159–160.

¹⁰⁹ Pesty, *Szörényi*, III, 278–279.

¹¹⁰ SJAN CJ, fond Macskási de Tincova, cutia 8, nr. 793.

¹¹¹ *Ibid.*, nr. 814.

poate ușor observa, aproape toate problematicile sunt legate de stăpânirea ori moștenirea diverselor bunuri, cel mai adesea cei angrenați în fața tribunalului fiind membri ai elitei, personaje care datorită averilor deținute ori aflate în litigiu au motive să se judece. În fine, banul reprezenta autoritatea supremă în materie de justiție locală, în fața sa găsind soluționare mai ales procesele în care comitatul și orașele se află agrenate ca parte pârâtă ori vătămată.

Producția scrisă a oficialilor comitatului, ajunsă până la noi în ciuda devastărilor arhivelor bănățene, este reprezentativă pentru activitatea instituțiilor administrative din zona bănățeană. Dacă în secolul al XVI-lea cele mai numeroase documente ale comitatului/districtului sunt în limba latină, în secolul următor situația se modifică radical, actele fiind alcătuite exclusiv în limba maghiară. Intitulația acestor scrisori cuprinde, adeseori, în formula consacrată, numele vicecomiților și a judeului nobiliar. Există și excepții, o parte a documentelor fiind emise de către un singur vicecomite, secondat câteodată de judele nobililor sau asesori. În alte situații apar doar vicecomiții, fără juzii nobiliari ori vreun alt dregător. Într-un singur caz, din 1642, intitulația îi cuprinde pe vicecomiți (*vice ispanni*), pe notar (*hüteos notarius*) și pe judele nobililor (*varmegyének zolgabiraia*).¹¹² Toate actele emise de către oficiali, pentru a avea putere juridică, trebuiau să poarte sigiliul instituției. Despre pecetea comitatului și folosirea ei de către organele competente există mai multe mărturii. Astfel, în anul 1589, dar și în 1608, se vorbește de pecetea obișnuită a comitatului (*vármegyéneknek szokot peczété*).¹¹³ Cele mai numeroase mențiuni se referă însă simplu la pecetea comitatului. Actele oficialităților comitatense, deși amintesc că sunt întărite de pecetea comitatului, au sub text aplicate cele trei peceti ale dregătorilor, de obicei doi vicecomiți și judele nobililor¹¹⁴, iar în anumite cazuri sigiliul unuia dintre vicecomiți a fost înlocuit de cel al notarului.¹¹⁵ Totuși, este posibil ca una dintre cele trei peceti să fie a comitatului, aflându-se numai în păstrarea unuia dintre vicecomiți. Așa s-ar explica de ce pe un act din 1580, emis de către comitat, în dreptul uneia dintre sigilii apare formula: *Sigillum districtus Caransebes*.¹¹⁶ Cum o precizare de acest tip nu regăsim și în secolul al XVII-lea, e posibil ca pecetea comitatului să fi fost substituită de cea a oficialilor, care, din postura funcției lor și-au putut folosi sigiliile pentru a da putere juridică actului emis, identificând pecetea proprie cu cele ale instituției administrative. Nu este o situație atipică

¹¹² MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

¹¹³ Feneșan, *Documente*, 76–77; Pesty, *Krassó*, IV, 249–250.

¹¹⁴ Feneșan, *Documente*, 107–109, 146–147, 150–151, 154–155; Pesty, *Krassó*, IV, 249–250, 257–259, 292–293.

¹¹⁵ MTAK, Pesty Frigyes gyűjteménye.

¹¹⁶ Ibid.

ci mai degrabă o reminiscență rămasă din tradiția medievală, tradiție ce recunoștea caracterul oficial al pecetilor dregătorilor comitatensi.¹¹⁷

Funcționarea comitatului Severin s-a încadrat, după cum se vede, în limitele trasate de legislația transilvăneană a secolelor XVI-XVII. Situat într-o zonă marginală, la frontiera principatului Transilvaniei, această structură administrativă a păstrat o serie caracteristici specifice, provenite din tradiția medievală și din suprapunerea cu districtul Caransebeșului. Este cazul funcționării binomului ban/comite suprem, ori a doi vicecomiți și a unui singur jude al nobililor. De asemenea, în desfășurarea procedurii la scaunul de judecată al comitatului au persistat câteva elemente care amintesc de uzanța lui *ius valahicum* din Banatul medieval, fără să modifice drastic percepția asupra actului de justiție. În concluzie, cu toate că se afla la periferia principatului, comitatul Severin, prin modul său de funcționare (tipologia instituțională, apelul la legislația dietală ori folosirea limbii maghiare) s-a aliniat la standardele și normele aflate în vigoare/promovate de către autoritatea centrală transilvăneană.

POLITICS AND ADMINISTRATION ON THE SOUTH-WESTERN FRONTIER OF THE PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA. THE FUNCTIONING OF SEVERIN COUNTY IN THE 16TH-17TH CENTURIES

Abstract

Probably organized at the end of the 15th century, the county of Severin overlapped the old Romanian districts in the upper part of Banat. From the 16th century it merged administratively with the district of Caransebeș, with which it had a common body of officials. Integrated into the principality of Transylvania, following the conquest of lowland Banat by the Ottomans, the county of Severin retained a number of peculiarities in its organization. Perhaps the most notable aspects were the fact that the ban of Caransebeș-Lugoj replaced the function of County lord (Lat. *comes supremus*, Hung. *Ispán*) and that the banat and the County, although two administrative units terminologically speaking, functioned as one in terms of the body of officials. In the 17th century, the area was aligned with the legislative system of the principality of Transylvania, but nevertheless retained the use of certain legal practices that recalled the medieval tradition of *ius valahicum*. The functioning of this administrative unit was violently interrupted in 1658 following the Ottoman occupation. The present analysis aimed at capturing, through the institutions, how an administrative unit on the periphery/border of the Transylvanian principality functioned in the 16th-17th centuries.

¹¹⁷ Sigismund Jakó, "Sigilografia cu referire la Transilvania (până la sfârșitul secolului al XV-lea)," în *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. II (București, 1956), 608.

EIN SCHAUPROZESS IM SIEBENBÜRGEN DES 16. JAHRHUNDERTS?

*Edit Szegedi**

Schlüsselwörter: Schauprozess, Religionspolitik, Antitrinitarismus, Gesellschaft Jesu, Innovationsgesetze

Cuvinte cheie: proces politic, politică religioasă, antitrinitarism, Societatea lui Iisus, legile împotriva inovației religioase

Der Prozess gegen Franz Davidis (1.–3. Juni 1579) ist ein religionspolitisches Ereignis ersten Ranges in der Geschichte des frühneuzeitlichen Siebenbürgens. Dieser Prozess ist vornehmlich wegen seines Ausgangs bekannt, nämlich die Einkerkung von Franz Davidis in der Devaer Festung.¹ Eine andere bedeutende Folge des Prozesses, eng verbunden mit der Entfernung von Davidis aus dem öffentlichen Leben, war die theologische Kursänderung der antitrinitarischen Kirche, weg von dem radikalen Antitrinitarismus von Davidis und zurück zum gemäßigten Antitrinitarismus der Anfänge.²

Diese beiden Folgen reichen allerdings nicht aus, um den Prozess zu einem siebenbürgischen und, wie wir sehen werden, zu einem international relevanten Ereignis zu machen. Schon der Ablauf des Prozesses weist darauf hin, dass es nicht nur um Franz Davidis und die antitrinitarische Kirche in Siebenbürgen, sondern auch um die zukünftige Religionspolitik Siebenbürgens ging, die beide auch international von Bedeutung waren. Ziehen wir diese Dimensionen in Betracht, stellt sich eine neue Frage, nämlich ob der Prozess gegen Franz Davidis nicht auch ein Schauprozess war.

* Universitatea Babeș Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Studii Europene, str. Emmanuel de Martonne, nr. 1, e-mail: edit.corona@yahoo.com

¹ Für die Zusammenfassung der Ereignisse vgl. Edit Szegedi, *O istorie a antitrinitarismului din Transilvania* (Cluj-Napoca: Egyetemi Műhely Kiadó 2020), 123–136; Mihály Balázs, “Franz Davidis. Ein biographischer Abriss,” in Ulrich A. Wien, Juliane Brandt, András F. Balogh, eds. *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen* (Köln Weimar Wien: Böhlau, 2012), 84; Ildikó Horn, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi, 2009), 137–141.

² Szegedi, *O istorie*, 135; Horn, *Hit*, 137; Balázs, “Franz Davidis,” 85–86; Antal Pirnát, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 177.

Eine kurze Vorgeschichte des Prozesses

Der Prozess gegen Franz Davidis fand im Rahmen des Weißenburger Landtages vom 1.–3. Juni 1579 statt, wobei dieser Landtag selbst nur eine Notlösung angesichts der ergebnislosen Verhandlungen des Landtags von Thorenburg (24. April 1579) war.³ Ein Prozess gegen Franz Davidis sollte ursprünglich um jeden Preis vermieden werden, da weder Giorgio Biandrata, einst Weggefährte von Franz Davidis, noch der Fürst Christophor Báthory einen religiös motivierten Prozess gegen einen so populären Theologen wie Franz Davidis riskieren wollten, infolge dessen der Klausenburger Reformator ein Märtyrer des Glaubens geworden wäre.⁴

Um die Lage von Biandrata und Christophor Báthory verstehen zu können, müssen wir die Entwicklung zweier Aspekte dieses Prozesses untersuchen: die Entwicklung von Davidis' Theologie zwischen 1571–1578 und jene der siebenbürgischen Religionspolitik nach 1571. Beide Aspekte waren miteinander auf eine komplexe Art verbunden. Mit anderen Worten: die Religionspolitik von Stefan und Christophor Báthory wurde nicht ausschließlich von den neuesten Wendungen der Theologie von Franz Davidis bestimmt, ist aber ohne die theologische Entwicklung des siebenbürgischen Antitrinitarismus schwer nachvollziehbar.⁵

Als der Katholik Stefan Báthory von den protestantischen Ständen Siebenbürgens gewählt wurde, gelobte er, die religiöse Lage Siebenbürgens zu achten.⁶ Diese wurde zwar von Religionsfreiheit geprägt, an der aber die zahlenmäßig stark geschwundenen Katholiken keinen Anteil hatten.⁷ Stefan Báthory konnte somit seinen Glauben zwar ausüben, aber nichts zugunsten des Katholizismus unternehmen.⁸

³ András Bodor, "Újabb adatok egy négyszázéves perről. Dávid Ferenc elítélése," *Korunk* XXVII (1968): 8, 1212–1213; Horn, *Hit*, 138.

⁴ Horn, *Hit*, 137.

⁵ *Ibid.*, 109, 119.

⁶ "in ihren Gesetzen, Freiheiten und Religionen werde ich sie nicht stören," *Forma iuramenti per magnificum Stephanum Bathory vavvodam dominis regnicolis praestitij*, in Sándor Szilágyi, ed., *Monumenta Comitalia Regni Transilvaniae/ Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, II (Budapest: Magyar Királyi Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1876 ff), 459 (fortan: MCRT).

⁷ Landtagsartikel 1569, MCRT II, 354; vgl. Mihály Balázs, *Early Transylvanian Antitrinitarianism (1566–1571). From Servet to Palaeologus* (Bibliotheca Dissidentium 7) (Baden-Baden & Bouxwiller: Valentin Koerner, 1996), 211; Edit Szegedi, "Der Landtagsartikel von 1568 – Kontinuität oder Bruch?," *Banatica* 31/II (2021): 156.

⁸ Edit Szegedi, "Von der Uneindeutigkeit zur konfessionellen Konkurrenz im Fürstentum Siebenbürgen," in Ulrich A. Wien, ed., *Common Man, Society and Religion in the 16th century. Piety, morality and discipline in the Carpathian Basin* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2021), 126–127.

Seine Religionspolitik bestand eher in der Konsolidierung des trinitarischen Protestantismus auf Kosten des Antitrinitarismus.⁹ Der prägendste Ausdruck dieser neuen Religionspolitik war das sog. Innovationsgesetz von 1572, das öfters erneuert wurde. In der folgenden Tabelle wird die Entwicklung dieses Gesetzes veranschaulicht:

Landtag 1572	Zuerst was die Religionsangelegenheiten betrifft, den Beschluss, welcher zu den Zeiten des verstorbenen Fürsten, Seiner Hoheit bestand [...] haben wir von Reichswegen beschlossen, er solle in demselben Stand und in Kraft bleiben; wo aber jemand außer jenem Beschlusse in der Religion Neuerungen machte, wie denn Ew. Gnaden uns vortragen haben, dass es solche gäbe, so wollen Ew. Gnaden <i>den Franz Davidis und den Superintendenten zu sich rufen lassen, von denselben erfahren</i> , ob solche Männer anderer Religion sind, als die Religion, in der sie zu unsers verstorbenen Herrn Zeiten waren; wenn sie in absonderlicher und neuer Religion betroffen werden, <i>lasse sie Ew. Gnaden exkommunizieren, wenn sie auf diese Exkommunikation nicht achten, soll Ew. Gnaden zur Bestrafung solcher nach ihrem Verdienst Macht haben*</i>
Landtag 1573	Seine Hoheit soll die Autorität haben, sie [die Innovatoren] <i>entweder mit Gefangenschaft oder Tod oder mit anderen Strafen zu belegen**</i>
Landtag 1576	niemand in seiner Religion gestört, Neuerungen <i>nicht duldet***</i>
Landtag 1577	In Sachen der Religion soll Eure Hoheit laut der alten Artikel alle Stände erhalten und beschützen Seiner fürstlichen Würde gemäß, wenn es Innovationen gäbe oder geben würde, sollen diese nach der Befragung des Superintendenten bestraft werden, so daß alles in seinem Zustand bleibe. ****
Landtag 1578	Wir haben die Botschaft Deiner Hoheit vernommen, dass sich die unerhörten und (gottes)lästerlichen Innovationen verbreiten, [...] Wir haben [daher] beschlossen, dass wenn es jetzt wie auch in der Zukunft Innovationen geben sollte, <i>dann soll er [der Fürst] den Innovator [Neuerer] unverzüglich vor sich laden und [den Innovator] durch die Superintendenten der beiden Religionen, neben [welche] Deine Hoheit Obrigkeiten aus beiden Religionen in gleicher Anzahl stellen [soll], befragen lassen und wenn er als Innovator überführt wird, dann soll Eure Hoheit ihn ab officio [seines Amtes] entheben und entfernen; wenn aber [der Innovator] auch dann nicht aufhört, neue Ketzerereien zu verbreiten, dann soll Deine Hoheit befugt sein, ihn gemeinsam mit Deinen Räten zu bestrafen. Wer aber nicht berufen wurde [kein Geistlicher ist], der von seinem Amt nicht enthoben werden</i>

⁹ Szegedi, O istorie, 184–185.

	<i>konnte, sondern nur seine Irrungen [Irrlehren] verstreut, soll mox de facto, nachdem er auf diese Weise ausgefragt worden war und Deine Hoheit überzeugt haben sollte, nach seinen Taten bestraft werde. *****</i>
--	---

* MCRT II, 528; Georg Daniel Teutsch, *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, I (Hermannstadt, 1862), 97.

** MCRT II, 540–541.

*** MCRT II, 575.

**** MCRT III (Budapest, 1877), 122.

***** MCRT III, 125.

Was bei der Lektüre der Varianten des Innovationsgesetzes auffällt, ist die Fluktuation der Strenge sowie der Rolle der geistlichen und weltlichen Amtsträger. Das erste Innovationsgesetz (1572) ist explizit gegen die Antitrinitarier gerichtet, auch wenn der Begriff als solcher gar nicht vorkommt: das theologische Gutachten, aufgrund dessen der Fürst handeln sollte, wurde gemeinsam vom neuen Superintendenten (der ungarischen Gemeinden) Dionysius Alesius und von Franz Davidis als “theologischer Gutachter” erstellt. Die Strafe für den Innovator sollte vom Fürsten verhängt werden und bestand in der Exkommunikation. Die Version von 1573 enthält keine Hinweise auf irgendeine Religionsgemeinschaft mehr, sieht aber andersartige und – aus heutiger Sicht – strengere Strafen nämlich Gefangenschaft und sogar Tod vor.

1576 scheint sich der Ton gemildert zu haben, denn der Landtagsartikel erwähnt keine Strafe mehr und erledigt die Frage der Innovation eher bei-läufig in einem Satz, nämlich dass Innovationen nicht geduldet werden. 1577 wird zwar die Strafe vom Fürsten verhängt, aber die Hauptrolle spielt der Superintendent der jeweiligen Kirche, der das Gutachten ausstellt.

Das Innovationsgesetz von 1578 hat den längsten und komplexesten Text. Der Verdächtige wird vor den Fürsten gerufen, wo ihn eine Kommission bestehend aus den “Superintendenten der beiden Religionen” sowie aus den “Obrigkeiten aus beiden Religionen” beurteilt. Die Strafe ist Amtsenthebung und – entfernung. Sollte der “Innovator” trotzdem seine Lehren verbreiten, dann wird er ausschließlich vom Fürsten und seinen Räten verurteilt. Das Gesetz bringt auch eine Neuerung: bezog sich das Innovationsgesetz bis dahin nur auf Geistliche, so betrifft es von nun an auch Weltliche.

Wer waren die “beiden Superintendenten”? Eine mögliche Lesart wäre, dass es einerseits um den Superintendenten des Verdächtigen oder den verdächtigten Superintendenten (in diesem Fall Davidis) und andererseits um den Superintendenten einer anderen Konfession gehen könnte. Angesichts der konkreten kirchenpolitischen Lage, könnte der antitrinitarische und der reformierte Superintendent gemeint worden sein.

Es gibt aber auch eine andere Interpretationsmöglichkeit, und zwar, dass die beiden Superintendenten konfessionsfremd waren. Aber egal, wie die Frage der beiden Superintendenten ausgelegt wird, bleibt die Tatsache bestehen, dass die Frage der Innovation nicht mehr allein von der eigenen Kirche gelöst werden konnte. Somit sollte die Frage der Neuerer in Religionssachen sowohl von der eigenen Konfessionsgemeinschaft als auch von einer fremdkonfessionellen Instanz gelöst werden. Somit konnte Druck auf die eigene Gemeinde ausgeübt werden, die Frage intern zu lösen, damit nicht andere über die eigene Kirche entscheiden.¹⁰ Die Versuche von Biandrata, die weitere Entwicklung von Davidis' Theologie zu unterbinden,¹¹ werden in diesem Kontext verständlich.

Das Innovationsgesetz wurde, wie bereits festgestellt, zwar von der Entwicklung der antitrinitarischen Theologie geprägt, war aber mehr als die juristisch-politische Begleitung des intellektuellen Werdegangs von Franz Davidis sowie der radikalen antitrinitarischen Flüchtlinge, die sich zeitweilig in Klausenburg aufhielten (Jacobus Palaeologus, Adam Neuser, Matthias Vehe-Glirius).¹² Warum war aber das Innovationsgesetz ursprünglich gegen den Antitrinitarismus gerichtet und weshalb war es für die Antitrinitarier so gefährlich?

Die antitrinitarische Theologie verstand sich als offen und entwicklungsbereit, die keinerlei symbolischer Schriften ausser dem Apostolischen Bekenntnisses bedurfte. D.h., die Antitrinitarier formulierten zwar Bekenntnisse, nur hatten diese eher die Rolle einer Etappenbilanz gespielt und erhielten nie den Rang von symbolischen Schriften.¹³ Konkret bedeutete es, dass das antitrinitarische Bekenntnis von Großwardein 1569¹⁴ an Bedeutung und Relevanz verlieren konnte, wenn dessen Thesen von der theologischen Entwicklung überholt wurden, was ab 1572 tatsächlich auch eingetroffen war.

Unter dem Einfluss und mit der Mitarbeit von Johann Sommer, Jacobus Palaeologus und (mit Einschränkungen Adam Neuser und Matthias Vehe-Glirius) entfernte sich der siebenbürgische Antitrinitarismus von den ursprünglichen Positionen und gelangte von der Leugnung der Trinität zur Nichtanbetung Christi (Nonadorantismus). Für Giorgio Biandrata, den Urheber

¹⁰ Horn, *Hit*, 137.

¹¹ Ibid., 138.

¹² Eine Übersicht der Tätigkeit sowie der Theologie der genannten Gestalten des internationalen und siebenbürgischen Antitrinitarismus bieten Antal Pirnáts bereits zitiertes Buch, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, passim, sowie Szegedi, *O istorie*, 86–123, dessen Literaturverzeichnis auch die neueren Forschungen zum Thema auflistet, Ibid., 212–223.

¹³ Mihály Balázs, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 40, 86.

¹⁴ Lajos Nagy, Domokos Simén, eds., *A nagyváradi disputatio* (Kolozsvár, 1870) (Nachdruck der Ausgabe Klausenburg 1570), 19–22.

des Antitrinitarismus in Siebenbürgen, sowie für die gemäßigten Antitrinitarier bedeutete diese Entwicklung nicht nur einen theologischen Irrweg, sondern brachte die antitrinitarische Kirche in eine existentielle Gefahr.¹⁵

Deshalb versuchte Biandrata im Herbst 1578 durch die Einladung von Fausto Sozzini nach Klausenburg Davidis von der weiteren Radikalisierung seiner Theologie aufzuhalten. Die zwischen November 1578 und April 1579 fast täglich im Haus von Davidis stattfindenden Religionsgespräche zwischen dem italienischen gemäßigten Antitrinitarier und dem Klausenburger Reformator hatten allerdings ihr Ziel verfehlt, denn Davidis blieb seiner Überzeugung treu.¹⁶

Die Radikalisierung der antitrinitarischen Theologie wie auch der Kirche konnte demnach nicht aufgehalten werden, solange Franz Davidis das Bischofsamt innehatte. Aber wie weit konnte Franz Davidis lehrmäßig noch gehen, bevor der Fürst und die trinitarischen Protestanten der antitrinitarischen Kirche die Duldung versagt hätten?¹⁷ Biandrata ging es nicht es um die Person von Davidis, sondern um dessen Erbe¹⁸, an dessen Zustandekommen er sich einst auch beteiligt hatte.

Rekonstruktion des Prozessablaufs

Die Rekonstruktion des Prozessablaufs ist insoweit schwierig, als kein Prozessprotokoll überliefert wurde und es nur wenige und einseitige Quellen gibt: die Berichte oder eher Schilderungen zweier beteiligten, die Antwort von Fausto Sozzini auf die Anschuldigung der siebenbürgischen Antitrinitarier über seine Rolle in der Verurteilung von Davidis, die Korrespondenz von István Basilius sowie die Rechnungsbücher und Ratsprotokolle von Klausenburg.¹⁹ Die beiden Berichte, die als Grundlage für die Rekonstruktion des Prozesses dienen, sind der Brief von Lukas Trausner, dem Schwiegersohn von Franz Davidis, an (mit grosser Wahrscheinlichkeit) Matthias Vehe-Glirius²⁰, sowie der Bericht des Jesuiten János Leleszi vom 9. Juni 1579 an seinen Ordensgeneral.²¹

Die beiden Texte schildern erwartungsgemäß den Ablauf des Prozesses aus

¹⁵ Pirnát, *Die Ideologie*, 173; Balázs, "Franz Davidis," 85–86; Horn, *Hit*, 137.

¹⁶ Zusammenfassend Szegedi, *O istorie*, 133–135.

¹⁷ Horn, *Hit*, 137.

¹⁸ *Ibid.*, 137.

¹⁹ Bodor, "Újabb adatok," 1209.

²⁰ Lucas Trausner, "Scriptum Fratrum Transylvanorum ad NN," in Róbert Dán, ed., *Defensio Francisco Davidis and De dualitate tractatus Francisci Davidis (Cracoviae 1582)* (Budapest, Utrecht: Akadémiai Kiadó, Bibliotheca Unitariorum, 1983), 236–277.

²¹ Bodor, "Újabb adatok," 1212–1216; vgl. Antal Pirnát, "Il martire e l'uomo politico (Ferend Dávid e Biandrata)," in Róbert Dán, Antal Pirnát, eds., *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century* (Budapest, Leiden: Akadémiai Kiadó, Brill, 1982), 158; Róbert Dán, "Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc," in *Keresztény Magvető* 107 (2001), 18.

radikal entgegengesetzten Gesichtspunkten²², so dass die Erzählungen desselben Ereignisses verschiedenartig gewichtet sind. Somit ist das Ergebnis zwar identisch – die Verurteilung von Franz Davidis – der Weg dahin hingegen nicht. Die Unterschiede ergeben sich nicht nur aus den religiösen Differenzen – Jesuit versus radikaler Antitrinitarier²³ – sondern auch aus der Rolle der Erzähler im Prozess selbst. Leleszi stellte sich als die graue Eminenz der Anklage dar²⁴, während Trausner angesichts der Krankheit seines Schwiegervaters, der kaum noch stehen und sprechen konnte, Franz Davidis die Stimme verlieh und stellvertretend für den Reformator sprach.²⁵

Die vornehmlich protestantische Geschichtsschreibung rekonstruiert seit dem 18. Jahrhundert den Prozessablauf aufgrund des Berichtes von Trausner, was nicht allein auf konfessionelle Vorbehalte, sondern auch auf die Tatsache zurückgeht, dass der schwer auffindbare Bericht Leleszis bis 1965 in Handschrift verblieben war.²⁶ Doch selbst nach der Veröffentlichung des Berichtes bleiben die Vorbehalte bestehen, die genau mit seiner Rolle in der Organisation des Prozesses verbunden sind, die sich Leleszi zuschreibt und dabei (angeblich) seine Bedeutung übertreibt.

In Leleszis Bericht steht der Autor quasi im Mittelpunkt des Prozesses, dessen Ablauf er allein ausgedacht haben soll, indem er den Fürsten überzeugt habe, keine theologische Disputation, sondern einen Prozess im rechtlich-politischen Sinn zu organisieren.²⁷ Dass der Jesuit es geschafft haben sollte, den Fürsten so kurzfristig zu überzeugen, ohne den Ablauf des Prozesses durcheinanderzubringen und

²² Dán, *Mathias Vehe-Glirius*, 18.

²³ Lukas Trausner beteiligte sich nach dem Tod seines Schwiegervaters an der Identitätssuche des siebenbürgischen Antitrinitarismus. Er konvertierte allerdings 1604 zum Katholizismus. Seine Konversion als Häftling in der Devaer Burg (dort, wo auch sein Schwiegervater zwischen Juni – November 1579 gefangen gehalten worden war) kann auf den ersten Blick als opportunistischer Schritt interpretiert werden, wenn wir nicht wüssten, dass Trausner seinem katholischen Glauben treu blieb (was in Klausenburg nach 1604 nicht gerade karrierefördernd war), Mihály Balázs, „Trausner Lukács „megtérése“, in *Keresztény Magvető* 103 (1997): 1, 11–18.

²⁴ Bodor, „Újabb adatok“, 1213–1214.

²⁵ „[...] *valetudinem meam aegram & fractam vides, manus siquidem Domini tetigit me, linguam ademit, ut ego pro me respondere non possim, concedatur filio meo (generum capite ostendebat, manus enim amiserat iam) pro me loqui, haec Princeps non intellexit, quod linguam infelix D. Franciscus voluere vix posset, generum, quid celit, querit, exponit is petitionem Soceri [...]*“, Trausner, „Scriptum Fratrum Transylvanorum“, 257.

²⁶ László Lukács SJ, László Polgár SJ, eds., *Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica unitis*, II (Romae, 1965), 353–357. Der Text wurde dem siebenbürgischen Publikum, das keinen Zugang zu der genannten Ausgabe hatte, erst 1968 bekannt, als der Althistoriker (und unitarischer Pfarrerssohn) András Bodor den Bericht in ungarischer Übersetzung in der Kulturzeitschrift *Korunk* veröffentlichte.

²⁷ Dán, „Matthias Vehe-Glirius“, 18–19.

die Beteiligten zum Protest zu bewegen²⁸, ist der Hauptgrund des Misstrauens. So scheint Leleszi in seinem Bericht an den Ordensgeneral Everard Mercurian seine Tätigkeit in Siebenbürgen aufgehübscht zu haben, nachdem er sowohl vom Ordensgeneral als auch von seinen Ordensbrüdern wegen seines politischen Engagements kritisiert worden war.²⁹ Ein weiterer Grund für die (mögliche) Übertreibung Leleszis könnte darin bestehen, dass er die entscheidende Rolle der reformierten Geistlichen im Ausgang des Prozesses herabsetzen wollte³⁰, um seine Rolle umso stärker hervorzuheben.³¹

Die Sitzordnung für die Teilnehmer war von ihrem Status als Mitglieder der Anklage oder als Angeklagte bestimmt. So saßen auf der einen Seite Fürst, Adel und Hof, während ihnen gegenüber der Hauptankläger Biandrata stand.³² Links saßen trinitarische Geistliche vom Königsboden und aus den Partes. Dazwischen standen bzw. saßen Franz Davidis und Lukas Trausner als Angeklagte, umgeben von Leibwächtern.³³

Der Prozess wurde vom Kanzler Sándor Kendi³⁴ im Namen des Fürsten³⁵ mit

²⁸ Ibid., 19.

²⁹ István Bartók, "A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond," in Ágnes R. Várkonyi, ed., *Magyar reneszánsz udvari kultúra* (Budapest: Gondolat, 1987), 138–140.

³⁰ Horn, *Hit*, 140.

³¹ Dán, "Matthias Vehe-Glirius," 19; ein weiteres Argument für die zweifelhafte Qualität der Berichterstattung aber auch der Quelle selbst ist ein Satz im vorletzten Absatz des Briefes an den Ordensgeneral, in dem der Jesuit behauptet, dass Lukas Trausner später von Franz Davidis abgefallen sei, Bodor, "Újabb adatok," 2016. Da der Brief sechs Tage nach dem Prozess verfasst wurde, konnte Leleszi den späteren Lebensweg von Trausner nicht kennen, egal ob unter dem Abfall von seinem Schwiegervater seine Konversion zum Katholizismus (Leleszi starb 1595, also 9 Jahre vor dem Übertritt von Trausner) oder seine weitere Radikalisierung unter dem Einfluss von Christian Francken zu verstehen sei.

³² "caput& os", Trausner, "Scriptum," 253.

³³ Ibid., 253–254; János Kénosi Tözsér, István Uzoni Fosztó, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, I (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), 288; bei Leleszi ist der Saal voll mit reformierten und sächsischen Geistlichen, Bodor, "Újabb adatok," 1215.

³⁴ Sándor Kendi wurde von seinen Zeitgenossen wie auch von der unitarischen Geschichtsschreibung als Unitarier betrachtet, obwohl er eigentlich Reformierter war, der allerdings zur Zeit des Prozesses mit einer unitarischen Frau verheiratet war (zwei seiner vier Ehefrauen waren Unitarierinnen). Kendi galt als einer der Antitrinitarier, die die theologische Entwicklung von Franz Davidis ablehnten, Horn, *Hit*, 7, 137, 154. Kendi war somit ein Beispiel für die konfessionelle Fluidität, die die adlige Elite Siebenbürgens ab den 1570er Jahren kennzeichnete, wobei diese Fluidität sich sowohl auf die theologischen Optionen mehrerer Generationen (etwa: Vater antitrinitarisch, Sohn katholisch, Enkel reformiert) als auch auf die Schwierigkeit, wenn nicht gar Unmöglichkeit der genauen konfessionellen Zuschreibung bezieht (vor allem die Jesuiten scheinen von dieser konfessionellen Vielfalt überfordert gewesen zu sein, weshalb sie alle Nichtkatholiken als Antitrinitarier oder Atheisten bezeichneten). Ibid., 8–9, 144–145.

³⁵ *vox Principis*, Trausner, "Scriptum," 254.

einer Rede eröffnet, in der sich der Kanzler über die religiöse Lage beklagte, weil es viele Innovationen und Auseinandersetzungen gäbe, wobei genau jene, die darüber wachen müssten, dass sich keine Blasphemien und Innovationen verbreiten, die Urheber dieser Lehren und Auseinandersetzungen seien; deshalb sei es nötig, die Verbreitung solcher Irrlehren zu verhindern.³⁶ Auf die Eröffnungsrede folgte die Rede von Biandrata, in der dieser hervorhob, dass er Davidis vergeblich ermahnt habe, seine theologischen Neuerungen einzustellen.³⁷

Sándor Kendi verlas daraufhin die Anklage gegen Davidis, die auf Innovation und Blasphemie lautete.³⁸ Franz Davidis bat den Fürsten, dass sein Schwiegersohn (Lukas Trausner) an seiner Stelle spreche.³⁹

Der Bericht von Leleszi weicht an dieser Stelle etwas ab, weil er sich vornehmlich auf die Vorbereitung des Prozesses konzentrierte, wobei er sich als Drahtzieher des Ereignisses in Szene setzte. Das Prozessprotokoll, das ihm der Fürst am Vorabend der Verhandlungen sandte, soll, wie bereits erwähnt, aufgrund seiner Empfehlungen entstanden sein. Die Punkte III-V des Protokolls sehen folgenden Ablauf vor: Franz Davidis wird von den unitarischen Gemeinden der Innovation angeklagt; sollte er die Anklage verleugnen, dann kann seine Aussage mit seinen Schriften sowie mit Zeugen als unwahr bewiesen werden. Sollte aber Davidis die Anklage als wahr annehmen, dann würden Biandrata und die restlichen antitrinitarischen Geistlichen sowie Geistliche

³⁶ *Princeps, affectus sit, cum intellexisset schismata, & sectiones (255) religione, inauditasque innovationes indies in hac patria nostra oriri, & maxime ab ijs quorum intererat eiusmodi blasphemias in Deum, & in sanctissimum verbum eius compescere, ne vero virus hoc ulterius serperet, & pestifera doctrina errorum, in hominum cordibus altiores radices ageret, sedulo se cavere voluisse, velleque pro officio quae res etiam causa suisset, quod D. Franciscum Davidis hactenus in custodia asservari voluisset. Sed ne tumultuarie in negotio procedetur, edictum velle Cels. suam ne quis loqui ausit nisi interrogatus, haec vero res non parvum D. Francisci amicis incussit terrorem, verebantur enim ne omnino indicta & inaudita causa damnaretur miser, sed mox subiecit his exceptis qui se mutuo accusarunt, ibid., 254–255; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 289.*

³⁷ *Doctor surrexit, & facta solenni protestatione in haec verba ora resoluit. Illustrissime Princeps, Clarissime Senatores, egregij ac nobiles universi, protestor coram Deo, & Cels. vestra, ac omnibus vobis me coacte fecisse, facereque quod facio, ego enim D. Franciscum ab anno iam, aut ulterius monui, hortatus sum per literas, oretenus, imo & per fratres ex professo ad illum missos, ut ab hac innovatione cessaret [...], Trausner, "Scriptum," 255; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 289.*

³⁸ *Tu vero audi Francisce Davidis, certissime ad Illustrissimum Principem perlatus est, te in doctrina innovasse, & blasphemias contumelias in Deum & filium eius Jesum Christum in publicis concionibus, Claudiopoli pro suggestu iactasse, nec hoc per incertos rumores sua Celsitudo edocta est, sed hi fratres discipuli & cooperarii tui (pseudofratres digito ostendens) quibus cum in ecclesia, te apud Illustrissimum Principem de tulerunt, & huius accusarunt innovationis, Trausner, "Scriptum," 256; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 289–290; MCRT III, 27.*

³⁹ Trausner, "Scriptum," 257; Franz Davidis hatte einen Schlaganfall erlitten, so dass er kaum noch stehen und sprechen konnte.

anderer (protestantischen) Konfessionen aufgrund der Schriften beweisen, dass Davidis' Lehre nicht nur neu, sondern auch blasphemisch sei. Sollte dieser Fall eintreten, sei keine Disputation mehr nötig, denn Davidis könnte laut Innovationsgesetz bestraft werden.⁴⁰ Leleszi wollte den Fürsten überzeugen, keine theologische Disputation zu veranstalten, sondern einen "normalen" Prozess gegen den Klausenburger Reformator zu führen. Der Versuch der Anklage (wie auch der Verteidigung), den Prozess nicht in eine theologische Auseinandersetzung zu verwandeln, prägt den gesamten Ablauf. Wer hinter dieser Idee stand, der Jesuit Leleszi oder der Fürst selbst, ist in diesem Kontext nicht von Bedeutung.

Der Kanzler Kendi stellte zwei Fragen an Davidis, zu der Biandrata noch eine dritte hinzufügte. Kendis Fragen bezogen sich auf die Anrufung Christi im Gebet⁴¹, während Biandrata Davidis fragte, ob der der Autor der vorgebrachten Schriften sei.⁴² Franz Davidis antwortete zuerst auf die Frage über die Autorschaft der Schriften, wobei er nur jene als eigene anerkannte, die tatsächlich von ihm stammten, nicht aber jene, die ihm zugeschrieben wurden, und beantwortete danach beide Fragen von Kendi mit Ja.⁴³

Kendi antwortete auf die sarkastische Bemerkung von Biandrata, dass Davidis judaisiere⁴⁴, sowie auf den Antwortversuch von Davidis mit der grundlegenden Aussage des Prozesses: der Fürst will nicht wissen, ob die Lehre von Davidis wahr, sondern ob sie neu sei.⁴⁵ Kendis Klarstellung führte zu einer heftigen Auseinandersetzung zwischen Biandrata und Davidis/Trausner, welche

⁴⁰ Bodor, "Újabb adatok," 1214.

⁴¹ *Quaereris D. Francisci Davidis primum, an hoc pro concione dixeris, Christum in precibus non esse invocandum, Secundo, quod qui Christum inocent, perinde peccent ac si beatam Mariam, Petrum, Paulum, & alios Sanctos mortuos invocarent*, Trausner, "Scriptum," 257; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 290; MCRT III, 27; Bodor, "Újabb adatok," 1216.

⁴² *hic Doctor adiecit, aliquid de scripto D. Francisci, an fateretur suum esse*, Trausner, "Scriptum," 257; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 290.

⁴³ *Primum quod ad scriptum attinet, quae nostra sunt, ea nostra esse non negamus, quae vero aliena, & nostro nomine vendicamus. [...] invocatio Christi vera cordis fiducia facienda, in literis sacris nunquam praecepta, aut mandata a Deo reperitur, Ergo ea non potest Deo esse grata. Quod vero ad secundum quaesitum pertinet, dixi: Si vero extra scripturam sacram commentis humanis & nostrae rationis ductu rationes invocari, rimari & scrutari volumus, iisdem certe rationibus, & sanctos tum vivos tum mortuos invocare possumus.* Trausner, "Scriptum," 258–259; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 290; MCRT III, 27; in Leleszis Bericht kommen nur die Fragen vor, nicht aber die Antwort von Davidis/Trausner, Bodor, "Újabb adatok," 2014.

⁴⁴ *Doctor sarcastico risu subinde in haec prorumpit verba, ad Iudaismus reditis*, Trausner, "Scriptum," 259.

⁴⁵ *sua Celsitudo hoc non scrutatur, sed neque scire satagit, verane sint haec nec ne, ut doceatis haec nova non esse*, Trausner, "Scriptum," 260; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 290; MCRT III, 27.

in der Forderung Biandratas gipfelte, die 15 (Davidis zugeschriebenen) Thesen vorzulesen.⁴⁶ Lukas Trausner unterbrach aber die Lektüre mit der Bemerkung, dass der Fürst nur wissen will, ob die Thesen neu, nicht aber ob sie wahr sind.⁴⁷

Am zweiten Tag begann der Prozess mit der Diskussion, ob der Nonadorantismus eine Innovation sei oder nicht.⁴⁸ Nach der Beweisführung von Trausner fragte Biandrata, ob Franz Davidis das Urteil der polnischen Gemeinden annehme⁴⁹, worauf Trausner entgegnete, dass die antitrinitarischen Gemeinden in Siebenbürgen frei seien und nur vom Landtag und den Adligen, nicht aber von fremden Mächten abhingen.⁵⁰

Gleichzeitig betonte Trausner, von Biandrata herausgefordert, dass er nicht im Namen der ganzen Kirche, sondern nur im Namen von Davidis sowie im eigenen spreche.⁵¹ Davidis erklärte daraufhin, dass er sich dem Urteil der polnischen Gemeinden beuge, aber nicht mehr disputieren möchte, nachdem Biandrata ihn erneut zur Diskussion der Thesen der polnischen Gemeinden aufforderte.⁵² Biandrata erklärte, dass sich die polnischen Gemeinden

⁴⁶ *Interea instat Doctor ut theses legantur (nam D. Franciscum innovatorem esse se probaturum, tam impressis quam scriptis libris ultro receperat) quas ex scriptis & responso D. Francisci ad scriptum (261) Fausti facto, veteratorie partim mutilato. & detorto scripti sensu, partim transpositis in alium sensum verbis, partim falso citatis collegerat, incipiunt legere*, Trausner, "Scriptum," 261. Die sog. 15 Thesen (*Theses quibus Davidis Francisci sententia de Christi munere explicatur, una cum antithesis Ecclesiae a Fausto Socino conscripti*) aufgrund derer Franz Davidis angeklagt wurde, galten lange Zeit als Erfindung von Giorgio Biandrata. Erst mit der Entdeckung des Buches von Matthias Vehe-Glirius (Nathanael Elianus), *Mattanjah das ist, ein kurtzes unnd nützliches schreiben sehr notwendig einem jeden Christen der durst und lieb zur wahrheit hat zulesen, dan in im viel und mancherlei stuck und puncten, die ware Christliche Religion aus der Bibel recht zu finden, sehr nothwendig in dieser itziger zeit da mancherlei Lehr unnd secten sich erheben, aus Hailiger geschrift grundtlich tractirt werden, geschrieben* (Köln, 1578), wurde klar, dass selbst wenn die Thesen Davidis nur zugeschrieben worden wären, sie trotzdem keine Erfindungen von Biandrata waren, sondern in der Theologie von Matthias Vehe-Glirius wurzelten. Von den 15 Thesen, zu denen Biandrata noch eine hinzufügte, sind die Thesen 5, 6, 7 und 8–13 mit der nonadorantistischen Theologie von Franz Davidis vereinbar, Text der Thesen vgl. Pirnát, "Matthias Vehe-Glirius," 15–16; George H. Williams, "The Christological Issues Between Francis Dávid and Faustus Socinus During the Disputation on the Invocation of Christ, 1578–1579," in *Antitrinitarianism*, 300–310.

⁴⁷ *Principem enim de veritate alterutrius assertionis nolle cognoscere, sed an nova vel recepta sit antea ista ipsorum assertio id de monstrari velle*, Trausner, "Scriptum," 261; Kénosi, Tözsér, Uzoni, *Erdélyi Unitárius Egyház* I, 290.

⁴⁸ Trausner, "Scriptum," 265–266; Kénosi, Uzoni, *Erdélyi Unitárius Egyház* I, 291.

⁴⁹ Trausner, "Scriptum," 267.

⁵⁰ *respondit Lucas, Ecclesiae nostrae sunt liberae a sola libertate regni & nobilitatis pendentes, quae uti ex aliis regnis non dependet, ita neque religionis nostrae libertas alio respicere debet*, Trausner, *Ibid.*, 267.

⁵¹ *Ipso dicente non pro Ecclesia, sed pro se&socero loqui*. *Ibid.*, 267.

⁵² *Ego me iudicio & censurae bonorum virorum in Polonia existentium submittam [...] Respondit*

zur Anbetungswürdigkeit Jesu Christi bekennen würden.⁵³ Die Ankläger verpflichteten die Teilnehmer, einen Eid zu leisten, dass sie sich an den Innovationen (von Davidis) nicht beteiligt hätten.⁵⁴ Der erste, der das tat, war Biandrata⁵⁵, gefolgt von anderen antitrinitarischen Geistlichen, zu denen auch der spätere Superintendent Demetrius Hunyadi gehörte.⁵⁶

Dieser Eid, den auch die anwesenden trinitarischen Geistlichen leisten mussten, war eigentlich eine Abstimmung über das Schicksal von Franz Davidis, oder genauer, seines theologischen Erbes.⁵⁷ Die Haltung der trinitarischen Geistlichen wird in den beiden Berichten verschiedenartig dargestellt: während in Trausners Bericht die sächsischen Geistlichen sich der Abstimmung enthalten⁵⁸ und die reformierten mit einer einzigen Ausnahme Davidis für schuldig befinden⁵⁹, gibt es in Leleszis Bericht keinen Unterschied im Verhalten der Geistlichen, die genauso wie der Grossteil der antitrinitarischen Adligen, Davidis verurteilen.⁶⁰ Hinter Leleszis Bericht (sollte er tatsächlich von ihm

D. Franciscus mortem praesentens, ego deinceps non disputaturus sum. Ibid., 267; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 291.

⁵³ *Tum Doctor acclamat, oh optime promittit, Polonicarum Ecclesiarum iudicio se subscrip-turum, ipsi vero Poloni, trecentae videlicet Ecclesiae consentiunt in (268) doctrina de invocando Christo,* Trausner, "Scriptum," 267–268; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 291.

⁵⁴ *horrendum & terribile accusatoribus nostris impositum est iuramentum, super eo videlicet an ipsi fuerint participes & conscii huius innovationis & opinionis, demum an sit blasphemia in Deum,* Trausner, "Scriptum," 268.

⁵⁵ *Ego Georgius Blandrata fateor coram Deo omnipotente, & filio eius Domino Iesu Christo, coram sanctis Angelis, & electis Dei, me huius opinionis Francisci Davidis in nullo esse nec fuisse unquam participem vel conscium, affirmoque esse novam, praeterea horrendam in Deum filium eius blasphemiam.* Ibid., 269.

⁵⁶ *sic alij consequenter, quorum numerus continebat, 25. vel circiter personas, inter quos Demetrius ille.* Ibid., 269.

⁵⁷ "So betraf der trotz alledem in Gang gesetzte Prozess gegen Franz Davidis nicht so sehr den betagten und kranken Bischof, sondern vielmehr sein Erbe," Horn, *Hit*, 137.

⁵⁸ *Porro Saxones antiquam suam cantilenam canentes, se ab Augustana Confessione nunquam defecisse, sed nunc quoque in eam constanter persistere, nolentes quippiam contra eandem com-mittere, causa in praesenti nullam se ferre posse censuram affirmarunt,* Trausner, "Scriptum," 270; MCRT III, 28; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 292.

⁵⁹ *Post hoc Hungarienses trinitarij iurare perrexerunt, quorum unus (is erat Pastor Ecclesiae rivuliensis) cum caeteri omnes in necem D. Francisci facta conspiratione iurassent, volens salvare conscientiam, adiecit, ego meam conscientiam, adiecit, ego meam conscientiam volo esse libe-ram, calculumque meum nolo quocunque obligare, fateor vero conscientiose, me innovationis D. Franciscum non damnare. Nam adhuc tempore Varadianae, cum fateretur, unum illum Deum Israelis audiendum propositum, esse solum patrem Christi, exclusit a divinitate filium & spiritum sanctum, quo licet explicite non negaverit, Christum adorandum, implicitetamen revera negavit, tunc etiam. Nihil igitur nunc innovasse eum dico, quo audito caeteri graviter eum exceperunt, quod descivisset ab eis.* Ibid., 270; Kénosi, Uzoni, Erdélyi Unitárius Egyház I, 292.

⁶⁰ Bodor, "Üjabb adatok," 1216.

stammen) konnte natürlich auch die Absicht stehen, die Schwächen, inneren Konflikte und Ablehnung des siebenbürgischen Antitrinitarismus hochzuspielen, um damit die Chancen für den Beginn einer Jesuitenmission zu erhöhen. Trausners Darstellung fußt aber auch nicht auf einer differenzierten Sicht der trinitarischen Protestanten, denn ausser den radikalen Antitrinitariern, zu denen er (bis 1604) gehörte, waren für ihn alle anderen der Verachtung würdig.

Die Haltung des einzigen reformierten Geistlichen, der Davidis nicht der Innovation anklagen wollte, verdient es, hervorgehoben zu werden. Sein Argument ist nämlich, dass Davidis sich von seiner Lehrmeinung aus dem Jahr 1569, die in Form eines Bekenntnisses im Rahmen der Großwardeiner Disputation vorgelesen wurde, nicht entfernt habe.⁶¹ D.h., der Nonadorantismus sei schon im Großwardeiner Bekenntnis enthalten. Damit aber wurde die Ungenauigkeit des Innovationsbegriffs bloßgestellt. Es ging in diesem Prozess also nicht nur darum, ob Davidis theologisch erneuert habe oder nicht, sondern auch darum, was Innovation eigentlich bedeutet.

Die Thorenburger Synode von 1579 verwirft, wie bereits erwähnt, in der vierten These den Vorwurf der Innovation:

*Ut igitur nemo pius ipsum Deum, qui ex confusa et indigesta mole omnia eduxit, seu lucem e tenebris splendescere fecit, distributis singulis speciebus in suas classes, Innovationis merito accusabit, neque Christum et Apostolos condemnabit: Sic et eos, qui in depellendis Anti-Xti tenebris laborant, nullo Juris praetextu paenis subjiciendos esse declarabit. Tales enim non inuovant, verum quae falsa interpretatione et superstitionibus involutae et in obscurum sepultae. Fuerunt, ea pristino suo nitori restituere conantur et in suas sedes avitas reponunt.*⁶²

Die Suche nach der Wahrheit, die die Säuberung von falschen Auslegungen und Aberglauben voraussetzt, ist somit keine Innovation, sondern der Kampf gegen die Finsternis des Antichrists. Diese Meinung wurde, wie die Vorgeschichte sowie der Ablauf des Prozesses belegen, nicht von allen Antitrinitariern geteilt.

Die Enthaltung der sächsischen Geistlichkeit bei der Abstimmung bringt eine neue Dimension ins Spiel: die Geistlichen Augsburgerischen Bekenntnisses enthalten sich, indem sie sich auf ihre eigene Bekenntnistreue berufen und nicht, indem sie ihre Meinung zum Innovationsverdacht gegen Davidis äußern.

⁶¹ *Nam adhuc tempore Varadianae, cum fateretur, unum illum Deum Israelis audiendum propositum, esse solum patrem Christi, exclusit a divinitate filium & spiritum sanctum, quo licet explicite non negaverit, Christum adorandum, implicitetamen revera negavit, tunc etiam. Nihil igitur nunc innovasse eum dico [...],* Trausner, "Scriptum," 270.

⁶² Elek Jakab, *Dávid Ferencz emléke. Eliteltetése és halála háromszázados évfordulójára, II: Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életjárához* (Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1879), 74.

Theologisch gesehen scheinen sie nicht erfasst zu haben, worum es in diesem Prozess geht, politisch hingegen sind sie die einzigen, die den Sinn dieses Prozesses begriffen haben.

Das Urteil wurde vom Kanzler Kendi im Namen des Fürsten sowie des Jesuiten (Leleszi) verkündet.⁶³ Davidis' Lehrmeinung wurde als Blasphemie verurteilt.⁶⁴ Die Ankläger baten den Fürsten, das Leben von Davidis zu schonen, während Biandrata Davidis versicherte, für ihn beim Fürsten zu intervenieren.⁶⁵

Der Ablauf des Prozesses, der scheinbar sein Ziel erreicht hatte – Davidis wurde zwar verurteilt, kam aber mit dem Leben davon, sodass er nicht zum Märtyrer wurde, während die Zukunft der antitrinitarischen Kirche durch die Wahl eines neuen Superintendenten gesichert werden konnte – wurde aber von den reformierten Geistlichen gestört.⁶⁶ Sie forderten den Tod von Davidis, weil er ein falscher Prophet sei, der laut dem mosaischen Gesetz mit dem Tod bestraft werden müsse und bedrohten den Fürsten als Hüter beider Tafeln mit der göttlichen Strafe für ihn, seine Frau und seine Nachkommen.⁶⁷ Die Forderung nach Davidis' Hinrichtung hatte nicht nur die fürstliche Würde angegriffen, sondern auch den Ausgang des Prozesses in eine Richtung gebracht, die sowohl der Fürst als auch Biandrata gerne vermieden hätten.⁶⁸

So konnte die Reaktion des Fürsten nur eine Verschärfung des Urteils sein, welches von Kendi, im Namen des Fürsten gesprochen wurde: Davidis wurde bestraft, weil er aus eigenem Verstand, ohne die Genehmigung der Kirche Gotteslästerliches verkündigt und gegen das Innovationsgesetz verstossen habe, so dass der Fürst an ihm ein Exempel statuieren werde, um anderen die Lust am

⁶³ *nomine Principis, suo & Iesuitae*, Trausner, "Scriptum," 270; Kénosi, Uzoni, *Erdélyi Unitárius Egyház* I, 292.

⁶⁴ *D. Francisci opinionem tanquam blasphemam damnavit*, Trausner, "Scriptum," 270.

⁶⁵ *accusatores apud Principem instant supplices, ut vitae D. Francisci connuere velit, cum nondum capitaliter aut criminaliter pronunciatum esset, sumpto argumento ex dicto Christi, & Interea Doctor secedens ab eis, rediit ad D. Franciscum, & eum complexu tenens, haec in aurem dicebat. Noli timere ego inveniam gratiam apud Principem, respondente D. Francisco, age, age, perge uti coepisti, multi imo & Princeps ipse amplexum hunc osculum Iudae interpretati sunt.* Ibid., 271.

⁶⁶ Horn, *Hit*, 137–138.

⁶⁷ *orationem trinitarij Hungarienses, exceperunt sanguinaria plane oratione sumpta ex praecepto Moysi dato, de interficiendo Pseudopropheta confirmantes multis rationibus, omnino debere interfici D. Franciscum tanquam blasphemum [...] Te Princeps Illustrissime, custodem utriusque tabulae, hodie una cum coniuge&liberis, & omni posteritate, citamus ex officio nostro, ad tribunal tremendi iudicis iesu Christi quem hic blasphemavit, si hunc vivere permittis*, Trausner, "Scriptum," 271–272; Kénosi, Uzoni, *Erdélyi Unitárius Egyház* I, 292; die Parallele zur Passionsgeschichte Christi ist unübersehbar.

⁶⁸ Horn, *Hit*, 137.

Innovieren zu nehmen.⁶⁹ Davidis wurde zur Gefängnisstrafe verurteilt.⁷⁰ Lukas Trausner kam ebenfalls ins Gefängnis, weil das Innovationsgesetz von 1578 für alle und nicht nur für Geistliche galt.⁷¹

Der Rat von Klausenburg sowie ein Teil des antitrinitarischen Adels versuchten durch teure Geschenke die Freilassung von Franz Davidis zu erwirken.⁷² Nach dem Tod von Kristóf Hagymássy 1577 gab es aber keine Antitrinitarier mehr im fürstlichen Rat sowie in den engsten Kreisen der politischen Elite und somit auch keine Fürsprecher mehr für die Sache der radikalen Antitrinitarier.⁷³

Der Prozess hatte die öffentliche Laufbahn des Klausenburger Reformators beendet, ohne aber sein Erbe vernichten zu können. Dass Davidis seinem Denken konsequent treu geblieben war, belegt nicht nur der Prozess, sondern auch sein Bekenntnis aus dem Jahr 1579.⁷⁴

⁶⁹ *Intellexit Illustrissimus Princeps totum hoc negotium, quomodo tu tui cerebri ductu, neglectoque consensu Ecclesiae, in hanc Atheam, execrabilem, & inauditam blasphemiam proruperis, & contra decreta regni publicaveris innovaverisque sua igitur Celsitudo in te iuxta demeritum tuum statuet exemplum, quod etiam alios ab eiusmodi phanaticis innovationibus detertere debeat*, Trausner, "Scriptum," 272; Kénosi, Uzoni, *Erdélyi Unitárius Egyház* I, 292; Horn, *Hit*, 138.

⁷⁰ Trausner, "Scriptum," 272–273.

⁷¹ *Agitur legem de innovatione ministros non autem se premere, sed obviatum illi confestim est, lex enim lata statim est eiusmodi videlicet, deinceps non solum ecclesiasticas, sed etiam seculares personas eidem poenae obnoxios fore, quicunque ducem erroris & damnatae opinionis D. Franciscum Davidis sequeretur, ea statim lege fertur & gratiae Principis incarcerationis traditur*. Ibid., 274–275; Kénosi, Uzoni, *Erdélyi Unitárius Egyház* I, 294.

⁷² Eintragung vom 28. März 1579, Protocoalele adunărilor generale, Sign. 14–1–85–144 I/3 (1569–1584), Bl. 188 (a), Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, Fond Primăria Municipiului Cluj-Napoca, Protocoalele adunărilor generale, Sign. 14–1–85–145; Elek Jakab, *Dávid Ferenc emléke. Eliteltetése és halála háromszázados évfordulójára*, I (Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1879), 232–233; Horn, *Hit*, 139; nach der Verurteilung von Franz Davidis versuchte der Rat von Klausenburg, die Heimkehr von Franz Davidis zu erlangen, Eintragung vom 3. Juli 1579, Protocoalele adunărilor generale, Sign. 14–1–85–144 I/3 (1569–1584), Bl. 194 (b).

⁷³ Georg Haner, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum Inde a primis populorum originibus ad haec usque tempora* (Francofurti et Lipsiae: Fölginer, 1694), 300; Horn, *Hit*, 139.

⁷⁴ "Alles, was die Heilige Schrift über Christus schreibt, nehme ich mit Ehrfurcht und Achtung an, aber ich kann nicht annehmen, dass [Christus] eins sei mit Gott und dem Vater gleich und [er] kann auch das Werk der Schöpfung, des Erhaltes, der Ehre und der Herrlichkeit nicht durchführen, die allein dem Vater gebühren, und die vom Vater nicht weggenommen und dem Sohn gegeben werden können, sondern der Unterschied zwischen [Vater und Sohn] muß bewahrt werden, denn alles kommt von Gott, während von Gottes Sohn, durch sein Blut, sein Kreuz und seinen Tod, alles [was es gibt] sich in der neuen Schöpfung, Aussöhnung [und] Wiedergeburt befindet." Johannes Sommer, *Refutatio scripti Petri Caroli editi Witebergae* (Cracoviae, 1582), 54.

Die Stellung des Prozesses gegen Franz Davidis in der Religionspolitik des Fürstentums

a. Die Glaubwürdigkeit der Religionsgesetzgebung

Der Prozess gegen Franz Davidis fand im Kontext der Neuorientierung der Religionspolitik Siebenbürgens unter der Herrschaft der Báthory-Brüder statt. Die erste Phase dieser Religionspolitik begann mit dem Innovationsgesetz 1572 und endete mit der Berufung der Jesuiten nach Siebenbürgen 1579.⁷⁵ Mit anderen Worten: am Anfang stand die protestantische Konfessionsbildung, während am Ende der katholische Missionsorden *par excellence* ins Land hineingelassen wurde, ohne den Protest der mehrheitlich protestantischen Stände hervorzurufen.⁷⁶

In dieser Entwicklungslinie spielte der Prozess gegen Davidis eine entscheidende und wegweisende Rolle. So wie es aus der reinen Ereignisgeschichte des Prozesses hervorgeht, war der Weissenburger Prozess gegen Franz Davidis vom 1.–3. Juni 1579 eine Notlösung und zwar in mehrfacher Hinsicht: einerseits, weil der Landtag in Thorenburg am Georgentag 1579 scheiterte, andererseits, weil Giorgio Biandrata alle Mittel ausgegangen waren, um die weitere Radikalisierung der antitrinitarischen Theologie zu verhindern und sie somit als innere Frage der antitrinitarischen Kirche lösen zu können.⁷⁷

Auch für den Fürsten war der Prozess eher ein notwendiges Übel.⁷⁸ Trotzdem führte für Christophor Báthory kein Weg am Prozess vorbei, wenn er die Glaubwürdigkeit des (fünfmal erneuten) Innovationsgesetzes retten wollte.⁷⁹ Der Fürst stand also unter Handlungszwang, denn die Lage wurde durch den Druck der Stände und seines eigenen Gewissens als bekennender Katholik erschwert.⁸⁰

So wurden Giorgio Biandrata und Christophor Báthory zu den Hauptakteuren der Anklage, weil sie die *causa Davidis* nicht dem Zufall überlassen konnten: sollte er sterben, ohne seine Lehre widerrufen zu haben, oder sollte sich der Innovationsverdacht als unwahr erweisen, dann stand der Radikalisierung der antitrinitarischen Kirche nichts mehr im Wege⁸¹, wobei

⁷⁵ Ildikó Horn ist allerdings der Meinung, dass der Landtagsartikel von 1579, der die Niederlassung der Jesuiten in Siebenbürgen genehmigte, eigentlich kein religionspolitischer Artikel war, weil weder die Mitglieder der Gesellschaft Jesu noch die zu errichtende Schule als Vertreter bzw. Einrichtung der katholischen Kirche angesehen wurden, Horn, *Hit*, 141.

⁷⁶ Ibid., 140.

⁷⁷ Ibid., 137.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid., 138.

⁸¹ Ibid.

das Ansehen des Fürsten und der Stände sowie der vom Landtag erlassenen Religionsgesetze unter diesen Umständen Schaden genommen hätte.

Der Landtagsartikel von 1578 verleiht der weltlichen Obrigkeit⁸² eine dem Superintendenten gleichrangige und diesen ergänzende Rolle. Der Innovationsverdacht erhielt somit eine politische Dimension, wodurch der Druck auf die jeweiligen Konfessionsgemeinschaften zusätzlich erhöht wurde. Angesichts der grundlegenden Rolle des Adels im siebenbürgischen Antitrinitarismus war es kein Zufall, dass der Prozess zwar mit der Teilnahme des Fürsten aber unter der Leitung von Sándor Kendi verlief, der als Unitarier aus der davidisfeindlichen Fraktion galt.⁸³

Die Strafe sollte laut Landtagsartikel vom Fürsten verhängt werden und bestand aus Amtsenthebung und Entfernung aus den Reihen der Geistlichkeit (falls es um einen Geistlichen ging). Im Fall von Davidis hätte also die Strafe die Enthebung vom Amt des Superintendenten und Entfernung aus den Reihen der Geistlichkeit lauten können. Dieses wäre auch das erhoffte Ergebnis des Prozesses gegen ihn gewesen.

Interessanter ist aber die Handhabung der Rückfälligen, weil in diesem Fall nur noch der Fürst und seine Räte entscheiden konnten. Die Innovation wurde somit zur rein politischen Angelegenheit, die der Kontrolle der jeweiligen Konfessionsgemeinschaften völlig entglitt. Laut dem Gesetz von 1578 war der Strafbestand im Fall Davidis erfüllt, so dass der Prozess die Kompromislösung war, die noch eine gewisse Kontrolle der Antitrinitarier über die eigene Kirche erlaubte.

Wenn der Verdächtige ein Weltlicher war – Lukas Trausner im Falle des Prozesses gegen Davidis –, dann wurde ihm ebenfalls ein theologisches Gutachten ausgestellt, wobei die Strafe allein vom Fürsten verhängt wurde. Das Innovationsgesetz von 1578 kann somit als Höhepunkt in der Entwicklung der Maßnahmen gegen die theologischen Neuerer gelten, denn es nimmt der Innovation die theologisch-klerikale Dimension und wird somit für jedes Mitglied der Gesellschaft gültig.

Mit dem Prozess gegen Franz Davidis sollte ein Exempel statuiert werden⁸⁴, wie das auch aus dem (ersten) Urteil hervorgeht: Der Fürst statuiert an Davidis ein Exempel, um weiteren Innovatoren die Lust an der theologischen Neuerung zu nehmen. Das Innovationsgesetz sollte folglich keine bloße Drohgebärde ohne rechtliche Konsequenzen mehr bleiben.

⁸² Ich verwende diesen Begriff, weil er umfassender ist als jener des Adels. Sollte der Verdächtige zur sächsischen Nation gehören, dann war dessen politischer Vorgesetzter kein Adliger.

⁸³ Horn, *Hit*, 137, 145.

⁸⁴ *Ibid.*, 138.

Der erste Tag des Prozesses ist ein Pendeln zwischen Innovations- und Blasphemieverdacht vernehmbar, wobei Anklage und Verteidigung in dieser Frage einer Meinung waren. Beide bestanden darauf, dass der Prozess keine theologische Wahrheitsfindung sei und auch nicht werden dürfe, sondern dass die juristische Interpretation der Lehrmeinung von Franz Davidis im Mittelpunkt der Verhandlung bleiben müsse. Daher wurde der entscheidende Satz des Prozesses von Anklage und Verteidigung ähnlich formuliert, nämlich:

Anklage	Verteidigung
Der Fürst will nicht wissen, ob Franz Davidis' Lehrmeinung wahr, sondern ob sie neu ist.	Der Fürst will nur wissen, ob Davidis' Thesen neu, nicht aber ob sie wahr sind.

Es ging also im Prozess nicht um die theologische Wahrheit, um Orthodoxie oder Häresie, sondern um die Einhaltung des Gesetzes. Was der Prozess verhandeln sollte, war folglich die Frage, ob die Lehre des Nonadorantismus neu sei und gegen das Innovationsgesetz verstossen habe. Die Anklage versucht, den Prozess nicht in eine theologische Auseinandersetzung zu bringen und somit einen möglichen Blasphemieverdacht vermeiden, der zu einem anderen Prozessausgang hätte führen können.

Wichtiger als der theologische Inhalt der Lehraussagen von Davidis war also die Glaubwürdigkeit des Innovationsgesetzes. Inwieweit aber die Lehraussagen das Innovationsgesetz verletzt hatten oder nicht, konnte nur im Kontext der eigenen Lehrentwicklung festgestellt werden. Was für Davidis und die radikalen Antitrinitarier nichts anderes war, als ein Weiterdenken der eigenen Fundamente, also im Grunde genommen keine Neuerung sein konnte, bedeutete für seine trinitarischen wie (gemäßigt) antitrinitarischen Gegner das Verlassen ebendieser Fundamente und somit eine Innovation. Der Prozess war somit ein religionspolitisches Ereignis, in dem die Trennung zwischen dem Inhalt und der juristisch-politischen Akzeptanz der Lehre unmöglich war.

b. Der Prozess und die Gesellschaft Jesu in Siebenbürgen

Die Rolle der Jesuiten im Prozess gegen Davidis wurde laut Ildikó Horn von der Geschichtsschreibung übertrieben.⁸⁵ Der einzige Jesuit am Weissenburger Hof mochte sich als graue Eminenz am Zustandekommen des Prozesses gesehen haben, aber wir wissen eigentlich gar nicht, ob sein Bericht echt ist. Das heisst allerdings nicht, dass es keine Beziehung zwischen dem Prozess und der Ansiedlung der Jesuiten in Siebenbürgen gegeben haben konnte. Auffällig ist nämlich, wie mühelos und ohne jeden Protest der mehrheitlich protestantischen

⁸⁵ Ibid., 140.

Stände die Jesuiten nach Siebenbürgen gerufen wurden, sich in Siebenbürgen niederlassen und ihre Tätigkeit beginnen konnten, und zwar in einer Zeit, in der weder ein Machtvakuum herrschte noch die trinitarischen protestantischen Kirchen Anzeichen von Schwäche gezeigt hätten.⁸⁶

Ildikó Horn stellt deshalb folgende Hypothese auf: im Frühjahr 1579, also quasi am Vorabend des Prozesses gegen Franz Davidis, wurde mit großer Wahrscheinlichkeit eine Absprache zwischen den Vertretern des gemäßigten Antitrinitarismus und jenen des Fürsten getroffen, die über die Zukunft von Davidis verhandelt habe. Franz Davidis sollte beseitigt werden, wobei im Gegenzug dazu die Lage der Katholiken verbessert werden sollte. Die Hypothese stützt sich auf folgende Tatsachen: der Prozess gegen Davidis sowie der plötzliche Wandel in der Religionspolitik der Báthorys⁸⁷, zu dem eben auch die Niederlassung der Gesellschaft Jesu in Siebenbürgen und der Beginn ihrer Lehrtätigkeit gehören. Zu diesen kommen noch die Bemühungen der Báthorys hinzu, in Rom die Wiederherstellung des 1556 aufgelösten katholischen Bistums zu erwirken, wobei der Preis die Ausbremsung der Antitrinitarier gewesen wäre.⁸⁸

Die Beziehungen zwischen dem Prozess gegen Davidis und der Niederlassung der Jesuiten sind nicht zu übersehen. Die Ansiedlung der Jesuiten in Siebenbürgen erfolgte parallel zur Verurteilung von Davidis, wobei die Verhaftung des Klausenburger Reformators genau dann vollzogen wurde, als der erste Jesuit in Siebenbürgen erschien und im Klausenburger Vorort Monostor ein Gebäude sowie das dazugehörige Grundstück der Gesellschaft Jesu geschenkt wurde; während des Prozesses wurde der erste Entwurf des zu gründenden Kollegs ausgearbeitet und zwei Monate nach dem Urteil wurde die Schule eröffnet.⁸⁹

Aus dieser Perspektive könnte die Hypothese aufgestellt werden, dass der Prozess gegen Franz Davidis nicht nur für die eigenen Untertanen, sondern genauso auch für das Ausland, genauer die päpstliche Kurie galt. Der Bericht von Leleszi (sollte er echt sein) ist aus dieser Perspektive verständlich. Wenn der Jesuit die Haltung der protestantischer Gegner von Davidis im Vergleich zu Trausner undifferenziert beschrieben hatte, dann geschah es nicht wegen seiner Oberflächlichkeit, sondern weil für seine Zielsetzung das Bild einer breiten, konfessionsübergreifenden Front gegen den Klausenburger Reformator wichtiger war.

⁸⁶ Ibid., 137–142.

⁸⁷ Zwischen 1571–1579 gibt es keine einzige Maßnahme zugunsten der Katholiken, mehr noch, sie werden nicht einmal in den Landtagsartikeln erwähnt, vgl. Szegedi, *O istorie*, 174. Es gibt allerdings auch keine antikatholischen Landtagsbeschlüsse wie jene von 1566 und 1569.

⁸⁸ Horn, *Hit*, 140.

⁸⁹ Ibid., 139.

Beide Berichte vermitteln mit oder ohne Absicht das Bild eines Herrschers, der religionspolitisch die Oberhand behält. Für den Jesuiten wie auch für die Kurie konnte es von grösster Bedeutung sein, dass der katholische Herrscher zwar für seinen Glauben (noch) nichts Konkretes unternehmen konnte, hingegen fähig war, einerseits gegen die schlimmsten Formen der Ketzerei erfolgreich vorzugehen, andererseits aber auch den Großteil der protestantischen Stände für diesen Zweck einzuspannen.

Der Prozess gegen Franz Davidis – ein Schauprozess?

Laut dem Innovationsgesetz von 1578 hätte die Amtsenthebung von Franz Davidis ausgereicht, womit sowohl Biandrata als auch Christophor Báthory ihr Ziel erreicht hätten. Franz Davidis wäre kein Märtyrer geworden, während die Radikalisierung der antitrinitarischen Kirche aufgehalten worden wäre. Somit konnte zumindest in den Augen der Davidisgegner die antitrinitarische Kirche ohne eine allzu grosse Opferleistung gerettet werden.

Dass der Prozess dennoch einen ganz anderen Ausgang genommen hatte, war der Kursänderung zu verdanken, die die reformierten Geistlichen aus den Partes verursachten. Für die reformierten Geistlichen war Davidis ein falscher Prophet und Gotteslästerer. Der Fürst musste kraft seines Amtes als Hüter beider Tafeln das mosaische Gesetz einhalten und Davidis hinrichten lassen. Aus der biblizistischen Sicht dieser Geistlichen war somit der Fürst der Blasphemie schuldig, wenn er Davidis am Leben lassen sollte.

Die Antwort des Fürsten, vermittelt von Kendi, war somit ein Kompromis. Franz Davidis wurde der Gotteslästerung, der Innovation und der Übertretung der Regeln der eigenen Kirche zugleich angeklagt. Davidis hatte demnach sowohl das Gesetz des Staates, das Gesetz der eigenen Kirche aber auch das mosaische Gesetz übertreten⁹⁰, als er aus der Sicht seiner Gegner im Alleingang Lehren verkündete.

Aus der Sicht seiner innerkirchlichen Gegner wurde Davidis' Amtsenthebung und Entfernung für die Überlebensfähigkeit der antitrinitarischen Kirche notwendig. Davidis hatte tatsächlich viele Gegner unter den antitrinitarischen Geistlichen und Adligen gehabt.⁹¹ Diese enge Beziehung, ja geradezu Abhängigkeit des siebenbürgischen Antitrinitarismus von Landtag und Adel wurde während des Prozesses von Lukas Trausner auch behauptet.⁹² Diese Abhängigkeit der antitrinitarischen Gemeinden vom Adel wurde aber zum Verhängnis, vor allem, wie bereits erwähnt, infolge des Todes von Kristóf Hagymássy es

⁹⁰ Lev. 24, 16.

⁹¹ Horn, *Hit*, 139.

⁹² Trausner, "Scriptum," 267.

keine radikalen Antitrinitarier mehr in den höchsten Kreisen der Macht gab, die Davidis hätte beschützen können.

a. Die Teilnahme trinitarischer Geistlicher am Prozess

Auffällig am Prozess ist die Teilnahme trinitarischer Geistlichen Augsburgerischen und Helvetischen Bekenntnisses und nicht ihrer Superintendenten, denn laut der beiden Prozessberichte befand sich im Saal kein anderer Superintendent ausser Franz Davidis. Dass diese anderskonfessionellen Geistlichen trotzdem eingeladen wurden, hatte mehrere Gründe.

Zum einen war das Innovationsgesetz seit 1577 nicht nur für die antitrinitarischen, sondern für Geistliche aller Konfessionen gültig. Franz Davidis war somit das Exempel, das für alle Konfessionen statuiert wurde. Die wichtigste Lehre des Prozesses war schließlich, dass Innovatoren unabhängig von ihrer konfessionellen Zugehörigkeit bestraft werden. Dieses könnte erklären, warum nicht die Superintendenten, sondern Ortsgeistliche am Prozess teilnahmen. Die Geistlichen bildeten das Medium, durch welches die Botschaft des Prozesses unmittelbarer und schneller in die Gemeinden hineingetragen werden konnte als durch Vermittlung der Superintendenten und Synoden.

Somit wurde das Ziel der Abschreckung eher erreicht als durch die Beteiligung der Superintendenten. Das Gesetz sollte zuerst auf das Individuum abschreckend wirken; wenn dieses ausblieb, dann konnte mit dem Gesetz auf die Gemeinde Druck ausgeübt werden, damit die Frage der Innovatoren als innere Angelegenheit der jeweiligen Gemeinde gehandhabt⁹³ und nicht dem Urteil von Konfessionsfremden unterworfen werde. Ich würde noch einen weiteren Schritt tun und folgende zugespitzte Aussage formulieren: die Frage der Innovatoren sollte laut dem Landtagsartikel von 1568 gelöst werden, damit das Gesetz von 1578 nicht zur Anwendung gelange. Genauer: die Entscheidung sollte auf der Ebene der Gemeinde bleiben (wie 1568), um nicht Fremden überantwortet zu werden (wie 1578), die womöglich nicht nur den Innovator, sondern auch die gesamte Gemeinde (Kirche) hätten bestrafen können. Laut dem Innovationsgesetz von 1578 konnte aber die Frage der Neuerer nicht mehr innerhalb der eigenen Kirche bleiben. Die trinitarischen Geistlichen vertraten gewissermaßen ihre Superintendenten, so dass ihre Beteiligung am Prozess in dieser Hinsicht legitim war.

Warum nahmen aber reformierte Geistliche aus den Partes und nicht aus den siebenbürgischen Komitaten und den Szeklerstühlen teil? Eine möglich Antwort wäre, dass die genuin siebenbürgischen reformierten Gemeinden noch viel zu jung, unerfahren und womöglich antitrinitarisch "kontaminiert" waren. Schliesslich war der Adel in den Komitaten noch größtenteils antitrinitarisch, was womöglich zu einer konzilianteren Haltung der Geistlichen geführt hätte.

⁹³ Horn, *Hit*, 137.

Die Reformierten in den Partes hingegen, die sich an Debrezin orientierten, waren glaubensstark und kämpferisch, denn schließlich waren die Partes das Bollwerk des reformierten Glaubens in der Glanzzeit des politisch geförderten Antitrinitarismus. Dass sich einer dieser Geistlichen gegen die Verurteilung von Davidis wendete und zwar mit der Begründung, dass der Klausenburger Reformator von seiner Lehre, so wie sie 1569 während der Großwardeiner Disputation zusammengefasst wurde, nicht abgewichen sei und somit auch der Innovation nicht angeklagt werden könnte⁹⁴, vermochte es nicht, an der Haltung seiner Amtsbrüder und somit auch am Ausgang des Prozesses zu ändern.

Eine andere Frage betrifft die (laut dem Bericht von Trausner) abweichende Haltung der Geistlichen Augsburgischen Bekenntnisses. Warum haben sich die sächsischen Geistlichen der Abstimmung enthalten? Meine Hypothese ist folgende: die Geistlichen Augsburgischen Bekenntnisses hatten erkannt, dass es in diesem Prozess nicht (nur) um Franz Davidis ging. Sie begründeten ihre Enthaltung nämlich nicht damit, dass Davidis nicht innoviert hätte, sondern dass sie von ihrem Bekenntnis nicht abgewichen hätten.

Diese Entscheidung entsprang einem politischen Pragmatismus, denn wenn sie über eine konfessionsfremde Kirche entscheiden konnten, dann durften sich auch Anderskonfessionelle in die Angelegenheiten der Kirche Augsburgischen Bekenntnisses einmischen. Angesichts der Lage in der Kirche Augsburgischen Bekenntnisses wird diese Haltung verständlicher. Schliesslich konnte die theologische Entwicklung in der *Ecclesia Dei nationis Saxonicae* nach 1572 auch hinterfragt und möglicherweise der Abweichung vom Augsburgischen Bekenntnis bezichtigt werden.⁹⁵

Ein anderer Grund könnte die konfessionsgeographische Lage der meisten Gemeinden Augsburgischen Bekenntnisses gewesen sein. Abgesehen von den Gemeinden am Ostrand des Königsbodens, in den Hörigendörfern der Komitate sowie in Hetzeldorf (Mediascher Stuhl) und Alzen (Leschkircher Stuhl) hatten die meisten Gemeindeglieder Augsburgischen Bekenntnisses kaum unmittelbare Kontakte zu Antitrinitariern und befanden sich auch nicht in konfessioneller Konkurrenz zu ihnen. Allerdings konnte die allzugrosse Nähe etwa zur mächtigen antitrinitarischen Familie Gerendi (Hetzeldorf, Alzen

⁹⁴ Trausner, "Scriptum," 270.

⁹⁵ Georg Daniel Teutsch, *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, II (Hermannstadt, 1883), 215, 224–225, 228–229; Haner, *Historia ecclesiarum*, 301–302; Edit Szegedi, "Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550–1680)," in *Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig*, Heft 2 (2006), 151–153, 167, 171.

oder Kerz) ausreichen, um zur vorsichtig-neutralen Haltung der Geistlichen Augsburgischen Bekenntnisses während des Prozesses beizutragen.

c. Was spricht für einen Schauprozess und was spricht dagegen

Als Schauprozesse werden am ehesten die sog. Moskauer bezeichnet die gewissermaßen ihr "klassisches" Beispiel darstellen.

"Schauprozesse waren Bühnen, auf denen ein Drama aufgeführt wurde, ein Konflikt zwischen den Mächten des Guten und des Bösen, der mit der Niederlage bössartiger Feinde endete".⁹⁶

Sie waren Erziehungsinstrumente und dienten als Medium für die Weltanschauung der (politischen) Macht⁹⁷, indem sie die Waffe der Abschreckung für reale und potentielle Gegner einsetzte. Aus diesem Grund waren und sind Schauprozesse öffentlich.⁹⁸

Schauprozesse hatte es aber auch in der Vormoderne gegeben, wobei der bekannteste wahrscheinlich der öffentliche Ketzerprozess gegen Jan Hus 1415 in Konstanz war.⁹⁹ Somit ist die Frage, ob der Prozess gegen Franz Davidis ein Schauprozess war, nicht anachronistisch. Der Vergleich mit dem Konstanzer Prozess gegen Hus ist genau wegen der absichtlichen Öffentlichkeit der beiden Prozesse angebracht, wodurch sie sich von den durchschnittlichen Ketzerprozessen (oder auch Hexenprozessen) unterschieden, bei denen das Publikum vom Verhör ausgeschlossen, zur Hinrichtung hingegen zugelassen wurde.

Schauprozesse waren demnach Instrumente der sozialen Abschreckung, indem an ausgewählten Individuen oder Gruppen ein Exempel statuiert wurde. Daher die große Öffentlichkeit dieser Prozesse. Weil der Ausgang des Prozesses von vorneherein feststand, ging es eigentlich gar nicht um Prozesse im wahren Sinn des Wortes, da die Schuld oder Unschuld des/der Angeklagten nicht erst im Prozessverlauf festgestellt, sondern nur die anfängliche Schuldzuweisung bestätigt wurde.

Verglichen mit dem Prozess gegen Hus war jener gegen Davidis auch ein Ketzerprozess. Hus wurde "als ein überführter, wahrer, offensichtlicher und verstockter Ketzer, der die Irrtümer Wyclifs vertrete, mit seinen Predigten und Texten Christen verführte, den Bann missachtete und sich anmaßte,

⁹⁶ Jörg Baberowski, *Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt* (München: C.H. Beck, 2012), 168.

⁹⁷ Ibid., 168.

⁹⁸ Ibid., 170.

⁹⁹ "Entgegen den Regeln eines Ketzerprozesses wurde ihm mehrmals öffentliches Gehör vor einer Kommission gewährt," Karel Hruza, *Jan Hus. Annäherungen an Konstrukte einer wirkmächtigen Vita* (München, 2015), 5 https://www.vifaost.de/fileadmin/sonstige_materialien/Themenportale/Karel_Hruza.pdf, 5.

direkt an Christus zu appellieren [...]” verurteilt und zum Tod auf dem Scheiterhaufen verurteilt.¹⁰⁰

Der Prozess gegen Davidis war insoweit komplizierter, als sowohl die ursprüngliche Anklage als auch das Urteil milder waren als ihre endgültige Form. Sowohl Blasphemie als auch Innovation galten zwar als schwere Verbrechen, aber das Urteil, das ursprünglich gefällt werden sollte, wäre verhältnismäßig milde ausgefallen: es hätte einerseits die Laufbahn von Franz Davidis beendet und Verbreitungsmöglichkeit seiner Ideen eingeschränkt, wenn nicht gar eingestellt, ihm aber andererseits ein Leben in Freiheit ermöglicht. Damit hätten Christophor Báthory und Giorgio Biandrata ihr Ziele erreicht, ohne Davidis zu einem Märtyrer zu machen. Somit hätte der Prozess seine didaktische Absicht erfüllt, indem durch die Enthebung von Davidis aus dem Bischofsamt und möglicherweise auch seinen Ausschluss aus den Reihen der Geistlichkeit, einerseits den Innovatoren das Handwerk erschwert, andererseits der weiteren Radikalisierung der antitrinitarischen Theologie Einhalt geboten worden wäre. Somit hätte der Fürst das Ansehen des Innovationsgesetzes gesichert und die fürstliche Macht konsolidiert, während Biandrata die Verwandlung des Antitrinitarismus aus einer maßgebenden Kirche Siebenbürgens in eine Sekte verhindert hätte. Diese Ziele waren aber nur mit einem vergleichsweise milden Urteil zu erlangen.

Damit aber der Prozess sein Ziel erreicht, brauchte er eine grosse Öffentlichkeit, die von der Teilnahme der trinitarischen Geistlichen Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses gesichert wurde. Diese Geistlichen sicherten zusammen mit den gemäßigten Antitrinitariern nicht nur den “richtigen” Ausgang des Prozesses, sondern ermöglichten sowohl die Öffentlichkeit des Prozesses als auch dessen Breitenwirkung, da die konfessionsfremden Teilnehmer die Nachricht schnell und unkompliziert in ihre Gemeinden hineintragen konnten. Sie dienten somit als Medium für die Aussage des Prozesses.

Durch diese Öffentlichkeit erreichte der Prozess auch ein anderes Ziel, nämlich die Durchsetzung des (erneuerten) Innovationsgesetzes von 1578. Dabei war Davidis nur das Exempel, da die Gültigkeit des Gesetzes sich konfessionsübergreifend auf alle Geistliche bezog. Dieses haben die sächsischen Geistlichen verstanden und sich der Abstimmung enthalten. Franz Davidis war das Exempel, betroffen waren aber alle, da der Gesetzestext so formuliert war, dass Fragen der theologischen Innovation nicht mehr im Bereich der eigenen Konfessionsgemeinde bleiben konnten.

All diese Kennzeichen, die für einen Schauprozess plädieren, werden aber vom Unterschied zwischen dem beabsichtigten und dem endgültigen

¹⁰⁰ Ibid., 3.

Urteil relativiert, welches erst nach der heftigen Intervention der reformierten Geistlichen gefällt wurde. Eigentlich war das Urteil ein Kompromis zwischen dem beabsichtigten milderen Urteil und der radikalen Forderung der Reformierten, Davidis mit dem Tod zu bestrafen. Anders gewendet, das endgültige Urteil war ein Kompromis zwischen den politischen, genauer, religionspolitischen Interessen des Fürsten und der gemäßigten Antitrinitarier und der biblizistischen Forderung der reformierten Geistlichen aus den Partes.

Der Aufschrei der Reformierten stellte aber auch die Machtverhältnisse auf den Kopf, da die Geistlichen vom Fürsten erwarteten, dass er ihre Forderung erfülle. Das konnte aber der Fürst nicht gelten lassen. So wurde Franz Davidis verurteilt, weil er die Gesetze des Landes, der eigenen Kirche sowie das mosaische übertreten hatte. Dass er nicht zum Tod, sondern nur zur Kerkerstrafe verurteilt wurde, war ein Beweis dafür, dass der Fürst den Forderungen der Geistlichen nicht nachgab und den politischen Interessen den Vorrang gewährte. Wir könnten fast sagen, dass der Ausgang des Prozesses vom Zufall bestimmt wurde.

Der Prozess gegen Franz Davidis kann somit als ein Versuch zu einem Schauprozess bezeichnet werden. Es gibt ein Kennzeichen dieser Art von Prozessen, die wir weder in den Ketzer- noch in den Schauprozessen des 20. Jahrhunderts antreffen, nämlich die Weigerung, ein Todesurteil zu fällen. Denn während die "klassischen" Schauprozesse, allen voran die Moskauer Prozesse, keine Reintegration des/der Angeklagten beabsichtigten (was in den meisten Fällen schon wegen des Todesurteils nicht in Frage kam), so ging der Weissenburger Prozess 1579 davon aus, dass der Angeklagte zwar seiner öffentlichen Ämter entkleidet werde, als Privatmensch weiterhin Mitglied der Gesellschaft bleiben könnte, allerdings unter der Bedingung der Einhaltung des Gesetzes gegen Innovationen.

Ob ein Schauprozess im wahren Sinne des Wortes im Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts überhaupt möglich gewesen wäre, ist ein Thema für weitere Forschungen.

UN PROCES POLITIC ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVI-LEA?

Rezumat

Procesul împotriva lui Francisc David (1–3 iunie 1579, Alba Iulia) a fost un eveniment de prim rang al Principatului, însemnând de fapt un punct de turnură în politica religioasă a Principatului dar și în istoria antitrinitarismului din Transilvania. Având în vedere că scopul acestui proces a fost de a da exemplu prin pedepsirea lui Francisc David ca inovator

și blasfemiator, iar procesul era public, se poate pune problema, dacă ar putea fi considerat un proces politic. Argumentele pro (publicitatea procesului, asigurată și de participarea clerului de alte confesiuni, intenția didactică a procesului) și contra (sentința finală a fost de fapt urmarea unei turnuri neașteptate în desfășurarea procesului) duc la concluzia că putem vorbi mai degrabă de o tentativă de proces politic.

DOUĂ TESTAMENTE ALE CANTACUZINILOR MOLDOVENI DIN SECOLELE XVII-XVIII ȘI CÂTEVA NOTE DESPRE CTITORIILE FAMILIEI (DELENI ȘI ȚIBUCANI)*

Petronel Zahariuc**

Cuvinte cheie: Moldova, Cantacuzino, testamente, ctitorii, sigilografie

Keywords: Moldova, Cantacuzino, wills, foundation, sigilography

Despre puține familii boierești din Moldova se poate spune, ceea ce se poate spune despre familia Cantacuzino: aparent istoria ei este foarte bine cunoscută, însă, cu adevărat, încă mai este mult... până departe, adică până la scrierea unei temeinice monografii închinată Cantacuzinilor moldoveni. Efortul, întru totul lăudabil, de a aduna într-un volum aproape tot ce se cunoștea despre întreaga familie Cantacuzino, inclusiv despre ramura ei din Moldova, depus de regretatul Mihai Dim. Sturdza, este mai degrabă un început de drum, un îndemn pentru continuarea cercetării, prin generosul cadou oferit celor interesați, care, astfel, nu ar mai trebui să muncească pentru a defini stadiul cercetării. Totuși, lângă acest volum enciclopedic¹, cercetătorul interesat trebuie să așeze monografiile și edițiile de documente datorate lui N. Iorga² și

* Comunicare la conferința: *Networks and Society*, organizată de Faculty of Letters, History and Theology of the West University of Timișoara, 17–18 martie 2022. Comunicare și articolul au fost realizate în cadrul unui grant acordat de Ministerul Educației și al Cercetării, CNCS-UEFISCDI, proiectul PN-III-P4-ID-PCE-2020-0263.

** Universitatea Alexandru Ioan Cuza Iași, Facultatea de Istorie, b-dul Carol I, nr.11, e-mail: zahariuc@uaic.ro

¹ *Familii boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, III (Familia Cantacuzino), coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza (București: Editura Simetria, 2014).

² N. Iorga, *Despre Cantacuzini. Studii istorice bazate în parte pe documentele inedite din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino* (București, 1902), CLXIII p.; N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino scoase în cea mai mare parte din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino* (București, 1902), 360 p.; N. Iorga, *Documentele ramurii Canta a Cantacuzinilor moldoveni*, în *Studii și documente cu privire la istoria românilor* (București, 1904), 173–226, etc. Vezi și Andrei Pippidi, “Priviri asupra Cantacuzinilor, ieri și azi,” în *Familii boierești din Moldova și Țara Românească*, III, 16–20.

I. C. Filitti³, precum și articolele, necuprinse în enciclopedie, scrise de Nicolae Stoicescu⁴, Ștefan S. Gorovei⁵ și de semnatarul acestor rânduri⁶, și, bineînțeles, documente inedite păstrate în fonduri și colecții arhivistice din țară și din străinătate.

Un asemenea document, însă edit, testamentul lui Toderașco (Iordache) Cantacuzino mare vistiernic, a fost publicat de N. Iorga, fiind folosit în istoriografia românească doar de Ștefan S. Gorovei⁷, care a considerat că documentul “pare făcut în preajma morții sau măcar în preajma plecării la Țarigrad”. Data morții lui Toderașco Iordache Cantacuzino a fost propusă tot de Ștefan S. Gorovei: “fostul vistiernic a închis ochii puțină vreme înainte de 14 februarie 1686 – probabil spre sfârșitul anului 1685 ori la începutul celui următor”⁸, însă reperele stabilite: ultima mențiune documentară a lui Toderașco Iordache Cantacuzino (26 august 1685) și o însemnare a lui Vasile Cantacuzino în catastiful familiei, cu data 14 februarie 1686, sunt destul de fluide, pentru că fostul mare vistiernic era în țară în decembrie 1685, când a cumpărat mai multe părți de moșie din satele Șerbănești⁹

³ Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino* (București, 1919), 351 p. + tablouri genealogice.

⁴ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)* (București: Editura Enciclopedică, 1971), 361–367.

⁵ Ștefan S. Gorovei, “Cantacuzinii moldoveni,” *Magazin istoric* XVII (nr. 4 <193>, 1983): 13–17, 26, (nr. 5 <194>, 1983): 15–18, (nr. 6 <195>): 33–34.

⁶ Petronel Zahariuc, “Observații asupra unor sigilii medievale moldovenești (I),” *Arhiva Genealogică* IV <IX> (1997, nr. 1–2): 255–266; Petronel Zahariuc, “Două catastife ale Cantacuzinilor moldoveni din veacul al XVII-lea,” *Revista de Istorie Socială* IV-VII (1999–2002): 184–195. Partea despre sigiliile Cantacuzinilor din cel dintâi articol a fost preluată, cu toptanul, neținând seamă de cât de dificilă era și este munca de arhivă pentru identificarea fiecărui sigiliu în parte, alături de meșteșugul paleografic necesar pentru descifrarea semnăturilor, de Mihai-Bogdan Atanasiu, în articolul “Patrimoniul heraldic al Cantacuzinilor moldoveni,” *Opțiuni istoriografice* VII/2 (2006): 107 (planșa III, nr. 7–17), având și o palidă trimitere, *pour la bone bouche*, care după opt ani a dispărut săraca, planșa fiind preluată *tale-quale* de același autor și intitulată: “Iscălituri ale Cantacuzinilor moldoveni din sec. XVII-XVIII”, fiind folosită ca imagine pentru deschiderea unui articol din volumul *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească*, III, 364 (o parte dintre sigilii au fost reluate și la p. 524), fiind singurele ilustrații la care s-a folosit un asemenea procedeu. Starea de lucruri s-a îndreptat către fâgașul cel bun prin intervenția heraldistului Tudor-Radu Tiron (vezi Tudor-Radu Tiron, Mihai-Bogdan Atanasiu, “The Noble Heraldry of the Premodern Moldavia,” *Analele Științifice ale Universității “Alexandru Ioan Cuza”*, Iași, s. istorie LXV (2019): 321).

⁷ Ștefan S. Gorovei, “Epigrafie, genealogie, istorie,” în Constantin Rezachevici, ed., *Izvoare istorice, artă, cultură și societate. În memoria lui Constantin Bălan (1928–2005)* (București: Editura Speteanu, 2010), 256.

⁸ Ibid.

⁹ Biblioteca Academiei Române (în continuare voi cita: BAR), Documente istorice, MCDXLV/15 (21 decembrie 1685); Ibid., MCDXLV/16, 17, 18 (trei zapise, din 22 decembrie 1685),

și Liești¹⁰, din ținutul Tecuci, precum și în ianuarie și în prima săptămână a lunii februarie 1686, când a continuat să cumpere părți din aceste sate.¹¹ După această dată, pe la începutul primăverii, Toderașco Iordache Cantacuzino a fost trimis la Constantinopol, iar cumpărăturile din Șerbănești și în Liești au fost continuate de fiul său, Ion (Ioniță) Cantacuzino (3 aprilie 1686).¹²

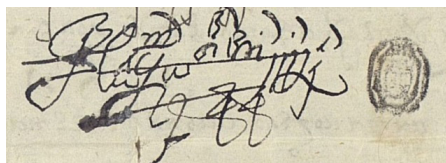

Fig. 1

Despre plecarea marelui vistiernic la Țarigrad (Constantinopol), din porunca lui Constantin vodă Cantemir, ca să-l pârască pe vărul său, Dumitrașco vodă Cantacuzino, în domnia căruia fusese “alfa și omega în Țara Moldovii”¹³, a scris nepotul lui de soră, cronicarul Ion Neculce: “Iar după ce-au vinit Cantemir vodă la scaonul domnii în Iași, trimis-au boiari de țară la Poartă după Dumitrașco vodă de l-au pârât la Udriiu. Și au trimis și pe vărul-său, Toderașco vistiernicul Cantacozino, împreună cu ceilalți boiari, de l-au pârât tot la ochi. [...] Așijderea și Toderașco vistiernicul, după ce s-au pârât cu Dumitrașco vodă acolo la Udriiu, s-au războlit și au murit. Și fiindu Șerban vodă cu dânsul văr primare, au trimis cu mare cheltuială de i-au luat oasăle de la Udriiu. Și li-au adus prin Țara Munteniască și li-au adus în Moldova, de li-au îngropat ficiorii lui în mănăstire în Bisericiani, fiindu ei ctitori, acești boiari Cantacozineștii, la acea sfântă mănăstire. Și au rămas

¹⁰ Ibid., CXXXVIII/63, 66 (două zapise, din 20 decembrie 1685).

¹¹ Ibid., CXXXVIII/68 (4 ianuarie 1686); CXXXVIII/43, 59–61, 64 (cinci zapise, din 5 ianuarie 1686); Ibid., CXXXVIII/58 (8 ianuarie 1686); CXXXVIII/68 (4 februarie 1686).

¹² Ibid., MCDXLV/23 („Ioniță, fiul vistiernicului Todirașco”, cumpără o parte din Șerbănești, la 3 aprilie 1686); Ibid., MCDXLV/20 (5 mai 1686; altă parte din același sat). Mai există un zăpis, din 6 mai 1686, unde este amintit doar vistiernicul Toderașco Iordache, în calitate de cumpărător, însă cred că aici, din greșeală, a fost omis numele lui Ion, de vreme ce, la cumpărăturile făcute în aceste zile, fostul mare vistiernic nu mai este amintit decât în calitate de tată al lui Ion (Ioniță); Ibid., MCDXLV/21, CXXXVIII/62 (două zapise, din 6 mai 1686, pentru părți din Șerbănești și Liești). Ion Cantacuzino a continuat să achiziționeze părți din aceste sate și în anii următori (Ibid., CXXXVIII/65, 29 mai 1687; Ibid., MCDXLIV/24, 8 iulie 1690, carte de hotărnicie; Ibid., MCDXLV/25, 3 februarie 1691). Fig. 1 (semnătura și sigiliul lui Toderașco fost vistiernic, pe actul din 7 ianuarie 1680, Ibid., CLXXXVI/53; în câmpul sigiliului, deși amprenta este destul de ștearsă, se poate observa stema familiei: vulturul bicefal).

¹³ Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel (București, 1982), 173.

dator, din visternicie ce au fost vistiernic mare la Duca vodă, cu vreo doazăci și mai bine de pungi de bani. Așa sânt de bune boeriile în Țara Moldovii, de la Vasilie vodă încoaci”.¹⁴ Din câte se pare, una din informațiile oferite de Ion Neculce, aceea că Toderașco Iordache a murit la “Udriiu” (Adrianopol), nu se adeverește, pentru că piatra de mormânt (“Toader, care s-a pristăvit la Țarigrad, la anul 7194 <1685 septembrie 1–1686 august 31>”) ¹⁵ și completările din catastifele averii familiei, început chiar de marele vistiernic, arată că acesta a murit la “Țarigrad” (Constantinopol).¹⁶ Așadar, marele vistiernic s-a îmbolnăvit la Adrianopol în primăvara anului 1686, și a mers la Constantinopol pentru a găsi medicamente (“10 lei unui spițări, ce-au dat doftorii la moarte nenii”)¹⁷ și doctori mai buni, însă aceștia nu au putut opri mersul bolii, așa că pe la începutul verii Toderașco Iordache Cantacuzino a murit. O altă informație, oferită de Ion Neculce, privitoare la datoriile rămase după moartea lui, este deplin confirmată de aceleași catastife. De altminteri, testamentul și catastifele sunt complementare, fiind părți ale aceleiași probleme – istoria și averea familiei Cantacuzino.

Testamentul a fost făcut în grabă, de vreme ce îi lipsește introducerea religioasă, frecventă în acest gen de documente, și pare să-i lipsească sfârșitul, încheindu-se abrupt și neavând nici un mijloc de validare (semnătură, sigiliu, martori). Cu sau fără sfârșit, testamentul trebuie citit împreună cu însemnările făcute de fiu, marele spătar Vasile Cantacuzino, în septembrie 1693, și cu “notițele” scoase din “izvodul părintelui meu, Toader vistiernic, ce ni-au făcut împărțală la purcesul dumisale la Țarigrad”. Testamentul tatălui și însemnările fiului conțin o adevărată șaradă¹⁸, al cărei miez este cea de-a doua soție a mare-lui vistiernic Toderașco Iordache Cantacuzino, cea dintâi fiind Safta, fiica lui Ștefan Boul mare vornic și a Ruxandei, fiica lui Ștefan vodă Tomșa.¹⁹ În diată, tatăl vorbește de la început până la sfârșit de o anume Alexandra, fără a menționa nicăieri faptul că îi era soție, deși bunurile mobile și imobile care îi sunt dăruite, modul în care i se adresează și poruncile îndreptate către fii săi, către țăranii de pe moșii și către oricine altcineva, cerându-le să nu o supere (“dodeiască”) și să o lase să trăiască în casele de la Șerbești sau de la Cucuteni, arată că despre soția sa era vorba, iar nu despre mama sa vitregă, tot o Alexandra, cea de-a doua soție a lui Iordache Cantacuzino și fiica marelui logofăt Gavrilăș

¹⁴ Ibid., 302.

¹⁵ Gorovei, “Epigrafiie, genealogie, istorie,” 253–255.

¹⁶ Iorga, *Documentele ramurii Canta a Cantacuzinilor moldoveni*, 180, 182, 184.

¹⁷ Ibid., 185.

¹⁸ Gorovei, “Epigrafiie, genealogie, istorie,” 256, nota 45.

¹⁹ Gorovei, “Contribuții la genealogia familiei domnitoare Tomșa,” *Revista Arhivelor* XLVIII (vol. XXXIII, nr. 3, 1971): 386–389.

Mateiaș²⁰, a căreia viață este puțin mai bine cunoscută, pentru că i-a supraviețuit cu o generație soțului ei și pentru că a fost bunica cronicarului Ion Neculce.²¹ De altfel, și aceasta este amintită de trei ori, fiind numită “mamă”: de două ori, atunci când îi sunt numărate bijuteriile: “iar deosăbi a ei niște mărgăritar(i) ce i-au dat mama, ia va ști, să n-o dodeiască nime”, și “i-au datu mama un inel cu izmarandu viarde și soru-mia, Safta, o păriache de brățări di Danțca”, iar a treia oară, în formula: “mă rog mamii, și Catrinii și lui Vas(i)lachi, ginere-mieu”, prin care cerea să i se plătească datoriile.

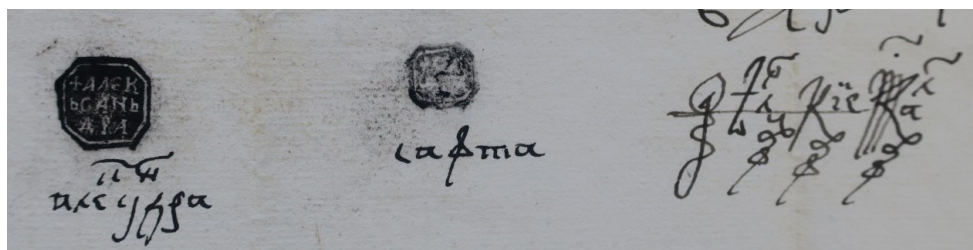

Fig. 2

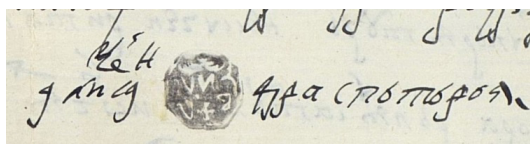

Fig. 3

Fig. 4

²⁰ Gorovei, “Epigrafie, genealogie, istorie,”: 256, nota 45 («„mama” este sau Alexandra <în a doua parte a testamentului îi spune pe nume>, sau soacra, Ruxanda Boul»).

²¹ Dumitru Velciu, “Iordăchioaia vistierniceasa», bunica dinspre mamă a cronicarului Ion Neculce,” *Revista de Istorie și Teorie Literară* XVI (1967): 449–475. Fig. 2 (sigiliul Alexandrei, mama lui Toderașco Iordache Cantacuzino, având în câmp inscripția: „† Alecsanădra”, iar alături semnătura: „Alecsandra”, urmat de sigiliul fiicei sale, „Safta”, soția lui Lupașco Buhuș, și de semnătura fiului ei, în limba slavă, Iordache („Eu, Iordachie, am iscălit”), începătorul ramurii Cantacuzino-Pășcanu (februarie 1683; Arhivele Naționale Iași <în continuare voi cita: ANI>, Spiridonie, XLV/54). Același sigiliu al Alexandrei se găsește imprimat pe un act, scris în aceeași lună, prin care îi dă o parte din avere aceluiași fiu, Iordache, la căsătorie (10 februarie 1683; Ibid., XLV/71). Fig. 3 (alt sigiliu al Alexandrei, din 1 octombrie 1683, imprimat invers, care are în câmp numele: „† Vasile”, mai greu de explicat; nu ar fi exclus ca bunica să fi folosit un sigiliu al nepotului ei, Vasile Cantacuzino; BAR, Documente istorice, CLXXXVI/57). Fig. 4 (aceleși sigiliu al „Saftei spătăroaia», soția lui Lupașco Buhuș, de această dată mai bine imprimat, pe un act din 5 septembrie 1705, având în câmp inscripția: „† Safta”; ANI, Spiridonie, X/7). Fig. 5 (sigiliul „Ilenei stolniceasa», soția lui Iordache Cantacuzino, fiul Alexandrei, din 12 aprilie 1704, care are în câmp un grup de litere, ce fac parte din numele ei și al soțului: „† Il<eana> Ior<dache>”; BAR, Documente istorice, XIII/213).

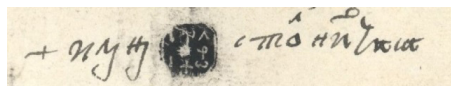

Fig. 5

În însemnări și în “notițe”, fiul amintește despre “mașteha” sa (mamă vitregă), nenumită, și a fraților săi (“bucate ce-au rămas de la nene <tată>, o samă s-au dat maștihăi noastre, o samă s-au cheltuit la grijăle nenii, ceilalți s-au dat toați la datornici”), dar și de mama lor (“odoară și argint ce s-au aflat după moarte dumisale nenii, fără ce s-au dat mării; 1686 februarie 14”), și ea fără nume, care, deși exprimarea nu este cu totul clară, trecuse la cele veșnice cu ceva vreme înainte de moartea soțului ei. Mama spătarului Vasile Cantacuzino, cel dintâi născut și continuatorul catastifului tatălui său, Safta Boul, nepoata lui Ștefan Tomșa²², nu apare în documente, nici măcar în catastiful (“foaia de zestre”), făcută de socrii ei la căsătoria cu Toderașco²³, însă a fost înscrisă în pomelnice²⁴, i s-a făcut o piatră de mormânt²⁵, iar același fiu, în pisania bisericii pe care o reface, Sfinții Voievozi din Roman, își justifică gestul ctitoricesc prin faptul că era “nepot dintru o nepoată de fică” a celui dintâi ctitor, Ștefan vodă Tomșa.

Nici “mașteha” spătarului Vasile Cantacuzino, Alexandra, nu are relief în documentele vremii²⁶, cu excepția unui zapis din 20 mai 1681²⁷ și a pisaniei de

²² Gorovei, “Contribuții la genealogia familiei domnitoare Tomșa”: 386–388.

²³ Zahariuc, “Două catastife ale Cantacuzinilor moldoveni,” : 185–189.

²⁴ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I (București, 1908), 10 (pomelnicul bisericii din Deleni); II (București, 1908), 224–225 (pomelnicul bisericii din Șerbești); Gh. Ghibănescu, *Biserica Talpalari cu hramul Nașterea Maicii Domnului* (Iași, 1934), 27 (pomelnicul bisericii din Pașcani).

²⁵ Gorovei, “Epigrafiie, genealogie, istorie,”: 253, 255.

²⁶ Ibid., 255, nota 38.

²⁷ În noianul de documente din 1681 privitoare la cumpărăturile făcute de Toderașco Iordache mare vistiernic și la daniile primite de el în satul Pașcani de pe Miletin, în ținutul Hârlău, s-a strecurat și unul care o amintește pe soția sa, Alexandra. Astfel, la 20 mai 1681, Tudose Dubău mare spătar a vândut lui „Toderașco Iordache vistiarnicul cel mare și giupănăsăi dumisale Alecsandrii două părți din satul Pașcani, cu 70 de lei”, pe care le avea danie de la răposatul Solomon Bârlădeanul fost mare logofăt și de la soția lui, Ana. Pentru o altă parte din sat, care îi fusese dăruită lui Solomon Bârlădeanul de un răzeș, Bilinschi, cu „dres domnesc de la Ștefan vodă Gheorghie”, s-au sculat ceilalți răzeși și au jurat cu „doisprézece oameni buni”, că acel Bilinschi nu a avut ocină în Pașcani; drept urmare, Tudose Dubău s-a „lăsat de acea parte, ce numai o pomenim aici, căce că iaste iaste scris în diresul de la Gheorghie Ștefan vodă, să i se știe povestea”. Printre martorii aflați la această vânzare s-a aflat și Ionașco Balșe ce-au fost vornic mare, socrul cumpărătorului (BAR, Documente istorice, CXI/217, original). Fragmentul din act, care-i amintește pe Toderașco Iordache vistiernicul și pe soția sa, Alexandra, a fost citat, după o copie (Ibid., DXIII/86), de Mihai-Bogdan Atanasiu, *Din lumea cronicarului Ion Neculce. Studiu*

pe zidul schitului Hangu, ctitorie a familiei, care îi certifică statutul de soție a marelui vistiernic Toderașco Iordache Cantacuzino și de ctitoră a unui turn și a unei porțițe din zidul împrejmuitor: “Cu voia Tătălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, acest turn, și această porțiță, l-am zidit eu, Toderașcu marele vistiernic, și cneaghina lui, Alexandra, în zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului, Io Antonie Ruset voievod, 7184 <1676>, luna iulie, 15 zile”.²⁸ Reiese, astfel, fără putință de tăgadă, că înainte de a se asocia cu beizadeaua Alexandru Ruset și cu soția acestuia, Anița, fiica celui dintâi ctitor, hatmanul Gheorghe Coci²⁹, pentru a ctitori zidul, poarta și “porțița” de la schitul Pogorârea Sfântului Duh, prima soție a marele vistiernic Toderașco Iordache Cantacuzino murise, iar acesta își luase soția de-a doua, pe Alexandra, fiica lui Ionașco Balș³⁰, înrudire certificată și de un izvod de împărțire a “moșilor dumisale răposatului Ionașco Balș ce-au fost vornic mare” între fiii săi, unde scrie: “parte Alecsandrii visternicesii, fiica dumisale lui Balșă vornicul, care au ținut-o dumniului răposatul Toderașco Iordachi Cantacuzino ce-au fost visternic mare, care dumniaei și-au dat toate părțile di pe părinții dumisale cu diiață și cu blăstăm cumnatului dumisale, lui Neculai Bașotă biv vel vist(iernic): Harbuzova, cu Căbicenii, ce să va alegi, cu Silițcanii, ce să va alegi”.³¹

Prin testament, marele vistiernic i-a întărit soției stăpânirea peste un mic domeniu de lângă Târgul Frumos, format din satul întreg Cucuteni și din părți din satele Cogești și Bălțați, adăugând și părți din satul Băbicieni (ținutul Dorohoi) și nouă fâlcii și jumătate de vie la Cotnari, în dealul Laslău. Jupâneasa urma să trăiască în curțile de la Cucuteni, case în care familia a rezidat în anii

prosopografic (Iași, 2015), 208, nota 4, care însă nu a fost convins că Alexandra a fost a doua soție a lui Toderașco Iordache Cantacuzino, lăsând nerezolvată „povestea”.

²⁸ Gheorghe Ungureanu, *Mănăstirea Pionul sau schitul Hangul și ruinile palatului cnejilor Cantacuzini* (Extras din “Anuarul Liceului de băieți – Piatra Neamț”, 1933–1934), 10 (pisanie cu text slav și românesc); *Revista Istorică* XVIII (1932, nr. 4–6): 189 (Sever Zotta publică o reproducere a inscripției, găsită de Gheorghe Ungureanu, cu o greșeală: „martie-iulie 15”).

²⁹ Gheorghe Ungureanu, *Mănăstirea Pionul sau schitul Hangul*, 10 (pisania slavă și românească a zidului împrejmuitor).

³⁰ Maria Dogaru, *Un armorial românesc din 1813. Spița de neam a familiei Balș dotată cu steme* (București, 1981), 74; “<Tabelul genealogic al familiei Balș>”, în *Familiele boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, I, coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza (București: Editura Simetria, 2004), 251. În spița familiei Cantacuzino (“Cantacuzino. Începuturile în Țara Românească și Moldova”), din *Ibid.*, III (București, 2014), 24, nu este menționată și cea de-a doua soție a lui Toderașco Iordache Cantacuzino, ci doar Safta Boul.

³¹ BAR, Documente istorice, DCCVII/46 (1720 <7229> noiembrie 20; copie românească cu din 9 octombrie 1813, cu anul de la Hristos calculat greșit: „1721”, și cu câteva cuvinte slave în text); pasajul din document a fost rezumat în „spița de neam a familiei Balș” (Dogaru, “Un armorial românesc din 1813,” 74).

'80.³² Nu știm câți ani a mai trăit Alexandra după moartea soțului ei, pentru că, spre deosebire de alte văduve, care apar de nevoie sau de voie la suprafața vieții istorice după trecerea la cele veșnice a soților lor (cazul Alexandrei Iordăchioaia, "vistierniceasa cea bătrână", este elocvent din acest punct de vedere!), tăcerea îi înconjoară numele în partea de sfârșit a vieții. Familia Toderașco Iordache Cantacuzino și Alexandra Balș nu a avut copii, astfel că moșiile primite de soție ca zestre le-a întors către familia sa, dăruindu-le prin testament surorii sale Axinia și cumnatului Neculai Bașotă³³, iar moșiile primite de la soț s-au întors între moșiile copiilor lui Toderașco Cantacuzino din prima căsătorie³⁴, însă nu fără o complicată și interesantă judecată, încheiată târziu, în a treia domnie a lui Mihai Racoviță (13 mai 1717; Anexa 2).

După moartea soțului, Alexandra a trăit la Cucuteni, dar apropiindu-i-se sfârșitul a găsit alinare în casa fiului ei vitreg ("hiastrului") Ilie Cantacuzino, căsătorit cu Maria, fiica lui Miron Costin. Jupâneasa a murit după un an, lăsând toate moșiile, odorele și bucatele familiei care a îngrijit-o și care urma să-i facă toate pomenirile de după moarte. Numai că, unul dintre nepoți, Iordache Cantacuzino, fiul altui "hiastu" (Ion/Ioniță), a ieșit la judecată împotriva mătușii sale, Maria, revendicând satul Cucuteni, aducând drept mărturie două diate ale bunicului ("moșului") său, Toderașco Iordache Cantacuzino: una este testamentul analizat aici, iar cealaltă pare a fi "izvodul de împărțeață", făcut de marele vistiernic înainte de purcederea către Țarigrad. Arhieriei și marii boieri le-au cercetat și au văzut că în diată nu se spunea ca satul Cucuteni "să fie în veci a giupăneasăi dumisali, și după moarte ei cui ar vrei să-l dia să fie volnică", astfel că au socotit că Alexandra "l-au dat rău lui Ilie vistiernicul, că n-au avut voie de la bărbatul ei să-l dia cui va vria ia". La aceasta, adăugând faptul că însemnatele datorii rămase în urma lui Toderașco Iordache, pentru care au avut de plătit până și nepoții³⁵, au căzut

³² N. Iorga, "Acte românești din Ardeal privitoare în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova," *Buletinul Comisiei Istorice a României* II (1916): 207, nr. XXV și 229–230; Petronel Zahariuc, "Un document despre franciscanii din Moldova (1709) și alte câteva despre legăturile Moldovei cu Transilvania" (sub tipar).

³³ N. Iorga, "Catastiful și diatele marelui vistiernic Nicolae Bașotă," în N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XVI (București, 1909), 370–371; Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, 346. În "<Tabelul genealogic al familiei Balș>", 251, fiica lui Ionașco Balș este numită „Antimia”, fiind socotită soția hatmanului Zosin Bașotă.

³⁴ La 30 noiembrie 1721, Mihai vodă Racoviță îi întărește lui Iordache Cantacuzino mare vistiernic stăpânirea peste a treia parte din satul Cogești, „cari i s-au venit de pe moșul și strămoșul dumisali răpăosatul Iordachi Catacuzino cel bătrân ce-au fost visternic mari”, după hotărârea, făcută din poruncă domnească, de Lupul Gheuca al treilea logofăt și de oameni din Țârgul Frumos și din satele din preajmă (BAR, Documente istorice, CXXV/194).

³⁵ Vezi și I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea* (Iași, 1989), 112, 144.

pe seama fiilor lui, Ion și Ilie, care erau la acea vreme necăsătoriți, mitropolitul Ghedeon, episcopii și marii boieri au decis ca satul Cucuteni să fie stăpânit în jumătate, frățește, de cei doi frați și de copiii lor. Că așa s-au petrecut lucrurile cu plata datoriei o dovedește mărturia celui alt fiu, Vasile, însurat la vremea aceea: “numai tâmplădu-să schimbarea vieții dumisale nenii la Țarigrad, rămas-au des-tulă datorie asupra fraților mii, lui Ion și Ilie, cari datorii n-au fost a casăi noastre, ce-au fost a Visteriei Muldovii, pusă asupra noastră de la o samă de domni, pe cari îi va ști Dumnezeu.”³⁶

Totuși, “sfinții arhieri” și toți marii boieri, luând în seamă faptul că “au murit acea giupăniașă în casa lui Ilie și au cheltuit cu pamenții ei și cu alte griji, după obiceiul creștinescu, i s-au lăsat odoarile toată și bucatele lui Ilie”. În vreme ce satul Cucuteni, pentru că Ilie Cantacuzino nu a avut moștenitori³⁷, a ajuns în întregime în stăpânirea marelui logofăt Iordache Cantacuzino, care, potrivit însemnării din catastif și din testament, l-a lăsat fiului său, Ion (Ioniță): “Cucutenii, sat întreg, la Cârligătură, cu a trie parte de Cogești, alături, și cu doaă hălășteie, de pe moșul meu, Todirașco Cantacuzino vel vistier, și având parte și frati-mieu, Toderășco, mi-au dat parte lui mie, și eu i-am dat partea mea din Cărbunești, ce iaste între moșiile lui.”³⁸ La Cucuteni, își va avea Ioniță Cantacuzino reședința “de la țară”³⁹, în vreme ce în capitală, curtea îi era pe Ulița Mare, peste drum de Catedrala mitropolitană.⁴⁰ De la Ioniță Cantacuzino (Canta), satul Cucuteni, “cu casă, și biserică de piatră și alte zidiri de piatră pin prejur”, a trecut în stăpânirea fiului său, marele vistiernic Matei, care l-a schimbat, în 1792, cu marele vornic Iordache Ghica.⁴¹

Pe lângă cele de mai sus, “cartea” de judecată, dată de Mihai vodă Racoviță, înregistrează două obiceiuri juridice importante, neînregistrate în pravile: o

³⁶ Iorga, *Documentele ramurii Canta a Cantacuzinilor moldoveni*, 182.

³⁷ Când Maria vistierniceasa a ajuns „la sângurătate și slăbăciune” i-a dat averea lui Iordache Cantacuzino, „care-i e ca un fiu”, iar printre satele dăruite acestuia s-a aflat și jumătate din Cucuteni (N. Iorga, *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, XI, <București, 1906>, 80, nr. 144 și 145, două documente, publicate în rezumat, fără dată; 83, nr. 157, rezumat, cu data de an: „1731–1732”).

³⁸ Iorga, *Documentele ramurii Canta a Cantacuzinilor moldoveni*, 199.

³⁹ N. Iorga, “O gospodărie moldovenească la 1777, după socotelile cronicarului Ioniță Canta,” *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* s. III, t. VIII (1928): 105–116. Dacă pseudo-cronicarul Ioniță (Ioan) Canta este Enache Canta, fiul Saftiei, fiica marelui logofăt Iordache Cantacuzino și al lui Constantin (Dinu) Cantacuzino (Măgureanu), atunci „gospodăria moldovenească” de la 1777 este a lui Ioniță (Ioan), unchiul acestuia și fiu al aceluiasi mare logofăt.

⁴⁰ Petronel Zahariuc, “Despre o casă de pe Ulița Mare a Iașilor și despre o poveste cu drepturile femeii din Moldova (prima jumătate a secolului al XVIII-lea),” *Ioan Neculce. Buletinul Nuzeului Municipal “Regina Maria” I* (2019): 29–50.

⁴¹ Theodor Codrescu, *Uricariul*, XX (Iași, 1892), 145–147 (act domnesc de întăritură, din 8 septembrie 1792).

jupâneasă văduvă putea dispune de averea soțului ei, în măsura în care în testamentul acestuia exista precizarea că o va stăpâni “în veci”, și faptul că, la plata datoriilor rămase în urma tatălui, participau doar copiii necăsătoriți, cei căsătoriți fiind responsabili pentru casele și datoriile lor. Apoi, documentul relevă alt fapt, important în orice vreme: la înmânarea unor acte, înainte de semnătura de primire, beneficiarul trebuie să le cerceteze și să le citească, pentru că altfel se lăsa pradă neprevăzutului. Astfel, Maria, soția lui Ioniță Cantacuzino și “maica” lui Iordache Cantacuzino, a primit un plic de la Maria, soția lui Ilie Cantacuzino, în care erau acte de-ale lui Toderașco Iordache Cantacuzino, și nu l-a deschis, însă a semnat un “răvaș” de primire, pe care l-a semnat și fiul ei. După moartea soțului ei, vistierniceasa Maria, care a avut parte de o mulțime de procese grele, s-a judecat și cu nepotul său, Iordache Cantacuzino, prilej cu care a spus că în acel plic se aflau “cinci diate” ale socrului ei. Comisul Iordache a spus că, la despecetluirea plicului, a găsit doar două diate ale “moșului” (bunicului) său, alături de alte câteva zapise pentru sate și vii, iar pentru a-și adevăra cuvintele a acceptat să jure pe *Evangelhie*, în urma cărții de blestem, dată de mitropolitul Ghedeon.

Ioniță (Ion) Cantacuzino, tatăl lui Iordache Cantacuzino (Deleanu), a murit tânăr⁴², fără a putea ști dacă a lăsat sau nu un testament, însă fiul lui, Iordache, care a avut o carieră politică importantă în Moldova primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, ajungând mare logofăt, a lăsat un testament, publicat acum două decenii⁴³, la fel cum a procedat și fiul acestuia, Iordache

⁴² Iorga, *Documentele ramurii Canta a Cantacuzinilor moldoveni*, 174; Melchisedec, episcopul Romanului, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova* (București, 1885), 120. Fig. 6 (semnătura în limba slavă a lui: „Ion Iordachie vtori logofăt a iscălit”, pe actul din 7 iunie 1682; ANI, Spiridonie, XLV/55).

⁴³ ANI, Documente, MXXIII/1 (cu data de an greșită: „1749”; publicat sub această dată în Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, V (Iași, 2001), 376–382, nr. 603). Fig. 7 (semnătura, „Iordachi Canta<cuzino> vel log<ofăt>”, și sigiliul, având în câmp stema familiei și literele: „I<or>d<achi> C<an>t<acuzino>”) și fig. 14 (invocația simbolică și inițiala testamentului, miniate cu cerneală roșie, având în centru vulturul bicefal de culoare neagră, cu patru litere din numele marelui logofăt, dispuse deasupra capetelor și lângă picioarele vulturului: „I<or>d<achi> C<an>t<acuzino>”). Pentru restabilirea datei testamentului, vezi Iorga, *Documentele ramurii Canta a Cantacuzinilor moldoveni*, 189, și Petronel Zahariuc, “Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei și a Catedralei Mitropolitane din Iași de la mijlocul secolului al XVI-lea la mijlocul secolului al XVIII-lea,” în Petronel Zahariuc și Daniel Isai, ed., *Istoria Catedralei și a ansamblului mitropolitan din Iași*, (Iași: Editura Doxologia, 2021), 167, nota 1082. În ciuda datei greșite, documentul nu este fals, fiind găsit valabil în diferite procese (Theodor Codrescu, *Uricariul*, XIX (Iași, 1891), 449; o „carte” de judecată din 31 martie 1773, pentru satul Chelmești), iar dispozițiile cuprinse în el au fost respectate de urmași. Fig. 8 (semnătura și sigiliul lui Iordache Cantacuzino mare logofăt, alături de semnătura fiului său: „Iordache Cantacuzino biv vel spătar”, autorul testamentului din 4 mai 1783, imprimate pe actul de danie din 7 iunie

(Gheorghe) Cantacuzino (Deleanu)⁴⁴, al cărui testament a rămas inedit și pe care îl public acum.

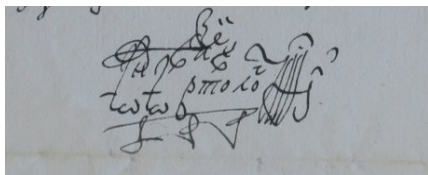

Fig. 6

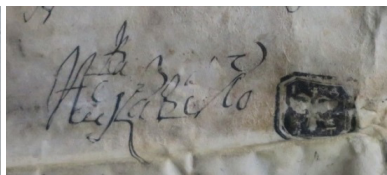

Fig. 7

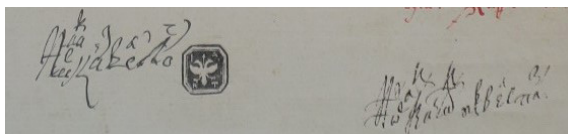

Fig. 8

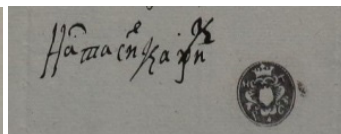

Fig. 9

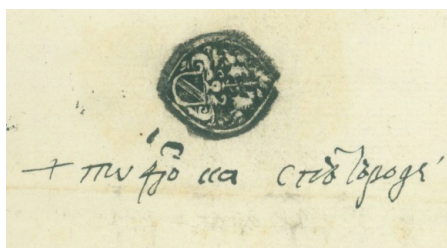

Fig. 10

1751; Anexa 3). Fig. 13 (semnătura fiicei marelui logofăt Iordache Cantacuzino: „Bălașa vist<ier-niceasa>”, soția marelui ban, Aristarh Hrisosculeu, și sigiliul ei, având în câmp vulturul bicefal, alături de semnătura fiului ei, „Cost<andin> Hrisosculeu comis”, și de sigiliul lui, având în câmp un însemn neclar <poate chiar un vultur bicefal>, încadrat de două frunze de laur și timbrat de o coroană deschisă); Florin Marinescu, Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, *Documente românești din Arhiva Mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos. Catalog I* (Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005), 171, nr. 351 (5 decembrie 1758).

⁴⁴ Un alt Iordache Cantacuzino, mare logofăt, din ramura Pașcanu, și-a făcut testamentul în 1818, fiind publicat de Gheorghe Lazăr („«Pentru sufletul meu și pentru clironomii mei am orânduit». Diata marelui logofăt al Moldovei Iordache Cantacuzino,” în Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, ed., *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu* (Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012), 255–288). Fig. 11 (două sigilii ale Cantacuzinilor din ramura Pașcanu, imprimate pe un document din 1759–1760, ambele încărcate cu stema familiei: sigiliul „Catrinei spătăroaia”, soția lui Iordache Cantacuzino și nepotul lui Toderașco Iordache Cantacuzino, care a fost al soțului ei, de vreme ce are în câmp literele: „I<or>d<ache> C<an>t<acuznino>”, și sigiliul lui „Ioan Canta<uzino> fost mare agă”, având în câmp patru litere din nume: „Io<an> C<an>t<acuzino>”; ANI, Spiridonie, I/87).

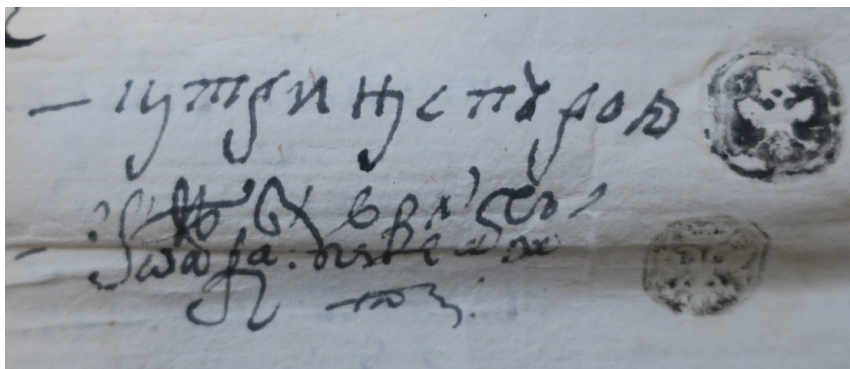

Fig. 11

Iordache Cantacuzino a fost căsătorit cu Casandra, fiica lui Nicolae Costin jitnicer și a Nastasiei Ruset⁴⁵, iar diata și-a făcut-o la 4 mai 1783. După câțiva ani, marele vornic Iordache Cantacuzino s-a călugărit, sub numele Gherasim (Ghenadie, când a luat mare schimă), și a mai trăit până la sfârșitul anului 1798, fiind înmormântat la sihăstria Sf. Nicolae, ctitoria familiei: “Sub această piatră odihnește robul lui Dumnezeu, Gheorghie Cantacuzino marele vornic, care într-un chipul călugăresc s-a numit Ghenadie, la anii 1798, decembrie 12”⁴⁶. Din căsătoria celor doi au rezultat mai mulți copii, care au murit de mici (doi băieți, Toma și Șerban⁴⁷, și o fiică, Zoița, moartă “copilă”, la 13 ani), supraviețuind doar o fiică, Maria (Mariuța), în favoarea căreia și-a făcut tatăl diata. În

⁴⁵ Fig. 9 (semnătura: „Nastasiica jic<niceroaia>, și sigiliul jupânesei, având în câmp un scut plin, înconjurat de bogați lambrechini și timbrat cu o coroană deschisă, împreună cu patru litere din nume: „N<as>t<asia> R<u>s<et>”, imprimat pe actul din 16 iunie 1754, prin care jupâneasa îi dăruiește fiicei, Casandra, și ginerelui, Iordache Cantacuzino paharnic, un sălaș de țigani; BAR, Documente istorice, CLVIII/208). Fig. 10 (sigiliul heraldic foarte frumos al mătușii Nastasiei, „Tudosca spătăroaia”, fiica lui Miron Costin și soția lui Grigore Zmucilă, din 21 aprilie 1714, cu un scut în câmp, împărțit printr-o bandă din stânga, și timbrat de o cască cu lambrechini, având drept cimier vulturul alb polonez; Ibid., II/300 a). Acest din urmă sigiliu arată, odată în plus, legăturile strânse ale lui Miron Costin și ale familiei sale cu Polonia.

⁴⁶ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, 9, nr. 3 (textul grecesc și traducerea inscripției de pe piatra de mormânt). Pentru viața și ctitoriile familiei Iordache Cantacuzino și Casandra Costin, vezi și Maria Magdalena Székely, “Schitul Drăgușanul. Datorie creștinească și conștiință genealogică în actul de ctitorire,” în Radu G. Păun, Ovidiu Cristea, ed., *Istoria: utopie, amintire și proiect de viitor. Studii oferite Profesorului Andrei Pippidi la împlinirea a 65 de ani* (Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013), 33–91.

⁴⁷ “Cantacuzino – Deleanu și Șerbești,” în *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească*, III, 38–39; Mihai Cantacuzino banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, ediție de N. Iorga (București, 1902), 49–50 (un băiat, Toma, și patru fete: Maria, Zoița, Bălașa și Safta); Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino* (“Cantacuzino <tabloul III>”): Maria, Zoița și Toma (reluat de Ion Mihai Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vâltoarea secolelor*,

testament sunt cuprinse cele două foi de zestre ale Mariuței: cea dintâi, când s-a căsătorit cu paharnicul Ilie Ruset⁴⁸, și cea de-a doua, când s-a căsătorit cu aga Costache Ghica.⁴⁹ La prima căsătorie, Maria a primit 11 sate întregi, iar la cea de-a doua 17 sate întregi (acestea ar fi trebuit să fie stăpânite de sora ei, Zoița) și 36 de pogoane de vie la Cotnari, Deleni și Crucea de Sus (ținutul Putna), iar din adunarea satelor reiese că moștenitoarea lui Iordache Cantacuzino stăpânea 28 de sate, ceea ce, dacă raportăm la numărul așezărilor din ținutul Dorohoi (așa cum am făcut altădată în cazul marelui logofăt Lupu Balș; † 10 martie 1782)⁵⁰, însemna aproximativ jumătate de ținut! Apoi, potrivit obiceiului, mireasa a primit, la ambele nunți: bijuterii de toate felurile, argintărie pentru masă și lenjerie pentru dormitor, haine de sărbătoare și haine de casă, două trăsuri cu câte șase cai, iar mirele a primit un cal (“cal de mire”), cu harnașament bogat. Toate acestea pot închipui universul familial al unei mari familii boierești la sfârșit de veac XVIII.⁵¹ Domnul Ștefan S. Gorovei a publicat un fragment dintr-o altă “lungă și interesantă diiață” a lui Iordache Cantacuzino, pe care, oricât m-am străduit nu am reușit să o identific printre documentele publicate, ba chiar și printr-o bună parte din cele inedite. Iată pasajul, care vorbește despre vrajba dintre Iordache Cantacuzino și nepotul său, Enache: “din pricina lui m-au rădicat cu arnăuți de la casa mea și m-au închis aice, la Golăe, vrând ca să mă și călugărească”, adăugând că a stat în mănăstire “ca un vinovat spre moartea dat”.⁵² Pericolul care a planat asupra capului lui Iordache Cantacuzino nu s-a datorat numai neînțelegerilor din familie, ci și implicării marelui boier de la Deleni în “conjurația” din 1777–1778.⁵³

Moartea băiatului (sau băieților) și a fetei (Zoița) și văduvia Mariei⁵⁴, fără

trad. de Maria Ștefănescu și Sabina Drăgoi (București: Editura Albatros, 1996), Planșe genealogice (Moldova VII).

⁴⁸ Vezi și R. Rosetti, *Familia Rosetti, I. Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos I* (București, 1938), 84.

⁴⁹ Vezi și Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VII, 83, nota 1.

⁵⁰ Petronel Zahariuc, “Câteva testamente moldovenești din secolele XVII-XVII,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XXXIX (2021): 30–31.

⁵¹ Pentru călăuzirea imaginației, de ajutor poate fi albumul: Constanța Vintilă-Ghițulescu, Cătălin D. Constantin, *De la ișlic la joben. Modă și lux la porțile Orientului* (București, 2013), 221 p.

⁵² Gorovei, “Cantacuzinii moldoveni,” 17.

⁵³ Pentru aceste evenimente, în urma cărora au fost uciși vornicul Manolache Bogdan și spătarul Ioan Cuza, vezi N. Iorga, “Francmasoni și conspiratori în Moldova secolului al XVIII-lea,” *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* s. III, t. VIII (1928): 301–304; Maria Magdalena Székely, “Conspireurs et «initiés» dans la Moldavie du XVIIIe siècle,” *Revue des Études Roumaines* XIX-XX (1995–1996): 269–280.

⁵⁴ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, V (București, 1903), 418 (25 octombrie 1778).

a fi avut copii, l-a făcut pe marele vornic Iordache Cantacuzino să-i dăruiască nepotului său, Enache Canta mare vistier, fiul surorii sale, Safta, și a lui Constantin (Dinu) Cantacuzino⁵⁵, “inima” domeniului său, satul Deleni. Însă, după puțină vreme, văzând că are nepoți, rezultați din a doua căsătorie a Mariei, s-a răzgândit și i-a luat Delenii, cu case, carieră de piatră, iazuri, poieni și mori, dându-i în schimb patru sate din ținuturile Cernăuți și Hotin: Ușihlibul, Malitinții, Nelepăuții și Novacăuții. Delenii au intrat în noua zestre a Mariuței, când s-a căsătorit, de voie, de nevoie, cu aga Costache Ghica (Sulgearoglu)⁵⁶, formând temeiul casei Ghica-Deleni, iar celelalte patru sate i-au fost luate nepotului și date tot fiicei⁵⁷, pentru ca ale sale “drepte moșii să meargă la fata mea, iar nu la nepot”. Retractările unchiului, atât în pricina Delenilor, cât și a satelor din Cernăuți și Hotin, au generat o aprigă împotrivire a nepotului, care și-a căutat dreptatea la domnie, dar și la împărățiile austriacă și rusă.⁵⁸

⁵⁵ Fig. 12. Semnătura lui Constantin (Costachi) Cantacuzino, din 7 iunie 1779 (BAR, Documente istorice, CXXI/2), pe care având în vedere anul nu am reușit să-l identific cu certitudine în genealogia Cantacuzinilor, cu inscripția: „Costachi Canta(cuzino) paharnic adeverez”, și un interesant sigiliu (pe document, amprenta sigilară este inversată), având în câmp un scut polonez, încărcat cu icoana Sfântului Gheorghe, ucigând balaurul, dispus pe pieptul vulturului bicefal cantacuzin, încoronat, cu o coroană închisă, flancat de literele: „N” și „K”; de jur-împrejur, stema are un decor, care amintește de colanul Ordinului Constantinian. Aceste litere cred că sunt prescurtarea de la „NI-KA” („Biruatorul”), iar nu parte a numelui „Nicolae”, așa cum a întregit Iuliu Tuducescu numele boierului în rezumatul făcut pentru *Creșterea colecțiilor* (X, ianuarie-martie 1909: 132), pornind de la ele, și nu de la semnătură. Excelenta realizare heraldică, cele două litere din câmp și decorul marginal pot să indice o influență a stemelor Ordinului Constantinian al Sfântului Gheorghe, al cărui Mare Maestru a fost Radu (Rudolf) Cantacuzino, fiul domnului Țării Românești, Ștefan Cantacuzino. Pentru Ordinul Constantinian și legăturile acestuia cu românii, vezi Andrei Pippidi, “«Fables, bagatelles et impertinences». Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe-XVIIIe siècles,” în *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne* (București-Paris: Editura Academiei Române, Éditions du C.N.R.S., 1980, 253–294; Sorin Iftimi, “Reprezentări heraldice în arhiva Cantacuzinilor: «Cartea de aur a Ordinului Constantinian al Sfântului Gheorghe»,” în Andi Mihalache, Silvia-Marin Barutchieff, ed., *De la fictiv la real. Imaginea, imaginarul, imagologia* (Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, 2010), 599–617; Ovidiu-Victor Olar, “Intrigi politice, strategii de ascensiune socială și genealogii fabuloase. Episcopul Inochentie Micu, Cavaler și Prefect Suprem pentru Dacia al Ordinului «Constantinian» al Sf. Gheorghe, *Apulum* LI (2014): 129–161. Costachi Cantacuzino a rămas fidel acestui însemn, dovadă că nu l-a folosit întâmplător, iar când și-a făcut un nou sigiliu l-a păstrat, schimbând numai mersul Sântului Gheorghe, dinspre dreapta spre stânga (22 aprilie 1783; BAR, Documente istorice, CVI/50; sigiliu aplicat în ceară neagră).

⁵⁶ Gorovei, “Cantacuzinii moldoveni,”: 17.

⁵⁷ I. B. Cantacuzino, “Extrase din Condica de familie a Cantacuzinilor din Moldova,” *Arhiva XIII* (1902): 187, nota 1.

⁵⁸ Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VII, *passim*; Iorga, V, 418 (25 octombrie 1778); Gorovei, “Cantacuzinii moldoveni,”: 17–18; Ștefan S. Gorovei, “Observații noi într-o

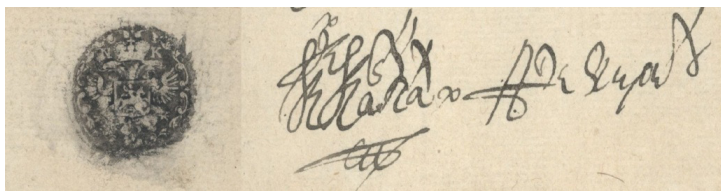

Fig. 12

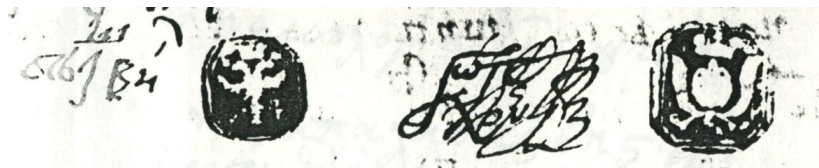

Fig. 13

Impresionantul domeniu al marelui vornic Iordache Cantacuzino și avea rădăcinile în moștenirile de la familia sa, de la socrii săi și de la mătușa sa, Ileana Jora, precum și din cumpărături. Istoria unui sat, dintre cele moștenite de la Ileana Joroaia⁵⁹, Onut, din ținutul Hotin, cuprinde o informație interesantă privitoare la felul în care erau numite satele nou întemeiate: “Au mai fost unŭ sat, tot pe acea parte <Onut, partea de jos>, descălicătură în vremea turcilor, și i-au pus numele, pe numele țaranului care au descălicat întâiu, Balaure, iar satului îi dzic Balamuteu, care și dumnealui stolnicul Iordache <Pașcanu> s-au sculat și l-au luat sub stăpânirea sa, neștiind eu nimic, și fiind satul cu alt nume”. Iar despre alt sat, care făcuse parte din raiaua Hotinului, fost al aceleiași mătuși, aflăm că turcii i-au schimbat numele, din Varaticul, devenind Bădragi.

Cel de-al doilea grup de moșii, dăruite fiicei sale la a doua căsătorie, a fost păstrat în stăpânirea marelui vornic, urmând să treacă în proprietatea Mariei și a lui Costache Ghica după moartea lui. Pentru soția sa, Casandra, vornicul a rezervat trei sate întregi și două jumătăți de sate, tot din ținutul Hotin, unele cu nume care amintesc de stăpânirea turcească directă a zonei (Edvicași, Nebulfcași), împreună cu zece pogoane de vie la Crucea de Sus, urmând ca

controversă veche (familia Ghica din Moldova),” *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, Iași XV (1978): 322–323.

⁵⁹ Ileana era fiica lui Ieremia Jora fost mare căpitan și soția unui anume Nicolae (Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VII, 218, nr. 52 (la 25 martie 1755, jupâneasă îi dăruiește nepotului ei, Iordache Cantacuzino paharnic, satul Malitinți), 216, nr. 38; Ștefan S. Gorovei, “Înrudirile cronicarului Grigore Ureche,” *Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară* XXIV (1973): 118.

satele să treacă după moartea ei în stăpânirea fiicei lor, în vreme ce via a fost lăsată la dispoziția soției (“să rămâie la mâna cui s-a dat cu deosebită scrisoare”).

În testament, “partea sufletului” este bogat reprezentată, pentru că Iordache Cantacuzino a însemnat cu ce a înzestrat ctitoriile sale și ale tatălui său: biserica curții de la Deleni⁶⁰ (argintării, icoane), sihăstria (“mănăstirea”) Țibucani, din ținutul Neamț (argintării, veșminte, cărți), sihăstria Sfântul Nicolae din Deleni⁶¹ (icoane, cărți), schitul Frumoasa (Drăgușanul), din ținutul Bacău⁶² (argintării, cărți, veșminte), biserica Sfântul Dimitrie din Hârlău⁶³ (argintării, veșminte, cărți), bisericile de pe moșiile Bobulești, ținutul Dorohoi, și Onești, ținutul Hârlău (veșminte, cărți). Alături de odoare, veșminte și cărți, ctitorul a hotărât și hrana pe care stăpânul Delenilor trebuia să o asigure sihăstriilor Deleni și Țibucani și venitul pe care acestea urmau să-l ia de la cariera de piatră de pe moșia Deleni, precum și obligația de a întreține trei preoți și un dascăl la biserica din Deleni. Totodată, marele vornic a cerut stareților celor două schituri să prezinte anual stăpânului moșiei Deleni bilanțul (“sama”) veniturilor și cheltuielilor, iar în cazul în care starețul trebuia schimbat, arhiereul să nu o poată face fără acordul boierului. Stăpânul de la Deleni mai avea obligația de a organiza hramurile la biserica Sfânta Maria de la curte și la sihăstria Deleni, la biserica Sfântul Dimitrie din Hârlău și la biserica Sfântul Spiridon din satul Onești.

Sihăstria Sfântul Nicolae din Deleni a fost zidită de Iordache Cantacuzino mare logofăt și sfințită la 29 iulie 1724⁶⁴, la doi ani distanță după ce a refăcut ctitoria tatălui său din curtea boierească de la Deleni, cu hramul Adormirea

⁶⁰ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea* (București, 1933), 195–199; Tudor-Radu Tiron, “O stemă Cantacuzină la conacul de la Deleni (Iași),” în *Familii boierești din Moldova și Țara Românească* III, 400–401.

⁶¹ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova* (București, 1974), 248 (în fișa acestei sihăstirii, autorul a amestecat trimiterile bibliografice, punând și titluri despre schitul Deleni, din județul Vaslui).

⁶² Maria Magdalena Székely, “Schitul Drăgușanul,” 41–44.

⁶³ Statutul de ctitor al marelui vornic a fost înscris în noua pisanie a bisericii, din 15 august 1779: „cu ajutorul lui Dumnezeu, ca dintru-ntăi s-au zidit și s-au podobit cu silința, osteniala și cheltuiala dumisale Iordachi Cantacozino marele spătar și cu agiutoriu de la alți creștini” (Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, 8).

⁶⁴ Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, 8–9, nr. 22 (29 iulie 1724; data din pisanie). O bună fotografie a pisaniei se găsește la: <https://lacuri.mmb.ro/biserica-manastirii-lacuri>. În unele site-uri data de lună este greșită: „iunie”, probabil din încercarea de a lega ziua sfințirii de sărbătoarea Sfinților Apostoli Petru și Pavel, iar ctitorul este incorect identificat: „marele vistiernic Iordache Cantacuzino, fiul Mariei Cantacuzino și al logofătului Constantin Ghica” (<https://www.cresti-nortodox.ro/biserici-manastiri/manastirea-lacuri-145428.html>; informații preluate și de alte site-uri: <https://destepti.ro/manastirea-lacuri-ia>; <https://comunadeleni.com/2011/10/manastirea-lacuri-din-deleni>; <http://romaniaturism.com/2014/05/19/manastirea-lacuri>).

Maicii Domnului.⁶⁵ Un act de întemeiere din 1724 nu s-a păstrat, dacă o fi fost scris atunci, însă ctitorul a făcut un asemenea document (“testamentul săhăstriei Delenilor”) la 7 iunie 1751, prin care îi stabilește hotarul, desprins din satul moșia Deleni, îi dăruiește o poiană, în pădurea dinspre Bahlui, cu hotarul ei, o prisacă în pădurea dinspre Hârlău, o sută de stupi și o seamă de animale, însă pe acestea călugării le-au vândut și au cumpărat tot stupi, patru parale pentru fiecare “palmă” dintr-o piatră de moară vândută din cariera de pe moșie, o bute și cincizeci de vedre de vin anual, o cantitate de pește din heleșteiele boierești și trei sălașe de țigani făurari. Ctitorul a hotărât ca starețul să facă în fiecare an, în ziua hramului, o “dare de seamă” asupra veniturilor și cheltuielilor, adăugând și banii “sărindarelor”, pe care să o înfățișeze întregii obști, eliminând, astfel, bănuielele dintre călugări, și a “moștenitorului” satului Deleni, care va urma după vreme. Totodată, ctitorul le-a cerut călugărilor să facă slujbe de pomenire pentru familia Cantacuzino în Postul Nașterii Domnului și în toate sâmbetele de peste an, după “numele lor”⁶⁶, iar pentru el în fiecare an, în ziua morții sale. Dania banilor din vânzarea pietrelor de moară, ctitorul a reluat-o în testamentul său, cerându-le călugărilor să se țină de obligațiile duhovnicești, pentru “că liturghiile îi vor agiuta <pe moștenitori> să nu strice rânduiala”.⁶⁷ Din anii de dinainte de 1751, nu am identificat alte danii ale lui Iordache Cantacuzino, în schimb s-au păstrat trei “cărți” domnești de danie, de la Constantin Mavrocordat și de la Grigore Ghica, prin care cei doi domni scutesc “sfânta sihăstrie de la Deleni” de desetină, pentru o sută de stupi, de văcărit, pentru doi boi și doi, și de bir, pentru trei “oameni străini, ruși”, și îi dăruiesc două ocale de untdelemn anual și o litră de tămâie lunar din Vama domnească de la Iași.⁶⁸ Dania acestor doi domni a fost reînnoită de Constantin Racoviță Cehan, în 1755–1756.⁶⁹

De asemenea, nici despre viața bisericească din sihăstria Delenilor nu au ieșit la iveală multe știri din veacul al XVIII-lea, deși aici au fost înmormântați atât marele ctitor, Iordache Cantacuzino mare logofăt, cât și fiul său, de

⁶⁵ Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, 11 (pisană are doar veleatul: „7230 <1721 septembrie 1 – 1722 august 31>”; Balș, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, 195–199 (cu o reproducere a pisaniei, fig. 290, 195).

⁶⁶ Pomelnicul triptic al familiei a fost făcut de fiul său, Iordache Cantacuzino mare spătar (Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, 10–11, nr. 25).

⁶⁷ ANI, Documente, MXXIII/1; Caproșu, *Documente Iași*, V, 380, nr. 603.

⁶⁸ Corneliu Istrati, *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II (Iași, 2008), 605, nr. 1373 (1 septembrie 1733); Ibid., 603–604, nr. 1372 (10 aprilie 1736); vezi și documentul cu dată nesigură, dat tot de Grigore Ghica (Ibid., 703–704, nr. 1524 (aici, greșit, în loc de două ocale de untdelemn: „24”).

⁶⁹ Theodor Codrescu VI (1936, nr. 2): 23–24, nr. 15 (și în acest document sunt amintite „24 de ocale de untdelemn”, probabil o greșeală, care reiese din cantitățile dăruite altor mănăstiri din țară).

asemenea ctitor, Iordache Cantacuzino mare spătar și mare vornic. În ultima treime a veacului, la fel ca și în alte mănăstiri, schituri și sihăstria din Moldova și Țara Românească, și în sihăstria de la Deleni au intrat călugări desprinși din marea obște monahală construită în Moldova, la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț, de Sfântul Cuvios Paisie Velicovschi. Așa se explică copierea unor manuscrise slave în mănăstirea Deleni, cu hramul Sfântul Nicolae, în 1777 de monahul Ieronim, “care trăia în acea vreme în pustie, pe stânca numită Șoimu, așezată nu departe de schitulețul Sfântul Nicolae, în pustia Deleni, la 3 verste”, și care, în însemnarea sa, ne dezvăluie și numele starețului său, ieromonahul Theodosie⁷⁰, și în 1795 și 1798, de ieromonahul Ghedeon.⁷¹

Fig. 14

La sihăstria Sfântul Nicolae din Deleni, unde biserica și chiliile fuseseră durate din piatră de întâiul ctitor, Iordache Cantacuzino mare logofăt, marele vornic Iordache Cantacuzino avea în gând, potrivit testamentului, să facă “o biserică de iarnă”, atașată trapezei, așa cum făcuse la sihăstria Țibucani, cu hramul Sfintei Mironosițe și întocmai cu Apostolii Maria Magdalena. Satul Țibucani a fost primit ca zestre de soția vornicului, Casandra, de la părinții ei, Nicolae Costin jitnicer și Nastasia Ruset. Pentru ctitorirea sihăstriei Țibucani, Iordache Cantacuzino a lăsat o emoționantă mărturisire, cuprinsă într-un act de fundație, scris cu patru ani mai târziu, la 25 ianuarie 1764⁷²: “la velet 7268 <1760> iulie 22, în zioa Mironosiții și întocmai cu Apostolii Mariei Magdalinii, s-au născut prea iubită fica noastră, Mariia, îndată m-am apucat și am făcut săhăstrie, durată de lemn cu trei turnuri,

⁷⁰ Petre P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, II, ediție de Dalila-Lucia Aramă și G. Mihăilă (București: Editura Academiei Române, 2003), 429–431, nr. 575 (manuscris miscelaneu, care cuprinde printre altele: *Istoria dărâmării sfintei cetăți a Ierusalimului* și istoria căderii Constantinopolului în 1453).

⁷¹ Ibid., 359–361, nr. 521 (*Pateric*), 462, nr. 595 (Ioan Scărarul, *Leastvița*).

⁷² Actul a fost menționat de Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, 887: „Iordache Cantacuzino biv vel pitar face danii m-rii Țibucani, care urma să primească diverse produse de la stăpânul moșiei Deleni”. Autorul a intuit corect statutul de ctitor al lui Iordache Cantacuzino, însă a desprins greșit hramul mănăstirii: „Intrarea în Biserică” (acest hram aparține bisericii de lângă turnul clopotniță, construită în perioada interbelică), precum și anul construcției „1764” (p. 884). Informațiile au fost preluate de Costin Clit, care a rostuit o fișă biografică a noului ctitor, aga Ioniță Botez (“Aga Ioniță Botez, ctitorul schitului Țibucani, ținutul Neamț,” *Acta Bacoviensis* XIV (2019): 433–454).

în codrul Țibucanilor, puind și hramul Mironosiții și întocmai cu Apostolii Marii Magdalinii, făcând și altă bisericuță mică de iarnă, scoasă din trapezare, și chilii pin pregiur, șândilite, și altă trapezare mare și clopotniță și clopote doă, după cum să văd astăzi”. Din cuvintele ctitorului, se observă atât izvorul îndemnului pentru ridicarea mănăstirii, cât și felul în care i-a fost ales hramul! Pe lângă construirea bisericii mari, a bisericii mici, a chiliilor, a trapezelor și a clopotniței, și înzestrarea cu “oi, boi, vaci, stupi, veșminte, cărți și cai”, ctitorul a dăruit mănăstirii sale: Poiana Soci, pentru fânaț, o livadă mare, pentru prisacă, și un vad de moară în pâraul Țibucani, pentru moară. De asemenea, așa cum va scrie și în testament, Iordache Cantacuzino a hotărât pentru stăpânul Delenilor, sub mare blestem, obligația de a da călugărilor din mănăstioară: 20 merțe de secară, 6 merțe de grâu pentru prescuri, 40 vedere de vin din viile de la Deleni și 20 de lei anual, din banii obținuți din vânzarea pietrei din cariera Deleni, iar pentru stareț, obligația de a prezenta în fiecare an o “samă” de venituri și cheltuieli în fața proprietarului moșiei Țibucani sau a moșiei Deleni, și de a pomeni familia ctitorilor pe tot întinsul postului Crăciunului, la fel ca la sihăstria Sfântul Nicolaer, după numele cuprinse în pomelnicul ctitoricesc.

Primul egumen al schitului Țibucani, ridicat în vara anului 1760⁷³, pe care nu-l cunoaștem după nume, a fost un bun gospodar, de vreme ce într-un timp scurt a făcut o prisacă și o moară în locurile destinate de ctitor. Apoi, primul egumen, pe care îl cunoaștem după nume, a fost ieromonahul Ilarie, provenit din obștea mănăstirilor Neamț și Secu, întemeiată de Sfântul Cuvios Paisie Velicovschi, fiind unul dintre monahii care a venit în Moldova de la Muntele Athos, împreună cu arhimandritul Paisie, viețuind o vreme la mănăstirea Dragomirna. Faptul că schitul Țibucani a ajuns metoc al mănăstirii Secu și amintirea Athosului l-au determinat pe ieromonahul Ilarie să aleagă viața sihăstrească din codrul Țibucanilor. “Nacealnicul” schitului a fost bun cărturar, copiind mai multe manuscrise, care cuprind *Cuvinte ale Sfinților Părinți și Vieți de Sfinți*.⁷⁴ Însemnările de pe filele unui miscelaneu teologic, manuscrisul românesc nr. 1844 BAR, îl arată trăind în 1774 la mănăstirea Dragomirna, în 1782 la mănăstirea Neamț, în 1786 la schitul Țibucani (“Această sfântă cârtică s-au scris de mine smeritul întru ieromonași Ilarie, nacealnic ot Țibucanii. 1786, septembrie 12 zile”; fig. 15), pentru ca în 1802 să se afle din nou în

⁷³ Pe diferite site-uri internet, data construcției schitului Țibucani este greșită: „1774”; vezi, spre exemplu: <https://tibucani.mmb.ro/despre-noi-obstea-schitului-tibucani> și <http://manastireasecu.ro/schituri>.

⁷⁴ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești II* (București, 1983), 16, nr. 1617, 78–79, nr. 1844; IV (București, 1992), 338–339, nr. 5548; Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800* (București, 1959), 108–109.

obștea paisiană din mănăstirile Neamț și Secu.⁷⁵ Ieromonahul Ilarie a desfășurat o bogată muncă de copiere a traducerilor efectuate de școala de traducători întemeiată de Paisie Velicovschi în obștile mănăstirilor Dragomirna, Secu și Neamț.⁷⁶

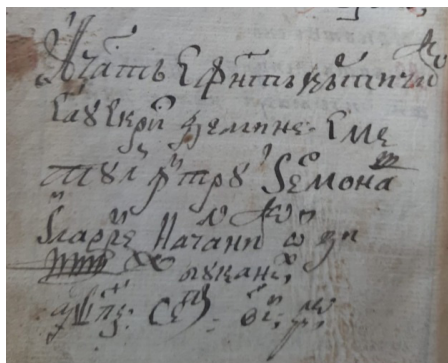

Fig. 15

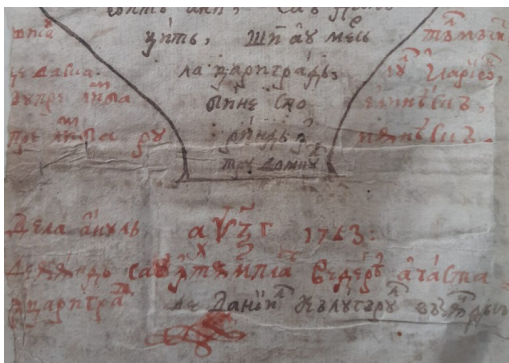

Fig. 16

După ani și ani, când moșia Țibucani a ajuns în proprietatea agăi Ioniță Botez, stăpânul Delenilor, Teodor (Toderiță) Ghica⁷⁷, a încetat să plătească “merticul” anual către ctitoria familiei, prilej pentru Petru Asachi să intermedieze reluarea plăților, fără succes însă, și să facă amare considerații despre felul în care respectau unii membri ai elitei obligațiile față de Biserică stabilite de strămoși, cei de la care își aveau “numele și averea”. Petru Asachi a avut

⁷⁵ Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești*, II, 78–79, nr. 1844; Ștrempele, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, 108–109.

⁷⁶ Vezi Ursu, “Școala de traducători români din obștea starețului Paisie de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț,” 39–82, și Valentina Pelin, “Contribuția cărturarilor români la traducerea școlii paisiene,” 83–120, în vol. *Românii în reinnoirea isihastă. Studii închinare Cuviosului Paisie de la Neamț la bicentenarul săvârșirii sale 15 noiembrie 1994*, publicate cu binecuvântarea I.P.S. Daniel Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, sub îngrijirea lui Virgil Cândea (Iași: Editura Trinitas, 1997). Ieromonahul copist, Ilarie, nu este aceeași persoană cu ieromonahul traducător, Ilarion dascălul, chiar dacă numele sunt asemănătoare. Nu am identificat ce certitudine scrisul lui Ilarion dascălul, și nici semnătura, pentru că majoritatea traducerilor sale s-au păstrat în copii făcute de alți monahi. Dacă manuscrisul românesc 3168 de la BAR (Gabriel Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești*, III (București, 1987), 36–37, nr. 168), traducerea *Vederii lui chir Daniil și a Vieții și muceniciei Sf. Mucenic Anastasie*, „tălmăcită de dascălul Ilarion după limba elinească pre limba rumânească”, a fost scris de traducător, ceea ce este posibil, atunci, după ce am examinat scrisul din acest manuscris (Fig. 16) cu cel din manuscrisul 1844, pot spune că exclusă suprapunerea celor două nume. Mulțumesc colegului Adrian-Bogdan Ceobanu, prin intermediul căruia am obținut o fotografie a acestor pagini. De asemenea, mulțumesc colegului Sorin Grigoruță, care m-a ajutat la prelucrarea ilustrației din acest articol.

⁷⁷ http://www.ghika.net/Branches/Ghika_Deleni.pdf.

în mână actul de fundație și “pomelnicul primitiv al schitului Săhăstria” de la Țibucani⁷⁸, însă le-a înapoiat proprietarului moșiei, aga Ioniță Botez, păstrând doar această copie. Oare se mai păstrează pe undeva actul ctitoricesc original, dar pomelnicul?

Mă opresc aici cu înfățișarea acestor aspecte deloc sau mai puțin cunoscute din istoria Cantacuzinilor moldoveni și a ctitoriilor lor, lăsând viitorului sarcina de a le întrețese cu cele știute și cu cele ce se vor mai descoperi, într-o posibilă nouă cercetare monografică a familiei Cantacuzino.

⁷⁸ Vatra de sihăstrie de la Țibucani s-a menținut și în secolele XIX-XX, potrivit unei însemnări dintr-un manuscris greu de datat, prin care un monah din schit l-a chemat în obște pe cărturar din mănăstirile Neamț și Secu: „Părinte Agatanghel, dacă ai rugăciunea minții, vino la noi, la schitu Țibucani, și vei fi liniștit” (Olimpia Mitric, *Manuscrise românești din Moldova. Catalog I* (Iași, 2006), 385–386).

ANEXE

1. <1685 iunie-septembrie>.

† Ce, din ce mi-au fost prilejul, i-am făcut partea că să ție și s(ă) ia pre urma mia, nu multu, ce puțin, din cât mi-au fostu prilejul: i-am datu satul Cucutiani, cu casă cu tot, carele une părți îm(i) sintu mie danie de la Moimăscul, iar altele îm(i) sintu mie cumpărături, depreună cu dânsa, și a treia parte de Cogești, cu hălășteul cel mari, iară la ținutul Cărligăturii, iară o săliște ce-s(e) chiamă Bălțații, ce s-au luat de la călugării de Moldoviți, să s(e) dia înapoi, [iar, de-i va trebui ei, să dea înapoi]¹, iar, de-i va trebui ei să să hrăniască, să o ție și să dia călugărilor de-a dzécia.

Așajderia și părțile den Băbăciani², de la ținutul Dorohoiului, câte am cumpărat eu, să fie toate a ei.

Așijderia și un rădvan cu 6 cai și o cuhne³ cu 4 cai, care cai îi vor plăcia ei, să fie a ei. Hainele ce i-am făcut să nu le dodeiască nime, câte sintu <fi>⁴miești, să fie toate a ei.

Din odoară: un lanțuh de aur ce i l-am ...⁴ făcut acmu și n-am apucat să-l istovăscu să fie a ei, și un inel ...⁴ aur cu diiamantu, carele i-a plăcia, și o păriachi de sârji să fie a ei, care i-a plăcia din câte am, o păriachi de brățări cu mărgăritari, ce-s făcute la Brașău, așajdiria patru șaraguri de mărgăritari de cel mare să-i fie la grumadzi.

Aciaste sintu de la mine, iar deosăbi a ei niște mărgăritar(i) ce i-au dat mama, ia va ști, să n-o dodeiască nime; și-au avut și de la tată-său nește mărgăritar(i) mai mănunte ș-au cumpăratu un inel de aur, cu zamfir albastru, în Țara Munteniască, în 80 lei, pre banii ei; și-au cumpăratu un inel cu izmarandu viarde, prinsu în unghi, în 35 lei, iar pre banii ei; și i-au datu mama un inel cu izmarandu viarde și soru-mia, Safta, o păriache de brățări di Danța; și ș-au mai cumpărat trei șaraguri de mărgăritari mari de la Tălmăcioae, în 80 lei, iar pre banii ei. Cu aciaste n-are nime nici o trabă, că sintu a ei.

Așijderea și din bucate să-i facă și ei parte: din vaci și din oiță, din câte s-or afla, din toate, că nu-s multe; iar nește stupi, ce sintu la Șărbești, la Bahnă, sântu a ei.

Din argintu să-i dia 6 piuliți poleite și o năstrapă mari unguriască, iar altă ce-a rămânia să vândză, și odoările și arginturile, să plătiască datoriile datornicilor: să hie bucuroș(i) bieții cuconi să-ș(i) ție câte o ocină și câte o moșie ce-a rămânia, iar pre dânsa să n-o amestece la nemică.

Pentru aciasta, mă rog mamii, și Catrinii și lui Vas(i)lachi, ginere-mieu: aciaste greutăți ale miale să nevoiți să stați să plătiți datornicilor din ce să află pre urma mia; din odoar(e) să nevoiți, doar le vor lua datornicii cu preți.

Așijderia, mă rog dumisale vornicului Gavriliții și ginere-mieu, lui Vas(i)

lie, pentru singeli lui Dumn(e)dzău, să nevoiți dumneavoastră să-m(i) scoateți banii ce-am cheltuit la Vist(i)erie în dzileli mării sali lui vodă, care bani i-am luat împrumutu de la Filip și de pre aiuria, cu dobândă și-am pus zăloage, de-am cheltuit la Vist(i)erie, precum or arăta izvoadele.

Așijdirilia și pentru câțeva rămășiță ce-au rămas și la unii și la alții, care bani au fost orânduți de la Dumitrașco vodă, precum știe și Ștefan de Vist(i)erie: ...⁴ izvod la dânsul, și n-au apucatu să istovască măr<i> sale>⁴, lui vodă, să-ș(i) facă pomană pentru Dumn(e)dzău să-ș(i) plă<tească>⁴ banii cine-i datoriu, să mi să mai iușuriadze cas<a>⁴ din robie, să mi să iușurédze datorii.

Pre Alexandra nime să nu o dodeiască din casăle ei, până vor fi aciaște răscoali, și la toate pamințile miale să nu lipsască, ce să șadî ori aicia ori la Șărbești ori unde-i va plăcia, și-s(ă) o asculte țaranii întru tot, ca și cum aș hi eu. Cuconii miei să n-o dodeiască, nici altu nime.

Un satu, ce mi-au pus Stârcia zălog, anume Popenii, la Hârlău, giunăta[a] te de satu, să fie a Stârcii, iar giunăta[a] te de satu dâruescu Anisii[i], cucoanii Stârcii, care iaste la dumnealui vornicul Balșă, deosăbi de parte tătine-său, ce i s-a vini de la tată-său. Aciasta dau pentru banii miei.

Pentru fiul meu, Vas(i)lașco, din cât mi-au fost prilejul, l-am așădzatu și l-am îndzăstratu; la altă să n-aibă triabă, numai din satele de la Hotin și de la Soroca, fiindu țara neașădzată, nu i-am făcutu parte, iar, după ce să va așădza țara, să-i facă parte și de acolia, dintr-acialia sate, iar dintr-alte sate de suptu munte i-am datu și l-am așădzatu.

Așijdiria, casă n-am apucatu să-i fac, ce-am socotit să-i dau crameli ciali mari de la Cotnari, cu vii cu tot, câte sintu acolo într-acel dial.

Așijdiria și nește vii, ce-am cumpăratu la Laslău de la Iolășoie, 9 fâlci giunăta[a] te, să fie Alexandrii.

Alta, sintu datori lui Stoian comisului, cumnatului lui Șărban vodă, cu 240 lei, de pre nește postav, și sintu datori lui Iordachi, fratele lui Șărban vod(ă), cu 110 lei, car(e) fac peste tot 350 lei, cu banii lui Stoian. Deci, cându am fostu în Țara Munteniască, am fostu datu nește blani de sobol lui Șărban vodă, deci o samă de bani mi-au dat, iar cu acește au rămas măriia sa și au dzis că va plăti acestor <negusto>⁴ ri și nu i-au mai plătit, și-m(i) scrie măriia sa să-i <trimit>⁴, zapisul să-mi dea bani; pre martor mi-i Dumnă<dzău că>⁴ n-am zapis, că n-am făcut, ci-am avut voroavă numai <din>⁴ gură; ce mă rog, pentru Dumn(e)dzău, să plătiască acelor boiari.

Alta, pentru nește oi, li-am dat pre mâna lui Hurmuz, cându răscoalele, patru sute și cincizăci; dacă s-au așădzat vriame, au dat samă Hurmuz c-au rămas numai 170, carele li-au priimit el de bună voia sa, oaia câte un ug(hi), și-au datu samă c-au rămas 40 de cârlani, însă acestora nu s-au socotit câte cât preț va fi. Deci dentr-aciașta am luat 105 lei de la Pisoschii și 70 lei de la Bașotia

și 20 lei mi-au dat Hurmuz, cându am pornit pre Ioniță la Obluciță. Deci ce va fi rămas dintr-aciaști bani să-i dia la Alexandra, că aciaste oi au fostu din dzestrili ei și a ei sintu banii; de va fi mai datu ceva la Ioniță, eu nu știu, el va ști.

Așjidiria, i-am datu Alexandrii un inel de aur cu diiamantu în mijlocul și cu noaă mai mănunțeli înpregiur, și altu inel, un zamfir albastru, ce-am cumpărat în 35 lei.

Iar pentru vecinii din Cucutiani, cându am cumpărat satul acolo vecini n-au fostu, ce i-am adus de printr-alte sate ale miali, carei s-au rășchiratu din satu, acmu, pentru nevoi, iar, după ce să va așădza vriamia, să fie volnică Alexandra să-i ia, să-i ducă la urmă, pre aceia carei au fostu șădzători acolo la Cucutiani or hie de pin ce sate or hi.

Date aproximativă, în funcție de începutul domniei lui Constantin Cantemir, atunci când Toderășco Iordache Cantacuzino a fost trimis la Constantinopol.

BAR, Documente istorice, LXXXVI/206. Original, difolio, ars puțin pe margini.

EDIȚII: N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, 119–123 (text după original, cu câteva omisiuni și fără întregirile locurilor arse).

¹ Tăiat de aceeași mână și apoi reluat și completat.

² Băbicieni.

³ Aici, cu sensul de „butcă”.

⁴ Ars.

2. 1717 mai 13, Iași.

† Иѡ Миѡан Рѣковицѣ воевода, Божіеѡ м(и)л(о)стіѡ, г(о)сп(о)-дарѣ Зѣмли Мѡлдавскои¹. Facem șt(i)re cu această carte a domniei mele tuturor cui să cade a ști, cum au avut întrebaré credincios boiarinul nostru, dumnealui Iordache Cantacozino marele comisu, cu dumneaei Mariia, giupâniasa răpăosatului Ilie Cantacozino vel visternic, pentru satul Cucutianii, de la ținutul Cârligăturii.

Deci domnie mea i-am dat a patru sfinți arhieriei a ț(ă)răi [noas] noastre a Moldovei, la sfinție sa chir Ghedeon mitropolitul, și la Sava episcopul de Roman, și la Calistru episcopul de Rădăuți și la Orestu episcopul de Huși, și la cinstiți și crédincioș(i) toți boiarii noștri ce mari să lé ia sama și să-i giudeci, și pe cum or afla dreptu așa să fie.

Și așa, aducându-ni dumnealui Iordachi comisul mărturie, mărturiia cea

de giudecată de la sfinții arhieriei și la toți boiarii cei mari, în care mărturie scrie că au dat sam(ă) dumnealui Iordachi comisul, cum acel sat, Cucutianii, au fostu a moșului dumisali, Toderașco Cantacuzino, ce-au fostu visternic mari, și tâmplădu-i-să lui Toderașco visternicul de au avut a doa casă, trăit-au înpréun(ă), dară cuconi n-au avut, cé macară că cuconi n-au avut au socotit de ș-au făcut parte și giupănesăi dumisale din odoară și din bucaté, precum arată diiața, ce i-au fost făcut la mână Toderașco visternicul, și i-au fostu dat și acel sat Cucutenii, ca să șadză să nu o supere nimi din ficiorii dumisali după moartea dumisali, și vădzindu-să la slăbiciuni s-au dus și s-au datu-să hiastru său, lui Ilie visternicul, căci numai el era viu, iar alți ficiori a lui Toderașco visternicul murisă toți, și trăindu numai un an în casa lui Ilie visternicul au murit și i-au rămas toate odoarale și bucatéle la Ilie visternicul, și au rămas și satul Cucuténii și i-au făcut și diiaté de la mâna ei, însă în diiat(ă) pentru Cucutiani nu răspunde, făr(ă) cât dzici: câte să vor afla de-alé ei să fie toată a lui Ilie. Scos-au dumnealui Iordache comisul și doaă diiați a moșului dumisali, lui Toderașco visternicul, în carili scrie pentru toată odoarale ce-au dat giupănesăi dumisali și bucate și s-au flat și satul Cucutianii dat, dară nu răspunde în diiat(ă) ca să fie în veci a giupăniasăi dumisali, și după moarte ei cui ar vrei să-l dia² să fie volnică.

Deci luând sama și vădzind aciaști sfinți arhieriei și cu toți boiarii că au dat acel sat numai în viața ei și rămâind din ficiorii lui Toderașco visternicul numai doi frați necăsătoriți, Ion logofătul și Ilie vist(iernicul), au socotit și au giudecat, cu bun(ă) dreptate, ca să ție și satul acesta, Cucutianii, depreună, frățește, precum au fostu de la părintele lor, iar frățiașt(e) să-l ție, giumătate sat să ție dumnealui Iordachi Cantacozino vel comisu, cu frații săi, și giumătate sat să ție ficiorii lui Ilie Cantacozino vist(iernicul), iar pentru căci au murit acea giupănias(ă) în casa lui Ilie și au cheltuit cu pamențili ei și cu alte griji, după obiceiul creștinescu, i s-au lăsat odoarale toată și bucatele lui Ilie, să nu să amesteci la odoară Iordachi comisul, iar satul să fie înpréună.

Așijdirile dzisă că au scos și dumneaei visterniceasa lui Ilie vist(iernicul) un răvășél în carili scrii maica dumisali lui Iordachi comisul, pecum au luat cinci diiați a lui Toderașco visternicul de la visterniceasa lui Ilie vist(iernicul) și s-au aflat iscălit i Iordache comisul într-acei răvășél, fost-au prepus cum să nu fie tăgăduit Iordachi comisul vro diiață de-a moșu-său, lui Toderașco vist(iernicul), și neputându-să îndrepta cu altă i-au făcut sfinție sa mitropolitul carte de blăstăm asupra dumisali și a maicii dumisale, cum de mai sintu alte diiați să le scoață, dară dumnealui au priimit carte acea de blăstămu, cum mai multu de doă diiați n-au aflat date de visterniceasa lui Ilie, carele s-au cétit și la Divanul domnii méle, și nici într-una n-au scris Toderașco visternicul ca să fie satul și după moartea giupăniasăi dumisale cui îl va da ia, cé tot în viața ei să-l ție numai, ce iată că l-au dat rău lui Ilie vist(iernicul), că n-au avut voie de

la bărbatul ei să-l dia cui va vria ia. Și pentru aceli 5 diați au dat sam(ă) dumnealui comisul că, când li-au dat visterniceasa la maica dumisali, nu li-au mai dezlégat din hârtii să vadză sintu 5 diați au mai puțintiali, ce numai spunindu-i vistiarniceasa că sintu cinci, așa pecetluite li-au lăsat, și i-au făcut acel răvășél, pecum i-au dat cinci diați, și viind la comisul Iordachi și, arătându-i răvășélul cu pecéte maicii dumisale, au iscălit și dumnealui și n-au mai căutat să vadză, sintu cinci diați au ba! Pe urmă, căutându, au aflat doaă și alte zapise de niște moșii și vii, iar diați numai doaă, și priimindu și cartea de blăstăm au socotit sfinții arhieriei și au giudecat cu toți boiarii să ție satul depreună, în giumătate, frățiaști, pentru căci și datorii multe au rămas de la Toderășco visternicul, care n-au mai avut cu cé să plăti cu odoară de-a lui și s-au aruncat numai pe acești doi frați, Ion logofătul și Ilie visternicul, fiind ei necăsătoriți, de-au plătit, din care datorii au agiunsu și pe la nepoți de li-au plătit, pentru acéia, și satul acesta au socotit să le fie depreună.

Deci, vădzind și domnie mea că au aflat acești sfinți arhierie(i) și cu toți boiarii noștri(i) cei mari driaptă giudecată, într-aceasta am dat și am întărit și de la domnie mia cu această carte a domnii méle dumisale crédincios boiari-nului nostru, Iordachi vel comis, acea giumătate de sat de Cucutiani, ca să o ție cu frații dumisale depreună, cu tot venitul, neclătită și nerușită, nici odăoar(ă), în viaci.

Aceasta scriem.

Оу Іис, в(ъ) лет(о) ^хЗСКЕ маи, гѣ д(ъ)ни.

Иѡ Миѡан Раковици воевода^к (м. п.).

Vasilie uricar <a scris>.

BAR, Documente istorice, CXXV/195. Orig., hârtie, cerneală neagră, invocația simbolică și intitulația cu cerneală roșie, rupt foarte puțin la îndoituri, sigiliu domnesc mic, octogonal, timbrat și cusut cu mătase roșie, foarte bine păstrat, având în câmp stema Moldovei: capul de bour, încoronat cu o coroană deschisă, având la dextra și la senestra coarnelor o steaua cu șase colțuri și semiluna, lângă bot anul cu cifre arabe: „1707”, iar de jur-împrejur legenda: † Іѡ М(и)ѡан Р(аковицѣ) в(ое)в(о)д, Б(о)жїею м(илостїею), г(осподарѣ) З(емли) М(олдавскон) („† Io Mihai Racoviță, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei”).

¹ „† Io Mihai Racoviță voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei”.

² „să-l dia”, scris deasupra rândului, de aceeași mână.

³ „La Iași în anul 7225 <1717> mai, 13 zile.

Io Mihai Racoviți voievod”.

3. 1751 (7259) iunie 7, Iași.

† Nu socotim a fi lucru mai vrédnic și mai plăcut lui Dumn(e)dzău și de folos sufletului decât a zidi mănăstiri și ale îndzestra, întru care să jirtvuiască singile cel nevinovat al Mântuitorului nostru, și a da milă cătră săraci, cu care să înblândește Dumn(e)dzău. Decii și noi, râvnind acestora și cu agiutoriu lui Dumn(e)dzău am făcut o mănăstire, de nou zidită, de piatră, săhăstrie, întru o lature, pe hotarul satului nostru, Delenii, în codru, întru numile Sf(â)ntului Nicolae Făcătoriu de Minuni, făcându-i chilii și altile, pentru odihna călugărilor ce vor lăcui acolo, ca să roage pre înduratul D(u)mnedzău să ne fie blând și milostiv la gro(a)znica și nefățarnica giudecată.

Decii, de vrème că iaste săhăstrie, cele ce-au fostu de trebuința mănăstirii am datu aceste arătate înainte. Întăi, ca să fie mănăstirea apărată de oameni să nu calce împregiurul mănăstirii, am datu acest loc, moșie însemnată cu pietri, începându-să hotarul din piscu din dumbravă, de unde pogoară drumul cel petros, care merge în Lacuri, și s-au pus bolovani în piscu lângă drum, și de acolo drumul Lacurilor cel pietros la vale pi din sus de mănăstire și în drumul mănăstirii s-au pus stâlp de piatră lângă drum, și de acolo tot drumul pân în poiana Lacurilor și încungiură toată poiana di-au rămas a mănăstirii, și în marginea poenii de la dial dispre apus s-au pus iarăși stâlp de piatră, și de acolo curmedzișază drept la vale pe la marginea poenii de cătră apus cătră amiadzizi spre poenili din Bahluiu pin codru pân unde s-au pus iară bolovani de piatră, și dintr-acel bolovan iarăș(i) curmedzișadză drept pin codru cătră răsărit pi din gios de mănăstire pân unde s-au pus iarăș(i) bolovani de piatră, și dintr-acel bolovan iarăș(i) curmedzișadză dreptu la dial cătră miadză-noapte piste rupturile ce sânt lângă mănăstire pe piscul dialului pără în bolovanul ce s-au pus lângă drumul cel pietros. Și atâta iaste tot hotarul mănăstirii.

Ajijdirea am mai dat sf(i)ntii mănăstiri danie o poiană de făcut fân în codru, între părau Înpuțita și între alt părau Megiiarna, și din apa Bahluiului drept la dial, pintre acéle doao părae până în marginea pădurii, unde sfârșaste poiana. Aâta iaste hotarul aceștii poiani.

Ajidiria li-am mai dat un loc de prisacă în marginea pădurii dispre Hârlău, cu pometul ce iaste acolo de la dial, de unde au fostu vie mea mai sus. Și pentru ca să nu aibă alte învăluiale călugării, ce de-a pururea să să afle în mănăstire¹, li-am dat o sută de stupi pentru făclii la biserică și alte trebuință a lor și li-am fost datu din dobitoace și din oi, dar s-au poftit să le vândză toati să cumperi stupi și li-au vândut toate și au cumpărat ...² stupi, afară ce li-am dat eu.

Ajijdirea am dat din venitul nostru a pietrilor de moar(ă), însă din banii încărcătorilor ce iaste obiceiul de să ia de la cumpărătorii de pietri câte patru parale de palmă, pe câte palme va fi piatra, să fie a mănăstirii, osăbit ce i-au

petrarii parte lor, iar câte patru parali de palmă pe ceialaltă piatră, la o păriache de piatri sânt doao pietri, pe o piatră luim noi, pe céialaltă piatră i-au petrarii. Acestu venitu l-am dat săhăstriei, din an în an să ia de la delariul ce va fi ori vor pune omul lor, cum or vrea, ca să le fie de chivernisala lor. Șă-ș(i) aducă și câte o bute de vin la mănăstire pre an, și-n hăleșteile noastre să fie neapărați a prinde raci, așjidiria și pște, de doao ori de săptămână cu mreji(i), iar cu voloc sau cu coteți, când or vria, neopriți să fie. Cindzăci vedre vin pe tot anul să li să dea pentru biserică, pentru liturghii, șesă merță grâu spălat, curat, să li să dea, pentru prescuri și părăstase.

Toate aceste rânduite, nestrămutate să s(e) de de moștenitoriul Delénilor. Starițul să poarte grijă, și ce cheltuială va face cu călugării și cu altile să le arete în scris, și venitul, și cheltuielile și toati sarandarile ce să dau ori de la cine pre an să fie arătate la dzua hramului la toți ca să nu aibă într dânșii bănuiali, fiind și moștenitoriul Delénilor față. Datori să fie călugării pe tot anul să facă sărăndar ctitorilor la această dzi hotărâtă, să înceapă din 14 dzile a lui noemvri, adică din lăsatul săcului de carni, ce să începi Postul Naștirii lui H(risto)s, cu părăstas în toati sâmbitili și cu deplin prohod, după rânduiala Bisăricii, pomenind toți morții pre numerile lor, precum și sâmbiteli piste tot anul pomenirea morților cu prohod deplin, după cum au priimit și ei, dzua morții mele în toți ani(i) să-m(i) facă la acea dzi pomenire, însă prohodul nelipsit cu părăstas, ca prin rugăciunile lor să dobândim și noi ertare și milă de la D(u)mn(e)dzău, Dătătoriul de bunătăți.

Așjidirea am datu trii țigani fauri, anumi: Axintii, Ion, Iftimiia, sor(a) lor, cu ficiorii și cu muerile lor, de vor lua țigance de-al(e) noastre, carii sântu ficiori(i) lui Ion Feni și a Vărvarii, drepti țigani ai noștri, să nu fie volnici călugării a-i vinde nici odănaoară, ce să ste la măn(ă)stire nestrămutați.

Și am întărit cu iscălitura și pecete noastră.

Iordachi Cant(acuzino) log(ofăt) <m. p.>³.

Iordachi Cantacuzino biv vel spat(ar) <m. p.>.

<Pe verso, o însemnare din aceeași vreme>: Testamentul săhăstriei Delenilor.

BAR, Documente istorice, CLVI/34. Original, hârtie, cerneală neagră, invocația simbolică, inițiala, cuvinte, litere și puncte în text, cu cerneală roșie, un sigiliu inelar, octogonal, al lui Iordache Cantacuzino mare logofăt (vezi fig. 8 și nota 43).

EDIȚII: Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, 278, nota 15 (mențiune greșită, dar cu trimitere

la documentul de mai sus: „vezi și diata din 1751 iunie 7, a lui Iordache Cantamare logofăt, ctitorul m-rii”).

¹ Primele două litere scris greșit: „ic”.

² Omis.

³ Sigiliu inelar.

4. 1764 (7272) ianuarie 25.

De vreme ce Dumnezeu pe noi oamenii care din pământ ne-au zidit dintru a Sa bunăvoință, lăsându-ne învățăături și poronci ca celea ce sânt plăcute lui Dumnezeu a urma tot omul ce visază în lume, întâi a da laudă lui Dumnezeu și slavă pentru că l-au zidit, al doilea a avea purtare de grijă ca să aducă jărtvă lui Dumnezeu pentru ale sale păcate și ale fiilor săi, al treilea ca și după a noastră vremelnică și trecătoarea viață aceștii lumi a rămâne cea desăvârșită pomenire vecinică plăcută lui Dumnezeu, îndemantu-ni-am dar și noi, dintru a noastră bunăvoință, ca să urmăm la celea ci-or fi mai puțin puțină noastră care de la Dumnezeu s-au dat, la velet 7268 <1760> iulie 22, în zioa Mironosiții și întocmai cu Apostolii Mariei Magdalinii, s-au născut prea iubită fiica noastră, Mariia, îndată m-am apucat și am făcut săhăstrie, durată de lemn cu trei turnuri, în codrul Țibucanilor, puind și hramul Mironosiții și întocmai cu Apostolii Marii Magdalinii, făcând și altă bisericuță mică de iarnă, scoasă din trapezare, și chilii puțin pregiur, șândilite, și altă trapezare mare și clopotniță și clopote două, după cum să văd astăzi, și am dat mănăstirii și poiana cea mare, ce îi zice Socilor, ca să le fie de făcut fân, și țărâni să nu aibă a să amesteca la poiana aceea ca să cosască fără de știrea călugărilor.

Așijderea, li-am mai dat și livada ce mare cu pomi despre Rădeni, ca să-și ție stupii, unde și prisacă au făcut și temnice, și un vad de moară la pâraul Țibucanilor, unde și moară au făcut.

Așijderea, am hotărât, pe tot anul, să aibă a lua călugării de la stăpânul ci va stăpâni Delenii, 20 merță săcară, 6 merță grâu pentru prescuri, 40 vedere vin din viile de la Deleni, 20 lei, bani din banii pietrelor, și care din fii miei sau nepoți nu ar păzi această așăzare a me, și li-ar opri celê rânduite de mine, să fie supt blăstăm și pricopsală să nu vadă, și pe tot anul să aibă călugării a-și da sama de venituri și de cheltueli la stăpânul Țibucanilor sau a Delenilor, și la tot postul Crăciunului să aibă călugării a sluji sărindar, începând din zioa dintâi a postului pân(ă) în zioa de Crăciun pomenind pe tot niamul nostru pe rânduială, după cum sînt așăzări la pomelnic, iar altele ce-am mai dat mănăstirii: oi, boi, vaci, stupi, veciminte, cărți, cai, pentru poslușanie lor, am făcut săbit izvod, iscălit de mine.

Iscălit: Iordachi Cantacuzin biv vel pitar.

Let 7272 <164> ghenarie 25¹.

Originalul actului de față, scris și iscălit de însuși fondatorul împreună și sub a sa pecete, așijderea pomelnicul primitiv a schitului Săhăstriea, le-am priimit de la dumnealui aga și cavaleriu Ioan Botezu, proprietariul moșiei Țibucanii, spre a face cu aceste lucrarea ce-mi este încrezută, după care mă îndatoescu a le înapoea cu rezultatele ce voi dobândi. Ear acum, de priimire adeverezu, P. Asachi <m. p.>.

Schitul Săhăstriea, în 3 noemvrie 1859.

Aviz important

Istoricul acestui testament privește în mare parte pe domnul Teodoriță Ghica, pentru că domnia sa, fiind în linie dreaptă pogorătoare urmașul testatorului, totodată și proprietariul Delenilor, a oprit în beneficiul său dările menite Săhăstriei Țibucanilor, ca legaturi înputernicite prin legi și căzășluite prin blesteme.

Spre a feri consecuințele triste, care *sacrilegium*², timpuriu se-au târziu să răzbună, subscrisul, în prezența domnului Alecsandru Donici, poetul român, am înfătoșat propietarului Delenilor originalul acestei copii, împreună cu pomelnicul, relativ cătră care adăogându-i analog ecspunere din partea domnului Botez și a părinților Săhăstriei, n-am esbutit a-l convinge în respectarea unui act, ce-i dete numele și averea.

Așadar, înapoind astăzi originalurile cuvenite Săhăstriei, am oprit copia de față, pentru a vedea la ocazie cum apreciază cele sacre și morale unii din *patricius*², ce să cred a fi ilustrația țarei, cum înțăleg devoția ecsterioră cătră beserică și cum iustifică sentința celebră: „L'hypocrisie est un hommage que le vice rend à la vertu”³!

Satul Țibucani, 9 mart 1860.

P. Asachi <m. p.>.

BAR, Documente istorice, MDXXIII/37. Copie din 1859–1860.

EDIȚII: Gh. Ghibănescu, “Documente”, în *Theodor Codrescu II* (1933, nr. 7): 101–102 (text după original, cu identificarea greșită a ctitorului); Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, p. 887 (mențiune, cu precizarea: „după original”, însă cu trimitere la cota copiei de mai sus).

¹ Urmează, într-un cerc decorat, mențiunea: „locul pecetii”.

² Subliniat, în text.

³ „Ipocrizia este un omagiu pe care viciul îl plătește viturții” (François de La Rochefoucauld).

5. 1783 mai 4.

Chir Amvrosie patriarhul Ierusalimului marturisescu.⁷⁹

Copie după testamentul lui Iordache Cantacuzino mare vornic.

Anul 1783 mai 4.

(după originalul prezentat, scris cu litere chirilice⁸⁰)

Leon mitropolitul Moldovei adevereză.

De vreme ce Dumnedzeu, Ziditorul a toate, au făcut pre om nemuritor, dar pentru neascultare au venit lui moarte, paharul cel de obște, de care să fugim nu ne e în putință, și neștiind dzioa sau ceasul fieștecine al sfârșitului său, pentru aceia și eu, știindu-mi nepărăsită datorie a morții și mai cu grijă fiind de cuvântul ce grăiește Domnul Hristos la Sfânta Evanghelie de dzice: „Privegheți că nu știți în care ceas Domnul nostru va veni”, și fiind noi mai de multe ori întemeiați cu gândul la această lume deșertă, iar de cele viitoare gândim mai rar, și așa fără de veste vine pre noi lațul morții atâta de grabă cât nu numai întru cele sufletești ne aflăm negata, ci și pre urma gâlcevi rămân, cum și cu ochi noștri multe locuri am vădzut.

Pentru aceia, mai nainte de a sosi sfârșitul nemernicii mele din lumea aceasta, am făcut aceasta adevărata diata mea, arătând toate ce am dat fiicei mele, Mariuței.

Parte de moșii și din odoare și din argintării și din boarfe și din bucate ce-am dat fiicei mele, Mariuței, întâiu când s-au căsătorit după Ilie Roset paharnicul, carele le arătăm mai jos, anume:

Sat întreg Bobulești, la ținutul Dorohoiului, pe Prut, la apa Bașăului, cu iază în Bașău, și cu iază în Corovie și moară în Prut, care moșie este mie de la părintele meu, Iordache Cantacuzino, vel log(ofăt).

Un vad de moară gata, în Bașău, la siliștea Bădiuții, idem¹ dat mie de la părintele meu, Iordache Cantacuzino logofet.

Sat întreg Rângăuți, idem la Dorohoi, alături cu Bobulești, pe din jos, cu iaz în Corovie, care jumătate de sat îmi este mie de la părintele meu, iar jumătate am cumpărat eu.

Sat întreg Mileanca, la Dorohoiu, pe apa Podragă, cu două iazuri mari, care moșie am cumpărat-o eu cu bani.

Sat întreg Stângăceni, pe Ciuhur, în ținutul Iașului, cu iaz mare în Ciuhur, iar siliștea satului este în ținutul Hotinului, două cum dovedește ispisocu de la Vasile vodă, care moșie îmi este mie de la părintele meu, Iordache Cantacuzino vel logofăt.

⁷⁹ „Text grecesc în originalul act”.

⁸⁰ „Conținutul îngrădit cu lunii este extractul actului făcut de Archivă”. N. Mănărădeanu <m. p.>.

Sat întreg Râzena², la Orheiu, în malul Nistrului, cu pod peste Nistru, care moșie îmi este mie de la părintele meu.

Sat întreg Stohnae, idem la Orheiu, la Nistru, alături cu Râzina, pe din jos, care am cumpărat-o cu bani.

Sat întreg Râsteul³, la ținutul Hotinului, la malul Nistrului, cu moară pe pâraul satului, care moșie îmi este de la părintele meu.

Sat întreg Pepeni, pe Răut⁴, în ținutul Sorociei, care moșie am cumpărat-o eu de la Radul Boteanul.

Sat întreg Carapusceni, tij la Soroca, pe Răut⁴, alături cu Pepeni, care moșie este mie de la socrul meu, Neculai Costin⁵ jicniceru.

Sat întreg Pohribenii, tij la Soroca, ce se hotărăște cu aceste două moșii de sus, cu Pepeni și cu Carapusceni, care moșii am cumpărat-o eu de la Noară¹ și de la neamurile lui.

Sat întreg Țibucani <și> sat întreg Potlogeni, la ținutul Neamțului, amândouă într-un hotar, care moșii îmi sunt de la socrul meu.

Parte de odoare ce am dat fiicei mele, Mariuței, tot atunci, întâiu:

O sgardă cu lefter⁶ de diamant, 830 de lei.

O păreche sărji⁷ de smarand cu picioare cu diamanturi, care sărji au fost a mâne-sa, Casandra, 500 lei.

12 sireaguri mărgăritare, tij a mâne-sa, Casandrii, 1.600 lei.

O floare cu diamanturi și cu alte pietre, 120 lei.

Un inel cu un diamant mic, tij de la Casandra, 100 lei.

Un inel cu trei diamanturi, 120 lei.

Un inel cu un diamant rotund, 150 lei.

Un inel cu zamfir roșu <și> un inel cu zamfir albastru, 120 lei, tij de la Casandra.

Un inel cu diamant țuguat, tij de la Casandra, 150 lei.

Un inel cu un diamant mic, 100 lei.

O păreche brățări de aur, câte un diamant și câte un zamfir, 350 lei.

O păreche pafale de aur cu chingă ei, 254 lei, 45 bani.

Argintării ce-am dat:

24 părechi cuțite argint <și> 24 linguri de argint, 1.360 dramuri de argint, lucrat aici, care fac bani 876 lei.

2 sfeșnice, la unul câte trei fofeze, de Lipsca, 325 lei.

1 tava cafe de argint, 65 lei.

12 zarfuri de tumbac cu filigene, 30 lei.

1 străchinuță de dulceată cu lingurița ei, 30 lei.

1 solniță de argint cu 5 fofeze, lucrată aici, 60 dramuri argint, iar bani fac 125 lei.

1 afumătoare argint <și> 1 stropitoare, 95 lei.

1 arșe⁸ bătută cu cabarale⁹ de argint poleită, <și> 1 raft cu prâșâne cu ras-masat de argint, <și> 1 șa turcească cu urșinic, cu oblâncii, ferecată cu argint <și> 1 liftica, cu șease telegari, cu hamuri de bulgari¹⁰, cu alami și frânele, cu surguciu și cu canafuri de lână și cu hățuri de lână, 1.200 lei.

1 camăra îmbrăcată cu bulgariu, cu șease telegari, cu hamuri de curea.

1 cal de mire.

24 talgere de cositoriū.

24 blide de cositoriū.

12 tingiri cu capacele lor.

1 lighean cu ibric.

2 scatulce de vutcă, una mare, una mică.

Bucate ce i-am dat tot atunce:

100 iepe mari cu mânji, cu șapte armăsari.

400 oi cu miei.

100 stupi.

20 boi de plug.

20 vaci cu viței.

10 bivolițe.

40 salașe de țigani, bordieri, după cum arată la izvod, cu numele lor și cu copiii lor.

3 țigani vizitei: Smârcociu însurat, Colac holteiū, Constantin holteiū.

4 copii țigani bucătari, învățați și la altele.

Haine ce i-am dat tot atunce:

O giube de altân, cu rochie, cu anterior tot de un feliū, cu blane pa(t)ce de sobol și cu profilurile de sobol, cu sereturi¹¹ grele, 1.950 lei.

O giube de altân, cu rochie, cu anterior tot de un feliū, blănită cu răs, 625 lei.

O giube de aclaz cu flori de hir, blănită cu singeap, cu rochie, cu anterior tot de un feliū, 350 lei.

1 oghial de lastră, o sale de ghermesutū.

1 oghial de de ghermesutū.

1 pilotă cu puf, îmbrăcată cu aclaz roșu.

2 perini mari cu puf și cu polog de haret, căptușită.

4 perini mici, tij 6 cu derai (?).

2 rânduri fețe de pernă, unele grele, altele mai ușoare.

2 prostire de oghial, una bună, una ușoară.

1 oglindă mare.

1 naframă cusută cu fir la oglindă.

2 rânduri de mese cu tot tacâmul lor cu șervete, cu mineșterguri.

Cămeșe moldovenești cusute cu fir, câteva, după cum arată izvodul anume.

2 sipete mari, 1 sipetel mai mic de pus odoare.

1 meseriiu ȧesut la Ȧarigrad, afară de ȧervete, cusute cu fir ȧi cu peteală, ȧi cu alte ȧervete alese ȧi cusute cu mătasi, aȧijderea ȧi prostiri asemenea, care nu s-au mai pus anume.

Tij parte de moȧii ȧi altele ce am mai dat fiicei mele, Mariuȧei, la al doilea casatorie a ei după dumnealui Costache Ghica biv vel agă, care parte au fost a sororu-sa, Zoiȧei, care s-au săvârȧit de fată mare, 13 ani având.

Sat întreg Delenii, la ȧinutul Hărlăului, cu venitul pietrelor, care moȧie îmi este mie de la părintele meu, Iordache Cantacuzino logofăt.

Iazul de la vale de casă, pe vale Tulbure, ce-i dzic acum Gurgueta, iar alt iaz neiezit, în coada Strâmbului, cari iazuri sunt din locul târgului Hărlăului, cum-părătura ȧi danie strămoșului meu, lui Tudorașco vist(iernic), după cum arată ȧi dovedește ispisoacele lui Alexandru Ilieș voevod, din veleat ...¹².

Iazul cel mare Strâmbul, ce este tot pe acea vale, mai din jos care iaz au fost iar din locul târgului Hărlăului, pe care iaz l-au fost dat ...¹² vodă, la leat ...¹² monastirii Hangului ȧi l-am cumpărat eu de la monastire cu ȧtirea ȧi cu iscălitura patriarhului de Alexandria, la leat ...¹², dând în mâna lui Atanasie egumenu, ce-au fost atunci, 250 lei bani ȧi 250 oi cu miei, ȧi macar că răposatul părintele meu l-au pus la dieata sa, dat eu l-am cumpărat, cum arăt mai sus.

Giumatate de Poiană Mare, ȧi poaina Părcovacii ȧi jumatate de Vetejeni, până în drumul cele mare a Sucevei ce merge peste Codru ȧi tot drumul până la podul de lut, de se împreună cu moȧiile Sucevei ce vin de la Seret. Aceste toate sunt danie strămoșului meu, Toderașco Cant(a) vist(iernic), cu deosebit ispisoc de la Alexandru Ilieș vodă, de la veleat ...¹², cari sunt luate de pe locul târgului Hărlăului ȧi stăpânite de atunci ȧi până astăzi tot de noi ȧi hotărâte ȧi stălpite cu piate hotare ȧi boure ȧi lipite către hotarul Delenilor, cum arată ȧi hotarnicele.

Un vad de moară ȧi două roate, moară gata în Bahluii, ce e din jos de târgul Hărlăului, care vad este dat întâiu de Radul vodă strămoșilor mei ȧi pe urmă danie ȧi întăritură ȧi de la alȧi domni, Mihaii vodă, ȧi Grigore vodă Ghica cel Bătrân ȧi Ion vodă Calimach, după cum arată ispisoacele anume cu veleatul lor, anume ...¹².

Un vad de moară cu două roate în Bahluii, cu moară gata de sumane, peste pârăul Magiraș, din jos de pârăul Împuȧita. Tij, un vad de moară cu 2 roate în Bahluii, cu moară gata.

Poiana Naslăul, ȧi poiana Palanca ȧi poiana Tataranul. Aceste toate sunt pe hotarul Delenilor, după cum le adeverește ispisoacele domnilor.

Sat întreg Ruȧii, ce e alături cu Delenii din sus, tij la ȧinutul Hărlăului, care moȧie ni este de la părintele meu, cu moară gata pe pârăul satului. Iar iazul cel mare, din jos, unde am ȧi grajd durat de să iernează caii iarna, acela iaz este dat de la părintele meu seȧăstriei Delenii ȧi așa să rămăe bine dat ȧi de mine.

Sat întreg Oneȧtii, tij la ȧinutul Hărlăului, care moȧie îmi este de la părintele

meu, unde am făcut casă cu ograda și cu livada și cu pivniță, 2 jicnițe cu toată rânduiala, cum trebuie unei așezări, și cu pivniță și cârșmă în sat și cu biserică, unde este hramul Sfântului Spiridon.

Sat întreg Pașcanii, peste Miletin, înpotriva Oneștilor, cu moară gata, ce-am făcut, și cu iaz tij la ținutul Hârlăului, care moșie îmi este mie iarăși de la părințele meu.

Jumătate satul Onutul, la ținutul Hotinului, cu două mori pe pâraul satului, care moșie îmi este mie de la mătușa, Ileana Joroaia.

Sat întreg Râșiniții la Hotin, cu moară, care moșie îmi este de la socrul meu, Neculae Costin jicnicerul.

Sat întreg Ianuvca, ce este între hotarul Hotinului, târgului, și între Nedubăvânțului, care moșie îmi este mie de pe mătușa mea, Ileana Joroaia.

Jumătate sat Tâlmaciul, la ținutul Hotinului, tij de la mătușa mea, Ileana Joroaia.

Sat întreg Balicovețul, la Hotin, cu trei mori, care moșie îmi este de la socrul meu.

Sat întreg Marculeștii, pe Răut, la ținutul Sorociei, cu iaz mare în Răut, care moșie am cumpărat-o eu de la Ilie Smucilă pos(telnic).

Sat întreg Cusareul, ce-i dzic acum Barnașinca, cu două mori, tij de pe socrul meu.

Sat întreg Floreștii, pe Răut, la ținutul Sorocei, alături cu Marculești, care moșie îmi este mie de la socrul meu, Neculae Costin jicnicerul.

Sat întreg Vipreuca, tij la Soroca, pe Răut, care jumătate de sat este iar de pe socrul meu, iar jumătate am cumpărat de la feciorii lui Mavrodin.

Sat întreg Bahrineștii, pe Răut, tij la Soroca, care moșie îmi este de pe socrul meu, o parte, iar celelalte părți am cumpărat eu cu bani.

Sat întreg Siverovul, pe Căinari, la Soroca, care moșie îmi este de la socrul meu.

Aici voi să arăt pentru pricina Onutului. Sunt două sate: Onutul de Sus și Onutul de Jos, partea de sus le stăpânește stolnicul Iordache Pașcanul, iar jumătate de Onutul, parte din jos, este a mea după mătușa mea, Ileana Joroaia, și niciodată aceste moșii nu s-au măsurat, fiind în Onutul de Jos stăpânit de turci către hotarul Hotinului, și acum la vremea muscalilor, luând eu sub stăpânirea mea jumătatea sat, Onutul, partea de jos. Au mai fost un sat, tot pe acea parte, descălicătură în vremea turcilor, și i-au pus numele, pe numele țaranului care au descălicat întâiu, Balaur, iar satului îi dzic Balamuteu, care și dumnealui stolnicul Iordache s-au sculat și l-au luat sub stăpânirea sa, neștiind eu nimic, și fiind satul cu alt nume, iar la urmă am luat pricină după ce au căzut moșiile sub stăpânirea turcilor. Deci trebuie să se măsoare moșiile amândouă și să scoată partea stolnicului, întâiu părțile de sus cum <au ve>¹³nit, și partea mea de jos.

Altele ce am mai dat, fii<cei> mele, Mariuței:

1 floare cu bălașuri și cu alte pietre, 120 lei.

1 inel cu un diamant mare, ce-a fost la Bașot<ă>.

1 lefter de aur și cu rubinuri cu lanțuh de aur.

1 păreche brățări de aur, câte un diamant și câ<te un> smarald.

1 lanțuh de aur și cu cu smalt.

16 pogoane de vie aici la Cotnari, cele din sus.

10 pogoane de vie la Crucea de Sus, cele vechi.

10 pogoane de vie aice la Deleni.

Haine ce-am dat fiicei mele, Mariuței, acum la căsătoria de-al doilea:

Rochie, antiriu, giube, tot de-un fel, și giubeaoa blănită, cu pa<t>ce de sobol și profilurile și eston (?) de sobol și cu șireturi grele, însă fața ei de dar de la hatmanul Iordache Ghica

Rochie, anterior, giubea de chetmerin, blănită cu cacom și cu șireturi grele.

Rochie, anterior, giubea de ghermesut de Hindii, blănită cu carsac

Anterior de noapte de ghermesut, cintian tij de ghermesut, și altele mănun-țișuri care nu s-au mai pus aice.

Tij, moșii ce i-am mai dat:

Sat întreg Ușihlib la Cerneuți, care moșie îmi este mie de la părintele meu Iordache Cantacuzino logofătul.

Sat întreg Malitinții, tij la Cerneuți, care moșie îmi este mie de la mătușa mea, Ileana Joroaia.

Sat întreg, Nelepeuți, la Hotin, care moșie îmi este tij de la mătușa mea, Ileana Joroaia.

Sat întreg, Novacăuții, tij la Hotin, care moșie îmi este iar de pe mătușa mea, Ileana Joroaia.

Care aceste patru moșii, anume: Ușihlibul, Malitinții, Nelepăuții, Novacăuții, le-am fost dat, cu deosebită danie, nepotului Enache Cant(a) vel vistier, într-acest chip ca după moartea mea să aibă a le stăpâni. Deci acum m-am socotit singur și le-am luat de la nepotul meu, Enache Cant(a) vel vistier, și le-am dat fiicei mele, Mariuței, și ginerelui, Costache, că cu ale mele drepte moșii să meargă la fata mea, iar nu la nepot, iar Enache să rămână oclicros¹⁴ de aceste patru moșii: Ușihlibul, Malitinții, Nelepăuții, Novacăuții.

Așijderea, și toată țigănimia mea, după cum arată condica de împărțeală ce-am avut cu frate-meu, cât cei de baștină și de cumpărătură, toți i-am dat fiicei mele, Mariuței, deosebit țigăniile ce i-au pus frate-meu la împărțeală, și eu nu i-am stăpânit până acum, și s-au făcut deosebit izvod.

Argintăriile bisericii din Deleni:

7 candelile de argint

1 cadelniță de argint

1 grobniță de argint
1 potir mare de argint poleit
1 discos de argint poleit
1 zvezdă de argint poleită
2 lingurițe de argint
1 copie de argint cu ciotiș și poleită
1 icoană Maica Precista în altariu, ferecată, neclintit în biserică să stea până
s-a face la săhăstrie biserica cea de iarnă, apoi să se ducă acolo.
1 cruce mare cu pietre verdzi și roșii, ferecată cu argint și poleită
1 cruce mare ferecată cu argint și bătută cu zâvat. Aceasta s-a dat la biserica
din Hârlău, unde se prăznuește Marele Mucenic și Isvoditorul de mir, Dimitrie.
1 cruce mai mică, ferecată cu argint sade.
1 cruce săpată frumos cu cifliș, ferecată și poleită.
Argintăriile mănăstirii de la Țibucani:
2 cruci mari săpate, ferecate cu argint și cu marginile poleite și cu pietre
verdzi, asemenea ca și cele de la Deleni

1 potir de argint săpat și poleit
1 discos de argint săpat și poleit
1 zvezdă de argint și poleită
1 lingurița de argint poleită

Veșmintele bisericii care sunt să arată anume cu deosebit izvod cu cărțile bisericii, atât aici la Deleni, cum și la biserica din sat din Bobulești, cum și la biserica de la Onești, toate deplin; cărți sunt câte trebuiesc unei biserice, toate de la mine date, și săhăstriei Delenii și săhăstriei Țibucanii.

Așijderea, și biserica de la Hârlău, Sfeti Dimitrie, care este ca de nou, după cum se vede, atât pe dinăuntru, cât și pe din afară, la care ctitorii au datorie, ca niște adevărați ctitori a întemeia și întări această sfântă biserică cu cele trebuincioase, cum și preuții și dascalii a-i milui, ca în toate zilele să se slujască sfânta liturghie ca să fie pomeniți de-a pururi.

Argintăriile de la biserica din Hârlău:

5 candelă de argint
1 potir de argint poleit
1 discos de argint poleit
1 zvesdă de argint poleită
1 copie de argint
1 linguriță de argint
1 cadelniță de argint

1 cruce mare ferecată cu argint și bătută cu zavatu și toată orânduiala veșmintelor preuțești și toate cărțile câte trebuiesc unei biserice, de care au izvod fieștecăre biserica, iscălit de mine, câte veșminte și cărți cum și argintării și

altele are fieștecare biserică, cum și schitul Frumoasa, de la ținutul Bacăului, asemenea.

Stăpânul Delenilor să aibă a urma și a da aceste ce scriu în jos anume pe tot anul:

La sâhăstria Delenii: 30 merțe secară, 60 merțe grâu curat pentru prescuri și 100 vedere de vin de la Cotnari și câte patru parale de palmă încărcătoare pietrelor, care o au avut de la părintele meu danie cu scrisoare.

Așijderea și sâhăstria Țibucanii să aibă a da: 30 merțe secară, 60 merțe de grâu curat și 60 vedre de vin și 20 lei bani din banii pietrelor.

Și stareții acestor schituri să aibă pe tot anul a-și da seamă la stăpânii Delenilor, cu izvod iscălit de tot soborul călugărilor de cât venit au intrat în mănăstire pe an și pe ce l-au cheltuit și ce au rămas, cum și pentru vitele și stupii ce au aceste mănăstiri date de noi să-și dea seamă ce au sporit, de au vândut și la ce au mers și cheltuiala ce va arăta că au făcut de iaste cu știrea și voia celorlalți călugări, și când un stareț nu se va purta bine, cu cinste lui și cu nesilița spre folosul bisericii, să fie stăpânul volnic a-l scoate și a pune pe altul și arhiereul să aibă a-i da numai carte de nacealnicie, iar a-l pune sau a-l scoate arhiereul prin dare altuia fără știrea stăpânului să nu poată. Și trei preuți nelipsiți să fie la biserica din Deleni și un dascal clisiarhu ca să fie obștie, adică nelipsit liturghie peste an în toate dzilele, și preutului să aibă a-i da stăpânii hac la fieștecare preut câte 25 lei bani și coți unū postav extra¹ la Paști și câte un potcapiū și câte o păreche papuci și scutit de banii scolei și de dajdia arhiereului; și dascalului 15 lei pe an și un rând de strae.

Și praznicul de la Sfânta Maria Mare aici la Deleni să aibă a-l face în toți anii, pe obiceiu, după cum îl făceam și eu, care și eu l-a apucat de la părintele meu și nu l-am scăzut, ci l-am adaos. Așijderea, și la sâhăstrie la Sfântul Neculae și la Onești la Sfântul Spiridon, iarăși după cum eu le făceam. Asemenea, și la biserica din Hârlău, la Sfântul Dimitrie, să aibă a le face pe tot anul.

Și toate veniturile acestor moșii și vii și Țigani, care s-au dat la al doilea căsătorie, să aibu eu ale stăpâni în viața mea cât voiū mai trăi, ca să pociū plăti și datoriile pe unde sunt datoriu, iar după moarte mea să aibe a le stăpâni cu pace în veci ei și copiii lor și cu blagoslovenia mea și a lui Dumnedzeu, întărindu-i întru toate dzilele vieții lor, să le sporească și să le înmulțească, ajungând și eu după cuvântul lui David să vadă pre fiii fiilor lor, și ei încă datori să fie cu bucurie și cu mulțumită a primi acest puțin dar de la mine, de la unul ce n-am avut nici o milă de la nimeni în viața mea, și a păzi în viața lor toate câte hotărăscu eu în scris aici și a nu se atinge nici pic de cele ce am hotărât, ci mai vârtos să le întărească cu a lor iscălitură, ca și Dumnedzeu să-i întărească pe dânșii, iar de vor strica, vor fi și ei stricați de la Dumnedzeu.

Aici arătū și această, cu însuși slova mea, de sa va întâmpla săvârșirea vieței

mele înaintea femeiei mele, Casandrei, să aibe ea a stăpâni aceste moșii și vii în vieța ei, pentru chiverniseala vieții ei, iar după săvârșirea și a ei moșiile arătate mai jos să rămâie a ficei mele, Mariuței, adică;

Sat întreg Edvicași, sat întreg Nebulfcași, jumătate sat Hroșăuții, care trus-trele într-un hotar, pe Prut, în ținutul Hotinului, unde țin turcii podul Lipcanilor, care moșii îmi sunt mie cumpărătură de a Ilie Smucilă post(elnic) și lui îi sunt de pe tatul lui, Grigorie spat(ar), după cum arată scrisorile.

Sat întreg Hancheuții, tij pe Prut, în ținutul Hotinului, subt podul Reterebnii, cu bălți de pești în Prut, care moșie îmi este mie de pe mătușa mea, Ileana Joroaia.

Jumătate sat Varaticul, pe Ciuhur, care moșie trece în ținutul Iașului și în ținutul Hotinului, cu iaz și cu mori gata și cu alt iaz din jos despre Costeștii, ce-i neiezit, cărei moșii i-au schimbat turcii numele și-i dzic Bădragii, care moșie îmi este mie iar de pe mătușa mea, Ileana Joroaia.

Dzece pogoane de vie la Crucea de Sus ce le-am cumparat acum.

Aceste toate arătate de sus moșii și vii, de s-a întâmpla săvârșire vieții mele înaintea femeiei mele, Casandrei, să aibe ea a le stăpâni cât va trăi, iar după săvârșirea și a ei moșiile să rămâie la stăpânirea ficei mele, Mariuței, iar multe, acele dzece pogoane, să rămâie la mâna cui s-a dat cu deosebită scrisoare.

Așjiderea și pentru alte moșii ce mai am eu cumparate cu drepti banii mei la ținutul Sorocei, și la ținutul Orheiului și la ținutul Iașului, cum și alte moșii ce mai am la ținutul Hotinului de pe mătușa mea, Ileana Joroaia, cum și dughene pe la târguri cu pivnițe de piatra, cum toate bucatele mele, adică: oi, boi, vaci, stupi, iepe, cum și o seamă din odoare și argintării aceste toate să rămâie a mele atât în vieța mea cât și după săvârșirea vieții mele să rămâie bine date după deosebită scrisoarea mea, cum și casele ce fac la Iași, de s-a întâmpla să mă săvârșesc eu înaintea femeii mele, ea să aibă a șede cu odihna ei până la săvârșitul vieții ei în casele acele, iar după săvârșirea ei să meargă la mâna unuia din nepoții mei, care sunt date cu deosebită scrisoarea mea.

Și aice arătū, iarăși cu a mea slovă, că nimeni din neamul meu, frați, nepoți și fii, să nu să ispitească a strica această dieata a mea sau a pune vreo pricină la cele rânduite de mine, iar care s-ar ispiți a strica să fie stricat și blăstămat de la Domnul Dumnedeu Atotțiitorul și nepricipsiți în toată viața lor.

Și s-au săvârșit aceasta dieata de scris astăzi, joi, 4 mai 1783.

Iordache Cantacuzino vel vornic.

Ieropoleos Sofronie adeverezū; Al Antiohii episcop; Lascarache vornic martur; Iordache ...⁸¹ stolnicul; Lascarache comisul martur.

⁸¹ „Indescifrabil”.

Direcțiunea Generală a Arhivelor Statului

Această copie în foi (7) șapte, scoasă întocmai dupe actul prezentat de domnul Ionescu, pe lângă petiția înregistrată la n. 411 a. c., fiind colaționată de subsemnatul se încredințează pentru conformitate.

p. șeful Secției, N. Mănărădeanu <m. p.>.

Se adeverează copia de față prin subsemnarea noastră și punerea sigiliului Arhivelor.

Director General, Hasdeu <m. p.>.

N. 524. Anul 1893 decembre 30, București.

ANB, Colecția Documente moldovenești, LXXXV/6. Copie după original, din 30 decembrie 1893.

¹ Așa în copie.

² „Rezina”.

³ „Resteul”.

⁴ Scris greșit: „Răunt”.

⁵ Scris greșit: „Constan”.

⁶ Greșit, în loc de: „left” (colier).

⁷ „cercei”.

⁸ arșa/harșa (bucată de pânză, care se pune pe cal, sub șă).

⁹ „fluturaș, paietă” (Emil Suci, *Influența turcă asupra limbii române*, II, *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, Editura Academiei Române, 2010, p. 130).

¹⁰ „piele de iuft” (*ibidem*, p. 122).

¹¹ „șireturi”.

¹² Loc liber în text.

¹³ Acoperit de hârtia unui timbru.

¹⁴ Așa în text; greccsim.

EDIȚII: N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VII, 81 (mențiune într-un document din 18 mai 1793), 82 (mențiune într-un document din 21 mai 1793).

**THE MOLDAVIAN CANTACUSINS' TWO WILLS IN THE
17TH – 18TH CENTURIES AND SOME NOTES ON THE
FAMILIAL FOUNDATIONS (DELENI AND ȚIBUCANI)**

Abstract

The history of the Cantacuzinos from Moldavia is a well known one, but some unveiled yet data and facts might help to round it off. In the present issue I analyze the will of Toderașco (Iordache) Cantacuzino, a great treasurer (June-September 1865), a known one but less used by the Romanian historiography, the will of his great grandson Iordache Cantacuzino (Deleanu), an unpublished document (May 4, 1783), and the documents of foundation of the hermitages of Deleni (Hârlău Countryside) and Țibucani (Neamț Countryside); those ones provide new or less known data on the Cantacuzinos and their foundations: the hermitage of Deleni, the hermitage of Țibucani, and Assumption of the Virgin Mary Church at Deleni, and St. Dumitru (Demetrios of Tesseloniki) Curch in Hârlău. Besides these above, I introduced more seals of the Cantacuzino, both from Delanu and Pașcanu branch, and also of some related families (Costin), able to contribute to a better acknowledge of sigillography and heraldry in Moldavia in the 17th–18th centuries.

PE URMA BANILOR: O ANCHETĂ DIN SECOLUL AL XVIII-LEA ASUPRA AVERII ADUNATE DE EPISCOPUL DIONISIJE NOVAKOVIĆ ÎN TRANSILVANIA

*Radu Nedici**

Cuvinte cheie: Biserica Ortodoxă, Transilvania habsburgică, venituri episcopale, viață privată, ascultare de martori, administrație modernă timpurie

Keywords: Greek Orthodox Church, Habsburg Transylvania, episcopal income, private life, interrogation of witnesses, early modern administration

Introducere

Veacul al XVIII-lea reprezintă pentru istoria ecleziastică a românilor din Transilvania o perioadă de conflicte acute, dar și de noi începuturi. Trecerea principatului sub autoritatea Habsburgilor și planurile acestora de instrumentalizare a românilor în susținerea proiectelor lor politice au determinat schimbări majore în privința apartenenței confesionale a celor din urmă. Negocierile interne purtate între membrii sinodului Bisericii românești ardeleni în perioada 1697–1701, desfășurate sub semnul promisiunilor sociale lansate în numele împăratului Leopold I, au conturat soluția consensuală a îmbrățișării unirii religioase cu Roma, așa cum fusese aceasta expusă de către misionarii iezuiți. Confirmarea lui Athanasie Anghel ca episcop și instalarea lui oficială la Alba Iulia în iunie 1701 au marcat înființarea Bisericii Greco-Catolice din Transilvania și dispariția instituțională a Ortodoxiei ardeleni pentru mai bine de jumătate de secol. Câteva enclave atașate tradiției religioase bizantine s-au menținut la Brașov și Făgăraș, precum și în unele sate din jurul acestor comunități urbane, existența lor netulburând însă noua majoritate care se instalase.¹

* Universitatea din București, Facultatea de Istorie, b-dul Regina Elisabeta, nr. 4–12, e-mail: radu.nedici@unibuc.ro

¹ Radu Nedici, *Formarea identității confesionale greco-catolice în Transilvania veacului al XVIII-lea: Biserica și comunitate* (București: Editura Universității din București, 2013), 110–151, cu trimiteri la bibliografia anterioară. Pentru interpretarea românilor ca “instrumentum regni”, vezi Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române* (Cluj-Napoca: Dacia, 1994), 73–86.

Abia o generație mai târziu, pornind de la predicile rostite în primăvara anului 1744 de călugărul Visarion Sarai în fața unor audiențe numeroase în satele din sudul Transilvaniei, afilierea confesională a credincioșilor lipsiți de o catehizare profundă s-a văzut repusă în discuție. Valul de contestări la adresa unirii cu Roma a crescut în următorul deceniu și jumătate, fără să poată fi controlat de autoritățile Monarhiei, în ciuda unor măsuri represive care au dat temporar satisfacție. Pe lângă violențele care au însoțit restabilirea de parohii ortodoxe, mișcarea de disidență a evoluat și către forme de acțiune politică, cum au fost petițiile repetate adresate curții vieneze la finele deceniului cinci și începutul deceniului șase ori convocarea unui sinod reprezentativ la Alba Iulia în februarie 1761 de către Sofronie din Cioara, liderul carismatic de la acel moment. În acest context, acordarea toleranței religioase și transferul în principat al lui Dionisije Novaković, episcopul sârb ortodox de Buda, măsuri decise din 1759, dar aplicate efectiv abia în 1761, au reprezentat o soluție de compromis pentru Habsburgi. O nouă structură ecleziastică ortodoxă apărea astfel în Transilvania, dând satisfacție cererilor populare și reinstituind controlul statului asupra comunităților disidente, care erau scoase de sub ascultarea mitropolitului de la Sremski Karlovci.²

Dacă episcopii uniți și-au găsit în general biografii³, nu același lucru se

² Radu Nedici, "Religious Violence, Political Dialogue, and the Public: The Orthodox Riots in Eighteenth-Century Transylvania," în D. Dumitran, V. Moga, eds., *Economy and Society in Central and Eastern Europe: Territory, Population, Consumption* (Berlin: LIT Verlag, 2013), 87–100; Radu Nedici, "Rethinking Religious Dissent in Mid-Eighteenth-Century Transylvania: Political Practices and the Plebeian Public Sphere," *Analele Universității București: Istorie* 63, 1 (2014): 101–124; Radu Nedici, "Cum să pornești o revoltă în veacul al XVIII-lea: Activism, adunări publice și propagandă în comunitățile ortodoxe din Transilvania (1740–1760)," *Revista Istorică* 28, 5–6 (2017): 479–498; Radu Nedici, "Reversible toleration? Chancellor Gábor Bethlen's opinion on ending the Orthodox versus Greek Catholic disputes in Transylvania," *SOG18 Yearbook* 1 (2018): 17–24. Pentru raportarea Habsburgilor la această problemă, vezi și Mihai Săsăujan, *Politica bisericească a Curții din Viena în Transilvania (1740–1761)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2002).

³ Augustin Bunea, *Din istoria Românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728–1751)* (Blaj: Tipografia Seminarului Archidieceșan, 1900); Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novaković și istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764* (Blaj: Tipografia Seminarului Archidieceșan, 1902); Octavian Bârlea, *Ex historia Romena: Ioannes Bob, episcopus Fagarasiensis (1783–1830)* (Frankfurt am Main: Joseph Knecht, 1948); Octavian Bârlea, *Ostkirchliche Tradition und westlicher Katholizismus: Die Rumänische Unierte Kirche zwischen 1713–1727* (München: Societas Academica Dacoromana, 1966); Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma: 1745–1768*, vol. I (Cluj-Napoca: Fundația Culturală Română/Centrul de Studii Transilvane, 1997); Daniel Dumitran, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782–1830)* (București: Scriptorium, 2005); Cristian Barta, "Implicare și acțiune culturală la românii ardeleni în secolul al XVIII-lea: Grigore Maior (1715–1785)" (Teză de doctorat, Universitatea "1 Decembrie 1918", Alba Iulia, 2012).

poate spune despre ierarhii sârbi care au condus destinele Ortodoxiei ardelenene în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Interesul manifestat de o istoriografie mai degrabă polemică s-a concentrat asupra tensiunilor confesionale, care ar fi demonstrat rezistența populară în fața vexațiunilor catolice, ignorând etapele reconstrucției Bisericii Ortodoxe din Transilvania, cu atât mai mult cu cât ea fusese plasată sub autoritatea unor elite străine de corpul națiunii.⁴ Suntem încă astăzi, de aceea, în etapa în care cercetările de arhivă rămân fundamentale pentru aprofundarea detaliilor acestei evoluții, în ciuda unor începuturi promițătoare, dar cumva singulare.⁵

Investigațiile derulate în cadrele unui proiect⁶ care viza identificarea surselor statistice referitoare la preoții proaspăt reînființatei eparhii ortodoxe ardelenene au prilejuit și descoperirea în fondurile arhivelor austriece și a celor maghiare a unor mărturii substanțiale despre problema succesiunii episcopului Dionisije Novaković. Incertitudinile generate de transmiterea moștenirii lui în lipsa unui testament au fost agravate de acuzațiile care i-au fost aduse în legătură cu presupusa delapidare a unor sume de bani cuvenite statului în timpul mandatului său în Transilvania. Ceea ce ar fi trebuit să fie o simplă procedură notarială s-a transformat, în consecință, într-o anchetă întinsă de-a lungul a cinci ani, cu întorsături de situație spectaculoase și care a produs numeroase înregistrări scrise. Subiectul nu este complet necunoscut istoriografiei, care a utilizat însă doar fragmentele de informație disponibile, interpretarea lor căzând, adesea, sub semnul controversei religioase. Astfel, întregul episod a fost explicat ca un abuz al autorităților catolice, care au dorit să dispună de averea adunată din contribuțiile plătite benevol de credincioșii ortodocși români ardeleni, banii acestora urmând să susțină inițiative care nu le erau destinate.⁷ Documentele

⁴ Modelul a fost trasat deja din interbelic de Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I–II (Sibiu: Editura și Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1920–1930). Vezi și referințele sumare la conducătorii sârbi ai eparhiei ardelenene din cea mai cunoscută sinteză de istorie ecleziastică, Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II (Iași: Trinitas, 2006), 426–436.

⁵ Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal* (București: Institutul de Arte Grafice “Carol Göbl,” 1902); Ștefan Lupșa, *Știri și documente despre Biserica Ortodoxă ardeleană după 1761 culese din Arhiva Consiliului de Stat și a Cabinetului imperial din Viena* (Sibiu: s.n., 1945); Ioan N. Beju, Keith Hitchins, eds., *Biserica Ortodoxă Română în secolul XVIII: Conscripții, statistici* (Urbana, IL/Sibiu: s.n., 1991).

⁶ “Dezacord și toleranță în Transilvania habsburgică: O istorie socio-politică a protestelor ortodoxe (anii 1740–1760)”, proiect postdoctoral finanțat de UEFISCDI în perioada 2018–2020. Detalii suplimentare pe pagina web a proiectului, <https://www.dat18.ro/ro/despre-proiect>, ultima accesare: 25.04.2022. Cercetarea de față a fost finalizată prin contribuția parțială a unui grant acordat de Universitatea din București în anul 2021, în prelungirea demersului inițial.

⁷ Lupșa, *Știri și documente*, 47–50; Ștefan Meteș, “Episcopul Dionisie Novacovici (în anii 1761–1767),” *Mitropolia Ardealului* 18, 5–6 (1973): 570; Păcurariu, *Istoria BOR*, II: 428.

de arhivă creionează însă un tablou diferit, indicând mecanismele de acumulare a unei averi episcopale ce pare să fi atins totaluri impresionante. Partea cea mai consistentă a informațiilor inedite provine din depozițiile solicitate de la cei care l-au cunoscut în mod direct în Transilvania, audiați în decursul mai multor săptămâni la începutul anului 1768 de o comisie constituită la nivelul principatului. Editarea lor în anexele acestui studiu este menită nu doar să facă lumină asupra unui episod rămas până acum neclar, dar mai ales să contribuie la redarea dimensiunilor reale ale unui personaj cheie pentru refondarea instituțională a Ortodoxiei ardelene.

Ierarhul

Tăcerea asupra păstoririi transilvănene a episcopului Dionisije Novaković este cu atât mai surprinzătoare cu cât cel autorizat în 1761 să exercite autoritatea spirituală asupra comunităților ortodoxe din provincie a fost o figură marcantă a istoriei intelectuale sârbe a secolului al XVIII-lea. Născut în Dalmația la începutul veacului, prin 1705, Novaković a îmbrăcat haina monastică într-o mănăstire muntenegreană, pentru ca la mijlocul deceniului al treilea să fie deja prezent în cercurile curții mitropolitane de la Sremski Karlovci. Apreciat de mitropolitul Mojsije Petrović, el a fost trimis să studieze la Academia Moveleană din Kiev, unde a parcurs ciclul complet al educației gimnaziale și teologice, o raritate pentru epocă. La întoarcerea în patrie, în 1737, Novaković a fost numit profesor la recent înființatul colegiu latino-slavon din Novi Sad, prima instituție de învățământ superior din teritoriile ilire, cu un impact profund asupra occidentalizării elitelor sârbe. În următorul deceniu el a ocupat poziția de profesor de filosofie și teologie, devenind din 1743 rector al colegiului, ridicat între timp la rangul de academie teologică. A fost și perioada celei mai intense activități literare, majoritatea lucrărilor sale pe teme polemico-teologice, catehetice, filosofice, ca și a manualelor și traducerilor rămânând însă în manuscris, cu excepția manualului de liturgică *Epitom*, terminat de redactat în 1741 și imprimat pentru prima dată la Veneția în 1767. Din cauza deteriorării relațiilor cu episcopul de Bačka și, se pare, a criticilor aduse în general ierarhilor, Dionisije Novaković a fost îndepărtat de la conducerea Academiei din Novi Sad în 1747. Invitat ca predicator de comunitatea sârbă din Buda, el a pus acolo bazele unei noi școli slavo-latine, foarte apreciată de credincioși, dar care l-a adus în conflict cu preoții parohi și cu ierarhul locului. Vacantarea scaunului de Buda la scurtă vreme, pentru care a fost propus drept unic candidat, fiind susținut de mai multe petiții publice, precum și schimbările intervenite la vârful Bisericii sârbe prin alegerea ca mitropolit a lui Pavle Nenadović în 1749 au jucat însă în favoarea lui, Novaković primind confirmarea episcopală în 1750. În această

calitate el s-a remarcat ca un foarte bun organizator, reușind să ridice o nouă catedrală la Szentendre, inaugurată în 1764, și întemeind tot aici o bogată și valoroasă bibliotecă.⁸

Printre toate aceste proiecte, interesul lui pentru Transilvania fusese inevitabil limitat. Dionisije Novaković dovedise mai degrabă moderație cu privire la intervențiile mitropolitului Nenadović în favoarea libertății religioase a românilor ardeleni, sfătuindu-l să renunțe la această politică pentru a nu periclita interesele comunității sârbe din Monarhie⁹, dar aceste comentarii se petrecuseră în cadrul unor schimburi epistolare confidentiale. Ceva mai vizibile erau, în schimb, poziționările lui împotriva Bisericii Romane, dovedite de manuscrisul celei mai complexe lucrări polemice la adresa învățaturii catolice, *Snovatelnoe pokazanie*, redactată în perioada slujirii episcopale la Szentendre.¹⁰ Era apoi de notorietate apropierea de mitropolitul Pavle Nenadović, constantă în tot cursul deceniului șase, când a făcut parte din cercul de fideli ai acestuia¹¹, abia numirea ca episcop exempt în Transilvania aducând o răcire a raporturilor dintre ei. Tocmai de aceea, decizia imperială de a-i acorda lui Novaković conducerea asupra ortodocșilor ardeleni, ca și acceptarea de către acesta a noului rol pot să pară surprinzătoare. Dacă ar fi căutat doar un episcop necombativ, așa cum sugera cancelarul Kaunitz în propunerea lui de rezolvare pe calea toleranței a tulburărilor confesionale¹², Viena l-ar fi găsit mai degrabă în persoana eparhului de Caransebeș/Vršac, Jovan Đorđević, care pare să fi constituit alternativa. În favoarea lui vorbeau atât relația tensionată pe care o avea cu mitropolitul Nenadović, cât și faptul că gestiona deja un teritoriu cu populație românească, aflat la hotarele Transilvaniei.¹³ Preferința arătată în final pentru Dionisije Novaković exprimă foarte clar o alegere calculată a Habsburgilor pentru candidatul considerat superior din punct de vedere intelectual și cu mai bune calități de organizator, de care era atâtă nevoie pentru impunerea autorității și a disciplinei într-o provincie cu greu pacificată.¹⁴

Cunoaștem foarte puține despre ce au presupus negocierile desfășurate

⁸ Monica Fin, "Kiev-Buda-Venezia: I centri di sviluppo della cultura serba del Settecento. Il ruolo mediatore di Dionisije Novaković" (Teză de doctorat, Università degli Studi di Padova, Padova, 2012), 158–178, care rezumă și informațiile disponibile în bibliografia de limbă sârbă. Volumul publicat reiașază și restrânge informațiile biografice, vezi Monica Fin, *Centri srpske kulture XVIII veka: Kijev, Budim, Venecija* (Novi Sad: Akademska Knjiga, 2015), 84–94, 127–133.

⁹ Nenad Ninković, *Mitropolit Pavle Nenadović* (Novi Sad: Filozofski Fakultet/Istorijski Arhiv Srem, 2017), 242.

¹⁰ Fin, "Kiev-Buda-Venezia", 186–189.

¹¹ Ninković, *Mitropolit Nenadović*, 340–341.

¹² Bunea, *Episcopi Aron și Novacović*, 132.

¹³ Ninković, *Mitropolit Nenadović*, 248–249.

¹⁴ Priceperea, alături de moderație, erau cele două calități subliniate de cancelarul Kaunitz în

pentru convingerea lui Dionisije Novaković să preia eparhia ardeleană. Știm că el a fost convocat la Viena cândva în vara anului 1759, când își motiva prin aceasta absența de la lucrările sinodului ilir, și că i-a fost impus, mai apoi, să păstreze taina celor discutate.¹⁵ Rapoartele cancelarului Kaunitz, ce redau meritul acestor tratative, vorbesc și despre un refuz inițial din partea candidatului selectat, Novaković explicând dezinteresul față de propunere prin necunoașterea limbii române. A revenit însă la scurtă vreme, declarându-și disponibilitatea totală de a fi numit episcop în Transilvania, cu speranța că îi vor fi suficiente câteva luni pentru a deprinde cunoștințe elementare care să-l ajute să comunice cu noii lui credincioși.¹⁶ Nu putem ști cât au contat în această schimbare de atitudine angajamentele financiare luate de Habsburgi, dar, ca întotdeauna în cazul unei numiri episcopale, cu atât mai mult când ea se producea într-o dieceză recent întemeiată prin voința suveranului, ele trebuie să fi constituit unul din punctele principale de negociere.

Avem dovada unor astfel de tratative în memoriul prin care, la 26 iulie 1759, episcopul Novaković se arăta pregătit să își asume administrarea noii provincii ecleziastice, condiționând aceasta de plata unui beneficiu anual suplimentar de 500 de florini peste cei 2.000 deja promiși, precum și de posibilitatea de a colecta un cens catedralic în valoare de 1 florin/an de la fiecare preot ortodox din Transilvania. Incertitudinile în legătură cu menținerea lui în funcție pentru o durată mai lungă îl făceau să solicite și acordarea unei pensii în cazul în care ar fi fost silit să renunțe la episcopatul ardelean. Estimând un număr redus de preoți și temându-se de vicisitudinile și de riscurile pe care le comporta stabilirea în principat, el solicita totodată permisiunea de a-și păstra veniturile care îi reveneau din dieceza de Buda.¹⁷ În lipsa unor repere ferme în privința condițiilor din eparhia ardeleană, micul domeniu episcopal de la Szentendre, care consta în 4 sesii intravilane, 50 de iugăre de teren arabil, 4 vii și 2 pivnițe cu 130 de urne de vin¹⁸, alături de taxele încasate de la cei 69 de preoți din subordine¹⁹ puteau să apară la acel moment ca o valoare mult mai sigură. Cum nici Habsburgii nu aveau o imagine mai clară despre ce îl aștepta în Transilvania pe candidatul ales de ei, au consimțit în linii generale față de termenii propuși de Dionisije Novaković.

Într-o epocă de reforme, în care statul începea să ia primele măsuri coerente

privința lui de la primele menționări ale acestei candidaturi, vezi Săsăujan, *Politica bisericească*, 210.

¹⁵ Ninković, *Mitropolit Nenadović*, 248.

¹⁶ Săsăujan, *Politica bisericească*, 211.

¹⁷ Arhiv Vojvodine, F. 5, Ilirska Dvorska Komisija i Deputacija, fasc. 2446, nenumărat.

¹⁸ Ninković, *Mitropolit Nenadović*, 319, nota 1034.

¹⁹ Fin, "Kiev-Buda-Veneția", 175.

de subordonare a Bisericii și era interesat, în egală măsură, să asigure protecția contribuabililor în fața abuzurilor senioriale, inclusiv din partea fețelor ecleziastice, a existat intenția unei reglementări stricte a chestiunii veniturilor episcopale. Diploma imperială de la 6 noiembrie 1762 impunea ierarhului un nivel maxim al taxelor stolare și sublinia apăsător că acestuia îi era interzis să pretindă orice alte foloase de la credincioși, fie sub forma colectelor sau cea a amenzilor.²⁰ În acest context, acceptarea censului catedralic s-a bazat, fără îndoială, pe niște calcule mult subevaluate, în lipsa unei statistici precise a clerului ortodox ardelean și în condițiile în care încă la începutul anului 1760 domina ideea unei toleranțe limitate la un număr de 158 de localități.²¹ Dacă veniturile plătite episcopului de către Camera Aulică au rămas fixate la cei 2.000 de florini inițiali, iar documentele de numire insistau pe faptul că aceasta era rezultatul exclusiv al bunăvoinței imperiale față de români, titularul putând fi oricând îndepărtat din provincie, fără menționarea vreunei compensații financiare, totuși curtea se obliga să-i asigure o reședință potrivită în Șcheii Brașovului.²² Neonorarea promisiunii avea să dea naștere în anii următori la nesfârșite reproșuri din partea lui Novaković și la cererile lui repetate de a i se permite întoarcerea din acest exil nedorit, petrecut într-o locuință modestă din Rășinari.²³ Dorința avea să-i fi îndeplinită abia la începutul anului 1767, când era anunțat că împărăteasa Maria Tereza acceptase cererea lui de retragere, ce urma să devină efectivă cu data de 1 octombrie a acelui an, fără a i se destina numaidecât un succesor.²⁴ Dionisije Novaković nu a supraviețuit întoarcerii la Szentendre decât două luni, decesul său survenind pe neașteptate la 19 decembrie 1767.²⁵

Moștenirea disputată

Fără întârziere, taberele interesate de preluarea patrimoniului episcopului de Buda și-au făcut cunoscute intențiile. În ce-l privea, mitropolitul Pavle

²⁰ Bunea, *Episcopii Aron și Novacović*, 244, nota 1. Vezi și forma preliminară a acestor condiții, Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Sibiu, Colecția Brukenthal, Q 1–4, nr. 196, 31r–35v.

²¹ Vezi proclamația din 21 martie 1760 la Bunea, *Episcopii Aron și Novacović*, 174, nota 2. Un concept din aceeași perioadă menționa condițiile sub care urma să se producă instalarea lui Dionisije Novaković în Transilvania, punându-le în legătură cu această autoritate limitată la satele cuprinse în proclamația imperială, Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar kancellária levéltár, Magyar Királyi Kancellária registratúrája: Ungarn und Siebenbürgen (în continuare: MNL OL, A108), 3 doboz, 2 csomó, 303r–v, 307r–308v.

²² Bunea, *Episcopii Aron și Novacović*, 244, nota 1.

²³ Iorga, *Sate și preoți*, 263–265.

²⁴ Ioan Mateiu, ed., *Vacanțele Mitropoliei ortodoxe din Ardeal în veacul al XVIII-lea: Documente inedite* (Cluj: Tipografia S. Bornemisa, 1922), 69–70.

²⁵ Ninković, *Mitropolit Nenadović*, 319; Fin, “Kiev–Buda–Venezia”, 177.

Nenadović, care revendica succesiunea asupra tuturor bunurilor răposatului ierarh în baza dispozițiilor conținute de privilegiile ilire²⁶, a numit doi comisari care să se deplaseze la Szentendre pentru a inventaria și sechestra averea rămasă. Totodată, vicarul Sofronije Kirilović a fost convocat ca să dea seamă de situația veniturilor episcopale. În ianuarie 1768 era identificat testamentul episcopului Novaković, redactat în februarie 1764, prin care era reglementată destinația a 2.000 de florini, despre care testatorul declara că îi acumulase înainte de a ajunge pe scaunul arhieresc. Jumătate din această sumă urma să fie folosită pentru danii în direcția mai multor mănăstiri de la Sfântul Munte, din teritoriile sârbe și din Ungaria, în vreme ce cealaltă jumătate trebuia utilizată pentru întemeierea unei școli latine și a uneia maghiare la Szentendre ori, dacă lucrul acesta s-ar fi dovedit imposibil, pentru opere de caritate.²⁷ În paralel, delegații mitropolitului reușeau să descopere suma de 15.000 de florini care ar fi provenit din moștenirea Novaković, dar la ordinul Deputăției Ilire au trebuit să o depună la magistratul din Pesta în așteptarea unei decizii despre soarta întregii averi.²⁸

Dilema apăruse odată cu intervenția Camerei Aulice, care susținuse în fața Consiliului de Stat caducitatea oricărei moșteniri, primind ordin de confiscare a averii rămase și de conlucrare cu celelalte autorități în vederea atragerii acesteia în folosul statului.²⁹ Invocat explicit, Tezaurariatul ardelean opina la rândul său că sumele adunate de episcopul sârb în calitate de administrator al eparhiei ortodoxe ardelenene trebuiau să revină coroanei, în conformitate cu legislația principatului, negând implicit aplicabilitatea privilegiilor ilire pentru partea de moștenire care nu avea legătură cu dieceza de Buda. Ținta erau beneficiile încasate anual de la numirea în Transilvania, considerate rod al daniei imperiale și care nu puteau trece în mâini străine, după cum preciza directorul cauzelor fiscale în mai multe rapoarte întocmite între iunie și decembrie 1768.³⁰ În

²⁶ Textul lor la Gheorghe Gorun, "Privilegiile «illyrice» (1690–1706) și rolul lor în istoria Bisericii românești din Transilvania din secolul al XVIII-lea," *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis* 49, 1 (2004): 149–158.

²⁷ Fin, "Kiev–Buda–Venezia", 177–178.

²⁸ Ninković, *Mitropolit Nenadović*, 319–320.

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Staatsrat, Protokolle und Indices (în continuare: OESTA HHStA, KA, StRP), vol. 27a, nr. 31/1768, 34/1768, 164/1768.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltára, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Erdélyi kincstári levéltár, Erdélyi fiscalis levéltár (în continuare: MNL OL, F234), XXI szekrény, fasc. 10, lit. E, 73r–75v și 78r–82r; Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Neue Hofkammer und Finanzministerium, Ungarisches Kameral, Kameral Siebenbürgen (în continuare: OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn.), Karton A 546, 242r–244r. Alte opinii juridice au parvenit în același sens în anul 1769, vezi MNL OL, F234, XXI szekrény, fasc. 8, lit. K, 251r–253r, 257r–260v.

consecință, deja din prima lună a anului se procedase la Rășinari la inventarierea bunurilor fostului episcop, precum și la sechestrarea arhivei rămasă acolo după retragerea lui Dionisije Novaković. Camera Aulică obținuse de asemenea și un ordin al Deputăției Ilire, prin care i se puneă în vedere mitropolitului sârb că nu putea reclama decât patrimoniul de la Szentendre³¹, excluzând așadar din masa succesorală cei 1.526 de florini și 17 creițari înregistrați în Transilvania, majoritatea reprezentând debite rămase de încasat.³²

Cu toate eforturile autorităților ardeline, valorificarea bunurilor și a creanțelor nu a adunat până în septembrie 1769 decât puțin peste 315 florini.³³ Se acumulasă însă treptat indicii numeroase despre sume mult mai mari de bani de care episcopul Novaković ar fi dispus în perioada șederii lui în Transilvania. Proveniența celor 15.000 de florini găsiți la Szentendre ridicase din primele momente suspiciuni și condusese la indisponibilizarea capitalului. Un calcul realizat în septembrie 1768 de Oficiul Monetar pe baza informațiilor existente arătase cum, între iulie 1762 și august 1763, fostul ierarh preschimbase în ducați de aur la monetăria din Alba Iulia un total de 9.445 de florini și 50 de creițari.³⁴ Verificarea dispusă în privința sumelor provenite din colecta (*donum gratuitum*) instituită în 1761 ca semn al recunoștinței românilor ortodocși pentru acordarea toleranței a indicat o diferență de 11.582 de florini și 53 de creițari între încasările atestate de chitanțele semnate de Novaković și remiterile efectuate în contul casei militare.³⁵ În fine, la începutul deceniului următor ieșeau la iveală alți 8.000 de florini depuși în Ungaria, grație unui denunț făcut de arhimandritul Arsenije Popović de la Oradea, care dezvăluise detaliile complete în schimbul acordării unei recompense de 200 de ducați.³⁶

De la bun început însă, fără să aștepte confirmarea pe care aceste date aveau să o aducă, autoritățile ardeline au acționat în baza convingerii că existau bani ascunși, ce riscau să fie sustrași statului de către moștenitori nelegitimi. Diferența dintre fondurile plătite episcopului și ceea ce fusese aflat la moartea lui în reședința ardeleană părea să ofere argumentele necesare în acest sens. Faptul hotărâtor a fost însă o semnalare anonimă, primită cel târziu la începutul lunii februarie 1768, prin care oficialitățile erau înștiințate că ierarhul lăsase la moartea lui echivalentul a 170.000 de florini în monedă de aur și argint, majoritatea acestor bani fiind descoperiți în iatacul său și împărțiți între capelanul

³¹ Ninković, *Mitropolit Nenadović*, 319–320.

³² OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 546, 537r.

³³ Ibid., 537v.

³⁴ Ibid., 246r.

³⁵ Vezi nota adresată Camerei Aulice la 18 noiembrie 1769, *ibid.*, 650r–v.

³⁶ OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 547, 155r–156r.

Nikita, protopopul de Buda, Gabrijel, parohul din Szentendre, Prokopije, și doi negustori, Petar Paprillia și Georgije Lovskanszky.³⁷

Ancheta

La mai puțin de două luni de la anunțul decesului ierarhului, directorul cauzelor fiscale răspundea unei solicitări din partea Tezaurariatului și punea în mișcare o anchetă menită să facă lumină atât asupra surselor de venit de care beneficiase Dionisije Novaković, cât și asupra bunurilor și banilor pe care acesta i-ar fi transferat în Ungaria înainte de a părăsi definitiv Transilvania.³⁸ Ascultarea de martori s-a derulat în două etape, între 19–27 februarie și 14–15 martie 1768, cuprinzând în total 24 de depoziții.³⁹ Au fost audiați cu această ocazie secretarul episcopal, Dimitrie Eustatievici, care a răspuns întrebărilor cu minuțiozitate, protopopul de Sibiu, Ioachim Simion, împreună cu alți cinci preoți și un diacon, toți din Rășinari, șase negustori greci alături de parohul companiei comerciale sibiene, doi funcționari de rang mărunț, cele două gazde ale lui Novaković din Sibiu și Rășinari ca și unul dintre vecinii cu care împărțise reședința din oraș, nu în ultimul rând, trei servitori ai răposatului episcop și unul aflat în serviciul secretarului său.

Mărturiile concordau în punctele esențiale, creionând, din perspectiva ardelenilor care îl cunoscuseră pe episcopul Novaković, portretul unui avar, care își ferea socotelile financiare de privirile indiscrete, lipsit de prețuirea preoților din subordine, poate și din cauză că era un destul de prost vorbitor al limbii române.⁴⁰ Mai important, ele veneau să confirme toate supozițiile autorităților referitoare la exportul către Szentendre al profiturilor obținute în Transilvania. La plecarea lui din Rășinari, ierarhul luase cu el majoritatea obiectelor liturgice și a patrimoniului domestic de care se folosisese. Dacă unele depoziții dădeau doar o estimare cantitativă, dedusă din dimensiunile lăzilor încărcate în două care trase de opt, respectiv nouă cai, diaconul Cazanovici și valetul Nicolae Aronovici, care însoțiseră convoiul până la destinație, reușeau să indice în detaliu câteva din piesele conținute acolo.⁴¹ Deși mai puțin precise, informațiile despre lăzile cu bani transferate cu același prilej în Ungaria erau

³⁷ MNL OL, F234, XXI szekrény, fasc. 8, lit. K, 254r.

³⁸ OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 546, 57r–58v; vezi Anexa 1. Pentru pașii preliminari declanșării anchetei, conform detaliilor din raportul directorului fiscal adresat tezaurarului ardelean la 8 martie 1768, *ibid.*, 83r.

³⁹ *Ibid.*, 57r, 58v–59v, 61r–79v și 527r, 528r–v, 529v–532r; vezi Anexele 3 și 4.

⁴⁰ Tabloul acesta rezultă din alăturarea informațiilor disparate aflate în documentele editate în anexe. Pentru a nu încărca în mod inutil textul cu trimeri, în continuarea paragrafului mă rezum la semnalarea pasajelor celor mai relevante.

⁴¹ OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 546, 530r, 530v–531r.

totodată mai numeroase. Dimitrie Eustatievici menționa câștigurile importante realizate în primii ani de episcopat și afirma că o primă tranșă a acestora fusese repatriată cu ocazia călătoriei efectuate de Novaković în 1763–1764. Secretarul episcopal era și singurul care avansa o cifră pentru banii, mult mai puțini, scoși din Transilvania în 1767 – minimum 20.000 de florini, potrivit lui.⁴² Către presupunerea unei cantități semnificative de argint înclina și valetul Aronovici, care declara că ridicase lada cu bani și putuse aprecia greutatea ei.⁴³ Negustorii greci din Sibiu, interogați în baza zvonurilor că ei gestionaseră lichiditățile episcopului Novaković de-a lungul anilor petrecuți în Transilvania, admiteau că acesta le dăduse în păstrare în diverse momente un cufăr cu bani sigilat, dar nu cunoșteau conținutul lui exact și, în orice caz, i-l restituiseră ierarhului înainte de plecare.⁴⁴ Secretarul Eustatievici contribuia cu amănuntele cele mai precise și la definirea provenienței acestor bani, care erau datorăți numai într-o proporție minoră beneficiului anual plătit de Camera Aulică. În calitatea sa episcopală, Dionisije Novaković încasase diverse taxe de la clericii aflați sub autoritatea lui, începând cu censul catedralic, fixat oficial la 1 florin/an, dar care în cazul preoților brașoveni putea urca la 2 florini/an, cu o scutire generală acordată în 1761–1762 și în primul an de după hirotonirea sau confirmarea în parohie a preotului. Clericii plăteau însă sume importante pentru a primi binecuvântarea de a sluji de la altar, câte 6–8 galbeni la hirotonire sau 4–6 galbeni dacă era vorba doar de confirmare, la care se adăugau 7–8 florini pentru eliberarea antimisului sau chiar mai puțin, în funcție de dimensiunea parohiei. Preoții săraci sau cei care proveneau din comunități mai mici nu beneficiau totuși de vreo reducere a taxelor de instalare.⁴⁵ Această inflexibilitate a unui ierarh care căuta doar profitul personal era denunțată mai insistent de preoții audiați, Coman Bârsan arătând că nu se acordau derogări nici pentru motive întemeiate, iar Neagoe Cazan și Iacob Vasile punctând din experiența personală felul în care trebuiseră să achite sumele menționate până la ultimul bănuț.⁴⁶

În ciuda tuturor acestor date concrete consemnate de actele anchetei, care au fost înaintate Tezaurariatului ardelean însoțite de un rezumat la 8 martie 1768⁴⁷, birocrăția centrală imperială a ignorat dovezile și s-a focalizat în anii următori pe lămurirea neclarităților financiare apărute în legătură cu gestionarea de către episcopul Novaković a fondurilor rezultate din *donum gratuitum*. Promisiunile inițiale ale colectei și planurile întocmite pentru a da o destinație

⁴² Ibid., 64r.

⁴³ Ibid., 530r.

⁴⁴ Ibid., 71r, 71v–72r, 73v, 75r.

⁴⁵ Ibid., 62v–63v.

⁴⁶ Ibid., 77r, 78r–v, 79r.

⁴⁷ Ibid., 83v–86v.

banilor așteptați justificau în oarecare măsură abordarea. La momentul lansării ei, se avusese probabil în vedere încasarea în medie a unui florin de la fiecare familie ortodoxă din Transilvania, ceea ce ar fi ridicat totalul potențial la aproximativ 100.000 de florini.⁴⁸ Încă de la început consilierul de stat Borié susținuse proiectul finanțării din această contribuție benevolă a unui seminar greco-catolic în Transilvania, văzând în el o formă de purificare a banilor adunați de la cei tolerați.⁴⁹ Ulterior decesului ierarhului sârb, Consiliul de Stat a luat în calcul utilizarea excedentului ce ar fi fost identificat pentru acordarea de sprijin financiar preoților uniți sau îndreptarea lui către susținerea orfelinatului recent întemeiat la Sibiu din voința împărătesei Maria Tereza.⁵⁰ Cum banii predați de Novaković erau departe de estimările de la începutul deceniului, iar neconcordanțele scriptice au întărit suspiciunile de delapidare, în noiembrie 1769 a fost numită o comisie tripartită, camerală, politică și militară, care să verifice evidențele contabile și să convoace martorii necesari.⁵¹ Întrunită pentru întâia oară abia în mai 1770, sub președinția baronului Möringer, comisia a lucrat într-un ritm lent, cu întreruperi repetate, ceea ce a amânat concluziile până în iunie 1772, spre nemulțumirea curții.⁵² Rezultatele s-au dovedit surprinzătoare în raport cu premisele, calculele demonstrând fără niciun dubiu că episcopul Novaković ținuse o socoteală mult mai precisă a banilor primiți și predați decât o făcuse birocrăția provincială, astfel că orice culpă a sa era exclusă, el fiind chiar

⁴⁸ Evaluarea apăsării pentru prima dată în corespondența generalului Buccow trimisă la Viena după instalarea episcopului Novaković din septembrie 1761 și intra în dezbaterile Cancelariei Aulice a Transilvaniei două luni mai târziu, vezi MNL OL, A108, 24 doboz, 21 csomó, 845r, 849r–850r. Cifra căpătase suficientă circulație printre contemporani pentru a fi reținută de Péter Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, ed. Nicolae Dănilă, în A. Dumitran, B. Gúdor, N. Dănilă, eds., *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI–primele decenii ale secolului XVIII)/ Román-magyar felekezeti közkapcsolatok Erdélyben (a XVI. század közepe–a XVIII. század első évtizedei között)* (Alba Iulia: Altip, 2000), 439. Afirmările din istoriografie (de exemplu, Bunea, *Episcopi Aron și Novacović*, 241 sau Meteș, „Episcopul Novacović,” 557) sunt bazate, deci, pe acest calcul inițial, nu pe realitatea contabilă efectivă.

⁴⁹ Győző Ember, „Egy katolikus államférfi a XVIII. századbán,” *Regnum: Egyháztörténeti Évkönyv* (1936): 342.

⁵⁰ Vezi deciziile succesive adoptate în Consiliul de Stat, Lupșa, *Știri și documente*, 14, nota 3 și 48, nota 2; OESTA HHStA, KA, StRP, vol. 34a, nr. 201/1770; *ibid.*, vol. 35, nr. 1285/1770; *ibid.*, vol. 46b, nr. 141/1773.

⁵¹ OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 546, 662r–663v. Vezi și hotărârile ulterioare ale Consiliului de Stat, care a impus anumite limite audierilor de martori, astfel încât să se evite tulburările, OESTA HHStA, KA, StRP, vol. 34a, nr. 311/1770; *ibid.*, vol. 35, nr. 882/1770.

⁵² Protocolul ședințelor comisiei în OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 547, 439r–v, 445r–466r. La 1 mai 1772 Consiliul de Stat ceruse imperativ urgentarea lucrărilor, OESTA HHStA, KA, StRP, vol. 43, nr. 1106/1772. Rezultatul îi era prezentat împărătesei la 26 iulie, într-o notă semnată de ministrul Blümenberg, MNL OL, A108, 22 doboz, 20 csomó, 713r–v.

creditor al statului cu puțin peste 3 florini. Adevărul cifrelor arăta că Dionisije Novaković nu strânsese de la credincioșii ortodocși ardeleni nici măcar un sfert din ce-și propusese la început – adică doar 23.991 de florini – bani remiși integral casei militare încă din primii ani ai păstoririi în Transilvania, astfel că nu exista o masă succesorală care să meargă spre proiectele anticipate.⁵³ Pe urma sumarului alcătuit atunci, Tabelul 1 indică erorile colosale de înregistrare, care pentru unele comitate depășeau de multe ori sumele încasate, ceea ce, în ultimă instanță, declanșase o anchetă lipsită de fundamente, dar care reținuse atenția autorităților vreme de aproape patru ani.

Dimensiunea eșecului

În tot acest timp, Viena nu a depus niciun efort spre a verifica cealaltă pistă indicată ca sursă a averii episcopale de mărturiile clericilor audiați în Transilvania. Taxele primite de la preoți intrau într-o zonă gri, asupra căreia statul nu dispunea de un control eficient, exploatarea ei fiind, deci, mai puțin riscantă decât în cazul unei colecte pe timp de război, ale cărei încasări trebuiau vărsate periodic către armată. Declarațiile martorilor fuseseră tranșante cu privire la modalitățile multiple prin care ierarhul profitase de nevoia preoților de a primi o recunoaștere oficială, extrăgând beneficii mult dincolo de marginile îngăduite prin diploma de numire. Lor li s-au adăugat, în vara anului 1768, zvonurile privind demersurile înfăptuite de comunitatea românească ardeleană pentru a primi un nou eparh, ocazie cu care ar fi făgăduit mitropolitului de Sremski Karlovci cedarea completă a fondurilor răposatului episcop, ca dar menit să asigure numirea unui succesor. Interogat asupra acestui punct, protopopul de Alba Iulia, Simion Stoica, își asuma întregul demers și afirma că episcopul Novaković părăsise Transilvania luând cu el banii adunați de la cler, în ciuda opoziției exprimate la acel moment de elita ecleziastică locală. Chiar dacă episodul nu este descris de vreun alt izvor și este greu de pus în acord cu derularea evenimentelor pe care le avem mai bine documentate, rămâne totuși evidența unei încredințări larg răspândite despre averea acumulată de ierarhul sârb și despre transportarea ei în afara Transilvaniei. Protopopul Stoica nu știa să estimeze la cât s-ar fi ridicat aceasta, în schimb declara că fusese martor ocular în mai multe rânduri la preschimbarea în ducați de aur a banilor episcopului în monetăria din Alba Iulia, în total 12–13.000 de florini. La originea acestei avuții ar fi stat atât salariul încasat în calitate de episcop, cât mai cu

⁵³ OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 547, 440v–441r, 451r–453r. Statistica încasărilor confirmate de comisariatul militar provincial arăta că episcopul Novaković depusese banii în mai multe tranșe, începând din iunie 1762 și până în octombrie 1763, vezi MNL OL, F234, XX szekrény, fasc. 10, nr. 28, 1r.

seamă diversele contribuții accidentale pe care le percepușe de la preoți pentru hirotonire sau confirmare și taxa anuală datorată de membrii clerului.⁵⁴

Alte surse confirmă și ele impozitele extraordinare cerute de episcopul Novaković preoților care doreau să capete dreptul de a sluji. Cronicarul anonim din Șcheii Brașovului, care înregistra momentul instalării solemne a ierarhului în biserica Sf. Nicolae, observa de asemenea că vizitațiile întreprinse în parohii și instalările de preoți l-au condus pe acesta în anii următori la acumularea de mari sume de bani.⁵⁵ Un alt contemporan foarte bine informat asupra realităților românești, parohul reformat din Ighiu, Péter Bod, nota că cei care doreau să fie hirotoniți trebuiau să plătească o taxă de 40 de florini, în vreme ce pentru confirmarea celor deja hirotoniți de un alt episcop taxa era ceva mai mică, de numai 30 de florini.⁵⁶ Sumele trebuie înțelese ca fiind exprimate în florini ungurești, ceea ce concordă într-un tot cu informațiile martorilor audiați de comisia de anchetă în primele luni ale anului 1768, astfel că s-ar transpune în puțin peste 33 și, respectiv, 25 de florini renani, moneda uzuală de calcul în Monarhie.⁵⁷

Aceleași cifre sunt sugerate și de cele câteva indicii păstrate în documentele rămase de la episcopul Dionisije Novaković însuși. Pe o listă de datornici întocmită în aprilie 1762, el însemnase numele câtorva zeci de preoți recent confirmați, cei mai mulți având înscrisă în dreptul numelui suma de 25 de florini, foarte probabil tot în monedă maghiară, fiind de așteptat ca ei să fi achitat măcar un mic avans, în vreme ce alții erau debitori pentru sume mai mărunte, în funcție de plata făcută la momentul acordării singheliei. Protopopii se supuneau unui regim diferit, menționarea lui Mihail Gervoniasovici de la Deva, cu o datorie de peste 41 de florini, ori cea a lui Ieremia Vaida din Turda, cu aproape 35 de florini, sugerând că ocuparea acestei poziții implica nu doar calități peste media celorlalți preoți, dar și garanția unor disponibilități financiare mai importante. Alți patru clerici, care primiseră antimise și nu achitaseră suma întreagă cuvenită episcopului, aveau restanțe cuprinse între 8 și 12 florini, și ele în linie ori chiar superioare celor din depozitiile înregistrate de comisia constituită în principat. În total, doar de la cei 43 de preoți care apăreau în acest document, Dionisije Novaković avea de încasat aproximativ 984 de florini ungurești, ceea ce echivala cu 820 de florini renani.⁵⁸

⁵⁴ OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 547, 153v–154v.

⁵⁵ Nicolae Iorga (ed.), “Însemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului,” *Buletinul Comisiei Istorice a României* 12 (1933): 83.

⁵⁶ Bod, *Brevis Valachorum historia*, 440.

⁵⁷ Pentru echivalențe, vezi Antal Szántay, “Prices in 18th Century Hungary,” în *I prezzi delle cose nell’età preindustriale: Selezione di ricerche* (Firenze: Firenze University Press, 2017), 187.

⁵⁸ MNL OL, F234, XX szekrény, fasc. 18, 44r–v.

Putem multiplica aceste calcule la scara întregului cler ortodox ardelean, pe care îl cunoaștem destul de bine grație statisticilor realizate de episcopul Novaković în anii 1760, al căror conținut este astăzi disponibil integral online prin intermediul bazei de date DaT18.⁵⁹ Graficul 1 ilustrează evoluțiile numerice redate de aceste liste și pune în evidență tendința deplasării accentului dinspre confirmările de preoți, dominante în primii ani de păstorire, către hirotoniri, care au sporit pe finalul mandatului, fără ca totuși să atingă valorile celor dintâi. De asemenea, se remarcă cu ușurință cele două vârfuri ce corespund perioadei 1761–1763 și anului 1767 din activitatea episcopului, cel dintâi probând impresia transmisă de mărturia secretarului Dimitrie Eustatievici, care vorbea despre încasări semnificative ca rezultat al confirmărilor, al doilea mai puțin evident pentru oamenii epocii. Atestările pe bandă rulantă, la fel ca și valul de hirotoniri de la sfârșitul păstoririi ardelene a ierarhului au stat în mod evident sub semnul câștigului financiar pe care acestea îl aduceau. Fenomenul este cu atât mai semnificativ, cu cât datele conscripției din 1767 indică amploarea pe care o luaseră întăririle în funcție ale preoților din momentul în care Novaković a primit acceptul Vienei de a părăsi Transilvania. Din cei peste 500 de clerici care apăreau ca figuri noi în ultima lui statistică în raport cu cei înregistrați până atunci, 329 fuseseră confirmați în lunile imediat anterioare, câțiva dintre ei în calitate de coadjutor, cei mai mulți ca parohi. Alți aproape 200 de candidați care primiseră taina preoției, aproape sigur în centre din afara Transilvaniei, erau încă în așteptarea atestatului care să le permită să slujească în comunitățile ortodoxe din provincie.

Această “generație Novaković” era cu siguranță moștenirea cea mai importantă pe care arhiereul o lăsa Bisericii ardelene. Simonia la care trimit datele existente a avut drept efect admiterea ca parohi a unor persoane a căror educație și conduită au rămas secundare în raport cu alte considerente, inclusiv cu profitul financiar direct care mergea în cufărul episcopului. Perpetuarea unui comportament abuziv, care intra în contradicție cu intențiile afirmate de autoritățile imperiale la momentul numirii lui Dionisije Novaković în Transilvania, a fost favorizat de un cumul de factori. Pe de o parte, Habsburgii erau dispuși să închidă ochii câtă vreme episcopul Novaković performa în direcția aducerii sub control a clerului ortodox apărut în anii tulburărilor confesionale. Prioritatea după 1761 a constituit-o impunerea unei autorități legitime asupra tuturor acestor preoți hirotoniți aproape cu de la sine putere, lăsând pentru mai târziu chestiunea calității lor. Confirmările numeroase serveau acestui scop,

⁵⁹ DaT18, ver. 3.1, <https://www.dat18.ro/ro/baza-de-date>, ultima accesare: 25.04.2022. Pentru analiza acestui grup elitar, vezi Radu Nedici, “Digital Data and Prosopography: Preliminary Results of the DaT18 Database,” *Annales Universitatis Apulensis, series Historica* 25, 1 (2021): 105–121.

transmițând cu fermitate mesajul unei ierarhii care se instalase și căreia trebuiau să i se supună pentru a putea continua să beneficieze de avantajele statutului ecleziastic. În același timp, perceperea unor taxe de la preoți era o formă tradițională de abuz pe care îl practicau ierarhii Bisericii în lumea balcanică, greu de eliminat, de altfel, și din spațiul greco-catolic al epocii.⁶⁰ Deși protestau împotriva lui când li se dădea ocazia, cum se întâmplase în timpul anchetei din februarie – martie 1768, clericii români se acomodară cu excesul imputat episcopului Novaković, cunoscut lor și de la alți contemporani.

În termeni absoluți, baza de date DaT18 a reușit să identifice peste 1.600 de cariere clericale pentru deceniul al șaptelea. O estimare mai conservatoare, care să țină cont de eventualele ajustări aduse de corelări mai precise între date, ar putea să coboare acest total la 1.400–1.500 de preoți activi la un moment sau altul de-a lungul perioadei. Rezultă că doar din taxele de confirmare și hirotonire episcopul Dionisije Novaković a putut să strângă 35–40.000 de florini, iar împreună cu censul catedralic și beneficiul anual de care beneficia din partea Camerei Aulice un minimum de 50.000 de florini în cei șase ani petrecuți în Transilvania. Cifra era, desigur, departe de acei 170.000 de florini menționați în denunțul anonim care declanșase investigațiile succesive și care apare ca o exagerare interesată să producă emoție, dar reprezenta totuși un capital notabil la nivelul epocii.

Concluzii

Din banii aceștia, autoritățile habsburgice au stabilit existența și au confiscat mai puțin de jumătate – cei 15.000 de florini găsiți în numerar în reședința episcopală din Szentendre, plus cei 8.000 de florini pe care îi semnalase Arsenije Popović –, bătălia juridică în jurul lor nefind încheiată definitiv nici în 1773. Ultimele hotărâri imperiale care ne sunt cunoscute vorbeau despre nevoia de a chema în judecată rudele episcopului pentru a elimina pericolul unor contestații viitoare din partea acestora.⁶¹ Destinația pe care aveau să o urmeze fondurile nu era nici ea pe deplin lămurită, împărțeaua Maria Tereza declarându-se de acord în ianuarie 1773 cu propunerea Camerei Aulice ca ele să fie dedicate fie seminarului greco-catolic de la Blaj, fie orfelinatului din Sibiu, fără ca rezoluția să facă o alegere între cele două instituții.⁶² Simultan, succesorul episcopului Novaković în fruntea diecezei de Buda, Arsenije Radivojević, solicita în două reprize Vienei să îi acorde administrarea banilor depuși la Pesta pentru a

⁶⁰ Greta-Monica Miron, «...poruncește, scoale-te, du-te, propoveduește...»: *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697–1782)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2004), 90–91.

⁶¹ Lupșa, *Știri și documente*, 48, nota 2.

⁶² OESTA HHStA, KA, StRP, vol. 46b, nr. 141/1773.

continua cu ajutorul lor ridicarea palatului episcopal de la Szentendre, ale cărui schițe fuseseră deja pregătite.⁶³ Cel mai probabil, așa cum putem intui, aceeași finalitate a avut-o și restul averii episcopale. Dacă ținem cont de mărturiile care indicaseră revenirea temporară a lui Dionisije Novaković în Ungaria în 1763–1764 ca primă ocazie de transfer acolo a unor resurse ardeleni, avem și o posibilă explicație a recuperării doar parțiale a banilor după decesul ierarhului. Pentru un episcop care nu s-a simțit niciodată confortabil la Brașov sau la Rășinari, adevăratul scaun episcopal a rămas întotdeauna cel de la Szentendre, un târg aflat în plină dezvoltare la mijlocul secolului al XVIII-lea. Șantierul catedralei de acolo, inițiată de el în 1756 și ale cărei lucrări de zidărie erau finalizate chiar în 1763, urmând să fie consacrată de ierarh la începutul anului următor, putea oricând să absoarbă profiturile obținute în Transilvania, în vederea completării decorațiunilor încă necesare.⁶⁴

În ultimă instanță, întregul episod se constituie și într-un test la adresa limitelor administrației imperiale moderne timpurii. Deschiderea unei anchete asupra *donum gratuitum* pornind de la indicii care s-au dovedit false, trenarea lucrărilor comisiei mixte timp de mai mulți ani, apoi, în fine, indecizia prelungită a Vienei în legătură cu selectarea proiectelor prioritare pentru finanțare sunt tot atâtea elemente care semnalează eșecul. Permisivitatea față de taxele abuzive colectate de la clerul ardelen de un ierarh plasat sub auspiciile intransigenței enunțate prin diploma de numire din 1762 trimite la aceeași gestionare ineficientă a situației. Investigația derulată în 1768, căreia îi datorăm mărturiile atât de complexe asupra păstoririi lui Dionisije Novaković redată în continuare, dezvăluie dificultățile create de jurisdicțiile diferite în care era fragmentat spațiul imperial. Încercările Mariei Tereza și ale miniștrilor ei de a contura cadrele unei guvernări centralizate nu puteau evita ca informațiile să circule cu mare dificultate chiar între provincii învecinate, obligând, de pildă, Tezaurariatul ardelen să caute să afle de la martori ce bunuri sechestraseră fiscul în Ungaria sau care era adresa vicarului ortodox de Buda. Într-o epocă de reforme, episcopul Novaković a reușit să se strecoare printre faliile diverselor autorități și competențe, exploatând cu îndemânare rolul fortuit primit în Transilvania pentru a acumula o avere pe care a destinat-o propriului program de ridicare culturală a conaționalilor ortodocși din eparhia de Buda.

⁶³ MNL OL, A108, 3 doboz, 3 csomó, 75r–v, 77r–v.

⁶⁴ Pentru cronologia ridicării acesteia, vezi Dinko Davidov, *Spomenici Budimske eparhije* (Beograd: Prosveta, 1990), 357.

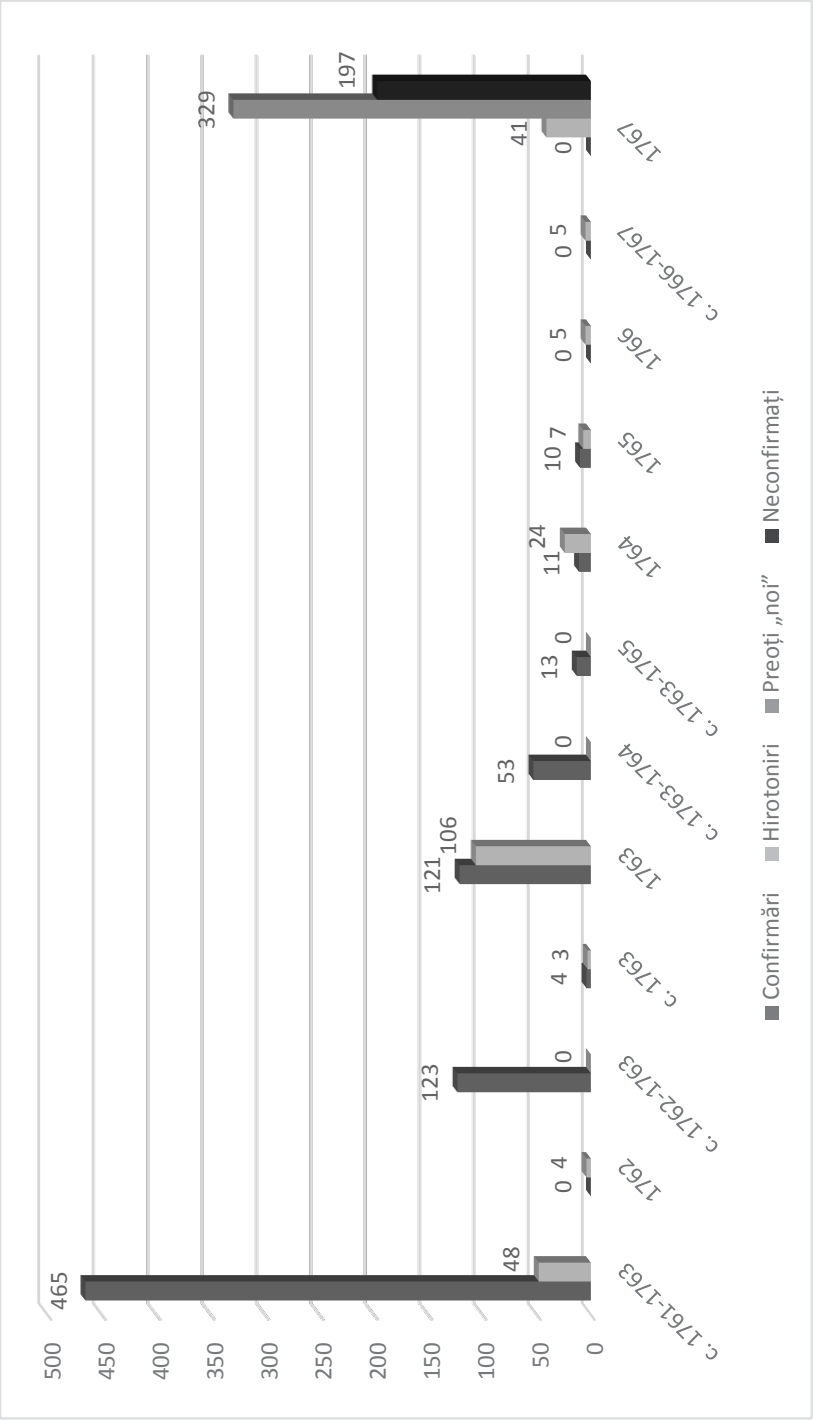
Table 1: Situația banilor încasați de la credincioși și predați erariului imperial de către episcopul Dionisie Novaković în contul colectei (*donum gratuitum*) instituite în 1761, după verificările comisiei mixte de anchetă (22 iulie 1772).

Comitat/Scaun/ District	Încasări potrivit evidențelor curții		Total predat conform evi- dențelor curții		Diferență con- statată la nivelul documentelor curții		Încasări potrivit chitanțelor		Total predat conform chi- tanțelor		Diferență reală con- statată	
	Rfl.	Xr.	Rfl.	Xr.	Rfl.	Xr.	Rfl.	Xr.	Rfl.	Xr.	Rfl.	Xr.
Alba	1080	58½	267	28½	813	30	1017	33½	1017	33½	–	–
Târnava	389	19½	257	34½	131	45	610	37½	610	37½	–	–
Turda	882	49½	812	18	70	30½	1203	51	1206	27	2	36
Cluj	1730	29	937	45½	792	43½	1157	22	1159	22	2	–
Dăbâca	2381	41	1722	56	658	45	1824	40½	1824	40½	–	–
Solnocul Interior	7628	56½	591	10½	7037	46	591	10½	590	56½	–	–14
Hunedoara	3645	11	3645	11	–	–	3802	23	3802	23	–	–
Solnocul de Mijloc	3160	5½	1672	54	1487	11½	1778	56½	1778	54½	–	–2
Crasna	2085	30½	164	17½	1921	13	387	26½	387	26½	–	–
Zarand	67	28	67	28	–	–	142	49	142	49	–	–
Odorhei	92	41¾	92	41¾	–	–	92	41¾	92	41¾	–	–
Trei Scaune	318	–	318	–	–	–	736	34	736	34	–	–
Mureș	450	43	450	53	–	–	450	53	450	53	–	–
Sibiu	974	10	833	28	140	42	1337	22	1337	22	–	–
Sighișoara/Rupea/Cincu	2286	43	415	52	1870	51	925	12	925	12	–	–
Medias	144	17	144	17	–	–	226	29	226	29	–	–
Sebeș	301	12	214	47	86	25	341	30	341	30	–	–
Nocrich	238	25	238	25	–	–	292	1	292	1	–	–

Comitat/Scaun/ District	Încasări potrivit evidențelor curții		Total predat conform evi- dențelor curții		Diferență con- statată la nivelul documentelor curții		Încasări potrivit chitanțelor		Total predat conform chi- tanțelor		Diferență reală con- statată	
	Rfl.	Xr.	Rfl.	Xr.	Rfl.	Xr.	Rfl.	Xr.	Rfl.	Xr.	Rfl.	Xr.
Miercurea	603	12	603	12	-	-	660	-	659	13	-	-47
Orăștie	899	39	899	39	-	-	950	39	950	39	-	-
Brașov	1095	½	1095	½	-	-	3443	55½	3443	55½	-	-
Chioar	4354	1	1058	46	3295	15	1173	37	1173	37	-	-
Făgăraș	567	45½	567	45½	-	-	843	17½	843	17½	-	-
TOTAL	35.378	28¾	17.071	50¼	18.306	38½	23.991	1¾	23.994	34¾	3	33

Sursa: OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 547, 440v-441r.

Grafic 1: Confirmări și hirotoniri clericale în Transilvania sub episcopatul lui Dionisije Novaković, 1761–1767.

Sursa: DaT18 versiunea 3.1, <https://www.dat18.ro/ro/baza-de-date>, ultima accesare: 25.04.2022.

Anexe

1.

Sibiu, 18 februarie 1768. *Poruncă emisă în numele împărătesei Maria Tereza prin care se cere instituirea unei ascultări de martori la nivelul Marelui Principat al Transilvaniei cu privire la sursele de venit de care a beneficiat răposatul episcop Dionisije Novaković pe timpul mandatului său acolo, ca și la sumele de bani și bunurile mobile pe care acesta le-ar fi transferat în Ungaria în aceeași perioadă și, mai ales, odată cu revenirea lui în eparhia de Buda.* Transumpt în documentul din 19–27 februarie 1768 (Anexa 3): OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 546, 57r–58v și în copie: Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Mureș (în continuare: SJAN Mureș), Comitatul Târnava, Acte politico-administrative, dosar nr. 350, 20r–21r. Alt exemplar în documentul din 14–15 martie 1768 (Anexa 4): OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 546, 527r–528r.

/f. 57r/ Maria Theresia, Dei gratia Romanorum Imperatrix, ac Germaniæ, Apostolica Hungariæ, Bohemiæque Regina, Archidux Austriæ, Dux Burgundiæ, Magna Princeps Tran[sylva]niæ, et Sicularum Comes, fidelibus nostris universis, et singulis, Ill[ustri]bus, Sp[ectabi]libus, Magnificis, G[ene]rosis, Egregiis, N[o]bilibus, et Agilibus, pariter etiam Ignobilibus, ac alterius cujusvis status, gradus, bonæ tamen honestæque famæ, et conditionis utriusque sexus hominibus, ubivis in /f. 57v/ Magno Principatu Tran[sylva]niæ, et Partibus eidem reapplicatis, constitutis, residentibus, et com[m]orantibus, præsentium notitiam habituris, Gratiam N[ost]ram Cæsareo Regioque Pr[inci]palem!

Exponitur Majestati N[ost]ræ in persona Generosi Ioannis Tolnai de Séllye, Causarum in Magno N[ost]ro Tran[sylva]niæ Pr[inci]patu Publico Fiscalium Directoris, ratione officij sui Directoratus, qualiter idem medio vestri ratione, et prætextu certorum quorundam modo p[ræ]vio negotiorum suorum coram declarandorum, in præsentia Egregiorum, Nobilium, et Agilium: Ladislai Tökes, Stephani Hamenheim, Francisci Vitos, Gabrielis Szük, Iosephi Endrödi, Gabrielis Szalánczi, Danielis Horesnyi, Thomæ Szevesztrényi, et Antonj Bala, Cancellariæ Nostræ Regiæ Pr[o]v[incia]lis Tran[sylva]nicæ, nec non: Iosephi Endes, Samuelis Biró, Ioannis Dersi, et Michaëlis Hoprik, Tabulæ Nostræ Re[gi]æ in Tran[sylva]nia Iudiciariæ scribarum, ac iuratorum notariorum, per Nos ad id specialiter exmissorum; V[ice] Comitum item, Supremorum V[ice] Iud[icium] [Nobi]lium, Iura[torum] [Asse]ssorum, ac Notariorum Sed[ium] [Iudicia]riarum Comitatum: Albensis Tran[sylva]niæ, de Kükülö, Thordensis, Colosiensis, Dobocensis, Hunyadien[sis], Szolnok utriusque, Interioris v[ide]l[i]cet et Mediocris, Krasznensis, et de Zaránd; V[ice] Iudicum porro Regionum, Cæterorumque Iura[torum] [Asse]ssorum, ac Notariorum Sedium

Siculicalium: Udverahelly, filialiumque hujus: Keresztur, et Bardocz, trium insuper: Sepsi, Kézdi, et Orbai, ut et Miklos-Vára, Csik /f. 58r/ item utriusque, Gyergyó, et Kászon, Marus denique, et Aranyas; V[ice] Capitaneorum item, V[ice] Iud[icum] [Nobi]liumque, Iura[torum] [Asse]ssorum, ac Notariorum Arcis, et Districtuum: Terræ Fagaras, et Kővár; Ductorum præterea Nobilium, V[ice] Iud[icum] [Nobi]liumque, Iura[torum] [Asse]ssorum, ac Notariorum Oppidorum: Thorda, Dés, N[agy] Enyed, M[aros] Igen, Sárd, Borberek, Alvincz, et Benedek; Prudentium⁶⁵ denique, ac Circumspectorum Magistrorum Civium Regionum, Sedium, Primariorumque, et Pro-Iudicum, Villicorum, cæterorumque Iuratorum Civium, et Senatorum, Notariorumque, et Secretariorum Sedium, Districtuum, Civitatum, et Oppidorum Nostrorum Saxonicalium: Cibiniensis, Schæsb[urgensis], Coron[ensis], Bisztr[icensis], Mediensis, Sabæs[iensis], Rupensis, Mercurien[sis], Ujegyha[ziensis], et Szász Varos[iensis]; Primariorum demum, et Regior[um] Iudicum, cæterorumque Iuratorum Civium, et Senatorum, Notariorumque Civitatum et Oppidorum N[ost]rorum: Claudiopolis, Alb[a] Carolinæ, Marus, et Kézdi Vásárhelly, Vizakna, Abrudbánya, Sepsi Szent György, Illyefalva, Csik Szereda, V[ajda] Hunyad, Szék, Zilah, Háthzeg, et Déva; Hominum videlicet Nostrorum Regionum pro iurium suorum ratione officij sui tuitione, ac defensione, certas quasdam fassiones, et attestaciones celebrari facere vellet jure admittente. Cum autem veritatis fassio, iustitiæque recognitio nemini sit abneganda, proinde vobis harum serie com[m]ittimus, et mandamus firmiter, ut dum et quando-cunq[ue] /f. 58v/ cum præsentibus simul, vel divisim fueritis requisiti, statim vos sub oneribus singularum sedecim marcharum gravis ponderis per eos, quorum interest, irremissibiliter exigendarum, ad diem, et locum, per dictum exponentem, vel homines ejus ad id transmittendos vobis præfigendum, in præsentiam dictorum Hominum Nostrorum Regionum personaliter accedere, ibique ad fidem v[est]ram Deo debitam, qualiscunque vobis, de et super rebus coram interrogandis constiterit certitudo veritatis, suo modo dicere, fateri, et attestari modis omnibus debeatis, et teneamini.

Super quibus quidem fassionibus, et attestacionibus vestris literas⁶⁶ tandem per præfatos Homines Nostros Regios sub sigillis, subscriptionibusque suis, fide eorum mediante conscribendas annotato exponenti iurium suorum ratione officij sui uberiorum futuram ad cautelam necessarias extradari volumus, ac jubemus, communi justitia et æquitate suadente. Secus non facturi. Præsentib[us] perlectis, exhibenti restit[utis].

Datum in Libera Regiaque Civitate N[ost]ra Saxonicali Cibinÿ, die decima

⁶⁵ În original: *Prudentum*, în locul formeî corecte de genitiv plural.

⁶⁶ Astfel în original.

octava mensis Februarÿ, Anno Domini millesimo septingentesimo sexagesimo octavo.

2.

[Sibiu?], înainte de 18 februarie 1768. *Listă în 14 puncte cuprinzând întrebările adresate martorilor ce urmau a fi interogați cu privire la sursele de venit ale episcopului Dionisije Novaković pe timpul cât s-a aflat la conducerea diecezei ortodoxe din Transilvania, la banii și bunurile pe care le-ar fi transferat în Ungaria la întoarcerea lui în eparhia de Buda și la persoanele cărora le-ar fi încredințat spre păstrare respectivele valori.* Transumpt în documentul din 19–27 februarie 1768 (Anexa 3): OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 546, 59v–61r și în copie: SJAN Mureș, Comitatul Târnava, Acte politico-administrative, dosar nr. 350, 21v–22v. Alt exemplar în documentul din 14–15 martie 1768 (Anexa 4): OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 546, 528v–529v.

/f. 59v/ Scitne fatens pro certo, ipsemet viditne, percepit, aut audivitne ex certis relationibus, et ex quibus?

1°. Quod posteaquam Reverendissimus quondam Dionysius Novákovich Episcopus dum viveret Budensis, et Transylvanus Græci Ritus Non-Unitorum, superioribus non pridem præteritis diebus in Inclyto Regno Hungariæ, nominanter autem in Oppido Szent Endréé decessisset, per ejusdem defectum, qualesnam substantiæ, res mobile, facultates, effectus naturales, aliaq[ue] utensilia, nominanter etiam pecunia in paratis, seu hic in Inclyto Magno Principatu Tran[sylva]niæ, sive in memorato Regno Hungariæ, in residentia sua Episcopali in utraque Diœcesi situata, aut alibi ubicunque remanserit? Et eadem omnia seu simul sumptim, seu separate, ubi, in quibusnam locis, apud quorum manus actu sint reperibilia?

2do. An debita activa per memoratum Episcopum elocata remanserint, nominanter in quali summa, et apud quos, erga quale interusurium?

/f. 60r/ 3^{tio}. An ex hujusmodi debitis post defectum memorati Episcopi aliquis incassaverit? Quis ille, quibus mediis, quando, qualiter?

4to. An non ex substantia per memoratum Episcopum relicta, post mortem ejusdem aliquis abstulerit, et occultaverit? Si ita: qualesnam illæ sint res mobiles, qualiter, quando, quibusve mediis direptæ?

5to. Nonne memoratus defunctus Episcopus pecuniam in paratis seu hic in Transilvania, sive in Regno Hungariæ ad aliquem locum depositam cum ultimo regressu suo in Hungariam, reliquerit? Si ita: qualemnam summam, apud quem, vel quos, ubi, qualiter, et an super hujusmodi depositione instrumentum aliquod confectum fuerit? Et illud actu apud quem reperibile sit?

6to. Qualemnam memoratus Episcopus annualem proventum ex Diœcesi

sua hac Tran[sylva]nica, præter dimensum Camerale Salarium, seu ex Censu Cathedratico, seu ex aliis Proventibus suis Ordinariis habuerit annuatim?

7°. A quo memoratus defunctus Episcopus in hac Diœcesi sua Transylvanica fuerat, qualemnam summam ad aliam suam Diœcesim Budensem transvehi, et transportari curaverit? Per quos, quando, qualiter, et in specie qualemnam constitueret summam?

/f. 60v/ 8vo. Qualemnam substantiam memoratus Episcopus cum ultimo suo discessu ad Hungariam, seu in parata pecunia, sive in vestibus, sive in cledodiis, seu in aliis effectibus secum abduxerit?

9°. An memoratus Episcopus Valachice sciverit, et an Valachice credentiales, seu donationales mortis causa, vel alio sub titulo expedire solitus fuerit?

10°. An revera proxime ante discessum suum ultimum ad Hungariam, memoratus Episcopus aliquid alicui, nominanter res mobiles notabiles, vel debitum suum activum in donum⁶⁷ transposuerit? Et an liberalis fuerit in donis dandis?

11°. Posteaquam mors nominati in superioribus Episcopi audita fuerat, an non aliquis è rebus ejusdem mobilibus abstulerit, vel diripuerit? Si ita: qualemnam, qui illi, et hæc direptio qualiter, et quando contigerit?

12°. Noscitne fatens infrascriptos, nominanter autem Capellanum memorati defuncti Episcopi Niceta vocatum, Gabrielem item Protopresbiterum Budensem, Procopium Parochum Szent Endreiensem, mercatores porro: Petrum Paprillia, et Georgium Lovskanszky, nec non Soffronium Cyrillovics, Vicarium memorati Episcopi Generalem? Si ita: iidem ubi residentias suas, vel mansiones habeant? Et ubi de facto reperiri possent?

/f. 61r/ 13^{uo}. An in Libera Regiaque Civitate Saxonicali Cibiniensi memoratus Episcopus, vel in ordinario suo hospitio, vel quarterio, aut alibi ubicunque, apud quemcunque pecuniam, vel naturalia conservare solitus fuerit? Si ita: apud quem, et nonne apud eosdem è substantia ejusdem post mortem aliquid remanserit?

14to. Ad quæstiones præscriptas, an non sciat fatens denominare homines, qui circa revelationem substantiam demortui Episcopi fateri sciat? Cum omnibus congruis circumstantiis bona fide, justitiam non falsificando, falsitatem non justificando edicat fatens.

3.

Sibiu și Rășinari, 19–27 februarie 1768. *Ascultare de martori privind veniturile obținute în Transilvania de răposatul episcop ortodox, Dionisije Novaković,*

⁶⁷ În original, dintr-o greșeală de scriere: *domum*. Copia din SJAN Mureș, Comitatul Târnava, Acte politico-administrative, dosar nr. 350, f. 22r transcrie *domum* și corectează apoi în *donum*, conform cu sensul întrebării.

*precum și modul în care a dispus de banii și bunurile acumulate în timpul mandatului său în principat. Notarii delegați pentru efectuarea acestei audieri, László Tőkés și Ferenc Vitos, scribi ai Cancelariei Transilvaniei, înregistrează în această etapă mărturiile a 22 de persoane, interogate pe baza listei de întrebări comunicată anterior. Original: OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 546, 57r; 58v–59v; 61r–79v; 82v. Validare prin două sigilii în ceară roșie aplicate pe fila 82v, alături de următoarea adresă: *Sacratissimæ Cæsareo Regiæ Apostolicæ Majestati Dominæ, Dominæ Mariæ Theresiæ, Divina favente Clementia Romanoru[m] Imperatrici, ac Germaniæ, Hungariæ, Bohemiæque Reginæ etc., Archi Duci Austriæ, Magnæ Duci Hetruriæ, Duci Lotharingiæ, et Barri, Magnæ Principi Transylvaniæ, Comiti Tyrolis, Flandriæ, Goritiæ, et Siculorum etc. etc., Dominæ, Dominæ Nostræ Clementissimæ*. Însemnare ulterioară de altă mână: *Anno 1768 ap[ertæ] p[er] Cosmam Kovachich Horváth de Magyar Zsákod, Cancell[ariæ] Re[gi]æ Prov[incia]lis Tran[sylva]nicæ Registratorem m[anu] p[ropria]*. Copie autentificată: SJAN Mureș, Comitatul Târnava, Acte politico-administrative, dosar nr. 350, 20r–36v.*

/f. 57r/ *Sacratissima Cæsareo Regia, et Apostolica Majestas, Domina, Domina Clementissima!*

Vestra clementer nosse dignetur Majestas Sacratissima, quod nos literas⁶⁸ Ejusdem Majestatis Vestræ Sacratissimæ compulsorias pariter et attestatorias, pro parte, et in persona Generosi Ioannis Tolnai de Séllye, Causarum in Magno Majestatis Vestræ Transylvaniæ Principatu Publico Fiscalium Directoris, ratione officii sui Directoratus, legitime confectas, et emanatas, nobisque, inter alios Ejusdem Majestatis Vestræ Sacratissimæ humiles, perpetuoque fideles subditos, et servos, literis in iisdem nominanter conscriptis præceptorie sonantes, et directas, summo, quo decuit, honore, et obedientia receperimus in hæc verba: urmează transumptată scrisoarea de poruncă de la 18 februarie 1768 (Anexa 1).

/f. 58v/ Et subscriptum erat a parte dextra «Lect[a], Correct[a]», erantque sigillo Ejusdem Ma[jes]t[at]is V[est]ræ S[acrat]i[s]imæ iudiciali et authentico, eoque Tran[sylva]nico, in inferiori /f. 59r/ earum margine, in medio loco videlicet solito super cera rubra ductili impressivè communitæ, et roboratæ, patenterque confectæ, et emanatæ.

Quibus nos humillime acceptis literis Ejusdem Majestatis Vestræ Sacratissimæ compulsoriis, pariter et attestatoriis, semper et in omnibus, uti tenemur, et par est, obedire, satisfacereque volentes, in hoc Anno præsentis millesimo septingentesimo sexagesimo octavo, die vero decima nona mensis Februarj, dum videlicet in Libera Regiaque Civitate Majestatis Vestræ

⁶⁸ Astfel în original, în tot cuprinsul documentului.

Sacra[tissi]mæ Saxonicali Cibiniensi, ejusdem nominis Sedi Saxonicali, Comitatus alias Albensi Tran[sylva]nico adjacente fuisset constituti, inibi domum honestæ fœminæ Barbaræ natæ Seytzin, Circumspecti Laurentii Gröff dum viveret Civis relictæ viduæ propriam, in vicinitatibus domorum honestarum viduarum: Catharinæ Schenglerin ab una, et Mariæ Scheererin partibus ab altera, in Platea Nagy Fegyver Uttza situatam habitam accedentes, Testes infrascriptos universos, et singulos, vigore præattactarum literarum Majestatis Vestræ Sacra[tissi]mæ compulsoriarum pariter et attestatarum nostri in præsentiam legitime citatos, aut in suis hospitibus requisitos, et accersitos, exacto prius ab iisdem firmissimo juramenti Sacramento, juxta utrum /f. 59v/ nobis per antelatum ab officio prædeclarato suo exponentem exhibitum, et præsentibus insertum ad fidem eorum Deo debitam examinavimus, receptamque ab iisdem certitudinem veritatis, serie sequenti descripsimus.

Utrum autem nobis exhibitum erat tale: *urmează transumptată lista de întrebări ce trebuiau adresate martorilor audiați (Anexa 2).*

/f. 61r/ Sequuntur nomina Testium, eorumque fassiones.

1us Testis, Egregius Demetrius Eostathiovis Annor[um] 32, Secretarius antea viventis Non Unitorum Græci Ritus Episcopi Dionisii Novakovics, in suo hospitio prædeclarata domo honestæ viduæ Barbaræ natæ Seytzin requisitus, juratus, examinatus fatetur:

Ad 1^{mum}: Reverendissimum D[omi]num Episcopum Dionysium Novákovics in Inclyto Hungariæ Regno Oppido Sz[en]t Endre mense Decembri Anno præterito 1767 intestatum fatis functum esse, mihi Capellanus Episcopi Niceta dictus perscripsit. Qualesnam autem ille post se substantias sive in pecunia, sive⁶⁹ /f. 61v/ in rebus mobilibus, clenodiisque, Budæ, aut in Oppido Szent Endrée reliquerit mihi non constat, nec perscripsit ullus. Ego vero ipse scire non possum, cum in Budensi Diœcesi non fuerim. Quantam vero hic in Tran[sylva]nia, tam hic Cibinÿ, quam foris in Pago Resinár, aut alibi post obitum suum reliquerit substantiam, eam occasione Investigationis medio Domini Commissariÿ, eidemque Adjuncti, per Inclytum Regium Thesaurariatum ordinatorum peractæ (quantu[m] mihi nota fuerat) conscientiose, vi homagialis meæ in Augustam Principem obligationis aperui, nec modo plures illius substantias recensere possum. Post Investigationem autem Thesaurariam è relatione mei Servi innotuit: remansisse adhuc Resinariÿ in cella unam brevem ferream catenam pro ap[p]licandis ignis ahenis accommodatam; apud Iacobum Israël, Parochum Non Unitum Resinariensem, unam sartagine[m] ferream, et unam tinam ligneam, quæ Inventarium Thesaurariale (me sciente) ingressæ non sunt. Quoad pecuniam autem, et alias ejusdem

⁶⁹ Cuvânt repetat și la începutul paginii următoare.

Episcopi defuncti substantias ad eam, quam medio D[omi]ni Commissarii Inclyto Regio Thesaurariatui submisi⁷⁰ specificationem velut conscientiose concinnatam, ex toto relego, plus enim sive pecuniæ, sive substantiarum, rerumque mobilium remansisse, non scio.

Ad 2^{dum}: Iterum /f. 62r/ ad eandem Specificationem mea manu subscriptam me totum revoco, plus enim de Activis debitis Episcopum habuisse nescio. Erant autem Debitores, hic in Tran[sylva]nia Illustrissimus D[omi]nus L[iber] B[aro] de Möringer, Districtus Cibiniensis Adjunctus Commissarius, 200^{tis} aureis Cæsareo Regiis, 1000 hung[arica]les florenos facientibus, quam summam ante discessum suum mense Octobri A[nno] 1767 mihi donavit, quemadmodum scriptum desuper Reverendissimi D[omi]ni Episcopi sub subscriptione emanatum sufficienter infert, et attestat[ur]; alios Debitores Transylvanos fuisse ignoro. In Hungaria vero Civis Budensis Knesovics dictus A[nn]o superiori 1767 tempore Quadragesimæ huc in Tran[sylva]niam, signanter Possessionem Resinár, ubi attunc Episcopus fuerat, venit, et circiter mille florenos mutuo levavit, crediderim erga sex per centum interusurium. An tamen hanc sum[m]am idem Civis Budensis R[e]v[er]endissimo D[omi]no creditori persolverit, nescio.

Ad 3^{tium}: È debitis nunc recensitis aliquem aliquid incassasse nescio. Ego quidem ab Ill[ustrissi]mo D[omi]no Barone à Möringer unum cumulum fœni (uti idem asserebat) sexaginta florenis apretiati, vivente adhuc Budæ Episcopo Anno novissime evoluto mense ni fallor Novembri in rationem Equorum mihi dono datorum, tanquam de pecunia itidem mihi donata obveniens interusurium percepi.

/f. 62v/ Ad 4^{tum}: Quoniam ego in I[ncl]y[ti] Regni Hungariæ Oppido Sz[en]t Endre non fui, quis, quid, quando, et an abstulerit, nec ne, nescio. Hocce in Magno Principatu nihil acceptum, ap[p]ropriatum, aut directum fuisse audiui, nec scio.

Ad 5^{tum}: Cum Episcopus rerum suarum conservator fuerit vigilantissimus, occasione sui in Hungariam ultimi discessus omnia secum sustulit, quid quid habuit, in Hungariam devehi curando. Adeoque nec pecunias, nec alias res pretiosas, aut alicujus valoris reulas apud aliquem hic in Tran[sylva]nia conservandi fine reliquisse audiui, nec scio. In Hungaria quo posuerit, aut ubi elocaverit nec scio, nec audiui, nec è scriptis aliorum percepi.

Ad 6^{[t]u[m]}: Quosnam, præter dimensum annuale Salarium, habuerit proventus, Protocolla, occasione Investigationis Thesaurarialis Inventario inserta, et in Cistam inclusa, perhibebunt uberius, quo accurate omnia connotata reperiuntur. Quantum ego advertere potui, Speciales annuos pro rerum, et circumstantiarum exigentia Proventus hosce habuit: 1º, quot quot in Sacerdotes creati

⁷⁰ Astfel în original.

sunt, illi potissimum octo aureos, quadraginta hung[arica]les florenos facientes, subinde septem, et aliquando sex etiam aureos solvebant /f. 63r/ ab ipso R[everen]dissimo Domino Episcopo perceptos. Alii vero Sacerdotes, quibus medio Patentalium Ius Sacerdotii in illo alterove Pago exercendum conferebat, verbo: quos in Sacerdotio confirmabat, sex, 5 subinde, et quatuor Cæsareo Regios aureos solvebant, prouti nempe facultates similium Sacerdotum aut creatorum, aut confirmatorum extendebantur. Valde pauperibus hanc Sacerdotii Taxam etiam condonabat. Et hæc Taxa Sacerdotii plurimos Proventus, præsertim Annis 1761, [1]762, et [1]763 dum videlicet copiosissimos creabat, et confirmabat, Reverendissimo Episcopo adtulit. Subsequis vero 1764, [1]765, [1]766, et [1]767 Annis non tam frequentes creavit, aut confirmavit Sacerdotes. Quot vero pro Sacerdotibus unxerit, aut confirmaverit, quantamve summam ex hac Taxa conflata congererit, ego (uti superius dixi) nescio. Alterum Proventum habuit Censum Cathedraticum, quem singuli Parochi (exceptis Archi Diaconis, et nonnullis Vicariis) annuatim solvebant, et quidem in Districtu Coronensi existentes Parochi duos Rh[enenses] fl[ore]nos, alii vero unum⁷¹ Rhen[ensem] florenum, hunc tamen censum prioribus duobus 1761, et [1]762 Annis eisdem Parochis condonaverat propterea, quod illis Annis pro Sacerdotii partim adunctionis, partim confirmatio- /f. 63v/ nis, et desuper Patentalium Taxa plurimi multam summam R[e]v[eren]dissimo D[omi]no Episcopo solvissent. Et præterea illo Anno, quo Sacerdos suæ confirmationis, aut in Sacerdotem unctionis Taxam persolvit, hunc Censum Cathedraticumolvere non obligabatur. Terti generis Proventus erat Episcopalis, ex Lapidum, alias vulgo Salindar dictorum benedictione profluens, similes enim Lapides in usum celebrandarum Lyturgiarum necessarios septem, octo fl[ore]nos solutis distribuebat Parochis, subinde et minus percipiebat, quantum nimirum conditio et status Plebis curæ Parochorum com[m]issæ desummi admittebat. Huncce enim Proventum Archi Diaconi à Parochis, illi à Plebe exigebant. 4^{tum} Proventum habebat, dum Pagos visitabat, à Plebe oblatum, quis quid voluit, dedit, plures tamen exstiterunt semper, qui nihil offerebant, et hic proventus⁷² exiguus valde aliquot tantum[m]odo per totum Principatum florenos importans. 5^{tus} Proventus fuit ex Aquæ in Pagis, quos visitabat lustratione, offerentes incolæ unum alterumve cruciferum, quem inter pauperes distribuere consueverat. 6us Proventus itidem valde exiguus promanabat ex oratione in refrigerium animæ demortui cujusdam in cœmeterio sepulti ad Deum fusa, sed quia hic casus /f. 64r/ rarus erat, proventus etiam tum exiguus, ut vix nominandus. Quem pariter passim egentioribus distribuebat.

⁷¹ Cuvântul *unum* dublat în textul original.

⁷² Scris inițial: *proventuus* și corectat apoi prin ștergerea cu două linii a celui de al doilea -u-.

Ad 7^{mu[m]}, 8^{vum}: Dum prima vice, Anno nimirum 1763 Reverendissimus Episcopus defunctus Novákovics in Hungariam ex hoc Principatu rediit, multa procul dubio summam secum etulit, quoniam primorum Annorum proventus, qui abundantes, et copiosi fuerant, congregatos attunc abstulerit. Quantam vero illa pecunia summam constituerit, ego quidem nescio, cum ipse Reverendissimus Episcopus neminem admittebat, qui suam libere tractaret pecuniam. Crediderim tamen longe majorem primo suo egressu etulisse pecuniæ sum[m]am, quam ultimario, propter illorum annorum continuos proventus. Nunc vero ultimo suo in I[n]clytum Hungariæ Regnum discessu⁷³, si non majorem, circiter viginti millium florenorum in ære parato summam secum Episcopus certe etulit, præter argenteam supellectilem, et alias res mobiles non contemnendi pretii, quæ in mea Specificatione Inclyto Thesaurariatui Regio exhibita, diligenter, et conscientiose connotata sunt.

Ad 9^{nu[m]}: Memoratus Reverendissimus D[omi]nus pro sua indigentia Valachicam callebat lingvam, scribere tamen Valachice nescivit, sed tantum Rascianice, quam scripturam si /f. 64v/ quispiam novit legere, is et Valachicam sciverit legere, cum eadem sint literæ. In scribendo autem sive Latino, sive Rascianico idiomate fuerat rarissimus, nec Credentiales, aut Donationales, similesque Cessionales ipse concinnare, aut describere, sed solummodo subscribere solebat. Prouti et alias Correspondentias, me concinnante, et purisante, expediebat.

Ad 10^{u[m]}: Quamvis R[e]v[eren]dissimus defunctus Episcopus parsimoniam, et frugalitatis fuerit amantissimus, nihilominus tamen pauperibus Eleemosynas liberaliter distribuere, illosque vestire solitus fuit. Imò⁷⁴ si cujusdam candorem agnovit, remuneratione prosequabatur. Dona tamen momentosa non scio illum distribuisse. Præterquam 1000 hung[arica]les fl[o]renos, quibus Ill[ustrissim]us D[omi]nus L[iber] Baro à Möringer tenetur, et Rhedam, quatuorque Equos, quæ omnia mihi donavit, antequam ultimario in Dioecesim Budensem suos ibi quoque revisurus, discessisset. Reflecto me præterea, sed valde obscure, quod dum Niceta Stoics, Capellanus suus, præterita ætate discessit, eidem aliquid donare voluerit, Obligatoriales nimirum, aut Quietantiam, an tamen revera dederit, ignoro.

Ad 11^{u[m]}: Superius ad utrum quartum respondi.

Ad 12^m: Nicetam Stoits Capellanus quæstionati Reverendissimi D[omini] Episcopi novi /f. 65r/ quoniam hic in Tran[sylva]nia Capellanus, et quasi Œconomum tribus et medio annis egit, qui ante Episcopum in Hungariam discesserat, idemque mortem Episcopi mihi literis ex Sz[en]t

⁷³ Adăugat deasupra rândului.

⁷⁴ Astfel în original, în tot cuprinsul documentului.

Endre datis notificaverat, fors nunc etiam in Sz[en]t Endre moratur. Gabrielem Protopresbyterum Budensem, qui cum Episcopo primum Transylvaniam ingrediente huc appulerat, pariter nosco, et uti partim ab Episcopo, partim ab eodem ipso intellexi Budæ habet domum propriam, unde infero, eundem ibidem actu etiam habitare, tanto magis, quod Budensis sit et Parochus, et Protopresbyter. Procopium vero in tantum nosco, quod præterita æstate huc in Tran[sylva]niam, ad Possessionem Resinár pro petenda Eleemosyna venerit, tribusque circiter diebus commoratus, obtentis aliquot viginti circiter florenis, rursus discessit, quem in Sz[en]t Endre habitare, ab Episcopo audiveram. Petrum Paprika, et Georgium Lovscanszky nunquam vidi, sed mentionem illorum subinde faciebat R[e]v[eren]dissimus quondam Episcopus. Soffronium Czyrillovics pariter non nosco, audivi eundem esse Vicarium Generalem in Budensi Inferiori Dioecesi, qui suam habitationem partim in Monasterio Grabováts, partim in Residentia Episcopali Szetsóóiensi fixisse dicitur.

Ad 13^{tium}: Quoniam Episcopus Œconomiam nullam exercuerit, sed omnia Naturalia ære parato coëmendo vixit - /f. 65v/ rit, Naturalia non conservabat de Anno in Annos, sed solum ad necessitatis exigentiam comparari curabat. Quod pecuniam attinet, illam quoque apud se potissimum in Hospitio procurabat. Optime nihilominus recordor, me cum supradicto Capellano Niceta, jubente R[e]v[ere]ndissimo Domino Episcopo, ad Ioannem quondam Márko, dum viveret Græcum Cibiniensem accessisse, ut abinde Cistam, quam conservandi fine deposuerat, reciperemus, in qua Cista conservatam pecuniam suo in Hungariam prima vice discessu totam etulisse scio. Quantam tamen summam in illa Cista habuerit, nescio, cum ille me ad numerandam illa pecuniam non adhibuerit. Quod vero Anno præterito [1]767 aliam Cistam apud Capellanum attunc hujatum Græcorum Cibinensium, nunc Venetiis existentem idem Reverendissimus D[omi]nus Episcopus conservaverit. Inde scio, quod mihi in commissis dederit, quatenus eidem Capellano hinc jam discendenti dicerem, ut idem Cistam ad Possessionem Resinár transponeret, cui Capellano, Iacobo videlicet Olimpiota, R[e]v[ere]ndissimi D[omi]ni Episcopi mandatum exposui, et declaravi, antequam Coronam ad sepeliendum meum Parentem discessissem. Unde redux observa- /f. 66r/ vi⁷⁵ Cistam eandem in cubiculo Reverendissimi in Possessione Resinár exstitisse, quam Cistam secum certo certius in Hungariam abstulit. Alibi pecuniam, aliasque res mobiles conservasse nescio.

Ad 14^{tum}: Præter Nicetam Stoics, qui a puero Episcopo servitia præstitit, et Gabrielem Protopresbyterum Budensem, alios nescio, qui facultatum, substantiarumque Episcopaliū notitiam haberent, cum ipse Episcopus se, suasque

⁷⁵ Scris inițial, din neatenție: -vavi, cu repetarea ultimei silabe de pe pagina anterioară.

Divitias pandere, aut ostendere non solebat. Imó continuó quasi de indigentia sua coram aliis querulabatur.

2us Testis, Honorabilis Popa Ioatym, Annor[um] 47, Protopresbyter Non Unitorum Græci Ritus Cibiniensium, in dicto Secretarÿ Episcopi hospitio juratus, examinatus fatetur:

Ad 1^m: Quod quæstionatus Reverendissimus Episcopus hic in Tran[sylva]nia alicubi cum ultimo suo in Inclytum Hungariæ Regnum discessu notabile quodpiam bonum reliquisset, nescio, non audiui. Dum enim ante suum discessum ipsum R[e]v[eren]dissimum D[omi]num Episcopum interpelassem: Utrum supellectilia, et reliqua sua mobilia hic in Tran[sylva]nia, et apud quem relinqueret? Respondit: Non esse rationem, nec suos hic homines existere, quibus, cur aliquid conservandum permetteret. Et ità collectis omnibus reculis /f. 66v/ discedentem ego usque Pagum Apold comitatus, vidi ipsumet carpento quinque Equis conductis præjunctis euntem, duos vero rusticanos magnos currus, unum ab octo, alium a novem Equis portatos, variis rebus, Cistis præsertim oneratos recta in Hungariam promovisse.

Ad 2^{u[m]}, 3^{u[m]}: Nil.

Ad 4^{tu[m]}, 5^{tu[m]}: Quoniam hic in Tran[sylva]nia nihil, me sciente, aut audiente, reliquerit, nec fieri potuit, ut morte ipsius interventa quispiam aliquid occultaret, aut surriperet. Nec audiui direptionem quamdam interæssisse. Quid in Hungaria vero sit actum, ii, qui ibidem præsentem fuere, respondebunt.

Ad 6um: Præter dimensum ab Augustissimæ Ma[jes]t[at]is Clementia Salarium, R[e]v[eren]dissimus D[omi]nus defunctus Episcopus Dionysius Novákovits, Proventus partim annuales, partim accidentales hosce habuit: 1mo, quem in Sacerdotem creavit, quilibet octo⁷⁶ aureos, 40ta hun[garicales] fl[ore] nos facientes, persolvere obligabatur. Illi vero Sacerdotes, quod in Sacerdotio alicujus Pagi virtute Patentium confirmavit, et roboravit sex⁷⁷ aureos prænumerare debebant. Qui Proventus ob copiam Sacerdotum, primis præsertim 1761, et [1]762 annis ingentem certe procul-dubio constituit summam, successivis vero 1763, [1]764, [1]765, [1]766, et [1]767 annis, usque suum disces- /f. 67r/ sum, non tam frequentes Sacerdotes creando, nec tam, ut antea, copiosos confirmando, nec tam ingentem, uti prioribus duobus annis conflare, et congregare potuit pecuniæ summam. Quot tamen numero Sacerdotes creaverit, quot confirmaverit, quantamve desumpta ab iisdem pecunia summam constitueret, ego nescio; absque dubio Protocolla desuper testificabuntur. Secundum Proventum habuit ex Censu Cathedralico, quem singuli Popæ Non Uniti annuatim per unum⁷⁸ Rh[enensem] florenum Episcopo administrare tenebantur.

⁷⁶ Cuvântul *octo* dublat în textul original.

⁷⁷ Cuvântul *sex* dublat în textul original.

⁷⁸ Cuvântul *unum* dublat în textul original.

Quem tamen Censum Annis 1761, et [1]762 omnibus Popis condonavit ex ratione illa, quod illis annis plurimi Poparum aut in Sacerdotem creationis, aut in Sacerdotio confirmationis Taxam persolvissent. Successivis præterea annis hunc Censum Cathedraticum illis relaxabat Anno illo, quo in Sacerdotem creatus, aut confirmatus, Taxam electionis, aut confirmationis persolvissent. Tertium proventum percipiebat ex Lapidis Lyturgialis, alias Salindár dicti benedictione, qui proventus à copia, et virribus Pagorum metiebatur, ditiorum Pagorum Popæ tres, inferiorum Pagorum Popæ duos, aut unum aureum solvebant Episcopo. Quartus /f. 67v/ proventus erat ex Aqua Lustrali, exiguum tamen, et vix memorabilem exinde à Pagensibus percipiebat summulam. 5to denique, dum Loca, et Pagos visitabat, super Sepulchro quorundam defunctorum in refrigerium animæ Oratiunculas⁷⁹ dicebat ad Deum fusas, et pro hac precatione subinde in aliquibus Pagis duos, tres, quatorve marianos obtinebat, sed quia hic proventus rarissimus fuerit ob miseræ Plebis pauperiem, incertam hic Proventus, nec alicujus consideratione summam importabat. Quantam tamen summam ex his proventibus, et accidentiis conflaverit, quid quis dederit, Protocollum Episcopale crediderim desuper inviabit.

Ad 7^{mu[m]}, 8^{u[m]}: Præter superiora nihil.

Ad 9^{num}: Valachice corruptè loquebatur quidem, attamen Valachice scribere nec vidi, nec ipsum scivisse audiui. Et quando scripsit etiam, aut Latine, aut Rascianico Idiomate scribebat.

Ad 10^m: Ego ipse defunctum Episcopum frugalem, et parsimoniam valde amantem observavi, nec audiui eundem à liberalitate, et donis partiendis laudatum fuisse, nec scio eundem alicui aliquid donavisse, præter 4^{or} Equos cum helciis, et Rhedam, quæ suo Secretario, /f. 68r/ D[omi]no Eostathiovics occasione ultimi sui in Hungariam regressus donasse, ipse Reverendissimus D[omi]nus Episcopus mihi narravit.

Ad 11^m: Uti ad quartum, et quintum.

Ad 12^{u[m]}: Nicetam antea Episcopi Capellanum, et Gabrielem Protopresbyterum Budensem novi, ubi actu habitent, ignoro. Reliquos utrizatos nec nosco, nec nomen eorum audiui.

Ad 13^{u[m]}: Quoniam Episcopus frugaliter vixerit, neque œconomiam exercuerit, nec splendidam habitationem habuerit, Naturalia necessitati naturæ deservitura ære parato coëmebat, adeoque similia, ut et alias res pretiosas ipsum alicubi hic in Civitate depositas habuisse, non scio, nec audiui. Quantum pecuniæ habebat, eam certe adeo procurabat, ut neminem præter se ad tractandam pecuniam admitteret. Quam ubi conservaverit, quove disposuerit, nescio, cum secum omnia efferre velle declaraverit.

⁷⁹ Corectat din *oratio[nes]*.

Ad 14^{tum}: Non scio.

3^{tus} Testis, Strenuus Nicolaus Dragumir, A[nnorum] ci[rciter] 22, Servus Conventionatus antememorati Secretarii antea Episcopi Demetrii Eostathiovics, legitime accersitus, juratus, examinatus, fatet[ur]:

/f. 68v/ Ad 1^m: Quidquid Reverendissimus D[omi]nus defunctus Episcopus hic in Tran[sylva]nia reliquerat, id occasione Inventionis Spectabilis Dominus Ladislaus Thordai de Kémer, Fiscalis Procurator, in hoc negotio Com[m]issarius incassavit, sequestravit. Nec alia res mobiles, aut pecuniam Episcopum, qui res suas omnes alicujus valoris existentes secum in Hungariam etulit, reliquisse scio, præter unam ferream catenulam⁸⁰ in cellario Resinariensi existentem, et ferream sartaginem, ligneamque tinam, quæ apud Non Unitum Popam Resinariensem Iákob Israël dictum conservant[ur], cum hæ Inventarium Thesaurariale ingressæ non sint.

Ad 2^{dum}, 3^{u[m]}: Nihil.

Ad 4^{tum}, et 5^{u[m]}: Neminem scio, qui R[e]v[eren]dissimi defuncti Episcopi res, substantiamque, interventa ipsius morte, sustulisset, aut surripuisset, nec audivi eundem apud alicujus manus pecuniam, aut alias res pretiosas deposuisse.

Ad 6^m, 7^{u[m]}, et 8^{u[m]}: Nihil.

Ad 9^m: Corrupte loquebatur Valachice, scribere vero nescivit. Adeoque hac Lingva Donationales aut Cessionales expedire non potuit, et alioquin in scribendo rarus fuit, ac⁸¹ omnes Correspondentias, aliaque obvia scriptis expedienda suo Secretario, meo ipse Hero concredebat.

/f. 69r/ Ad 10^{u[m]}: Liberalis non fuit Episcopus, imò quo frugalius vivere posset, studebat. Nec scio alicui aliquid donasse, præter quatuor Equos, et Rhedam, quæ ante discessum suum meo Hero, Domino nimirum Eostathiovics, Secretario attunc suo donavit.

Ad 11^{mu[m]}: Uti ad quartum, et quintum.

Ad 12^m: Nicetam, Capellanum antea Episcopi, et Gabrielem Protopresbyterum Budensem novi, quoniam hic quoque aliquo tempore præsentis fuerant. Reliquos vero nec nosco, nec ubinam habitent scio.

Ad 13^{u[m]}, et 14^{tu[m]}: Nihil.

4^{tus} Testis, Strenuus Munykáti Saffrányi, Annor[um] 45, Mercator Græcus Cibiniensis, legitime citat[us], juratus, examinatus, fatet[ur]:

Ad omnia Puncta: Siquidem cum Reverendissimo D[omi]no Episcopo nullum commercium habuerim, quid habuerit, quid etulerit, quid hic in Transylvania, aut in Hungaria reliquerit, nescio. Parsimoniam ipsum amantissimum fuisse, audivi. Ad reliqua nihil.

⁸⁰ Repetat cuvântul *ferream* şi apoi şters cu o linie.

⁸¹ Corectat din *ad*.

5^{tus} Testis, Honorabilis Neophit Archimandrita, Parochus Græcorum Cibiniensium, A[nnorum] cir[citer] 45, ad iuratam tempore suscepti sui muneris Ecclesiastici fidem, animæque Salutem, fatetur:

Ad 1^m et reliqua: Nullas facultates /f. 69v/ Episcopi quætionati hic, vel alibi relictas esse scio. Quod vero attinet Cistam in Capella nostra conservatam fuisse, ego in Conscientia et Salute animæ meæ coram Deo constitutus possum fateri, nullam me vidisse Cistam, quam Episcopus in Capella nostra conservasse perhibetur. Fieri tamen potuit ante adventum meum, quod⁸² meus Prædecessor conservaverit Cistam Episcopi propriam, quam tamen Prædecessore meo hinc discedente R[everen]dissimus D[omi]nus Episcopus rehabere debuit.

Ad 2^{u[m]}, 3^{u[m]}, 4^{tu[m]}, 5^{tu[m]}, 6^{tu[m]}, 7^{u[m]}, 8^{u[m]}: Præter supra dicta nihil.

Ad 9^{u[m]}: Audivi Episcopum aliquantisper hæsitanter, meditandoque Valachice loquentem. An autem scribere aliquid sciverit Valachice, nescio, nec vidi, nec ab aliis audivi.

Ad 10^{u[m]}, 11^{u[m]}: Nihil.

Ad 12^{u[m]}: Capellanum Nicetam, dum hic a latere defuncti Episcopi existeret, novi, cum illo tamen locutus nunquam fui, siquidem ego non ita pridem huc appulerim. Reliquos vero utrizatos non nosco, et nullius habitationis locum declarare possum.

Ad 13^{u[m]}, et 14^{u[m]}: Nihil.

Eodem die, 19na nempe Februarj c[urrentis] A[nni], in Domo viduæ Reijschfeldiana, vicinitatibus Domorum, Residentiæ RR[evendissimorum] PP[atrum] Iesuitarum ab /f. 70r/ una, et Turris Civitatis partibus ab altera, in Foro Kis-Piatz situata, Hospitio nimirum Strenui Thomæ Villera, Græcorum Iudicis, nostram prosequenti sumus Inquisitionem.

6us Testis, Strenuus Thoma Villera, Annor[um] 35, Compagniæ Græcorum Cibiniensium Iudex, legitime accersitus, juratus, examinatus fatetur:

Ad 1^{u[m]}: Quid hic in Tran[sylva]nia, quidve in Hungaria defunctus Episcopus Dionysius Novákovics reliquerit, an ex illius substantia quispiam, et quid diripuerit, nescio, non audivi.

Ad 2^{u[m]}, 3^{tiu[m]}: Nihil.

Ad 4^{tu[m]}: Nihil.

Ad 5^{tu[m]}: Hoc scio pro certo, quod in Capella nostra hujate Episcopus nullam sive pecuniam, sive aliam supellectilem reliquerit in Deposito, quoniam ego qua Iudex debeo super Templo nostro, vel potius Capella attentionem peculiarem habere, nec inde quidpiam licet absque scitu meo efferre, aut inferre. Jam vero à quo Iudicem ago jam tres anni effluxerunt.

Ad 6^{u[m]}, 7^{u[m]}, 8^{u[m]}: Nihil.

⁸² Modificat prin scrierea peste un alt cuvânt.

Ad 9^{u[m]}: Quoties cum R[everen]dissimo defuncto Valachice loquutus fui, toties adverti, eundem corrupte loqui Lingvam Valachicam. An /f. 70v/ autem Valachice scripserit, ignoro.

Ad 10^{u[m]}: Non scio, non audivi, eundem alicui quidpiam donasse, liberalis enim non fuit, sed parcus, et valde parsimoniæ amans.

Ad 11^{u[m]}: Nihil.

Ad 12^{u[m]}: Nicetam Capellanum novi in Persona, reliquos vero non nosco, ubinamque habitent, ignoro.

Ad 13^{u[m]}: Secretarius Episcopi rerum omnium claram habebit notitiam, is uberrime inviare poterit, ubinam suas facultates depositas haberet?

7us **Testis**, Strenuus Georgius Ioannes Marko, A[nnorum] cir[citer] 28, Quæstor Græcus Cibiniensis.

8us **Testis**, Strenuus Paleologus Demeter, A[nnorum] 34, itidem Græcus Cibiniensis, legitime citati, accersiti, jurati, et examinati, fatentur:

Ad 1^{u[m]}, 2^{u[m]}, 3^{u[m]}, 4^{tu[m]}, 5^{tu[m]}, 6^{u[m]}, 7^{u[m]}, et 8^{u[m]}: Nihil.

Ad 9^{num}: Dum utrizatus Reverendissimus Episcopus prima vice hunc Inclytum Magnum in Principatum ingressus fuit, Valachice loqui nescivit, successive tamen ita addidit, ut corrupte loqui potuerit. Unde inferimus eundem Valachico Idiomate scribere nescivisse; qualiterve, et an Credentiales, aut Cessionales expedire solitus fuerit, ignoramus.

Ad 10^{u[m]}: Ab omnibus parcissimus, et frugalis fuisse dicebat[ur], nec in donis partiendis liberalem fuisse audivimus.

/f. 71r/ Ad 11^{u[m]}: Nihil.

Ad 12^{u[m]}: Nicetam, dum à latere defuncti Episcopi Œconomum, simul et Capellanum egit, novimus, ast ubinam actu moretur, quemadmodum nescimus, ita reliquos utrizatos ignoramus.

Ad 13^{u[m]}: Ego Georgius Markó scio, ante annos ab hinc circiter quinque quamdam Cistam, vulgo Kupfer, trium, quatuorve Spitamarum longam, medio Nicetæ, attunc Capellani Episcopalis, ad mei quondam Parentis Hospitium hic Cibinÿ habitum allatam fuisse, sigillis optime sigillatam, quam subinde R[e]v[eren]dissimus Episcopus D[omi]nus quondam Dionysius Novákovics ad se reduci curavit, uti ejusdem attestatum desuper confectum, ac per extensum legibile, sub sua subscriptione emanatum docebit uberius. Ast quod alibi sive hic Cibinÿ, sive foris in Pagis suam supellectilem, aut pecuniam observasset, nescimus.

Ad 14^{tu[m]}: Illi potissimum super Episcopi facultatibus relictis sciverint fassiones edere, qui à latere illius continuo versabantur.

9us **Testis**, Strenuus Petrus Luka, Quæstor Græcus Cibiniensis, legitime citatus, accersitus, juratus, examinatus, Annorum cir[citer] 45, fatet[ur]:

Ad 1^{u[m]}, 2^{u[m]}, 3^{u[m]}, 4^{tu[m]}, 5^{tu[m]}, 6^{u[m]}, 7^{u[m]}, 8^{u[m]}: Nihil.

Ad 9^{u[m]}: Dum Transylvaniam Episcopus⁸³ ingressus fuit, Valachice nescivit, successive tamen addiscens, pro exi- /f. 71v/ gentia necessitatis loquebat[ur] corrupte. An autem Valachice noverit scribere, ego nescio, nec audiui.

Ad 10^{u[m]}: Liberalis quidem non fuit, pauperibus tamen, et egentioribus Elemosynam clam distribuere cosveverat. Nec alicui quidpiam donasse audiui, præterquam suo Secretario Eostathiovics, cui ante discessum 4^{or} Equos, et Rhedam donasse perhibetur, uti ab aliis intellexi.

Ad 11^{u[m]}: Nihil.

Ad 12^{u[m]}: Nicetam Capellanum novi, qui in Oppido Szent Endrée commorari dicitur. Reliquos autem non nosco.

Ad 13^{u[m]}: Hoc scio pro certo, quod utrizatus Episcopus ante unum et medium circiter annum quamdam Cistam, in qua pecuniam servavit, apud Parochum nostrum hujatem attunc, Popa Iacobum, depositam habuerit. Et si quando indigentiam Episcopus habebat, ipse Domum Parochi nostri accessit, et Cistam sigillatam aperiendo, rursus occlusit, denuo sigillis curiose munitam. Nec alios admittebat sive ad Cistam, sive pecuniam suam tractandam. Hæc tamen Cista non in Capella nostra, sed Hospitio Parochiali conservabat[ur], quam antequam idem Parochus, Popa Iacob vocatus, hinc Venetias abiret, Episcopus ad se reduci curavit. Antea vero scio suam Cistam pecuniariam apud /f. 72r/ Ioannem quondam Márko itidem Græcum hujatem depositam habuisse. Unde postquam ad se reduci curavit, Episcopus intentionem habebat eandem Cistam conservationis ergo ad me deponendi. Ast quia ego curiosam ipsium naturam, geniumque noverim, Cistam ad me recipere nolui. Et ita exposit ad antememorati Parochi nostri hinc jam discendentis domum collocaverat, inde quoque ad se subinde receptam. Quanta vero summa in Cista continebatur, nescio.

Ad 14^{tu[m]}: Nihil.

Die 20^a mensis Februarj currentis Anni in dicta Libera Regiaque Civitate Majestatis Vestræ S[acra]ti[s]mæ Saxonicali Cibiñ, in antedectarata Domo viduæ Barbaræ natæ Seytzin, Circumspecti Laurentj Gröff Relictæ, in vicinitatibus Domorum, et Platea superius recensit[is] situata habita, nostram continuavimus Inquisitionem, ubi:

10^a Testis, honesta fœmina Barbara Seytzin, Laurentj quondam Gröff, Civis Cibiniensis, relictæ vidua, Annorum 34, legitime in Domo sua requisita, jurata, examinata, fatet[ur]:

Ad 1^{mu[m]}: Etsi ego sim Hospitissa Secretarj Eostathiovics, nihilominus tamen demortui Episcopi Non Uniti facultates hic in Tran[sylva]nia relictas /f. 72v/ esse, nec scio, nec audiui, præterquam quatuor Equos, et Rhedam, quæ ante suum discessum Episcopus suo Secretario, D[omi]no Eostathiovics,

⁸³ Modificat din *Episcopum*, prin răzuirea literei finale și scrierea peste a terminației corecte.

dedisse, perhibet[ur], narratumq[ue] fuit tam à Secretario, quam Servis illius. Post Episcopi vero discessum illi Currus, qui substantiam Episcopalem etulerant, unum magnum Vas, sexaginta circiter urnarum, duo Vasa minora, sex⁸⁴ circiter urnarum Vini Budensis huc in Cellarium meum adtulerunt. An vero Episcopi, aut Secretarii sint propria, non indagavi, nec intellexi.

Ad 2^{u[m]}, 3^{u[m]}: Nihil.

Ad 4^{tu[m]}, 5^{tu[m]}: Siquidem nullas substantias hic in Transylvania relictas habuerit Episcopus, illas nemo diripuit. Quippe is parsimoniæ amans, se, familiamque, quantum fieri potuit, contraxit, et ita accidit, ut nec Œconomiam exercendo, supellectilem pro necessitatis tantummodo exigentia congesserit, quam exiens, secum etulit, uti ex certis relationibus mihi innotuit. Illa tantum hic in Tran[sylva]nia Pago Resinár relinquendo, quæ vix aliquam merentur considerationem.

Ad 6^{u[m]}: Ex communi narratione audiui Episcopum non contemnendam summam è proventibus conflasse. Quales tamen específicos Proventus habuerit, nescio.

Ad 7^{u[m]}, 8^{u[m]}: Quod multam pecuniam, resque /f. 73r/ varias in Hungariam utrizatus R[everen]dissimus Episcopus etulerit, audiui. Quid tamen specifice, non indagavi.

Ad 9^{u[m]}: Corrupte loquebatur Valachice, vix tamen scribere illum scivisse puto.

Ad 10^{u[m]}: Tam parcus fuit in familia sua contrahenda, ut ne quidem panem ex Tritico pinsendum admiserit, sed tantum ex Siligine. Adeoque nec liberalis fuit.

Ad 11^{u[m]}: Uti ad quartum, et quintum.

Ad 12^{u[m]}: Nihil.

Ad 13^{u[m]}: Quoniam se non extendebat, si quam habuit pecuniam, illam ad splendorem Domus non erogando, nec Œconomiam exercendo; necesse non fuit, ut hac in Civitate Naturalia conservet. Pecuniam vero custodivit, crediderim quam optime. Potest tamen esse, quod hanc alicubi ad fideles manus subinde reliquerit.

Ad 14^{tu[m]}: Præter D[omi]num Eostathiovics, Auriga uberius, ac ego, de quæsitis testimonium perhibere poterit.

11us Testis, Circumspectus Michaël Górgényi, An[norum] ci[rciter] 22, apud viduam Barbaram Seytzin Gladii Artifex, et Sodalis, legitime cit[at]us, juratus, examinatus, fatet[ur]:

Ad omnia Puncta similiter uti præcedens 10ª Testis. Eo plus, quod Vasa memorata in Cellarium inducere ipse quoque juerit.

⁸⁴ Cuvântul *sex* dublat în textul original.

Die eodem in hospitio Iudicis Græcorum Cibiniensium, Thomæ Villera, Domo prædeclarata inquirentes, ibidem:

/f. 73v/ **12us Testis**, Strenuus Ienati Csingó, Quæstor Græcus Cibiniensis, Annorum 35, legitime ad hospitium Iudicis Græcorum citatus, accersitus, juratus, examinatus, fatet[ur]:

Ad omnia: Cum ego cum Reverendissimo Episcopo familiarem notitiam non contraxerim, qualesnam substantias habuerit, quid, quo, cui concrediderit, et an ex substantia, interventa morte Episcopi, quispiam aliquid diripuerit, nescio, nec audiui. Hoc vero observavi, quod Valachice hæsitanter, et corrupte loquutus sit. An scribere illa lingua noverit, non observavi, nec intellexi.

Ad 13^{u[m]}: Scio, Episcopus⁸⁵ quamdam Cistam suam ante quinque circiter annos apud Ioannem quondam Markó Græcum hujate conservasse aliquantisper, ast abinde reduci curavit. Heri autem audiui, quod ante annum et medium idem Episcopus suam Cistam hujati attunc Parocho jam nunc Venetiis degenti concredidisset conservandam, antequam tamen Parochus ille noster iter versus Venetias susciperet, repetiit Cistam.

Die 22da Februarÿ Anno currente in supradecarata Domo Barbaræ Seytzin viduæ Gröffiánæ propria, n[ost]ram continuavimus Inquisitionem, ubi:

/f. 74r/ **13us Testis**, Circumspectus Ioannes Gross, natus Coronæ, antea Auriga quæstionati Episcopi, Annor[um] 32, nunc in nullius servitio constitutus, legitime citatus, juratus, examinatus, fassus, et quidem:

Ad 1^{u[m]}: Ego quatuor annis mentionatum Dionysium Novákovics Reverendissimum Non Unitorum Episcopum servivi qua Auriga, penes illos quatuor Equos, quos occasione ultimi sui in Hungariam discessus Reverendissimus Episcopus (uti ipse mihi dixit) donavit Domino Eostathiovics, cui postea aliquantisper (discendente Episcopo) servivi, donec nimirum quatuor retinisset Equos. Nihilominus tamen, quales habuerit facultates, quid secum etulerit, quidve hic reliquerit, nescio fateri, ego enim Equis invigilare solitus fui. Hoc scio, quod nec Fœnum, nec Avena in rationem Equorum D[omi]no Eostathiovics donatorum manserit.

Ad reliqua nihil.

Ad 9^{u[m]}: Valachice loqui parum, sed scribere nescivit.

Ad 10^{u[m]}: Quod Equos, Rhedamque Secretario donaverit, ipse D[omi]nus Reverendissimus Episcopus mihi declaravit. Alia Dona, aliis hominibus obtulisse Episcopum, non intellexi, qui alioquin, præter distributionem inter pauperes Eleemosynæ parsimonie studiosissimus fuerat.

⁸⁵ Forma în nominativ, *Episcopus*, a fost înlocuită în mod eronat cu un acuzativ, prin scrierea peste a lui -m final.

Ad 11^m: Nihil.

As 12^{u[m]}: Nicetam novi, ubi actu existat /f. 74v/ ignoro. Reliquos nec nosco.

Ad 13^{u[m]}: Dum Episcopus ultimario hinc in Hungariam discessit, duos magnos rusticanos Currus variis rebus suis præsertim Cistis oneravit, et in Hungariam expedit. Antea vero res suas hic in Civitate, me sciente, non conservavit.

Desuper ad 14^{tu[m]}: D[omi]nus Eostathiovis uberius testimonium perhibere potuit.

Die 23^{ia} Februarÿ c[urrente] A[nno] in dicta Civitate Cibiñ, Platea vulgo Disznodi Utza, Domo vero Circumspecti Michaëlis Schnell, in vicinitatib[us] Domorum Circumspectorum Civium Petri Hartmann, et Danielis Keszler situata, habita:

14us Testis, Egregius Demetrius Márkó, Interpres Valachicus Cancellariæ Bellicæ, Annor[um] 34, tanquam in suo Hospitio, legitime nihilominus requisitus, juratus, examinatus, fatet[ur]:

Ad 1^{u[m]}, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8: Nihil.

Ad 9^{u[m]}: Valachice loqui exiguum, scribere autem nihil scivit.

Ad 10^{u[m]}: Liberalis quidem non erat, Eleemosynas tamen clam libenter pauperibus distribuebat. Nec audivi cuidam aliquid ab eodem donatum esse, præterquam Secretario, cui quatuor Equos, et Rhedam in recognitionem fidelium servitorum donasse, ex aliis intellexi.

Ad 11^{u[m]}, 12^{u[m]}: Nicetam in persona novi, et Gabrielem, ubinam /f. 75r/ tamen hodie morentur, nescio, nec reliquos nosco.

Ad 13^{u[m]}: Anno 1761° utrizatus Reverendissimus Episcopus Dionysius quondam Novakovics quandam Cistam suam apud defunctum Genitorem meum, Ioannem Márkó, depositam habuit aliquot mensibus. Ast à nobis Episcopus post aliquot mensium spatium auferri curavit, uti eatenus A[nn]o 1762 die 20^a X[Decem]bris sub propria Episcopi subscriptione, et sigillo emanatæ Attestatoriæ præ manibus meis existentes evidenter demonstrant. Quantam vero summam Cista tunc continebat, ego nescio, nec audivi, quoniam pecuniam non numeravi. Alibi an servaverit quidpiam, nescio.

Ad 14^{tu[m]}: Nihil.

Eodem die in Domo Ill[ustrissi]mi D[omi]ni L[iberi] B[aronis] Lamberti à Möringer, Adjuncti Com[missari] propria, in vicinitatibus Domorum Offnerianæ ab una, et Frankensteinianæ partibus ab altera, in Magno Foro situata, repertus:

15us Testis, Egregius Antonius Molnár, A[nnorum] c[irciter] 30, p[re]fati Ill[ustrissi]mi L[iberi] B[aronis] à Möringer Scriba, juratus, examinatus, fatet[ur]:

Ad 1^{u[m]}: Nihil.

Ad 2^{u[m]}, 3^{u[m]}: Scio pro certo Ill[ustrissi]mum D[omi]num Baronem debitorem fuisse Reverendissimo utrizato Episcopo mille florenis erga legale Interusurium, quod debitum nec /f. 75v/ hactenus sua Illustritas depuravit.

Ad 4^{tu[m]}, 5^{tu[m]}, 6^{u[m]}, 7^{u[m]}, 8^{u[m]}: Nihil

Ad 9^{u[m]}: Corrupte Valachice loquebatur. An autem scribere noverit, ignoro.

Ad 10^{u[m]}: Subinde D[omi]nus Secretarius Eostathiovics exhibuit D[omi]no Baroni à Möringer Literas quasdam Cesionales, quarum mediante eadem 1000 florenorum summam eidem Secretario Episcopus donasse indigitabatur, sub sua, uti agnovi, Episcopi subscriptione, et sigillo emanatas.

Ad 11^{u[m]}: Nihil.

Ad 12^{u[m]}: CEconomum antea Reverendissimi Episcopi, ejusdemque simul Capellanum Nicetam novi, et Gabrielem Diaconum. Ast ubi actu morentur, nescio.

Ad 13^{u[m]}: Nihil.

Ad 14^{tu[m]}: Secretarius Eostathiovics super his quæstionibus uberrimam notitiam habebit.

Die 27ma Februarij 1768 in et ad Possessionem Resinár, Sedi Saxonicali Cibiniensi adjacentem accedentes, ibidem in Domo filiorum Orphanorum Providi quondam Kosztandin Murtz, Hospitio videlicet Reverendissimi Dionisÿ Novakovics, dum viveret Episcopi in Tran[sylva]nia Græci Ritus Non-Unitorum:

16ª Testis, Honesta Fœmina Marilla Szerbenásze, An[norum] cir[citer] 63, vidua Alemán quondam Szirbin Resinariensis, actu Tutrix p[re]fator[um] Orphanorum Kosztandin /f. 76r/ quondam Murcz, jurata, examinata, fassa est sequentia, et quidem:

Ad 1^{u[m]} et reliqua: In hac Domo miserorum Orphanorum Murczyánorum propria Re[ve]rendissimus D[omi]nus Episcopus Dionysius Novákovics ultra unius anni spatium habitavit. Ast cum illo tempore nos hic non habitaverimus, quidnam in cubiculis, in camera, in cellario, aut alibi ubilibet habuerit, nescio. Quid ex illis abstulerit, quid hic reliquerit, non intellexi. Consequenter an aliquis morte illius interventa quidpiam diripuerit, abstulerit, non audiui. Eatenus D[omi]nus Eostathiovics certum perhibere poterit testimonium, velut cujus curæ cubiculum defuncti Episcopi erat concreditum. Valachicam linguam Episcopus com[m]ode addidicerat, an autem scribere hac nostra Lingva sciverit, ii qui a latere illius fuerunt, fatebuntur.

Ad reliqua: Nihil.

17us Testis, Honorabilis Iacobus Popa, Annor[um] 39, Præsbyter Non Unitorum Poss[essio]nis Resinár, legitime citatus, juratus, examinatus, fatet[ur]:

Ad 1^{u[m]}: Dum ultimario Anno præterito Reverendissimus Episcopus noster

Hungariam repetiit, quidquid alicujus valoris habuit supellectilis, id totum oneratis magnis duobus ex Possessione Affrig currubus rusticanis efferi curavit. Quantam vero hic reliquit substantiam, eam omnem Tit[ulatus] Spectabilis D[omi]nus /f. 76v/ Commissarius ab Inclyto R[egi] Thesaurariatu ad id ordinatus occasione substantiarum Investigationis sequestravit, præter duas tinas ligneas, et ferream sartaginem, quæ apud me manserunt, hodie dumque apud me asservant[ur].

Ad 2^{u[m]}, 3^{u[m]}: Audiui, in fallor, à D[omi]no Eostathioivics, quod Illustrissimus D[omi]nus L[iber] B[aro] à Möringer certa, et non contemnenda summa fuerit debitor D[omi]no defuncto Episcopo, qui antequam discederet, eandem summam dicto Eostathioivics donasse perhibet[ur].

Ad 4^{tu[m]}: Non audiui, aliquem ejusdem defuncti substantiam diripuisse.

Ad 5^{tu[m]}: Uti ad 1um.

Ad 6um: Eo modo quo secundus Testis fatet[ur], hoc addito, quod à me, qua Confirmato in Sacerdotali functione à Patentibus mihi elargitis triginta florenos perceperit.

Ad 7^{u[m]}, 8^{u[m]}: Præter superiora nihil.

Ad 9^{u[m]}: Valachicam etiam Lingvam addidicerat; ast an scribere noverit, ignoro.

Ad 10^{u[m]}: Audiui signanter à Domino Eostathioivics, quod Episcopus defunctus debitum Möringerianum bonam summam constituens, 4^{or} item Equos, cum Rheda eidem antefato Secretario donaverit. Præterea dono unum sexaginta cir[citer] urnarum Vas Vini ex Hungaria beneficio revertentium Cur-/f. 77r/ ruum missum donaverit. Alia vero Vasula minora sex, sex circiter urnas, complectentia misserunt: Popa Gabriel, Nicetas, et Georgius.

Ad 11^{u[m]}: Præter superiora nihil.

Ad 12^{u[m]}: Nicetam, et Gabrielem novi; ast actu quo se receperint, ignoro.

Ad 13^{u[m]}, 14^{tu[m]}: Nihil.

18us Testis, Honorabilis Komán Popa Resinariensis Non Unitus, Annorum circiter 46, legitime citatus, juratus, et examinatus, fatetur:

Ad 1^{u[m]}: Quoniam Reverendissimus utrizatus Episcopus suas facultates, substantiamq[ue] mihi non aperuerit, quid decedente ipso relictum, quid ab aliis ablatum, aut directum, nescio, nec audiui.

Ad 2^{u[m]}, 3^{u[m]}, 4^{tu[m]}, 5^{tu[m]}: Nihil.

Ad sex^{tum}: Ego licet Sacerdos prævie unctus exstiterim, attamen quæstionato Episcopo pro Confirmationis meæ Taxa triginta florenos solvere debui, quam Taxam nec aliis libenter remissit, nisi gravi ratione ponderante. Reliquos proventus eo modo recenset, quo secun^{dus} Testis.

Ad 7^{u[m]}: Bis Episcopum scio Hungariam revisisse, et toties multam supellectilem in Hungariam eduxisse, quod acerbius, præter pecuniam hic in

Tran[sylva]nia conflata, et Vestes, Apparatus, Vasque argentea ad solennitate Lyturgiales in Templo necessaria /f. 77v/ abstulit universa.

Currus enim ad 8^{u[m]} duos magnos reculis suis oneratos expederat.

Ad 9^{u[m]}: Loqui scivit Valachice sat com[m]ode, an et scribere, nescio.

Ad 10^{u[m]}: Pauperibus, præsertim ex Diœcesi Budensi huc adventantibus stipem, præsertim clam, libentissime distribuebat. De reliquo fuit Vir frugalis, et parsimoniæ adeo amantissimus, ut familiam exilem, et Contractam habere solitus fuerit. Unde accidit, quod Œconomiam non exercendo, se non extendendo, modicamque supellectilem tenendo, non indiguisset ipsum loco aliquo Cibinÿ conservationi rerum suarum (uti mihi constat) destinando. Ad donandum vero cuidam aliquid liberalem se non exhibuit.

Ad 11^{u[m]}, 12^{u[m]}: Nicetam antea Capellanum Episcopi, et Gabrielem Protopresbyterum novi. Uti actu sint, ignoro.

Ad 13^{u[m]}: Iam responsum Puncto dec^{imo}, hoc addito, quod currus bagasialis, seu plaustrum Episcopi proprium actu apud me est.

Ad 14^{tu[m]}: Nihil.

19us Testis, Honorabilis Popa Isaie, Presbyter Resinariensis, Annor[um] cir[citer] 38, legi[ti]me citatus, juratus, examinatus, fatet[ur]:

Ad 1^{u[m]} et reliqua Puncta usq[ue] 13^{u[m]}: Uti præcedens 18^{uus} Testis /f. 78r/ per omnia similiter.

Ad 13um: Audiui, a quibus nescio, quod utrizatus Reverendissimus Episcopus superioribus annis suam Cistam pecuniariam apud Græcos Cibinienses conservare solitus fuerit. Actu vero apud Presbyterum Komán unus currus seu⁸⁶ plaustrale conservatur, quod ad substantiam Episcopalem medio Domini Commissarij sequestratam pertinet.

Ad 14^{tu[m]}: D[omi]nus Eostathiovis uberrimam super Episcopi facultatibus dare potest informationem.

20us Testis, Honorabilis Popa Nyagoje, Presbyter in Possessione Resinar Incolarum Non Unitorum, Annor[um] circiter 56, legi[ti]me citatus, juratus, examinatus, fatetur:

Ad 1^{u[m]}: Quid Episcopus utrizatus hic in Tran[sylva]nia, aut in Hungaria post decessum suum reliquerit, et an ex illa quispiam aliquid abstulerit, non recta via appropriaverit, aut diripuerit, nec scio, nec audiui. Siquidem omnem suam substantiam etulisse perhibetur.

Ad 2^{u[m]}, 3^{u[m]}, 4^{tu[m]}, 5^{tu[m]}: Nihil præter superiora.

Ad 6^{u[m]}: Hoc scio pro certo, quod ego ipse pro mei in Sacerdotali munere medio Patentium Confirmatione triginta florenos persolverim, ex quibus /f. 78v/ ne quidem nummum Episcopus remittere voluit. Reliqui etiam confirmati

⁸⁶ Adăugat deasupra rândului.

tot florenos. Quos vero in Sacerdotale munus introduxit, 40^{ta87} florenos solvere tenebantur. Intuitu reliquorum accidentalium Proventuum, eo modo, quo secundus Testis fatet[ur].

Ad 7^{u[m]}, 8^{u[m]}: Nihil.

Ad 9^m: Corrupte loquebatur, et legebat, an autem et scribere Valachice sciverit, nescio.

Ad 10^{u[m]}: Verum quidem est, quod pauperibus, præsertim extraneis ex Hungaria nimirum adventantibus Eleemosynas libenter dedit, vestesque curavit. Ast præterea quidpiam donare in usu non habuit, imò in vivendi etiam genere parcissimus fuit, Familiamque exilem aluit.

Ad 11^{u[m]}: Nihil.

Ad 12^{u[m]}: Nicetam præfati Episcopi demortui Capellanum novi, uti et Gabrielem. Ubi tamen actu habitent, ignoro.

Ad 13^{u[m]}: Cum externam Œconomiam nullam habuerit, Naturalia tantum pro necessitatis exigentia coëmebat, quæ quod Cibiñ in copia conservasset, aut pecuniam pro securitate ad manus alienas deposuisset, nec scio, nec hactenus audivi.

Ad 14^{tu[m]}: D[omi]nus Eostathiovics poterit magis inviare, quo supellectilem Episcopus expediverit?

/f. 79r/ **21us Testis**, Honorabilis Popa Iacob, Presbyter Resinensis Græci Ritus Non Unitæ Ecclesiæ, An[norum] 42, legitime citatus, juratus, examinatus, fatetur:

Ad 1^m, 2^{u[m]}, 3^{u[m]}, 4^{tu[m]}, 5^{tu[m]}: Hoc scio pro certo, quod Anno præterito in Hungariam discedens defunctus noster Episcopus, duos magnos currus ex Possessione Avvrig pretio conductos variis mobilibus, præsertim Cistis oneratos in Hungariam expediverit, vix alis quid detritarum utensilium rerum hic relinquendo, quæ ego specificare non possum; Inventarium Thesaurariale desuper confectum docebit.

Ad 6um: Me in Sacerdotem ipse utrizatus Episcopus creavit, et in Taxam 40ta florenos, ne denarium quidem mihi condonando à me exegit, quos solvi etiam. Et similes Taxas partim adunctionis, partim in Sacerdotio Confirmationis ex hoc unico Pago 120 florenorum obtinuit. Reliqua de Proventibus, uti secundus Testis.

Ad 7, 8^{u[m]}, 9^{u[m]}, 10^{u[m]}, et reliqua: Eo modo, quo præcedens vigesimus Testis.

22da Testis, Honesta in capillis constituta Puella Sztánka, Providi Nyágu Vaszilie Resinár[iensis] filia, An[norum] cir[citer] 18, legitime citata, accersita, jurata, examin[ata], fatet[ur]:

Ad 1^{u[m]}: Ego defuncti Episcopi Ancilla, et Coqua 4^{or} annis fui, donec hinc

⁸⁷ Cuvântul 40ta dublat în textul original.

abivit, observavique quidquid habuit supellectilis duobus currubus oneratis in Hungariam efferi curavisse, nihil hic præter aliquas res leves relinquendo, /f. 79v/ quas, ut audiui, Incly[tus] R[egius] Thesaurarius sequestrari curavit.

Ad 2^{u[m]}, 3^{u[m]}, 4^{tu[m]}, 5^{tu[m]}, 6^{u[m]}, 7^{u[m]}, 8^{u[m]}: Præter superiora nihil.

Ad 9^{u[m]}: Valachice loqui utcunque scivit, an et scribere, nescio.

Ad 10^{u[m]}: Parcus fuit valde, et quod alicui quidpiam donasset, non adverti.

Ad 11^{u[m]}: Nihil.

Ad 12^{u[m]}: Nicetam, et Gabrielem novi, ubi actu habitent, ignoro.

Ad 13^{u[m]}, 14^{tu[m]}: Nescio.

Cujus quidem præmissæ hujusmodi Inquisitionis nostræ, ac Testium præfatorum corporali juramento adstrictorum fassionum seriem, prout per nos extitit expedita, et peracta, Eidem Majestati Vestræ humillime rescripsimus, ac fide nostra mediante, sigillisque nostris usualibus, manuumque propriarum subscriptionibus corroborantes, prædicto ab Officio suo Exponenti jurium suorum uberiores futuram ad cautelam necessariam extradeditimus.

Eandem de reliquo Ma[jes]t[a]tem V[est]ram Sacra[tissi]mam diutissime, feliciter vivere, valere, glorioseque regnare desiderantes.

Datum Anno, locis, mense, diebusque supra notatis.

Sacratissimæ Majestatis Vestrae,

humillimi, perpetuoque fideles Subditi, et Servi

Ladislav Tököcs, m[anu] p[ropria] & [et] Franciscus Vitos, m[anu] p[ropria],

I[n]clyti Cancellariæ Ma[jes]t[a]tis Vestræ Regiæ Prov[incia]lis Tran[sylva]niæ Scribæ, ac Iurati Notarij, ad p[re]missam Inquisitionem fideliter peragendam specialiter exmissi.

Correct[a] per eosdem.

4.

Porceşti şi Răşinari, 14–15 martie 1768. *Ascultare suplimentară de martori privind veniturile obţinute în Transilvania de răposatul episcop ortodox, Dionisije Novaković, precum şi modul în care a dispus de banii şi bunurile acumulate în timpul mandatului său în principat. Notarii delegaţi pentru efectuarea acestei audieri, János Lászlófi şi Mihály Hoprik, scribi ai Tablei Regale din Transilvania, înregistrează cu această ocazie mărturia altor două persoane, interogate pe baza aceleiaşi liste de întrebări comunicată anterior.* Original: OESTA FHKA, NHK, Kaale 7bgn., Karton A 546, 527r; 528r–v; 529v–532r. Validare prin două sigilii în ceară roşie aplicate pe fila 532v, alături de următoarea adresă: *Sacratissimæ Cæsareo Regiæ et Apostolicæ Majestati Dominæ, Dominæ Mariæ Theresiæ, Divina favente Clementia Romanoru[m] Imperatrici, et Germaniæ, Hungariæ, Bohemiæqve Reginæ, Archi Duci Austriæ, Duci Burgundiæ etc., Magnæ Principi*

Transylvaniae, Comiti Tyrolis et Siculorum, Dominæ, Dominæ Clementissimæ, Benignissimæq[ue]. Însemnare ulterioară de altă mână: *Anno 1768 ap[ertæ] p[er] Cosmam Kovachich Horváth de Magyar Zsákod, Cancell[ariæ] Re[gi]æ Prov[incia]lis Tran[sylva]nicæ Registratorem m[anu] p[ro]pria[.]*

/f. 527r/ Sacratissima Cæsareo Regia, et Apostolica Ma[jes]tas, Domina, Domina nobis naturaliter Clementissima, Be[ni]g[ni]ss[im]a!

Vestra clementer nosse dignetur Ma[jes]tas Sacr[atissi]ma Cæ[sare]o Regia qvodo nos penes legitimam nostri exmissionem literas⁸⁸ Ma[jes]t[at]is V[est]ræ Sacr[atissi]mæ compulsorias pariter et attestatorias pro parte et in persona Spectabilis ac M[agni]fici D[omi]ni Ioanni Tólnai de Séllye, Causar[um] Ma[jes]t[at]is V[est]ræ Sacr[atissi]mæ per Magnum Tran[sylva]niæ Principatum et Partes reapplicatas Publico Fiscalium Directoris, ratione officii sui Directoratus l[e]g[itt]ime confectas et emanatas, nobisq[ue] literis in iisd[em] nominanter conscriptis præceptorie sonantes, et directas, summo qvo decuit honore et officii reverentia recepimus in hæc verba: *urmează transumptată scrisoarea de poruncă de la 18 februarie 1768 (Anexa 1).*

/f. 528r/ Et subscriptum erat ad marginem a dextris «Lect[a], Corr[ecta]», erantq[ue] sigillo Ejusd[em] Ma[jes]t[at]is V[est]ræ Sacr[atissi]mæ iud[icia]li et authentico, eoqve Tran[sylva]nico super cæra rubra ductili in medio, loco v[i]d[e]l[icet] solito impressive communitæ et roboratæ, patenterq[ue] confectæ et emanatæ.

Qveis nos literis humillime recepti, in hoc Anno Domini Millesimo Septingentesimo Sexagesimo Octavo, die vero decima qvarta mensis Martÿ in et ad Possessiones primum quid[em] Disznos, vel verius Portsesd, deinde vero Rasinár, Sedi Saxonicali Cibiniensi adjacentes, consequenterq[ue] domos præprimis Libertini Nyicza Iuon, dictæ possessionis⁸⁹ Disznos Iudicis Iurati, expost Honorabilis Diakonul Iuon Kázánovits, jam fati Pagi Rasinár Capellani, in sic dictis possessionibus exstructas et situatas accessimus, ibidemq[ue] infrascriptos fatentes exacto prius ab iisd[em] firmissimo Iuramenti Sacramento de et super utri punctis nobis per antelatum /f. 528v/ Exponentem exhibitis, præsentibusq[ue] insertis serio examinavimus, perceptamq[ue] ab iisdem inquisitæ veritatis certitudinem, sequenti serie et modo descripsimus.

Utrum erat sequentis tenoris: *urmează transumptată lista de întrebări ce trebuiau adresate martorilor audiați (Anexa 2).*

/f. 529v/ Sequuntur Testes, et eorum fassiones.

1^{mus} Testis, Libert[inus] Nicolaj Aronovits, Ephebus Reverendissimi

⁸⁸ Astfel în original, în tot cuprinsul documentului.

⁸⁹ În original, printr-o eroare de acord, forma *possessiones*.

D[omi]ni denati Episcopi, Annor[um] cir[citer] 17, legitime⁹⁰ citatus, iuratus, et examinatus fatetur:

Ad 1^{mum}: Posteaquam Anno proximus denato [1]767 Reverendissimus Dominus Dyonisius Novákovits, O[rientalis] Ecclesiæ Græci Ritus Ep[isco]pus⁹¹ in In[clyto] Hungariæ Regno, signanter autem Oppido Szent Endre vocato vivere desiisset, nullas ipsius substantias, res mobiles, facultates, effectus naturales, aliaque utensilia, nominanter autem pecuniam paratam in hoc Tran[sylva]niæ Principatu remansisse animadverti, omnes siquidem suas substantias, et res mobiles quas habebat, occasione ultimi sui in Hungariam discessus, secum transportavit, quæ ubi in præsentiarum sint reperibilia, mihi non est notum. Ut primum enim vita excessit, omnia ipsius suppellectilia, clenodia si quæ habuit, et scripturistica per Iudicem Ederneiensem, Georgium Petkovits, occlusa, et obsigillata extiterant, exposit vero per Episcopum Temesvariensem et Metropolitanum ad Mandatum Archiepiscopi Károlicziensis in Regestum redacta erant, quæ quoniam abinde devenerint, ignoro.

Ad 2^{dum}: Quæ, et qualia Debita Activa memoratus R[evere]ndissimus Episcopus post se reliquerit, incertus sum, neminem etenim, ne suum quidem familiarissimum ad tractandam suam pecuniam admittebat, sed solus tanquam absolutus rerum suarum Dominus liberam de ea disponendi, et clam vel palam erogandi facultatem, sibi asservabat. Unicum hoc me præsentem, tam in Tran[sylva]nia, in possessione Rasinár, quam Budæ plus vice simplici commemorabat, quod Ill[ustrissi]mo D[omi]no L[iber]i Baroni a Möringer a se elocatum pecunia summam, suo Secretario D[omi]no Demetrio Eostatovits, una cum literis suis desuper testimonium perhibentibus, dono dederit.

Ad 3^{tium}, 4^{tum}, et 5^{tum}: Nihil.

Ad 6^{tum}: Memoratus Episcopus qualem annualem proventum præter dimensum annuale Salarium habuerit, ii melius /f. 530r/ nosse poterunt, quibus similium rerum cura incumberebat, interim quo mihi quoque nota erant, ordine sequenti numero: 1mo, quotquot in Sacerdotalem dignitatem admovebat, omnes in recognitionem tanti beneficii sex aureos⁹², vel etiam maiorem aut minorem Sacerdotii taxam (prout nempe cuiusque facultates admittebant) solvebant, quam tamen pauperibus sæpenumero simpliciter condonabat. Secundus proventus erat Census Cathedraticus, quem singuli Popæ tribus marianis annuatim depurabant. 3^{tio} proventus spicies⁹³ admodum sterilis erat, quæ tempore Visita[tio]nis Ecclesiar[um] a Plebe proveniebat, quam denuo memo-

⁹⁰ Cuvânt corectat peste un alt cuvânt scris anterior, probabil *fatetur*.

⁹¹ Adăugat deasupra rândului.

⁹² Adăugat deasupra rândului.

⁹³ Astfel în original.

ratus Episcopus ostiatim vitæ alimenta postulantibus erogare et distribuere consueverat. Cæteros proventus etiamsi habuit, valde raros numeravit, quibus pariter egentiorum penuriam sublevabat.

Ad 7^{mum}: Scio pro certo, quod sæpenominatus Episcopus cum ultimo suo in Hungariam discessu non contemnendam pecuniæ summam secum abstulit, quam non aliunde quam ex gravitate Cistulæ, in qua pecuniam asservare solitus erat, animadvertere potui. Antecedenter quantam pecuniæ summam, per quem, et quando ex hæc Diocesi in In[clytum] Hungariæ Regnum transvehi, et transportari fecerit, nec vidi, neque audiui.

Ad 8^{vum}: Substantiam memorati Episcopi numero taliter: 1°, sex paria cultrorum in manubriis argenteor[um], et totidem cochlearia⁹⁴, æque argentea⁹⁵, commodioris itinerationis, gratia ad id aptatæ thecæ acclusa, quinque cochlearia minora, et unum majus argenteum, unum par præterea cultri in manubrio argentei distincta theca pro Sua persona portabatur. Vasa præterea stannea, orbiculi v[i]d[e]l[ice]t et pathenæ, ut et vasa coqvinnaria pro Episcopi indigentia, in copia erant, duo præterea gutthurnia, vulgo Ibrik dicta, argentea. Vestes tam propria Sacerdotes, quam ad pontificandum aptatæ curram onerabant, quæ omnia ultimo suo ex Tran[sylva]nia discessu abstulit.

Ad 9^{num}: Nominatus Episcopus Valachice corrupte parumper loquebatur, scribere tamen scivisse, aut eodem stylo Donationales vel Credentiales clancularius mortis causa vel alio sub nomine expeditisse, vix est credibile, omnes siquidem expeditiones medio sui Secretarii concinnabatur, et ad subscribendum eidem substernebantur.

Ad 10^{mum}: Memoratum Episcopum in sublevanda egentium penuria diligentem fuisse, vel exinde satis superq[ue] constat, quod non solum supra-descriptum suum tertii generis proventum annualem erogare solitus fuerit, verum ex reliquis /f. 530v/ etiam suis proventibus pauperes et egentes multum participaverit, cæterum nihil notabile e rebus suis mobilibus, cum ultimo suo in Hungariam discessu cuiquam in donum datum fuisse animadverti, præter suprascriptos 1000 florenos, et quatuor subalbos eqvos⁹⁶, una cum rheda, quos suo Secretario a se donatos fuisse, sæpenumero referebat.

Ad 11^{mum}: Posteaquam defuncti Episcopi mors inaudita, et divulgata extitisset, ex rebus ejusdem mobilibus, aliquid⁹⁷ direptum, ablatum, vel occultatum fuisse, nec vidi, nec audiui.

⁹⁴ Corectat peste forma inițială, *cochlearium*, prin scrierea unei noi terminații.

⁹⁵ Corectat peste forma inițială, *argenteorum*, prin scrierea unei noi terminații.

⁹⁶ Adăugat deasupra rândului.

⁹⁷ Modificat din *quidquam*, prin adăugarea unui nou început deasupra rândului și ștergerea finalului cuvântului inițial.

Ad 12^{mum}: Omnes personas in deutri puncto nominatas (excepto ultimo)⁹⁸ bene nosco, quorum primus Nikita Stoisits, Capellanus Episcopalis in Civitate Szent Endre, Gabriel, Proto-Presbiter Budæ, Procopius in dicta Sz[en]t Andre⁹⁹, cum reliquis duobus nominatis Civibus in præsentiærum quoque commorantur.

Ad 13^{tium}: Licet ego continuo ad latus denoti Episcopi fuerim, nihil tamen rerum suar[um] in Libera Regiaque Civitate Saxonicali Cibiniensi, vel ordinario suo quartirio, aut etiam alibi ubicunque reliquisse animadvertere potui.

Ad 14^{tum}: Scio fatentem, Episcopalem Secretarium, qui ad revelandas ejusdem substantias quamoptimi respondebit, Honorabilem item Nikita Stoisits, et Gabrielem Protobresbiterum¹⁰⁰ continuo lateri ipsius adhærentes.

Die immediate subsequente, 15ta v[i]d[e]l[ic]et præfator[um] mensis et Anni in præfata possessione Rasinár Inquisitionem nostram continuabamus taliter:

2^{dus} Testis, Honorabilis Diakonul Iuon Kázánovits in domo sua requisitus, jur[atus]¹⁰¹, et examinatus, fatetur hoc ordine:

Ad 1^{mum}: Reverendissimo quondam Dyonisio Novákovits, Orientalis Ecclesiæ Græci Ritus Budensi, simul et Tran[sylva]niensi Episcopo¹⁰², Anno proximus præterito [1]767 in In[clyti] Hungariæ, signanter autem Oppido Szent Endre nuncupato, e vivis excedente, substantias, facultates, et res mobiles, notabilioris prætii sequentes reliquit: sex paria cultrorum in manubriis argenteor[um], totidemque cochlearia argentea thecæ portatili acclusa, novem cochlearia minora et unum majus argentea, cum quatuor, aut vero quinque vilioribus cultrorum paribus quotidiano usui accomodatis, duo gutthurnaria argentea capheacea, unum /f. 531r/ trium, aliud quinque phialar[um] capax, unum par cultri in sui necessitatem et usum selecti et a cæteris distincti, quinque paria phialarum portzellanear[um], et tria viliora, staneos orbiculos n[ume]ro 23, patenas 10, et omnia vasa necessaria coquinaria, quo omnia proximior suo in Hungariam egressu præter catenulam, pro applicando igni aheni factam, ahenum item, et ollam cupream præ manibus (uti adverti) D[omi]ni Secretarii Eostathiovits reperibiles, secum transportavit. Nullam aliam ipsius substantiam in hoc Principatu relictam fuisse animadverti. In In[clyto] vero Hungariæ Regno, post decessum suum omnia per Iudicem Szent Andreiensem occlusa, et obsigillata, deinde vero per Episcopum Temesvariensem, et Metropolitanum in Regestrum redacta extitere. Pecuniam ex hoc Transylvaniae Principatu in

⁹⁸ Printr-o eroare a scribului, paranteza nu a mai fost închisă în original.

⁹⁹ Astfel în original.

¹⁰⁰ Astfel în original.

¹⁰¹ Adăugat deasupra rândului.

¹⁰² Adăugat la capătul rândului anterior și deasupra primului cuvânt din rândul următor.

In[clytum] Hungariæ Regnum cum ultimo suo regressu ettulisse plusquam certum est, duæ siquidem Cistulæ pecuniam occludebant, quarum unica scripturistica qvoq[ue] acclusa habebat, qva ubiqve meæ custiæ commissæ fuerant, tertia Cista custodiebat Bibliothecam, quarta vestes ad pontificandum accommodatas, quinta et sexta togam, et cæteras vestes proprias claudebant, quæ omnia in Hungariam translata, actu ubi sint reperibilia non mihi constat.

Ad 2^{dum}: Debita Activa apud Ill[ustrissi]mum D[ominum] Baronem a Meringer¹⁰³ remansisse scio, quæ suo Secretario in donum dedisse, et literas qvoq[ue] desuper Donationales authentice confectas eidem resignasse sæpe-numero repetebat. Utrum autem reliqua Debita Activa habuerit incertus sum, unde

Ad 3^{tium}: Neminem ex denati Episcopi Debitis quidquam incassasse denominare possum, cum nec debita ipsius sciam.

Ad 4^{tum}: Qvamprimum memoratus Episcopus animam exhalavit, illico Iudici Szent Andreiensi notitia data est, qui (uti prænaravi) omnia illius supellectilia¹⁰⁴ (transportato in aliud cubiculum¹⁰⁵ cadavere) sigillo suo clausit, unde recte infero, nec quidem occasionem aliquid auferendi aut occultandi quemquam potuisse habere.

Ad 5^{tum}: Nihil.

Ad 6^{tum}: Præter dimensum annum Camerale Salarium annualem proventum ex Sua Diœcesi (in quantum a quinque annis in ejusdem servitio exant[e] latis animadvertere potui) R[everendissimus] D[ominus] denatus Episcopus habuit /f. 531v/ sequentem: 1° quotquot annuatim in Sacerdotes adungebat, omnes quinque vel sex aureos, aut etiam plus, vel minus, prout v[i]d[e]l[icet] cujusq[ue] facultates patiebantur solvebant, quam tamen Sacerdotii Taxam pauperioribus remittere solitus fuerat. Secundus proventus annualis erat Census Cathedralicus, quem singuli in ejusdem Diœcesi existentes Popæ uno floreno exolvebant. 3^{tio} visita[t]ionis tempore omnis plebeorum (qui volebat) unum aut ad¹⁰⁶ summum duos nummos offerebant, qui proventus erat perexiguus, propterea quod semper plures non offerentes, quam offerentes numerati fuerint, ex quo tamen proventu conflata summa mendicitatem egentium sublevare consuetus erat. Ex his proventibus provenientem annualem summam (tanquam rei minus me concernentis incurius) denominare nec scio, nec possum, libellus crediderim quo et hi proventus, et alio etiam accidentiæ accurate connotabantur, plura docebit.

Ad 7^{mum}: Scio pro certo valde magnam pecuniæ summam p[er] defunctu[m]

¹⁰³ Astfel în original.

¹⁰⁴ Astfel în original.

¹⁰⁵ În original: *cibiculum*.

¹⁰⁶ Adăugat deasupra rândului.

Episcopum in hac sua Diœcesi Tran[sylva]nica conflatam fuisse, qvia tamen ne familiarem quidem suum ad tractandam illam adhibuit, summam statuere neqveo, qvam secum proximioe suo discessu in Hungariam transportavit.

Ad 8um: In primo puncto respondi, ad qvòd hic qvoqve me revoco.

Ad 9um: Memoratus Episcopus Valachice corrupte loqvebatur, ut plurimum Rasciana usus lingua, neqve ullus Credentiales, Dona[ti]onales, vel alias expeditiones ipse solus expedit, sed medio sui Secretarii concepit, concinnavit, et demum ad subscribendum postulavit.

Ad 10um: Episcopum sæpius memoratum satis superq[ue] liberalem fuisse omnes egeni clamanti, qvòd autem ante ultimum suum in Hungariam discessum Secretario suo 1000 flor[enos] apud Ill[ustrissi]mum Baronem a Meringer¹⁰⁷ habitos, una cum literis suis desuper testimonialibus¹⁰⁸, item qvatuor subaltos eqvos, et rhedam donaverit, sæpissime dictus Episcopus commemoravit.

Ad 11um: Refero me a 4^{tum} utri punctum.

/f. 532r/ Ad 12um: Nosco Capellanum Episcopalem Nekita in oppido Sz[en]t Endre, Gabrielem Protobresbiterum¹⁰⁹ Budæ, Procopium parochum Sz[en]t Endreensem, Mercatores porro Petrum Paprillia, et Georgium Lovsonszi in dicto oppido Sz[en]t Endre præscripti v[i]d[e]l[icet] habita[ti]onum suar[um] locis, actu qvoqve reperibiles.

Ad 13^{tum}: Nihil.

Ad 14^{tum}: Meliorem fatentem ad revelandis demortui Episcopi substantias neminem esse scio, qvam Secretarium et Capellanum, qvi omnes ipsius facultates, res mobiles, et utensilia tractabant, plura, qvam ego qvi similium curam non habebam, revelare poterunt.

Cujus quidem præmissæ hujusmodi Inquisitionis et attesta[ti]onis nostræ seriem prout per nos extitit expedita, et peracta, Ma[jesta]ti V[est]ræ Sacr[atissi]mæ sub sigillis n[ost]ris usualibus, manuumque propriar[um] Subscriptionibus fide nostra mediante rescripsimus, et antelato D[omi]no Exponenti jurium suor[um] uberioe futuam ad cautelam necessariam extradeditimus.

Eandem in reliqvo Ma[jes]t[ati]em V[est]ram Sacra[tissi]mam diu feliciter vivere desiderantes.

Dat[um] 15ta M[ensis] Martÿ in possessione Resinar, Anno p[ræ]scripto.

Ejusdem Ma[jes]t[ati]s V[est]ræ Sacr[atissi]mæ,

humiles, perpetuoque fideles Subditi, et Servi

Ioannes Lászlóffi, m[anu] p[ro]pria, et Michaël Hoprik m[anu] p[ro]pria,

In[clytæ] Tabulæ Ma[jes]t[ati]s Vestræ S[acra]tissimæ Regiæ in

¹⁰⁷ Astfel în original.

¹⁰⁸ Urma cuvântul *donaverit*, care a fost şters cu o linie pentru a introduce completarea care urmează.

¹⁰⁹ Astfel în original.

Tran[sylva]nia Iud[icia]riæ Scribæ, ac Iurati Notarÿ ad p[ræ]missam
Inqvisitionem fideliter peragendam specialiter exmissi.
Correc[ta] per eosdem.

**FOLLOW THE MONEY: AN EIGHTEENTH-CENTURY
INVESTIGATION INTO THE WEALTH AMASSED BY
BISHOP DIONISIJE NOVAKOVIĆ IN TRANSYLVANIA**

Abstract

The appointment in 1761 of Dionisije Novaković, the Serbian bishop of Buda, as head of the Orthodox communities in Transylvania represented a compromise arrived at by the Habsburgs in their quest to solve the confessional troubles that ravaged the principality. The Greek-rite opponents of Catholicism were thus granted toleration and their own hierarchy, but the solution eschewed the creation of a separate diocese under the authority of the archbishop in Sremski Karlovci. At the end of a short ministering, the death of Novaković in December 1767 raised the question of his institutional succession, alongside that of his personal inheritance. The latter was complicated by the lack of any valid will, with the government stepping in during the intestacy process to uncover the money presumed embezzled by the bishop during his tenure in Transylvania.

During the ensuing inquiry, the attention focused primarily on the funds collected by the bishop on account of the gratuitous gift promised by the Orthodox Romanians in Transylvania at the time of his nomination, which was meant to support the war effort of the Monarchy in the Seven Years' War. The topic is not entirely new to historiography, but the fresh details in the archival documents sketch a completely different picture from the one usually painted, totally exonerating Novaković. At the same time, the testimonies of those who knew him provided the authorities with more leads to the ways the bishop had abused his position to enrich himself, starting from the annual taxes collected from the priests under his authority, which were on the edge of allowed practices, to the money asked for ordaining or confirming priests to the parishes, which would induce suspicions of simony. They offer a unique insight into the demeanour of Dionisije Novaković, which warrants their publication in full in the Annexes. In the end, the documents become revealing to the rules of conduct and of the expectations that existed with regard to a Greek rite bishop in the Habsburg lands during the eighteenth century. They can equally be read as a test ground to the limits of the imperial bureaucracy that set off in search of hidden money but failed to probe the allegations and did not reach any definitive conclusions after a five-year-long investigation.

PANDEMIE ȘI ETATIZARE LA FRONTIERA ESTICĂ A TRANSILVANIEI, ÎN SECOLUL STĂPÂNIRII HABSBURGICE¹

Romulus-Gelu Fodor*

Cuvinte cheie: reforma sanitară, Principatul Transilvaniei, epidemie, regimente de graniță, monarhia Habsburgică

Keywords: health reform, Principality of Transylvania, plague epidemic, border regiments, Habsburg Monarchy

Ciuma la granița Transilvaniei

“Țara unde ciuma a fost atât de mult timp ascunsă, de unde s-a propagat dincolo de frontierele acestui mare Ducat și ale Ungariei se numește *Wascharhelly* [Târgu-Mureș – n.n.]; acest tărâm este situat la mai mult de 12 leghe de aici și nu mi-a fost niciodată dat în grijă, pe când districtul Făgăraș, unde ciuma s-a propagat înspre finalul toamnei cu o rapiditate care anunța urmări dintre cele mai supărătoare, a fost încredințat zelului meu și am observat din data de 22 Decembrie cu fiecare zi care trecea răspândindu-se în acest district acest crud flagel care a început să dispară începând cu 20 Ianuarie. Am demonstrat de atunci că era pe cât de dificil pe atât de imposibil să împiedicăm ciuma de a pătrunde în Transilvania, atât timp cât Moldova și Valahia erau sub stăpânirea Porții, însa pe atât era de ușor să facem să dispară acest flagel în locurile unde apărea acest anunț deschis. [...] Ceea ce este sigur, Domnule, este că, dacă nu vom trata ciuma diferit de cum am făcut-o până acum, nu o vom împiedica decât greu să se răspândească în alte țări. Acest adevăr, Domnule, mi se pare de o atât de mare importanță pentru Stat încât m-am străduit să înving extrema repugnanță pe care o am vorbind despre mine...

Suferințe, Domnule! Încheind, adaug un mesaj în legătură cu Raportul care a fost făcut la Curte în ceea ce privește Ciuma; după ce a fost ascunsă în repetate rânduri, aceasta a fost purtată dincolo de frontierele acestui Mare Ducat [n.n. Marele Principat al Transilvaniei], ceea ce apare în raport în felul

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: romulus.fodor@ubbcluj.ro

¹ Articol publicat în cadrul proiectului, CNCS – UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.1-TE-2019-0457, PNCDI III; *From Medieval Frontiers to Early Modern Borders. The Military organization of the Western Parts of the Transylvanian Principality in the XVI-XVII centuries.*

următor: un bărbat evadat dintr-o închisoare cu ciumă [n.n. stație de carantinare] *Scick* [cel mai probabil Ciuc-Ghimeș de la granița Transilvaniei cu Moldova²], trecând de pază [n.n. paza regimentelor de graniță], a venit la Marosch Wascharhél [n.n. Târgu-Mureș], unde a cumpărat de pe piață mai multe alimente de la o tânără fată din satul *Kokosch*³ [Cocoși, Cocosd, Kakasd, Szekelykakasd], care este la mică distanță de acest oras [n.n. aproximativ 10 km], i-a dat Ciuma și această fată a dus-o în satul său, unde, din lipsă de oameni experimentați, aceasta a fost mult timp privită ca o boală obișnuită și doar după moartea a douăzeci de persoane a început să se contureze că această boală ar fi Ciuma, așa cum s-a adeverit prin vizita medicului Pruckman, care a fost trimis și cu care am vorbit ieri. Acest medic mi-a spus: cum ciuma a fost ascunsă mult timp în micuțul sătuc *Kokosch*, locuitorii acestui sătuc nu au încetat să viziteze piețele orașului *Marosch Wascharhél* unde se găsește un număr considerabil de studenți de dincolo de frontierele acestui Mare Ducat înspre Ungaria care, după începutul Ciumei în micuțul sătuc *Kokosch*, s-au întors la părinții lor, lucru menționat de acest medic în raportul său care a menționat toate aceste granițe ca fiind suspecte și pe acest raport s-a bazat Comisia stabilită în această țară când a trimis raportul la Curte și care fără îndoială a fost citit de alteța voastră, dar adevărul este că doar în sătucul *Kokosch* există cu adevărat Ciuma și nu la graniță. Am crezut că vă datorez acest adevăr Alteță! Binevoiți să primiți cu bunătate, Domnule, asigurarea atașamentului meu respectuos.⁴

Textul de mai sus reprezintă un fragment din scrisoarea pe care Wimpffen, colonel în cadrul regimentului de husari secui, a scris-o în 27 martie 1771 și în care vorbește în puține cuvinte despre una dintre ultimele epidemii de ciumă ale secolului al XVIII-lea din Transilvania. Flagelul care a afectat mai ales partea sud-estică a Ardealului s-a răspândit în interiorul arcului carpatic în contextul războiului ruso-turc din 1768–1774. Punctul de plecare al epidemiei a fost portul Galați, unde, cu puțin timp înainte de ocupația rusă din anul 1769, au ancorat câteva corăbii turcești venite dinspre Constantinopol. Boala a fost împrăștiată în Moldova de soldații ruși în drumul lor spre Iași, unde a avut o virulență extraordinară. Ulterior s-a răspândit și în localitățile

² Andrea Demjén, “...They don’t want to be locked up in the Contumatz and jump over the fences...The Pricke quarantine institution in the eighteenth century,” *Hungarian Archaeology* 9 (2020): 57.

³ Actualmente satul Vătureni din județul Mureș. cf. Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania (Literale O-Z)*, vol. II (București: Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1968), 241.

⁴ *Österreichisches Staatsarchiv* (ÖstA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Hungarica Specialia, Transilvania separata, 1761–1825, Konv. A, Fasz. 362, 108–109 v;

din Țara Românească⁵ iar din cele două Principate extracarpatiche înspre Țara Făgărașului, Țara Bârsei, Trei Scaune și Ciuc.⁶

Scrisoarea este interesantă din cel puțin trei perspective. În primul rând, pentru că vorbește despre fragilitatea graniței militare din Transilvania, instituție înființată de către Habsburgi cu câțiva ani înaintea evenimentelor relatate, dar și despre incapacitatea regimentelor de graniță de a securiza o zonă atât de întinsă de la granița cu Moldova și Valahia, zone periodic lovite de epidemii de ciumă. Totodată, Wimpffen constată diferențele dintre diferitele jurisdicții ale regimentelor de graniță, respectiv între zonele cu o administrație mai eficientă și cele mai slab organizate și, în consecință, mai permeabile.

În al doilea rând, scrisoarea colonelului Wimpffen relevă probleme în sistemul de detenție al bolnavilor de ciumă sau al suspecților de ciumă carantinați, în cazul nostru fiind vorba de stația de carantinare de la Ciuc, de unde a reușit să evadeze o persoană infectată. De altfel, chestiunea referitoare la eficiența posturilor de carantină a fost ridicată încă din 1764 de medicul Adam Chenot, proaspăt numit protomedic al Transilvaniei. Acesta propunea scăderea perioadei de carantinare pentru suspecții de ciumă de la 42 de zile la 10 zile și insista pentru implementarea sistemului apusean de carantine, considerat a fi mult mai eficient la granițele cu Imperiul Otoman.⁷ Cel mai probabil, lipsa de experiență a soldaților din nou înființatele regimente de graniță pare să fi dus la o anume superficialitate în ceea ce privește controlul la graniță, care, cumulat cu o posibilă nerespectare a regulilor de igienă din posturile de carantinare și lazarete, e posibil să fi contribuit la răspândirea epidemiei în Transilvania.⁸ Ipoteza este cât se poate de plauzibilă, dat fiind constatarea colonelului Wimpffen privind, printre altele, deficiența cu care autoritățile au gestionat o astfel de epidemie. Acesta sugerează, de asemenea, întărirea măsurilor privind carantinarea, dar și un control mai strict al zonei de graniță pentru a preveni răspândirea pe viitor a ciumei “în alte țări”. De altfel, printre victimele epidemiei s-au numărat și foarte mulți grăniceri secui înrolați în regimentele de graniță. Se estimează că în intervalul octombrie-decembrie 1770 au decedat nu mai puțin de 684 de soldați grăniceri.⁹

În al treilea rând, vorbește despre ignoranța oamenilor simpli în ceea ce privește simptomele specifice bolii, dar și despre o acută lipsă a personalului

⁵ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului Calamitățile Naturale din Trecutul României (Până la 1800)* (București: Ed. Silex, 1993), 160–162.

⁶ Ibid., 162.

⁷ Iosif Spielmann, “Reforma chenotiană a sistemului austriac de carantină,” în *Din istoria luptei antiepidemice în România* (București: Ed. Medicală, 1972), 117.

⁸ Cernovodeanu, Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, 163.

⁹ Ibid., 163.

medical în satele din apropierea graniței militare “unde, din lipsă de oameni experimentați, aceasta a fost mult timp privită ca o boală obișnuită și doar după moartea a douăzeci de persoane a început să se contureze că această boală ar fi Ciurma, așa cum s-a adevărit prin vizita medicului Pruckman”. Toate aceste deficiențe cumulate în abordarea problemei au dus la o extindere rapidă a epidemiei în satul Căcoș, mai apoi înspre Târgu-Mureș și de acolo în alte părți ale Transilvaniei și Ungariei. Un rol determinant în propagarea flagelului în afara granițelor Marelui Principat al Transilvaniei l-au jucat studenții străini aflați la studii în Târgu-Mureș, întorși în zonele lor de origine în jurul sărbătorilor de iarnă. Doar intervenția promptă a medicului Pruckman a dus la izolarea zonei și la stăvilirea epidemiei în ianuarie 1771. Deși extrem de contagioasă, epidemia din 1770–1771 nu a afectat un areal vast, limitându-se la un cadru geografic relativ restrâns, care se întindea în zona graniței sudice și estice a Transilvaniei și sporadic în alte arealuri. Asta însemna că măsurile legislative și administrative luate până atunci de autoritățile habsburgice și-au atins parțial scopul. Cu toate că sistemul de carantinare era departe de a fi unul perfect, neajunsurile fiind încă vizibile pe toate palierele, începeau să se întrevadă și anumite beneficii. Atenția cu care au fost tratate problemele sanitare de către autoritățile habsburgice pe parcursul secolului al XVIII-lea aveau pe fundal idei iluministe și mercantilist-cameraliste.

Filosofia Luminilor și gândirea politică a Curții Vieneze în domeniul sanitar în secolul al XVIII-lea

Expansiunea teritorială a Monarhiei Habsburgice de la sfârșitul secolului al XVII-lea și de la începutul celui următor a dus la o serie de inițiative reformatoare care au vizat atât instituțiile centrale ale Imperiului, dar și sistemele administrative locale ale noilor provincii încorporate. Nevoia de reformare profundă a Monarhiei era, pe de altă parte, cerută și de frecvențele crize economice, de războaiele tot mai numeroase, de opoziția puternică față de centralismul tot mai pronunțat al Vienei venită din partea stărilor privilegiate din noile provincii încorporate, de frecvențele epidemii care izbucneau la granița cu Imperiul Otoman ș.a.m.d. Toate aceste cauze au condus către o nouă concepție politică a Curții inspirată de schimbările din domeniul filosofiei, a științelor economice și a noilor descoperiri medicale.¹⁰

Influența pe care a avut-o gândirea filosofică iluministă asupra factorilor de decizie de la Viena este indiscutabilă într-o epocă în care emulația intelectuală a cuprins tot teritoriul european. Contextul politic, social, economic și religios

¹⁰ Daniela Sechel, “The influence of Cameralism and Enlightenment upon the Sanitary Policy promoted by the Habsburgs in Transylvania (1740–1800),” *Revista Bistriței* XVII (2003): 159.

specific Monarhiei Habsburgice în prima jumătate a secolului al XVIII-lea nu permitea însă o implementare unitară a noilor principii reformatoare, acestea trebuind să fie adaptate la statutul și gradul de dezvoltare specific fiecărei entități teritoriale în parte. Dacă zona provinciilor ereditare ale Monarhiei era controlată strict și în directă dependență de Viena, nu același lucru îl putem spune despre părțile fostului Regat al Ungariei, ancorate în privilegii de natură medievală și reticente față de orice inovație venită dinspre centrul de putere vienez. În aceste zone, constituțiile locale nu permiteau interferențe directe din partea puterii centrale ci doar prin mijlocirea dietelor provinciale, cel mai adesea ostile oricărui proiect de reformă care le-ar fi putut afecta sistemul de privilegii. Negăsind terenul propice pentru reforme, monarhii, au forțat în multe rânduri schimbarea prin mijloace directe și unilaterale care au provocat însă o opoziție fățișă din partea stărilor și o stare de permanentă neîncredere între centru și periferie. Neconcordanța dintre ideile progresiste fundamentate pe filosofia iluministă și promovate prin excelență de Curte și dorința de autonomie a stărilor adunate în diete provinciale a creat o situație tensionată, perpetuată mai ales în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea când presiunea reformatoare a Vienei asupra provinciilor a crescut constant.

Concepțiile iluministe și cameraliste care au marcat epoca și, implicit, și gândirea autorităților Vieneze au avut în prim plan conceptul de stat. Statul era văzut ca o entitate duală, alcătuită din monarh și supuși, ambele componente având rolul de a împărți responsabilitatea și de a contribui la bunăstarea acestuia. Rolul monarhului era de a asigura siguranța și prosperitatea supușilor, iar cetățenii aveau datoria de a se supune monarhului. Cum monarhul era considerat a fi un părinte pentru supușii săi, acesta trebuia să se asigure că aceștia sunt bine conduși, mulțumiți și sănătoși. De aceste componente depindea capacitatea lor de a plăti taxele și, implicit, de a contribui la prosperitatea statului.¹¹ Însă, pentru ca acest contract să funcționeze la parametri optimi, trebuia creată o legislație modernă și uniformă la nivelul întregii Monarhii, care să fie permanent actualizată și reînnoită.

Un prim aspect luat în calcul din acest punct de vedere a fost cel sanitar. Unul dintre cei mai importanți consilieri ai împărătesei Maria Tereza (1740–1780), Joseph von Sonnenfels, considera că statul are datoria de a emite legi care să ducă la siguranța populației, la creșterea acesteia, la controlul sanitar general, la controlul băuturilor și al alimentelor și protecția săracilor.¹² Sonnenfels plasa sănătatea pe primul plan și condiționa prosperitatea Monarhiei de aceasta, deoarece garanta cetățeanului posibilitatea de a munci. Cum maladia era cea care întrerupea intempestiv fluxul vieții indivizilor și, implicit, capacitatea

¹¹ Ibid., 162.

¹² Ibid., 162.

acestora de a munci, ea trebuia îngădită și prevenită prin identificarea simptomelor și prin măsuri curative imediate. În consecință, un stat bine organizat trebuia să ia toate măsurile necesare pentru a-și proteja de boli locuitorii, asigurând în acest fel prosperitatea și fericirea.¹³ În acest sens, rolul protecției trebuia însușit de anumite instituții precum Facultățile de Medicină și carantinele, care să formeze și să dispună de doctori, chirurgi, moașe și farmaciști.¹⁴ Așadar, boala și sănătatea erau considerate a fi probleme politice majore în viziunea lui Sonnenfels și, în consecință, supuse unui proces de legiferare prioritar.¹⁵

Pentru a putea deține controlul în ceea ce privește combaterea epidemiilor, autoritățile Vieneze au încercat să pună la punct un sistem integrat de măsuri care să îmbine protecția efectivă cu măsurile preventive. Astfel, într-o primă etapă au creat la granițele cele mai expuse ale Monarhiei un sistem de carantine plasat sub coordonarea armatei, urmat ulterior de promovarea unor măsuri de prevenție și educație a cetățenilor în ceea ce privește combaterea superstițiilor, curățenia stradală și a râurilor, modificarea ritualurilor tradiționale privind înmormântarea etc.¹⁶

Un al doilea aspect urmărit de politicienii vienezi era promovarea unei politici demografice active. Deoarece se considera că prosperitatea economică este legată fundamental de creșterea populației, această idee a devenit “obsesia” monarhilor iluminați ai secolului al XVIII-lea.¹⁷ Aspectele demografice deveniseră atât de importante în epocă încât același Sonnenfels considera că legiuitorul, înainte să emită o lege, trebuia să ia în considerare dacă aceasta ducea invariabil la creșterea populației.¹⁸ Scăderea demografică avea, pe de altă parte, un impact devastator și asupra finanțelor Imperiului Habsburgic, confruntat în secolul al XVIII-lea cu cheltuieli tot mai mari, generate, în principal, de războaie dar și de emigrație.¹⁹ În acest context, chestiunea depopulării a devenit prioritară pentru autoritățile vieneze. Alături de factorii menționați mai sus, la

¹³ Ibid., 161.

¹⁴ Ibid., 162.

¹⁵ Ibid., 160.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Robert Skenderović, “Zdravstvene Reforme Marije Terezije U Slavonskom Provincijalu I Generale Normativum Sanitatis iz 1770,” *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 5/1 (2005): 115.

¹⁸ Ibid., 115–116.

¹⁹ Pentru problemele privind emigrația din Transilvania înspre regiunile extracarpătice vezi Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII–XX* (București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1977), *passim*; Vasile Ionaș, “Fuga țărănilor de pe moșii oglindită în documentele păstrate la Filiala Arhivelor Statului – Județul Hunedoara,” *Sargetia-Acta Musei Devensis*, XVIII–XIX (1984–1985): 221–227.

depopularea anumitor zone de la granița sud-estică a Imperiului au contribuit, fără îndoială, și epidemiile de ciumă.²⁰

Relația epidemie-scădere demografică și, implicit, supuși săraci cu o capacitate redusă de a plăti obligațiile fiscale întâlnim și în Transilvania. Situat la granița estică a Imperiului și, astfel, într-un contact permanent și direct cu focarele molimei, Principatul a cunoscut epidemii devastatoare de ciumă pe parcursul secolului al XVIII-lea, care au condus către o drastică depopulare.²¹ Problemele economice cu care s-a confruntat Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea au fost cauzate în mare măsură de impactul și de virulența cu care epidemiile de ciumă au lovit această zonă. De altfel, problema încasărilor a fost ridicată și de Dieta de la Cluj din 1719, care concluziona că din cauza ciumei s-au adunat foarte puține taxe. După negocierile cu ofițerul regal, cuantumul contribuțional al Principatului s-a stabilit pentru anul în curs la doar 540 m rft.²²

În concluzie, ideile iluministe și mercantilismul cameralist specific secolelor XVII-XVIII implica ideea conform căreia munca umană reprezenta motorul unui stat prosper. De aici și atenția tot mai pronunțată pe care statul o acordă bunăstării propriilor cetățeni, iar unul dintre elementele centrale ale noilor politici era chiar sănătatea. Pe de altă parte, protejarea populației și stimularea unui proces de creștere demografică însemna, în primul rând, posibilitatea autorităților centrale de a emite o legislație unitară și uniformă la nivelul întregului Imperiu, însă și anihilarea diverselor autonomii ale provinciilor.

²⁰ Se estimează că doar în Sighișoara, după izbucnirea epidemiei de ciumă din 1709, din cele 1000 de familii ar fi rămas în viață doar 200, decedând în jur de 4000 de localnici. De asemenea, într-un raport din 1712, Guberniul Transilvaniei preciza că multe sate au rămas aproape pustii, o bună parte din populația comitatelor Cluj, Turda, Dăbâca și Solnoc fiind decimată de flagel. Numărul total al victimelor estimat pentru Transilvania și Maramureș fluctuează între 100.000 și 200.000 [n.n. cifra este cel mai probabil exagerată]. Vezi Cernovodeanu, Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, 132–133. De asemenea, epidemia de ciumă care a cuprins toată Transilvania între 1717–1719 ar fi cauzat moartea a aproximativ 100.000 de oameni [n.n. cifra este cel mai probabil exagerată]. Ibid., 142. Cu mare virulență s-a răspândit ciuma între 1737–1739 în Transilvania și Banat, iar mai apoi cu o intensitate mai mică între 1742–1743. Ibid., 151.

²¹ Merită menționată marea epidemie de ciumă din intervalul 1709–1711, care a dus la nemurărate victime atât în spațiul Transilvaniei cât și în cel al Ungariei. Vezi Cernovodeanu, Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, 131–133. Răspândirea epidemiei a fost favorizată și de conflictul dintre curuți și lobonți aflat în plină desfășurare. Pentru a combate flagelul, Francisc Rákóczi al II-lea a luat măsuri aspre, înființând unități sanitare în orașe, respectiv spitale mobile care înaintau o dată cu armata. Casele infectate erau sigilate și dezinfectate cu fum, iar hainele bolnavilor erau arse. Vezi Éva Bruckner, “Countrywide Epidemics as “Visits of the Horseman of Death,” *Hungary Civic Review* 16 (2020): 140.

²² L. Gál, *Az erdélyi diaeták végzéseinek nyomdokái és a compilata constitutio után költ articulusok kivonatja*, vol. 2 (Cluj, 1837–1838), 210.

*De la teorie la acțiune. Măsuri sanitare luate de
Curtea Vieneză în secolul al XVIII-lea*

Întinsa graniță pe care Monarhia Habsburgică o avea cu Imperiul Otoman transforma respectivele zone de contact în veritabile focare epidemiologice. Numai în Transilvania, în intervalul 1700–1830, au fost atestate nu mai puțin de 12 epidemii de ciumă. Confruntate cu aceste catastrofe sanitare, autoritățile vieneze au inițiat o serie de reforme care aveau scopul de a preveni epidemiile și, în același timp, de a da un imbold creșterii demografice.²³ Deși reformele sanitare vizau toată Monarhia Habsburgică, focusul autorităților mergea către zonele marginale, de graniță, unde posibilitatea izbucnirii violente a unor astfel de epidemii era infinit mai mare.

Primele documente emise de autoritățile habsburgice în secolul al XVIII-lea care fixau ca obiectiv prevenirea răspândirii epidemiilor de ciumă la graniță au fost așa numitele *Pestpatent* sau *Patenta împotriva ciumei* din 1710²⁴ și *Pestordnung* din 1713.²⁵ Actele normative interziceau orice formă de comerț cu Imperiul Otoman în timpul unei epidemii de ciumă cu scopul de preveni răspândirea bolii.²⁶ După izbucnirea unei puternice epidemii de ciumă care a răvășit zonele de graniță ale Monarhiei, autoritățile au decis să creeze *Comisia Sanitară a Curții* sau *Sanitäts Hofkommission* în 1718²⁷, totodată luându-se în premieră decizia de a se detașa personal medical în zonele de graniță cu Imperiul Otoman.²⁸ Ineficiența măsurilor în prevenirea epidemiilor au determinat autoritățile centrale să gândească un sistem integrat care să protejeze mai eficient periferia sud-estică a Monarhiei. În acest sens, în 1728, împăratul Carol al VI-lea a emis o patentă prin care s-au pus bazele unui cordon sanitar la granița cu Imperiul Otoman. Patenta a creat premisele construirii clădirilor de carantină la granițele sud estice ale Imperiului și, în consecință, a contribuit la o mai bună gestionare a eventualelor focare epidemiologice. La trei ani distanță, în

²³ Sechel, “The influence of Cameralism,” 160.

²⁴ Boro Bronza, “Austrian measures for prevention and control of the plague epidemic along the border with the Ottoman Empire during the 18-th Century,” *Scripta Medica* (2019): 50 (4), 179; Bronza, “Impact of Gerard van Swieten on the development of Austrian Medicine Throughout the 18th Century,” *Scripta Medica* 52 (2021): 62.

²⁵ Rastislav Stojsavljević, Darko Gavrilović, Nenad Ninković, Vladimir Marković, Aleksandar Kobilarov, Igor Stamenković, “Plague epidemics in the southern region of the habsburg monarchy in XVIII century – fear, prejudices and consequences,” *Vojnosanitetski pregled. Military-Medical and Pharmaceutical Review* (2022): 5.

²⁶ Bronza, “Austrian Measures,” 179.

²⁷ Lesky Erna, “Die österreichische Pestfront an der k.k. Militärgrenze,” *Saeculum* 8 (1957): 82–105.

²⁸ Bronza, “Austrian Measures,” 179.

1731, a fost emis și ordinul care contura regulile de carantinare și de igienă prin așa numitul *Contumaz und respective Reinigungs-Ordnung*. Documentul stabilea că în incintele de carantină trebuiau să fie staționați în permanență soldați aflați sub autoritatea unui locotenent și un medic.²⁹ Prin instrucțiunea emisă în 24 decembrie 1737, împăratul Carol transforma sistemul sanitar într-unul militarizat, sporind atribuțiile conferite armatei în prevenirea epidemiilor.³⁰ Deși ridicarea de clădiri destinate special carantinării persoanelor infectate a reprezentat un pas înainte, lipsa personalului medical de specialitate, dar și a celui militar, transforma cordonul sanitar într-o instituție ineficientă. Pentru a securiza frontiera era nevoie, pe de o parte, ca sistemul graniței militare să se extindă și în teritoriile recent încorporate de Monarhie, respectiv în Banat și în Transilvania, iar, pe de altă parte, de o legislație sanitară coerentă și cuprinzătoare.

Pașii timizi în ceea ce privește sistemul de carantinare de la granițe întreprinși în timpul domniei lui Carol al VI-lea au condus către o relativă eficiență a sistemului cordonului sanitar de la granițele cu Imperiul Otoman. Pentru a putea proteja populația din aceste zone de margine, lovită cu regularitate de epidemii de ciumă, era nevoie de o decizie fermă și de o politică articulată a autorităților vieneze. Problemele externe cu care s-a confruntat Monarhia Habsburgică în prima parte a domniei împărătesei Maria Tereza (1740–1780) au amânat, însă, măsurile reformatoare până la sfârșitul deceniului șase, când reforma sanitară a fost încredințată de împărăteasă medicului Gerard Van Swieten (1700–1772). În proiectul său reformator, Swieten a pornit de la problema sistemului medical superior, neadaptat la nevoile specifice secolului al XVIII-lea. Pe de o parte, cele două facultăți de medicină de la Viena și Praga erau incapabile să formeze un număr suficient de cadre medicale care să acopere necesarul pentru întreaga Monarhie, iar, pe de altă parte, exista și problema curriculumului după care se realiza formarea noilor specialiști. În acest context, înființarea unor noi Facultăți de Medicină și în zonele recent anexate Imperiului, cum ar fi Ungaria, devenea o condiție *sine qua non* pentru reușita demersului reformator. Deși inițiative de a ridica o facultate în spațiul Ungariei au existat încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, primul astfel de așezământ a fost înființat la Trnava [Nagyszombat] în 1769, mutat 10 ani mai târziu, în 1779, la Buda.³¹ Totodată, problemele legate de o pregătire medicală modernă a noilor practicieni și-au găsit rezolvarea printr-o patentă imperială din 1749, prin care

²⁹ Ibid., 179; Sabine Jesner, "Habsburg Border Quarantines until 1837: an epidemiological 'Iron Curtain'," în *Medicalising Borders Selection, Containment and Quarantine since 1800* (Manchester University Press, 2021), 37.

³⁰ Jesner, "Habsburg Border Quarantines until 1837," 37.

³¹ Skenderović, "Zdravstvene Reforme Marije Terezije," 130.

se impunea un nou curriculum la Facultatea de Medicină din Viena, punându-se, astfel, bazele unei instituții moderne și eficiente.³² Prin faptul că noul curriculum universitar îmbina teoria cu practica, cursurile fiind predate direct în spitale, s-a realizat un salt calitativ semnificativ în medicina austriacă.³³ Prin înființarea unei Facultăți de Medicină în spațiul maghiar și prin eforturile susținute de a moderniza curriculumul, autoritățile centrale au făcut primul mare pas în procesul de reformare a sistemului sanitar de la nivelul întregii Monarhii. Numărul de medici în permanentă creștere, cu o bună pregătire științifică și conduși de idealuri iluministe, crea, în rândul autorităților centrale, speranța că vor reuși să implementeze reformele care vizau domeniul sanitar. Pentru ca măsurile reformatoare să se desfășoare într-un ritm alert, începând cu 1766 instrucțiunile transmise de împărăteasă menționau că fiecare regiune, comitat, district sau oraș să angajeze personal medical format într-o facultate de profil.³⁴ Van Swieten s-a ocupat personal de implementarea instrucțiunilor imperiale, detașând diverși medici în zonele marginale ale Monarhiei, cum ar fi Croația sau Slavonia.³⁵ Însă, pentru ca sistemul să funcționeze eficient și instrucțiunile să fie rapid transpuse în realitate, Maria Tereza și consilierii săi erau convinși că trebuia dezvoltată și rețeaua birocratică de la nivelul diverselor regiuni. În acest sens, împărăteasa a continuat demersurile începute de înaintașii ei de a crea o rețea densă de comisii sanitare în toate provinciile Imperiului, care să fie coordonate de la nivel central de Comisia Sanitară a Curții.³⁶

Pentru a crea un cadru unitar și coerent, împărăteasa s-a preocupat să transpună propunerile reformatoare în legislație specifică domeniului sanitar. În acest sens, a emis *Generale Normativum in Re Sanitatis* în 1770³⁷, o lege extrem de cuprinzătoare și cu foarte multe elemente de noutate. Aceasta încorporează legislația anterioară, dar, în același timp, aducea și multiple inovații în ceea ce privește pregătirea și practica în domeniul medical. Prin înființarea Comisiei Sanitare Supreme cu sediul la Viena, stabilea o ierarhie administrativă clară în ceea ce privește domeniul sanitar pe întreg cuprinsul Imperiului Habsburgic, rezolvând, astfel, o problemă jurisdicțională profundă. Comisia era condusă de un protomedic care avea rolul de a coordona departamentele provinciale în fruntea cărora se aflau *physici*.³⁸ Sarcina înființării acestor Comisii Sanitare

³² Ibid., 129.

³³ Bronza, "Impact of Gerard van Swieten," 63.

³⁴ Skenderović, "Zdravstvene Reforme Marije Terezije," 130.

³⁵ Ibid., 131.

³⁶ Ibid., 131.

³⁷ Floarea Elena Trișcaș, "The Habsburg Reform in Transylvania and its role in Modernizing the health system. Case study: Bistrița region," *Research and Science Today* 2 (2012): 20.

³⁸ Teodora Daniela Sechel, "The emergence of the medical profession in Transylvania, în

în provincii revenea Guvernelor locale, iar membrii acestora erau obligați să se întâlnească în ședință cel puțin o dată la opt zile, mai des în cazul în care situația epidemiologică o cerea. În cadrul ședințelor comisiilor, trebuiau discutate chestiuni ce țineau de sănătate, acestea având obligația de a informa regulat Comisia Sanitară Centrală din Viena.³⁹ Astfel de Comisii Sanitare au luat ființă în Croația, Slavonia, Ungaria, Banat și Transilvania, care, pentru a se coordona în ceea ce privește combaterea epidemiilor, aveau obligația de a păstra o strânsă legătură între ele. Comisiile Sanitare provinciale aveau, la rândul lor, în subordine o serie de oficii districtuale din orașe sau din alte unități administrativ-teritoriale.⁴⁰

Pe de altă parte, actul normativ prevedea și metodele științifice după care trebuia să se ghideze personalul medical în activitatea lui, dar și faptul că medicii și farmaciștii trebuiau să dețină o diplomă emisă de o Universitate din cadrul Monarhiei, care avea în componență o Facultate de Medicină. Un rol important era rezervat activității moașelor, a căror acreditare o emiteau fie instituțiile sanitare locale, fie Comisia Sanitară de la nivelul respectivei provincii. Conform legii, fiecare sat trebuia să aibă o moașă, dar, dacă acest lucru nu era posibil, trebuia să existe cel puțin o moașă la două-trei sate.⁴¹ Legea prevedea detalii și despre activitatea educațională a personalului medical, care trebuia să lupte prin toate mijloacele posibile împotriva superstițiilor existente în diferitele comunități. Nici partea spirituală nu a fost neglijată de lege. Moașele trebuiau să fie extrem de atente și la aspectele legate de posibila moarte a pruncului la naștere. Din cauză că mortalitatea infantilă era extrem de ridicată în epocă, acestea puteau boteza bebelușul dacă evaluau că acesta era lipsit de orice șansă de supraviețuire.⁴²

Cea mai întinsă parte a legii era consacrată, totuși, problemei Cordoanelor Sanitare, respectiv preciza cine deținea responsabilitatea păzirii acestora, lungimea carantinei, măsuri care trebuiau luate ș.a.m.d. Prin spațiul larg pe care legea îl dedica acestei chestiuni reieșea importanța sporită pe care această instituție o avea la nivelul factorilor de decizie de la Viena. De altfel, după instituirea cordoanelor sanitare, amploarea epidemiilor de ciumă a fost simțitor redusă în ultima treime a secolului al XVIII-lea.⁴³

Cultural dimensions of elite formation in Transylvania (1770–1950),” *Etnocultural Diversity Resource Center Foundation* (Cluj-Napoca, 2008), 100.

³⁹ Skenderović, “Zdravstvene Reforme Marije Terezije,” 139–140.

⁴⁰ Ibid., 141.

⁴¹ Ibid., 139.

⁴² Ibid., 141.

⁴³ Ibid.

Rațiunile care au dus la înființarea regimentelor de graniță din Transilvania și rolul acestora în combaterea epidemiilor

În prima parte a secolului al XVIII-lea, Transilvania a avut parte de o situație epidemiologică extrem de complicată, fiind marcată de multiple epidemii de ciumă.⁴⁴ Majoritatea acestor epidemii urmau un traseu care lega Moldova și Valahia de Principatul Transilvaniei, impunând autorităților habsburgice să inițieze o serie de măsuri sanitare dintre care cele mai cunoscute sunt stațiile de carantinare.⁴⁵ Acestea au început să fie ridicate în urma normativelor emise de împăratul Carol al VI-lea în 1728 și 1731, punându-se, astfel, bazele unui prim cordon sanitar la granițele Imperiului Habsburgic cu Imperiul Otoman. Instituția era funcțională și la granițele Transilvaniei cu Moldova și Valahia, primele stații de carantinare fiind ridicate în 1732, în urma unei circulare emise de Guberniul Transilvaniei, care ordona autorităților locale să construiască clădiri corespunzătoare la punctele de frontieră. Asemeni celorlalte puncte de carantinare din Imperiu, și cele din Transilvania erau administrate de către armată și aveau obligatoriu în componență un medic sau un chirurg.⁴⁶

Amplasarea lor urma principalele rute comerciale de-a lungul arcului carpat, prin trecători și văi. La granița cu Moldova au fost ridicate stații în Rodna, Gheorgheni, Ciuc-Ghimeș, și Oituz⁴⁷, iar la hotarul cu Valahia în Buzău, Timișu de Sus, Bran, Turnu Roșu și Vulcan.⁴⁸ În punctele cele mai expuse și mai greu de gestionat ale graniței erau ridicate și turnuri de observare, iar între acestea plăieșii [n.n. instituție anterioară creării regimentelor grănicerești în Transilvania] efectuau patrule.⁴⁹

Cea de-a doua etapă și cea mai importantă în constituirea sistemului de carantinare a debutat în deceniul șapte și se suprapune peste decizia autorităților imperiale de a înființa regimentele de graniță în Transilvania. Motivele

⁴⁴ În Transilvania au fost înregistrate epidemii de ciumă în anii 1709–1711; 1712; 1717–1720; 1737–1739; 1740–1743; 1755–1757; 1770–1771; 1786; 1796. Este demn de menționat faptul că ultimele trei epidemii au afectat doar parțial Transilvania, mai exact strict zonele de graniță [n.n]. Cernovodeanu, Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, 131–179; Valentin Arapu, “Dimensiunea Istorico-Etnologică a Ciocilor în Țara Moldovei (secolul al XVIII-lea-Începutul secolului al XIX-lea),” *Revista de Etnologie și Culturologie* XXV (2019): 80; Cristian Matei, “Cartea medicală iluministă din spațiul românesc 1800–1830,” *Transilvania* 4–5 (2016): 60.

⁴⁵ Demjén, “They don’t want to be locked up,” 57.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Daniela Sechel, “Practici medicale și instituționale de combaterea epidemiilor în Ungaria, Transilvania și Banat, 1770–1850,” *Archiva Moldaviae*, Supliment I, Studii de istorie socială (2014): 58–76, apud Demjén, “They don’t want to be locked up,” 57.

⁴⁸ Sechel, “Practici medicale și instituționale,” 66; apud Demjén, “They don’t want to be locked up,” 57.

⁴⁹ Demjén, “They don’t want to be locked up,” 57.

întemeierii acestora erau diverse și țineau de rațiuni politice⁵⁰, economice, religioase⁵¹, sociale⁵², demografice⁵³, și nu în ultimul rând de cele militare și sanitare.⁵⁴ De altfel, problemele specifice zonelor de la granița cu Imperiul Otoman sau cu țările aflate sub dependența acestuia au fost tratate cu multă atenție de către Habsburgi pe parcursul secolului al XVIII-lea, dornici să controleze cât mai strict tranzitul de persoane și de mărfuri dinspre aceste teritorii. În ceea ce privește Transilvania, după încorporarea acesteia în Monarhie, chestiunea reglementării hotarelor cu principatele vecine, Moldova și Valahia, a fost adusă tot mai des în discuțiile forurilor aulice. Necesitatea retrăsării frontierelor era justificată de Habsburgi de noile principii moderne, de o protecție cât mai eficientă a teritoriilor sale de margine, dar și de rațiuni ce țineau de emigrație și de securitatea sanitară a Principatului sau *re sanitatis*.⁵⁵ Problema frontierei a fost

⁵⁰ Gunther E. Rothenberg, "The origins of the Austrian Military Frontier in Croatia and the Alleged Treaty of 22 December 1522," *The Slavonic and East European Review* 38 (1960): 493; Vlad Popovici, "Establishment of the Austrian Military Border in Transylvania and Its Short and Medium-term Effects," *Povjesni prilozi* 54 (2018): 295–296; o analiză foarte interesantă referitoare la problema politică a Ungariei se găsește în capitolul intitulat "Policies of political containment," în Franz A. J. Szabo, *Kaunitz and Enlightened absolutism 1753–1780* (New York: Cambridge University Press, 2004), 328–345.

⁵¹ Popovici, "Establishment of the Austrian Military Border," 297; Romulus Gelu Fodor, "An Eighteenth Century Constitutional Struggle. Institutions, defense and Border Legislative Matters between the Imperial Court and the Transylvanian Diet," în *From Medieval frontiers to Early Modern Borders in Central and South-Eastern Europe*, (Berlin: Peter Lang Verlag, 2022), 128–132.

⁵² Pentru situația grea a țăranilor iobagi din Transilvania vezi: David Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania 1700–1848* (București: Științifică și Enciclopedică), 1989, *passim*; David Prodan, *Răscoala lui Horea* (București: Științifică și Enciclopedică, 1984), *passim*; David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum* (București: Ed. Științifică, 1967), *passim*; Meteș, *Emigrări românești din Transilvania*, *passim*; Ionaș, "Fuga țăranilor de pe moșii," 222–224.

⁵³ Unul dintre aspectele care îngrijorau autoritățile habsburgice în secolul al XVIII-lea era emigrația din Transilvania înspre Moldova și Valahia, vezi ÖStA, Staatsrat, Aktenabschriften, 1761–1770, Akt. 1579/1761 și Akt. 2686/1762.

⁵⁴ Silviu Stoian, "Dispute de frontieră între Transilvania și Moldova: Raportul Luchsenstein (prima jumătate a secolului al XVIII-lea)," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XXXII (2014); Aspecte care reflectă dispute de frontieră dintre Transilvania și principatele vecine se pot găsi în: ÖStA HHStA, St.K. Noten a.d. Siebenburg Hofkzl. 1751–1814, Alt. Fsz.1, f. 16 to 17 v; ÖStA HHStA, St.K. Noten a.d. Siebenburg Hofkzl. 1751–1814, Alt. Fsz.1, 45–45v; ÖStA HHStA, St.K. Noten a.d. Siebenburg Hofkzl. 1753–1801, 80, Alt.1, 3–5.

⁵⁵ *Ut ut vero et id congruum visum fuisset, ut Transylvani in Moldavico, non autem Moldavi in Transylvanico territorio comparendum haberent, praescindendo tamen ab hac difficultate, eadem hanc Cancellariam Regiam Transsilvanica Aulica respectu securitatis in Re Sanitatis omnem adhibendam praecautioem eoque fine, ut in limitibus duorum Principatuum congressus hic tam quoad objecta, quam modalitate Inclute Caesareo Regiae Cancellariae Aulicae Status Intimae notus institueretur e re futurum censuisse. Cum itaque dictae in Re Sanitatis praecautioem*

o temă de negociere fierbinte între autoritățile statelor implicate cu precădere în intervalul 1753–1765, când diverse comisii au încercat să stabilească un traseu clar al acesteia și să aducă un plus de stabilitate.⁵⁶ Un moment tensionat în disputa de frontieră cu moldovenii a avut loc în 1763, când, printr-un raport al generalului comandant al Transilvaniei din 7 aprilie adresat Cancelariei Aulice din Viena, aflăm că voievodul Moldovei a ridicat un post vamal la *Tatarhagos*, încălcând astfel teritoriul Transilvaniei.⁵⁷ Tot la *Tatarhagos* a avut loc un incident violent în același an, pe 14 iunie, în care au fost implicați 300 de moldoveni înarmați⁵⁸, iar în septembrie, șase moldoveni înarmați au atacat satul *Olah Budak* [Budacul de Sus/Budacul Românesc, jud. Bistrița-Năsăud]⁵⁹, unde au prădat casa judeului sătesc și a altor localnici, cauzând numeroase explozii și pagube materiale.⁶⁰

Pe lângă incidentele precizate mai sus, mai exista și chestiunea emigrărilor din Transilvania către Moldova și Valahia, fenomen care îngrijora profund Viena.⁶¹ “Hemoragia” de populație afecta, pe de o parte, potențialul demografic, iar, pe de alta, pe cel economic al provinciei, prejudiciind grav interesele Curții. Cum problema emigrației depindea și de modul în care era gestionată zona de frontieră, chestiunea securității granițelor trebuia rezolvată cu prioritate.

Poate cel mai important argument luat în considerare de autoritățile habsburgice în demersul lor de a militariza granița Transilvaniei a fost cel epidemiologic. Din punct de vedere sanitar, epidemiile de ciumă au fost o constantă în istoria Transilvaniei în prima jumătate a secolului, majoritatea răspândindu-se fie de la est, fie de la sud de Carpați sau chiar din ambele direcții simultan, cu consecințe dintre cele mai catastrofale.⁶² Traseele de transmitere a bolii în spațiul intracarpatic au scos în evidență deficiențele sistemului cordoanelor

Inclutam Aulicam Sanitatis Deputationem concerneret, quid respectu loci, observatorumque respectu Securitatis Praecautionem concertanter cum illa expeditum sit. ÖStA HHStA, St.K. Noten a.d. Siebenburg Hofkzl. 1753–1801, 80, Alt.1, 11;

⁵⁶ *Pro controversiam nostri illius Principatus inter ac Moldaviae incolas vigentium amicabili compositione utvin quod exmittendorum congressum ad passum Ojtos instituendum censueritis, benigne approbamus. Quid vero nos etiam circa adhibendas in Re Sanitatis precautiones ed ejusdem sanitatis apud nos deputatam comissionem.* ÖStA HHStA, St.K. Noten a.d. Siebenburg Hofkzl. 1753–1801, 80, Alt.1, 12. Vezi și Fodor, “An Eighteenth Century Constitutional Struggle,” 125.

⁵⁷ Fodor, “An Eighteenth Century Constitutional Struggle,” 125.

⁵⁸ ÖStA HHStA, St.K. Noten a.d. Siebenburg Hofkzl. 1753–1801, 80, Alt.1, 51;

⁵⁹ Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, 110.

⁶⁰ ÖStA HHStA, St.K. Noten a.d. Siebenburg Hofkzl. 1753–1801, 80, Alt.1, 57–58;

⁶¹ Pentru problema emigrației din Transilvania, vezi Virgil Șotropa, “Bejenii în secolul al XVIII-lea,” *Arhiva Someșană* 16, 83, 55–88; Meteș, *Emigrări românești din Transilvania*, 125–141; Vasile Ionaș, “Fuga țăranilor de pe moșii,” 221–227.

⁶² Cernovodeanu, Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, 129–163.

sanitare de la granițe și, implicit, incapacitatea militară și administrativă de a proteja eficient populația în fața acestor provocări externe. Pentru a limita la maxim impactul epidemiilor și a consecințelor lor asupra locuitorilor, autoritățile habsburgice și-au concentrat eforturile pentru a prelungi sistemul graniței militare în Banat și Transilvania. Început în 1761, demersul militarizării graniței Transilvaniei s-a încheiat în 1783, când, la inițiativa împăratului Iosif al II-lea, satele din valea Bârgăului au fost expropriate de la familia Bethlen și incluse în componența Regimentului de Graniță românesc cu sediul la Năsăud.⁶³ Granița militară din Transilvania se întindea pe aproximativ 550 de kilometri, de la Porțile de Fier ale Transilvaniei până la Pasurile Prislop și Șetref în nordul Carpaților Orientali. 90% din teritoriul ei era situată în zona montană împădurită, cuprindea optusprezece trecători⁶⁴ și era protejată inițial de șase regimente de graniță.⁶⁵

Atribuțiile grănicerilor au fost fixate printr-un regulament militar emis de împărăteasa Maria Tereza în anul 1766. Pe lângă obligațiile de a apăra granițele țării, de a combate contrabanda cu mărfuri, de a opri infractorii și de a preveni emigrările și imigrările din și înspre Transilvania⁶⁶, un rol foarte important revenea combaterii problemelor epidemiologice. Grănicerii trebuiau să vegheze cu vigilență la chestiunile sanitare, având în vedere situația din regiunile învecinate.⁶⁷ De asemenea, Regimentelor de Graniță li se cerea să aibă o bună comunicare cu instituțiile ierarhic superioare, existând obligația redactării periodice de rapoarte privind problemele sanitare.⁶⁸ Deoarece cauzele sanitare, respectiv cele care priveau contrabanda erau considerate a fi de interes public, ele erau aduse în atenția generalului comandant, respectiv comisiei sanitare⁶⁹, care aveau obligația să le gestioneze cu celeritate.

Primii ani după întemeierea acestor unități militare de graniță au fost mai degrabă de încercare, nou înființatele regimente fiind confruntate cu provocări în ceea ce privește organizarea, disciplina trupelor, emigrarea masivă a grănicerilor și a familiilor lor în principatele vecine.⁷⁰ De altfel, epidemia de ciumă care a circulat în părțile estice și sudice ale Transilvaniei în intervalul septembrie

⁶³ Valeriu Șotropa, *Districtul grăniceresc năsăudean* (Cluj-Napoca: Ed. Dacia), 1975, 72.

⁶⁴ Vasile Tutula, *Organizarea militară a Principatului Transilvaniei în perioada 1691–1774* (Cluj-Napoca: Ed. Nereamia Napocae), 2003, 163.

⁶⁵ Tutula, *Organizarea militară a Principatului Transilvaniei*, 191–195.

⁶⁶ Art. 1 al Regulamentului militar din 1766 în Vasile Bichingean, "Statutul grăniceresc," *Arhiva Someșană* 8, (1928): 79.

⁶⁷ Art. 57 al Regulamentului militar din 1766 în Bichingean, "Statutul grăniceresc," *Arhiva Someșană* 9 (1928), 108.

⁶⁸ Ibid., Art. 24, 85.

⁶⁹ Ibid., Art. 65, 112.

⁷⁰ Meteș, *Emigrări românești din Transilvania*, 125.

1770 – ianuarie 1771 s-a datorat în mare măsură, așa cum am putut observa și în primul subcapitol al acestui studiu tocmai neglijenței și a nerespectării regulilor de la punctele de carantinare. Cu toate acestea, prin impunerea de măsuri suplimentare din partea autorităților sanitare ale Transilvaniei, molima a putut fi gestionată cu succes prevenindu-se astfel contaminarea unui areal geografic mai larg. Cu toate deficiențele constatate la punctele de carantinare, instituția cordoanelor sanitare militarizate a început să funcționeze din ce în ce mai bine. De altfel, epidemiile de ciumă din 1786 și 1795 au fost mult mai bine gestionate, în mare parte și datorită măsurilor dure luate la graniță, amploarea lor fiind mult redusă.⁷¹

Concluzii

Prin politica de restrângere a autonomiei provinciilor și de impunere a unor instituții centrale care să preia inițiativa în gestionarea problemelor militare, politice, economice și sanitare, Viena a reușit să-și impună, pe parcursul secolului al XVIII-lea, programul reformator bazat pe ideile iluministe și mercantiliste specifice epocii. Din punct de vedere sanitar, soluția avută în vedere de către Curtea din Viena a fost cea a unei autorități centrale puternice, capabilă să emită un set de reguli în domeniu, dar care să aibă autoritate și în ceea ce privește respectarea lor. Seria de reforme sanitare întreprinse de Habsburgi pe parcursul secolului al XVIII-lea a contribuit, fără îndoială, la întărirea autorității centrale în toate provinciile Imperiului și, implicit, la un succes total al politicilor sanitare în a doua parte a veacului.⁷² Procesul de creare al unui aparat central care să preia coordonarea securității sanitare a provinciilor, dar, în special, a celor de la granița sud-estică a avut la bază trei componente. Primul element a fost cel al instituirii de cordoane sanitare la granițele cu Imperiul Otoman, cu rolul de a veghea tranzitul de oameni și mărfuri și de a preveni răspândirea epidemiilor. Al doilea element a fost cel strict medical, prin formarea unui corp de experți în domeniul medical, capabil să acționeze în zonele cele mai vulnerabile ale Monarhiei. Rolul formării viitorilor profesioniști a revenit Facultăților de Medicină, al căror curriculum de învățare a fost modernizat în urma reformei medicului Gerard van Swieten. În sfârșit, al treilea element a revenit regimentelor de graniță, extinse din deceniul șapte al secolului al XVIII-le și în spațiul transilvan. Printre atribuțiile acestora intra și sarcina de a efectua triajul epidemiologic în stațiile de carantinare și de a închide granița Imperiului, dacă

⁷¹ Ciuma din 1786 a afectat doar partea de sud a Transilvaniei și a putut fi combătută eficient datorită proto-medicului Michael Gottlieb Neustädter. Cernovodeanu, Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, 170–171. Epidemia din 1795 a fost și de mai mică intensitate fiind afectate doar câteva localități de la granița de sud și est. Ibid., 178.

⁷² Jesner, “Habsburg Border Quarantines,” 32.

situația o cerea. Deși, în cazul specific al Transilvaniei, primii ani ai funcționării regimentelor au fost marcați de gestiunea defectuoasă a situației, care a dus la răspândirea epidemiei de ciumă din 1770–1771, ulterior, activitatea acestora s-a îmbunătățit simțitor. Intensitatea scăzută a ultimelor două epidemii de ciumă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea din spațiul transilvan a fost, fără dar și poate, o măsură a eficienței tot mai crescute a regimentelor de graniță, susținute în activitatea lor de măsurile sanitare promovate de Curtea de la Viena. Un rol esențial în prevenirea și combaterea epidemiilor de ciumă l-au avut și ideile promovate de proto-medicul Transilvaniei, medicul Adam Chenot, prin al său *Tractatus de Peste* publicat în 1766. Prin modificarea perioadelor de carantinare de la graniță propuse de acesta, dar și printr-o mai bună înțelegere a modului de evoluție al bolii, epidemiile au putut fi gestionate mult mai eficient și eradicate aproape complet la sfârșitul secolului.

PANDEMICS AND NATIONALIZATION IN THE EASTERN BORDER OF TRANSYLVANIA IN THE CENTURY OF HABSBURGS' DOMINATION

Abstract

The present study attempts to provide an integrative overview of the role that the centralizing policies of the Viennese court over sanitary matters had on the establishment of border regiments in Transylvania. The study begins with an analysis of an unpublished archival material that tells of the outbreak of a plague epidemic in Transylvania in the autumn of 1770. In the second part, the focus is directed towards the specific ideas of the 18th century and the impact they had on the Habsburgs' reformist health policy. The last part of the study is devoted to the reasons that led to the establishment of the Transylvanian border regiments and their role in preventing plague epidemics in the second half of the 18th century.

ANEXĂ:

Monseigneur

je suis infiniment touché de la Réponse dont il a plu
à votre Altesse de m'honorer le 10 de ce mois. La Con-
trée où la Peste a été si longtemps cachée, & d'où elle
doit s'être dilatée dans les Confins de ce Grand Duché,
& dans Ceux de l'Hongrie, se nomme le Wrocharhel-
ler Jügl, cette partie est située à plus de 12 lieux d'ici,
& n'a jamais été confiée à mes Soins, pour quand au
District de Fogaras où la Peste s'étoit dilatée sur la fin
de l'automne, avec une rapidité qui faisoit présager
les suites les plus fâcheuses, celui-ci a été seul abandon-
né à mon Zèle, & l'on a vu depuis le 22 Decemb de
jour en jour deperir dans ce District, ce Cruel Fleau,
& enfin entièrement disparaître depuis le 20. de Janv.
j'ai de lors démontré, qu'autant il étoit difficile, pour ne
pas dire impossible d'empêcher la Peste de se glisser
en Transilvanie, tant que la Moldavie, & la Wallachie,

seroit au pouvoir de la Porte, autant il étoit facile, de
 toujours suffoquer ce fleau dans les lieux où il paroîtroit,
 cet avis ouvert, avec un peu trop de naïveté peut-être
 l'on fait regarder dans le premier moment, comme une
 presumption de ma part, le succès du Depuis semble
 lui avoir donné de la Considération, mais l'envie l'empê-
 chera toujours de prévaloir. il est du reste certain
 Monseigneur ! que tant que l'on ne traitera pas la
 Peste autrement que l'on l'a fait jusqu'ici, l'on ne l'empê-
 chera que rarement de se dilater dans des nouvelles Con-
 trées. cette vérité Monseigneur ! me semble d'une si
 grande importance pour l'Etat, que je me suis efforcé
 à vaincre l'extrême répugnance, que j'ai à parler de moi.
 Souffrez Monseigneur ! qu'en finissant je dise un
 mot, relativement au Rapport qui a été fait à la Cour,
 sur ce que la Peste après avoir été cachée quelque tems

doit avoir été porté, sur les frontières de ce grand Duché, ce qui a donné lieu à ce Rapport sont les faits suivants: un homme échappé d'une enceinte de la Peste dans la Sibirie, non obstant d'un Cordon qui l'on y a formé, est venu à Marosch Wascharhel, où il a acheté sur le marché, plusieurs denrées d'une jeune fille du village de Kokasch, qui est à peu de distance de cette ville, lui a donné la peste, & cette fille l'a portée dans son village, où faute de gens expérimentés, le mal a été regardé pendant trop longtems comme une Maladie ordinaire, & ce n'est qu'après la mort de vingt personnes, que l'on a commencé à conjecturer que cette Maladie pouvoit être la Peste, comme cela s'est trouvé par la Visitation du Medecin Pruskmann qui y a été envoyé, & auquel j'ai parlé hier. Ce Medecin m'a dit: que comme pendant tout le tems que la Peste

71. 27. Mars
 B. Winzgen
 Jany. 1777
 Cte de la Prins de Saxe în Budabon

a été caché dans le petit village de Kokosch, les habitants de ce petit village n'ont pas cessé de fréquenter les marchés de la ville de Marosch Wascharhel, où il se trouve un nombre considerable d'étudiants des frontières de ce grand duché vers l'hongrie, & qui tous à l'éruption de la peste dans le petit village de Kokosch, ont retournés chez leurs Parents, qui le Medecin dans son rapport n'a pu se dispenser, de donner toutes ces frontières pour suspectes, & c'est sur ce rapport que la Commission établie dans ce Pais a formé celui qu'elle a envoyé à la Cour, & qui sans doute a été lu de votre Altesse: mais la vérité est, que ce n'est qu'un petit village de Kokosch qu'est véritablement la peste & non dans la frontière. j'ai cru devoir ce détail à l'humanité de votre Altesse. Daignez le recevoir avec bonté Monseigneur, ainsi que les assurances du respectueux attachement avec lequel je suis

Monseigneur

Vaida. Retue en Transilvanie ce 27. Mars 1777

Votre tres humble & tres obéissant serviteur
 le Bon de Winzgen
 Colonel du Regi. de
 Jockler Housard

“DIARIO ESTERO”, “BOLOGNA” ȘI “GAZZETTA DI MANTOVA” – RELATĂRILE UNOR ZIARE DIN ITALIA DESPRE RĂSCOALA LUI HOREA (1784–1785)

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Horea, Transilvania, “Diario Estero”, “Bologna”, “Gazzetta di Mantova”, “Gazzetta di Parma”

Keywords: Horea, Transilvania, “Diario Estero”, “Bologna”, “Gazzetta di Mantova”, “Gazzetta di Parma”

De curând am publicat relatările ziarului vienez “Provinzialnachrichten” despre răscala românilor transilvăneni din 1784.¹ Cu acest prilej am întregit ceea ce se știa în legătură cu știrile apărute în diferite ziare din Europa despre un eveniment cu certe implicații sociale și naționale, care a zguduit din temelii lumea rigidă a feudalismului transilvănen târziu.² În cele ce urmează ne vom opri asupra știrilor de presă apărute în periodicele publicate în statul pontifical, la Roma și Bologna, și în ducatul Mantova din așa-numita Lombardie austriacă. Unele dintre acestea erau cunoscute, în parte, și până în prezent³, altele, mai numeroase, sunt date acum la iveală pentru prima oară.

Despre valoarea informativă a relatărilor de presă, mai cu seamă într-o

* Cercetător independent, București, e-mail: costinfenesan@yahoo.com

¹ Costin Feneșan, “*Provinzialnachrichten* – relatările unui ziar vienez despre răscala lui Horea (1784–1785),” *Banatica* 29/II (2019): 145–202.

² Cu privire la eoul înregistrat de răscala românească din 1784 în presa și publicistica din Europa, vezi *Izvoarele răscalei lui Horea*, coord. Ștefan Pascu, seria B: *Izvoare narative*, vol. III: *Presă, broșuri 1784–1785*, N. Edroiu, L. Gyémánt, V. Wollman, E. Selecká-Mârza, eds. (București: Editura Academiei Române, 1984) (în continuare *IRH*); Eugen Glück, “Din răsunsetul răscalei populare din 1784 în presa suedeză și daneză,” *Sargetia* XXV (1992–1994): 391–393; *Izvoare istorice suedeze privind răscala lui Horea (1784–1785)*, G. Cristea, N. Edroiu, eds. (Cluj-Napoca: Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, 2001), 107–178. O analiză amănunțită a publicisticii europene referitoare la acest eveniment i se datorește lui Nicolae Edroiu, *Răsunsetul european al răscalei lui Horea (1784–1785)* (Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1976), cu versiunea în limba engleză *Horea’s Uprising European Echoes* (București: Editura Academiei Române, 1984).

³ Ștefan Pascu, “Știri noi privitoare la revoluția lui Horea,” *Anuarul Institutului de Istorie Națională* IX (1943–1944): 356–403 a publicat, ca urmare a studiilor pe care le-a efectuat în Italia

epocă dominată de cenzura atotputernică⁴, cu precădere în statul papal și în posesiunile habsburgice din Italia⁵, chiar unii jurnaliști din acea vreme aveau să-și exprime îndoieli temeinice. Aceste rezerve erau cu atât mai îndreptățite în cazul răscoalei românești din 1784. Unul dintre redactorii ziarului “Pressburger Zeitung” scria bunăoară în ediția din 29 decembrie 1784: “Zvonurile răspândite despre răscoala românilor de diferite gazete din afară sunt redată atât de contradictoriu, de cu totul eronat și de ridicol, încât pentru a restabili adevărul trebuie să le sancționăm cu atât mai mult, cu cât istoricului îi va fi și mai greu să aleagă din aceste știri contradictorii, de cele mai multe ori inventate, faptele care s-au întâmplat cu adevărat. Astfel, toate aceste gazete sunt pentru el cea mai proastă sursă. Ni se pare cu totul de prisos să amintim toate știrile absurde care au fost tipărite. Ne-am atins însă scopul dacă afirmăm, că abia a șasea parte a relațiilor despre răscoala românilor are vreun temei, ba chiar și adevărul pe care îl cuprind este pus în umbră de lucruri colaterale și de perifraze”.⁶ Judecata cea mai tranșantă și pertinentă în legătură cu știrile de presă referitoare la răscoala lui Horea îi aparține frunțașului girondin Jean Pierre Brissot (1754–1793) în cunoscuta sa filipică adresată în 1785 împăratului Iosif al II-lea: “Chiar și atunci când [gazetele] vorbesc [despre răscoală] trebuie, oare, crezute? Nu sunt, oare, aceste gazete niște surse corupte? Nu sunt, oare, în fiecare guvernare, vândute șefilor acesteia, miniștrilor lor? Nu au, oare, redactorii lor îmboldiți ordinul de a trece sub tăcere adevărurile favorabile popoarelor, la fel și greșelile administrației? În fine, nu este asta, oare, o nouă conspirație pentru a înșela posteritatea cu privire la evenimentele din secolul prezent? ... Prin urmare, nu trebuie dată nici o crezare relațiilor cel puțin suspecte ale gazetărilor cu privire la răscoala românilor. Greșelile lor, nevolnicia lor au fost exagerate, rezistența le-a fost denaturată ca fiind un atac, iar apărarea lor drept un asasinat. Totul a fost bine

în 1940–1941, toate știrile de presă apărute în “Notizie del Mondo”, parțial pe cele din “Diario Estero” și în cea mai mare parte pe acelea din “Gazzetta di Parma”.

⁴ Cu privire la situația presei aflate sub ghilotina cenzurii în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele două decenii ale celui următor, vezi Maurizio Isabella, *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America*, Hannah Barker, Simon Burrows, eds. (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 201–223.

⁵ Patrizia Delpiano, *Church and Censorship in Eighteenth-Century Italy. Governing Reading in the Age of Enlightenment* (Routledge: Routledge Research in Early Modern History, 2017).

⁶ Feneșan, “Provinzialnachrichten,” 152–153. La fel de tranșant este și ziarul “Prespurské Nowiny”, care afirmă următoarele în ediția sa din 1 ianuarie 1785: “Ceea ce scriu jurnaliștii provinciali despre această rebeliune a românilor este doar o legendă zămislită, plină de diverse povești false și caraghioase. Considerăm că este inutil să le comunicăm publicului, presupunând că nici a șasea parte despre răscoala românilor din acele povești nu se bazează pe adevăr, iar ceea ce ar părea în ele adevărat, fiind preluat în atâtea rânduri și adăugându-se probleme colaterale, se amestecă și își pierde sensul”, vezi *ibid.*, 153.

calculat, totul a fost bine însălat pentru a-i transforma în criminali și pentru a oferi o justificare acestor “nobili” iluștri care îi tiranizau și administrației care se preta la vexațiunile lor”.⁷ Toate aceste avertismente, rostite încă în timpul și la scurtă vreme după răscoala românească în legătură cu caracterul partizan, siluitor de adevăr, al știrilor de presă ne îndeamnă cu atât mai mult să le abordăm cu prudența necesară pe cele la care ne vom referi în continuare.

În 1716 a început să apară la Roma, în tipografia familiei Chracas, săptămânalul “Diario Ordinario d’Ungheria”, în care erau relatate evenimentele din războiul austro-turc aflat în curs desfășurare (1716–1718). Începând cu 12 octombrie 1718 publicația a luat numele de “Diario Ordinario” și s-a aflat sub direcțiunea fraților Giovanni Francesco și Luca Antonio Chracas (1716–1723). După moartea acestora, conducerea publicației a fost preluată de sora lor, Caterina Chracas, care a rămas în fruntea săptămânalului și a tipografiei până la moartea ei, în 1771. Neavând urmași, publicarea hebdomadarului a fost preluată de abații Vincenzo Giannini și Pietro Magnani împreună cu Gaetano Cavaletti și Giovanni de Angelis. Tipografia Chracas a fost cumpărată de Alessandro Burlini, iar după moartea acestuia a trecut în proprietatea lui Vincenzo Pilucchi. Grație privilegiului obținut de la papa Pius al VI-lea, acesta a menținut numele de *Stamperia Chracas* (Cracas de la sfârșitul secolului al XVIII-lea). Începând cu ianuarie 1775, publicația scoasă de Tipografia Chracas a început să apară în două fascicule distincte: “Diario Estero”, cu ediții în fiecare vineri din săptămână, cuprinzând știri externe și “Diario Ordinario”, cu ediții în fiecare sâmbătă din săptămână, cuprinzând știri din statul papal. Nu s-au păstrat informații despre tirajul celor două fascicule, dar se știe că erau vândute prin abonament, difuzarea lor bună datorându-se prețului modic al publicației.⁸ Din anul 1808 publicația a luat numele de “Diario di Roma”, sub care a continuat să apară până în 1848. În mod firesc, atât “Diario Ordinario” cât și “Diario Estero” erau supuse vigilentei cenzuri a autorităților de la Vatican, preocupate să permită doar apariția unor știri conforme cu viziunea și interesele Sfântului Scaun.⁹ Trebuie remarcat faptul că, cel puțin în ceea ce privește știrile referitoare la răscoala din Transilvania, aproape toate relatările din “Diario Estero” au

⁷ Ibid., 153–154.

⁸ Cu privire la periodicele tipărite în Tipografia Chracas, vezi Marina Formica, “Mutamenti politici e continuità redazionali: le gazette della stamperia Chracas,” în *Dall'erudizione alla politica. Giornali, giornalisti ed editori a Roma tra XVII e XVIII secolo*, a cura di M. Caffiero, G. Monsagrati (Milano: Edizioni Franco Angeli, 1997), 103–126 și Marina Formica, “Mutamenti politici e continuità editoriali: le gazette della tipografia Chracas,” în *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, fasc. 1 (1997), 103–126.

⁹ Vezi în acest sens Marina Formica, “L’information politique à Rome au XVIIe et au XVIIIe siècle,” în *Gazettes et information politique sous l’Ancien Régime*, Henri Duranton, Pierre Rétat, eds. (Saint-Étienne: Publications de l’Université de Saint-Étienne, 1999), 33–47.

fost preluate *tale-quala* din gazeta romană “Notizie del Mondo”¹⁰, aflată tot sub controlul Vaticanului. 11 din cele 12 știri publicate de “Diario Estero” despre răscoala lui Horea¹¹ provin de la Viena, în timp ce una are ca sursă Bratislava. Nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca unele relatări să provină din informațiile furnizate de cardinalul Giuseppe Garampi, arhiepiscop de Montefiascone, pe atunci nunțiu papal la Viena (1776–1785) și culese de acesta în mediile din capitala imperială.¹² Prima știre publicată de “Diario Estero” despre răscoala românească din Transilvania datează din 10 decembrie 1784, în vreme ce ultima este din 27 mai 1785. Vom mai remarca faptul că, în funcție de data știrilor primite de la Viena – acestea având, la rândul lor, surse din Transilvania sau Ungaria – au apărut, la intervale mai mari sau mai mici, relatări și în “Diario Estero”. În ceea ce privește conținutul știrilor, acestea ilustrează – lucru de altfel pe deplin de înțeles – punctul de vedere al autorităților și nobilimii din Transilvania, așa cum a fost transmis la Viena pe cale oficială sau prin scrisori particulare. Din relatări se poate sesiza cu ușurință nota de profundă ostilitate față de românii răsculați și lipsa de înțelegere a cauzelor care au determinat izbucnirea răscoalei. Sunt însă de-a dreptul surprinzătoare știrile referitoare la judecarea lui Horea și pedeapsa pe care urma să o primească, dilemă care va fi de altfel surprinsă și de ziarul “Bologna”. Astfel, în ediția din 18 februarie 1785, în “Diario Estero” (care prelua o informație de la Viena din 27 ianuarie 1785) se puteau citi următoarele: “Există însă mari îndoieli că [Horea] va fi condamnat la moarte, deoarece se știe că, atunci când a văzut că nu poate scăpa, Horea a scos de la piept mai multe documente și le-a aruncat în foc cât se poate de repede, ca acestea să fie distruse de flăcări¹³, asta în loc să se gândească la necazurile lui. Se mai știe, că a pus să i se transmită împăratului că *dorește să-i destăinuiască niște lucruri pentru care Maiestatea Sa îi va mulțumi cu siguranță* (subl. n.). Dacă așa ceva este adevărat, el ar putea evita pedeapsa cu moarte.” Pe de altă parte, “Diario Estero” își informa cititorii la 1 aprilie 1785 (preluând o știre din 26 februarie 1785 venită de la Bratislava, care avea ca sursă o scrisoare din Cluj din 27 ianuarie 1785), că “Horea ar fi cerut să fie judecat nu în conformitate cu legile țării, ci potrivit cu regulile dreptății”. Așa cum ne-au avertizat atât jurnaliștii din “Pressburger Nachrichten” și “Prespurské Nowiny” cât și Jean Pierre Brissot în broșura sa,

¹⁰ Cele 18 știri de acest fel apărute în “Notizie del Mondo” au fost publicate de Pascu, “Știri noi” și reluate în IRH, 189–195.

¹¹ Publicația se păstrează la Biblioteca Casanatense din Roma și am consultat-o pe internet la adresa <https://casanatense.contentdm.oclc.org/digital/collection/cracas>

¹² În IRH, 196–197 sunt reproduse doar trei știri din “Diario Estero”, preluate din Pascu, “Știri noi”.

¹³ Cu privire la pretinsa “arhivă” a lui Horea, vezi Ileana Bozac, “Arhiva lui Horea,” *Revista Arhivelor* IV, 2 (1961): 151–178.

relatările din “Diario Estero” au abundat în diferite știri false: că împăratul Iosif al II-lea i-ar fi convocat la Viena pe guvernatorul Brukenthal și pe generalul-comandant Preiss pentru a justifica neglijența lor care ar fi dus la izbucnirea răscoalei românești (ediția din 17 decembrie 1784); că Horea ar fi fost ucis în cursul unei ciocniri cu trupele imperiale (ediția din 7 ianuarie 1785). Culmea știrilor false o reprezintă însă relatarea în ediția din 18 martie 1785 al “Diario Estero” (preluată după o informare de la Viena din 22 februarie 1785), potrivit căreia în capitala imperială ar fi venit cinci țărani români din Transilvania, care ascundeau sub mantalele lor pistoale și cuțite. Prinși de Poliție și dovediți că folosiseră pașapoarte false pentru a ajunge la Viena, cei cinci români, aruncați în închisoare, ar fi declarat că veniseră pentru a-i dezvălui împăratului “un mare secret”. De aici, orice cititor mai perspicace putea face legătura cu declarația lui Horea (reprodusă în ediția din 18 februarie 1785 al “Diario Estero”), că dorea să-i destăinuiască împăratului lucruri pentru care “îi va mulțumi cu siguranță”.

Un alt ziar de pe teritoriul statului papal care a prezentat știri despre răscoala românească din Transilvania a fost “Bologna”.¹⁴ Această publicație se numără printre cele mai vechi periodice de pe teritoriul Italiei; a apărut din 1642 până în 1787.¹⁵ Cu o apariție săptămânală, “Bologna” a publicat, în fiecare săptămână, cu o singură întrerupere, 13 relatări foarte consistente despre răscoala românească din Transilvania.¹⁶ Prima știre a apărut în ediția din 22 decembrie 1784, în timp ce ultima datează din 30 martie 1785. În cazul a zece relatări de presă sursa au reprezentat-o diferite informări venite de la Viena, în vreme ce alte trei știri s-au întemeiat pe informații primite de la Veneția (desigur și acestea pe filieră vineză). Este de remarcat faptul că, în trei cazuri ziarul “Bologna” a folosit la redactarea știrii despre răscoală două informații din surse diferite pe care le-a primit de la Viena și Veneția. Spre deosebire de “Diario Estero”, în ziarul bolognez au apărut mai multe informații despre numărul românilor răsculați: între 8.000 și 12.000, cifre pe care le socotim destul de aproape de realitate. În același timp, ziarul “Bologna”, chiar dacă apărea pe teritoriul statului papal, le-a oferit cititorilor săi posibilitatea de a discerne atât cauzele cât și obiectivele răscoalei

¹⁴ Bologna, locul de apariție al ziarului, era capitala provinciei Emilia-Romagna. Aceasta fusese incorporată în 1506 de statul papal din care a făcut parte până în 1796, când Napoleon Bonaparte a inclus-o în Republica Cisalpină.

¹⁵ Cu privire la istoria jurnalismului la Bologna, vezi *Antologia del giornalismo bolognese (1700–1900)*, a cura di Francesco Nicita, con scritti di Bruno Biancini, Franco Cristofori, Francesco Nicita (Bologna: Nicita House Edizioni, 2016); vezi și Giancarlo Roversi, “Il giornalismo a Bologna dagli esordi al 1796,” în *Storia del giornalismo in Emilia-Romagna e a Pesaro dagli albori al primo Novecento*, ed. Giancarlo Roversi (Casalecchio di Reno, Bologna: Edizioni Grafis, 1992).

¹⁶ Publicația se păstrează la Biblioteca dell'Archiginnasio din Bologna și am consultat-o pe internet la adresa: <https://badigit.comune.bologna.it/Gazzette/gazzettedefault.asp>

românești din Transilvania. Astfel, în ediția din 22 decembrie 1784, referindu-se la trimiterea Comisiei de anchetă Jankovics – Papilla de către împăratul Iosif al II-lea, ziarul “Bologna” scria că aceasta urma să cerceteze răscoala pornită de români “împotriva funcționarilor lor și a nobililor”. Cea mai edificatoare relatare a ziarului bolognez în legătură cu originea răscoalei se află însă în ediția din 11 ianuarie 1785 (preluând o știre de la Veneția din 8 ianuarie 1785). Amintind de întâlnirea din 12 noiembrie 1784, care a avut loc la Tibru, între locotenent-colonelul Schulz și Cloșca, “Bologna” își informa cititorii că fruntașul românilor răsculați i-ar fi făcut ofițerului imperial următoarea declarație revelatoare: “Domnul meu, să nu credeți cumva că am pornit fără motiv pe această cale tristă. Nevoile cele mai apăsătoare ne-au silit la asta. Iată copii autentice ale mai multor porunci regale date în favoarea noastră, care au rămas fără să fi fost puse în aplicare. Toate cererile noastre în această privință au fost fără de folos sau trimise întotdeauna înapoi fără să fim vreodată ascultați. De aceea, *pentru a scutura jugul atât de nesuferit al robiei* (subl. n.), am hotărât să ne răzbunăm. Știm, că pasul nostru va fi mult dezaprobat, dar sperăm în același timp că va fi de folos la cercetarea comportamentului acelora care ne-au oprimat cu atâta cruzime. În orice caz, preferăm moartea unei vieți care este atât de apăsătoare. Vom muri fericiți dacă pilda noastră le va asigura urmașilor noștri drepturile omeniei și îi va da statului supuși ascultători și mulțumiți.” În același timp, ziarul bolognez a menționat și cererile pe care răsculații români doreau să fie prezentate de locotenent-colonelul Schulz autorităților transilvănene: amnistia generală, cercetarea nepărtinitoare a plângerilor pe care le înaintaseră și diminuarea obligațiilor față de stăpânii de pământ în conformitate cu prevederile “patentelor regale”. Dacă multe dintre informațiile prezentate de ziarul “Bologna” despre răscoala din Transilvania se situează într-o marjă de eroare rezonabilă și explicabilă, altele, destul de numeroase, sunt simple zvonuri sau de-a dreptul știri false. Iată câteva dintre acestea. În ediția sa din 29 decembrie 1784 “Bologna” susține că Horea, “după ce a scăpat din închisoare [sic!], a făcut poporul să creadă că este autorizat printr-un ordin expres al împăratului să omoare toată nobilimea din Transilvania”. Tot acolo, ziarul bolognez pretinde că nu Horea, ci enigmaticul conte Salis ar fi conducătorul real al răsculaților români. Despre acest personaj de-a dreptul fantomatic din mitologia răscoalei, “Bologna” avea să susțină în ediția sa din 25 ianuarie 1785, că acesta ar fi fugit din Transilvania luând cu sine 300.000 de florini [sic!] de la minele imperiale. Tot acestui domeniu al *fake news* îi aparține informația apărută la 18 ianuarie 1785, că răsculaților “li s-au alăturat turci și unguri”, o știre vehiculată de altfel și în documentele oficiale și deopotrivă în scrisorile particulare din acea vreme. Dacă această informație avea un oarecare temei în temerile oficialității habsburgice față de un ipotetic ajutor pe care l-ar fi putut primi răsculații de la sud de Carpați, din Țara Românească aflată

sub suzeranitatea otomană, în schimb zvonurile pe care “Bologna” le-a publicat în legătură cu Horea sunt de-a dreptul din domeniul fanteziei, fiind stimulate, fără îndoială, de evenimentul care a cutremurat lumea de atunci a Transilvaniei. Bunăoară, în ediția din 25 ianuarie 1785 “Bologna” afirmă că Horea însuși s-ar fi arătat gata să-i plătească 600 de țechini (florini) aceuia care l-ar fi prins, aceasta – explică ziarul bolognez – pentru a-și spori numărul de aderenți. Tot despre Horea mai pretindea “Bologna” în ediția sa din 8 martie 1785, că l-ar fi însărcinat pe unul dintre oamenii săi de credință să-l împuște cu un pistol dacă ar fi fost în pericol să fie prins. Numai că, de teamă, acesta nu avusese curajul să o facă. Drept urmare, Horea a fost prins și, așa cum scria “Bologna” în ediția sa din 15 februarie 1785, în momentul capturării asupra sa au fost găsiți 3.000 de florini în monede, lanțuri de aur și bijuterii, precum și un sigiliu cu legenda HORA, REX DACIAE. Pe de altă parte, preluând zvonurile care circulau, “Bologna” pretindea în ediția sa din 15 martie 1785, că procesul lui Horea părea să se tragă în lungime și că va trece încă un anumit timp până să se pronunțe sentința. În acest context, dând curs informațiilor obținute de la Viena, “Bologna” a afirmat în ediția sa din 22 martie 1786, că Horea nu va fi condamnat la moarte ci la muncă pe galerele imperiale de pe Dunăre. În fine, se mai cuvine menționat faptul că, în funcție de știrile pe care le-a primit de la Viena, “Bologna” și-a informat cititorii cu privire la pierderile produse de răscoală în Transilvania. În ediția din 22 februarie 1785 ziarul bolognez susținea că numai în comitatul Hunedoara răsculații români incendiaseră 62 de sate și 132 de curii nobiliare, cifre de altfel foarte apropiate de realitate. Pe de altă parte, “Bologna” evalua, în ediția sa din 22 martie 1785, pierderile de vieți omenești în cursul răscoalei la 3 ofițeri și 25 de soldați, la peste 200 de nobili și la cel puțin 1.500 de răsculați morți sau executați – cifre în mare parte corecte.

La Mantova¹⁷ a început să apară în 1664 săptămânalul “Gazzetta di Mantova”.¹⁸ În prima jumătate a secolului al XVIII-lea tipografia și ziarul s-au aflat sub conducerea lui Alberto Pazzoni, fiind continuate apoi de moștenitorii săi.¹⁹ Chiar dacă Mantova a beneficiat de un anumit statut de autonomie în cadrul Lombardiei austriece, totuși “Gazzetta di Mantova” n-a putut trece peste

¹⁷ În 1708, în urma păcii de la Utrecht, ducatul Mantova a fost ocupat de Imperiul habsburgic și unit cu fostul ducat Milano (aflat deja sub stăpânire imperială) în așa-numita Lombardie austriacă. În pofida politicii habsburgice de centralizare, ducatul Mantova și-a păstrat o autonomie limitată (de ex. magistrați proprii), teritoriul mantovan avându-și propriul locotenent-viceregovernator și un președinte. Pentru istoria Mantovei, vezi, Guido Vigna, *Storia di Mantova* (Milano: Camunia editrice srl, 1989).

¹⁸ Cu privire la istoria acestui periodic, vezi Giuseppe Amadei, *Il giornale dei mantovani. Storia Gazzetta di Mantova* (Mantova: Edizioni Citem, 1976).

¹⁹ Giancarlo Ciaramelli, Cesare Guerra, *Tipografi, editori e librai mantovani dell'Ottocento* (Milano: Edizioni Franco Angeli, 2005), 45–46.

restricțiile impuse de cenzura habsburgică. Drept urmare, și cele cinci știri pe care le-a publicat despre răscoala românească din Transilvania – prima din data de 21 ianuarie 1785, ultima din 25 martie 1785 (toate provenind din sursă vie-neză) – nu i-au prilejuit hebdomadărului mantovan exprimarea vreunei opinii independente.²⁰ El reproduce fără comentarii ceea ce îi parvenea din capitala imperială. Vom remarca faptul că, în deplină concordanță cu “Diario Estero” și cu “Bologna”, și în hebdomadărul mantovan Horea este calificat drept “amăgitorul” (*seduttore*) al românilor răsculați din Transilvania, că știrile referitoare la răscoală sunt seci, fără a se referi însă în mod stăruitor la excesele comise în timpul acesteia. Credem că numărul mic de știri despre răscoala românească în “Gazzetta di Mantova” se datorește, pe de o parte, interesului mai mare al cititorilor pentru alte subiecte din actualitate, de pildă războiul din Țările de Jos, pe de altă parte, poate, numărului de publicații importante accesibile la Mantova care să relateze despre evenimentele din Transilvania.

În încheiere publicăm, ca o întregire la cele patru relatări de presă (din 4, 11, 25 februarie și 1 aprilie 1785) din “Gazzetta di Parma”, cunoscute deja istoriografiei răscoalei lui Horea²¹, încă două știri ale aceluiași hebdomadăr, cele din 11 și 18 martie 1785.²² Avem deplina convingere că digitizarea acce-lerată a publicațiilor periodice vechi păstrate în biblioteci și arhive din Europa și America de Nord îi vor înlesni istoricului un acces cât se poate de facil și deo-potrivă util pentru a explora în continuare ecoul de care s-a bucurat răscoala românească din 1784 în lumea europeană.

²⁰ Publicația se păstrează la Biblioteca Teresiana din Mantova și am consultat-o pe internet la adresa https://digilib.bibliotecateresiana.it/sfoglia_periodico2.php?tG=GAZZETTA%DI%20MANTOVA

²¹ Pascu, “Știri noi” cu reluarea în *IRH*, 198–199.

²² Publicația se păstrează la Biblioteca Nazionale Centrale din Roma și am consultat-o pe internet la adresa digital.bnc.roma.it/tecadigitale/giornale/BVE0697101

1 “Diario Estero”, nr. 1037 din 10 decembrie 1784, p. 22–23.

Vienna, 15 Novembre. Le nuove della Transilvania sono, che que’ contadini si dimostrano coi fatti renitenti agli ordini dati per la numerazione delle anime per esser loro stati da gente facinorosa o sciocca male interpretata mente sovrana, che non altro vuole che il miglior bene de’ suoi sudditi. La numerazione delle anime nel Regno d’Ungheria e Province annesse fu incominciata nel di 20 del corrente mese nella maggior parte dei Comitati, principiandosi dai luoghi capitali di essi Comitati e dalle libere Città Regie.

Nel Bannato poi, tutto all’opposto, si sente essersi sollevati quei rozzi Vallacchi ed aver giurato di volere essere tutti soldati regi e niente altro desiderare che di servire Sua Maestà ec.

Traducere

Viena, 15 noiembrie [1784]. Noutățile din Transilvania sunt, că țăranii se manifestă prin acțiuni de împotriviare la ordinele date pentru numărarea sufletelor, deoarece oameni ticăloși sau fără de minte i-au făcut să priceapă greșit intenția suveranului, care nu dorește nimic altceva decât binele supușilor săi. Numărarea sufletelor a început în regatul Ungariei și în provinciile care țin de acesta în ziua de 20 ale lunii curente [octombrie] în cele mai multe comitate, începând cu localitățile mari din comitat, și în orașele libere regești.

În schimb în Banat s-a aflat că s-ar fi răsculat românii neciopliți și ar fi jurat că vor să fie cu toții soldați ai regelui și nu doresc nimic altceva decât să o slujească pe Maiestatea Sa etc.

2 “Diario Estero”, nr. 1039 din 17 decembrie 1784, p. 22.

Vienna, 25 Novembre. [...] Dalle ultime lettere della Transilvania si è inteso come la sollevazione dei Vallacchi sembra andarsi mitigando. Devono però per ordine di Sua Maestà venire in questa Capitale il Governatore Barone de Brukenenthal e il Barone de Preiss, generale delle armi in quella Provincia, per render conto della loro negligenza.

Il capo de’ sollevati, nominato Conte di Sales, si sente essere un vagabondo che è stato soldato, ma sempre intollerante. Per ordine sovrano è stata intanto posta la taglia di 400 zecchini alla sua testa e, se vien preso vivo, una ricompensa di 1.000 zecchini.

Traducere

Viena, 25 noiembrie [1784]. [...] Din ultimele scrisori venite din Transilvania s-a aflat că răscoala românilor pare să se potolească. Cu toate acestea, din ordinul Maiestății Sale, guvernatorul baron von Brukenenthal și baronul von Preiss, generalul trupelor din provincie, trebuie să vină în această capitală [Viena] pentru a da seama cu privire la neglijența lor.

S-a aflat că în fruntea răsculaților s-ar afla un anume conte von Salis, un

hoinar, care a fost soldat, dar întotdeauna nedisciplinat. Din ordinul suveranului, pe capul acestuia s-a pus o recompensă de 400 de țechini, iar dacă va fi prins viu răsplata este de 1.000 de țechini.

3 “Diario Estero”, nr. 1043 din 31 decembrie 1784, p. 22–23.

Vienna, 9 Dicembre. [...] La sollevazione nella Transilvania si è grandemente diminuita. Un corpo di circa 600 nobili armati a cavallo, per loro difesa e per sostenere i dritti cesarei, ed accompagnati da' loro cacciatori, ha preso certe bocche di valloni, dove il capo de' sollevati si era ritirato con gran numero di Vallacchi in orride boscaglie. Si è pure messa sotto le armi la nazione Sassone, e col' aiuto militare si crede che sicuramente si estinguerà nei boschi simil gente facinorosa.

Traducere

Vienna, 9 decembrie [1784]. Răscoala din Transilvania s-a redus foarte mult. Pentru a se apăra și pentru a susține drepturile imperiale, s-a format un corp de circa 600 de nobili călare înarmați, care sunt însoțiți de slujitorii lor. Au ocupat diferite intrări în munți, unde se retrăsese, în niște desigururi sălbatice, conducătorul răsculaților cu un număr mare de români. Și națiunea săsească a luat armele și se crede că, cu ajutorul armatei, oamenii ticăloși de acest fel vor fi stârpiți cu siguranță prin păduri.

4 “Diario Estero”, nr. 1045 din 7 ianuarie 1785, p. 18–20.

Vienna, 16 Dicembre. Sebbene le truppe imperiali abbiano fermato nella Transilvania i progressi della sollevazione dei Vallacchi mediante le provide misure prese dal regio commissario Conte Jankovics, ciò non ostante un grosso corpo di essi trovasi attruppato con i suoi caporioni fra inaccessibili montagne, ove si nutrisce delle tante vettovaglie predate nelle passate scorrerie. Viene scritto per altro da Hermanstadt, che Horia, capo primario de' sediziosi, sia rimasto ucciso in un combattimento avuto colle truppe imperiali. I nobili Transilvani ed Ungheri, che per loro difesa si erano messi in arme e commettevano disordini e crudeltà, hanno avuto ordine di disarmarsi, essendo sufficienti ad acquietare le insorte turbolenze i Reggimenti Austriaci colà adunati. Si sono distinti in quella occasione gli usseri del Reggimento Alessandro Toscana, ed un picchetto di dieci di essi, avendo dovuto difendersi da una truppa di circa 100 Vallacchi, prese l'audace partito di vendere care le loro vite, onde spronandovi dentro i cavalli e menando di sciabola, uccisero più di 40 Vallacchi e ne condussero 22 prigionieri disarmati. Altro picchetto di 12 usseri del medesimo Reggimento, andando con il loro sargente per foraggi, fu circondato da altri 100 Vallacchi, ma la mortalità in quello incontro fu grande nei Vallacchi e molti ancora ne perirono degli usseri.

Traducere

Viena, 16 decembrie [1784]. Chiar dacă trupele imperiale au oprit în Transilvania avansarea răscoalei românilor datorită măsurilor înțelepte luate de comisarul regal contele Jankovics, totuși, în pofida acestora, un grup mare de răsculați se găsește adunat împreună cu căpeteniile lui în munții inaccesibili. Acolo se hrănește cu alimentele numeroase pe care le-a prădat în timpul jafurilor comise mai înainte. Pe de altă parte, de la Sibiu se scrie că Horea, conducătorul principal al răsculaților, ar fi fost ucis într-o luptă cu trupele imperiale. Nobilii transilvăneni și cei unguri, care au luat armele pentru a se apăra și au comis dezordini și cruzimi, au primit ordin să depună armele, deoarece regimentele austriece aflate acolo ar fi suficiente pentru potolirea tulburărilor cauzate de răsculați. Cu acest prilej s-au remarcat husarii din regimentul Alessandro Toscana. Un pichet de zece oameni din acest regiment, a fost nevoit să se apere împotriva unei cete de circa 100 de români și a avut curajul deosebit să-și vândă scump pielea. Astfel, au dat pinteni cailor și, folosind săbiile, au ucis mai mult de 40 de români, luând cu sine 22 de prizonieri dezarmați. Un alt pichet de 12 husari din același regiment, pornit cu sergentul său după furaje, a fost înconjurat de alți 100 de români. În acea ciocnire au murit mulți români, dar la fel de mulți au pierit dintre husari.

5 “Diario Estero”, nr. 1049 din 21 ianuarie 1785, p. 19.

Vienna, 1. Gennajo. [...] Sebbene le truppe imperiali abbiano fermato nella Transilvania i progressi della sollevazione dei Vallacchi mediante le provide misure prese dal regio commissario Conte Jankovics, ciò non ostante un grosso corpo di essi trovasi attruppato con i suoi caporioni fra in(ac)cessibili montagne, ove si nutrisce delle tante vettovaglie predate nelle passate scorrerie. Viene scritto per altro da Hermanstadt, che Horia, capo primario de’ sediziosi sia rimasto ucciso in un combattimento avuto colle truppe imperiali. I nobili Transilvani ed Ungheri, che per loro difesa si erano messi in arme, hanno avuto ordine di disarmarsi, essendo sufficienti ad acquistare le insorte turbolenze i Reggimenti Austriaci colà adunati. [...]

Traducere

Viena, 1 ianuarie [1785]. [...] Chiar dacă trupele imperiale au oprit în Transilvania avansarea răscoalei românilor datorită măsurilor înțelepte luate de comisarul regal contele Jankovics, totuși, în pofida acestora, un grup mare de răsculați se află adunat împreună cu căpeteniile lui în munții inaccesibili. Acolo se hrănește cu alimentele numeroase pe care le-a prădat în timpul jafurilor comise mai înainte. Pe de altă parte, de la Sibiu se scrie că Horea, conducătorul principal al răsculaților, ar fi fost ucis într-o luptă cu trupele imperiale. Nobilii transilvăneni și cei unguri, care au luat armele pentru a se apăra, au primit ordin

să depună armele, deoarece regimentele austriece aflate acolo ar fi suficiente pentru potolirea tulburărilor cauzate de răsculați. [...]

6 “Diario Estero”, nr. 1057 din 18 februarie 1785, p. 23–24.

Vienna, 27 Gennajo. [...] I due capi de’ ribelli Vallacchi, Horja e Gloska, sono come se scrisse nelle carceri di Carlsb(u)rg, ma qui si dubita molto se verran fatti morire, poichè si sa che l’Horja nell’atto che vide di non poter scappare, tirò dal seno alcune carte e le gettò nel fuoco con maggiore impegno che le medesime fossero divorate dalle fiamme, che di pensare alla sua disgra(t)ia. In seguito poi si sa ancora, che esso ha fatto dire all’Imperatore avere cose da rivelargli, per cui la Maestà Sua gli sarebbe certamente grata, e perciò, se questo è vero, potrà così scansarre la morte. [...]

Traducere

Viena, 27 ianuarie [1785]. [...] După cum se scrie, Horea și Cloșca, cei doi capi ai răsculaților români, sunt în închisoare la Alba Iulia. Există însă mari îndoieli că va fi condamnat la moarte, deoarece se știe că, atunci când a văzut că nu poate scăpa, Horea a scos de la piept mai multe documente și le-a aruncat în foc cât se poate de repede, ca acestea să fie distruse de flăcări, asta în loc să se gândească la necazurile lui. Se mai știe, că a pus să i se transmită împăratului, că dorește să-i destăinuiească niște lucruri pentru care Maiestatea Sa îi va mulțumi cu siguranță. Dacă așa ceva este adevărat, el ar putea ocoli [pedeapsa cu] moartea. [...]

7 “Diario Estero”, nr. 1059 din 25 februarie 1785, p. 21.

Vienna, 3 febbrajo. [...] Viene scritto dalla Transilvania, che ora regni tra que’ Vallacchi la maggiore tranquillità e pentimento degli eccessi commessi. Il Generale Comando di quella Provincia sta formando il processo al capo ribelle Horia e dee investigare se siavi chi occultamente possa aver avuta parte alla sollevazione. Frattanto Sua Maestà l’Imperatore ha voluto che siano distribuiti 600 zecchini ai 7 contadini che hanno molto cooperato all’arresto del seduttore. Il vescovo di Arad, il quale ha pur giovato moltissimo a richiamare all’ubbidienza i ribelli, è stato generosamente regalato e così pure i soldati hanno ricevuti dei promossi e vari uf(f)iziali sono stati. [...]

Traducere

Viena, 3 februarie [1785]. [...] Din Transilvania se scrie că acolo domnește în prezent liniștea cea mai deplină în rândul românilor, precum și căința față de excesele comise. Comandamentul General din acea provincie organizează procesul lui Horea, căpetenia răsculaților, și a pus să se cerceteze dacă la răscoală ar mai fi luat parte cineva în mod ocult. Între timp, Maiestatea Sa Împăratul a poruncit să li se dea 600 de țechini celor șapte țărani care au cooperat mult la

prinderea amăgitorului. Episcopul Aradului¹, care a ajutat cât se poate de mult la readucerea răsculaților la ascultare, a fost răsplătit cu generozitate; la fel și soldații au fost gratificați și mai mulți ofițeri au fost avansați. [...]

¹ Petru Petrovici, episcopul ortodox al Aradului (1783–1786).

8 “Diario Estero”, nr. 1065 din 18 martie 1785, p. 17–19.

Vienna, 21 Febbrajo. [...] Martedì mattina si videro andar girando per la città 5 contadini Vallacchi con pistole e coltelli sotto il giubbone. Onde dalle guardie della Polizia vennero indirizzati alla Cancelleria Ungarica Transilvania per far certificare i loro passaporti, i quali si trovarono essere contrafatti e falsi (essi però non sanno nè leggere, nè scrivere). Volevano andare (dicevan’ essi) dall’Imperatore per rivelargli un gran segreto, ma in quella vece furono mandati all’Uffizio Capitanale della Polizia, ove trovando preparato buon numero di guardie, furono con molta fatica incatenati e condotti nelle carcere, dove ora vengono esaminati.

Sentesi da Munkacs in data de 15 corrente, che essendosi sedati i tumulti dei ribelli Vallacchi, le regie truppe adoperate in tal occasione se ne ritornavano alle loro stazioni, che i corazzieri del Reggimento Trautmannsdorf passando per Magyar Egres si avvicinevano ad Hunyad, luogo di loro quartiere, e finalmente che il Barone Kempff nel giorno 10 di detto mese era col terzo battaglione del Reggimento Francesco Giulay partito dalla detta terra di Munkacs per la Transilvania, dove sarà impiegato per la conservazione della ristabilita tranquillità di quella Provincia.

Traducere

Viena, 21 februarie [1785]. [...] Marți de dimineață (15 februarie 1785 – n. n.) au fost văzuți plimbându-se prin oraș (Viena – n. n.) cinci țărani români cu pistoale și cuțite ascunse sub mantale. Au fost îndrumați de sergenții de poliție spre Cancelaria [Aulică] Ungaro-Transilvăneană pentru a le fi certificate pașapoartele. Acestea s-au dovedit a fi contrafăcute și false (țăranii nu știu de altfel nici să citească, nici să scrie). Ei voiau să se ducă (așa cum ziceau) la împărat, pentru a-i dezvălui un mare secret. Au fost în schimb trimiși la Comandamentul de Poliție al Capitalei. Acolo îi aștepta un număr mare de gardieni, care i-au pus în lanțuri cu mare greutate și i-au dus la închisoare, unde vor fi cercetați.

De la Munkacs s-a aflat din data de 15 luna curentă [februarie] că, deoarece s-a liniștit tulburarea produsă de răsculații români, trupele regale folosite cu acest prilej se întorc în garnizoanele lor, că cuirasierii din regimentul Trautmannsdorf au trecut prin Agriș aflat în vecinătate de Hunedoara, localitatea lor de garnizoană, în fine, că în ziua de 10 a zisei luni a plecat din zisul Munkacs spre Transilvania baronul Kempff cu al treilea batalion din regimentul Francisc Gyulai. Acolo va fi folosit la păstrarea liniștii care a fost restabilită în acea provincie.

9 “Diario Estero”, nr. 1065 din 18 martie 1785, p. 19.

Vienna, 24 Febbrajo. [...] E qui giunto alla Corte, che nella Transilvania sia recentemente riuscito di prendere un terzo capo di sedizione, cognato dal Gloska, per nome Krisan Gyoers (Giorgio Croce), il quale si trova ora pure rinchiuso nelle prigioni di Carlsburg.

Traducere

Viena, 24 februarie [1785]. [...] La Curtea de aici s-a primit știrea că în Transilvania s-a reușit de curând prinderea unei a treia căpetenii a răscoalei numite Gheorghe Crișan (Giorgio Croce). Acesta este în prezent închis și el în închisoarea de la Alba Iulia.

10 “Diario Estero”, nr. 1069 din 1 aprilie 1785, p. 23–24.

Presburgo, 26 Febbrajo. Si rileva da una lettera di Clausenburgh de' 27 Gennajo che il ribelle Horja abbia domandato che gli sia fatto il processo non in conformità delle leggi del paese, ma secondo le regole di giustizia. La Deputazione Imperiale essendo passata ad esaminarlo non ha rilevato, a quello che sentesi, cose di gran conseguenza nei due primi costituiti, cosicchè fino ad ora nulla v'ha di deciso sulla sua sorte. Ora tutto è tranquillo tra i Vallacchi e le truppe sono ritornate ai loro quartieri. Niun Vallacco ardisce stare una notte in Clausenburgh senza un' espressa permissione. Verranno distrutte tutte le loro capanne sulle montagne vicine, e da quà innanzi non potranno avere altro alloggio che nei villaggi. La nobiltà Transilvana si è formata tra essa una Milizia nazionale, che ha il suo capo e gli altri gradi in ordine militare, per mettersi al coperto da ogni insulto e conservare la ristabilita tranquillità.

Traducere

Bratislava, 26 februarie [1785]. Aflăm dintr-o scrisoare din Cluj din 27 ianuarie, că răsculatul Horea ar fi cerut să fie judecat nu conform cu legile țării ci potrivit cu regulile dreptății. După ce deputăția imperială¹ a început să-l interogheze, n-a aflat lucruri de mare importanță – așa cum se zvonește – după primele două audieri, așa că până acum n-a fost luată nicio hotărâre cu privire la soarta sa. În prezent, printre români este liniște peste tot, iar trupele se întorc în garnizoanele lor. Niciun român nu îndrăznește să rămână la Cluj peste noapte fără să aibă un permis special. Toate colibele lor aflate în munții învecinați vor fi distruse, iar de acum înainte [românii] nu vor mai putea locui decât în sate. Nobilimea transilvăneană a format din rândurile ei o miliție națională. Aceasta își are căpetenia proprie și alte grade potrivit cu rânduiala militară, pentru a se apăra de orice atac și pentru a păstra liniștea care a fost restabilită.

¹ Este vorba de Comisia de anchetă condusă de contele Anton Jankovics și de generalul Pavel Papilla.

11 “Diario Estero”, nr. 1081 din 13 mai 1785, p. 19–20.

Vienna, 18 Aprile. [...] Il Barone Vasselin, possessore di molti beni in Transilvania, è stato ultimamente trasportato in perpetuo arresto nella fortezza di Kufstein nel Tirolo. Il suo delitto è di aver trattati i suoi sudditi Vallacchi con enormi crudeltà e avere per ciò indirettamente cagionata la ribellione dei medesimi.

Traducere

Viena, 18 aprilie 1785]. [...] Baronul Wesselényi, care stăpânește multe bunuri în Transilvania, a fost dus recent pentru un arest definitiv în cetatea Kufstein din Tirol. Delictul său este că i-a tratat pe supușii săi români cu o cruzime nemăsurată și a pricinuit astfel, în mod indirect, răscoala acestora.

12 “Diario Estero”, nr. 1085 din 27 mai 1785, p. 21–22.

Vienna, 5 Maggio. [...] I Vallacchi più colpevoli, in numero di 150, hanno tutti subito la pena dovuta ai loro misfatti. Nessuno però è stato punito di morte dopo l'esecuzione dei loro capi. A vari sonosi date trenta fino a cento bastonate, e poi furono messi in libertà, ma altri poi vennero condannati a tre, cinque e dieci anni di prigionia. Non ostante che la tranquillità sia pienamente ristabilita colà, pure il Reggimento di cavalleria formatosi dai nobili della Transilvania è restato non solamente fino adesso in piedi, ma si è aumentato considerabilmente, e però è stato ordinato a quel General Comando di far uso della forza qualora quel Reggimento non volesse disciogliersi spontaneamente.

Fu arrestato nella Transilvania un quarto capo de' ribelli, denominato Pietro Postch. Il Greco che lo ha consegnato, ottenne da S. M. I. e R. 100 zecchini ed una pensione di 200 fiorini all'anno.

Traducere

Viena, 5 mai [1785]. [...] Românii cei mai vinovați, 150 la număr, au primit cu toții pedeapsa meritată pentru fărâdelegile lor. Totuși, după ce conducătorii lor au fost executați, niciunul n-a fost condamnat la moarte. Mulți au fost pedepsiți cu 30 până la 100 de bastoane bătaie, apoi au fost puși în libertate. Alții au fost condamnați la trei, cinci și zece ani de închisoare. În pofida faptului că liniștea a fost restabilită pe deplin, regimentul de cavalerie format de nobili din Transilvania nu numai că a rămas activ până acum, ci a și sporit în mod considerabil. Cu toate acestea Comandamentului General de acolo [din Transilvania] i s-a ordonat să facă uz de forță dacă acel regiment nu va accepta să se dizolve de bună voie. În Transilvania a fost arestată o a patra căpetenie a răsculaților, Petru Baciuc cu numele. Grecul care l-a predat primește de la Maiestatea Sa Imperială și Regală 100 de țechini și o pensie de 200 de florini pe an.

13 “Bologna”, nr. 51 din 22 decembrie 1784, p. 4.

Di Vienna, 10 Dicembre. [...] Essendosi ricevute ulteriori notizie dalla Transilvania, si rileva che più di mille de' sediziosi, fra i quali qualche nobili ancora, hanno perduta la vita e trentasei villaggi sono rimasti inceneriti. Le sagge providenze prese dal tenente-maresciallo di campo Fabris, subentrato al posto del general di artiglieria barone de Preiss, al quale S. M. I. ha data l'acquiescenza, hanno spento il fuoco della sedizione. Il conte de Jankovics ed il generale Papilla sono stati inviati da S. M. a prendere esatta informazione de' delitti di cotesti sediziosi, che principiarono ad ammuntnarsi fino dal primo di Novembre p. p. contro i loro giurisdicenti e contro la nobiltà, ed è stata conferita loro la plenipotenza in tutto ciò che sia confacente a render durevole la tranquillità, il buon ordine e la pubblica sicurezza nel comitato di Huniad nella Transilvania suddetta, su i confini del Bannato di Temeswar, dove i sediziosi sforzati s'erano di turbarla. Si distruggono pure tutte le truppe di ladroni, che abitano le montagne di Lagosch e di Caransebesch. Inoltre sono stati inviati in molti villaggi degli ecclesiastici dotti per addolcire li costumi di quel popolo feroce, che per la maggior parte non ha principi di religione, nè di umanità. Quasi tutti quelli banditi sono Valachi o Turchi e sono tanti induriti, chei li castighi li più rigorosi non fanno in essi alcuna impressione.

Traducere

De la Viena, 10 decembrie [1784]. [...] Potrivit cu ultimele știri primite din Transilvania, mai mult de o mie de răsculați, între aceștia chiar și câțiva nobili, și-au pierdut viața, iar treizeci și șase de sate au fost incendiate. Măsurile înțelepte luate de feldmareșalul-locotenent Fabris, care l-a înlocuit din funcție pe generalul de artilerie baron von Preiss, pe care Maiestatea Sa Imperială l-a scos la pensie, au stins flăcările rășcoalei. Contele de Jankovics și generalul Papilla au fost trimiși de Maiestatea Sa să strângă informații exacte despre delictele comise de răzvrătiți, care au început să se rășcoale încă de la 1 noiembrie a. c. împotriva funcționarilor lor și a nobilimii. Li s-a dat deplină putere să întreprindă tot ceea ce ar fi potrivit pentru restabilirea liniștii, bunei rânduieli și siguranței publice în comitatul Hunedoara din Transilvania, precum și la granița cu Banatul Timișoarei, spre care răsculații presați se îndreaptă cu intenția de a-l tulbura. De asemenea, au fost stârpitate toate cetele de lotri aflate în munții de la Lugoj și Caransebeș. În afară de asta, în multe sate au fost trimiși preoți pregătiți pentru a îmblânzi moravurile acelor oameni sălbatici care, în cea mai mare parte, n-au vreo noțiune despre religie și nici despre omenie. Aproape toți acești lotri români sau turci s-au înăsprit așa de mult, că nici pedepsele cele mai aspre nu-i mai sperie.

14 “Bologna”, nr. 52 din 29 decembrie 1784, p. 3–4.

Vienna, 14 Dicembre. [...] La ribellione all’incontro della Transilvania va ognora più cessando, avendo una gran parte de’sediziosi deposte le armi. Ciò non ostante, si è rotta ogni comunicazione tra quelli di Transilvania e nel Bannato di Temiswar.

Venezia, 25 Dicembre. [...] Scrivono da Coloswar nella Transilvania in data delli 26 Novembre quanto segue: Dacchè li Valacchi incominciarono ad ammutinarsi, la nostra città (in cui sogliono convocarsi gli Stati della Provincia) e soprattutto le circonvicinanze di Carlsburgo e di Deva si trovano nella maggiore costernazione. Sono già alcuni mesi che 8 m. di questi sciagurati s’erano proposti di più non dare il tributo di lavoro a loro signori, dicendo che volevano entrare al servizio dell’Imperatore ed essere trattati come li Siculi (popolo cui discende dagli Unni e che Attila condusse in quelle regioni). L’Imperatore non avendo voluto accordare ad essi una tale dimanda, hanno risolto di usare violenza e di far perire tutti gli loro padroni. Da quel momento più di 13 m. sollevati, attruppatisi nel bosco che separa Carlsburgo dal Deva, esercitarono contro li loro signori atrocità inaudite. Dopo di avere impallati vivi alcuni de’ loro bali, reciso li piedi e le mani a molti altri, que’ furenti saccheggiarono le loro case e vi appicciarono fuoco. La vogliono principalmente con la primaria nobiltà, e poco ci volle che una parte non ne sia stata sorpresa ne’ primi giorni del corrente mese a Thorotzka, borgo situato 4 leghe di quà lontano. Per buona sorte si erano que’ nobili ritirati poco prima ad Hermanstadt, qui ed a Carlsburgo, dove gli abitanti temerono di essere assaliti da uno all’ altro momento. Le porte di Carlsburgo e le nostre furono chiuse, alzati li ponti ed appuntato il cannone contro li assalitori. Il co(n)te di Czaky ed il nostro maggiore fecero il dì 14 la rivista de’ cittadini atti alle arme e se ne trovaronno 4 m. Si appostarono corpi di guardia sulle strade che conducono alla città e li subborghi si tennero ogni notte illuminati. Fu distribuita della polvere e delle palle agli abitanti. La nostra guarnigione, ch’era da qualche tempo di quà partita, venne alle mani con gli ribelli, de’ quali alcune centinaja furono uccisi ed altri fatti prigionieri. Li signori Rosenveld, obergespana del contado di Hermanstadt, il governatore Bruckental ed il vescovo Valacco si portarono a trovare gli ammutinati per procurare di addolcirli, ma finora s’ignora se vi siano riusciti. Il capo de’ ribelli è denominato Horniak, il quale, dopo di essere scappato dalla carcere, fa credere al popolo di essere autorizzato da un’ordine espresso dell’Imperatore di trucidare tutta la nobiltà Transilvana, e li sollevati minacciarono di passare anche sul territorio della Sovrana di Russia. Si crede però, che il preciso capo de’sollevati non sia già Horniak, ma bensì il conte Salins (e non Salis, come alcuni scrissero). Questo ultimo fu maggiore di ussari e cassato nel 1774 per causa di concussione. Li ribelli, in numero di ventimilla, si trinciarono sulle più alte montagne alle

quali non ci si avvicina sennon con somma difficoltà. Li quattro reggimenti spediti ad inseguirli per mettergli alla ragione non essendo sufficienti, fu dato ordine che ne marciasse un più gran numero. Il tenente felt-maresciallo conte di Fabris ha preso il comando generale ad Hermanstadt. Furono promessi mille zecchini di ricompensa a colui che potrà consegnare il capo de' ribelli. Questi non danneggiano in alcuna maniera li beni che formano parte delli domini dell'Imperatore. Non avendo a dolersi sennon de' signori padroni delle terre, attaccano solamente quanto a questi appartiene, e molte mogli e figliuoli di questo furono crudelmente trucidati. Dopo di aver saccheggiato molti castelli ed altre case signoriali, si resero più terribili per le armi che ci trovarono. Un de' loro corpi di otto milla Valacchi fu rispinto da duecento dragoni del Reggimento di Savoia, che uccisero ad essi 19 uomini e fecero 50 prigionieri. La cosa però è dopo successa diversamente, poichè essi uccisero all'incontro circa 60 di que' medesimi dragoni. Ora si sparge, che tre reggimenti inviati contro quei ribelli furono rispinti ed ucciso il generale Alvinzi che gli comandava, e che dopo li sollevati continuavano ad incendiare tutte le case ed altri edifici su quelle strade. Li abitanti di Cronstadt abbruciarono il loro ponte per non essere sorpresi dalli sediziodi, assicurandosi che a quella parte ve ne sono 16 m. Incenerirono anche tre carri, li quali venivano da Vienna con merci del valore di 4 m. fiorini.

Traducere

Viena, 14 decembrie [1784]. [...] Răscoala izbucnită în Transilvania se îndreaptă tot mai mult spre sfârșit, o mare parte dintre răsculați depunând deja armele. Cu toate acestea, între cei din Transilvania și cei din Banatul Timișoarei s-a rupt orice legătură.

Veneția, 25 decembrie [1784]. [...] De la Cluj, în Transilvania, la 26 noiembrie se scriu următoarele: De când românii au început să se răzvrătească, orașul nostru (în care sunt convocate de obicei Stările Țării¹) și mai ales zona din jur de Alba Iulia și Deva se află în cea mai mare consternare. Sunt deja câteva luni de când 8.000 dintre acești ticăloși și-au propus să nu mai presteze darea în muncă pentru domnii lor, zicând că vreau să intre în slujba împăratului și să fie tratați la fel ca secuii (o populație care descinde din huni și pe care Attila i-a adus în acele părți). Deoarece împăratul n-a vrut să le aprobe o astfel de cerere, au hotărât să recurgă la violență și să-i dea pieirii pe toți stăpânii lor. Din acel moment s-au ridicat mai mult de 13.000, care s-au adunat în pădurile dintre Alba Iulia și Deva, comițând atrocități nemaiauzite împotriva domnilor lor. După ce i-au tras în țeapă de vii pe unii dintre funcționarii acestora, altora tăindu-le mâinile și picioarele, acești nemernici le-au jefuit casele și le-au dat foc. Au pus ochii mai ales pe nobilii de frunte, lipsind doar puțin ca o parte a lor să nu fie surprinsă în primele zile ale lunii curente la Rimetea-Trăscău, un târg aflat la o depărtare de 4 leghe de aici. Din fericire, acei nobili apucaseră

cu puțin timp mai înainte să se refugieze la Sibiu, aici [la Cluj] și la Alba Iulia, unde locuitorii s-au temut că vor fi atacați dintr-o clipă în alta. La Alba Iulia și la noi porțile au fost închise, podurile au fost ridicate și tunurile îndreptate înspre atacatori. Contele Csáky și maiorul de la noi i-au trecut în revistă în ziua de 14 pe orașenii apti să poarte arme, fiind găsiți 4.000. Pe drumurile care duc spre oraș au fost puse posturi de pază, iar suburbiile au fost luminate în fiecare noapte. Locuitorilor li s-a împărțit praf de pușcă și gloanțe. Garnizoana noastră, care plecase de o vreme de aici, s-a ciocnit cu răsculații, dintre care mai multe sute au fost uciși iar alții luați prizonieri. Domnii Rosenfeld, comite suprem al comitatului Sibiu², guvernatorul Brukenthal și episcopul român³ au ieșit pentru a-i întâlni pe răzvrătiți și pentru a încerca să-i liniștească. Până acum nu se știe însă dacă au reușit. Căpetenia răsculaților este un anume Horea care, după ce a scăpat din închisoare, a făcut poporul să creadă că este autorizat printr-un ordin expres al împăratului să omoare toată nobilimea din Transilvania, iar cei răsculați au amenințat chiar că vor trece pe teritoriul suveranei Rusiei.⁴ Se crede însă că șeful de fapt al răsculaților nu ar fi chiar Horia, ci mai curând contele Salins (iar nu Salis, cum au scris unii). Acesta din urmă a fost maior de husari, fiind concediat în 1774 din cauza unei răni. Răsculații, în număr de douăzeci de mii, s-au retransat în munții cei mai înalți, la care nu se poate ajunge decât cu mare greutate. Deoarece cele patru regimente trimise pentru a-i aduce la liniște nu au fost suficiente, s-a dat ordin ca spre acele părți să se pună în marș un număr mai mare [de trupe]. Feldmareșalul-locotenent conte de Fabris a preluat, la Sibiu, conducerea Comandamentului General [al Transilvaniei]. A fost promisă o recompensă de o mie de țechini aceleia care îl va preda pe conducătorul răsculaților. Aceștia n-au produs stricăciuni de niciun fel bunurilor care țineau de domeniile împăratului. Neavând a se plânge decât de domnii lor stăpânitori de pământ, ei au atacat doar ceea ce le aparținea acestora. Multe femei și fete ale acestora au fost ucise cu cruzime. După ce au jefuit numeroase castele și alte case ale domnilor, ei s-au manifestat cu o cruzime și mai mare dispunând de armele pe care le-au găsit acolo. Una din coloanele lor, formată din opt mii de români, a fost respinsă de două sute de dragoni din Regimentul Savoia. Aceștia au ucis 19 dintre ei și au luat 50 de prizonieri. Apoi lucrurile s-au desfășurat altfel, deoarece răsculații au ucis, la rândul lor, în jur de 60 dintre dragoni. Acum se zvonește că trei regimente trimise împotriva acelor răsculați au fost respinse de aceștia, fiind ucis generalul Alvinczi care le comanda, iar după aceea răsculații au continuat să dea foc tuturor caselor și altor clădiri aflate în calea lor. Locuitorii din Brașov i-au dat foc podului [de la cetate] ca să nu fie luați prin surprindere de răsculați, crezând că în acele părți se află cam 16.000. Răsculații au mai dat foc la trei căruțe care veneau de la Viena cu mărfuri în valoarea de 4.000 de florini.

¹ Dieta Transilvaniei.

² Johann Friedrich Czekelius von Rosenfeld a fost primar al Sibiului de la 24 februarie 1783 până la 3 mai 1786.

³ Ghedeon Nichitici, episcop ortodox al Transilvaniei (1783–1788).

⁴ Ecaterina a II-a cea Mare, împărăteasa Rusiei (1762–1796).

15 “Bologna”, nr. 2 din 11 ianuarie 1785, p. 4.

Venezia, 8 Gennaro. [...] Da Coloswar nella Transilvania, in data delli 10 dello scorso mese di Dicembre, abbiamo ricevute in quest’ ordinario le seguenti notizie: Li Valacchi ribelli in numero di 20 m. marciano in tre colonne e mettono tutto a ferro ed a fuoco. Il contado di Huniad fu intieramente saccheggiato. Derubbando il castello del sig(nor) Simeone Toroczkay, hanno cagionata una perdita di 5 m. fiorini. Il barone Giuseppe di Toroczkay ha dovuto lasciare ad essi tutto ciò che aveva. Questo signore è arrivato qui in camicia con la sua moglie e 7 figliuoli. Tutti li conti, baroni e la maggior parte de’ gentiluomini hanno lasciate le loro terre per ritirarsi nelle città. Quelli che ci arrivano durano ancora fatica a trovarsi alloggi. Si dice, che li Valacchi sono in camino per esso Coloswar ed Hermanstadt. Il di 16 dello scorso tutta la nobiltà si portò ad incontrare li sediziosi per disperderli ed impadronirsi delli loro capi. In fine, tutti quelli che sono in istate di portare le armi devono marciare contro gli nemici della Patria. Li guasti cagionati da quei furiosi in differenti siti sono immensi. Si calcolano più di 200 m. fiorini quelli che hanno fatti sulle terre del co(n)te di Palfy. Il co(n)te di Faney, che era assediato nel suo castello, ha dovuto prendere ad imprestito l’uniforme de’ suoi usseri per sfuggire alla morte di cui era minacciato. Subito che quei scelerati furono informati della sua fuga, incendiarono il di lui villaggio. In un’ altro sito incendiato gettarono nelle fiamme un giovine di 16 anni, figlio di un gentiluomo che ricercavano. Alcuni ribelli, passando dinanzi ad un magazzino in cui vi erano della polvere, si disponevano a sforzarlo, ma appena fu ad essi detto ch’era dell’Imperatore, si ritirarono per andare a commettere eccessi altrove. Due giovini gentiluomini, ritornati da poco tempo dall’ Università di Lipsia, ebbero in quel’ istessa sera la mala sorte di essere strangolati ed impallati. Sono tre le colonne di Valacchi ribelli che mettono il tutto a fuoco ed sangue. Secondo avvisi posteriori, il contado di Huniad fu intieramente saccheggiato. Tutti li conti, baroni e la maggior parte de’ gentiluomini si sono qui ritirati e li Valacchi continuano ad avanzarsi verso la nostra città e verso Hermanstadt.

Essi ribelli, non contenti d’incendiare le case de’ loro signori, inceneriscono anche quelle de’ loro vassalli, quando questi ricusano d’entrare nel partito delli sediziosi. Al Harspanya saccheggiarono la Cassa Reale e portarono via tutto l’oro di quel sito. Questi scelerati hanno per capi li nominati Horre, Sofrony

e Salins. Il maggiore Schultz, avendosi fatto venire davanti uno di quelli capi, celui gli rispose in questi termini: “Signore, non crediate già, che senza ragione abbiamo abbracciato questo tristo partito. La necessità la più pressante ci ha sforzati. Ecco copie autentice di molti Editti Reali emanati in nostro favore e che sono rimasti senza esecuzione. Tutte le nostre rappresentanze riguardo a ciò sono state inutili o ci furono ognora rispedito senza volere ascoltarci. Dunque, per scuotere il giogo della schiavitù la più insopportabile, abbiamo risolto di vendicarci. Sappiamo, che il nostro passo verrà molto disapprovato, ma ci lusinghiamo nel medesimo tempo che servira a fare esaminare la condotta di quelli che ci hanno si crudelmente oppressi. In ogni caso, noi preferiamo la morte ad una vita che ci è pesantă. Moriremo felici quando il nostro esempio garantisca li nostri discendenti nelli diritti dell’umanit  e renda allo stato de’ sudditi sommessi e contenti.”

Dopo di avere intese queste ragioni, il tenente generale Schultz s’incarico di ottenere per li ribelli le seguenti grazie: 1. Un perdono generale, 2. Che si ascolteranno le loro doglianze con imparzialit , 3. Che li lavori per il padrone saranno diminuiti conforme alle Patenti Regie. Il capo delli sediziosi assicur  per sua parte che fino all’esecuzione di questi tr  punti li paesani che sono sotto li suoi ordini non commetteranno alcuno eccesso.

Traducere

Veneția, 8 ianuarie [1785]. [...] De la Cluj,  n Transilvania, am primit cu data de 10 ale trecutei luni decembrie, în mod obișnuit, următoarele știri: Românii răsculați, în număr de 20.000, mărșăluiesc în trei coloane și trec totul prin foc și sabie. Comitatul Hunedoara a fost jefuit în întregime. Cu ocazia pr d rii castelului domnului Simon Thoroczkay au pricinuit o pagubă de 5.000 de florini. Baronul József Thoroczkay a fost nevoit să le lase acestora tot ceea ce avea. Acest domn a ajuns aici [la Cluj] numai în cămașă, cu soția sa și cu cei șapte copii. Toți conții, baronii și cea mai mare parte dintre nobili și-au părăsit pământurile pentru a se retrage în orașe. Cei care ajung aici sunt nevoiți să-și găsească vreo locuință. Se zice că românii ar fi chiar în drum spre Cluj și Sibiu.  n ziua de 16 ale lunii trecute întreaga nobilime a pornit împotriva răsculaților pentru a-i împrăștia și pentru a pune m na pe căpeteniile lor.  n fine, toți cei care sunt în stare să poarte arme trebuie să pornească împotriva dușmanilor patriei. Distrugerile provocate de acești oameni violenți în diferite locuri sunt imense. Cele făcute pe pământurile contelui P lfy se ridică la mai mult de 200.000 de florini. Conteul Forray, care fusese asediat în castelul său, a fost nevoit să se îmbrace cu uniforma unui  dintre husarii săi pentru a scăpa de moartea care îl amenința.  ndat  ce acești sceler ți au aflat de fuga sa, au dat foc satului care  i aparținea.¹ într-un alt loc pe care l-au incendiat, l-au aruncat în flăcări pe un t n r de 16 ani, fiul unui nobil pe care îl căutau. Trec nd prin fața unui depozit

în care se afla praf de pușcă și gloanțe, câțiva răsculați s-au pregătit să-l spargă, dar îndată ce li s-a spus că era al împăratului s-au retras pentru a se îndrepta spre alt loc în care să comită excese. Doi nobili tineri, care se întorseseră de puțină vreme de la Universitatea din Leipzig, au avut în aceeași seară nenorocul să fie sugrumați și trași în țeapă. Sunt trei coloane de români răsculați care trec totul prin foc și sânge. Potrivit cu ultimele știri, comitatul Hunedoara a fost prădat în întregime. Toți conții, baronii și cea mai mare parte a nobililor s-a refugiat aici [la Cluj], iar românii continuă să înainteze spre orașul nostru și spre Sibiu. Răsculații nu se mulțumesc să dea foc doar caselor care le aparțin stăpânilor lor, ci le incendiază și pe cele ale slujitorilor acestora, dacă refuză să li se alăture. La Abrud au jefuit Casieria Regală, de unde au luat tot aurul. Acești scelerați au drept conducători pe numiții Horea, Sofronie și Salins. După ce maiorul Schultz s-a întâlnit cu unul din acești conducători, acesta i-a spus următoarele: “Domnule, să nu credeți cumva că am pornit fără motiv pe această cale tristă. Nevoile cele mai apăsătoare ne-au silit la asta. Iată copii autentice ale mai multor porunci regale date în favoarea noastră, rămase fără să fi fost puse în practică. Toate cererile noastre în această privință au fost inutile sau au fost întotdeauna trimise înapoi, fără să fim ascultați. De aceea, pentru a scutura jugul robiei atât de nesuferite, am hotărât să ne răzbunăm. Știm, că pasul nostru va fi mult dezaprobat, dar sperăm în același timp că va fi de folos pentru cercetarea comportamentului acelor care ne-au oprimat cu atâta cruzime. În orice caz, preferăm moartea unei vieți care este atât de apăsătoare. Vom muri fericiți dacă pilda noastră le va asigura urmașilor noștri drepturile omeniei și îi va da statului supuși ascultători și mulțumiți.”

După ce a ascultat aceste motive, generalul-locotenent [sic!] Schultz a promis să obțină pentru răsculați următoarele îngăduințe: 1. O amnistie generală, 2. Ca plângerile lor să fie cercetate fără părtinire, 3. Ca muncile pe seama stăpânilor să fie diminuate în conformitate cu patentele regale. Conducătorul răsculaților a dat asigurări că, până ce vor fi împlinite aceste trei puncte, țăranii aflați sub comanda sa nu vor comite niciun exces.

¹ Este vorba de Săvârșin.

16 “Bologna”, nr. 3 din 18 ianuarie 1785, p. 4.

Vienna, 5 Gennaro. [...] Il maggiore di Stranitz ha sforzati 500 Valacchi a mettere a basso li armi. Sentesi che 9 m. di quei sciagurati continuano a devastare li contorni di Thorda e di Thorozko. Deva fu intieramente rovinata. Nella signoria di Zalath si sono poi impadroniti della Regia Cassa e delle più belle miniere. Il tenente felt-maresciallo conte di Fabris, nominato comandante nella Transilvania, era ad Hermanstadt, da dove scrivono che le misure prese dal Governo facevano rientrare nel suo dovere un gran parte di quelli sediziosi,

quantità di esso però ancora stava nelle montagne di Topanfalfa, e l'impostore Hornia continuava a dare il guasto a tutto il contado di Zarand, da cui era fugita tutta la gente, cioè quella che non fu trucidata. Continue erano le scaramucie tra le truppe regulate ed i suddetti ribelli.

[...] Tuttora variano le relazioni che si ricevano riguardo alla ribellione in Transilvania, poichè li ribelli sono divisi in differenti corpi e mentre uno di quelli viene o battuto o sottomesso, un' altro continua le sue straggi. E quantunque rimangano perdenti ogni volta che incontrano truppe regulate, ardisono però di ritornare all'attacco. Il vecchio Horiah, paesano Valacco, fece impalare due uffiziali imperiali ed il giovanetto figliuolo di uno di essi, essendo li ribelli divenuti più furiosi che mai. Li 7 reggimenti imperiali però, che sono nella Transilvania, e dove se ne attendevano altri trè onde attaccare li ribelli de ogni parte, già impedivano a coloro ogni comunicazione ed hanno avuto ordine di più non risparmiare quei scelerati, a' quali si sono uniti de' Turchi e degli Ungheri.

Traducere

Viena, 5 ianuarie [1785]. [...] Maiorul von Stramitz i-a obligat pe 500 de români să depună armele. S-a aflat că 9.000 dintre acești nemernici continuă să devasteze zona din jur de Turda și Rimetea-Trăscău. Deva a fost ruinată cu totul. Pe domeniul Zlatnei răsculații au pus mâna pe Casieria regală și pe cele mai frumoase mine. Feldmareșalul-locotenent conte Fabris, numit comandant în Transilvania, se află la Sibiu, de unde se scrie că măsurile luate de Guberniu vor face să revină la datorie o mare parte dintre răsculați, dintre care un număr considerabil se mai află în munții de la Câmpeni. Impostorul Horea continuă să facă pagube în comitatul Zărand, din care au fugit toți oamenii, adică cei care n-au fost omorâți. Au continuat ciocnirile între trupele regulate și supușii răsculați.

[...] La tot momentul se schimbă relatările cu privire la răscoala din Transilvania, deoarece răsculații sunt împărțiți în mai multe cete, iar în vreme ce una din aceasta este înfrântă sau supusă, alta își continuă masacrele. Chiar dacă pierde de fiecare dată când se ciocnesc cu trupele regulate, totuși răsculații cutează să revină la atac. Horea cel bătrân, un țaran român, a pus să fie trași în țeapă doi ofițeri imperiali, precum și băiatul tânăr al unuia dintre ei, răsculații fiind mai violenți ca oricând. Cele șapte regimente imperiale aflate în Transilvania, unde mai sunt așteptate alte trei regimente pentru a-i ataca pe răsculați din toate părțile, le-au interzis deja orice comunicare și au primit ordin să nu-i mai cruțe pe acești scelerați, căroră li s-au alăturat turci și unguri.

17 “Bologna”, nr. 4 din 25 ianuarie 1785, p. 4.

Venezia, 22 Gennaro. Scrivono dalla Germania che quantunque siano

stati presi e decapitati alcuni de' capi delli ribelli nella Transilvania o siano stati impiccati, squartati o impallati in gran numero facinorosi loro aderenti, pure non vi ha ancora certezza di poter estinguere affatto quella ribellione, che tralli 700 arrestati ultimamente dal maresciallo Fabris si è trovato il secondogenito di Horiah, ma non si sa se abbia avuto una sorte simile a quella del suo fratello, che il loro padre vuole farsi incoronare principe di quella provincia e che alla richiesta della medesima li Turchi hanno fatto tirare un cordone contro li ribelli. Si continua pure a parlare di nuove turbolenze insorte nell'Ungheria, delle quali abbia cagionato il conte di Forgatsch. L'Imperatore ha comandato che si arestasse. E cosa certa che il famoso Salins fuggito, portò secco li 300 m. fiorini presi nelle miniere imperiali. Coloro danneggiarono di molto anche quelle miniere d'oro. Un nominato Soffrony, che è un capo de' ribelli, è uno fugito dalle carceri, alli quali lo aveva condannato il Governo di Transilvania per sempre nel 1773. Si dice, che gli ammuntinati si sono impadroniti anche di Vascapu o della Porta de Ferro, ch'è un passaggio assai stretto fra le alte roccie conducente dalla Valle di Haczeg nel distretto di Temiswar e viceversa nella Transilvania. In quella spedizione si resero padroni di otto cannoni e della comunicazione libera con li Valacchi che si trovano nel Bannato. Lettere di Seghedino portano che il ribelle Horiah ha avuto l'insolenza (con la mira apparentemente d'ingrossare il suo partito) di promettere egli stesso seicento zecchini a chi s'impadronira della sua persona. Si accerta inoltre, che in una vivissima azione succeduta ultimamente tralle truppe Tedesche ed i Valacchi mille di questi restarono tra uccisi ed annegati nel mare.¹

¹ Cu mare probabilitate este vorba de *Maros*, adică Mureșul.

Traducere

Veneția, 22 ianuarie [1785]. Din Germania se scrie că, deși au fost prinși și decapitați unii capi ai răsculaților din Transilvania sau au fost spânzurați, tăiați în patru ori trași în țeapă un număr mare dintre aderenții lor nelegiuți, totuși încă nu există certitudinea că această răscoală va putea fi înăbușită cu totul. Se mai scrie că printre cei 700 arestați recent de către mareșalul Fabris s-ar fi aflat și al doilea fiu al lui Horea, dar nu se știe dacă a avut aceeași soartă cu aceea a fratelui său. Se mai scrie, că tatăl lor vrea să se încoroneze principe al acelei țări și că la cererea aceleia (a conducerii Transilvaniei – n. n.) turcii ar fi stabilit un cordon [militar] împotriva răsculaților. De asemenea, se vorbește în continuare de noi tulburări, anume în Ungaria, pe care le-ar fi provocat contele Forgách. Împăratul i-a poruncit să se oprească. Ceva este sigur, anume că faimosul Salins a fugit, ducând cu sine 300.000 de florini luați de la minele imperiale. Acela a păgubit mult și minele de aur. Un anume Sofronie, o căpetenie a răsculaților, a fugit din închisoarea la care îl condamnase pe viață Guberniul Transilvaniei în 1773. Se zice că răzvrătiții au pus mâna chiar și pe Vaskapu sau Poarta de Fier,

o trecere destul de strâmtă printre stânci înalte, care duc din Valea Hațegului în districtul Timișoarei și, în sens invers, în Transilvania. În acea expediție [răsculații] ar fi pus mâna pe opt tunuri și și-ar fi asigurat comunicarea liberă cu românii din Banat. Scrisori de la Seghedin aduc știrea că răsculatul Horea a avut neobrăzarea (pe semne pentru a-și spori numărul de aderenți) să promită el însuși șase sute de țechini aceleia care îl va prinde. În afară de asta, se confirmă faptul că, într-o ciocnire foarte aspră, care a avut loc de curând între trupele nemțești și români, o mie dintre aceștia au fost uciși și înecați în Mureș.

18 “Bologna”, nr. 5 din 1 februarie 1785, p. 4.

Vienna, 19 Gennaro [...] Da Hermanstadt è qui giunta la notizia che il già noto Horja e uno de’ suoi compagni nominato Gloska, mercè le disposizioni fatte dal tenente-colonello Kray del secondo Reggimento Szekler, siano stati presi ne’ boschi di Kadaker. Per effettuare un tale disegno furono specialmente adoperati due Valachi, i quali appresso a poco sapevano il luogo ove si tratteneva l’Horja. Questi si finsero di andare a caccia, e riuscì loro di sorprendere li due colpevoli sedenti presso il fuoco, e che poi presero assistiti dal militare che si teneva nascosto in poca distanza. E quindi vennero condotti nelle prigioni di Carlsburg.

Altra di Vienna, 22 Gennaro. Non ancora abbiamo conferme che Horja, uno de’ capi de’ ribelli Valacchi, sia stato arrestato con altri suoi compagni, quantunque una tale notizia venga accompagnata da singolari circostanze. Bensì abbiamo quella, che al Reggimento di Dros sia riuscito di battere un corpo di 12 m. di que’ facinorosi, con ucciderne più di mille e farne alcuni centinaia di prigionieri. Que’ barbari aveano trucidato poco prima due padri delle Scuole Pie, li quali si portavano da S. Anna a Coloswar. Aveano fatto grazia della vita ad un’ ufficiale che incontrarono, lasciandogli la borsa e l’orologio, ma togliendoli le armi. Coloro vendono il vasellame tolto a loro signori a si buon prezzo, che si puo comprare un fondo d’argento per due fiorini ed un cucchiaro dello stesso metallo per 30 carantani.

Traducere

Viena, 19 ianuarie [1785]. [...] De la Sibiu a ajuns aici știrea, că deja bine-cunoscutul Horea și unul dintre tovarășii săi numit Cloșca au fost prinși în pădurea de la Arada datorită dispozițiilor date de locotenent-colonelul Kray din regimentul al doilea secuiesc [de graniță]. La punerea în practică a planului [de prindere] au fost folosiți în mod special doi români, care cunoșteau cât se poate de bine locul în care se afla Horea. Aceștia s-au prefăcut că merg la vânătoare și au reușit să-i surprindă pe cei doi vinovați șezând în apropierea focului. Au primit ajutor de la un soldat care se afla ascuns la mică depărtare. De aici [Horea și Cloșca] au fost duși la închisoarea din Alba Iulia.

Altă [știre] din Viena, 22 ianuarie. Încă nu avem confirmarea că Horea, unul dintre capii răsculaților români, ar fi fost arestat împreună cu alți tovarăși ai săi, cu toate că această știre este însoțită de informații detaliate. Cu toate acestea, deținem informația că Regimentul Orosz a reușit să înfrângă un corp de 12.000 dintre acești nemernici, ucigând mai mult de o mie și luând câteva sute de prizonieri. Cu puțin timp mai înainte acei barbari îi uciseseră pe doi preoți de la Sfânta Școală, care erau pe drum de la Sântana la Cluj. I-au cruțat însă viața unui ofițer pe care l-au întâlnit, lăsându-i punga cu bani și ceasul dar luându-i armele. Acești răzvâriți vând vesela prețioasă pe care au luat-o de la domnii lor la un preț așa de bun, încât se poate cumpăra o tavă de argint cu doi florini și o lingură din același metal cu 30 de creițari.

19 “Bologna”, nr. 6 din 8 februarie 1785, p. 4.

Vienna, 29 Gennaro. Rilevato ch'ebbe l'Augusto nostro Sovrano da' rapporti umigliatigli per mezzo di trè successive staffette dal sig(nor) general Fabris, che nulla operato avea nell'animo de' sediziosi ed ammutinati Vallacchi il general-perdono clementissimamente d'ordine suo pubblicato, ha dovuto far violenza a' sentimenti del paterno suo cuore, comandando che affine di troncarea i progressi sempre più crudeli de' loro misfatti, fossero i medesimi estirpati col ferro e col fuoco dalle sue milizie e posti in tal maniera al sicuro del loro furore i suoi sudditi fedeli. Quindi avvenne, che il general brigadiere barone de Rall, cavaliere dell'Ordine di S. Roberto di Salisburgo, alla testa dell'Reggimento d'Orosz infanteria ungherese, dei granatieri del proprio reggimento, di 500 uomini del Reggimento de' Siculiani infanteria confinaria ungherese, di una quantità di gentiluomini Transilvani e fornito dell' artiglieria necessaria, marcia rapidamente contro un corpo di 12 m. di coloro che sfilavano sicuri, come credevansi, dalle montagne al piano. Sorpresi che si videro cotesti indegni, fecero fronte arditamente, ed alle prime scariche alternative perirono 100 de' ribelli e 60 incirca dei soldati, allorchè per ingannarli il valoroso generale formò delle sue truppe un battaglione quadrato, e quando v'de che i sediziosi, i quali marciavano furiosamente a romperlo in un angulo, erano sotto il tiro del suo cannone, marciar fece due divisioni per prenderli nel mezzo, e frattanto con cannoni a mitraglia avanzati dal centro del quadrato ne distrusse in un momento circa due milla. I ribelli a tal vista si diedero alla fuga, ma a tutti non riuscì di profitarne, mentre le divisioni, che da due lati facean fuoco sopra i medesimi, parte ne uccisero e parte ne fecero prigionieri. Ma con tuttociò il numero di quei che guadagnarono le montagne era forte di più di 8 m. uomini. Si pensò adunque di fingere una ritirata per assicurarli a calare al piano, come in fatti il giorno appresso eseguirono. Ed allora fu, che il predetto generale, distribuite prima le truppe in vari agguati, scagliossi sopra di essi e vide caderne sul campo

gran numero, riconosciuto poi per 4.100. La perdita delle milizie ascese a 500 uomini, fra i quali diversi uffiziali ed un maggiore.

Traducere

Viena, 25 ianuarie [1785]. Augustul nostru suveran a aflat din supusele rapoarte care i-au fost trimise de domnul general Fabris cu trei ștafete succesive, că amnistia generală făcută public prea milostiv din ordinul său n-a avut niciun ecou în sufletele răsculaților români, ceea ce i-a afectat puternic sentimentele sale paterne. Prin urmare, pentru a pune capăt avansării tot mai pline de cruzime a fărădelegilor comise de răsculați, împăratul a poruncit ca aceștia să fie trecuți prin foc și sabie de către trupe, iar în acest fel supușii săi credincioși să fie puși la adăpost de furia lor. Apoi a venit știrea că generalul de brigadă baron von Rall, cavaler al ordinului Sf. Robert din Salzburg, aflat în fruntea Regimentului de infanterie ungurească Orosz, a grenadierilor din propriul său regiment, a 500 de oameni din Regimentul secuiesc de infanterie de graniță, a unui număr de nobili din Transilvania și înzestrat cu artileria necesară, a pornit în marș rapid împotriva unui corp de 12.000 de răsculați care se îndreptau – așa cum credeau, în siguranță – din munți spre câmpie. După ce au fost luați prin surprindere, acești oameni josnici s-au opus cu curaj și, în cursul primelor ciocniri, au pierit 100 de răsculați și în jur de 60 de soldați. Pentru a-i învinge, bravul general a format atunci cu un batalion al trupelor sale un careu, iar răsculații, care s-au năpustit cu furie pentru a-l ataca la unul din colțuri, s-au pomenit sub focul tunurilor sale. Apoi generalul a pus să înainteze două divizioane pentru a-i ataca la centru. Între timp, cu tunurile care trăgeau mitralii după ce ieșiseră din mijlocul careului, a nimicit dintr-odată în jur de două mii de răsculați. Văzând asta, răsculații au luat-o la fugă, dar nu toți au reușit să treacă printre divizioanele care trăgeau din două părți asupra lor. O parte au fost uciși, o altă au fost luați prizonieri. Cu toate acestea, numărul celor care au reușit să ajungă în munți a fost mai mare de 8.000 de oameni. Atunci s-a plănuțit simularea unei retrageri, pentru a le oferi iarăși certitudinea că pot coborî la câmpie, lucru pe care l-au și făcut în ziua următoare. În acel moment, după ce și-a dispus mai întâi trupele în diferite poziții-capcană, generalul amintit s-a aruncat cu putere asupra lor și a văzut căzând pe câmpul de luptă un mare număr de răsculați; mai apoi s-a stabilit că au fost 4.100. Pierderile armatei s-au ridicat la 500 de oameni, între care diferiți ofițeri [inferiori] și un maior.

20 “Bologna”, nr. 7 din 15 februarie 1785, p. 4.

Vienna, 2 Febbraio. [...] Dicesi che il freddo rigoroso che si è provato in Transilvania abbia molto contribuito a far deporre le armi ai ribelli. Avendo a questi sciagurati abbruciate le loro abitazioni e i loro viveri, stentano ora moltissimo a provvedersi. I capi delli ammunatinati hanno già subito alcuni

interrogatori. Nel momento ch'ei fu arrestato, Horiah avevo addosso in valore di 3 m. fiorini, parte in moneta e catene d'oro, parte in gioje. I nostri novellisti aggiungono, che gli è stato levato il sigillo della sua nuova monarchia, sopra cui vedevasi scolpito un cuore trasitto da una spada e attorniato da queste parole: Horah, rex Daciae. Il pubblico si aspettava di veder inciso in rame il ritratto di questo facinoroso, ma credesi che sarà inibito di dar questa specie di celebrità all'autore di tanti delitti. Dopo aver messo giù le armi, i sediziosi hanno riportato successivamente gli effetti rapiti ai loro concittadini e consistenti in mobiglie, argenterie, oro, quantità di specie monetare ec. Una deputazione particolare stà occupandosi in restituire a ciascun proprietario ciò che gli appartiene.

Altra di Vienna, 4 Febbraio. [...] Confermasi dalla Transilvania, che ora regni tra que' Valacchi la maggiore tranquillità e pentimento degli eccessi commessi. Il Generale Comando di quella provincia sta formando il processo al capo ribelle Horiah e de(v)e investigare se siavi chi occultamente possa aver avuta parte alla sollevazione. Frattanto Sua Maestà l'Imperatore ha voluto che fieno distribuiti 600 zecchini ai sette contadini che hanno molto cooperato all'arresto del sedutore. Il vescovo greco scismatico di Arad, il quale ha pur giovato moltissimo a richiamare all'ubbidienza i ribelli, è stato generosamente regalato; e così pure i soldati hanno ricevuti dei premi e vari uffiziali sono stati promossi.

Traducere

Viena, 2 februarie [1785]. [...] Se zice că frigul aspru care a fost resimțit în Transilvania a contribuit mult să-i determine pe răsculați să depună armele. Deoarece acești nemernici și-au ars locuințele și alimentele, acum suferă foarte mult pentru a-și face rost de toate acestea. Capilor răsculaților le-au fost deja luate câteva interogatorii. În momentul în care a fost arestat, Horea avea la sine 3.000 de florini, parte în monede și lanțuri de aur, parte în giuvaericele. Jurnaliștii noștri mai adaugă știrea, că i-a fost luat sigiliul noii sale monarhii pe care se vede incizată o inimă străpunsă de o spadă, înconjurată de aceste cuvinte: *Hora, rex Daciae*. Publicul se așteaptă să vadă incizat în aramă chipul acestui răufăcător, dar se crede că acest fel de faimă îi va fi interzis autorului atât de multor fărădelegi. După ce au depus armele, răsculații au adus pe rând lucrurile furate de la concetățenii lor, adică piese de mobilier, argintărie, aur, sume de bani în monede diferite etc. O deputație specială se ocupă de a-i restitui fiecărui proprietar ceea ce îi aparține.

O altă [știre] din Viena, 4 februarie [1785]. Din Transilvania se confirmă faptul că în rândul românilor domnește acum liniștea cea mai deplină și căința față de excesele comise. Comandamentul General al acestei provincii pregătește procesul lui Horea, căpetenia răsculaților, și trebuie să cerceteze dacă la răscoală a participat cineva în mod ocult. Între timp Maiestatea Sa împăratul a poruncit

să le fie împărțiți 600 de țechini celor șapte țărani care au cooperat mult la prinderea amăgitorului. Episcopul grec schismatic de la Arad¹, care a ajutat foarte mult la aducerea rebelilor la ascultare, a fost răsplătit cât se poate de generos; la fel și soldații au fost premiați, iar diferiți ofițeri au fost avansați.

¹ Petru Petrovici, episcopul ortodox al Aradului (1783–1786).

21 “Bologna”, nr. 8 din 22 februarie 1785, p. 4.

Vienna, 9 Febbraio. [...] Vă in giro una nota delle rovine dai Valacchi cagionate. Vedevisi fra le altre, che nella sola contea d’Huniad hanno incendiato 62 villaggi e 132 case di signori.

Traducere

Viena, 9 februarie [1785]. [...] Circulă o știre cu privire la pagubele produse de români. Printre altele se constată că numai în comitatul Hunedoara au incendiat 62 de sate și 132 de case ale domnilor [de pământ].

22 “Bologna”, nr. 10 din 8 martie 1785, p. 4.

Vienna, 23 Febbraio. [...] Secondo le recenti notizie della Transilvania sappiamo che il celebre Horriach e il suo compagno Kloska erano stati trasferiti a Hermanstadt, scortati da una numerosa guardia. I due Vallacchi che gli arrestarono erano due dei loro particolari amici. Non passa giorno che non giungano a Karlsburgo 30 o 40 ribelli che depositano le armi e dimandano il perdono. Si è inteso inoltre che Horiach aveva incaricato uno de’ suoi più fidi di lanciargli un colpo di pistola nel caso che fosse arrestato, ma chi aveva tal commissione non ebbe il coraggio d’eseguirlo. La moglie del suddetto ribelle è stata egualmente fermata e condotta in carcere con tutte le sue gioje e con l’orologio al fianco, avvenimento assai raro in quelle contade.

Scrivesi pure da Munkacs in data dei 15, che essendosi sedati li tumulti dei ribelli Vallacchi, le regie truppe adoperate in tale occasione se ne ritornavano alle loro stazioni.

Traducere

Viena, 23 februarie [1785]. [...] Potrivit cu unele știri recente din Transilvania, știm că vestitul Horea și tovarășul său Cloșca au fost transferați la Sibiu sub escorta unei gărzi numeroase. Cei doi români care i-au prins sunt doi dintre prietenii lor apropiați. Nu trece zi în care să nu vină la Alba Iulia 30 sau 40 de răsculați care își predau armele și cer iertare. În afară de asta, s-a aflat că Horea îl însărcinase pe unul dintre oamenii săi cei mai credincioși să tragă asupra lui un foc de pistol dacă ar fi fost să fie prins, numai că acela n-a avut curajul să-și îndeplinească misiunea. Soția răsculatului mai sus-zis a fost închisă la rândul ei și dusă în temniță cu toate giuvaericele și cu ceasul pe care îl avea – o întâmplare destul de rară prin acele părți.

De la Munkács se scrie din data de 15, că liniștindu-se răscoala românilor trupele regale folosite cu acest prilej se întorc la locurile lor de garnizoană.

23 “Bologna”, nr. 11 din 15 martie 1785, p. 4.

Venezia, 12 Marzo. [...] Aggiungono [notizie da Germania], che l'interrogatorio del capo dei Valacchi rivoltatisi nella Transilvania pare che tiri molto in lungo. Secondo tutte le apparenze, scorrerà un tratto non breve di tempo prima che sia pronunziata sentenza contro Horja. Tali circostanze dimostrano l'esattezza con cui vanno investigandosi le cagioni, i complici, i fautori e pubblici segreti di quella ribellione, cui nella sua origine veniva da molti considerata come di poco momento, ma che pel concorso di parecchi accidenti avrebbe potuto divenire assai pericolosa, e che il fuoco della sedizione per ancora non è del tutto estinto, covando in diversi luoghi sotto le ceneri, ma non potrà più scoppiare, trovandosi scompartiti per tutta la Transilvania dei distaccamenti militari per reprimere i disordini e i depredamenti.

Traducere

Veneția, 12 martie [1785]. [...] Au ajuns [știri din Germania] că interogatoriul capului românilor răsculați din Transilvania pare să se tragă mult în lungime. După toate aparențele, se va scurge o durată de timp deloc scurtă până să se pronunțe sentința împotriva lui Horea. Această împrejurare demonstrează grija cu care se desfășoară cercetarea cauzelor, complicilor, aderenților – atât a celor pe față cât și a celor tainici – ai acestei răscoale care, la începuturile ei, a fost socotită de mulți doar ceva de puțină importanță, dar care, prin concursul mai multor întâmplări, ar fi putut deveni destul de periculoasă, mai ales că focul răscoalei încă nu este încă stins pe deplin și mocnește sub cenușă în diferite locuri. El nu va mai putea însă izbucni, deoarece prin toată Transilvania sunt răspândite detașamente militare pentru a împiedica dezordinile și jafurile.

24 “Bologna”, nr. 12 din 22 martie 1785, p. 3–4.

Vienna, 5 Marzo. [...] Li gentiluomini ed altri signori possidenti della Transilvania, nulla più avendo da temere per parte de' ribelli, ritornano alle loro terre. Fu arrestato un' altro capo de' facinorosi, denominato Krischan Gyosg. Horiah non sarà già fatto morire, per quanto si dice, man bensì condannato alla galera sul Danubio, ed ogni anno nel giorno anniversario del suo arresto verrà regalato di molte bastonate. Nelle differenti scaramucie avute dalle nostre truppe con gli ammutinati hanno esse perduto un tenente-colonello, un cornetta, un Quartier-Maestro e 25 soldati uccisi; li feriti sono 27. La perdita de' ribelli e almeno di 1.500 tra uccisi e giustiziati. Sono più di 200 li nobili da coloro stati trucidati.

[...] Altra di Vienna, 9 Marzo. [...] Abbiamo avviso dalla Transilvania, che

il capo de' ribelli recentemente preso, per nomine Krisan, fingendo di dormire, si sia tanto fortemente appoggiato con la gola al collarino di ferro, che rimasse nell'indimani strozzato. Onde cavato di prigionie venne il di lui corpo squartato per mano del carnefice ed esposto al pubblico.

Traducere

Viena, 5 martie [1785]. [...] Nobilii și alți domni de pământ din Transilvania, ne mai având a se teme din cauza răsculaților, se întorc la moșiile lor. A fost prinsă o altă căpetenie a răufăcătorilor, numită Crișan Gheorghe. După câte se zice, Horea nu va fi condamnat la moarte, ci osândit la pedeapsa pe o galeră de pe Dunăre, iar în fiecare an, cu ocazia aniversării zilei în care a fost prins, va fi cadorisit cu o ciomăgeală bună. În diferitele ciocniri pe care trupele noastre le-au avut cu răsculații, acestea au pierdut un locotenent-colonel, un stegar, un maestru de încartiruire și 25 de soldați uciși; răniții sunt în număr de 37. Pierderile răsculaților sunt de cel puțin 1.500 de oameni uciși și executați. Mai mult de 200 de nobili au fost uciși de răsculați.

[...] Altă [știre] din Viena, 9 martie [1785]. [...] Din Transilvania ne vine știrea că șeful răsculaților prins de curând, numit Crișan, prefăcându-se că doarme, și-a sprijinit gâtul atât de puternic de inelul de fier, încât a rămas strangulat până a doua zi. După ce trupul său a fost scos din temniță, călăul l-a tăiat în patru și l-a expus public.

25 “Bologna”, nr. 13 din 30 martie 1785, p. 4.

Vienna, 19 Marzo. [...] Le ultime lettere giunte dalla Transilvania riferiscono che li due capi de' tumultuanti Valacchi, Horiah e Gloska, siano ambidue stati ruotati vivi incominciando dalle gambe in sù, indi i loro corpi squartati e le loro teste messe sopra de' palli. Ora tutto è tranquillo tra i Valacchi e le truppe sono ritornate ai loro quartieri. Niun Valacco ardisce stare una notte in Clausenburgh senza un' espressa permissione. Verranno distrutte tutte le loro campane sulle montagne vicine e da quì innanzi non potranno avere altro alloggio che nei villaggi. La nobiltà Transilvana si è formata tra essa una milizia nazionale che ha il suo capo e gli altri gradi in ordine militare, per mettersi a coperto da ogni insulto e conservare la ristabilita tranquillità.

Traducere

Viena, 19 martie [1785]. [...] Ultimele scrisori din Transilvania relatează că Horea și Cloșca, cei doi capi ai răsculaților români, au fost amândoi frânți de viu cu roata, începând de la picioare în sus, iar apoi trupurile lor au fost tăiate în patru și capetele lor înfipite în pari. În prezent în rândul românilor este liniște, iar trupele s-au întors la locurile lor de staționare. Niciun român nu îndrăznește să rămână peste noapte la Cluj fără o permisiune expresă. Pe munții învecinați au fost distruse toate colibele lor și de acum înainte nu vor mai putea locui decât

în sate. Nobilimea transilvăneană și-a constituit o miliție națională din rândurile ei, având comandantul propriu și alte grade după rânduiala militară, asta pentru a se putea apăra mai bine de orice atac și pentru a putea păstra liniștea care a fost restabilită.

26 “Gazzetta di Mantova”, nr. 3 din 21 ianuarie 1785, p. 1.

Dall’Ungheria, 3 Gennajo. Raccogliesi da’ più recenti avvisi pervenuti dalla Transilvania, che i Valachi, i quali eransi nello scorso Novembre sollevati in certi luoghi de’ due comitati Hunyadense e Zarandiense, abbiano ora parte per mezzo delle valide disposizioni militari, parte persuasi da’ loro vescovi e parte da’ politici magistrati conosciuto il loro errore e siano quindi ritornati senza veruno spargimento di sangue alle proprie abitazioni, deponendo le armi, detestando il loro operato e promettendo di cercare il perfido seduttore Horja, che con un suo compagno trovasi ramingo abbandonato nelle montagne.

Traducere

Din Ungaria, 5 ianuarie [1785]. Din cele mai recente știri venite din Transilvania aflăm că românii, care s-au răsculat în cursul trecutei luni noiembrie în anumite locuri din cele două comitate ale Hunedoarei și Zărandului, și-au dat acum seama de greșeala lor în parte datorită măsurilor militare eficiente, în parte convinși de episcopii lor și în parte datorită autorităților politice. Drept urmare, s-au întors la locuințele lor fără vreo vărsare de sânge, depunând armele, dezaproband ceea ce făcuseră și promițând să-l caute pe Horea, amăgitorul lor perfid, care răătăcește părăsit de toți prin munți împreună cu un tovarăș de-al său.

27 “Gazzetta di Mantova”, nr. 7 din 18 februarie 1785, p. 1.

Vienna, 5 Febbraio. Abbiamo dalla Transilvania che, affine di assicurare la quiete in quel Gran-Principato e particolarmente ne’ comitati uniti di Hunyad e Zarand, ha Sua Maestà Cesarea eletto un regio commissario nella persona del consigliere di reggenza, sig(nor) Michele di Bruckental, cui resta affidata la presente amministrazione, coll’avergli aggiunto il conte di Jankowits per farvi un’ esatta inquisizione, essendosi già a tal uopo il primo de’ detti signori incamminato da Hermanstadt verso i referiti comitati. E che siccome non eravi più colà necessaria la presenza degli Szekler, stati impiegati ne’ siti della ribellione, così erano li 20 del passato Gennajo ritornati per la via di Hermanstdt sudetto a’ loro quartieri colle bandiere spiegate e colla musica militare.

Traducere

Viena, 5 februarie [1785]. Aflăm din Transilvania că, pentru a se asigura liniștea în acel Mare Principat, mai ales în comitatele unite ale Hunedoarei și Zărandului, Maiestatea Sa Imperială a ales un comisar regal în persoana

consilierului gubernial, domnul Michael von Brukenthal, căruia i-a fost încredințată administrarea acestora, fiindu-i alăturat contele Jankovics pentru a întreprinde acolo o cercetare exactă. Drept urmare, primul dintre domnii amintiți a și pornit de la Sibiu spre comitatele amintite. Și, deoarece acolo nu mai era necesară prezența secuilor folosiți în zona răscoalei, aceștia s-au întors în 20 ale trecutei luni ianuarie, trecând prin Sibiul amintit mai sus, în garnizoanele lor, cu steagurile desfășurate și în sunetul muzicii militare.

28 “Gazzetta di Mantova”, nr. 9 din 4 martie 1785, p. 1.

Vienna, 23 Febbraio. Scrivono da Munkacs in data de 15 dello scorso, che essendo sedati i tumulti de’ ribelli Valachi, le regie truppe adoperate in tale occasione se ne ritornavano alle loro stazioni, che i corazzieri del Reggimento Trautmansdorf passando per Magyar Egres si avvicinavano ad Hunyad, luogo del loro quartiere, e che il barone di Kempff era li 10 pure dello scaduto partito col terzo battaglione del Reggimento Francesco Giulay dalla sudetta città di Munkacs alla volta della Transilvania donde si è avuto riscontro, ch’erasi colà arrestato ed indi messo nelle carceri di Carlsburg anche il terzo capo tumultuante Valacco, per nome Krisan Gyoris, e che in oltre dubitandosi da molti Valacchi, che il primario autore dell’ora sedita ribellione, Horja, non fossesi veramente preso, è stato costui per ordine del regio commissario spedito, ben custodito da una numerosa guardia di soldati, pe’ diversi villaggi adiacenti al fiume Maros, affinché il popolo restasse co’ propri occhi convinto di una tale verità.

Traducere

Viena, 23 februarie [1785]. De la Munkács se scrie din data de 15 ale lunii trecute, că după ce s-au liniștit tulburările provocate de răsculații români, trupele regale folosite cu acest prilej se întorc în garnizoanele lor, că cuirasierii din Regimentul Trauttmannsdorf au trecut prin Agriș și s-au apropiat de Hunedoara, locul lor de garnizoană, și că baronul Kempff a plecat chiar în ziua de 10 ale lunii trecute cu un batalion din Regimentul Francisc Gyulai din Munkács, orașul amintit mai sus, spre Transilvania, unde trebuie să facă joncțiunea, că acolo a fost prinsă și aruncată în închisoarea de la Alba Ilia și a treia căpetenie a răsculaților numită Gheorghe Crișan, de asemenea că, deoarece mulți români se îndoiesc de faptul că Horea, autorul de frunte al răscoalei acum înăbușite, nu ar fi fost prins cu adevărat, din ordinul comisarului regal acesta a fost trimis, sub paza bună a unei escorte formate din mulți soldați, prin diferite sate aflate în lungul Mureșului, cu scopul ca populația să se convingă cu proprii ei ochi de acest adevăr.

29 “Gazzetta di Mantova”, nr. 10 din 11 martie 1785, p. 1.

Vienna, 16 Febbrajo. Danno alcuni riscontri di Carlsburg, che oltre degli scritti principali della saputa sedizione, Horja, Gloska e Krisan, ve ne siano più di novanta altri maggiormente rei’ dello stesso delitto rinchiusi e ben custoditi in quel castello. Essendosi per tanto colla cattura di simili colpevoli ridonata la primiera tranquillità alla Transilvania, l’Augusto nostro Monarca si è non solamente degnato di far significare al tenente-colonello di Krey la sua sovrana soddisfazione per le opportune misure da lui prese a tal uopo, ma di avanzarlo eziandio al grado di colonello. La prelodata Maestà Sua Imperiale e Regia Apostolica si è pure compiaciuta di premiare i sei Valacchi ed il custode del bosco, che furono impiegati per l’effettuazione della mentovata cattura, con 100 zecchini per ciascheduno, i due ufficiali subalterni facendo dare ad ognuno di essi 50 zecchini, ed i soldati del distaccamento militare che ha servito in fissata circostanza da ciascuno de’ quali sonosi ricevuti 2 zecchini. Siccome poi erano i riseriti Valacchi sudditi obbligati delle Signorie Camerali, così gli ha la Maestà Sua dichiarati sudditi liberi con tuti i loro discendenti.

Traducere

Viena, 16 februarie [1785]. Potrivit cu unele știri primite de la Alba Iulia, în cetatea de acolo se află închiși sub pază bună în afară de Horea, Cloșca și Crișan, căpeteniile de frunte ale știutei răscoale, mai mult de alți nouăzeci [de oameni], vinovați în cea mai mare parte de aceleași ticăloșii. Deoarece ca urmare a prinderii vinovaților de aceeași teapă în Transilvania a fost restabilită liniștea de mai înainte, augustul nostru monarh a binevoit nu numai să-i aducă la cunoștință locotenent-colonelului von Kray mulțumirea sa deosebită pentru măsurile oportune pe care le-a luat în acest scop, dar și să-l avanseze la gradul de colonel. Totodată Maiestății Sale Imperiale și Regal-Apostolice i-a făcut plăcere să-i răsplătească pe cei șase români și pe gornicul care au participat la prinderea amintită [a lui Horea și Cloșca] cu 100 de țechini fiecare, iar fiecăruia dintre cei doi ofițeri subalterni i-a dăruit 50 de țechini, în vreme ce fiecare dintre soldații detașamentului care au servit la acțiunea respectivă a primit 2 țechini. De asemenea, românii care erau supuși la obligații față de Administrația Camerală [a domeniului Zlatnei], au fost declarați de către Maiestatea Sa drept oameni liberi, împreună cu toți descendenții lor.

30 “Gazzetta di Mantova”, nr. 12 din 25 martie 1785, p. 1.

Vienna, 16 Marzo. Scrivano da Carlsburg nella Transilvania sotto l’indicato giorno de 17, che il 13 il terzo capo seduttore de’ Valacchi, Krisan Gyors, che fu preso per le ottime disposizioni date dal maggiore conte di Pückler, si è impiccato nella sua prigione con una piccola corda che cingeva a’ lombi, che nel di seguente venne il suo cadavero squartato sul palco e quindi appesa una

porzione di esso alla porta della città e mandate le altre parti a Deva, ad Hunyad e nel luogo di sua nascită, che Horja e Gloska sono stati amendue ruotati vivi ed indi squartati i loro corpi e mese loro teste sopra due pali e che gli altri ribelli arrestati, i quali ascendono ora a 150, sonosi per sovrano comando passati dalla Commissione Imperiale al Tribunale di giustizia del comitato per essere dal medesimo giudicati e puniti giusta le leggi del paese.

Traducere

Viena, 16 martie [1785]. De la Alba Iulia în Transilvania se scrie din data indicată de 17 [februarie], că în ziua de 13 [februarie] Gheorghe Crișan, al treilea fruntaș al amăgitorilor românilor, care a fost prins în urma dispozițiilor foarte bune ale maiorului conte von Pückler, s-a spânzurat în închisoare cu o funie scurtă pe care o avea înfășurată în jurul coapselor, că mai apoi cadavrul său a fost tăiat în patru pe o estradă, iar după aceea o parte a fost atârnată de poarta orașului și celelalte părți au fost trimise la Deva, Hunedoara și în localitatea sa de naștere, că Horea și Cloșca au fost frânți amândoi de viu cu roata, apoi trupurile lor au fost tăiate în patru și capetele înfipite în pari, precum și că ceilalți răsculați arestați, al căror număr se ridică acum la 150, au fost trecuți din înalt ordin de la Comisia Imperială la Tribunalul comitatului pentru a fi judecați și condamnați de acesta conform cu legile țării.

31 “Gazzetta di Parma”, nr. 10 din 11 martie 1785, p. 72.

Vienna, 23 Febbrajo. [...] Scrivono da Munkacs in data del 15 dello scorso che, essendo sedati i tumulti dei ribelli Valacchi, le regie truppe adoperate in tale occasione se ne ritornavano alle loro stazioni, che i corazzieri del Reggimento Trautmansdorf, passando per Magyar Egres, si avvicinavano ad Hunyad, luogo del loro quartiere, e che il barone di Kempff era al 10 pure dello scaduto partito col terzo battaglione del Reggimento Francesco Giulay dalla suddetta città di Munkacs alla volte della Transilvania donde si è avuto riscontro, che erasi colà arrestato et indi messo nelle carceri di Carlsbourg anche il terzo capo tumultuante Valacco per nome Krisan Gyoris, e che in oltre dubitandosi da molti Valacchi che il primario autore dell'ora sedata ribellione, Horja, non fossesi veramente preso, è stato costui per ordine del regio commissario spedito, ben custodito da una numerosa guardia di soldati, pe'diversi villaggi adiacenti al fiume Maros, affinché il popolo restasse co' propri occhi convinto di una tale verità.

Traducere

Viena, 23 februarie. [...] De la Munkács se scrie în data de 15 ale lunii trecute că, fiind înăbușită ridicarea răsculaților români, trupele regale folosite cu acest prilej se întorc în garnizoanele lor, că cuirasierii din Regimentul Trautmannsdorf, trecând prin Agriș, se învecinează cu Hunedoara, locul lor

de ședere, că baronul von Kempf a plecat tocmai în ziua de 10 a lunii trecute cu batalionul al treilea din Regimentul Francisc Gyulai din zisul oraș Munkács spre Transilvania unde era așteptat și că acolo [în Transilvania] a fost prins și apoi aruncat în închisoarea de la Alba Iulia și a treia căpetenie a românilor răscuți, numită Crișan Gheorghe și că, în afară de asta, deoarece mulți români se îndoiau de faptul că Horea, autorul de frunte al răscoalei acum înăbușie, nu ar fi fost prins cu adevărat, acesta a fost trimis din ordinul comisarului regal [Jankovics], sub paza bună a unei escorte de numeroși soldați, prin diferite sate aflate în lungul Mureșului, ca poporul să se convingă cu proprii săi ochi de acest adevăr.

32 “Gazzetta di Parma”, nr. 11 din 18 martie 1785, p. 80.

Vienna, 26 Febbraio. [...] Danno alcuni riscontri di Carlsbourg, che oltre degli scritti principali capi della saputa sedizione, Horja, Gloska e Krisan, ve ne sieno più di novanta altri maggiormente rei dello stesso delitto rinchiusi e ben custoditi in quel castello. Essendosi pertanto con la cattura di simili colpevoli ridonata la primiera tranquillità alla Transilvania, l'Augusto nostro Monarca si è non solamente degnato di far significare al tenente-colonello di Krey la sua sovrana soddisfazione per le opportune misure da lui prese à tal uopo, mai di avanzarlo eziandio al grado di colonello. La prelodata Maestà Sua Imperiale e Regia Apostolica si è pure compiaciuta di premiare i sei Valacchi ed il custode del bosco, che furono impiegati per l'effettuazione della mentovata cattura, con cento zecchini, i due uffiziali subalterni facendo dare ad ognuno di essi 50 zecchini ed i soldati del distaccamento militare, che ha servito in si fatta circostanza, da ciascuno de' quali sonosi ricevuti due zecchini. Siccome poi erano i riferiti Valacchi, sudditti obbligati delle Signorie Camerali, così gli ha la Maestà Sua dichiarati sudditti liberi con tutti i loro discendenti.

Traducere

Viena, 26 februarie. [...] Unele știri venite de la Alba Iulia ne informează că, în afară de Horea, Cloșca și Crișan, căpeteniile principale ale cunoscutei răscoale despre care s-a scris, aici se află mai mult de alți nouăzeci de oameni cât de poate de vinovați de același delict, care sunt închiși și bine păziți în cetatea de acolo. Deoarece odată cu prinderea unor vinovați de acest fel Transilvania și-a recâștigat liniștea de mai înainte, augustul nostru monarh a binevoit nu numai să-i aducă la cunoștință locotenent-colonelului von Kray satisfacția sa de suveran pentru măsurile potrivite pe care le-a luat în acel scop, dar și pentru a-l avansa la gradul de colonel. De asemenea, Maiestatea Sa Imperială și Regală Apostolică a binevoit să-i răsplătească cu o sută de țechini pe cei șase români și pe gornicul de pădure care au fost folosiți la prinderea amintită [a lui Horea și Cloșca], celor doi ofițeri subalterni dându-le fiecăruia 50 de țechini, iar soldații

din detașamentul militar care a fost folosit în împrejurarea amintită au primit fiecare doi țechini. Apoi, deoarece românii amintiți erau supuși dependenței ai domeniilor camerale, Maiestatea Sa i-a declarat oameni liberi pe aceștia și pe toți urmașii lor.

**“DIARIO ESTERO”, “BOLOGNA” AND “GAZZETTA DI MANTOVA”
– ITALIAN JOURNALS ON THE HOREA-UPRISING (1784–1785)**

Abstract

The outbreak of the Romanian uprising in Transylvania in the late autumn of 1784 caused, as might be expected, a huge interest of many journals in Central- and Western Europe. The largest source of informations on the ongoing events was Vienna, where from the news spread out to France, Spain, Portugal, Great Britain, Denmark, Sweden, Italy and especially to different German states. Due to his relative proximity to Vienna, the journals of the Vatican State and the Austrian Lombardy were reporting since December 1784, mostly on a weekly basis. It is to be pointed out, that all these journals were subjected to a rigorous censorship, in order to support the official point of view on the social and national shock displaying in Transylvania.

The “Diario Estero” in Rome published 12 reports on the Transylvanian uprising, starting with December 10th, 1784 to May 27th, 1785 (see No. 1–12 in the Appendix). Depending mostly on official sources from Vienna, the “Diario Estero”, following word for word the reports published by the “Notizie del Mondo”, another journal issued in Rome, was more or less exposed to fake news, such as the presence in Vienna of five Romanian peasants with the aim to inform directly Emperor Joseph II on certain important matters in Transylvania.

“Bologna”, issued since 1642 in Bologna (province of Emilia-Romagna), part of the Vatican State, published 13 large reports on the uprising in Transylvania, starting with December 22th, 1784 to March 30th, 1785 (see No. 13–25 in the Appendix). It is to be pointed out, that “Bologna” was offering to his perspicuousest readers the possibility to detect the real reasons of the Romanian uprising, due to the quotation of Cloșca’s statement (one of the main peasant leaders) to the imperial lieutenant-colonel Schulz. At his turn, the “Bologna” was not save from a certain number of fake news, such as the hilarious allegation that Horea, the main leader of the revolted peasants, offered to pay himself 600 golden-florins to anyone will catch him down.

“Gazzetta di Mantova”, issued since 1664 in Mantova, enjoying a certain status of autonomy in the Austrian Lombardy, published 5 reports on the Transylvanian uprising, starting with January 21th, 1785 to March 25th, 1785 (see No. 26–30 in the Appendix). The “Gazzetta” added no comment to the informations received all from Vienna.

RECONSTITUIREA UNUI FRAGMENT DE ARTĂ BAROCĂ EUROPEANĂ – PICTURA PLAFONANTĂ A BISERICII FRANCISCANE SF. NEPOMUC DIN TIMIȘOARA

*Mihaela Vlăsceanu**

Cuvinte cheie: biserica Sf. Nepomuc, pictura plafonantă, valențe europene, baroc franciscan

Keywords: church of St. Nepomuk, ceiling painting, European characteristics, Franciscan Baroque

Opera de artă este întotdeauna martor al unei epoci pe care o transpune cu un limbaj specific determinat de factori extrinseci ce contribuie la conturarea originalității în spațiul de timp și loc reflectat. Spiritul epocii și valorile estetice vehiculate de arta unei perioade determinate sunt în concepția lui Philippe Minguet “determinate de cauze circulare, artiștii acționând când ca factori de coeziune ai corpului social, când ca fermenți de dezintegrare.”¹ În studiul propus vom încerca să reconstituim un fragment de artă europeană prin coroborarea documentației existente și a cercetării efectuate până acum cu o analiză stilistică a fragmentului de pictură monumentală păstrat sub formă de fotografii alb-negru realizate de Konrad Baitz, elev al școlii Piariste din Timișoara în 1908. În istoria artei baroce din Banat genul picturii murale plafonante este cel mai slab reprezentat, prin căutarea hermeneuticii² elementelor vizuale vom încerca o reconstituire a doctrinelor teologale promovate de ordinul franciscan în Banatul primei jumătăți a sec. XVIII.

Analiza imaginii formează ineditul acestui articol prin identificarea unei mărturii a manifestării stilului baroc în peisajul urban al Timișoarei. Urbanismul acestei perioade este definit de o amplă activitate edilitară, o reconfigurare a capitalei Banatului prin reprezentanți ai administrației imperiale și prin ordinele catolice ce pătrund în acest teritoriu practicând un misionarism activ.

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: mihaela.vlasceanu@e-uvt.ro

¹ Philippe Minguet, *Estetica rococoului* (Meridiane, București, 1973), 9.

² Jean A. du Rand, “The imagery of the Heavenly Jerusalem,” *Neotestamentaria* 22 (1988): 65–86.

Franciscanii sosiți în Banat din Bosnia vor promova valorile unui creștinism autentic, arta devenind în monumentele de arhitectură edificate în Banat, un suport vizual al credinței ajungând să impună modele sau chiar să contureze formulările stilului evidențiat ca, “baroc franciscan”. Analiza unui fragment al manifestării acestora în domeniul arhitecturii și sculpturii de altar s-a materializat în studii publicate anterior³ ce au deschis perspective noi în interpretarea barocului acreditat de ordinul călugărilor cerșetori. Implicarea acestora în configurarea unui oraș baroc putând fi observată prin dedicarea Timișoarei unui sfânt patron canonizat în secolul XVIII, sfântul Nepomuc devenind patronul spiritual al Timișoarei din 1729, substituindu-l pe Sf. Gheorghe, ca urmare a cererii adresate de către Franciscani împăratului Carol VI, care le satisface dorința.

Dintre domeniile artistice în care barocul s-a manifestat deplin în Banatul imperial, cel al picturii murale plafonante (monumentale) este cel mai slab documentat, cu excepția picturii plafonante a bisericii de pelerinaj, păstorită tot de ordinul franciscan de la Maria Radna. Redefinirea valențelor stilului baroc promovat de ordinele catolice, în acest caz de cel al Franciscanilor, sunt formulări ce devin norme în contextul propagandei vizuale emulate de catolicizarea ce a însoțit armata în teritoriile nou achiziționate ale Imperiului Habsburgic la debutul secolului al XVIII-lea.

În istoriografia de specialitate, studii recente menționează ca variante în cadrul stilului baroc, arta practică de iezuiți, franciscani, premonstratensi, fiecare cu inflexiuni diverse, ce transpun unitar un stil manifestat în faza tardivă, contaminat de formulări reacționare la adresa aniconismului promovat de protestanți. Conduita artistică a acestor ordine catolice transpune și metamorfozează evoluția prin norme, cazul iezuiților care până la desființarea ordinului în 1773 au promovat o artă europeană în zonele în care au ajuns, până în extremul Orient, iar componenta franciscană a barocului este în diversitatea manifestărilor elementul care a dăinuit cel mai mult, promovând o artă cu caracter didactic și moralizator, un adevărat program de aliniere la valorile artistice europene din perioada analizată. Dacă în plan central european barocul s-a manifestat împotriva spiritului iconoclast și raționalist al Reformei, în Banatul imperial al secolului al XVIII-lea, adepții acestei exprimări stilistice au transpus limbajul artistic pentru a legitima în fața credincioșilor funcția sacră a imaginii, importanța revelației divine și funcția miracolelor. Artiștii erau în căutarea unor formule pentru a pătrunde spiritul credincioșilor, educația vizuală fiind promovată de ordinele catolice sosite în provincie după anexarea acesteia la Imperiul Habsburgic.

³ Mihaela Vlăsceanu, “Un monument baroc dispărut – biserica Sf. Ioan Nepomuk din Timișoara,” *Quaestiones Romanicae* I (2012): 107–122.

Deciziile conciliului tridentin (1545–1563) aveau să invadeze toate componentele vieții religioase cu noi reguli, menite să re poziționeze credința catolică, în acest sens fiind modificată și structura arhitecturală a bisericilor baroce. Rolul picturii devine cel de mediator al dialogului cu credinciosul catolic prin intermediul unei iconografii accesibile, genul care a proliferat cel mai mult în Banat la debutul perioadei moderne odată cu sosirea ordinelor catolice în provincie a fost cel al picturii de altar, transformată într-u adevărat *auxilium* în desfășurarea serviciului religios. Restaurarea cultului imaginilor s-a făcut prin *propaganda fide*, fiind preferate teme propagandistice cu impact emoțional, mai ales că acestea reiterau ideile papei Grigorie al VII-lea:

Nam quod legentibus scriptura, hoc idiotis praestat pictura cementibus, quia in ipsa ignorantes uident quod sequi debeant, in ipsa legunt qui litteras nesciunt; unde praecipue gentibus pro lectione pictura est.

Pictura barocă religioasă din Banat este surprinsă de realizările direcționate către decorarea monumentelor de arhitectură prin decorul adaptat altarelor (tablouri votive), genul cu cele mai numeroase exemple de factură central-europeană ca și formație a autorului și pictură murală (cu puține exemple păstrate, dar reprezentative pentru tehnica muzivă și iconografia perioadei). În parcurusul acestui studiu ne vom referi la principalii comanditarii de artă – promotori ai barocului, iezuiții și franciscanii, încercând să sesizăm în manifestările promovate de aceștia, filonul comun al barocului tardiv central-european. Pentru decorarea bisericii iezuite din Timișoara sunt menționate acțiunile întreprinse de fratele Theodatus, care solicitase pictură de șevalet pentru decorul interior al bisericii *Maria Serena*. Calitatea acestor lucrări de artă religioasă este documentată⁴ odată cu decorarea bisericii Sf. Gheorghe din Timișoara transformată în biserică iezuită, căreia Anton Platel îi reface fațada în acord cu noile principii ale stilului baroc. *Maria Serena*⁵, noul hram al bisericii iezuite din Timișoara, va fi decorată cu tablouri executate la Viena, tablouri votive destinate altarelor cu teme evocând caracterul nepieritor al sacralui, specific repertoriului baroc, care făceau aluzie la hramul bisericii și la reprezentanții ordinului iezuit: *Apoteoza Mariei, Sf. Francisc Xavier, Sf. Ignățiu de Loyola, Sf. Alois*. Călugărul

⁴ Călugărul iezuit Anton Holler pomenește monumentul referindu-se la necesitatea dotării altarelor cu pictură, vezi Rodica Vârtaciu, *Valori de artă barocă din Banat* (Timișoara, Interart Triade, 2017), 214. Iezuiții au transformat moscheea cea mare (a lui Suleiman Magnificul) în biserică catolică, redându-i funcționalitatea de biserică creștină deținută de monument încă din secolul XIII, fiind vorba de cea mai veche biserică a Timișoarei medievale cu hramul Sf. Gheorghe.

⁵ Biserica a fost demolată în 1914 și apare consemnată în lucrarea călugărului iezuit Anton Holler, în capitoul *Aedificia sacra*, ca fiind una dintre cele mai mari biserici baroce din Timișoara.

iezuیت Theodatus solicita tablouri din Italia pentru altarele bisericii nou edificate în Timișoara, spre a fienerate de credincioși.⁶

Situația de nesiguranță politică în care s-a aflat Banatul pe tot parcursul secolului XVIII a făcut ca pictura murală, care implica costuri mari și timp îndelungat de realizare prin succesiunea etapelor picturii în tehnica frescei și prezența fizică a pictorilor în provincie, să conducă la precaritatea manifestărilor de acest gen, comenzile tematice la Viena fiind principala sursă a lucrărilor ce împodobesc altarele bisericilor catolice din Banat. În perioada de recesiune economică de la jumătatea secolului XVIII, ce se suprapune domniei Mariei Tereza, comenzile au fost direcționate către artiști individualizați din rândul coloniștilor, unii deveniți cetățeni ai orașului Timișoara, practicând o artă itinerantă.

Franciscanii promovează artiști din spațiul din care au venit⁷ și, ca și în cazul iezuiților, documentele oficiale pomenesc de donații ale credincioșilor pentru comandarea operelor de artă care aveau să împodobească edificiul ridicat de franciscani în Timișoara, o biserică a ordinului cu mănăstire- dedicată patronului Banatului Sf. Nepomuc.⁸ (Fig. 1, 2 plan și elevație)

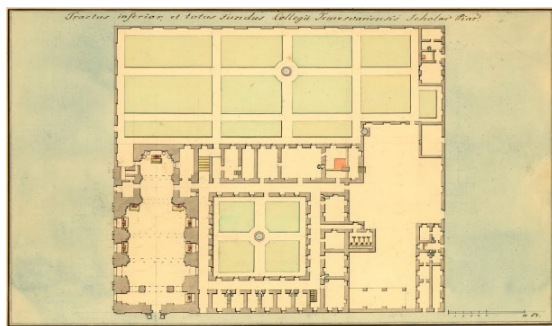

Fig. 1. Planul bisericii Sf. Nepomuc din Timișoara
(sursă Arhiva Diecezei romano-catolice)

⁶ Sabău, *Metamorfoze*, 102.

⁷ Sanja Cvetnić, "Slikarski settecento u Bosni Srebrenoj: prijedlozi za Francesca Zugna i sljedbenika Pietra Antonija Rotarija," *Colloquia franciscana* I (2019): 69–86.

⁸ De la planimetrie, elevație, decorație (ornamentică), sculptură și pictură de altar, edificiul care astăzi nu mai face parte din ansamblul urban al centrului istoric din Timișoara a constituit un fragment de artă barocă autentică ce demonstrează valențele europene ale stilului. Pentru detalii vezi Mihaela Vlăsceanu, "Stylistical considerations on a Baroque monument from Timișoara – the church of St. Nepomuk," *Brukenenthalia. Acta Musei* 7 (2017): 801–811; Mihaela Vlăsceanu, "Imagini fotografice devenite document istoric-studiu de caz biserica ordinului piarist din Timișoara," *Euroregionalia* 4, 4 (2017): 74–91.

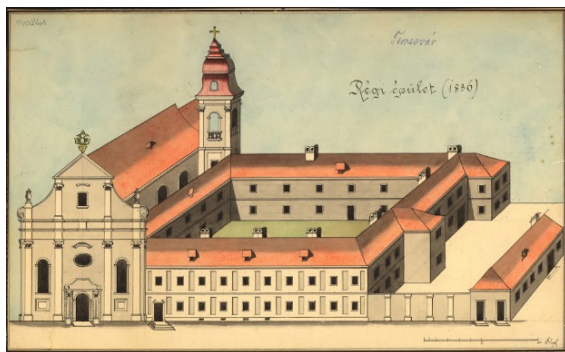

Fig. 2. Elevația bisericii Sf. Nepomuc din Timișoara
(sursa: Arhiva Diecezei romano-catolice)

Colaborarea franciscanilor cu artiști consacrați s-a realizat încă din perioada renașterii, Bosnia a fost un debușeu pentru artiștii italieni, mulți dintre aceștia provenind din Veneția (cum este cazul familiei Belini în peregrinarea spre Constantinopol realizează tablouri pentru diferiți comanditari).

Pictura religioasă din Banat se evidențiază ca episod tardiv al barocului central-european, în care intervențiile patronate de ordinele catolice conturează direcția acestei variante locale a stilului. Interiorul bisericii catolice este un spațiu festiv în care totul este organizat fictiv, o scenă a spectacolului lumii în care Nepomuc, patronul spiritual al Banatului, ocupă rolul principal. Michelangelo Unterberger este autorul schiței altarului principal (Fig. 3), compoziție în care evocă una din calitățile canonicului praghez, cea de intercesor al iertării păcatelor. În calitate de comanditari de artă religioasă, Franciscanii bosnieci reușesc în scurt timp după ridicarea edificiului să-l decoreze, surse oficiale pomenind de propagarea unei iconografii specifice ordinului, Clara de Assisi, una dintre statuile ce împodobește altarul principal fiind consacrată ca reprezentanta ordinului clariselor, surorile sărace ale ordinului franciscan. Pandantul acesteia în partea dreaptă este Elisabeta de Thuringia (a Ungariei), în relație cu cei cărora le era dedicată biserica, săraci și suferinzi, sfântă ce face parte din șirul celor 35 de doctori (teologi ai bisericii catolice).

Imaginile de epocă surprind în tabloul votiv al altarului principal realizarea tematicii, fiind probabil ca și în cazul domului, stilul inconfundabil al pictorului Michelangelo Unterberger caracterizat de un duct molatic al pensulației, de perspectiva spațială invocată cu ajutorul peisajului din fundal (Timișoara cu zidurile cetății Vauban), de subiectul ales, sfântul devenit patron al Banatului la cererea adresată de franciscanii bosnieci împăratului Carol al VI-lea în 1729, figurat în iconografia sculpturii și picturii baroce din Banat pentru calitățile sale de păstrător al secretului confesional și ocrotitor în fața fenomenelor

Fig. 3. Michelangelo Unterberger, 1754?, altarul principal, tabloul votiv cu tema Nepomuc intercesor (sursa arhiva Piaristă din Budapesta).

extreme. Sfânta Rosalia îl însoțește în apoteoza surprinsă, schița fiind propusă de Unterberger pentru catedrala romano-catolică din Timișoara în 1750, Maria Tereza în calitate de comanditar alegând tabloul votiv reprezentându-l pe Sf. Gheorghe. Aceeași schiță l-a inspirat probabil și pe Johann Nepomuk Schöpf în 1774–1780, când realizează decorația altarelor laterale în care fiecare gest artistic era atent plasat în scenografia bisericii, mai ales în realizarea altarului dedicat sfântului Nepomuc. Rama barocă cu scena Bunevestiri făcea parte din compoziția altarului principal al bisericii Sf. Nepomuc din Timișoara, păstrându-se doar o jumătate din compoziția cu scena Răstignirii în centru, flancată în dreapta de arhanghelul Gavriil (Fig. 4).

Dacă în cazul picturii transilvănene religioase sunt cunoscute creațiile unor precursori ai stilului baroc, pentru Banat referințele sunt precare sau inexistente. Pictura altarelor a fost realizată în tehnica uleiului pe pânză sau pe panouri de lemn de cele mai multe ori. Arhitectura altarelor baroce, cu profil de semicerc creează suportul scenografic pentru pictura care formează împreună cu sculptura un element compozit cu valoare de ansamblu unitar.

Altarele devin adevărate piese de teatru sacru în care tabloul votiv ilustrează

cultul sfinților patroni, al miracolelor, al idealurilor monastice, narațiuni complexe încărcate de simbolism aflate în sinergie cu sculptura.

Johann Kronbichler, cel care i-a dedicat pictorului Michelangelo Unterberger un studiu monografic⁹, folosește documente de arhivă pentru a confirma parcursul artistic și realizarea de comenzi oficiale în Tirol, Boemia, Ungaria și Transilvania. La acestea se adaugă studii recente¹⁰ ce aduc noi abordări din perspectiva atribuirii și stilului artistului consacrat, identificarea unor lucrări noi, neatribuite sau nedocumentate, ci identificate prin stilul personal academic al artistului.

Stilul artistic al pictorului este inconfundabil și trădează influențe italiene prin maniera de organizare a compozițiilor, dinamică, emoție sugerată cu ecleraje poziționate pe chipul personajelor și talentul de a surprinde trăirile extrasenzoriale, suferința, drama. Aceste calități fac din Unterberger un abil observator al naturii umane, pe care le aplică în toate compozițiile realizate, evidente și în schița tabloului votiv propus pentru altarul principal al bisericii franciscanilor din Timișoara, – Sf. Nepomuc, și care datorită importanței în peisajul religios al secolului XVIII, se presupune că ar fi fost și realizat de autor, *rector academicus* din momentul înobilării de către Maria Teresa în 1751. Unterberger a fost activ în spațiul central al imperiului unde realizează panouri de altar pentru biserici (a piariștilor din Kromeriz între 1754–1755, a capucinilor din Scheibbs–1750, a Dominicanilor din Bozen, Brixen –1749, Bischofstetten (1747–1748) și se apropie de Banat la Székesfehérvár, etc, dar nu este atestată prezența sa în Timișoara, fiind consemnată trimiterea de lucrări la comanda solicitată de împărăteasa Maria Theresa.

După două decenii artistul bavarez născut la Praga, Johann Nepomuk Schöpf pictează altarele laterale ale catedralei catolice din Timișoara (1774–1776) într-un stil pictural plin de emfază și dinamism folosind cu elocință recuzita specifică stilului baroc târziu în compoziții precum: *Cina cea de Taină, Moartea Sf. Iosif, Răstignirea, Maria în vizită la Elisabeta, Sf. Rochus, Sf. Nepomuc*. Obișnuit cu limbajul dinamic și cu tehnicile muzive, pictorul este prezent pe șantierul catedralei orădene în 1776, unde realizează la comandă pictura cupolei. Tehnica iluzionistă a sugerării spațiale a deprins-o de la tatăl său, Johann Adam Schöpf, un versatil pictor cu creații în spațiul bavarez. Talentul îi este recunoscut odată cu investirea ca pictor la curtea princiară bavareză în

⁹ Johann Kronbichler, *Michael Angelo Unterberger (1695–1758)*, teză de doctorat (mss) (Viena), 1976.

¹⁰ Petr Arijcuk, “Sv. Jan Nepomucky uktivajici krucifix. Nove identifikovana prace Michelangela Unterbergere,” *Opuscula Historiae Artium* 62 (2013): 92–99; J. K. János, “Johann Nepomuk Schöpf (1733–1798) in Hungary. Nagyvárad/Oradea, Pécel, Buják,” *Művészettörténeti Értesítő* VI, 2 (2017): 191–200. <https://doi.org/10.1556/080.2017.66.2.1>

1765, iar în anul 1770 este consemnat ca membru al academiei de pictură de la München.¹¹ Aceleași surse pomenesc de formația pictorului ca fiind una legată de ambianța sud-germană, profund contaminată de stilul iluzionistic de sugereare a volumelor pe care maestrul compozițiilor spațiale Andreea Pozzo l-a instituit ca și trăsătură definitorie a picturii baroce. Pozzo a definit maniera picturală, la care a contribuit din plin prin faptul că era iezuit, în tratatul publicat sub titlul *Perspectiva pictorum et architectorum*, în care va contura normele artei baroce monumentale.¹² “Ermetismul tematico-iconografic” ce caracterizează creația pictorului, este în viziunea lui N. Sabău¹³, elementul definitoriu al creației sale, considerente ce-l poziționează în categoria pictorilor intelectuali ce lucrau pentru gustul comanditarului și nu pentru credincioși. Rezultat al contactului cu mediul italian, pictorul realizează pentru catedrala din Oradea o compoziție murală ce-l plasează în galeria reprezentărilor de seamă ai picturii baroce mai mult ca în oricare dintre creațiile sale. Altarele catedralei romano-catolice din Timișoara se evidențiază cu aceeași tematică criptată, dezvăluită prin narațiuni studiate ale subiectelor în care apar patronul Banatului- Sf. Nepomuc, Rochus, Rosalia (altarul dedicat Ciumei) în care aplică consecvent principiile reprezentării spațiului fictiv, adevărate ferestre deschise către spațiul celest.

Cum biserica Sf. Nepomuc a fost începută în aceeași perioadă cu domul timișorean (începând cu deceniul trei al secolului al XVIII-lea și decorația a fost adăugată pe parcurs (Unterberger realizează tabloul votiv în 1754) și oferă tabloul pentru altarul principal la bisericii cu tema Nepomuc pledând pentru iertarea păcatelor, considerăm ca plauzibilă ideea ca acesta să fi influențat artistul care a copiat maniera (se observă în interpretarea chipului ingerului ce-l flanchează pe evanghelistul Matei) sau din numeroasele schițe care circulau și din care aceștia se inspirau.¹⁴ Cum este un exemplu unic de pictură plafonantă într-o biserică franciscană cu o cronologie ce precede creația lui Ferdinand Schiessl la Radna (cupola cu tema apoteozei Mariei, în cadrul căreia se observă similitudini formale, mai ales în zona de amplasarea apostolilor și gruparea față de tema centrală sau pasajul vechi testamentar ce face aluzie la păcatul strămoșesc), putem bănui confluente și atașamente față de tipare iconografice ale

¹¹ Agata Chifor, “Pictura plafonantă în stil baroc din Oradea,” *Acta Musei Porolissensis*, XXVIII-XXIX (2007–2008): 386.

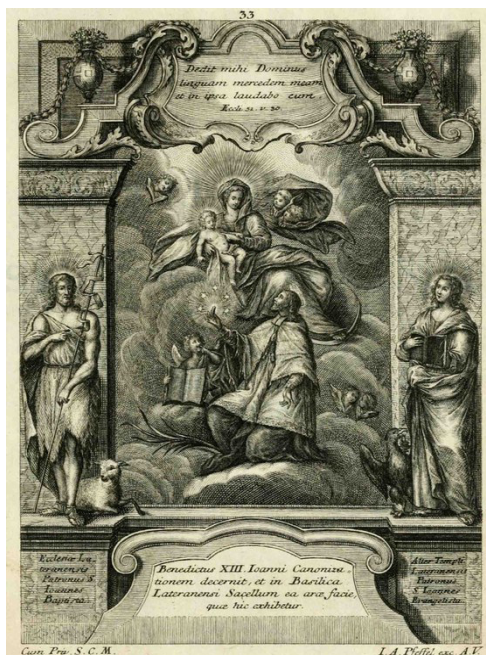
¹² Ibid., 387–388.

¹³ Nicolae Sabău, “Johan Nepomuk Schöpf, promotor al barocului din Transilvania,” *Ars Transsilvaniae* VIII-IX, (1998–1999): 206. Frescele realizate pentru biserica mănăstirii Sf. Ioan din Regensburg, cât și cele din Oradea sunt episoade ilustrative pentru traseul pictorului în peisajul picturii cu efecte iluzionistice.

¹⁴ Giovanni Battista Piazzetta (1682–1754), *Studi di pittura già dissegnati da Giambattista Piazzetta ed ora con l'intaglio di Marco Pitteri* (Venice: Giambattista Albrizzi), 1760.

artiștilor care circulau prin imperiu executând comenzi oficiale venite din partea bisericii sau a puterii centrale.

Ilustrația realizată de Andreas Pfeffel la *Vita santi Joannis Nepomuceni* în 1726 a reprezentat sursa pentru tematica ciclului Nepomucens, iar compozițiile lui Unterberger și Schöpf au folosit cu siguranță aceste imagini prototip. (Fig. 4)

J. A. Pfeffel, il. 33, *apud* Boleslav Balbin, *Vita S. Joannis Nepomuceni sigilli sacramentalis Protomartyris*, 1730. Sursă online https://library.nga.gov/permalink/01NGA_INST/1qqg09j/alma992589663504896

Numărul mare de reprezentări ale sfântului ce fac trimitere la calitățile sale demonstrează amploarea cultului acestui arhiepiscop praghez și rolul ordinilor catolice în promovarea și diseminarea acestuia.¹⁵ Sfinții devin indicatori culturali¹⁶, cum este și cazul lui Nepomuc ce devine după beatificare și canonizare, sfântul patron al Banatului.

Compoziția plafonantă realizată pe intradosul bolții (cele două travei ale absidei, delimitate de arcul *a vela* pe dublouri), este prin tematică încadrată acestui ermetism tematico-iconografic, lectura ce se poate face fiind îngreunată

¹⁵ Mihaela Vlăsceanu, "Ipstaze ale reprezentării Sfântului Ioan Nepomuk în sculptura barocă din Banat," *Ars Transsilvaniae* VIII-IX, 8 (1999): 229–243.

¹⁶ Peter Burke, "How to become a Counter-Reformation Saint," în *The Counter-reformation: The Essential readings*, ed. David M. Luebke (Madden, MA: Blackwell, 1999): 142.

de faptul că pozele realizate în 1908 de elevul piarist Konrad Baitz sunt alb-negru și de o calitate ce nu permite păstrarea rezoluției prin mărirea imaginilor pentru detalii. Propunem un studiu de reconstituire a tematicii și o încercare de atribuire prin similitudini formale, stilistice (cromatice pot fi doar bănuite prin valorațiile tentelor de gri). Întregirea temei este și mai mult afectată de distrugerea provocată de ghiulela care a pătruns prin mijlocul bolții, distrugând prin smulgere și stucatura profilată (*stucco finto*) ce înconjoară temele ca o ramă cu ornamentală (*rocaille*) și motive precum creasta de val, valul roman, păstaia de fasole, grilajul, C, S-uri, elemente ce consonează cu decorul ramelor de la altar, cele cu tematica Bunevestiri. În sprijinul atribuirii compoziției, găsim indicii în creația din Boemia, Moravia și Ungaria a pictorului Johann Lucas Kracker (1719–1779) profund influențat în maniera sa de Paul Troger și cercul său artistic. Parcursul său artistic este jalonat de creația realizată în spațiul menționat, cu un stil monumental cu inflexiuni iluzionistice în care inserează proiecții perspectivice ale edificiilor, porticuri, cornișe, trabeațiuni cu jocuri de umbre și lumini care delimitează spațiul în care inserează apoteoze dând dovadă că stăpâna ceea ce în spațiul central-european definea maniera celor mai de seamă reprezentanți ai stilului baroc tardiv. Un adevărat *quadro riportato*, Kracker realizează la biserica romano-catolică din Jaszo/Jasov (Slovacia) o compoziție similară sau prin formulele plastice de *stucco finto* similar și la biserica din Eger (Ungaria).

Ansamblul de expresii artistice și culturale au servit promovării religiei catolice într-o perioadă în care ideologia contrareforme religioase făcea loc raționamentului, spiritului iluminat al omului modern, eliberat de constrângerile formalismului doctrinar. Stilul baroc este un stil al contrastelor, supus interpretărilor și analizelor, ce a dat naștere multiplelor variante și denumiri ce-i articulează specificitatea, barocul franciscan sau cel iezuit fiind reale exprimări stilistice în cadrul stilului baroc. Educația vizuală preconizată de Ignățiu de Loyola prin Exercițiile spirituale avea să-și parcurgă etapele

Fig. 5. Sf. Francisc de Asissi prezentandu-și stigmatele, anonim, sec. XVIII (prima jumătate), sursa: Arhiva Diecezei romano-catolice.

și să ajungă la efectul scontat, cel de participare activă la opera de creștinare a credinciosului prin toate mijloacele, imaginile promovate fiind o sursă de mediere cu rol didactic și și moralizator. Tabloul votiv cu Sf. Francisc arătându-și stigmatele din Colecția de artă religioasă a Episcopiei romano-catolice din Timișoara provine probabil de la biserica Sf. Nepomuc, în fizionomia îngerului și dinamica planurilor, fiind sesizate elemente prezente și în compoziția plafonului bolții. (Fig. 5)

Fig. 6. Fotografie a interiorului realizată după 1855, data restaurării plafonului distrus de artileria grea în timpul revoluției de la 1848 (sursă colecția de clișee pe sticlă- Muzeului Național al Banatului).

Din acest unghi se observă și decorația *in stucco* a absidei cu o bogată ornamentică rococo, și pictura murală din spatele celor două altare laterale a Sf. Anton, nou construit la 1754 (Fig. 7)¹⁷ și altarul Sfintei Cruci (*Corpus Domini*)

¹⁷ Arhiva Diecezană Timișoara, *Protocollum Conventus R.R.P.P Franciscanorum Temesiensium as S: Joannes in Fortalitio Nepomuceni, 1732–1779 (Protocollum)*, mss., 32.

(Fig. 8). Aceeași sursă menționează altarul Sfintei Fecioare consacrat la 1742 și altarul Sf. Treimi (pe peretele dinspre Generalat). Aceste detalii nu pot fi observate din imaginile păstrate, ci se poate reconstitui acest fragment de artă barocă autentică, realizată după normele ordinelor ce au diseminat nu numai o gândire teologală novatoare, ci și stilul baroc în zona de graniță a imperiului.

Fig. 7. Altar lateral- Sf. Iosif de Calasanz predicând copiilor (sursă Arhiva Piaristă din Budapesta).

Fig. 8. Detaliu altar lateral – Sf. Anton de Padova (sursă Arhiva Piaristă din Budapesta).

Pozele datând din 1908 surprind pregătirea pentru relocarea tablourilor votive ale altarelor laterale care așa cum se observă aveau o tematică legată de ordinul Piarist care după mutarea la Timișoara în 1788 preia biserica Sf. Nepomuc de la franciscani și cu siguranță adaptează mobilierul liturgic pentru a servi cultului, ambele tablouri fiind astăzi integrate noii biserici a ordinului Piarist construită de Laszlo Szekely, Arnold Merbl și Alexander Baumgarten între 1908–1909.

Doctor al bisericii este și Sf. Anton reprezentat în tabloul votiv al altarului lateral. Pictura parietală îmbrăcă și intradosul arcadelor din corespondența naosului, se distinge narațiunea ciclului Christologic (partea sudică) în scene separate delimitate de rame cu rocașuri *in stucco* (Sf. Francisc predicând în deșert pe latura nordică, în spatele amvonului).

Scenografia și recuzita stilului baroc sunt evident bine organizate de către autorul compozițiilor murale, ficțiune și realitate combinate în maniera lui Pozzo, implicând spectatorul în metafizica sugerată, cei care sunt martorii acestei scene sunt invitați să participe, captându-li-se toate simțurile.

Virtuțile teologale cardinale (Fig. 9, 10, 11) ocupă compoziția eliptică a plafonului primei travei a corului: Iubirea virtutea cardinală și Credința (Crucea

cu putti ascendenți), *Pax Christiana* și Speranța (*Spes*) în timp ce pe pandantivi sunt redați cu același limbaj didactic și moralizator *Doctor Ecclesiae universalis*: Ambrosius din Milano (cu stupul ca și atribut) și Ieronim (cu leul) și Grigore cel Mare, Augustin din Hippona *Doctor Gratiae* cu inima în flăcări ca simbol christologic consacrat.

Fig. 9. Detaliu, prima travee, *quadro riportato* cu Virtuți în centru, Ambrozie și Ieronim (sursa: Arhiva Piaristă din Budapesta).

Fig. 10. Detaliu Ambrosius din Milano și Ieronim (sursa Arhiva Piaristă din Budapesta).

Fig. 11. Detaliu *Pax Christiana*, *Spes* și *Fides* (foto Arhiva Piaristă din Budapesta).

Accentele sculpturale ale picturii sunt subliniate de tehnica *grissaille*, iar prin *trompe l'oeil* pictura devine arhitectură tridimensională¹⁸, conceptul de artă totală fiind din nou evidențiat de îmbinarea genurilor în decorul interior al bisericii. Cerimea bolții este segmentată de cele două travei cu teme ce reflectă o tematică bine cunoscută de clerul instruit (Franciscanii bosnieci) promotorii unui baroc tardiv în perioada respectivă. Credința este mediată de personajele reprezentate, fie că sunt evangheliști, apostoli, îngeri, alegorii, virtuți (împrumutate ca ecou al unui clasicism reînviat de faza târzie a stilului baroc), scene din ciclul Christologic sau Marial, sfinți martiri (Nepomuc căruia Franciscanii îi dedică monumentul). Alegoria¹⁹ ca limbaj este prezentă în compoziție prin personajele ce ilustrează concepte abstracte, în cazul de față virtuțile teologale.

Tematica celei de-a doua travei a corului prezintă perspectiva deschisă în mijlocul căreia Hristos /Mielul mistic este oferit ca sacrificiu. Heruvimi acompaniază scena în diverse ipostaze, fie sună din trâmbiță sau acompaniază la țiteră deschiderea cerului, racursiuri puternice configurând arhitectura compoziției. Concertul celest este o previziune a sacrificiul lui Hristos, prin mielul mistic (viziunea lui Ioan din Patmos). Porumbelul Sfântului Duh plonjează în mijlocul compoziției separând cele două planuri (testamente?), paralelismul dintre vechiul și noul testament ca și în cazul catedralei din Oradea unde Nepomuc

¹⁸ Chifor, "Pictura plafonantă," 388–389.

¹⁹ Pentru maniera în care în arta barocă din Banat iluzia și alegoria sunt exploatate ca limbaj plastic, vezi Mihaela Vlăsceanu, "Illusion and Allegory in the Baroque Art of the Banat: An Introduction," *Eikon /Imago* 11 (2022): 381–391 <https://dx.doi.org/10.5209/eiko.76757>

Fig. 12. A doua travee a corului, tematica Ierusalimului ceresc (Mielul mistic)/ viziunea lui Ioan din Patmos (sursa Arhiva Piaristă din Budapesta).

transpune acest paralelism pentru accentuarea simbolisticii prefigurării sacrificiului, dovedindu-se un bun interpret al doctrinelor teologale. Prin jocul atent al claobscurului (accentuat de alb-negrul fotografiei de epocă), autorul compoziției a conturat gradațiilor de culoare, un ecleraj dinamic spre centrul compoziției (Jertfa) și spre apostolii grupați (dintre care doi țin făclii aprinse, simbol al limbilor de foc ale Sf. Duh). Arhitectura compoziției este dinamizată de nori, care sunt elementul plastic cinetic ce conferă anamlului reale calități optice și senzoriale. Îngerul ce-l flanchează pe evanghelistul Ioan (Fig. 13) este printre cele mai diafane reprezentări ale subiectului.

Din fotografiile de epocă nu se poate distinge cromatica frescei, ci *grisaille*-urile configurează spațiul prin tehnica barocă deprinsă de autorul compoziției din cercul artistic cu care a avut contacte. Schematismul diecezei romano-catolice din 1900 nu menționează date referitoare la autorul frescei din biserica Sf. Nepomuc din Timișoara, identificarea și atribuirea făcându-se prin

Fig. 13. Detaliu pandantiv cu evangelistul Ioan și simbolul său (sursă Arhiva Piaristă din Budapesta).

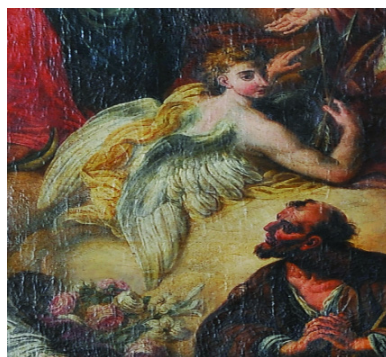

Fig. 14. Detaliu tablou votiv altar lateral dedicat sfinților antipestilențiali, domul romano-catolic din Timișoara, J.N.Schöpf, 1774–1776 (sursa: Arhiva Diecezană Timișoara).

Fig. 14. Vincenz Fischer (detaliu apostoli compoziția cu apoteoza Mariei, 1784. *apud* <https://digital.belvedere.at/objects/3138/himmelfahrt-mariens>).

analogii cu alte realizări, mai ales cu mici detalii de fizionomii, poziții, tușe, ecleraaj, ramele de stucatură, dar în același timp creionează separarea tematică prin *quadri riportati*. Narațiunea scenică a compoziției, stucaturile ce abundă sugerând arhitecturi construite, heruvimi, putti din biserica Sf. Nepomuc din Timișoara sunt elemente ce sugerează sinteza ce se produce la nivelul ornamenticii (baroc, rococo, neoclasic).

În figura îngerului ce-l flanchează pe evangelistul Matei nu întrezărim

analogii cu îngerii adoratori de pe tavanul Capelei Palatului Episcopal din Oradea.²⁰ De asemenea date interesante au rezultat din investigarea *Protocollum Conventus R.R.P.P. Franciscanorum Temesiensium as S: Joannes in Fortalitio Nepomuceni, 1732–1779*, în cuprinsul căruia se consemnează că la scurt timp după terminarea construcției bisericii, respectiv în 1742 existau altarele laterale (dedicate prin tabloul votiv Sf. Anton de Padova²¹), concluzia fiind că franciscanii au folosit un muralist specializat în cercul lui Unterberger familiarizat cu retorica compozițiilor, dar și cu stilul baroc și rococo (rame abundente de *stucco finto*). Documentul menționează de asemenea prezența unui sculptor Bernardinus, de la Osijek în 1754²² (anul în care Unterberger realizează tabloul votiv al altarului principal din catedrala romano-catolică din Timișoara, și panoul pentru biserica Franciscană Sf. Nepomuk?. Numeroase *bozetti* păstrate la Ferdinandeum Museum din Innsbruck sugerează o manieră artistică, ce prin formula siluetelor și chiar fizionomia angelică specifică a influențat pictorul anonim care s-a inspirat din aceste file și a realizat ansamblul mural al bisericii Sf. Nepomuc (Fig. 15)

Fig. 15. Bozetto, Michelangelo Unterberger, Apoteoza Sf. Tereza de Avilla, sursă <https://www.invaluable.com/auction-lot/unterberger-michelangelo-1695-cavalese-1758-wien--1797-c-eab4f55be4> Auktionhouse Zofingen, lot 1821.

Contextul în care ordinul franciscan a promovat artiști cu o creație europeană este ilustrat de episodul reprezentat de F.H.Wagenschön.²³ În sprijinul

²⁰ Sabău, "Johan Nepomuk Schöpf," 225/19.

²¹ *Protocollum*, 25/31.

²² *Ibid.*, 92.

²³ Pictor cu un parcurs interesant în Banatul imperial, ce poate fi urmărit prin participarea la decorația bisericilor edificate de ordinul Franciscan, Wagenschön găsește un debușeu în comandarul religios cele mai multe inițiative în plan vizual, promotor al barocului central-european,

ideii că biserica a fost decorată imediat după terminarea construcției, și dotată cu mobilier liturgic, printre care și orga vine și menținea din același document manuscris, în care se face referire la anul 1737 (la un an după terminarea construcției) când călugărul franciscan Nicholas a cântat la orga²⁴ din interiorul bisericii.²⁵ Din analiza comparativă a fotografiilor din arhive (a Piarișilor din Budapesta și a Episcopiei romano-catolice din Timișoara) se poate întregi acest episod de pictură plafonantă, o adevărată interpretare și punere în scenă a doctrinelor teologale. Franciscanii și iezuiții înaintea lor au introdus în bisericile construite un model de teatru sacru²⁶ și deși prezentul studiu nu face o analiză a acestui concept, leagă ideatic formularea de modul de organizare interioară a bisericii Sf. Nepomuc, care încă din timpul domniei lui Carol VI a recepționat modele central-europene.

Studiul ce continuă preocupările din domeniu reintroduce noțiunea de baroc franciscan, care se evidențiază ca un stil autentic prin reprezentanți din mediul academic vienez sau din cercul de artiști al acestora, la care se adaugă artiști peregrini în căutare de comenzi oficiale (Bosnia locul de unde franciscanii vin în Banat) fiind contaminată încă din perioada renașterii de formule artistice specifice mediului italian.

Ambițiile culturale modeste ale împăraților Leopold și Iosif vor încuraja afirmarea bisericii catolice, liberă să se exprime prin absența nobilimii cu veleități aristocratice. Faptul că biserica Sf. Nepomuc a fost preluată de ordinul piarist, mutat de la Sântana la Timișoara în 1788, imprimă monumentului-document specificul ordinului, austeritate și caracterul didactic al artei, un apostolat prin artă tradus prin istorismul perioadei din perspectivă istorică. Aceste formulări artistice au contribuit la manifestarea vizuală a doctrinelor teologale printr-un mimetism în cadrul imperiului, barocul fiind mijlocul prin care s-a

și anume franciscanii. Pentru detalii vezi, Rodica Vârtaciu, *Valori de artă barocă din Banat* (Interart Triade, Timișoara, 2017); Mihaela Vlăsceanu, "Franz Xavier Wagenschön. Pictor Vienensis, Austriae Discipulis, P. P. Rubenius," *Banatica* 31/II (2021): 595–611.

²⁴ Felician Roșca, coord., *Orgile din România* (Timișoara: Ed. Universității de Vest, 2018), 11, sursă ce face referire la catedrala romano-catolică Sf. Gheorghe din Timișoara care a fost dotată cu orgă construită de vienezul Johann Henke în anul 1762, în timp ce prima orgă din Banat, adusă de la Viena și pusă în funcțiune în biserica iezuiților Maria Serena este menționată în 1719, iar biserica conventului Minorit din Lugoj a fost dotată cu instrumentul muzical în 1748. Datele din *Protocollum* adaugă în cronologia orgii din Banat o data importantă legată de dotarea bisericii Sf. Nepomuc cu acest instrument și piesă de mobilier liturgic prin arhitectura sa, respectiv 1737.

²⁵ *Protocollum*, 102.

²⁶ Andrew Horn, "Andreea Pozzo and the Jesuit "Theatres" of the Seventeenth century," *Journal of Jesuit Studies* 6 (2019): 213–248; Vezi și Gordon Dotson, *J.B. Fischer von Erlach: Architecture as Theater in the Baroque era* (New Haven: Yale University Press, 2012).

inițiat dialogul dintre biserica catolică și credincioși într-un cadru adecvat, cel al monumentului ce ilustrează în istoria formelor un episod al „barocului complet” manifestat în prima jumătate a secolului XVIII în Banat. Punctul de plecare al cercetării l-a constituit iconografia vizibilă în imaginile document. Studiul de caz realizat oglindește simbolic ideile teologale, în acest caz cele franciscane, opera de artă fiind un martor al epocii al vieții formelor, al culturii și civilizației secolului XVIII.

A FRAGMENT OF EUROPEAN BAROQUE ART – THE CEILING PAINTING OF THE FRANCISCAN CHURCH OF ST. NEPOMUK IN TIMIȘOARA

Abstract

The Franciscans and the Jesuits before them introduced a model of sacred theater through the built churches and although the present study does not make an analysis of this concept, it ideologically links the formulation to the internal organization of the church of St. Nepomuk, which received Central European models with similar structures of that time. In our attempt to reconstruct the fresco painting of the two vaults we came across many novelty archive informations and through a comparative analysis managed to identify the themes of the ceiling painting which are deprived of chromatics, as the image sources used in this attempt were black and white photos taken in 1908 by a Piarist pupil (Konrad Baitz). The mural composition is probably the first ceiling painting of the Banat province, genre throughout which the Franciscans will envision dogma reflecting the iconography of educated clergy (the Bosnian Franciscans), promoters of a late Baroque style. Faith is mediated by the characters represented, whether they are evangelists, apostles, angels, allegories, virtues (borrowed as an echo of a classicism revived by the late phase of the Baroque style), scenes from the Christological or Marial cycle, holy martyrs (Nepomuc to whom the Franciscans dedicate the monument). Compositions in *trompe l'oeil*, both themes rendered on the vault, *Agnus Dei* or the vision of John of Patmos are surrounded by *Doctor Ecclesiae universalis*: Ambrosius of Milan (with the hive as an attribute) and Jerome (with the lion), Gregory the Great, Augustine of Hippo, *Doctor Gratiae* with a burning heart as a Christological symbol and the theological cardinal virtues (Love, Faith, Hope and *Pax Christiana*).

DIFERIȚI, DAR ÎMPREUNĂ. POPULAȚIA DOBROGEI ÎN EPOCA MODERNĂ ȘI RELAȚIA SA CU AUTORITĂȚILE

Cristina Gudin*

Cuvinte cheie: Dobrogea, populație, autorități, creștini, musulmani

Keywords: Dobrudja, population, authorities, Christians, Moslems

Prezentul studiu se referă la populația din Dobrogea în epoca modernă, evidențiind evoluția sa, raporturile existente între diferitele etnii conlocuitoare, dar și între acestea și autorități. Relația locuitorilor cu autoritățile s-a impus ca punct important al cercetării din pricina multiplelor schimbări din secolul al XIX-lea, când trei administrații, otomană, rusă și română, s-au succedat în acest spațiu.

Dobrogea, teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră care a aparținut Țării Românești până în secolul al XV-lea, a revenit între granițele statului român în urma războiului ruso-turc din 1877–1878, tratatul de pace de la San Stefano din 19 februarie/3 martie 1878 prevăzând că, în schimbul sumei de 1,1 milioane de ruble din despăgubirea de război de 1,4 milioane de ruble datorată Rusiei, Imperiul Otoman accepta să îi cedeze acesteia sangeacul Tulcei, Delta Dunării și insula Șerpilor. Totuși, pentru că Rusia nu era interesată să preia teritoriile amintite, își rezerva dreptul de a le schimba cu cele trei județe din sudul Basarabiei (Cahul, Bolgrad și Ismail), pierdute de Imperiul Țarist prin tratatul de pace de la Paris din 1856.

Din punct de vedere etnic, Dobrogea se prezenta ca un conglomerat cu peste 12 naționalități (turcă, tătară, română, bulgară, cazacă, lipovenească, grecească, ȡigănească, arabă, armeană, evreiască, germană etc.), care își conservaseră identitatea, căci “toți locuitorii Dobrogei au păstrat înfățișarea fizică proprie fiecărei naționalități”, așa cum observa Ion Ionescu de la Brad la jumătatea veacului al XIX-lea.¹ Aceste naționalități nu și-au făcut apariția în peisajul

* Universitatea din București, Facultatea de Istorie, b-dul Regina Elisabeta, nr. 4–12, e-mail: cristinagudin@yahoo.fr

¹ Stelian Dumitrescu, *Comunitatea turco-musulmană din Dobrogea în cadrul statului român (1878–1918)* (Brăila: Ed. Istros, 2015), 60.

dobrogean simultan, ci de-a lungul secolelor sau în momente care pot fi precis determinate. Astfel, este cunoscut că, încă din secolul al XIII-lea, comunitatea turco-musulmană viețuia în Dobrogea, unde se stabilise mai ales în Babadag ca rezultat al colonizării cu turci selgiucizi, înfăptuită de către bizantini. În plus, cucerirea Dobrogei de către turci în secolul al XV-lea și încadrarea sa în sangeacul Silistra din vilaietul Rumeliei au constituit un obiectiv important în condițiile în care acest teritoriu asigura legătura directă cu Hanatul Crimeei. Furnizor de trupe auxiliare pentru armata sultanului, Hanatul Crimeei reprezenta, totodată, o bază de ofensivă contra Poloniei și a Imperiului Rus, precum și o zonă de tranzit sau de staționare a trupelor otomane care supravegheau Țările Române.² Astfel se explică preocuparea autorităților otomane de a coloniza Dobrogea cu elemente turco-tătare, consecința firească fiind că populația turcă era majoritară și compactă (ocupând mai ales centrul și sudul), situație care a durat până în perioada războaielor ruso-turce, când numărul musulmanilor a început să scadă. Deși statisticile tind să îi asimileze pe turci și tătari, populația îi diferențiază, constatând că: “turcul în general este om de omenie și nu-și calcă cuvântul. Mândria și demnitatea rareori îl părăsesc. Ca agricultor el lucrează bine holdele sale, este bun gospodar, dar greoi la muncă. Starea lui materială era destul de prosperă”, în vreme ce “tătarul, ca locuitor de stepe, fuge de ape și de codru. Câmpia este raiul lui. Locuințele sunt infecte, fără împrejurimi și fără pomi. Ca plugari, stau în urma tuturor; vara [tătarul] merge la muncă cu soarele sus și se întoarce devreme acasă. Familia lui nu muncește la câmp. Câtă vreme are ce mânca acasă, el nu merge la lucru străin, pentru niciun preț. Vite albe nu crește, dar se ocupă cu drag de creșterea cailor. Tătarul pare mai mult făcut pentru viața de oraș. În târguri a acaparat micul comerț de piață pe care evreii îl fac în Moldova și oltenii în Muntenia”.³

În timpul administrației otomane, în târgurile dobrogene s-au stabilit grupuri de negustori italieni, armeni, greci și evrei, responsabili de aprovizionarea garnizoanelor din zonă și a Constantinopolului.

Bulgarii sunt semnați în Dobrogea de la jumătatea secolului al XVII-lea în persoana păstorilor din Balcani care se deplasau cu turmele. Totuși, nu doar considerentele economice explică existența lor în provincie, căci în vremea războaielor ruso-turce, prezența în Dobrogea a fost influențată de politica demografică a rușilor. Cei din urmă, la începutul secolului al XIX-lea, “sub cuvânt de a pune la adăpost populația creștină din Balcani (în realitate pentru a-și popula regiunile deșerte ale imperiului, mai cu seamă Basarabia pustii), ridicau în

² Dumitru-Valentin Pătrașcu, *Dobrogea. Evoluția administrativă (1878–1913)* (Iași: Ed. Institutul European, 2014), 20, v. și Anca Ghiță, “Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea,” *Studii istorice sud-est europene*, vol. I (București: Tipografia Academiei, 1974), 89.

³ C. D. Pariano, *Dobrogea și dobrogenii* (Constanța: Tipografia Ovidiu, 1905), 40–41.

masă bulgari din Balcani și îi treceau în nordul Dobrogei (...) Unii din acești deportați au rămas în Dobrogea, alții s-au înapoiat după războiul din 1828–1829, mai cu seamă că se găseau aici sate turcești părăsite în care se puteau așeza”.⁴ Numărul bulgarilor a crescut ulterior, după războiul Crimeei, dar și după 1882, pe seama celor veniți din Balcani și din Basarabia, seduși de perspectiva de a obține pământ arabil și calitatea de cetățeni români “prin încuscriri” cu bulgarii așezați anterior. Referitor la modul cum erau percepuți bulgarii, există mărturii potrivit cărora, bulgarul tipic era: “harnic, bun plugar și cumpătat în cheltuieli; el a păstrat, însă, însușirile caracteristice ale originii sale: [astfel că] e crud și exploatează cu tenacitate orice situație, acomodându-se, la nevoie, tuturor împrejurărilor”.⁵

Începând din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în Dobrogea s-au stabilit grupuri mici de ruși și lipoveni care au format sate în Deltă, dar și pe malul lacului Razim, al Mării Negre și al Dunării. Despre lipoveni se credea că: “sunt plugari și pescari; foarte muncitori, onești și supuși” și că “trăiesc numai pentru interesele lor religioase. Ei sunt sectanți fanatici și, ca atare, între ei și ortodocși există antagonism. Dânșii și-au părăsit neamurile și țara numai spre a-și putea practica în liniște credințele lor religioase”.⁶

Cazacii au pătruns în prima parte a veacului al XVII-lea în Dobrogea unde au cauzat dezordine prin jafurile și incendiile provocate și s-au fixat în secolul următor în Imperiul Otoman, la gurile Dunării, efect al desființării în 1775 a autonomiei lor de către Ecaterina II.

Primele comunități de germani originari din zona Odesei și din regiunile polone ale Imperiului Rus s-au stabilit în Dobrogea către jumătatea secolului al XIX-lea, lor adăugându-li-se un nou grup începând cu anul 1873, și și-au asigurat traiul din creșterea animalelor, fabricarea untului și comerț. Receptarea germanilor era complexă, aspectele negative concurând cu cele pozitive, în condițiile în care se considera că: “Iubire pentru țara unde stau și se hrănesc nu au! Recunoștință, și mai puțin! Nimic nu-i mișcă, decât interesul! Nimic nu-i conduce decât egoismul! Ca agricultori sunt detestabili. Într-un singur an înțelenesc pământul ce cultivă și îl infectează cu buruieni; bat însă paiele zile întregi ca să scoată dintr-însele un bob măcat mai mult. Ca muncitori sunt foarte greoi și plini de nazuri. Ceea ce fac alții într-o zi, ei fac în 3–4. Au însă o calitate. În economia domestică scot bani din tot ce alții neglijează. Cresc cai, porci iarăși bine. Locuiesc bine, se hrănesc bine și se îmbracă tot astfel, numai din economii”.⁷

⁴ Ioan Roman, *Despre Dobrogea și dobrogeni* (Constanța: Ed. ExPonto, 2008), 92.

⁵ Pariano, *Dobrogea și dobrogenii*, 34.

⁶ Ibid., 38.

⁷ Ibid., 41–43.

Dacă în unele cazuri prezența a fost consistentă, întinzându-se de-a lungul veacurilor, în cazul altora a fost punctuală, fapt confirmat de cerchezii (musulmani proveniți din nordul Caucazului) care, învinși în mod repetat de ruși între 1860–1864, au fost colonizați în Dobrogea de unde au emigrat după războiul din 1877–1878, fără a reveni.⁸

Alături de naționalitățile amintite, s-au aflat românii autohtoni, așa-numiții diciani, care “acolo [în Dobrogea] sunt născuți și crescuți, acolo s-au pomenit din vechime neam de neamul lor”.⁹ Numărul lor era completat de muntanii și moldovenii (cojani din părțile Brăilei, Buzăului și din Râmnicu-Sărat) care fugiseră din stânga Dunării pentru a scăpa de scadențele fiscale, serviciul militar sau de îndeplinirea obligațiilor datorate boierilor.¹⁰ Acești refugiați, buni agricultori, crescători de vite, viticultori și pescari, erau înzestrați cu pământ de autoritățile otomane și primeau scutire de la plata impozitelor vreme de câțiva ani, dobândind statutul de *raya* ceea ce implica respectarea legislației, acceptarea legării de pământ și împlinirea sarcinilor fiscale. Lor li se adăugau mocanii (păstori transilvăneni) care s-au îndeletnicit deopotrivă cu negoțul și agricultura, contribuind la dezvoltarea legăturilor dintre românii din Dobrogea și cei aflați la stânga Dunării. Remarcându-le patriotismul, despre ei, Ion Ghica amintea că: “sunt buni naționaliști și prin ei cauza națională se poate înainta pretutindenea pe unde pleacă și merg”.¹¹

Analizarea datelor care se desprind din recensămintele din epoca modernă evidențiază evoluția demografică de la o etapă la alta, deși aceste date trebuie tratate cu rezerve din pricina lipsei unor criteriilor unitare de realizare, dar și pentru că nu au fost recensate de fiecare dată toate localitățile Dobrogei. Este cazul, de pildă, al statisticii din 1878 a generalului rus Bielosercovici/Beloțercovici, guvernator al Dobrogei între 1877–1878, a cărei utilitate este limitată din cauză că nu au fost colectate date referitoare la cazalele Mangalia, Cernavodă și Silistra.¹² Un alt impediment în valorificarea informațiilor statistice îl reprezintă menționarea numărului de familii, iar nu de locuitori, convertirea devenind problematică din cauza folosirii factorilor de multiplicare care variază între 4 și 8 membri per familie. În pofida acestor inconveniente, este

⁸ Pătrașcu, *Dobrogea. Evoluția administrativă*, 61.

⁹ Anca Ghiață, “Contribuții noi privind unele aspecte ale societății românești din Dobrogea în secolele XV–XIX”, *Memoriile secției de științe istorice*, seria IV, tom I (București: Ed. Academiei, 1876), 75.

¹⁰ Robert Stănciugel, Liliana Monica Bălașa, *Dobrogea în secolele VII–XIX. Evoluție istorică* (București: Ed. Promotions, 2005), 135.

¹¹ Victor Slăvescu, *Corespondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846–1874* (București: Imprimeria Națională, 1964), 64.

¹² Pătrașcu, *Dobrogea. Evoluția administrativă*, 36.

posibilă reconstituirea coordonatelor generale ale evoluției demografice din Dobrogea, element indispensabil pentru sesizarea fluctuațiilor la nivelul diferitelor naționalități.

Astfel, conform statisticii rusești din 1828–1829, aici locuiau aproximativ 40.000 de persoane, pentru ca în 1850 statistica lui Ion Ionescu de la Brad să menționeze circa 60.000 de persoane (ceea ce echivala cu un spor de 50%). În anul 1880, potrivit recensământului realizat de autoritățile române, trăiau peste 147.000 de locuitori, dintre care 30% erau turci și tătari, 27% români, 20% bulgari, 4% greci, 3% germani, 2% evrei, sub 1% armeni, procente nesemnificative fiind deținute de alte etnii. În 1904, în Dobrogea au fost recenzați peste 270.000 de locuitori, ceea ce însemna aproape o dublare a populației comparativ cu 1878). Cât privește structura etnică la începutul secolului al XX-lea, românii erau majoritari (47%), urmați de bulgari (15%), tătari (9%), ruși și lipoveni (câte 5%), turci (4%), greci și germani (câte 3%), evrei (2%), armeni (1%) etc. Din punct de vedere confesional, se remarcă preponderența ortodocșilor (peste 70%), urmați de musulmani (circa 15%), celelalte confesiuni (catolică, protestantă, mozaică) acumulând procente modeste.¹³

În 1912 trăiau în Dobrogea 380.430 persoane, creșterea demografică raportată la anul 1904 fiind de aproape 41%. Referitor la apartenența etnică, recensământul din 1912 releva existența a 57% români, 13% bulgari, 9% ruși și lipoveni, 6% tătari, 5% turci, 3% greci, câte 2% germani și evrei, sub un procent deținând fiecare dintre următoarele minorități: armeană, italiană, austriacă, țigănească, albaneză, sârbă, polonă etc. În legătură cu repartizarea în funcție de mediul de locuire, se constata în 1912 că 26% dintre locuitori trăiau în comunele rurale, procent semnificativ mai ridicat comparativ cu media pe țară din acel moment (18%). În plus, densitatea populației în Dobrogea se ameliorase, de la 5–6 persoane/km² în 1880, ajungându-se la 25 locuitori/km².¹⁴

Pentru intervalul 1880–1911 informații mai detaliate despre structura etnică a populației dobrogene se regăsesc în lucrarea *La Dobrogea (Dobroudja). Essai historique, économique, ethnographique et politique* a lui N.P. Comnène, așa cum se poate observa în tabelul de mai jos.

Evoluția demografică în Dobrogea între 1880–1911*						
An/Etnie	1880	1885	1890	1895	1900	1911
Români	43.671	58.486	72.422	103.029	120.691	186.334
Bulgari	24.915	29.722	33.747	37.540	39.282	48.963
Turci	18.624	13.928	13.028	12.464	11.508	10.836

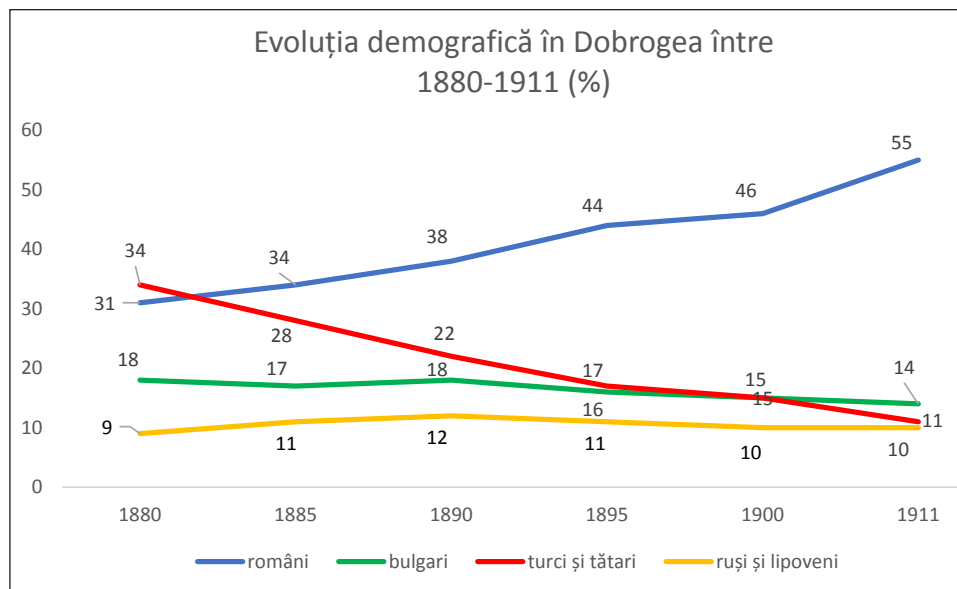
¹³ Ibid., 113, 319, 366.

¹⁴ Stănciugel, Bălașa, *Dobrogea în secolele VII–XIX*, 210–211.

Tătari	29.476	34.325	29.510	27.685	28.475	25.086
Țigani	702	833	-	1.159	-	-
Ruși	4.555	7.859	22.046	13.729	26.953	34.254
Lipoveni	8.250	10.844		13.009		
Greci	4.015	7.267	7.493	8.070	9.105	8.459
Armeni	508	1.485	1.227	1.897	2.347	3.528
Evrei	1.762	3.826	3.906	4.128	3.415	4.405
Germani	2.461	4.237	3.993	8.663	8.751	8.490
Alții	730	530	2.527	2.262	4.807	7.921
Total	139.671	173.453	189.959	235.545	261.490	338.276

* N. P. Comnène, *La Dobrogea (Dobroudja). Essai historique, économique, ethnographique et politique* (Paris: Librairie Payot, 1918), 135.

Prelucrarea procentuală a datelor demografice furnizate de autorul menționat permite evidențierea fluctuațiilor care au apărut între 1880–1911 în rândul locuitorilor din Dobrogea, în reprezentarea grafică următoare optându-se pentru ilustrarea parcursului celor mai reprezentative etnii, cu precizarea că a fost preferată cumulara datelor despre turci și tătari (drept consecință a preferinței multor autori de a se referi nu atât la turci și tătari, cât la musulmani), precum și a datelor despre ruși și lipoveni în condițiile în care nu toate statisticile îi diferențiază.

Așa cum se poate constata din graficul anterior, odată cu instalarea administrației românești s-au produs modificări în structura etnică a provinciei, cele mai vizibile înregistrându-se în cazul românilor (a căror prezență procentuală a crescut de la 31% în 1880 la 55% în 1911) și a musulmanilor (turci și tătari) a căror pondere s-a diminuat de la 34% în 1880 la 10,6% în anul 1911. Schimbarea semnalată a fost favorizată de legea pentru organizarea Dobrogei, precum și de legile agrare din 1882, 1888 sau 1903 care au stimulat stabilirea aici a mii de familii de țărani români din Vechiu Regat, și nu numai. Se estimează că în anii ulteriori obținerii independenței, până în 1885, în Dobrogea au migrat circa 20–25.000 de săteni.¹⁵

Referitor la distribuirea în teritoriu a diferitelor etnii se poate observa preferința pentru anumite zone, așa cum reiese din cercetările întreprinse în anul 1880, potrivit cărora românii populau masiv regiunea plasată de-a lungul Dunării (de exemplu în plasa Hârșova dețineau 62% din totalul locuitorilor), prezența lor diminuându-se în așezările aflate în proximitatea Mării Negre (astfel că în plasa Medgidia românii cumulau 29 de procente, iar în plasa Constanța doar două). În schimb, turcii și tătarii erau preponderenți în localitățile dinspre mare (deținând majoritatea în Mangalia cu cele 94 de procente, în Constanța – 68% sau Medgidia – 64%), într-o proporție mai modestă fiind confirmată prezența lor înspre Dunăre (în plasa Hârșova, pentru a oferi doar un exemplu, turcii și tătarii însumând 28% din populație). Bulgarii erau mai numeroși în zona graniței sudice (în plasa Silistra, de pildă, reprezentând 29% din totalul locuitorilor, în plasa Mangalia – 45%), ceea ce demonstrează, ca și în cazul altor etnii o distribuire inegală în teritoriu, dictată, între altele, de considerente politico-militare și economice.¹⁶

Raporturile dintre etniile conlocuitoare din Dobrogea au fost în general pașnice, bazate pe colaborare și empatie, așa cum o dovedesc exemplele care urmează. Astfel, cele 145 de familii de tătari care s-au refugiat în Dobrogea după războiul Crimeei au fost ajutate de creștini care le-au construit locuințe (bordeie) și le-au furnizat lemnele de foc¹⁷, iar în timpul secetei prelungite din 1899–1909, populația, indiferent de confesiune, a răspuns apelului lansat la 15 mai 1901 de primăria orașului Constanța muftiului județului, dar și președinților comunităților elenă, israelită, armeană și bulgară, de a participa la oficierea în biserică a unui “serviciu de rugăciune pentru ploaie”.¹⁸ Un alt exemplu, l-a reprezentat conlucrarea în vederea finalizării pregătirilor prilejuite de trecerea

¹⁵ Stănciugel, Bălașa, *Dobrogea în secolele VII-XIX*, 204.

¹⁶ Ibid., 203.

¹⁷ Dumitrescu, *Comunitatea turco-musulmană*, 60.

¹⁸ Ibid., 126.

prin orașul Brăila armatei române condusă de Carol I în anul 1878, pregătiri care presupuneau: organizarea dejunului și a dineului pentru domnitor, suita sa și oficialitățile urbei, amenajarea arcurilor de triumf iluminate cu lampioane și a pavilioanelor decorate cu verdeață și steaguri tricolore, curățarea și înfrumusețarea grădinilor publice ori a sediilor instituțiilor.¹⁹

În plus, sentimentul de solidaritate între locuitorii din Dobrogea a fost stimulat de necesitatea de a suporta în egală măsură consecințele unor evenimente precum: războaie, epidemii de holeră, secetă prelungită, jafuri și incendii. Despre războiul din 1877–1878 se consemna că: “a făcut nenorocirea întregii populații și a așezat ruina în vatra fiecăruia, neexcepându-se nici chiar cei mai favorizați până aici de soartă”. Pe fondul conflictului miliar, în provincie domina “slăbiciunea morală, lipsa de încredere în îndreptare, traiul material cu desăvârșire decăzut în care se zvârcolește întreaga populație și mai cu deosebire cea română”. Sărăcia s-a extins în rândul dobrogenilor, căci: “acolo unde erau turme de câte 25.000 de oi și de câte 2–3.000 capete de vite, nu se mai află nici chiar urma acestui păstorit, așa că nu numai gospodăria casei nu se mai poate face, dar chiar arătura câmpului este amenințată la primăvară de a rămâne cu totul jos”.²⁰

Războaiele din timpul îndelungatei administrații otomane i-au afectat pe oamenii care constatau cu amărăciune că: “Din vechime țara noastră stă în hotar și deseori războaiele se fac pe aici, din zece, cel mult în doisprezece ani. Abia ne mai îndreptăm, creștem vite și cultivăm grădinile, și iarăși se face război. Și atunci, cine poate, fuge în Valahia, iar pe cari îi prind turcii, îi aduc cu dâșii în țara lor; turmele ni le mănâncă, caselor le dau foc și grădinile ni le pustiesc. După ce trece războiul, cari mai rămânem vii, iarăși ne întoarcem pe la vetrele noastre și ne facem pe ruine bordeie și iar ne apucăm de gospodărie. Gândește acum, când ne mai putem noi îndrepta? Răbdăm suferințe și așteptăm milă de la Dumnezeu, până va veni cineva să ne scape de acest jug turcesc”.²¹

Efecte devastatoare a produs în rândul populației dobrogene și primul război mondial, mai ales după retragerea armatei române și instalarea unei vremelnice stăpâniri bulgare care s-a distins prin devastări și jefuiri sistematice, precum și prin abuzarea locuitorilor.²²

Așa cum era de așteptat, aspectele tensionate sunt mai bine documentate,

¹⁹ Virgil Coman (coord.), *Dobrogea în Arhivele românești (1597–1989)* (București: Ed. Etnologică, 2013), 85.

²⁰ Ibid., 94.

²¹ Constantin Brătescu, *Cunoștințe folositoare din lumea largă. Dobrogea* (București: Ed. Cartea Românească, f.a.), 57.

²² George Sofronie, *Dobrogea. Considerațiuni istorice* (Oradea: Tipografia Diecezană, 1928), 25.

izvoarele istorice din secolul XVII-începutul secolului XIX invocând, pe fondul diminuării autorității pașalelelor de Silistra, distrugerile provocate de bandele de cazaci, turci și tătari, dar mai ales de cerchezi cărora, “când năvăleau în sat nimeni nu putea să li se opună și plecau ducând cârduri de vite și lucruri de casă”²³ și care, când nu mai rămânea nimic de luat, stricau casele și furau femeile și fetele, lăsând în urma lor atâta sărăcie încât, după un raid al cerchezilor, puteau fi văzuți “bărbați și femei trăgând la căruțe din lipsă de animale”. Și bulgarii au contribuit la perturbarea liniștii în Dobrogea, căci, organizați în bande, “jefuiseră în modul cel mai vandalic satele, împingând brigandajul până acolo încât chiar ziua intră în sate pe care locuitorii dezarmați și fără nicio putere protectoare le părăsesc fugind”²⁴, după cum semnalau primarii mai multor comune în 1878. În plus, bulgarii au fost responsabili de devastarea, în anii administrației rusești (1877–1878), a caselor din Constanța care aparținuseră turcilor²⁵, ceea ce l-a determinat pe prefectul județului Silistra Nouă, Al. Macedonski, să solicite ministrului de Interne înființarea unei poliții, necesară spre “a se ține o ordine regulată (...) și spre a se garanta pacea locuitorilor și păstrarea intactă a numeroaselor edificii părăsite, contra făcătorilor de rele și a soldaților ruși care pe fiecare zi iau grinzile și lemnăriile dintr-însele”.²⁶ Alteori, bulgarii au fost implicați în dispute asupra bisericilor, așa cum s-a întâmplat în 1893 când conflictul dintre bulgari și greci a fost generat de pretenția ambelor comunități de a prelua controlul asupra locașurilor existente, fiecare dorind să aibă biserici proprii. De asemenea, în anul 1879, bulgarii din Măcin, nemulțumiți de a fi pierdut în instanță localul bisericii în favoarea comunității române, erau suspectați de autorități că ar intenționa “să provoace o manifestațiune menită a tulbura ordinea”, motiv pentru care se solicitau întăriri militare.²⁷

Uneori, chiar autoritățile locale au generat problemele, opunându-se instalării românilor din Banat și Țara Oltului și refuzând să pună la dispoziția coloniștilor loturile pentru construirea caselor la care erau îndreptățiți prin legea pentru reglementarea proprietății imobiliare din Dobrogea din 3 aprilie 1882. În aceeași notă, după 1878, rușii lipoveni s-au opus colonizării Deltei, răspândind inițial printre coloniști știri false că gospodăriile și casele le vor fi inundate de revărsările Dunării.²⁸

Dincolo de analiza raporturilor dintre locuitori, interesantă este și relația acestora cu autoritățile. Astfel, în perioada administrației otomane, locuitorilor

²³ Victor Morfei, “Monografia comunei Topalu”, *Analele Dobrogei*, IV, nr. 4 (1924): 89.

²⁴ Coman, *Dobrogea în Arhivele*, 93.

²⁵ Pătrașcu, *Dobrogea. Evoluția administrativă*, 45–46.

²⁶ Coman, *Dobrogea în Arhivele*, 93.

²⁷ Ibid., 99, 159.

²⁸ Pătrașcu, *Dobrogea. Evoluția administrativă*, 165.

Dobrogei li s-au acordat o serie de drepturi (de exemplu libertatea confesională) și li s-au fixat obligații, precum achitarea impozitului anual (haraci), dijma în schimbul dreptului de folosință asupra pământului și efectuarea unui număr de zile de lucru.

Reformarea Imperiului Otoman în prima jumătate a secolului al XIX-lea a produs efecte și în Dobrogea, în sensul că proprietățile particulare și cele aparținând lăcașurilor de cult (mulk, respectiv wacuf) au devenit proprietate a statului (mirie), iar puterea guvernatorului s-a diminuat și au fost desființate corpurile de ieniceri și spahii. Printre realizările din perioada administrației otomane, pot fi menționate: apariția unor localități (de exemplu, Medgidia), înființarea și întreținerea școlilor și a geamiilor, pietruirea șoselelor, construirea podurilor și cișmelelor, amenajarea unor bazaruri. Buna funcționare a instituțiilor administrative s-a bazat pe colaborarea autorităților turce cu reprezentanții comunităților de bulgari, români, greci ș.a. Totodată, după 1856 la Tulcea s-au deschis consulatele Rusiei, Austriei, Franței, Angliei, României, SUA, Italiei, Greciei și Olandei, ceea ce a produs o dinamizare a spațiului citadin care s-a tradus, între altele, în amenajarea de dane, depozite și șantiere în portul Constanța, îmbunătățirea aprovizionării populației cu apă potabilă, etc. De asemenea, după stabilirea sediului Comisiei Europene a Dunării la Sulina, orașul s-a dezvoltat rapid, iar în 1872 a obținut statutul de “porto-franco”, ceea ce a ameliorat perspectivele economice, și nu numai, ale locuitorilor și a stimulat raporturile de bună vecinătate dintre aceștia, indiferent de particularitățile etnice și confesionale.²⁹

Nu toate reformele preconizate în timpul administrației otomane s-au materializat, de pildă proclamarea egalității juridice a musulmanilor și creștinilor, fapt care a condus la aplicarea unui tratament preferențial musulmanilor de către autorități.³⁰

Instalarea administrației țariste în Dobrogea a coincis mai degrabă cu momente de degringoladă, așa cum s-a întâmplat între 1829–1856 când Delta Dunării a fost depopulată forțat, locuitorii fiind obligați să-și părăsească așezările, cu excepția celor din punctele de carantină. În plus, între 1877–1878 s-a produs un adevărat exod în rândul populației musulmane, aproximativ jumătate din aceasta emigrând.³¹ Tot atunci s-a înrăutățit situația din Dobrogea, căci căile de comunicație au fost grav afectate ca urmare a desfășurării operațiunilor militare, calea ferată Cernavodă-Constanța fiind întreruptă în mai multe locuri, iar canalele de navigație pe Dunăre blocate de epavele vaselor otomane scufundate de ruși. Starea de spirit în rândul populației era marcată de incertitudine, dezamăgire, vulnerabilitate și aversiune față de ocupanți.

²⁹ Ibid., 34.

³⁰ Ibid., 29–30.

³¹ Dumitrescu, *Comunitatea turco-musulmană*, 58, 67, 70.

Normalizarea situației s-a produs treptat în timpul administrației române, instaurată ca rezultat al deciziilor adoptate cu ocazia congreselor de la San Stefano și Berlin. Referitor la preluarea Dobrogei de către români, este cunoscută opoziția politicianilor în legătură cu schimbul teritorial impus de Imperiul Rus, opoziție justificată atât prin faptul că se încălca integritatea teritorială a statului român, dar și prin starea în care se afla Dobrogea. Deputatul C.D. Locusteanu o descria ca: “o țară mlăștinoasă în partea de jos, fără apă potabilă în partea de sus, insalubră, incultă, costisitoare, impracticabilă, locuită de păstori nomazi și de tâlhari”. Departe de a fi o exagerare, această descriere era confirmată de constatările autorităților civile și militare române instalate în Dobrogea în noiembrie 1878, și anume că era o regiune pustie, cu vaste terenuri nelucrate și fără niciun fel de industrie; așezările erau puține și slab dezvoltate, iar drumurile lipseau aproape cu totul. O perspectivă mai optimistă avea în privința Dobrogei Carol I care afirma că: “are o reputație mai proastă decât merită, dar țara este fertilă și pământurile micului Balcan sunt foarte frumoase.”³² Deși diametral opuse, aceste descrieri conduceau la formularea unor obiective identice, și anume: restabilirea ordinii publice și dezvoltarea economică a zonei. În 1878, noile teritorii alipite României însumau 15.776 km² și asigurau controlul asupra sectorului fluvial Galați-Tulcea-Sulina, asupra gurilor de vărsare ale Dunării, precum și accesul la Marea Neagră.

De la început a fost evidentă preocuparea oficialilor români de a liniști locuitorii, în proclamația adresată de Carol I dobrogenilor la 14 noiembrie 1878 (și tipărită în limbile română, bulgară, turcă și greacă) precizându-se că: “cele mai sfinte și mai scumpe bunuri ale omenirii – viața, onoarea și proprietatea sunt puse sub scutul noii Constituții; religia voastră, familia voastră, pragul casei voastre vor fi apărate de legile noastre și nimeni nu le va putea lovi fără a-și primi legitima pedeapsă”.³³ Totodată, s-a acordat atenție selectării administratorilor Dobrogei, fiind desemnate persoane cu experiență precum: George M. Ghica (fost ministru, numit prefect al județului Tulcea), Remus Opran (procuror general la Curtea de Apel din București, desemnat ca prefect al județului Constanța), Tobias Gherghel (fost ministru, devenit prefect al județului Silistra Nouă³⁴)³⁵, iar pentru fluidizarea contactelor cu localnicii, în administrația locală au fost cooptați funcționari cunosători ai limbilor turcă, bulgară sau greacă.

Provocările au apărut de la început, una dintre acestea decurgând din

³² Pătrașcu, *Dobrogea. Evoluția administrativă*, 59.

³³ Ibid., 60.

³⁴ Județ desființat prin decret domnesc la 20 martie 1879, localitățile care îl compuneau fiind înglobate în județul Constanța.

³⁵ Dumitrescu, *Comunitatea turco-musulmană*, 78.

dorința refugiaților din vremea războiului din 1877–1878 (în majoritate musulmani) de a reveni în Dobrogea, în condițiile în care cele mai multe dintre casele și proprietățile lor erau ocupate abuziv în principal de ruși și bulgari. Soluția autorităților române era cuprinsă în decretul domnesc din 29 decembrie 1878 prin care: “toate proprietățile părăsite de locuitori (...) se vor restitui proprietarilor lor îndată ce dâșii se vor prezenta cu dovezi că le-au posedat înaintea războiului”. Termenul pentru înaintarea dovezilor era 1 ianuarie 1880, extins cu încă 1 an și 9 luni prin legea din 7 martie 1880. Cum lipseau actele de proprietate, oficialitățile au manifestat înțelegere acceptând martori care să confirme posesia.³⁶ Spre meritul autorităților române, acestea au întreprins demersuri pe lângă omologii din Istanbul pentru a obține copii după registrele unde erau înscrise titlurile de proprietate. De asemenea, legea pentru reglementarea proprietății imobiliare din Dobrogea garanta dreptul la proprietate al posesorilor de titluri valide sau de mărturii recunoscute de autorități. Restul terenurilor erau transferate statului, acesta servindu-se de ele în scopul stimulării colonizării prin vânzarea de loturi la prețuri avantajoase, dar și în scopul dezvoltării așezărilor prin cedarea gratuită a terenurilor necesare construirii și întreținerii școlilor publice, bisericilor și geamiilor.³⁷

În contextul elaborării legii din 3 aprilie 1903 pentru acordarea de pământuri în Dobrogea veteranilor din războiul de independență, autoritățile române au procedat la depozedări de terenuri pe fondul emigrărilor sau al neplății răscumpărărilor, acțiune însoțită de neglijențe ale funcționarilor și de nemulțumiri în rândul locuitorilor care au solicitat intervenția Ministerului Domeniilor. Tensiunile s-au diminuat în urma deciziilor comisiilor însărcinate cu rezolvarea problemei, și anume: “pământurile emigraților musulmani cotropite de particulari fără nicio calitate și ai căror moștenitori sunt muritori de foame în Dobrogea, vor fi redade acestor moștenitori de îndată ce vor cere aceasta și își vor dovedi calitatea cu acte eliberate de tribunalele mahomedane”; pământurile mulk și mirie, devenite proprietate absolută, puteau fi reclamate de proprietari, în caz contrar revenind statului; în plus, din pricină că declarațiile de renunțare la proprietăți erau în multe situații false și ilegale, autoritățile au permis semnatarilor să le retragă în decurs de 6 luni, rămânând proprietari asupra terenurilor deținute înainte de încheierea declarațiilor respective.³⁸

Din nevoia de integrare a dobrogenilor în structurile statului român, la 9 martie 1880 a intrat în vigoare legea pentru organizarea Dobrogei, potrivit căreia, locuitorii celor 2 județe, Constanța și Tulcea, care la 11 aprilie 1877 erau cetățeni otomani, deveneau cetățeni români, “egali în fața legii” și bucurându-se

³⁶ Ibid., 93.

³⁷ Ibid., 99–100.

³⁸ Ibid., 135–136.

de toate drepturile cetățenești. De asemenea, ei puteau fi numiți în funcții publice “fără deosebire de origine și religie”. Aceeași lege garanta libertatea confesională. Se ținea cont de particularitățile etnice și religioase, așa cum reiese din art. 68 prin care “locuitorii din Dobrogea de origine musulmană vor forma companii și escadrene separate. În uniforma lor se va păstra fesul și turbanul”, dar și din art. 71, căci: “nici un jurământ nu se poate impune cuiva decât conform religiei sale”.³⁹

Legea pentru organizarea judecătorească a Dobrogei din martie 1886 reflecta intenția legiutorului de a respecta diversitatea etnică, la Tulcea și Constanța înființându-se câte un tribunal mahomedan care judeca conform cu normele și uzanțele musulmane. Această preocupare era vizibilă și în Regulamentul de administrație publică asupra organizării judecătorești în Dobrogea (11 noiembrie 1878) unde se amintea că în comunele cu populație mixtă, fiecare naționalitate avea câte un jurat în judecătoria de pace, în vreme ce în tribunalele de ocoale cei doi membri aleși dintre notabilii orașului de reședință erau un musulman și un creștin. Totodată, în fiecare reședință a tribunalului de ocol se mai înființa o judecătorie mahomedană care judeca cauze referitoare la organizarea familiei, căsătorie, divorț, tutelă între mahomedani, în conformitate cu legea mahomedană.⁴⁰

Pentru că populația musulmană era reticentă în legătură cu trimiterea copiilor la școlile publice din pricina temerii că aceștia ar fi determinați să renunțe la propria credință, autoritățile au solicitat hogilor să predea religia mahomedană pentru elevii turci din școlile române.⁴¹ În același timp, s-a permis minorităților să deschidă școli cu condiția de a se studia în cadrul lor și limba română, așa cum o demonstrează existența în județul Constanța în 1903 a 75 de școli primare aparținând comunității musulmane.

Un însemnat pas înainte în sensul integrării Dobrogei s-a înfăptuit în martie 1909 prin legea privind acordarea de drepturi politice pentru locuitorii din județele Constanța și Tulcea, conferindu-se posibilitatea de a alege reprezentanți în Parlament acelor care aveau domiciliul în județele amintite la data de 11 aprilie 1877 și care dovedeau că nu au beneficiat de vreo protecție străină.⁴²

În perioada administrației române asupra Dobrogei, eforturile de îmbunătățire a condițiilor de viață ale locuitorilor au fost confirmate și de succesele înregistrate în diferite domenii de interes. Spre ilustrare, menționăm progresul în ceea ce privește accesul populației la educație și servicii medicale, în

³⁹ Ibid., 92.

⁴⁰ Ibid., 74, 76.

⁴¹ Stoica Lascu, *Mărturii de epocă privind istoria Dobrogei*, vol. I (1878–1916) (Constanța: Tipografia INFCO, 1999), 124.

⁴² Pătrașcu, *Dobrogea. Evoluția administrativă*, 394.

condițiile în care în anul 1878 existau în Dobrogea 13 școli, dar niciun spital și nicio bibliotecă, iar în 1900 funcționau 230 de școli primare (193 școli rurale și 37 școli primare urbane), o școală secundară de fete, o școală profesională de fete, un seminar otoman, 2 licee, 2 școli de meserii, 2 școli comerciale, o școală normală, 55 de biblioteci rurale și 6 biblioteci urbane, 6 spitale și 2 sanatorii. Și economia s-a dezvoltat pe fondul: extinderii terenurilor incluse în exploatarea agricolă, astfel încât, de la 150.000 ha cultivate în 1878, s-a ajuns în 1908 la peste 862.000 ha; al dezvoltării sectorului bancar (în 1878 nu exista nicio bancă populară, dar în 1908 își desfășurau activitatea în provincie 139 de instituții de creditare); al ameliorării căilor de comunicație (astfel că, dacă în 1850 nu existau șosele, până în 1905 au fost amenajați 920 km de drumuri și s-a finalizat calea ferată Cernavodă-Constanța; în 1914 s-a dat în folosință linia Carol I-Medgidia-Bazargic, iar în 1915 lucrările la linia Tulcea-Carol I erau aproape finalizate⁴³; a fost construit podul de la Cernavoda, inaugurat la 14 septembrie 1895 și a fost modernizat portul Constanța, inaugurat la 27 septembrie 1909).⁴⁴

Concluzionând, se poate afirma că raporturile dintre locuitorii Dobrogei au fost în general cordiale, marcate de toleranță, iar tratamentul aplicat minorităților s-a bazat pe respectarea specificității lor, ceea ce a condus per ansamblu la relații neconflictuale. Cu toate acestea, au existat și sincope, momentele de criză coincidând mai ales cu războaiele ruso-turce sau cu prima conflagrație mondială.

Autoritățile, mai ales cele otomane și române, au respectat varietatea etnică și religioasă, așa cum au probat-o inițiativele legislative menționate anterior. Cu toate acestea, fluctuațiile demografice nu au putut fi evitate, după 1878 constatându-se o scădere continuă a locuitorilor musulmani ca rezultat al emigrărilor, în pofida faptului că statul român nu a procedat la colonizări sistematice cu populație aparținând națiunii proprii.

HETEROGENEOUS BUT ALL TOGETHER. POPULATION OF DOBRUDJA IN THE MODERN ERA AND THEIR RELATION WITH THE AUTHORITIES

Abstract

The modern era was a period of large transformations on the land located between the Danube and the Black Sea, three administrative powers having succeeded each other within a century about: the Ottoman, the Russian, and the Romanian one, each of them with its own objectives and way of connecting to the inhabitants. Up to those differences

⁴³ Comnène, *La Dobrogea (Dobroudja)*, 118, 120–121.

⁴⁴ Sofronie, *Dobrogea. Considerațiuni istorice*, 22.

and following the way the regional political-military context run, the complex reality of the province developed, as more complex as no less than 12 nationalities/ ethnic communities were recorded there by the middle of the 19th century, being all interested in preserving their identity. Harmonious life-together and mutual understanding, tolerance regarding language, confession, and traditions, and the others' specific interests mainly characterized the inter-relations among the inhabitants of Dobrudja. Nevertheless and naturally tensioned moments were also present due to remarkable events that came one after one: colonizations, epidemics, and a long lasted drought, and wars, etc., events specially recorded at that time. The Ottoman and Romanian authorities were especially involved in developing Dobrudja and stimulating of good relationship there; it was why the inhabitants' rights were acknowledged and even extended, their duties clarified, and they also were co-opted in the administrative problems. The changes in the modern era concerned all the levels of interest: economical, institutional, and administrative, political, and religious, etc. As a whole, those changes were in the local population 'benefit. In fact, the population themselves supplied, a seismograph likewise supplied valuable indices on the opportunity of politic strategies in the territory, through the different ethnic groups' movements, the time statistic recorders/ censuses refer to. A diminution of the Muslim population was recorded to give a sample, together with the Romanian population increasing after the state independence setting, or the Circassian population disappearance from the province.

UZINA DE FIER DIN BOCȘA 1860–1896: RECONSTITUIRI

*Dragoș Mihai Nuță**

Cuvinte cheie: Bocșa, uzine de fier, StEG, reconstituire

Keywords: Bocșa, steel plants, StEG, reconstitution

S-au scris multe cercetări extrem de amănunțite care reușesc să arate fragmentar istoria extrem de fascinantă a industriei metalurgice din Bocșa, unul dintre primele centre siderurgice moderne de pe teritoriul României, însă am simțit în urma contactului cu ruina fostei uzine de fier din Bocșa Germană că ceea ce lipsește din istoriografia acestui obiectiv este o privire multidisciplinară care să ofere cititorului ocazia de a privi, oricât de neclar, în trecut. Astfel, acest studiu nu pretinde că adaugă extrem de mult în ce privește datele concrete, cantitățile de producție sau lucrurile care țin de istoria socială și politică a uzinei, însă își propune să pună cap la cap descoperiri din teren, obținute în urma intervenției de punere în siguranță desfășurată de Ambulanța pentru Monumente Banat în 2021, informații din arhive, unele nepublicate până acum, informații din bibliografia de specialitate germană sau maghiară, corelări cu exemple autohtone sau străine și metode de reconstrucție digitală pentru a înțelege exact cum ar fi arătat uzinele de fier din Bocșa Germană, cum ar fi funcționat, ce ar fi conținut și cum anume au evoluat ele, precum și ce se mai păstrează din aceste etape care s-au succedat extrem de rapid.

Având o lungă istorie, cu mărturii arheologice din epoca de fier, exploatarea fierului în Bocșa a luat cu adevărat avânt odată cu instaurarea administrației habsburgice, când a fost construit primul furnal de fier în 1719, zona actuală a Bocșei Germane fiind activată ca centru metalurgic în 1725. Trecând prin dezvoltare și tragedie, avansând și stagnând, metalurgia Bocșană a ajuns într-o stare deplorabilă în prima jumătate a secolului XIX, când compania privată StEG a cumpărat de la stat domeniile miniere și industriale din Caraș-Severin.

Odată cu preluarea Bocșei de către StEG în 1855, necesitatea modernizării complexului siderurgic din Bocșa a devenit dureros de evidentă, acest centru industrial funcționând încă cu tehnologie de secol XVIII, având o productivitate

* Asociația Prin Banat, Timișoara, b-dul Mihai Viteazul, nr. 10A, e-mail: dnuta57@yahoo.com

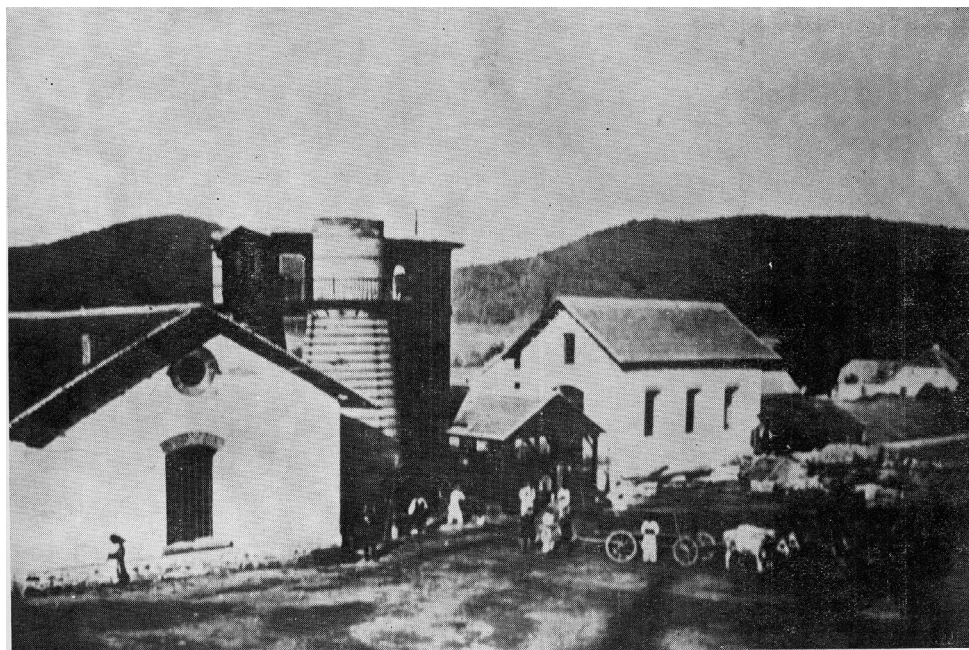

Fig. 1. Fotografie realizată de Andreas Groll cu prima formă a uzinei de fier din Bocșa Germană, cca. 1860 (Silviu Bordan, *200 de ani de construcții de mașini la Reșița. 1771–1971*, vol. II, Reșița, 1971, fig. 47).

redusă și o importanță minoră în economia regiunii, lucru dovedit și de starea proastă a clădirilor uzinelor la momentul preluării de către StEG. Patru ani după semnarea procesului de predare-primire, StEG a inițiat construirea uzinei de fier de pe actualul amplasament al microhidrocentralei din Bocșa Germană, aceasta fiind dată în folosință în iulie 1861, având o capacitate de producție de 3360t de fontă.¹

Această primă formă a uzinei ne este cunoscută dintr-o fotografie realizată în jurul anului 1860 de către Andreas Groll, aflată în fondul fotografic al Muzeului Banatului Montan, reprodusă aici din lucrarea comemorativă *200 de ani de construcții de mașini la Reșița. 1771–1971*.² Această primă formă a uzinei avea în componență o sală subterană cu un acoperiș boltit, destinată adăpostirii transmisiilor hidraulice, un stăvilar pe canalul de aducțiune, o sală principală care găzduia suflantele, două furnale, un turn elevator pentru materia primă

¹ Rudolf Gräf, *Contribuții la istoria industrială a Banatului Montan. StEG, factor de modernizare (1855–1920)* (Cluj: Presa Universitară Clujeană, 2011), 143.

² Silviu Bordan, *200 de ani de construcții de mașini la Reșița. 1771–1971*, II (Reșița: Uzina de Construcții de Mașini, 1971), fig. 47.

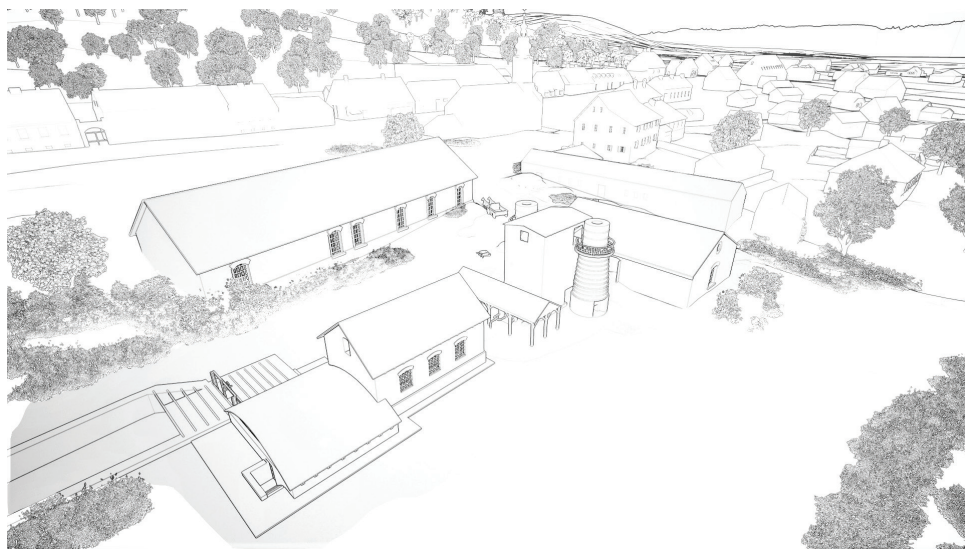

Fig. 2. Vedere de ansamblu a uzinei de fier în prima sa etapă, 1860–1869, cu sala mașinărilor hidraulice și stăvilarul în prim plan.

precum și un siloz de mangan spre vest. Structura turnului și cea a acoperișului sălii subterane sunt cel mai probabil realizate din structuri metalice, având în vedere modul de realizare al acestor structuri în perioada respectivă inclusiv diferențele de materialități diferite care se percep în figura 1 (diferența dintre textura furnalelor din piatră și cea a turnului).

Cercetarea a pornit inițial de la ipoteza supraînălțării jumătății de piatră a actualului turn odată cu modernizarea furnalului, însă de-a lungul prezentei cercetări s-au dezbătut mai multe variante de evoluție a acestei uzine. Astfel s-a ajuns la ipoteza că acest prim turn de încărcare al furnalelor este însă diferit față de cel actual, fiind mai mult o structură inginerescă, realizat din metal sau lemn, cu învelitoare și pereți metalici.

S-a ajuns la această ipoteză prin analiza perspectivei din cele două fotografii existente, cu generarea liniilor de fugă pentru a aproxima distanțele dintre corpurile existente, precum și prin analiza cromaticii și a tonalității materialelor din cele două fotografii (realizate cu tehnica fotografică a ambrotipului, introdusă în anii 1850 și predispusă la a închide tonurile roșiatice în imagini, cum ar fi fost tabla ruginită sau lemnul tratat), precum și planimetria întregului ansamblu, care relevă posibilele dimensiuni și amplasamente ale corpurilor, demonstrează că turnul din primele imagini cu uzina Bocșa era situat mai la vest de actualul turn, fiind în plan și de dimensiuni diferite. Faptul că acest prim turn a dispărut total, actualul fiind construit după 1870, este demonstrat și de

Fig. 3. Extras din ridicarea topografică franciscană a imperiului habsburgic, (1819–1869, disponibil la <https://maps.arcanum.com/ro/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2119737.3441521623%2C6021221.113919125%2C2127256.8368097167%2C6026839.235498085>) cu poziția uzinei evidențiată. Sunt vizibile cele două furnale gemene.

Fig. 4. Extras din *Planul localității montane Bocșa Germană*, 1862, Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, cota CS-F-00116-222-73.

proiectul din 1868 (Fig. 9) pentru modernizarea uzinei, proiect care înfățișează sala suflantelor ca existentă iar turnul și sala mașinilor ca propuneri de construire. Între primul turn și corpul principal exista un spațiu acoperit cu o structură de lemn, cel mai probabil cu scopul adăpostirii cărbunilor și minereului înainte de încărcare sau a cuptoarelor de preîncălzire a aerului. Acest turn de încărcare se afla la aproximativ 9–10 m de corpul principal al uzinei, având o amprentă la sol de aproximativ 8×5 m și o înălțime de aprox. 10 m. Aceste cifre se bazează pe reconstrucția digitală tridimensională realizată prin reconstruirea perspectivelor din imaginile disponibile și corelarea lor cu planurile, hărțile și descrierile disponibile, fiind doar aproximative.

Această alcătuire a uzinei ne

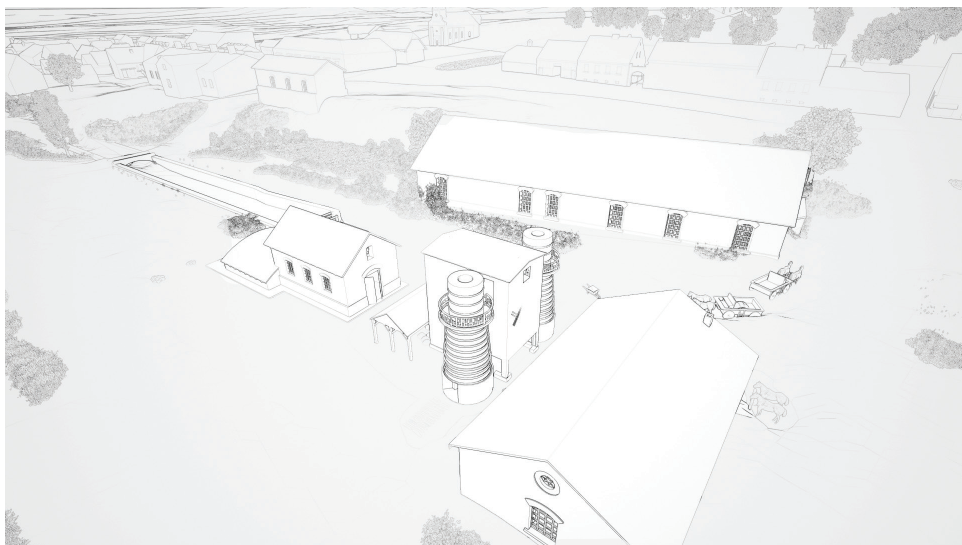

Fig. 5. Vedere reconstituită de ansamblu dinspre nord cu prima variantă a uzinei de fier, 1860–1869.

este confirmată imprecis și de documentele cartografice, uzina apărând atât pe cea de-a doua ridicare topografică militară franciscană³, cât și pe o hartă din 1862⁴, aflată în fondul Arhivelor Naționale, secția Caraș-Severin.

Deși nu avem privilegiul descoperirii unor planuri sau a vreunei descrieri contemporane, putem totuși să ne facem o idee de nivelul tehnologic, arhitectura și modul de funcționare a acestei uzine, raportându-ne la exemple similare de pe domeniul StEG, în primul rând, dar și din restul lumii. Într-o catalogare a industriei siderurgice din Ungaria, semnată de Anton Kerpely în 1872, sunt descrise cele două furnale din Dognecea, apropiate atât în dimensiuni, tehnologie, dispunere cât și cronologic de cele din Bocșa, fiind construite cu doar doi ani înaintea acestora.⁵

Aflăm astfel că uzina de fier din Dognecea avea două furnale “construite după model scoțian”, căptușite cu o piatră fină de gresie de la Reșița și cu șamotă refractară, fiind ventilate de două suflante “bine proiectate” cu cilindru și piston, dispuse pe orizontală cu acțiune culisantă, fiind antrenate de câte un motor

³ *Ridicarea topografică franciscană a imperiului habsburgic* (Arcanum: 1819–1869, disponibil la <https://maps.arcanum.com/ro/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2119737.3441521623%2C6021221.113919125%2C2127256.8368097167%2C6026839.235498085>)

⁴ Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, *Planul localității montane Bocșa Germană*, Fondul 00116–222 – Colecția de planuri. 1650–1960, nr. 73, 1862, cota CS-F-00116–222–73.

⁵ Grăf, *Contribuții la istoria*, 150.

Fig. 6. Vedere reconstituită cu furnalele și turnul de încărcare a primei uzine, cu structura de lemn din fig. 1 în prim plan.

cu aburi de 48 CP. Aceste suflante pompau aer preîncălzit la 100°C de 3 boilere încălșe cu gaz de furnal prin două duze cu diametru între 85 mm și 92 mm.⁶

Similitudinea cu uzina de la Dognecea precum și adoptarea de către StEG a unor procese tehnologice moderne (preîncălzirea aerului de ventilație, suflantele cu piston, motorul cu aburi, captarea gazului de furnal, etc.) ne permite prin analogie să înțelegem întregul proces tehnologic desfășurat în prima uzină de la Bocșa.

Forța motrice era captată de o roată hidraulică, similară, sau chiar aceeași cu cea descrisă după modernizarea din 1869⁷, aceasta antrenând suflantele mecanice din sala principală, acestea fiind fie de tip vertical, cum știm că erau după 1869, fie suflante dispuse orizontal. Spațiul folosit pentru transmisia mecanică, prin bielă-manivelă și curele de transmisie sau arbore cotit, după caz, este cel care în prezent formează beciul uzinei, parte din el fiind probabil expus în această perioadă, lipsind planșeul actual care formează pardoseala sălii principale.

Aerul pompat trecea printr-un cuptor de preîncălzire, cel mai probabil de tipologia celor inventate de James Neilson, având în vedere perioada în care a funcționat, alimentat fie cu gaz de furnal și dispus în apropierea gurii furnalelor,

⁶ Anton Kerpely, *Das Eisenhüttenwesen in Ungarn, sein Zustand und seine Zukunft* (Schemnitz: autopublicat de autor, 1872), 277.

⁷ Ibid., 281.

Fig. 7. Fotografie realizată de G. A. Stosius cu forma modernizată a uzinei de fier din Bocșa Germană, 1873 (*200 de ani de construcții de mașini la Reșița. 1771–1971*, vol. II, Reșița, 1971, fig. 48).

fie cu cărbune și situat între casa suflantelor și furnale. Țevile de aer continuau către furnale și pătrundeau în vatră prin duze care necesitau răcire cu apă datorită preîncălzirii aerului, aceste manșoane de răcire cu apă implicând și necesitatea unei pompe, acționată hidraulic și situată în sala utilajelor hidraulice.⁸

Folosind aceste izvoare și informațiile relevate din ele și din teren am reușit să creez o reconstituire digitală tridimensională a acestei prime forme a uzinei de fier. Cele mai importante materiale au fost proiectul etapei următoare, redactat în 1868, care evidențiază corpul existent atunci și dimensiunile sale, cele două fotografii ale lui Andreas Groll precum și harta din 1862. Descrierile echipamentelor uzinelor Anina și Dognecea, în special, au stat la baza reconstituirii utilajelor din această prima etapă a uzinei de fier gestionată de StEG. Foarte de folos au fost și exemplele altor uzine, în special cel al uzinei din Tahawus, SUA, modernizată în 1853.

⁸ Bruce E. Seely, "Blast Furnace Technology in the Mid-19th Century: A Case Study of the Adirondack Iron and Steel Company," *The Journal of the Society for Industrial Archeology*, 7, nr. 1 (1981): 27–54, 49.

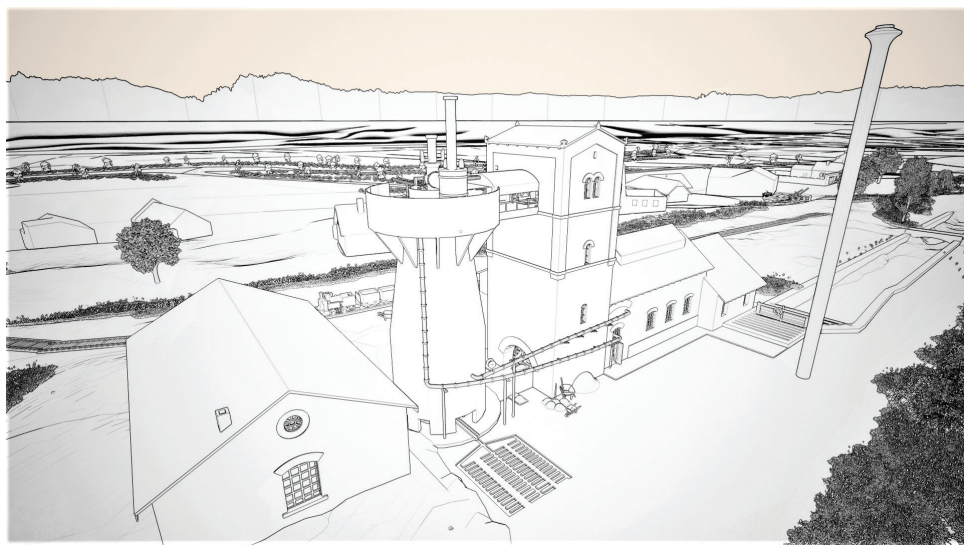

Fig. 8. Vedere reconstituită de ansamblu dinspre sud cu cea de-a doua formă a uzinei de fier Bocșa, 1869–1890. Silozul de mangan și furnalul în prim plan.

1869: extinderea uzinei siderurgice și înlocuirea celor două furnale cu unul modern tip scoțian

În timp ce mărturiile documentare privind prima etapă a uzinei de fier construită de StEG în Bocșa sunt relativ sărace, obligându-ne la o reconstrucție speculativă și bazată pe analogii, ce-a de-a doua etapă a uzinei de fier este mult mai bine documentată, existând materiale de mai multe tipuri care ne permit o privire relativ clară în trecut.

Astfel uzina de fier Bocșa apare atât în două fotografii de epocă, prima dintre ele fiind realizată cu furnalul în prim plan de către fotografii G.A.Stosius în 1873⁹ iar cealaltă fiind o vedere de ansamblu a orașului în care apare uzina la scurt timp după demolarea furnalului, cca. 1910.¹⁰ De asemenea, fondul StEG al Arhivelor Naționale, secția Caraș-Severin deține “Proiectul instalațiilor furnalului”¹¹, datat 1868, acesta urmând să fie construit un an mai târziu, lucru confirmat și de Anton Kerpely într-o carte din 1872.

⁹ Volker Wollman, *Patrimoniul preindustrial și industrial în România*, vol. I (Sibiu: Honterus, 2017), 133.

¹⁰ Lista cărților poștale, *Vedere generală de la Medreș*, cca. 1910, disponibilă la https://matestn.ro/Poze%20Bocsa/lista_cartilor_postale-103-150.htm

¹¹ Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, *Proiect al instalației de furnale Bocșa*, Fondul 00586–1626 – Colecția de planuri miniere 1761–1980, nr. 574, 1868, cota CS-F-00586–1626–574.

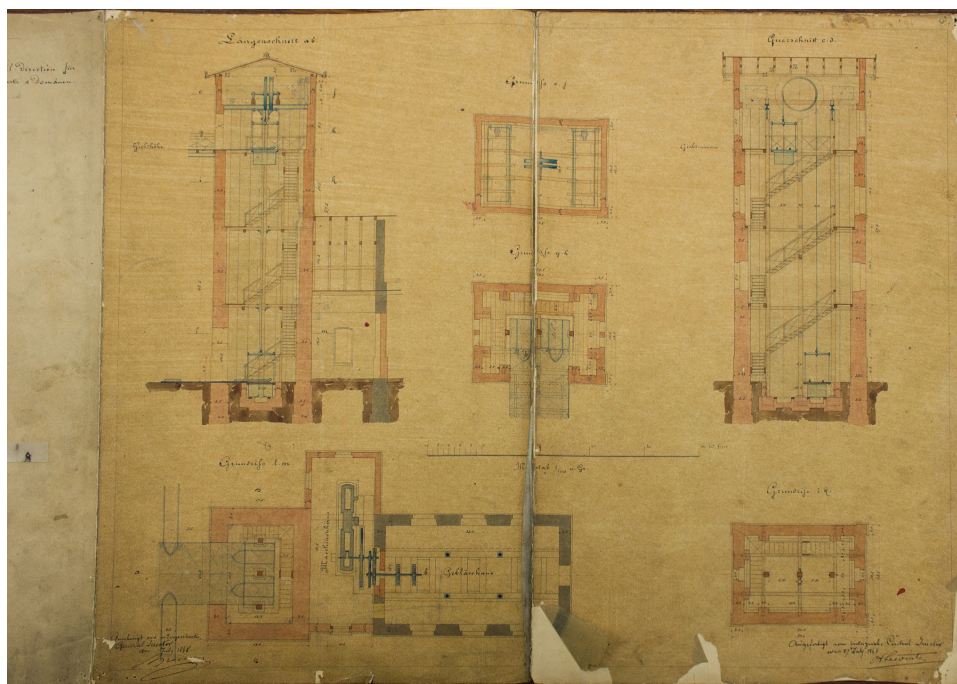

Fig. 9. Proiect al instalației de furnale Bocșa, 1868, Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, cota CS-F-00586–1626–574.

Ne este dezvăluită din aceste surse o uzină reconstruită aproape integral, care a păstrat sala suflantelor, partea subterană a sălii instalațiilor hidraulice, stăvilarul, precum și silozul de mangan dispree vest și alte anexe, cărora li s-au realizat modificări substanțiale. Cea mai însemnată ar fi construirea turnului masiv din piatră și cărămidă pentru mecanismul elevatorului de minereu și cărbune, conectarea acestuia de corpul suflantelor printr-un corp intermediar, cu două arce de tip arc butant, care susțin o șarpantă și crează o sală a mașinilor, adăugarea unui luminator sălii suflantelor, supraînălțarea sălii instalațiilor hidraulice precum și construirea unui furnal modern de tipul celor alimentate cu cocs, acesta fiind însă încă alimentat cu mangal. O descoperire interesantă care merită menționată este descoperirea în 2021, cu prilejul consolidărilor zidăriei, a mai multor cărămizi cu ștanța “Altwerk” în asizele din partea nordică a sălii mașinilor, construită în 1869 între sala principală și turn.

Noul furnal avea 13,3 m înălțime, diametrul vetrei de 2,85 m și un volum de 56,5 m¹², fiind descris de Anton Kerpely ca “Furnalul tip scoțian cu o structură de sine stătătoare este, având în vedere echipamentul său exterior, probabil

¹² Grăf, *Contribuții la istoria*, 143.

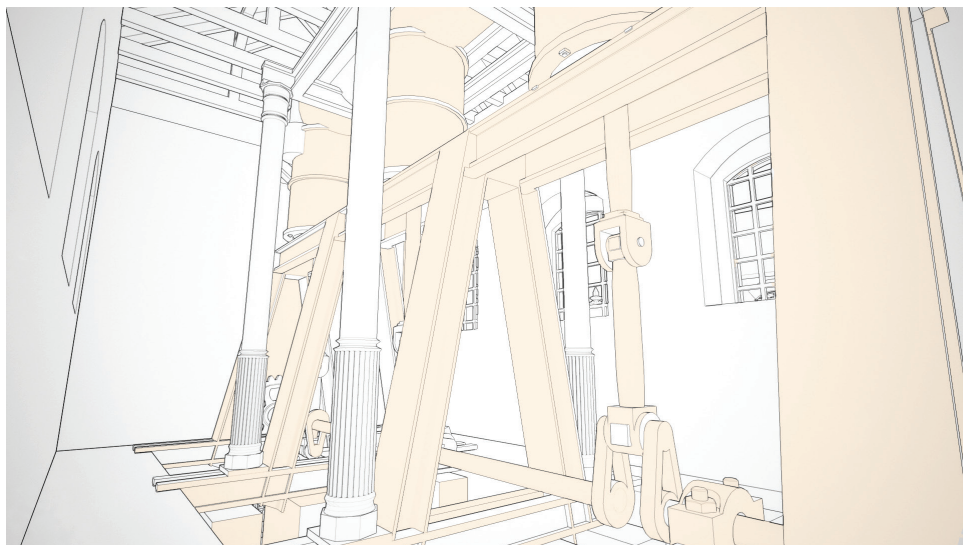

Fig. 10. Vedere reconstituită cu sala suflantelor și cele trei suflante vertical cu piston, acționate de forța apei printr-o transmisie cu ax cotit.

primul furnal pe mangal în care construcția modernă de furnal alimentat de cocs a fost folosită la potențial maxim. Un horn zvelt îmbrăcat în tablă, având cornișe proeminente și cu bun gust estetic susțin platforma spațioasă de încărcare și un aparat central de captare a gazului de furnal, bine proiectat după sistemul Langen¹³. Știm de asemenea că exista un motor alimentat cu gaz de furnal ca soluție de rezervă pentru antrenarea suflantelor¹⁴, acesta fiind cel mai probabil un motor pe gaz, patentat de Nicolaus Otto și Eugen Lang cu doar doi ani înaintea modernizării uzinei Bocșa.¹⁵

József Sztérényi scrie în 1898 despre uzina din Bocșa că aceasta avea un furnal cu înălțimea de 13,4 m, diametrul de 1,3 m al cuvei, 3,7 m în *szénpohában* și de 2,53 m în *torokban*, cu o capacitate de 68,6 m³, fiind echipat cu patru duze de 90 mm pentru tiraj, ventilat de o suflantă staționară cu trei cilindri, antrenată de o roată hidraulică de 40 cp.¹⁶

Materia primă era ridicată prin turn cu ajutorul unui elevator acționat hidraulic, iar în sala suflantelor existau trei suflante verticale cu trei cilindri,

¹³ Kerpely, *Das Eisenhüttenwesen*, 281.

¹⁴ Volker Wollman, *Patrimoniul preindustrial și industrial în România*, vol. I (Sibiu: Honterus, 2010), 276.

¹⁵ William Pearce, *Otto-Langen Atmospheric Engine* (Old Machine Press), consultat pe 24.03.2022, disponibil la <https://oldmachinepress.com/2018/01/20/otto-langen-atmospheric-engine/>

¹⁶ József Sztérényi, *Az 1896. Évi ezredéves kiállítás eredménye: bányászat, kohászat, ipar* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Rész Vény-Társaság, 1898), 226.

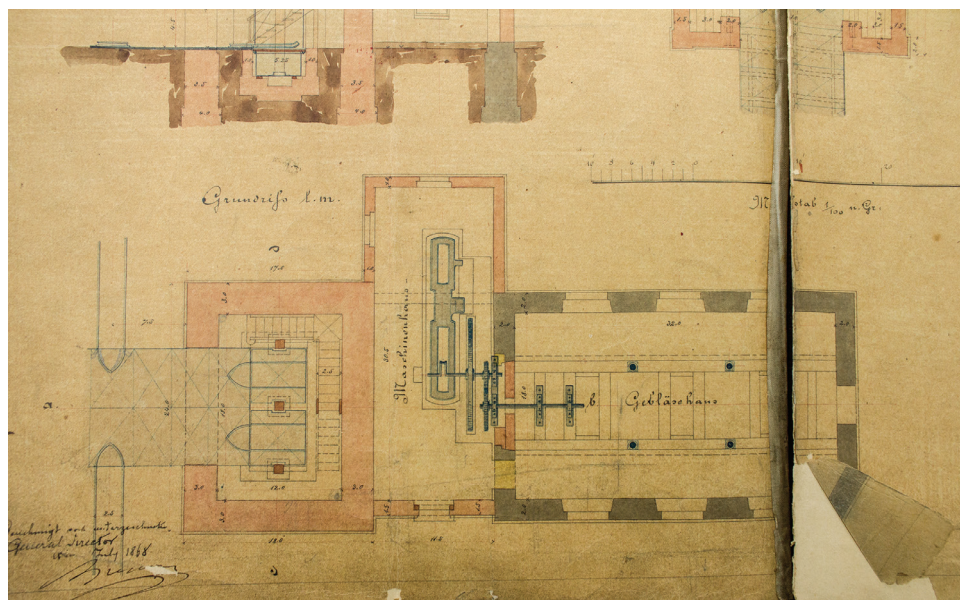

Fig. 11. Detaliu cu planul uzinei, extras din proiectul de mai sus. Cu gri, corpul suflantelor, existent; cu roșu, sala mașinilor și turnul propus. Se remarcă amprenta motorului cu gaz Otto-Langen (*Proiect al instalației de furnale Bocșa, 1868, Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, cota CS-F-00586–1626–574*).

acționați individual de bielean-manivele conectate la un ax cotit situat sub cilindri, acest mecanism fiind antrenat de o roată hidraulică acționată de un flux de apă poziționat deasupra axului, generând o mișcare de rotație opusă sensului de curgere a apei, realizată conform specificațiilor din tratatul inginerului austriac Ferdinand Jakob Redtenbacher.¹⁷

Considerăm că această roată era dimensionată conform spațiului stăvilărilor, având un diametru aproximativ între 2–3 m și o lățime a paletelor între 3–4 m, deversorul său aflându-se în partea inferioară a stăvilărilor, adânc de 5 m, apa fiind evacuată prin canalul casetat de sub uzină. Existența acestui canal, cel mai probabil uitat de mulți ani, a devenit extrem de evidentă odată cu descoperirea unei zone surpate a bolții acestuia. Ascuns sub molozul șarpantei prăbușite, un gol de aproximativ jumătate de metru pătrat a fost descoperit în pardoseala sălii instalațiilor hidraulice, la cota –5 m sub nivelul solului, cu o adâncime măsurată de aprox. 2,5 m, din care minim 1,5 m fiind inundați. Modificările produse de reconfigurarea ulterioară în hidrocentrală cu turbine moderne Francis ne permit doar o reconstruire speculativă, însă merită menționat că această formă de roată hidraulică este folosită în special în situațiile unde

¹⁷ Kerpely, *Das Eisenhüttenwesen*, 281.

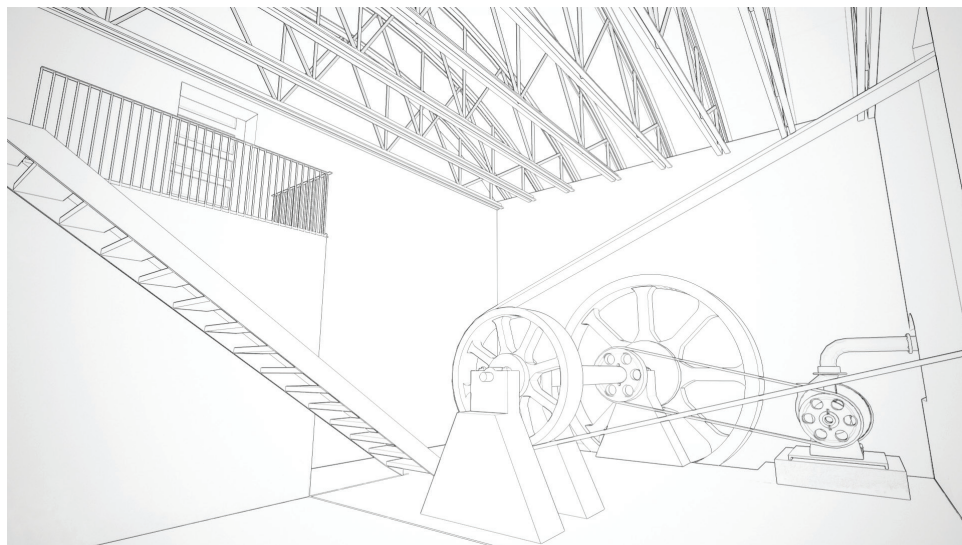

Fig. 12. Vedere reconstituită din sala mașinărilor hidraulice, cu transmisia mecanică posibilă către suflantele din sala principal în prim plan și roata volantă conectată la roata hidraulică din stăvilă în fundal.

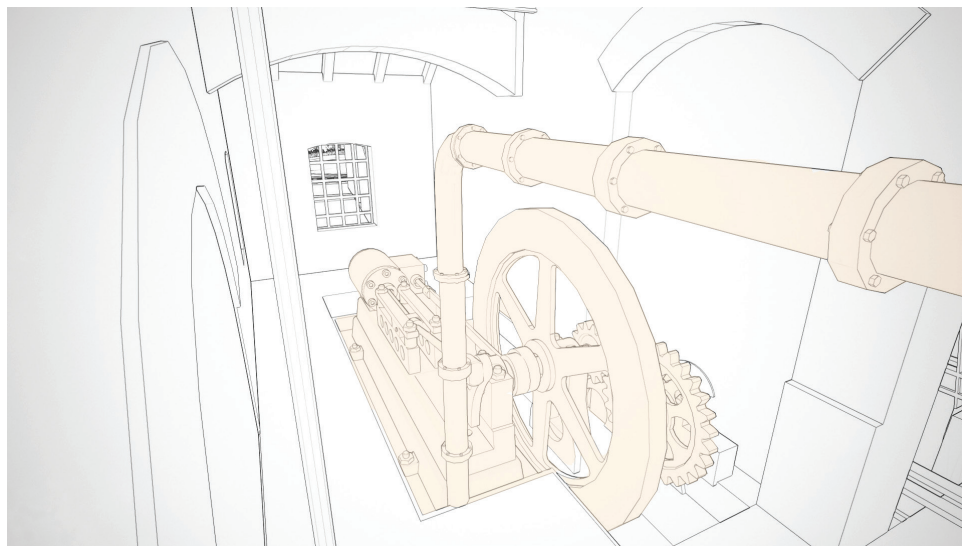

Fig. 13. Vedere reconstituită din sala mașinărilor, între turn și suflante, cu motorul cu gaz Otto-Langen.

debitul de apă are variații sezonale însemnate, problemă atotprezentă pentru siderurgia din Bocșa.

Deși este extrem de neclară cronologia construirii lor precum și gradul de re folosire a infrastructurii industriale de secol XVIII, merită semnalată existența unei rețele extensive de canale de aducțiune, refulare sau deversare, a conductelor zidite sau de fier pentru răcirea furnalelor sau pomparea apelor tehnice. Am avut prilejul de a explora personal această rețea, pătrunzând printr-un puț de 3 m adâncime într-o răscruce de trei tuneluri, două boltite, cu o înălțime de 1,5–2 m și un tunel zidit cu tavan din lespezi, cu o secțiune de 40 × 80 cm. Parcurgerea acestuia a relevat o lungime de aproximativ 20 m într-o linie aproape dreaptă până la o bifurcare și blocare, punct localizat aproape de fosta locație a furnalului.

Și această uzină avea aceleași necesități tehnologice ca și cea anterioară, atestând existența unui sistem de încălzire a aerului precum și un sistem de răcire a duzelor. Având în vedere faptul că StEG folosea în această perioadă atât la uzinele din Reșița cât și la cele din Anina cuptoare de încălzire a aerului de tip Whitwell¹⁸, putem considera cu încredere ca acestea se regăseau și la Bocșa.

Un alt pas însemnat pentru modernizarea uzinei de fier a fost introducerea liniei de cale ferată Reșița – Ocna de Fier în 1873¹⁹, cale ferată cu ecartament îngust deservită de locomotivele tip “Resicza”, locomotiva “Bogsan nr. 3” apărând în principala imagine cu uzina, lucru care a facilitat transportul materiei prime, care încă se realiza cu cai până în momentul respectiv.

O chestiune care este dificil de explicat este raționamentul din spatele construirii în 1869 a masivului turn de încărcare a furnalului: o structură arhitecturală, cu o plastică cu reală valoare estetică, ornamentație la nivelul cornișei și paramentului și un dialog al materialităților, a pietrei și cărămizii. La doar

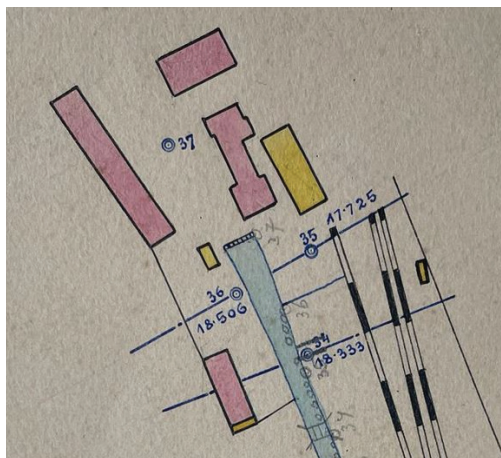

Fig. 14. Plan de situație cu uzina Bocșa după demolarea furnalului, înainte de modificări însemnate (Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, *Schița canalului de apă al turnătoriei centrale din Bocșa*, 1906, fond 00586–1626 – Colecția de planuri miniere 1761–1980, nr. 719, cota CS-F-00586–1626–719).

¹⁸ Szterényi, *Az 1896*, 228.

¹⁹ Grăf, *Contribuții la istoria*, 197.

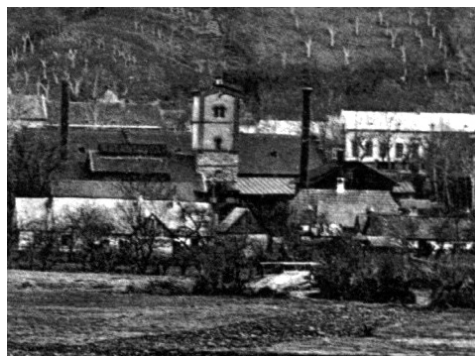

Fig. 15. Extras dintr-o carte poștală de la sfârșitul secolului XIX cu Bocșa Montană în care apare uzina la scurt timp după demolarea furnalului, înainte de alte modificări ulterioare. (Lista cărților poștale, Vedere generală de la Medreș, cca 1910, disponibilă la https://matestn.ro/Poze%20Bocsa/lista_cartilor_postale-103-150.htm).

nouă ani după construirea primei uzine, StEG a decis o amplă investiție de modernizare, care a presupus și realizarea acestui turn masiv, în condițiile în care încărcarea furnalelor de fontă în epocă se realiza ori prin exploatarea unei diferențe naturale de nivel, precum la Dognecea, ori printr-o rampă, ori prin turnuri inginerești, cu structuri metalice, ca la Reșița, de exemplu. În plus, nu am mai putut identifica un exemplu similar ca amploare sau calitate pe teritoriul României, acest turn fiind potențial excepțional ca valoare.

În anul 1881 este amintit pentru ultima oară furnalul, condus de Julius Pilder, iar în anul 1888 nu mai era în funcțiune.²⁰ Anul 1896 este menționat ca momentul închiderii Uzinelor Metalurgice din Bocșa, în special a furnalului înalt de la Bocșa Montană.²¹

În perioada următoare, fosta uzină siderurgică a fost reconvertită în micro-hidrocentrală, alimentând orașul Bocșa cu electricitate până în anii 1990, când a fost abandonată, începându-și procesul de ruinare. Deși extrem de interesante în sine, noile transformări prin care a trecut uzina, care a fost extinsă, modificată și alterată pentru noile necesități, nu fac obiectul prezentei cercetări, urmând a fi abordate în viitor.

Reconstruirea digitală a avut pentru această etapă suficiente date pentru a crea un rezultat cu un grad ridicat de veridicitate. Am pornit de la proiectul din 1868, pe care l-am corelat cu releveul din teren pentru generarea volumetriei, ajutându-mă și de fotografia cu această etapă a uzinei, de fotografii anterioare sau ulterioare. Reconstituirea tehnologiei din interiorul uzinei poate fi considerată cel mai aproximativ demers, bazat în principal pe cele două descrieri realizate de Anton Kerpely și József Szterényi și de apariția sumară a câtorva mașini, în special motorul cu gaz, în proiectul din 1868. Pentru a completa imaginea echipamentelor, am apelat ca și în etapa anterioară la corelarea datelor existente

²⁰ Rudolf Gräf, *Domeniul Bănățean al StEG 1855–1920* (Reșița: Editura Banatica, 1997), 165.

²¹ Constantin Borozan, *Strategia de dezvoltare a orașului Bocșa 2014–2020* (Bocșa: Primăria Bocșa, 2014), 7.

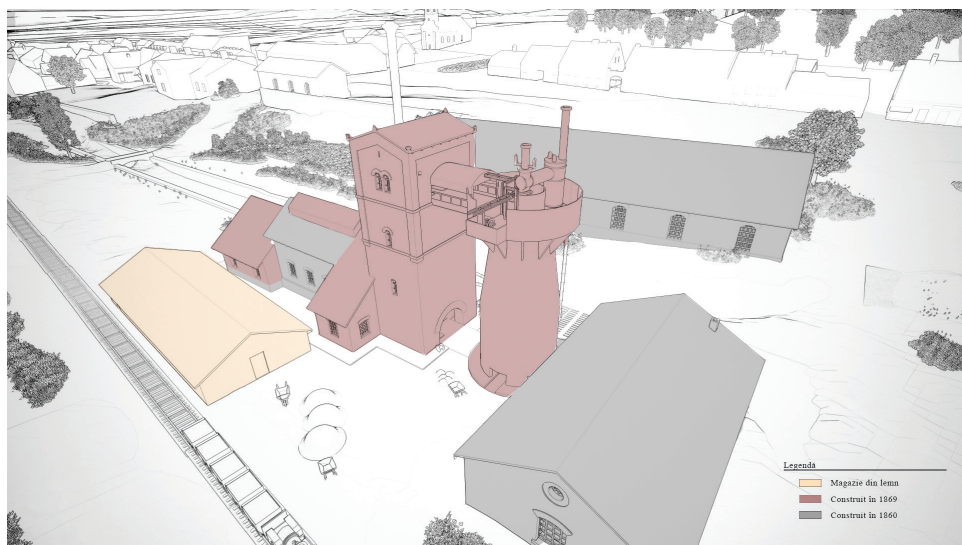

Fig. 16. Etapele constructive evidențiate pe o vedere reconstituită a uzinei cca. 1870. Cu gri, corpuri construite în 1860, cu roșu, corpuri construite în 1869.

cu exemple contemporane din alte uzine asemănătoare atât din domeniul StEG cât și din lume.

Această cercetare a pornit de la realitatea din teren: un obiectiv industrial neglijat, într-o stare avansată de degradare, golit de toate elementele care îi dădeau scopul și identitatea sa: echipamentele și mașinăriile sale. Într-un spațiu atât de complex, care trece de la cota -5 m sub pământ și ajunge până la $+17$ m, cu nenumărate cotloane, detalii fascinante și surprize (uneori extrem de periculoase!), nu am putut să nu încerc să văd cu ochiul minții în trecut, spre momentul când această clădire funcționa ca o mașinărie bine unsă. Așa a început o cercetare lungă și anevoioasă, al cărei principal merit consider că este efortul de vizualizare și contextualizare a informațiilor, a datelor, a cifrelor și a descrierilor. Două întrebări au rămas teme centrale în acest demers: ce exista în acest spațiu, și ce anume din această clădire este mai vechi, și de când datează fiecare parte, având în vedere că este evidentă succesiunea de etape istorice cu grade diferite de calitate a plasticii arhitecturale, cu sisteme structurale și materialități diferite. La aceste două întrebări am încercat să răspund, iar rezultatele sunt interesante și ar trebui să fie considerate un punct de pornire pentru orice efort de conservare și valorificare a patrimoniului industrial.

Realitatea tristă este însă că etapele succesive ale uzinelor din Bocșa au avut tendința de a șterge sau modifica dincolo de recunoaștere etapa anterioară: din uzinele secolului XVIII nu a rămas nimic, sau nimic de descoperit

Fig. 17. Vedere reconstituită de ansamblu cu prima formă a uzinei Bocșa, 1860–1869.

fără descărcări arheologice, din uzina din 1860 a rămas partea subterană a sălii mașinărilor hidraulice, parte din frontoanele și peretele sudic al sălii suflantelor și câteva anexe, mutilate iremediabil. Uzina din 1869 care a urmat a fost conservată mai bine, în mare parte datorită plasticității sale arhitecturale și a calității execuției, însă a fost modificată volumetric prin adosarea succesivă de corpuri în perioada hidrocentralei, urmată după reconversia de la cumpăna secolelor XIX-XX.

Sperăm că în viitor vom reuși să descoperim mai multe despre istoria acestui loc și să tragem un semnal de alarmă în legătură cu patrimoniul industrial, care nu trebuie să aibă valoare doar ca mijloc de producție sau avatar nostalgic al unor vremuri în care producția era principală valoare în mentalul colectiv, ci care ar trebui apreciat și conservat ca martor al perioadelor sociale și istorice trecute precum și pentru propria sa valoare estetică.

Concluzionând astfel, doresc să le mulțumesc și să îmi exprim aprecierea pentru cei care au început cercetarea industriei siderurgice din Bocșa, în special domnii Costin Feneșan, Volker Wollman și Rudolf Gräf, domnului director al Casei de Cultură Bocșa, Dan Liut, care a fost alături de demersul de punere în siguranță a uzinei și care mi-a dezvăluit numeroase anecdote, secrete

și informații precum și locuri fascinante din istoria locală, precum tunelurile descrise mai sus. Extrem de folositoare au fost și informațiile, documentele și ajutorul lui Andrei Emil Bălbăraș, de la Muzeul Cineastului Amator din Reșița, precum și documentele din arhivele naționale, filiala Caraș-Severin, a cărei personal merită toată aprecierea. În plus, vreau să îmi exprim aprecierea pentru colegii din echipa de coordonare a Ambulanței pentru Monumente Banat și pentru voluntarii care au contribuit la protejarea acestei clădiri fascinante. De asemenea, vreau să îi mulțumesc iubitei mele pentru ajutorul cu suportul grafic și cu procesul de reconstituire prin reconstruirea perspectivelor, imposibil fără aptitudinile sale arhitecturale.

IRON AND STEEL PLANT IN BOCȘA, 1860–1896: RESTITUTIONS

Abstract

Since 1719 the steel plant was a constant presence in the economic activity in Bocșa, from the moment of inauguration of one of the first modern metallurgic centers in the present territory of our country, opened there under the new set then Habsburg authority. The steel plant supplied the whole empire; it had to start the long way concerning the industrialization in the Banat; it also constituted the starting point of industrial history of Reșița, a branch of Bocșa plant initially. With the StEG acquisition of Bocșa domain in 1855, together with other domains in Caraș, the iron and steel industry there knew a series of unprecedented changes and developments, with deep traces in the town history, architecture, and town planning, and even in its geography, especially in the case of Bocșa Montană. The first plant, built by StEG in 1859–1860 was a relative small edifice, almost identical with the plant of Dognecă from the technological, architectural and dimensional point of view, both of them with two furnaces of 10–12m in height, supplied through a tower, and mechanically ventilated, by water or steam force as the case might have been, also with air preheaters and systems to capture the gas furnace. Even if the plant of Dognecă, together with other small plants and furnaces went down the next decade, the plant of Bocșa played as a remarkable exception: in spite of its low production, especially when compared with the production of Reșița plants, Bocșa benefitted of investments in architecture and technological systems, a very offering situation today for any researcher. I have succeeded to connect architectural chronology to the theoretical data of the partly preserved territory of this plant, by correlating information from previous works, archivistic data, and measurements and investigation in situ, using also innovative digital techniques; so, I have generated a rolling digital reconstitution aiming to resurrect the local atmosphere and put in light the evolution and architectural stages of this building.

“THE TASK OF THE INSTITUTE IS TO ACCEPT ORPHANED CHILDREN, RAISE THEM THERE AND PREPARE THEM FOR LIFE” – JEWISH ORPHAN CARE IN ARAD DURING THE DUAL MONARCHY¹

*Imelga-Friderika Földi**

Keywords: Arad, Austria-Hungary, Jews, orphans, orphanages

Cuvinte cheie: Arad, Monarhia Austro-Ungară, evrei, orfani, orfelinat

Founded in 1870 by Ignác Deutsch and starting its operation in 1874, the purpose of the Jewish Boys' Orphanage in Arad, Romania (as summarised in the excerpt from the institution's statutes quoted in the title) was to care for orphaned children of the Jewish congregation (more precisely the community of Arad), while observing Jewish religious regulations. Eliza Fischer summarised the purposes of the Jewish Girls' Orphan Care Institute along almost identical principles in her will of 1896 – however, the latter institution did not start operating until 1925.

Various charitable associations and societies operating through social self-organisation formed one of the most important elements – one can call it a knot – of the social safety net during the Dual Monarchy.² Orphan care was considered an extremely important issue regardless of religious affiliation, and – in our case – it was complemented by a religiously motivated philanthropy specific to the Jewish congregations. In Jewish communities, good deeds based on keeping the commandments – also known as *mitzvah* – acted as one of the most important unifying and sustaining forces. According to the Talmud, “The world stands on three things: Torah, service of God and acts of loving kindness”.³ *Chesed*, or loving kindness, and the *tzedakah*, or charitable giving, were

* Complexul Muzeal Arad, P-ța George Enescu, nr. 1, e-mail: imelga.foldi@gmail.com

¹ This project is funded by a UEFISCDI Young Teams grant, no. PN-III-P-1.1.-TE-2019-0472 (2020–2022), and hosted by the Centre for Population Studies at the Babeș Bolyai University of Cluj-Napoca.

² László Harsányi, “A magyarországi zsidó egyesületek fél évszázada (1868–1919),” *Aetas* 2 (2016): 32–51.

³ Szilvia Czingel, “Parancsolat vagy jótétemény? – Adatok a magyarországi zsidóság filantróp gondolkodáshoz,” *Acta Ethnologica Danubiana* 22 (2020): 71.

therefore an integral part of Jewish orphan care in the period discussed by this paper – the establishment and operation of these institutions being the result of the charity of members of the congregation. It was quite common that wealthy members of the Hungarian Jewish community, striving to integrate into the (Christian) majority society, generously supported non-Jewish causes as well: in their case we can speak of the alignment of a general, Dualist-era philanthropy, and *mitzvah*. Besides the aspect of generosity and general charity, orphan care presented itself as a problem to be solved regarding the negative social and economic impact resulting from the lack of successful integration into society of children left to their own without proper care.⁴ Therefore the aim of Jewish orphan care was to provide the children with skills conducive to self sufficiency by training in a craft, thus becoming working, and as such, “useful” citizens.⁵

The boys’ orphanage founded by Ignác Deutsch

For several generations, the Deutsch family supported various associations connected to the Jewish community of Arad, associations that performed social tasks, mostly within the congregation (education, orphan care, nursing the sick, supporting the poor with food and clothing, etc.).

The first member of the Deutsch family to settle in Arad was Ábrahám Deutsch, a native of Kőszeg, who opened a store in town and then started trading in grain, thus establishing the family’s later considerable fortune.⁶ His son, Ignác Deutsch (1803 – Budapest, 8 May 1873; later president of the congregation and founder of the orphanage in Arad), joined his father’s store, and was a merchant and lender to various aristocratic families, a so-called “court Jew”. Remaining in the insurance and financial sector, in 1838, he took on the management of the local branch of the Trieste Assicurazioni Generali insurance company, and in 1844, our sources indicate, he evaluated loan agreements, working for the First Savings Bank of Arad.⁷ Between 1853 and 1865 he held the position of president of the Jewish Congregation of Arad. During his tenure, the congregation and its institutions had been reorganised (e.g. the Chewra Kadischa, the boys’ school), they founded the Jewish girls’ school in 1855, the congregation’s statutes were drawn up, and they installed an organ in the synagogue.⁸

The act of donation had a social prestige, both within the community and

⁴ Edward S. Conway, “The Origins of the Jewish Orphanage,” *Transactions & Miscellanies (Jewish Historical Society of England)* 22 (1968–1969): 54.

⁵ Edina Gál, “Raised by Strangers: A Childhood in State Care in Dualist Transylvania,” *Romanian Journal of Population Studies* 1 (2021): 11.

⁶ “A Hatvany-Deutsch család – Genealógiai adattár,” *História* 2 (1983): 28.

⁷ *Ibid.*, 28.

⁸ Regarding the great significance of the organ – the presence or absence of it – see David

on a wider social level (press coverage ensured charitable acts became public). Charity, by financial means, publicly affirmed the status of the donor, thereby contributing to the maintenance of a social safety net that supported those in need. Based on contemporary press reports, in 1868, on the occasion of Empress Elizabeth's (Sissi) name day, Ignác Deutsch donated 500 florins to the “poor of Arad”, which can be interpreted as a political statement in the period immediately following the Jewish emancipation and the Austro-Hungarian Compromise of 1867. The establishment of the orphanage foundation was, of course, also featured in the contemporary press. The descendants of Ignác D. also generously supported the cause of Jewish boys' orphan care in Arad. Members of each of the later generations of the family contributed substantial donations to the maintenance of the orphanage, but their philanthropic activities extended to other areas as well, regardless of religious affiliation. Four children were born to Ignác Deutsch and his wife – Teréz Adelsberg (1802–1863), who also came from a wealthy family of crop merchants: József (1824–1903), Bernát (1826–1893), Róza (1829–1925), and Ernestine. In 1879, József and Bernát had been granted nobility and the title Hatvani. In 1897, the family received permission to bear the double-barreled name Hatvany-Deutsch. In 1910, they had been granted the rank of Baron, and in 1911 they received permission to abandon the dual surname and change it to Hatvany. As mentioned earlier, all generations of the Deutsch family generously supported the various institutions of the Jewish community of Arad, especially the orphanage founded by Ignác D., as well as numerous other associations and societies in the country, regardless of religious affiliation. Here come some examples of their philanthropy: in 1888, Teréz Brüll, who at the time was living in Vienna, set up a foundation of 5,000 florins in memory of her parents – Ernestine Deutsch and Sámuel Brüll –, for the benefit of the Jewish boys' orphanage in Arad, with the aim of providing education for talented orphans.⁹ Based on a short report published in 1890 under the title *Nemeslelkű adakozó* (“The noble hearted giver”), Bernát D. donated 3,000 florins to the orphanage. With his donation, Bernát D. contributed to the purchase of a plot of land next to the orphanage building, intended to serve the expansion of the existing building or the construction of a girls' orphanage.¹⁰ After Bernát's death in 1893, his widow, Laura Weisz (1837–1904), made an endowment of 40,000 kreutzers to the orphanage, and 4,000 kreutzers to the Arad hospital, in memory of the deceased.¹¹ The donation

Ellenson, “A Disputed Precedent. The Prague Organ in Nineteenth-Century Central-European Legal Literature and Polemics,” *The Leo Baeck Institute Year Book* 1 (1995): 251–264.

⁹ *Egyenlőség*, december 16, 1888, 10, Arcanum Digitheca.

¹⁰ *Egyenlőség*, augusztus 15, 1890, 8, Arcanum Digitheca.

¹¹ *Pesti Napló*, december 16, 1893, 6, Arcanum Digitheca.

– in total, 100,000 florins – was used for cultural and charitable purposes: 3,000 florins each for the National Institute for the Deaf and Mute and the National Institute for the Blind, the Institute of Journalists' Pension Fund received 2,000 florins, the Writers' Aid Association, 1,000 florins; 2,000 florins were given to the poor of the capital regardless of their religious affiliation; the towns Hatvan and Losonc and the village Nagysurány each received 3,000 florins for educational purposes, also regardless of religious affiliation.¹² In 1904, in memory of the widowed Bernátné Deutsch, born Laura Weisz, her children, József, Károly and Béla donated a total of 100,000 kreutzers, of which 10,000 kreutzers were donated to the Jewish boys' orphanage of Arad.¹³

Ignác D., even after his resignation as president, generously supported the Arad congregation, faithful to his promise in his letter to them:

"[...] be assured that it is not only my physical image¹⁴ that will be present in activities for the benefit of our congregation and institutions, but as long as the Almighty allows me to live on this earth, I will be among you in spirit and with all my heart, and will never cease to share with you, enthusiastically and fraternally, the sorrows and joys that the tides of public life brings. As a slight proof of my lively and unchanging interest in our community, please accept the attached ten thousand florins in Hungarian land bonds, which I dedicate to the foundation of a Jewish community orphanage in Arad, in accordance with the attached charter. Further details of this foundation are to be found in this charter, and please let me express my gratitude once again for the honour bestowed upon me. May God bless our congregation, its institutions, its magistrates and its representative body, each and every one of its members, and all those who work and work hard in the service of the holy cause. Please accept my sincere appreciation. Arad, the 6th of April, 1870".¹⁵

As the letter quoted above shows, Ignác D. created a foundation for the establishment of a Jewish boys' orphanage in the spring of 1870. However, the institution did not start operating until the 28th of April 1874, just before the first anniversary of his death. At that time, the congregation possessed an additional 5,000 florins, which Ignác D. had left to the institution in his will. An

¹² *Pesti Napló*, december 24, 1893, 5, Arcanum Digitheca.

¹³ *Egyenlőség*, augusztus 7, 1904, 9, Arcanum Digitheca.

¹⁴ The phrase "my physical image" refers to a portrait of Ignác D., which the congregation commissioned at its own expense and planned to hang in the council chamber. Ignác D., who was already living in Pest at the time, however, paid for the cost of the portrait and its transport to Arad out of courtesy.

¹⁵ *Az aradi Deutsch Ignác által alapított aradi izr. árvaház története 1874-től 1924-ig. A hitközségi levéltár nyomán írta Kemény Miksa árvaházi igazgató* (Az aradi izr. Hitközség: Corvin Könyvnyomdai Műintézet, 1924), 12.

orphanage trusteeship was established, consisting of József Hirschmann, president of the congregation, Henrik Blau, Bernát Deutsch, and Lipót Rosenberg chief notary of the congregation.

Statutes of the orphanage

The statutes of the orphanage, drafted by Lipót Rosenberg, were adopted by the congregation's council during the board meeting held on the 5th of July 1874, and by the general assembly (the congregation's main decision-making body) at its board meeting held on the 8th of September of the same year.¹⁶ The second paragraph of the statutes stated that only boys can be admitted until the expansion of the institution, but gave no further details about the establishment of a future girls' orphanage. Paragraph 3 gives an insight into the financial background of the orphanage: the income of the institution, which ensured self-sustenance (that is, the coverage of the costs by the congregation, without external – e.g. state — assistance), came from the interest on the share capital, the interest on the foundations of the lifetime members, the annual contributions of the guardians, the contributions of the Jewish congregations and charitable institutions, as well as contributions of the church and other occasional donations.

Male children of Jewish religion, between 5 and 10 years of age were considered eligible for admission. During the admission procedure, preference was given to double orphans (children who had lost both their mother and father), followed by the fatherless, and after them, the motherless orphans. In the case of motherless orphans, the father's financial background was taken into account: if a father proved unable to work or did not have enough income to support his family, the orphan could be admitted to the institution. The admission procedure took place in the frameworks of a "tender": a vacancy or vacancies in the orphanage were advertised in a local newspaper, and the applications received were judged by the congregation's board of representatives, with account to the proposal of the orphanage's trustees. The application for admission was accompanied by the orphan's birth and vaccination certificate, as well as a certificate of poverty, and a certificate of the child's state of health, issued by the institution's, i.e. orphanage's, doctor. The latter clause was probably justified by the fact that children who were deaf, blind, generally in poor health, or intellectually disabled, could not be admitted, as the institution could not provide the care and attention to meet their special needs. Preference in the admission was given to children whose parents were members of the Arad congregation. In the case of half-orphaned children, the parents were

¹⁶ Documents of the Jewish Congregation from Arad (DJCA), B28/F3.

required to waive their rights to the child's upbringing in a written declaration, and contact could only take place in compliance with the rules of the institute. Children could stay at the institute until the age of 13, but the statutes also allowed for the possibility of supporting the pupils until they became independent, in accordance with the financial capacities of the institute. The statutes foresaw the exclusion of an orphan from the institution in three cases: if the child acquired assets to the extent that this income could cover the costs of their maintenance; if the orphan was adopted (naturally, in the case that the adopter was able to provide the conditions necessary for the orphan's upbringing); if the orphan was "incorrigible" and their behaviour had a bad effect on the other pupils of the institution.

With regards to the principles of education and care of orphans, the statutes are worded as follows: "Let parental love and kindness prevail in the orphanage. In this spirit, the children placed in the orphanage shall be brought up to be decent, hard-working and modest people. As a Jewish institution, it should also educate its pupils in religion and the love of faith. The institute should be similar to the home of a Jewish family imbued with religious spirit, with strict observance of holidays and ritual laws." Unfortunately, we have no insight into how this "familiar atmosphere" was realised in practice, but their upbringing, education, food, and when it was necessary, their treatment probably took place in accordance with Jewish religious standards, since the community had its own elementary school and hospital, the orphanage educator had always been carefully selected, and the institution had its own kitchen, therefore the orphanage most probably met the requirements of a kosher household.

The statutes define "keeping practical life in mind" as the primary aspect of the upbringing and education of orphans, taking into account the child's talents and abilities. A separate paragraph also deals with the importance of physical exercise, in addition to proper nutrition. Besides maintaining the children's physical health, the document also covers how to care for the sick: pupils with short-term, non-serious illnesses were treated in the orphanage's infirmary, while more serious cases were taken to the community's Jewish hospital. The children were provided with clothing that was appropriate for the season – the clothes had to be uniform.

The educator played an important role in the life of the orphanage and that of its residents, as "constant and direct supervision" had been exercised over the children. The regulations stipulated that the orphanage could only employ men with a pedagogical qualification, who were expected to be "religiously and ethically irreproachable" and married (emphasising the necessity of the wife's "effective support" in the educator performing their duties), and their work was supervised by the orphanage's trustees. The educator's duties included feeding

the orphans and keeping their clothes clean, as well as raising them as a “good, caring father” and monitoring their educational progress.

In 1874, the congregation opened the orphanage in a rented property on Fürdő (‘Bath’, now Ștefan Cicio Pop) Street, housing seven pupils:

1. Gusztáv Altmann, born in Arad
2. Adolf Engl, from Kassa
3. Gáspár Ernst, from Nagybecskerek
4. Mór Grünberger, from Világos
5. Viktor Grosz, from Arad
6. Izidor Klein, from Arad
7. Emil Stern, from Arad

The list shows that four out of the seven students were natives to Arad or originated from there. In the case of the children from Kassa, Világos and Nagybecskerek, we do not have data on whether they came to the orphanage from these localities or whether the name of the locality only indicates the place of birth, i.e. had they already been living in Arad when they were admitted. In the absence of the orphanage’s original records (the documents have been destroyed or hidden), it is difficult to trace the fate of these orphans. It is most likely that the children studied in the Jewish community’s elementary school. However, the educational history of two pupils is known. Emil Stern’s name is mentioned in two cases: in 1877, he started first grade at the Arad Public Civil School, the vast majority of his grades were satisfactory,¹⁷ in 1878, however, he is also listed as a first-grade pupil at the Royal High School.¹⁸ Stern’s name is to be found in the school registers until 1885, but he died in the school year 1886/86, as an eighth-grade student.¹⁹ In 1876, Gáspár Ernst started the first grade at the high school,²⁰ but dropped out in the following school year, according to the data of the school register, and his name does not appear in school registries after that.²¹

In 1877, the orphanage moved from the rented building on Fürdő Street to its own property at 1 Lujza Street (at the intersection of Lujza and Sina Streets,

¹⁷ *Az Arad-városi Nyilvános Polgári Iskola jelentése (hatodik tudósítványa) az 1877/78-ik tanévről.* Közli Simay István igazgató (Arad, 1878), 15.

¹⁸ *Az aradi királyi főgymnasiumnak és az evvel összekapcsolt állami reáliskolának értesítvénye az 1878/79. iskolai évről.* Közli: Sváby Pál, igazgató (Arad, 1879).

¹⁹ *Az aradi királyi főgymnasiumnak és az evvel összekapcsolt állami főreáliskolának értesítője az 1885–86. iskolai évről.* Közli: Kuncz Elek, igazgató (Arad, 1886).

²⁰ *Az aradi királyi főgymnasiumnak és az evvel összekapcsolt állami reáliskolának értesítvénye az 1876/77. tanévről.* Az igazgató betegsége folytán közli: Pirchala Imre, e. tanár (Arad, 1877).

²¹ *Az aradi királyi főgymnasiumnak és az evvel összekapcsolt állami reáliskolának értesítvénye az 1877/78. iskolai évről.* Közli: Sváby Pál, igazgató (Arad, 1878).

now Alexandru Gavra Street and Academia Teologică Street).²² The regular maintenance, repair and expansion works carried out on the building suggest that the congregation had the expansion of the institution in mind, both to cater for more children and to provide comfort for the orphans already in its care. As early as 1897, the congregation was considering a major expansion and reconstruction of the building, the plans of which were drawn up by Emil Tabakovits²³ during January 1897. As a result of the works, the building would have had four bedrooms, three rooms, servants' quarters, a bathroom and an infirmary, as well as a kitchen, a pantry and a large dining room, which would also have been used as a meeting room. Instead of the large-scale renovation, extensive maintenance work had been carried out on the building in the summer of 1897, the bathroom and kitchen were supplied with pipe water and a sewerage system was also installed at the time.²⁴ Finally, in 1908, a new wing was added to the building, which thus became suitable for accommodating 22 orphans. The building, which still stands today, probably took on its present form during the works carried out in 1916, based on the plans of the aforementioned Emil Tabakovits.²⁵

To illustrate the applications for admission, we would like to present three cases from 1894.²⁶ Although the records in this case are again incomplete, so we do not know whether applications for admission were accepted or rejected, the preserved documents shed light on the families and social background of the applicants. In July 1894 widowed Sámuelné Farber, born Róza Klein, a resident of Solymos, requested the admission of her son, Izidor. She made her request on the grounds that, as a widow, she does not have the financial means to support and educate her son, as proved by a certificate of poverty. At the same time, Cecília Hermann (Czilli), a maid from Arad, applied for the admission of her son, Ödön Rieder. Her relatively detailed letter of application reveals that, in 1876, she got married to local resident József Rieder Salamon in Szobránc (Slovakia). Their marriage fell apart due to financial issues, and their divorce was legalised in December 1885. Their child was born in 1884, and his mother moved with him to Arad when he was three weeks old. The mother worked as a maid for various families (at the time of her application, she was employed by

²² *Az aradi Deutsch Ignác által alapított*, 14.

²³ Tabakovits Emil (or Milan Tabaković; Arad, 1860 – Novi Sas, 1946) was a well-known and recognized architect from Arad, who came from a Serbian Orthodox family. One of his most important works is the Minorite church dedicated to St. Anthony of Padua and the connected tenement house in Arad, the plans of which he drew up in 1900–1901.

²⁴ DJCA, NB.

²⁵ *Az aradi Deutsch Ignác által alapított*, 33.

²⁶ DJCA, B8/F2.

Jakab May, a resident of Arad, as proved by a certificate issued by her employer). In this case, one parent requests the admission of a child who, although living in difficult financial circumstances, is not an orphan, and both parents are alive. Cecília Hermann argued that she could not support her child on her modest income: "I work hard to get by and no matter how hard I try, I am not able to earn the wages needed to support my son. I cannot earn enough to raise him decently. The only wish of every parent is to raise their child to be a decent person, and it pains me to learn that I am unable to provide neither for his education, nor for his maintenance."

The budget of the orphanage for the year 1894/95 (i.e. the period between 1 May 1894 and 30 April 1895) – discussed and adopted by the orphanage trustees, in the presence of president Vilmos Bing and chief notary Lipót Rosenberg, at a board meeting held on the 8th of May 1894 – gives us an insight into some aspects of the operation of the institution serving 12 children.²⁷ The congregation continued to raise the funds needed in order to run the orphanage from their own resources (as it had done when the institute was founded), i.e. without any state support. The main source of income was the interest on the orphanage's share capital, amounting to 2,750 florins. The contribution of the "trustee members", i.e. the members of the congregation that donated to the orphanage – including József Hatvani Deutsch (100 florins), the Jewish women's association of Arad (50 florins) and the congregation itself (100 florins), as well as unnamed trustee members (410 florins) – amounted to 660 florins. Together with donations from the synagogue and various other donations amounting to 300 florins, the cellar rent of 50 florins and 668 florins and 20 kreutzers carried over from the previous year, the orphanage had a total of 4,428 florins and 20 kreutzers in the year 1894/95. Almost half of the total budgeted amount, i.e. 2,289 florins and 60 kreutzers, was spent on food (approximately 190 florins per child), while a total of 550 florins was spent on clothing, and 60 florins on educational needs. 200 florins were spent on heating the orphanage building, 60 florins on lighting, and 50 florins on various furnishings. The allowance of the orphanage educator was 50 florins. 50 florins were earmarked for miscellaneous unspecified needs. In addition, 150 florins were set aside to cover the maintenance of the orphanage building and the "new" plot of land, including the cost of property taxes. The last item on the budget is a 216 florins worth of scholarship for one of the orphans, Adolf Aszódi, which was covered by the aforementioned Teréz Brüll's foundation. In total, the trustees calculated expenses of 3,675 florins and 60 kreutzers.

At the end of the 19th century, the orphanage had a separate "household supervision committee." In 1899, the committee, which consisted exclusively of

²⁷ DJCA, B8/F2

women of high social standing, included two members of the Deutsch family (Babetta Deutsch, and Laura Weisz, wife to Bernát Deutsch), Mária Fürst (wife of Dániel Neumann, one of the owners of the Neumann distillery in Arad, and one of the city's most powerful entrepreneurs), dr. Sándorné Rosenberg (wife of the chief rabbi of Arad) and Johanna Brüll (wife of Károly Schulhof, an industrialist in Arad).²⁸ The household supervision committee oversaw the kosher maintenance of the household, especially the way the kitchen was run and the food supplies, thus the satisfactory nourishment of the children.

The question of caring for female orphans during the dual monarchy and Eliza Fischer's "orphanage that never opened"

The question of the institutional care of girl orphans within a congregational framework was raised as early as the opening of the boys' orphanage in 1874. The second paragraph of the above-mentioned regulations of the boys' orphanage also addressed the issue, but no other measures were taken at that time. In 1894, the Jewish Women's Association of Arad set up a fund to open a future orphanage. Only two years later, in 1896, however, the first reports appeared in the local and national press about Eliza Fischer's (in other sources Eliz or Erzsébet) foundation of "over half a million florins" – independently from the fund created by the Women's Association.²⁹ In the same year, the wealthy entrepreneur (wine merchant and vinegar producer, among others) and downtown property owner from Arad, formally willed this amount in the presence of a notary, and the notary general of the congregation, Lipót Rosenberg, and sent a copy of the document to the community.³⁰ In November 1905, however, the press reported that Fischer wanted to open the orphanage during her lifetime.³¹ Fischer travelled to Budapest, and then to Vienna with Lajos Szántay³², an architect from Arad, to study the orphanages there, so that plans for the girls' orphanage could be drawn up and construction could begin in the spring of the following year.³³ By January 1906, the plans were ready (but drawn up by János Niga³⁴ instead of Lajos

²⁸ *Egyenlőség*, június 11, 1899, 11, Arcanum Digitheca.

²⁹ *Egyenlőség*, december 13, 1896, 8, Arcanum Digitheca.

³⁰ DJCA, B11/F1.

³¹ *Pesti Napló*, november 16, 1905, 9, Arcanum Digitheca.

³² Lajos Szántay (Arad, 1872 – Arad, 1961) architect from Arad. One of his best-known works is the Arad Culture Palace, finished in 1913, which is currently the seat of the Arad Museum Complex and the Arad State Philharmonic.

³³ *Pesti Napló*, November 19, 1905, 14, Arcanum Digitheca.

³⁴ János Niga (or Ion Niga) was born in Arad in 1877. He built mainly tenement houses in Arad around the turn of the century and after the First World War he was primarily active in Bucharest.

Szántay)³⁵, and the tender for the construction had been announced in March.³⁶ The cornerstone was laid in May 1906³⁷, and the same year, during November, the new building intended for the girls’ orphanage was already standing, but at that time it was not yet suitable for use.³⁸ In the summer of 1908, the press published a piece on a lawsuit concerning the completed building (present address: Bulevardul Revoluției 84 – 86). Fischer’s payment was 42,000 kreutzers short to the local contractor, József Frick, who had carried out the work, claiming that Frick had deviated from the plans during the construction. Frick sued Fischer, which resulted in a favourable judgement for the entrepreneur: the court ordered Fischer to pay the outstanding amount, as well as the 4,000 kreutzers expert fee, and the legal costs of 7,000 kreutzers.³⁹ According to the articles of the time, Fischer was reluctant to accept the unfavourable ruling, and did not let the building serve its originally intended purpose. The actual reason for the non-handover was probably more complex than this, but the delay led to a local popular joke referring to the building with the pun “zárvaház” (‘orphanage that never opened’) – a term derived from merging the words “árvaház” (‘orphanage’) and “zárva” (‘never opened’).⁴⁰ At the end of 1914, a military hospital operated in the building.⁴¹

Fischer made a will again in 1918, and the document includes the charter and statutes of the girls’ orphanage. There are small, but significant differences between the will of 1896 and the will of 1918. The first document from 1896 provides for an institution capable of accommodating a maximum of 50 girls, while the second document from 1918 does not contain this type of restriction. The education and care of orphans in accordance with Jewish religious regulations – religious education, kosher meals, observance of customs and holidays, etc. – are given equal emphasis in both documents, similar to the statutes of the boys’ orphanage already described. In accordance with the general value system of the period, the main aim was to prepare the orphaned girls for motherhood and housekeeping. Perhaps the most striking difference is that, while the first will does not mention contact between the orphans and their living relatives, the second will strictly prohibits relatives from visiting the orphanage.

Eliza Fischer passed away in 1921, and the girls’ orphanage finally started operating only in 1925 – not in the building erected by Fischer (the property

³⁵ *Pesti Napló*, január 30, 1906, 21, Arcanum Digitheca.

³⁶ *Építő Ipar*, március 4, 1906, 87, Arcanum Digitheca.

³⁷ *Egyenlőség*, június 10, 1906, 12, Arcanum Digitheca.

³⁸ *Egyenlőség*, november 25, 1906, 11, Arcanum Digitheca.

³⁹ *Pesti Hírlap*, június 16, 1908, 13, Arcanum Digitheca.

⁴⁰ *Aradi Közlöny*, július 31, 1910, 6, Arcanum Digitheca.

⁴¹ *Budapesti Hírlap*, December 27, 1914, 7, Arcanum Digitheca.

was owned by the orphanage, but it gave place to profitable rental apartments), but in the Jewish People's Kitchen, which was on hiatus at the time.

The Women's Association's plan to open a girls' orphanage never materialised, probably due to lack of funds, and because of Fischer's plan of a similar institution. The aforementioned fund was finally merged into the general fund of the Women's Association in 1927, after the opening of Fischer's orphanage.⁴²

The operation of the Jewish girls' orphanage named after Eliza Fischer – the inscription can still be read on the tympanum decorating the street facade of the building – became impossible by the time of the World War II: it played an important role in the care of Jewish orphan girls in Arad for less than two decades.

“SARCINA INSTITUTULUI ESTE DE A PRIMI COPII ORFANI, DE A-I CREȘTE ACOLO ȘI DE A-I PREGĂTI PENTRU VIAȚĂ” – ÎNGRIJIREA ORFANILOR EVREI DIN ARAD ÎN TIMPUL DUBLEI MONARHII

Rezumat

Lucrarea de față își propune să prezinte câteva aspecte ale îngrijirii orfanilor evrei în orașul Arad în timpul dublei Monarhii sau a Imperiului Austro-Ungar. Comunitatea religioasă evreiască din Arad a îndeplinit sarcina de a îngriji orfanii – exclusiv orfanii aparținând confesiunii evreiești și în principal membrii comunității religioase din Arad – cu sprijinul financiar al membrilor înstăriți proprii. Scopul, așa cum indică citatul din titlul acestei lucrări, era acela de a crește orfanii pentru a deveni membri “utili” (adică muncitori și auto-suficienți) ai societății la vârsta adultă. Comunitatea religioasă pune un mare accent pe educația orfanilor, respectând reglementările religioase (respectarea sărbătorilor religioase, a stilului de viață kosher etc.). Orfelinatul evreiesc de băieți din Arad și-a început activitatea în 1874, situație ce a fost posibilă datorită unei donații generoase din partea lui Ignác Deutsch. Generațiile ulterioare ale familiei Deutsch au sprijinit și ele cu sume importante instituția, a cărei întreținere era finanțată în întregime de comunitatea evreiască. Cu toate acestea, problema îngrijirii fetelor orfane a fost rezolvată abia în perioada dintre cele două războaie mondiale, dar Orfelinatul evreiesc de fete în sine a funcționat doar două decenii.

⁴² DJCA, NB.

ASPECTE ALE CONVIEȚUIRII DIFERITELOR COMUNITĂȚI ETNICE ȘI RELIGIOASE PE TERITORIUL COMITATULUI SATU MARE LA FINALUL SECOLULUI AL XIX-LEA – ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Paula Virag*

Cuvinte cheie: comitatul Satu Mare, grupuri etnice, diferențe, români, maghiari, germani, evrei

Keywords: Satu Mare County, ethnic groups, differences, Romanians, Hungarians, Germans, Jews

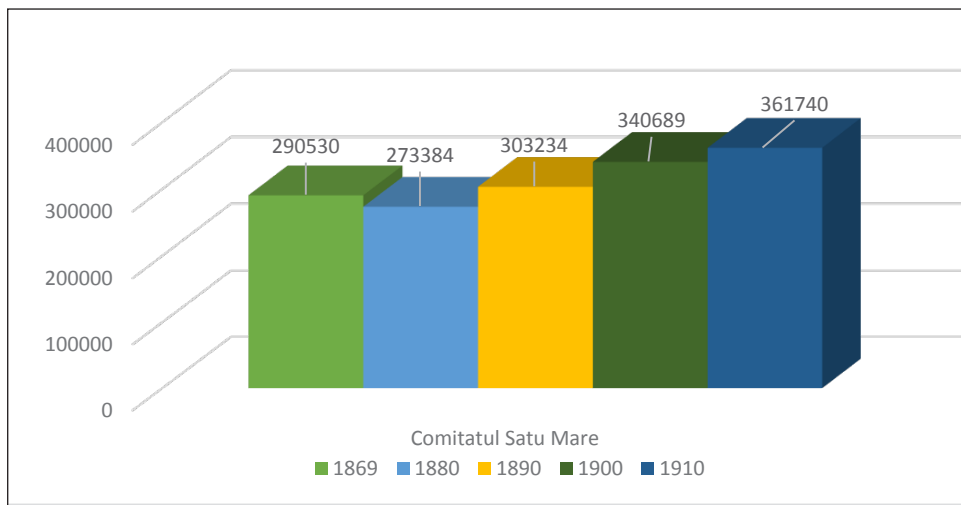
Dinamica populației comitatului Satu Mare la finalul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea

Desființarea structurilor feudale prin patentele din 1853–1854 a favorizat procesul introducerii elementelor capitaliste, în primul rând în agricultură. De abia acum și-au făcut simțite efectele economice și psihologice ale reformelor legislative din 1853–1854. S-au inaugurat exploatarea forestieră sistematică, s-au lansat noi investiții industriale s-au pus bazele dezvoltării sistemului de comunicații etc.¹ Datorită creării de noi locuri de muncă, a îmbunătățirii posibilităților materiale ale familiilor, a creșterii nivelului de trai s-a constatat o mărire a numărului populației în întreg comitatul. Efectul principal s-a concretizat într-un spor natural mai ridicat, ca urmare a unei natalități revigorante. Astfel că, în 1869, numărul locuitorilor Sătmăruului era de 290.530 locuitori.

Între 1871 și 1880, populația comitatului a cunoscut un regres. Această scădere demografică este atribuită epidemiilor de holeră din 1872–1873, cea mai amplă de acest gen din spațiul întregii monarhii. Dincolo de victimele directe ale holerei, au rămas afectate încă multe alte mii de persoane care au fost expuse riscului de deces în tot deceniul 8, amplificând dezechilibrul provocat de holera din 1872–1873.

* Muzeul Județean Satu Mare, b-dul Vasile Lucaciu, nr. 21, e-mail: pcvirag@gmail.com

¹ Sorina Paula Bolovan, *Familia în satul românesc din Transilvania, a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX* (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 1999), 47.

Alte explicații privind acest regres al numărului de locuitori ai comitatului Satu Mare pot fi legate și de epidemiile locale de variolă, difterie, sau tuse convulsivă, epidemii a căror victime au fost, în special, copiii.

La aceste cauze de ordin medical, se adaugă și unele de ordin economic, și anume criza industrială și financiară din monarhie și faptul că au existat ani consecutivi cu recolte insuficiente.²

Populația comitatului Satu Mare a cunoscut o nouă revigorare. În deceniul cuprins între 1881–1890, numărul de locuitori civili ai regiunii aflată în atenția noastră a crescut cu 10,9%. Acest fenomen de creștere trebuie pus în legătură cu dezvoltarea economică sesizată în anii 1880, când s-au pus bazele procesului de industrializare. Un alt factor care a contribuit la creșterea demografică a fost și *Legea sănătății publice* din Ungaria, din 1876, prin care s-a trecut la o mai eficientă organizare a sistemului sanitar. Consecințele acestei politici au fost evidente în scăderea mortalității, mai ales a celei infantile, datorită introducerii vaccinării contra variolei. Sensul ascendent al creșterii populației este evident nu numai pe teritoriul comitatului sătmărean.

În urma recensământului din 1900, s-a constatat un nou spor demografic, populația civilă a comitatului sporind cu 12,3%. Creșterea numărului locuitorilor înregistrată în acest an a fost mai mare decât la recensământul anterior cu 37.146 persoane. Acest lucru s-a datorat reducerii mortalității și menținerii ridicate a ratei natalității, elemente care reprezintă indicatorii așa-numitei *tranziții demografice* al cărui debut îl putem plasa la mijlocul deceniului 9. Fenomenul nu este singular în comitatul Satu Mare, ci este remarcat pe întreg teritoriu estic

² Ibid., 48.

al dublei monarhii, unde tranziția demografică s-a manifestat simultan cu revoluția industrială. Sporirea investițiilor din industrie, creșterea suprafețelor de pământ cultivate, mai ales prin pornirea unei vaste politici de desecare a mlaștinii Ecedea, introducerea, deși deocamdată redusă, a mașinilor în agricultură, obținerea unor recolte mai bune, a avut drept consecință creșterea numărului căsătoriilor și implicit al nașterilor.³

Între 1901 și 1910, populația comitatului Satu Mare a cunoscut un spor de 21.455 locuitori, mai mic față de deceniile anterioare. La această diminuare a creșterii numărului populației au contribuit mai mulți factori economici și sociali. În primul rând, în această perioadă, s-a resimțit acut lipsa de pământ pentru marea majoritate a familiilor din mediul rural. Generațiile rezultate în urma exploziei demografice din deceniile trecute au ajuns acum la maturitate, contribuind la accentuarea divizării loturilor de pământ. Mare parte a generațiilor din deceniile 8 și 9 au ajuns, la începutul secolului al XX-lea, în imposibilitatea de a-și plasa forța de muncă în agricultură. Ca urmare a acestui fapt, după 1900, s-a putut observa o mare mobilitate a populației rurale. Direcțiile de emigrare ale acestora au fost două:

- înspre orașe, pentru a-și plasa forța de muncă în industrie;
- în afara provinciei, spre România (la munci sezoniere, la sfârșitul anului întorcându-se acasă), dar mai ales spre America.⁴

Structura etnică a comitatului Satu Mare

Cunoașterea structurii etnice a comitatului Satu Mare reprezintă un aspect important nu numai din punct de vedere strict demografic, ci mai ales pentru a înțelege politica economică, socială și culturală care a fost aplicată și în această zonă. Nu de puține ori, politica Imperiului Austro-Ungar a atras, pentru populațiile de altă origine etnică decât națiunile dominante, consecințe dintre cele mai nefaste. Iată de ce, cercetarea compoziției etnice a comitatului sătmar, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, poate contribui la buna explicare a proceselor politic-sociale care s-au derulat în această perioadă în zona aflată în atenția noastră.

Este cunoscut faptul că Austro-Ungaria a fost unul dintre cele mai eterogene imperii ale Europei în privința naționalităților și a confesiunilor: 14 naționalități, numărând fiecare cel puțin 10.000 de indivizi ce aparțineau la 7 confesiuni/religii. Această diversitate se regăsește și în comitatul Satu Mare, unde recensămintele organizate au scos la lumină conviețuirea românilor,

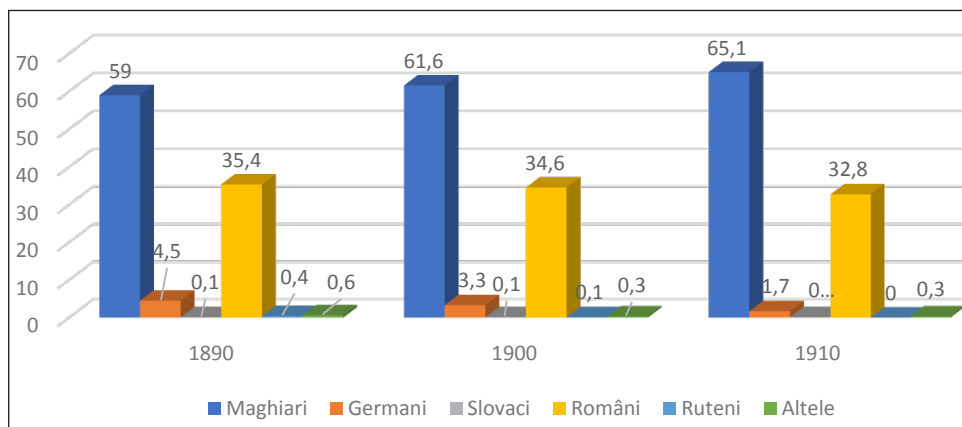
³ Constantin Todea, "Contribuții la cunoașterea demografiei istorice a Transilvaniei," *Revista de statistică* 6 (1973), 84.

⁴ Bolovan, *Familia în satul românesc din Transilvania*, 49.

maghiarilor, germanilor (șvabilor), evreilor, ucrainenilor, slovacilor, rutenilor, romilor etc. Confesiunile lor se înscriu în grupa religiilor întâlnite și în alte regiuni ale dublei monarhii: greco-catolică, calvină, romano-catolică, luterană, ortodoxă, unitariană, mozaică.

Recensămintele efectuate de către autorități în timpul dualismului nu au înregistrat naționalitatea locuitorilor, ci numai limba maternă, înțeleasă ca fiind limba pe care cel chestionat o vorbește mai bine și cu mai multă plăcere. Un asemenea criteriu de definire a etnicității era cel mai convenabil pentru autoritățile maghiare. Utilizarea lui a permis comiterea a numeroase abuzuri, în special pe teritoriile conduse de către Budapesta. Rubrica limba maternă a oferit posibilitatea să denatureze premeditat datele statistice, să sporească artificial numărul maghiarilor, mai precis a celor care utilizau în mod frecvent limba maghiară ca mijloc de comunicare. Astfel, la această rubrică au fost trecuți și membrii comunităților izraelite și rome, limba lor maternă fiind considerată ca fiind limba oficială a statului.

Analizând datele adunate cu ocazia ultimelor trei recensăminte desfășurate la finalul secolului al XIX-lea-începutul secolului al XX-lea, se observă că pe teritoriul comitatului Satu Mare preponderentă era populația care și-a declarat limba maghiară ca limbă maternă. Urmează apoi populația vorbitoare de limbă română și apoi cea de limbă germană. Slovaci, rutenii și cei cuprinși la rubrica “alte” nu depășeau procentul de 0,5%.

Sursa: Magyar Statisztikai Évkönyv, Budapest, 1891, 1901, 1911.

Există diferențe mari și între numărul vorbitorilor de limbă maghiară și cei de limba română. Prima grupă cunoaște o evoluție ascendentă, de la 59% în anul 1890, la 61,6% în 1900 și 65,1% în 1910. Procentul celor care și-au declarat limba maternă ca fiind limbile română și germană scade treptat de la un

recensământ la altul. Aceasta nu se explică neapărat prin faptul că numărul românilor și al germanilor scade, ci prin faptul că unii dintre ei au fost notați ca având o altă limbă maternă. Pentru explicarea acestui trend descendent trebuie menționat și faptul că la finalul secolului al XIX-lea-începutul secolului al XX-lea crește foarte mult numărul persoanelor care emigrează în Statele Unite ale Americii.

Structura confesională a comitatului Satu Mare

Greco-catolicii reprezintă comunitatea cu cel mai mare număr de membrii din comitatul Satu Mare. În cadrul lor se încadrează atât români, cât și maghiari și ruteni. În 1890 procentul lor era de 44,5% din totalul populației sătmărene. Un deceniu mai târziu numărul lor scade, însă nu semnificativ, ajungând la 44,4%, pentru ca în 1910 să crească până la 44,8%.

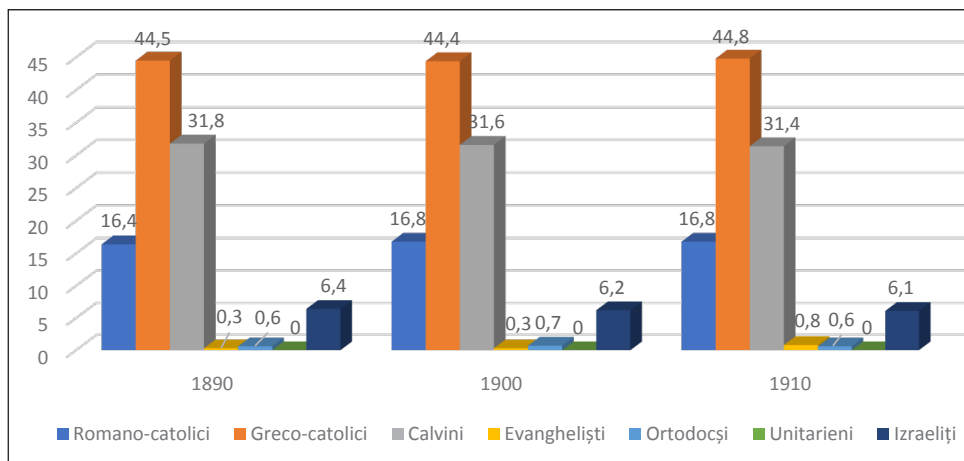
Credincioșii calvini sunt cei care reprezintă următorul grup confesional din cadrul populației comitatului Satu Mare. Evoluția lui cunoaște o ușoară scădere între 1890–1910, de la 31,8%, la 31,4%. Este cunoscut faptul că din punct de vedere etnic, cei care au îmbrățișat această confesiuni sunt maghiarii.

Un alt procent important este reprezentat de populația romano-catolică, confesiune căreia îi aparținea atât populația germană, cât și cea maghiară. Între 1890 și 1900, numărul lor crește ușor pentru ca la următorul recensământ din 1910 să se calculeze ca fiind în același procent ca în deceniul trecut.

Persoanele de confesiune evanghelică erau în număr foarte mic, ele nedeășind procentul de 0,8% din totalul populație, procent care a fost înregistrat în anul 1910. Ele aveau limba germană ca limbă maternă și erau venite din alte regiuni ale imperiului. Treptat și această comunitate este supusă procesului de maghiarizare, ajungându-se ca în secolul al XX-lea și în bisericile evanghelice din Satu Mare limba maghiară să fie folosită ca limbă liturgică.

Și numărul ortodocșilor sătmăreni era foarte mic, procentul lor oscilând între 0,6% în 1890 și 1910, și 0,7% în 1900. Ei erau reprezentați de românii care au refuzat să treacă la greco-catolicism la începutul secolului al XVIII-lea, sau de cei care au venit din comitatele sudice ale Transilvaniei.

La rubrica confesiune/religie apar trecuți și cei care aparțin religiei izraelite. În 1890 procentul lor a fost de 6,4%, pentru ca în 1910 să scadă până la 6,1%. Deși la limba maternă nu apar nici un vorbitor de idiș, existența lor pe teritoriul comitatului Satu Mare este confirmată de grupul credincioșilor izraeliți. Trebuie să menționăm faptul că o parte din evrei s-au declarat voluntar ca fiind maghiari. Cei ortodocși erau obligați să se declare fie maghiari, fie germani. Autoritățile maghiare nu considerau limba idiș, care era vorbită de un număr mare de evrei din Satu Mare, ca și limbă separată, văzând-o ca pe un fel de

Sursa: Magyar Statisztikai Évkönyv, Budapest, 1891, 1901, 1911.

“germană strică”. Acest mod ajută scopul autorităților maghiare și reprezenta un semn clar prin care etnicitatea era definită politic și instrumentalizată.⁵

Chiar dacă criteriul religios nu era definitoriu pentru naționalitate, el juca totuși un rol important în societate. Redefinirea naționalității pe baza criteriului etno-lingvistic a determinat o creștere semnificativă a numărului populației maghiare și reducerea populației evreiești și românești față de recensământul din 1869.

Aspecte ale conviețuirii diferitelor comunități etnice și religioase pe teritoriul comitatului Satu Mare

La nivel local, comitatul Satu Mare poate fi considerat o miniatură a Ungariei. Populația maghiară domina părțile centrale, zona de câmpie și zonele urbane în politică și în economie. Pe de altă parte, românii se regăseau în zona de munte din regiunile din estul comitatului. Această comunitate locuia preponderent în zonele rurale, ocupându-se cu agricultura. În aceeași situație se încadrează și populația germană (șvabii) care locuiește în zona de câmpie și de deal, pe marile domenii, mai ales pe cel al familiei Károlyi, și care se ocupă tot cu agricultura: cultivarea pământului, viticultura. Evreii au început să emigreze în număr tot mai mare în Ungaria începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după emanciparea lor din 1867. Ei se stabilesc mai ales în zonele urbane, activând în domenii precum cele meșteșugărești, industriale și comerciale.

⁵ Anders E. B. Blomqvist, *Economic nationalizing in the ethnic borderland of Hungary and Romania. Inclusion, exclusion and annihilation in Satu Mare 1867–1944* (Stockholm University, 2014), 75.

La finalul secolului al XIX-lea-începutul secolului al XX-lea, comitatul Satu Mare a fost împărțit în 10 regiuni administrativ regionale, numite plase (jaras) și patru orașe. Cinci dintre aceste plase, cele situate în Câmpia de Vest, aveau o populație majoritar maghiară. Celelalte 5, împărțite de-a lungul frontierei lingvistice, îi au pe români ca majoritari, fiind situate în partea de est a comitatului, în zonele muntoase. Populația maghiară era predominantă și în cele patru municipalități: Carei, Satu Mare, Baia Mare și Baia Sprie. Activitățile industriale de aici aveau la bază resursele naturale exploatare din regiunile unde populația românească era majoritară. Dezvoltarea căii ferate pornește din partea vestică a comitatului, primele legături între Carei și Satu Mare fiind construite în 1871. Extinderea căii ferate înspre regiunile estice dominate de populația românească a fost explicată prin nevoia de a transporta resursele naturale și cerealele. Orașul Satu Mare deținea mari proprietăți cu păduri din Țara Oașului. Începând din 1896 orașul a început o intensă exploatare a acestor resurse în cadrul căreia muncitorii erau români și șvabi în timp ce proprietarii și managerii erau aproape în exclusivitate maghiari. Singura excepție era în sectorul financiar unde câteva bănci românești și-au început activitatea în această perioadă.

În 1880 maghiarii era majoritari în 9 din cele 10 centre locale ale plaselor și până în 1910 ei ajung să fie majoritari în toate 10. În 1880 Șomcuta Mare a fost acel centru sătmărean care se deosebea de celelalte, fiind majoritar român. Această zonă a fost alipită comitatului Satu Mare în 1876, ca o mișcare strategică, dorindu-se divizarea și un mai bun control ale minorității românești, precum și intensificarea maghiarizării. Această mișcare s-a datorat faptului că românii din Șomcuta Mare au avut rezistență în timpul revoluției din 1848–1849, iar autoritățile au considerat că e mai bine ca această regiune să fie integrată într-o zonă majoritar maghiară precum comitatul Satu Mare.

O altă diferență majoră între comunitățile română și maghiară era reprezentată de implicarea lor în administrația publică. Potrivit datelor recensământului din 1910, numai 2% dintre funcționari erau români în ciuda faptului că ei reprezentau peste 30% din populația comitatului. Procentul funcționarilor maghiari era de 96%, în condițiile în care ei reprezentau peste 60% din totalul populației. Apartenența etnică a jucat deci un rol important în ocuparea funcțiilor în sistemul administrativ chiar dacă Legea Naționalităților stipula în mod explicit că sectorul de stat nu trebuie să fie discriminatoriu între naționalități.

Tot în direcția maghiarizării și a diferențelor dintre cele două comunități se încadrează și faptul că în comitatul Satu Mare, la finalul secolului al XIX-lea-începutul secolului al XX-lea nu funcționa nici o școală cu predare în limba română. În schimb, 65 de școli de stat au folosit, în 1910, limba maghiară ca limbă de predare, chiar și în regiunile cu majoritate românească, în ciuda faptului că legea impunea autorităților să asigure educație în limba

naționalităților. Aceasta a fost o modalitate de maghiarizare dincolo de granițele etnice. Guvernul chiar a oficiat această strategie în 1907 prin legea Apponyi, numită după Albert Apponyi, ministrul cultelor și al educației 1906–1910.

Aceste realități se reflectă și în nivelul de alfabetizare a satelor românești. Statisticile locale arată faptul că în plasele locuite de români exista o rată scăzută de școlarizare, încadrându-se între 8–22%, în vreme ce în regiunile majoritar maghiare rata era de 28–46%.⁶

Comunitățile șvăbești au ocupat zona de câmpie din jurul orașului Carei și regiunile deluroase din regiunea Culmii Codrului. Grupul cel mai mare, cel vestic, îl reprezenta cel din jurul reședinței comitatului Satu Mare acolo existând la finalul secolului al XIX-lea 11 colonii șvăbești (Urziceni, Foieni, Ciumești, Sanislău, Petrești, Cămin, Căpleni, Tiream, Dindeștiu Mic Vallaj și Mérk). Un alt grup compact, cel estic, este reprezentant de localitățile Beltiug, Șandra, Socond, Rătești, Ardud și Mădăras. Sate șvăbești răzlețe erau și cele de la Jojib, Poiana Codrului, Borlești, Turulung, Hodod, Batarci și Tarna Mare.

La finalul secolului al XIX-lea populația germană reprezenta aproximativ 4,5% pentru ca în 1910 ea să scadă la 1,7%. Faptul este explicat prin procesul de maghiarizare la care a fost supusă și această comunitate sătmăreană care renunță treptat la dialectul șvăbesc și adoptă limba maghiară. Acest fenomen este sprijinit și de Biserica Roman-Catolică a cărei limbă de cult în aceste zone era limba maghiară. După 1880 au apărut și primii intelectuali șvabi sătmăreni, preoți romano-catolici, care în mod paradoxal au fost importanți agenți ai maghiarizării.

În satele șvăbești existau două grupuri, cel al țăranilor care aveau casă și un lot (mai mare sau mai mic) de pământ și cel al țăranilor care nu aveau nici o proprietate. Sistemul de moștenire șvăbesc, care prevedea ca întreaga avere să revină unui singur copil, a favorizat această împărțire. La finalul secolului al XIX-lea regăsim mulți membrii ai comunității germane ca activând ca meseriași în centrele urbane, lucrând în zonele miniere, la construcția de căi ferate sau chiar emigrând în Statele Unite ale Americii. Cu suma mică primită ca despăgubire de la fratele moștenitor fiecare încerca să își găsească un mod de trai. Cei care proveneau din familii mai înstărite urmau cursurile școlilor profesionale sau deveneau preoți, dascăli etc.

Din punct de vedere demografic evreii au reprezentat un grup etnic care la finalul secolului al XIX-lea-începutul secolului al XX-lea cuprindea aproximativ 6% din totalul populației comitatului Satu Mare. După emanciparea lor din 1867, ei au devenit reprezentanți de seamă ai comerțului și activității industriale a zonei sătmărene. Au fost și ei supuși procesului de maghiarizare, de multe ori apelându-se la constrângeri economice. Pentru a scăpa de aceste asupriri

⁶ Géza Sarmaságh, "Szatmár vármegye: népességi, nemzetiségi, vallásfelekezeti és culturalis statistikája," *Szatmár és vidéke* (17 Nov. 1885): 1.

acceptă să își maghiarizeze chiar și numele, o parte dintre ei mergând până la creștinare trecând la confesiunea calvină. Un astfel de exemplu este Salómon Mayer, unul dintre cei mai mari proprietari de pământ din Satu Mare, a cărui familie a făcut parte dintre cele 346 familii evreiești din Ungaria care s-au creștinat în această perioadă, primind titlul de “Csengeri” (din Csenger – localitate din comitatul Satu Mare). El a devenit unul dintre promotorii maghiarizării din orașul Satu Mare și unul dintre cei mai bogați proprietari din Ungaria.⁷

Începând din 1882 în sinagoga din Satu Mare serviciul religios a fost ținut și în maghiară în fiecare a doua sâmbătă pentru a satisface cererea evreilor progresiști din localitate.

În 1898 cele două grupe de evrei progresiști și ortodocși s-au despărțit în două congregații. Motivul a fost legat de apropiata alegere a rabinului, din punctul de vedere al grupării progresiste, rabinul ortodox nevorbind așa de bine limba maghiară. Un alt motiv a fost faptul că noul sacerdot ales dintre progresiști era director de bancă, fapt care îi nemulțumea pe ortodocși. Soluția găsită a fost aceea că Mayer și gruparea progresistă și-a format în 1898 propria lor congregație, așa numita “Status quo ante congregation”. De fapt această împărțire a evreilor a fost instituționalizată în restul Ungariei încă din anii 1860, însă evreii din orașul Satu Mare au rezistat acestei divizări.

Autoritățile maghiare au răsplătit această diviziune și folosiseră limbii maghiare în serviciul religios acordându-le celor din “Status quo ante congregation” sprijin material ca și altei comunități religioase oficiale. Administrația orașului a oferit în 1905 evreilor ortodocși același sprijin material, dar rabinul a declarat că ei preferă să officieze serviciul religios în limba ebraică. El a mai adăugat totuși că evreii ortodocși doresc să își maghiarizeze stilul de viață. Astfel, în 1910 procentul evreilor maghiarizați, chiar și a celor ortodocși, a fost mare, la recensământul din acel an 91% dintre ei declarându-se maghiari. Astfel, boicotul economic împotriva lor a încetat, fiind înlocuit cu o intensificare a asimilării.

Concluzii

Distribuirea regională, diferențele sociale, economice, politice și nu în ultimul rând cele confesionale au făcut ca grupurile etnice care locuiau pe teritoriul comitatului Satu Mare să își desfășoare viața separat interacționând între ele pentru a-și regla interesele economice, comerciale, administrative. Oszkár Jászi, sociolog și politician maghiar, născut și crescut în Satu Mare, scrie că minoritățile naționale trăiau în general separate de societatea maghiară, izolate în ceea ce privește limba, obiceiurile și de cele mai multe ori religia.⁸ De asemenea,

⁷ Blomqvist, *Economic nationalizing*, 81.

⁸ Ibid., 71.

s-a remarcat și faptul că existau diferențe regionale și economice care se suprapuneau cu cele etnice. Zonele de câmpie unde se practica mai intens agricultura erau locuite preponderent de populație maghiară și germană, iar în cele muntoase unde principalele ocupații erau creșterea animalelor, pomicultura și minieritul, populația română era majoritară.

Schimbările economice dintre aceste comunități se desfășurau regulat, pentru că cei din zonele montane și deluroase își vindeau produsele în zona de câmpie de unde cumpărau cerealele de care aveau nevoie. Interacțiuni economice aveau loc și în zona minieră unde lucrau atât muncitori români, cât și cei șvabi sau maghiari. Același lucru se petrecea și în atelierele meșteșugărești sau fabricile care încep să se dezvolte în această perioadă.

Diferențele sociale și culturale dintre aceste comunități etnice erau mari, maghiarii având un număr mai mare de membrii care urmau cursurile școlilor de stat din comitat sau chiar din alte zone ale Transilvaniei. Tot ei aveau un procent mult mai mare de persoane înstărite care și conduceau din punct de vedere administrativ și politic comitatul. Lor li se adaugă și unele familii de comercianți și industriași evrei care treptat încep să se implice și în viața politică a regiunii. La finalul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, în zona Sătmărilor apare o mișcare antisemită a cărei apariție a fost pusă pe seama crizei economice și a prejudecăților etnice. Ea și-a pierdut importanța atunci când evreii au devenit un instrument economic de maghiarizare. Cei s-au asimilat ca maghiari au avut de câștigat primind recunoaștere și oportunități economice. Dar, chiar dacă ei se declarau ca maghiari, diferențele religioase au rămas ca un stigmat etnic.

ASPECTS OF COEXISTENCE OF DIFFERENT ETHNIC AND RELIGIOUS COMMUNITIES ON THE TERRITORY OF SATU MARE COUNTY AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract

Located in the eastern part of Hungary, Satu Mare County is a region whose economic activity was based on agriculture, with industrial activities beginning to develop during the second half of the 19th century – beginning of the 20th century. Due to the favourable economic and social conditions, the number of inhabitants evolves, with few exceptions, upwards. Like other regions of the dual monarchy, many ethnic groups of different denomination lived here, among which there are many differences both socially, economically and culturally. Although these communities lived in different regions of the county, there were many economic, commercial and even cultural interactions between them.

GENERALUL ROMULUS IOANOVICI (1889–1983) – ISTORIA UNUI DESTIN

Felicia Aneta Oarcea*

Cuvinte cheie: Arad, Marea Unire, Romulus Ioanovici, armata română, general

Keywords: Arad, The Great Union, Romulus Ioanovici, Romanian army, general

Viața ne poartă pe cărări nebănuite, unele presărate cu întâmplări neașteptate, decizii cruciale ori speranțe spulberate, toate pentru a clădi o poveste, căci memoria, momentele împărtășite și patrimoniul lăsat urmașilor reconstituie secvențele trăite individual. Ele se împletesc cu cele colective pentru a confectiona timpul istoriei, care poartă în ungherele sale povara veacurilor. În acest labirint al sfârșitului veacului al XIX-lea și până în deceniul nouă al următorului, Providența Divină i-a hărăzit lui Romulus Ioanovici să trăiască ororile războaielor balcanice, a celor mondiale, nu doar ca un martor ocular, ci unul implicat. Între două Românii, două războaie mondiale și două regimuri politice s-au scurs zilele împlinite ale generalului Romulus Ioanovici, cel care întregea prin profesionalism și devotament aura generației Marii Uniri, una care “a dat nu a luat”. O generație care a sădit în sufletele urmașilor datoria sfântă de a păstra arhiva familiei pentru a restitui prezentului secvențe din zilele trăite de făuritorii României Mari.

Fărăme de viață

Provenit dintr-o familie cu tradiții românești, el a văzut lumina zilei în 25 octombrie 1889, la Târgu Jiu, în casa maiorului Romulus Ș. Ioanovici (Iași, 1 noiembrie 1862–1929) și a Profirei, fiica proprietarului Zanfir și a Victoriei Bălțeanu¹, din părțile Târgu Jiului, descendentă a cunoscutei fami-

* Complexul Muzeal Arad, Piața George Enescu, nr. 1, e-mail: felly_oarcea@yahoo.com

¹ Profira Bălțeanu (1868, Bălteni/Târgu Jiu – ?), fiica lui Zanfir (1823, Târgu Jiu – ?) și a Victoriei Bălțeanu (? – 1876, Târgu Jiu).

lii Romanescu.² Bunicii dinspre tată, Ștefan și Ana își aveau domiciliul la Iași. Părinții lui Romulus Ioanovici s-au căsătorit în 17 ianuarie 1889, “după amiazi” potrivit Registrului Stării Civile, la Târgu Jiu. Pe atunci locotenentul din Regimentul 18 Drobanți avea 26 de ani, iar soția acestuia, Profira, 21 de ani. Fiica cea mare a generalului Romulus Ioanovici, Rodica Țabic, consemna “Tatăl lui este maiorul Romulus Ș. Ioanovici, decedat în 1929, fiu al lui Ștefan, originar din Bucovina, familia purtând inițial numele de familie Ioan. O vreme, Ștefan a fost directorul Vănilor Moldovei. Arendând suprafețe mari de pământ, după o serie de veri secetoase și-a pierdut toată averea. Astfel, fiul său, Romulus Ș. Ioanovici, a fost îndrumat spre cariera de ofițer. La rîndul său, din aceleași considerente, și tatăl meu a urmat cariera militară”.³

În prealabil, a fost încheiat Contractul de căsătorie, din 12 ianuarie 1889, prin care Zanfir Bâlțeanu îi oferea ficei sale o dotă care consta în mare parte din averea mamei sale Victoria Romanescu: “A treia parte din moșia Poiana, situată în comuna Rovinari, plasa Jiu, județul Gorj, rămasă de la defuncta sa mamă Victoria Bâlțeanu născută Romanescu, care are lungimea din hotarul Rovinari dinspre răsărit și până în afara Jaleșului spre apus. A treia parte din case cu tot terenul și dependențele lor aflate în Târgu Jiu, strada industriei rămase tot de la defuncta sa mamă. Două părți din trei din moșia Poiana din această comună, plasă și județ ce o am cumpărată de la decedații frați Romanești Costache și Nicolae, cu actele autentice legalizate la Tribunalul Gorj ...cu tot cu lungimea părților le las aceasta din partea mea personală. A treia parte din două pietre de moară cu pământul înfundat pe al căror teren se află intrată moara și care pietre funcționează într-o casă cu a moșierilor Urlani și Pinoșani. Lei una mie (1000) în numerar care se vor răspunde înainte de cununie. La una mie (1000) garderoba cuprinsă în trusoul și alte obiecte de casă și tot aici în această ... intră și 500 lei dați în numerar până la completarea sumei de una mie lei, menționată în acest articol. Locotenentul Ioanovici Romulus va beneficia de usufructul

² Arhiva Personală a Familiei Adrianei Popescu (A.P.F.A.P.), Extras din Registrul stării civile pentru căsătorii pe anul 1889, eliberat de Oficiul Stării Civile Târgu Jiu.

³ Ibid., Extras din biografia redactată de Rodica Țabic (fiica cea mare a lui Romulus R. Ioanovici), f. nenr.; Il. 1: Generalul Romulus Ioanovici; Il. 2: Generalul Romulus Ioanovici cu tatăl său, Măderat, 1926.

acesta ... din ziua căsătoriei... Eu, Profira Bâlțeanu, consimt a sta cu soțul meu locotenent Ioanovici Romulus oriunde interesele îl vor poviețui”⁴

Educat în spiritul românesc, sub semnul dragostei față de carte, pașii i-a îndreptat spre cariera militară, mai ales că orice băiat de ofițer avea dreptul de a frecventa gratuit cursurile. În vechiul Regat existau două licee de elită la acea vreme, cele de la Mănăstirea Dealu și Iași. Cursurile erau susținute de profesori universitari. Cele de limbă franceză și germană, erau predate de universitari veniți din Franța, Germania sau Austria.

Odinioară “Armata era considerată cartea de vizită a fiecărei țări”. Viitorii militari învățau codul bunelor maniere, modul de a se comporta la diverse evenimente sau locuri, având obligația de a cunoaște protocoalele militare. Uniforma era obligatorie, excepție fiind perioada de concediu sau o excursie în interes personal. Ținuta elegantă, de gală, de iarnă sau de vară, până la finele Primului Război Mondial era după modelul francez, iar după aceea după cel englezesc.⁵

După absolvirea Gimnaziului Militar din Craiova, a urmat cursurile Liceului Militar din Iași.⁶ Devenit sublocotenent în 1910, a fost repartizat la Galați, în cadrul Regimentului 7 Vânători. Participant la al doilea Război Balcanic (1912–1913), el a fost înaintat la gradul de locotenent, pentru merite militare.

Odată cu terminarea acestor operațiuni militare, s-a înscris la Școala Specială de Infanterie din București (1913). În anul 1914, a fost mutat la Regimentul 6 Vânători, cu garnizoana la București. Declanșarea Primului Război Mondial a schimbat destinul fiecărui cadru militar. Chiar dacă România și-a declarat neutralitatea până în 1916, întreaga lume urmărea desfășurarea operațiunilor militare. Din 14/27 august 1916, oficialitățile de la București au intrat în război de partea Antantei, deși curentul filogerman era puternic promovat în cercurile politice de la București. Participant la luptele din toamna anului 1916, de la Predeal, Perșani, Mărăști ori Mezötur (Ungaria) s-a oprit la Budapesta cu

⁴ Ibid., Contractul de căsătorie, din 12 ianuarie 1889, semnat la Tribunalul Gorj de Zanfir Bâlțeanu, locotenent Ioanovici, Profira Bâlțeanu.

⁵ Interviu cu prof. univ. dr. Sanda Munteanu, realizat vineri, 29 iulie 2022.

⁶ A.P.F.A.P., Il. 3: Romulus Ioanovici, elev la Gimnaziul Militar din Iași.

Regimentul al cărui comandant era. Remarcat pentru meritele sale militare, tânărul Romulus Ioanovici a fost înaintat la gradul de maior.

Înfrângerea Puterilor Centrale anunța prăbușirea Imperiului Austro-Ungar. Condițiile interne și externe favorabile, au contribuit la ofensiva armatei române în Transilvania și eliberarea teritoriilor locuite de români. Pretutindeni, ea a fost întâmpinată de populația românească în ural și cu flori. Ajuns în părțile crișene, Regimentul 6 Vânători în frunte cu generalul Pirici a intrat cu trupele române în Arad, în 17 mai 1919. Maiorul Romulus Ioanovici comanda pe atunci Batalionul 2 al amintitei unități militare.⁷

Vestea intrării trupele române în oraș a mobilizat cercurile politice românești. În absența prefectului desemnat Iustin Marșieu, care din pricina amenințărilor gardiștilor maghiari, a fost nevoit să se refugieze în Transilvania, elita arădeană a constituit un Comitet de întâmpinare, condus de dr. Sever Ispravnic, din a cărei componență făceau parte avocații dr. Teodor Popa (Papp) și dr. Eugen Costina, care au adresat un “Apel către populația orașului”. În fruntea armatei române se afla colonelul Pirici. Intrare trimfală pe Calea Curticiului – azi Calea “6 Vânători” – a fost primită cu entuziasm. Din memoriile Herminei Ciorogariu desprindem o descriere amănunțită a episodului. Iată ce scria: “La Curtici, delegația Aradului a fost întrebată de col. Pirici pe a cui răspundere se face invitația de intrare în oraș. Dr. Sever Ispravnic a răspuns că ia răspunderea asupra sa. Acesta a binecuvântat armata română, rostind cuvintele consemnate în ziarul “Românul” din 18 mai 1919 [...] “Astăzi își primește acest Arad, răsplata credinței sale într-un ideal. Aceasta este ziua cea mare, în care viteaza armată română, în numele lumii civilizate, înfăptuiește idealul unirii noastre cu românii de pretutindeni”.⁸ “Duminică, 17 mai 1919, au venit satele cu steaguri, placate, îmbrăcați în haine de sărbătoare. Pentru găzduirea trupelor s-a golit internatul Școlii noastre⁹ și Seminarul de Teologie. Sfințirea Armatei și a Poporului adunat în Piața Catedralei s-a făcut de un sobor de preoți în frunte cu episcopul”. Se mai amintește că “De la balconul lui Sever Ispravnic cădea o ploaie de flori asupra soldaților. De asemenea, de la toate casele ce mărgineau bulevardul”.

Potrivit memoratelor consemnate de Hermina Ciorogariu, Colonelul Pirici a fost timp de trei zile oaspetele lui dr. Sever Ispravnic. El a făcut vizite intelectuale români din oraș: “anunțându-se anticipativ ca să afle căsenii acasă. Era un om mic, negru, cult, modest. În cinstea noilor cunoștințe dădu o agapă în

⁷ Ibid., Dosar Romulus Ioanovici (n. 25 oct. 1889, Târgu Jiu-dec. 7 martie 1983), f. nenr.

⁸ Rodica Țabac, “Rememorări despre Adriana și dr. Sever Ispravnic,” *Ziridava* XXII (Arad, 2000): 341.

⁹ Era vorba despre internatul Școlii Civile Greco-Orientale de Fete a Episcopiei Ortodoxe a Aradului.

salonul din parc. Pirici era la înălțime, având o deosebită inteligență și memorie. Își aducea aminte: cu cine, ce a vorbit, când a fost în vizită. Românimea noastră n-a prea fost la înălțime – la invitația D-sale! Unii, văzându-se la o așa masă bogată – devorau ca și cei “ieșiți din temniță!”¹⁰

Prețiozitatea relatărilor Rodică Țabic, fiica generalului Romulus Ioanovici și a Letiției Ispravnic, conturează atmosfera trăită de publicul entuziast la intrarea trupelor române.¹¹

“Zbuciumatele zile ale începutului de an 1919 găsesc locuitorii din fostele teritorii ale monarhiei austro-ungare prinși între sărăcia lucie de după Marele Război și speranța într-o viață mai bună. Valul bolșevic venit dinspre Ungaria (Béla Kun) a dat naștere unor conflicte în teritoriile transilvănene, generând noi intervenții diplomatice și militare românești. [...]

Un batalion al acestui regiment, condus de tânărul maior Romulus Ioanovici defilează pe Bulevardul Ferdinand, în uralele populației, fiind salutat cu buchete de flori aruncate de la balcoanele caselor de pe traseu. În familie se povestește că un snop de tulpini aruncate de domnișoara Letiția Ispravnic, de la etajul I al casei situată la numărul 5 al Bulevardului, l-a atins în cădere pe tânărul maior. Ridicând privirea, acesta a fost pe loc cucerit de zâmbetul celei care avea să-i devină curând soție!”¹²

Clipele trăite de înaintașii noștrii în acele zile sfinte pentru români au pecetluit destinul multor militari de carieră. O asemenea poveste de dragoste s-a înfiripat între Romulus și Letiția, una desprinsă parcă din romanele vremurilor demult apuse. S-au întâlnit la balurile și seratele dansante ori de ceai, căci viața de societate intensă a primelor decenii ale veacului al XX-lea a generat găsiri neașteptate, concretizate de multe ori în mariaje împlinite. Această societate de elită, adânc înrădăcinată în tradițiile și datinile strămoșești, căuta păstrarea identității sale.

Descendentă din familia reputatului avocat dr. Sever Ispravnic și a Adrianei Codreanu¹³, Letiția (Tiți) Ispravnic¹⁴ s-a născut la Arad, în 28 februarie 1898. În trendul epocii, ea a urmat Școala pentru fete a Astei Sibiu, continuând să învețe la Graz, la pensiunea de fete, unde fiecare dobânda deprinderi de societate și

¹⁰ *Caietele Herminiei*, ed. Adriana Popescu, Rodica Țabic, (București: Editura Peter Pan, 2010), 166–167; Țabic, “Rememorări”, 341

¹¹ Țabic, “Rememorări”, 343.

¹² A.P.F.A.P., Extras din biografia redactată de Rodica Țabic (fiica cea mare a lui Romulus R. Ioanovici), f. nenr.

¹³ Felicia Aneta Oarcea, “Pe urmele generației Marii Uniri. Episoade din istoria familiei Ispravnic”, Banatica, 29/2 (Cluj Napoca, 2019): 241–250.

¹⁴ Complexul Muzeal Arad, *Fond Adriana și Sever Ispravnic* (C.M.A., F.A.S.I.), nr. inv. 6: Il. 4: Letiția (Tiți) și Romulus Ioanovici tineri, Arad, 1920.

familie – învățau să se comporte conform etichetei timpului, să se îmbrace la diverse evenimente, arta culinară și ce înseamnă viața de familie. Din păcate, scurta pregătire a fost întreruptă de izbucnirea Marelui Război. Cei dragi au depus eforturi pentru a o aduce acasă.¹⁵

Alături de ai săi, a asistat la evenimentele cruciale ale anilor 1918–1919. După 1 decembrie 1918, a participat, alături de ficele celorlalte membre ale Reuniunii Femeilor Române și de gardiștii români, la strângerea alimentelor prin sate, fiind repartizată la Cuvin. Efortul lor de a aduna alimente a fost zădărnicit de trupele maghiare bolșevice care au prădat Școala Civilă de Fete unde erau adăpostite.

Destinul i-a hărăzit întâlnirea cu cel care avea să-i devină partener de viață timp de 63 de ani, alături de care a împărtășit bucurii și a trăit ororile celui de-Al Doilea Război Mondial. Romulus și Letiția s-au căsătorit la Arad, în 1 iulie 1920, depunându-și jurămintele în fața martorilor Petru Truția și Gheorghe Adam, a familiei și a prietenilor.¹⁶

În labirintul vieții, a împletit cariera militară cu cea de familie. Romulus și Letiția Ioanovici au avut două fete.

Rodica (Arad, 9 mai 1924 – București, 19 noiembrie 2019), a urmat cursurile Liceului “Elena Ghiba Birta” din Arad, absolvindu-l în 1943. Și-a îndreptat pașii spre Facultatea de Litere și Drept din Sibiu (după Cedarea Ardealului din 1940, Universitatea din Cluj și alte instituții românești se mutaseră la Sibiu). Între timp, în august 1945, s-a căsătorit cu medicul Miron Țabac. Rodul iubirii lor a fost Adriana Maria Elena Țabac (20 mai 1946), care la rândul ei a întemeiat o familie cu dr. Anghel Popescu (31 august 1932–2 decembrie 1997). Nevoită să întrerupă temporar studiile, pentru a se ocupa de creșterea și educația fiicei lor, Rodica le va relua ulterior la Facultatea Babeș-Bolyai din Cluj, absolvind în anul 1960, cu media 10. O scurtă perioadă de timp, și-a desfășurat activitatea de jurisconsult la Cooperăția Meșteșugărească din Arad, iar din 1978 până la pensionare, a fost consilier juridic la Intreprinderea de Vagoane Arad.¹⁷

¹⁵ Interviu cu prof. univ. dr. Sanda Munteanu, realizat vineri, 29 iulie 2022.

¹⁶ A.P.F.A.P., Extras din registrul stării civile pentru căsătoriți pe anul 1920, eliberat de Primăria Municipiului Arad, în 10 aprilie 1941, semnat de ofițerul stării civile dr. Octavian Lupaș.

¹⁷ Adriana Popescu, *Rodica Țabac. Scurtă biografie*, manuscris tehnoredactat la București în 27.08.2022.

Soțul ei, Miron Țabic (21 mai 1909–17 iulie 1977) a fost un medic apreciat, absolvent al Facultății de Medicină din Cluj, unde a avut șansa să învețe sub îndrumarea reputatului profesor universitar doctor medic Iuliu Hațieganu. După absolvire, a profesat la Spitalul Județean Arad ca medic internist.

Pasionată de istorie, Rodica Țabic a fost păstrătoarea arhivei de familie, pe care a valorificat-o prin publicarea unor articole în reviste de specialitate. A editat alături de fiica sa Adriana Popescu memoriile mătușii sale Hermina Ciorogariu-Arjoca “Caietele Herminei”. Ea “este strănepoata pe linie maternă a Episcopului Roman Ciorogariu, în anturajul căruia a avut privilegiu să își petreacă copilăria, atât la Oradea, Arad, cât și la via familiei de la Măderat, în vacanțele de vară petrecute acolo”.

După o viață în urbea Aradului, ea s-a mutat la București. Fiica ei, Adriana Popescu nota “Aproape contemporană cu Marea Unire, a bătut recordul de longevitate al familiei noastre! A purtat cu eleganță și cu o minte limpede povara anilor care s-au adunat, atentă și curioasă la tot ce se întâmpla în jur – inclusiv în spațiul public românesc pe care îl comenta cu umor și luciditate”. S-a stins din viață în anul 2019, cu mulțumirea în suflet că a trăit serbările centenarului Marii Unirii.

Cea de-a doua fiică, Sanda, a văzut lumina zilei în 15 iunie 1928.¹⁸ Terminase liceul în 1947, din 1949 a urmat cursurile facultății din București, apoi pe cea din Cluj, la secția de Limbă și literatură germană. Din cauza “originii nesănătoase”, a fost obligată inițial să accepte munca de secretară dactilograf la Institutul Medico-Farmaceutic din Cluj, reușind abia în 1955 să ocupe postul de asistent universitar la catedra de limbă germană a a Universității din București, unde a funcționat apoi cu titlul de conferențiar universitar doctor până la pensionare. Pe lângă cariera universitară, a desfășurat o foarte bogată activitate de traducător, tălmăcind în limba română 25 de titluri semnate de romancieri germani dintre cei mai reputați, ca Erich Maria Remarque, Pascal Mercier, Brigitte Hamann etc. S-a căsătorit în 1969 cu conf. univ. dr. Valeriu Munteanu, un reputat specialist în limbi scandinave, autor a numeroase lucrări de referință în domeniu, distins, post mortem, cu Premiul Academiei Regale Suedeze. Sanda Munteanu, azi în vârstă de 94 de ani, trăiește în București.¹⁹

¹⁸ Informațiile au fost obținute de la distinsa doamnă Adriana Popescu, căreia îi aducem mulțumiri.

¹⁹ Interviu cu prof. univ. dr. Sanda Munteanu, realizat vineri, 29 iulie 2022; Mulțumim pentru completările biografice realizate de distinsa dnă Adriana Popescu.

Cariera militară

Periplul militar al lui Romulus Ioanovici a continuat după 1919 la Arad, Sibiu și Timișoara. Gradul de maior 1-a dobândit conform Decretului Nostru cu nr. 1330, din 13 Noiembrie 1917, eliberat în 1919 “cu încredere că pururea va fi ascultător Tronului și legilor țării și că va fi gata în orice împrejurare să-și jertfească viața spre apărarea Steagului și Patriei, în timp de pace sau în timp de războiu pe uscat sau pe apă”.²⁰

Fire dârză, caracterizat de un profesionalism desăvârșit, a comandat Regimentul 6 “Vânători”, ajungând cu el până la Budapesta, în 1919.²¹

Timp de patru ani, împreună cu soția sa s-au stabilit la București, unde Romulus a urmat cursurile Școlii Superioare de Război, azi Academia Militară sau “universitatea ofițerilor”, a cărui director a fost generalul Samsonovici. Studiile le-a finalizat în anul 1923, “dobândind aprecierea generală Foarte Bine”.²²

²⁰ A.P.F.A.P., Decret de înaintare în grad de maior, 13 noiembrie 1917.

²¹ Ibid., dosar Romulus Ioanovici (n. 25 oct. 1889, Târgu Jiu-dec. 7 martie 1983), f. nenr.

²² Ibid., II. 5: Certificat de absolvire a maiorului Romulus Ioanovici, 7 noiembrie 1923.

Stagiul militar l-a efectuat la Arad²³, acolo unde-i era familia. Ulterior, a fost numit comandant al Statului Major al Diviziei 1 Cavalerie Arad.

Repartizat la Constanța (1924–1930), a fost înaintat la gradul de locotenent-colonel²⁴, prin Înaltul Decret 2267/7 iulie 1927, semnat de Ministrul de Război General de Divizie H. Cihoschi. El a îndeplinit funcția de șef al Statului Major Constanța.

Șase ani a petrecut la Oradea, în perioadă în care unchiul său dinspre soție, Romulus Ciorogariu era episcop.²⁵ La cei 94 de ani, prof. univ. dr. Sanda Munteanu povestește cu nostalgie despre perioada orădeană, cu “cele mai frumoase amintiri petrecute în casa Episcopiei”, când în fiecare duminică la prânz eram invitații “unchiului Romulus”.²⁶

Comandant al regimentele 98 și 86 ale Diviziei 17 Infanterie, el a fost ridicat în gradul de colonel și apoi mutat ca șef de Stat Major al Corpului 6 Armată din Cluj. Din 1939, a devenit general de brigadă, fiind numit comandant al Brigăzii 1 Infanterie, dizlocată la Pâncota. Repartizat la Deva ca și comandant al Diviziei 2 “Vânători de Munte” și apoi la Divizia 6 Infanterie, dislocată la Dolhasca (județul Baia), deși trecuse în rezervă, din 22 iunie 1944, îl regăsim angrenat în evenimentele celui de-Al Doilea Război Mondial ca și comandant al Diviziei 6 Infanterie.²⁷

²³ A.P.F.A.P., Il. 6: Manevre militare la Arad, 27 martie 1920.

²⁴ A.P.F.A.P., Il. 7: Locotenent colonelul Romulus Ioanovici alături de camarazi (1929); Il. 8: Locotenent Colonelul Romulus Ioanovici cu familia la Constanța, 21 septembrie 1929.

²⁵ Informațiile au fost obținute de la distinsa doamnă Adriana Popescu, căreia îi aducem mulțumiri.

²⁶ Interviu realizat cu dna prof. univ. dr. Sanda Munteanu, realizat luni, 29.08.2022.

²⁷ A.P.F.A.P., dosar Romulus Ioanovici (n. 25 oct. 1889, Târgu Jiu-dec. 7 martie 1983), f. nenr.

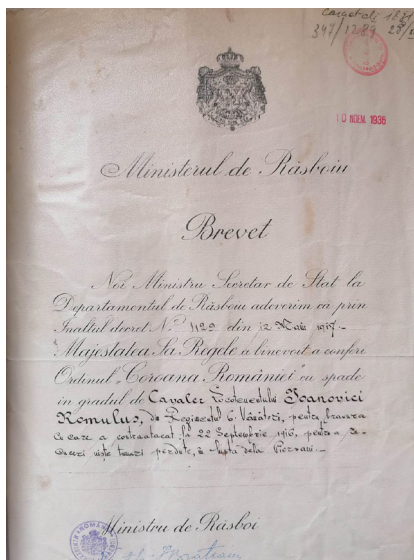
Trăind ororilor celei de-a doua conflagrații mondiale, prin experiența dobândită, dăruire și profesionalism, generalul a comandat Devizia a 6-a Infanterie. Pe frontul de răsărit, el a făcut dizenterie. A fost evacuat și tratat la Spitalul Militar din București. Ajuns general de divizie, el a fost trecut în rezervă în urma unui conflict cu generalul Antonescu și, ulterior, s-a pensionat.

Despre întâlnirea cu generalul Antonescu, distinsa doamnă Sanda Munteanu relatează că înainte de intrarea în război, acesta a convocat ofițerii Statului Major întrebându-i despre starea de spirit a soldaților. “Tata a fost singurul care a spus că armata nu era pregătită pentru război. La terminarea ședinței, acesta a dat mâna cu toții”, mai puțin cu generalul Ioanovici. Mai mult, la scurtă vreme, l-a trecut în rezervă. Aparenta nedreptate a salvat viața familiei, căci după încheierea războiului mulți ofițeri de carieră, colaboratori ai lui Antonescu au fost interogați, acuzați și judecați pentru crime de război. Chiar dacă, Romulus Ioanovici a cunoscut șicanele regimului comunist, fiind deseori supus interogatoriului, el și-a dovedit nevinovăția.²⁸

Ordine și distincții militare

Moștenitor a unor calități militare de excepție, dar și ca o recunoaștere a meritelor sale, prin Înaltul decret nr. 1129 din 12 mai 1917, “Majestatea Sa Regele a conferit Ordinul „Coroana României” cu spade în grad de cavaler locotenentului Ioanovici Romulus, din Regimentul 6 Vânători pentru bravura cu care a contraatacat la 22 septembrie 1916, pentru a recuceri niște tunuri pierdute, în lupta de la Perșani”.²⁹

Maiorului Romus Ioanovici, din Regimentul 6 Vânători, i s-a conferit de către Majestatea Sa Regele prin Înaltul decret regal nr. 1744 din 7 iulie 1918, Crucea Comemorativă a Războiului 1916–1918, cu baretele Ardeal, Carpați, Mărășești 1919, în 1 iulie 1921.³⁰ În același an, a fost decorat cu Medalia “Victoria” a marelui războiu pen-

²⁸ Interviu cu prof. univ. dr. Sanda Munteanu, realizat vineri, 29 iulie 2022.

²⁹ A.P.F.A.P., II. 9: Brevet de decorare cu Ordinul „Coroana României” cu spade în grad de cavaler, semnat de ministrul de Război Vintilă I. Brătianu.

³⁰ Ibid., Înaltul decret regal nr. 1744 din 7 iulie 1918 prin care i s-a conferit Crucea Comemorativă a Războiului 1916–1918, cu baretele Ardeal, Carpați, Mărășești 1919, în 1 iulie 1921.

tru civilizație 1916–1921, potrivit Înalțului Decret nr. 3390 din 20 iulie 1921.³¹

Ministrul de Război, generalul Rășcanu, în numele Majestății Sale prin Înalțul Decret nr. 4231 din 6 octombrie 1919, a conferit Ordinul “Steaua României” cu spade în grad de cavaler cu panglica de “Virtute Militară” maiorului Romulus Ioanovici, din Regimentul 6 Vânători, pentru devotamentul și destoinicia cu care a condus batalionul în operațiunile din Transilvania în 1919”.³²

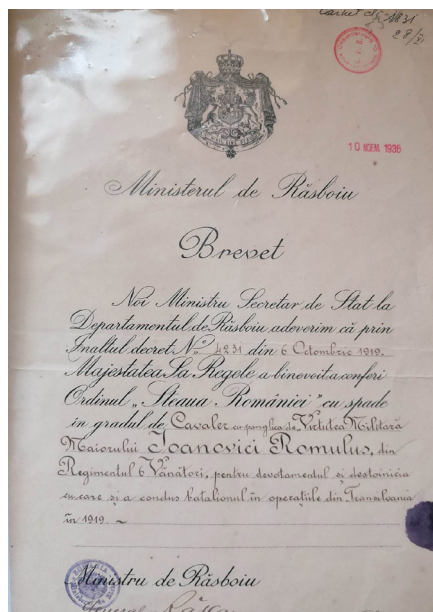
Protocoloalele militare i-au conferit locotenent-colonelului Romulus Ioanovici³³ prin Înalțul Decret n. 2196 din anul 1929 dreptul de a purta “Semnul Onorific de aur” pentru serviciul de 25 ani împliniți în armată.

Înalțul Decret nr. 3879 din 27 noiembrie 1931 consemna că M. S. Regele a acordat Locotenent Colonelului Romulus Ioanovici de la Comandamentul Diviziei 17-a Furajera “Steaua României”.

Decretul din 19 ianuarie 1931 stipula pe baza Raportului 4859/931 al Ministrului Afacerilor Străine, Cancelar al Ordinilor că Locotenent-colonel Ioanovici Romulus de la comandamentul Diviziei a 9-a a fost numit membru al Ordinului “Steaua României” în gradul de Ofițer – ”Numitul va purta însemnele militare de pace”.³⁴

Apropiat al Casei Regale a României, Romulus Ioanovici, comandantul Regimentului 86 Infanterie a fost decorat conform Înalțului Decret Regal 2305 din 16 august 1933 în amintirea Semicentenarului Catelului Peleş 1883–1933 cu Medalia Peleş, potrivit Brevetului pentru Medalia Peleş.³⁵

Despre legătura cu Casa Regală a României, distinsa doamnă Sanda

³¹ Ibid., Înalțul decret nr. 3390 din 20 iulie 1921 prin care i s-a conferit Medalia “Victoria” a marelui război pentru civilizație 1916–1921.

³² Ibid., Il. 10: Brevet de decorare cu Ordinul “Steua României” în grad de cavaler, cu panglica “Virtutea Militară”, semnat de ministrul de Război generalul Rășcanu.

³³ Ibid., Înalțul Decret n. 2196 din anul 1929 ii conferă dreptul lui Romulus Ioanovici de a purta “Semnul Onorific de aur”.

³⁴ Ibid., Manuscris tehno-redactat de Adriana Popescu în 26 august 2022. Aducem mulțumiri.

³⁵ Ibid., Brevetul pentru Medalia Peleş – Înalțul decret regal 2305 din 16 august 1933 în amintirea Semicentenarului Catelului Peleş 1883–1933 i s-a conferit Medalia Peleş.

Munteanu povestește că “Tata a făcut parte din Regimentul de Vânători de Munte” care avea grijă de Palatul Pelisor. Deseori fiind ofițer de serviciu, a răspuns de securitatea familiei regale. Ofițerul lua prânzul și cina cu familia regală. Tata povestea că atunci când intra regele în holul în care societatea îl aștepta... mai întâi apărea șambelanul...regele strângea mâna ofițerului de serviciu.³⁶

Anul 1938 îi aduce o nouă recunoaștere a meritelor sale. În 8 martie, Decretul lui LEOPOLD III, Regele Belgiei, îl numește pe colonelul Romulus Ioanovici Comandor al Ordinului Coroanei Belgiei, în semn de mulțumire pentru oficiile de atașat pe lângă delegația militară belgiană care a participat la Festivitățile de la Sinaia, din 25 octombrie 1937³⁷, prilejuite de “Înălțarea la gradul de Sub Locotenent a Măriei Sale Marele Voevod Mihai”.

Un an mai târziu, prin Decretul Regal 1915 din 5 mai 1939, Ministerul Regal al Afacerilor Străine conferă Generalului Romulus Ioanovici “Medalia Centenarului Regelui Carol I”, brevetul de decorare fiind semnat de ministrul Grigore Gafencu.³⁸

Meritele sale l-au propulsat în rândul elitei militare a sfârșitului veacului al XIX-lea și până la debutul deceniului nouă al următorului.³⁹

După o activitate dedicată carierei militare și vieții de familie, firul vieții sale s-a întrerupt în ziua de 7 martie 1983, iar a soției sale în 13 septembrie 1990, ambii fiind înmormântați în Cimitirul “Eternitatea” din Arad.

Corectitudinea proverbială, punctualitatea, pedanteria, sinceritatea și rigoarea specifică unui militar de elită au caracterizat personalitatea de excepție a lui Romulus Ioanovici. Se spune că superiorii săi semnau toate rapoartele știind că au fost verificate de el.

Faptele și deciziile generației acelor vremuri au pecetluit destinul României de astăzi. Mulți dintre conducătorii armatei române, printre care și Romulus Ioanovici, au fost oaspeții intelectualilor arădeni, implicați în evenimentele

³⁶ Interviu cu prof. univ. dr. Sanda Munteanu, realizat vineri, 29 iulie 2022.

³⁷ A.P.F.A.P., II. 11: Serbările de la Sinaia, 25 octombrie 1937.

³⁸ Ibid., Brevet de decorare cu “Medalia Centenarului Regelui Carol I”, 5 mai 1939.

³⁹ Țabac, “Rememorări,” 343.

Marii Uniri de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918. Participanți la visul de unitate al tuturor românilor, în acele timpuri, unii militari și-au legat destinul de Arad. Întregul depozitar al valorilor românești l-au transmis urmașilor, constituindu-se o elită intelectuală pe care regimurile totalitare au fost “incapabile să o distrugă psihologic”... să o “reeduce”, pentru că „puterea relațiilor de familie, a tradițiilor și a moravurilor” a fost liantul care a sfidat timpul.⁴⁰

GENERAL ROMULUS IOANOVICI (1889–1983). HISTORY OF A DESTINY

Abstract

General Romulus Ioanovici (1889–1983), an exponent of the Great Union generation, was destined to be an involved witness of the Romanians’ dream to be together. He was born in October 25, 1889 in Târgu Jiu, in the family of major Romulus Ș. Ioanovici and his wife, Profira born Bălțeanu, the mother of whom had come from the Romanescus family. He dedicated all his life to a military career. Having taken part in the Balkan War (1912–1913), in the battles of 1916 at Predeal, Perșani, and Mărăști or Mezötur (Hungary), he finally halted in Budapest with the Regiment he commanded. It was May 17, 1919 when he entered Arad together with his comrades and the Romanian troops, the moment which changed his life. He met there the young Letiția Ispravnic who would become his wife a year later. He was decorated for his military career with “Coroana României/ Crown of Romania” to the degree of a knight, “Victoria/ Victory”, medal of the Great War for civilization, 1916–1921, “Steaua României/ Star of Romania” to the degree of knight with the ribbon “Virtute militară/ Military Virtue”. Leopold III, king of Belgium appointed him for Commander of “Crown of Belgium” Order for his offices as an attaché to the military Belgian deputation who took part in the Festivity Days in Sinaia, in October 25, 1937. He died in March 7, 1983 after his long military career and a life devoted to his family. He sleeps the sleep of the just in “Eternitatea” Cemetery, Arad. A proverbial correctness, punctuality, pedantry, sincerity and a rigor characteristic of military man were his personality’s features, a personality called to comply by professionalism and devotion the hole of the generation of the Great Union. Having lived in two Romanian countries, two world wars and two political systems Romulus Ioanovici lets a life story worthy of being followed as a depositary of the Romanian values he handed down to posterity.

⁴⁰ J. Scholten, *Tovarășul baron. O călătorie în lumea pe cale de dispariție a aristocrației transilvane* (București: Editura Corint, 2015), 13–14.

ASPECTE PRIVIND CONSTITUIREA ȘI ACTIVITATEA SECRETARIATULUI CENTRAL AL FEMEILOR MINORITARE MAGHIARE (ROMÂNIAI MAGYAR KISEBBSÉGI NŐK KÖZPONTI TITKÁRSÁGA) DE LA CLUJ

Ghizela Cosma*

Cuvinte cheie: mișcarea femeilor, minoritatea maghiară, România, interbelic

Keywords: feminist movement, Magyar minority, Romania, inter-war times

Mișcarea femeilor a cunoscut o perioadă de avânt în România după încheierea Primului Război Mondial. A continuat activitatea unor societăți constituite în perioada antebelică, dar s-au înființat și societăți noi, femeile reunindu-se sub semnul pietății în cadrul bisericilor ori în scopuri de asistență socială, educație, culturale și, nu în ultimul rând, pentru a urmări declarat scopul emancipării femeii. Un fenomen caracteristic activismului feminin interbelic a fost și organizarea femeilor pe criterii etnice. Apoi, dincolo de aceste particularități organizatorice, cu precădere pe parcursul deceniului al III-lea al secolului XX, tendința generală a fost aceea de centralizare a mișcării femeilor. Atât româncele cât și femeile minoritare active în diverse societăți au fost animate de ideea reunirii lor în structuri menite să le potențeze forța și reprezentativitatea.¹

În ce privește tabloul societăților femeilor minoritare maghiare, se poate remarca gruparea femeilor în societățile patronate de bisericile romano-catolică, reformată, unitariană și luterană dar, în număr mare, și în cadrul unor societăți cu caracter exclusiv caritabil. La nivelul societăților patronate de biserici, procesul de centralizare începuse încă înainte de război, continuând și după acesta. Astfel, la 20 august 1910, s-a constituit Uniunea Femeilor Unitariene (*Unitárius Nők Szövetsége*) care, după o scurtă perioadă de inactivitate (între

* Biblioteca Județeană Octavian Goga Cluj, Cluj-Napoca, Calea Dorobanților, nr. 104, e-mail: cosmaghizela@yahoo.com

¹ Ghizela Cosma, *Femeile și politica în România: evoluția dreptului de vot în perioada interbelică* (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 2002), 59–103; Ghizela Cosma, "Asociaționismul feminin maghiar din Transilvania în perioada interbelică," în Sorin Mitu, Florin Gogăltan, eds., *Studii de Istorie a Transilvaniei* (Cluj-Napoca: [s.n.], 1994), 148–151.

1917–1922), a fost reînființată la 15 iunie 1922. Aceasta s-a raliat din 1910 la Uniunea Internațională a Femeilor Unitariene. Apoi, la 1 august 1926, la Arad, s-au pus bazele Uniunii Femeilor Catolice (*Katholikus Nőszövetség*), urmărindu-se stabilirea de legături cu Uniunea Internațională a Femeilor Catolice, iar la 18 noiembrie 1927, la Cluj, s-a organizat Uniunea Femeilor Reformate (*Református Nőszövetség*). Aceste demersuri au fost încununate de înființarea Secretariatului Central al Femeilor Minoritare Maghiare (*Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkársága*) (SCFMM), punctul culminant al acestui proces centralizator, noua structură aspirând spre aducerea sub patronajul său a tuturor societăților femeilor maghiare din România.² În constituirea sa, un imbold important a venit dinspre Consiliul Național al Femeilor Române și, în particular, dinspre Alexandrina Cantacuzino.³

Așa cum sugeram deja, constituirea SCFMM nu s-a desfășurat independent de evoluția națională a mișcării femeilor, în cadrul căreia un moment important l-a reprezentat constituirea, la 4 iulie 1921, a Consiliului Național al Femeilor Române, ca federație a societăților de femei din România, care s-a afiliat la Consiliul Internațional al Femeilor de la Londra, dar și la Alianța Internațională pentru Sufragiul Femeilor, cu sediul la New-York.⁴ În acest context, constituirea SCFMM a exprimat și nevoia de comunicare în urmărirea scopurilor comune sau particulare ale mișcării femeilor din România.

Studiul își propune să schițeze istoria SCFMM ca organism reprezentativ al femeilor maghiare. Din punct de vedere documentar, demersul nostru poate fi privit ca o primă etapă a reconstituirii, care nu exclude posibilitatea aprofundărilor și dezvoltării ulterioare ale unor aspecte ce fac obiectul cercetării noastre, pe măsura descoperirii și accesării de surse arhivistice ce ar putea completa ori nuanța unele aspecte ale acestui tablou general. Din punct de vedere metodologic, am preferat o abordare descriptivă, factuală, prin care am urmărit momentele cele mai importante ale constituirii SCFMM, ale organizării sale, leadershipul, principalele direcții de acțiune urmate de acesta de la înființare până la Al Doilea Război Mondial.

² Cosma, “Asociaționismul feminin,” 148–149.

³ Alexandrina Cantacuzino a fost o personalitate proeminentă a feminismului românesc al timpului, membră, inițitoare și lideră a numeroase asociații din România care militau pentru îmbunătățirea situației femeii române. Ea a deținut din anul 1921 vicepreședinția, apoi din 1930 președinția Consiliului Național al Femeilor Române. A avut și o activitate internațională importantă, fiind aleasă vicepreședinta Consiliului Internațional al Femeilor (1925–1936) și organizatoare a Comitetului Arte din 1936. Ea a participat și la activitatea Alianței pentru Sufragiul Femeilor, având rol de inițiator și în constituirea Micii Antante Feminine. Monica Negru, “Din istoria Consiliului Național al Femeilor Române și a mișcării feministe,” *Revista arhivelor*, 1–2 (2005): 148–151.

⁴ *Ibid.*, 150–151.

Premisele constituirii Secretariatului Central al Femeilor Minoritare Maghiare

Constituirea SCFMM a avut loc ca urmare a Congresului femeilor române și minoritare, desfășurat între 25–26 octombrie 1925, la București. Meritul și ideea convocării acestuia i-a revenit principesei Alexandrina Cantacuzino, după revenirea în țară de la Congresul Consiliului Internațional al Femeilor de la Washington.

După Primul Război Mondial, problema minorităților a stat, alături de alte probleme, pe agenda diverselor foruri internaționale. Ca urmare, și la Congresul Consiliului Internațional al Femeilor de la Washington, desfășurat între 3–5 mai 1925, problema minorităților s-a numărat printre temele abordate. Referitor la plângerile înainte de exponenții diverselor minorități, la Congres s-a arătat că în lipsa detaliilor se impunea aprofundarea și urmărirea situațiilor în teritoriu. Participantă la această reuniune internațională, principesa Alexandrina Cantacuzino, aleasă în cadrul acestui Congres între vicepreședintele Consiliului Internațional al Femeilor, a pledat pentru o legislație internațională a minorităților.⁵

Revenită în țară, la 20 august 1925, a publicat în ziarul “Universul” și în “Journal de Genève” un articol intitulat *Drepturile minorităților*, în care și-a exprimat crezul că femeile aveau datoria de a căuta o dezlegare corectă a acestei probleme pentru dezvoltarea pașnică a Europei. Afirmă că, în urma plângerilor pe care a avut ocazia să le vadă la Washington, considera necesară o înțelegere directă între majoritate și minorități, cu respectarea drepturilor minorităților, dar și cu asumarea unor obligații de către acestea. Prin acest articol, ea chema la dialog pentru rezolvarea problemelor.⁶ Apoi, în acest spirit, Alexandrina Cantacuzino a făcut demersuri pentru convocarea unui congres al femeilor cu participarea reprezentantelor societăților femeilor minoritare, pe care l-a gândit ca un prilej de cunoaștere reciprocă, o tribună de dezbatere a chestiunilor ce preocupau femeile minoritare, pentru identificarea de soluții. Ca urmare, la 29 august 1925, ea a făcut public prin presă un apel prin care, în nume propriu, în calitate de vicepreședintă a Consiliului Internațional al Femeilor, dar și în numele Consiliului Național al Femeilor Române, cu consimțământul și aprobarea acestuia, chema asociațiile femeilor minoritare la un congres comun, la sfârșitul lunii octombrie a aceluși an. “Sunt îndreptățită a face această chemare – arăta ea – deoarece mi s-au adus la cunoștință la Congresul de la Washington

⁵ Ibid., 153.

⁶ Alexandrina Cantacuzino, “Drepturile minorităților,” în *Cincisprezece ani de muncă socială și culturală. Discursuri, conferințe, articole, scrisori* (București: Tipografia Românească, 1928), 278–280.

diferite plângeri, care însă din lipsă de precizie, nu puteau fi cercetate și nici prezentate celor în drept”. Ca urmare, femeile minoritare erau chemate la Congres “...ca să luăm deplină cunoștință de nemulțumirile lor în chestiunile ce privesc ocrotirea copiilor și a femeilor, în chestiunile educative și școlare și să căutăm pe cât va fi posibil să netezim drumul frățeste, noi, mamele, spre o adevărată apropiere”.⁷ Ideea principală a convocării acestui Congres a fost deci aceea că, toate plângerile și litigiile puteau fi soluționate prin comunicare și înțelegere între cele două părți implicate, mai degrabă decât prin conflict și plângeri la instanțele internaționale. În acest sens, Congresul poate fi considerat un pas de apropiere generală între minorități și români.⁸

Apelul a găsit ecou și susținere în rândul femeilor minoritare, care au început organizarea participării la Congres a delegatelor societăților lor. Se pare că, un rol important în activitatea de pregătire și l-a asumat contesa Bethlen Paula. Ziarele minorității maghiare au publicat la începutul lunii octombrie, în numele unui comitet provizoriu de femei clujene, un apel către societățile femeilor de a-și anunța participarea la Congresul convocat de principesa Alexandrina Cantacuzino, prin transmiterea datelor delegației desemnate de fiecare pe adresa Asociației Misiunii Sociale Romano-Catolice, din leadershipul căreia făcea parte contesa Bethlen Paula.⁹ Apoi, în preajma congresului, s-a organizat o adunare la sediul Asociației Misiunii Sociale din Cluj, menită să stabilească programul cu care femeile maghiare aveau să se prezinte la acest eveniment, adunare condusă de contesa Bethlen Paula. Cu acest prilej, ea a subliniat semnificația Congresului, care era o primă ocazie serioasă de expunere deschisă a revendicărilor femeilor minoritare.¹⁰

La București s-au adunat 70 de delegate reprezentând aproximativ 300 de societăți caritabile și culturale ale femeilor minoritare. Delegația maghiară a fost condusă de către contesa Paula Bethlen, președinta Misiunii Sociale Cluj, cea a femeilor germane de Lotte Binder, președinta Uniunii Libere a Femeilor Saxone din Mediaș, cea a femeilor izraelite de Bertha Kimmelman, președinta Reuniunii Femeilor Izraelite, filiala Bistrița. Au mai participat două delegate ucrainene din Bucovina.¹¹

În 25–26 octombrie s-au prezentat rapoartele delegatelor. Majoritatea lor au adus în prim plan aceleași probleme: impozitul pe venit, taxe prea mari impuse

⁷ Alexandrina Cantacuzino, “Un apel către asociațiile feminine minoritare. Chemare frățască,” în *Cincisprezece ani*, 126.

⁸ Andreea Dimitriu, *Le féminisme roumain et ses affinité avec le féminisme français (1918–1940)* (Angers: Université d’Angers, 2011), 202–204.

⁹ “Felhívás az erdélyi nőegyesületekhez,” *Új Kelet* 228 (1925): 4.

¹⁰ *Keleti Újság* 241 (1925): 4.

¹¹ Negru, “Din istoria,” 150–151; Dimitriu, *Le féminisme roumain*, 205.

societăților; imposibilitatea convocării reuniunilor fără autorizația poliției; taxa pe spectacole; problema limbilor de predare în școli și numărul mic de școli confesionale; desființarea școlilor ucrainene; aplicarea reformei agrare și consecințele acesteia. Ca urmare, s-a depășit în fapt obiectivul filantropic și cultural al Congresului, organizatoarele încercând, fără succes, să mențină linia tematică enunțată la început.¹²

Și în discursul ei final, Alexandrina Cantacuzino a concluzionat că rapoartele prezentate au abordat și aspecte ce depășeau programul de activitate al mișcării femeilor, cum erau rechizițiile și exproprierile, despre care însă a ținut să arate că acestea nu au atins doar interese pur minoritare, ea însăși oferindu-se ca exemplu de persoană afectată de expropriere. Apoi, a ținut să sublinieze că societățile femeilor române se supuneau și ele acelorași reguli de contabilitate, fiind supravegheate de stat, li se percepeau aceleași taxe la serbări, le-a fost și lor refuzată cheta pe stradă, deci era vorba de măsuri la care era supusă toată lumea. “Cât despre celelalte chestiuni, mai arăta ea, le vom cerceta deaproape, căutând personal a ancheta anume cazuri și cu toată imparțialitatea vom căuta să vedem cum s-ar putea satisface cererile îndreptățite. Cum v-am mai spus – mai sublinia Alexandrina Cantacuzino – nu suntem putere executivă și nu vă putem asigura că vom aduce o dezlegare imediată a cererilor Dv., însă avem puțința să luminăm opinia publică, să creăm o atmosferă de dreptate, de bunăvoință, care va aduce cu ea o apropiere firească și o dreaptă judecată a oamenilor și a lucrurilor.¹³ Trebuie să ajungem să ne înțelegem – concluziona ea – și să ne dezvoltăm potrivit cu nevoile noastre, în cadrul legilor și al administrației române, care trebuie să țină seama de aspirațiile și de dezvoltarea culturală a tuturor cetățenilor. În această credință, dorim, Doamnelor, o prietenească colaborare cu Dv; vom face tot ce ne este cu puțință ca nemulțumirile inerente unei noi administrații să înceteze și într-un adevărat spirit de bună înțelegere, să căutăm împreună o apropiere întemeiată, nu pe vorbe, dar pe fapte, care vă vor dovedi dorința unanimă a națiunii și a femeilor române de a vă privi pe toți ca prieteni, ca colaboratori, ca frați”.¹⁴

În concluzie, Congresul a evidențiat o nouă misiune a femeilor, aceea de a se aduna, de a dialoga și colabora, dincolo de statutul de majoritar sau minoritar deținut în statul român. Substanța discuțiilor din cadrul Congresului a fost reprezentată de probleme diverse (educație, exproprieri, libertatea de cult) impuse de asociațiile minoritare prin rapoartele și reclamațiile lor. Schimbarea

¹² Negru, “Din istoria,” 153; Dimitriu, *Le féminisme roumain*, 205–206.

¹³ Alexandrina Cantacuzino, “Cuvântarea Doamnei Cantacuzino ținută la închiderea ședinții întrunirii Consiliului Național cu asociațiile feminine minoritare 27 Octombrie 1925,” în *Cincisprezece ani*, 128–129.

¹⁴ Ibid., 129–130.

temei inițiale, axată pe asistență socială, face ca acest congres al femeilor să fie diferit de întâlnirile obișnuite, transformându-l într-o tribună socială care a demonstrat capacitatea femeilor de a conlucra pentru a rezolva orice problemă. Desigur, acest congres nu a înlăturat dificultățile problemei minorităților din spațiul românesc, dar a oferit o altă viziune asupra capacității de muncă a mișcării feministe, româncele făcând un prim pas spre armonie între elementul autohton și minorități.¹⁵

Ca o consecință a comunicării și colaborării începute prin acest Congres, în același an, în cadrul Consiliului Național al Femeilor Române a fost creată o secție pentru pace și minorități, al cărei obiectiv a fost, pe de-o parte, asigurarea unei legături permanente între asociațiile femeilor române și minoritare și între acestea și autorități, pe de altă parte, identificarea unor soluții la reclamațiile privind politica școlară și religioasă aplicată în zonele locuite de minorități. Secția minorităților din cadrul Consiliului Național al Femeilor Române avea un birou permanent pentru contact direct cu asociațiile minoritare, prin care s-a reușit obținerea unui număr mare de amendamente sau derogări pe probleme școlare.¹⁶

De cealaltă parte, femeile minoritare au fost impulsionate de acest congres nu doar să dialogheze, dar și să-și construiască structuri organizatorice reprezentative, centralizate. Astfel, în toamna anului 1925, s-a constituit SCFMM. Ocazia Congresului a fost folosită de contesa Bethlen Paula, Kovács Mária și Farkas Anna pentru a demara așezarea bazelor organizației centrale a societăților femeilor maghiare, care urma să asigure coordonarea, susținerea și colaborarea societăților femeilor maghiare.¹⁷ SCFMM își propunea să urmărească cu atenție toate acțiunile care aveau în vedere problema femeii și a copilului, avea să insiste pe repararea tuturor nedreptăților și să miște îndreptările de orice fel în acest sens. De asemenea, avea să întrețină legătura permanentă cu Consiliul Național al Femeilor Române.¹⁸ Sediul Secretariatului Central s-a stabilit la Cluj, pe strada M. Kogălniceanu, la numărul 8.

Liderele SCFMM

La direcțiunea SCFMM se afla un comitet de conducere, dintre membrele sale, câteva bucurându-se de o vizibilitate publică aparte. Majoritatea comunicatelor SCFMM erau semnate de contesa Bethlen Paula, baroana Huszár Polixéna, Mikó Aranka și baroana Mannsberg Margit.

O lideră proeminentă a fost contesa Bethlen Paula (21 dec. 1889, Cluj – 8

¹⁵ Dimitriu, *Le féminisme roumain*, 206.

¹⁶ Ibid., 206–207.

¹⁷ István Sulyok, László Fritz, *Erdélyi magyar évkönyv 1918–1929*, I (Kolozsvár: Juventus kiadás, 1930), 150–151.

¹⁸ Ibid., 151.

mart. 1962, Cluj). Fiică a baronului Jósika de Branyicska Lajos și a contesei Esterházy de Galántha Ágnes a avut două surori și un frate: Ágnes, Mária și János. Paula a studiat la Mănăstirea *Szent Sziv*¹⁹, iar la 20 septembrie 1913 s-a căsătorit cu contele Bethlen György, o persoană cultivată, cu studii juridice și economice, doctorat în drept, vorbitor a patru limbi străine, cu o activitate politică remarcabilă în calitate de vicepreședinte, apoi președinte al Partidului Maghiar din România și deputat în Parlamentul României în 1926, 1927 și 1931.²⁰ Cuplul nu a avut urmași.

Bethlen Paula și-a susținut soțul în întreaga sa carieră politică, dar nu s-a limitat doar la aceasta. A fost și o bună organizatoare, activă în societățile femeilor maghiare, în cadrul diverselor evenimente cu scop filantropic și cultural desfășurate în oraș. Contesa era și o bună oratoare, o apariție plină de eleganță, capabilă să însuflețească o sală inertă. Își susținea conferințele cu un calm imperial și își desfășura discursul cu inteligență și ușurință surprinzătoare.²¹ Din 1920, a ocupat funcția de președintă a Misiunii Sociale Romano-Catolice din Cluj, jucând un rol determinant în Societatea Femeilor Catolice.²² Pentru activitatea sa din cadrul mișcării femeilor catolice, Papa Pius al XII-lea i-a oferit medalia *Pro Ecclesia et Pontifice*.²³

Între lidere, s-a remarcat în mod aparte și baroana Huszár Polixéna. Născută Nemes Polixéna (20 mart. 1882, Hăghig, Covasna – 1963, Cluj), s-a căsătorit în anul 1912 cu Huszár Pál. Nu a fost un cuplu fericit și baronul s-a mutat la Budapesta, unde s-a și stins din viață. Baroana Huszár a fost fiica lui Nemes János și a contesei Bethlen Polixéna, aflată la a doua căsătorie. Huszár Polixéna a fost unul din cei patru copii ai cuplului, având o soră, Sarolta, și doi frați, Bálint și Ferdinánd, ultimul mort în Primul Război Mondial. Mama ei a fost proprietară a clădirii din strada Farkas (Kogălniceanu de azi), de la numărul 8, unde s-a instalat și sediul SCFMM.²⁴

Huszár Polixéna amintea de figura maternă, o figură gingașă, cu un zâmbet blând. Încă dinainte de a deveni una dintre liderele SCFMM, era cunoscută clujenilor prin activitatea sa socială intensă. A fost una dintre întemeietoarele Magazinului Uniunii Meșteșugurilor Casnice din Ardeal (*Erdélyrészi Háziipari Szövetség*), din

¹⁹ *Magyar Katolikus Lexikon*, <http://lexikon.katolikus.hu/J/J%C3%B3sika.html>.

²⁰ Lucian Predescu, *Enciclopedia României. Cugetarea* (București: Saeculum I.O., Vestala, 1999), 99; *Erdélyi Lexikon* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1928), 36.

²¹ “Gróf Bethlen Györgyné,” *Erdélyi Szemle* 10 (1928): 6.

²² “Gróf Bethlen Györgyné,” *Hölgylutár* 1 (1938): 6; “Gróf Bethlen Györgyné,” *Kolozsvári Tükör* 13 (1927): 36.

²³ “Gróf Bethlen Györgyné kitüntetése,” *Székelly Nép* 171 (1943): 2.

²⁴ György Gaal, “Egy patinás ház pusztuló kertje. A Nemes-Bethlen-palota (Farkas utca 8. szám), kijárat a Petőfi utcára,” *Szabadság* 43 (2017): 3.

vechea stradă Unió (azi Memorandumului). Ani de-a rândul a fost președinta Societății de ajutor pentru plata chiriei *Fillér* (*Házbérsegélyező Filléregylet*), care a acordat sprijin unor numeroase familii sărace. A fost și președinta Asociației pentru Apărarea Mamei și Sugarului (*Anyá- és Csecsemő- védelmi Szövetség*), cu activitate caritabilă remarcabilă în perioada Primului Război Mondial.²⁵

Între lidere mai figura și Mikó Aranka. Născută la 18 ianuarie 1889 la Alba Iulia, a fost fiica lui Zsákó István și Teréz, unul din cei nouă copii ai cuplului. În anul 1892, familia s-a stabilit la Cluj, iar Aranka a urmat școala primară luterană din localitate, apoi, timp de trei ani, Școala Superioară de Fete a Antoninei de Gerando, din 1902 fiind trimisă la studii la Viena, la Mănăstirea de maici *Töchter von Göttlichen Heilanden*. A studiat aici geografie, istorie, literatură, matematică, franceză și italiană, pian, sport, lucru manual, pictură. S-a căsătorit în anul 1910 cu avocatul Mikó Lőrincz, cu care a avut doi copii, un băiat și o fată, aceasta din urmă decedând prematur.²⁶

După o perioadă petrecută la Huedin și Bistrița, familia s-a stabilit la Cluj, unde Aranka a intrat în legătură cu mișcarea femeilor unitariene, în cadrul căreia s-a manifestat activ, participând la toate acțiunile de pietate, culturale și caritabile ale societății, devenind vicepreședintă a acesteia în anul 1928, apoi, în 1940, președintă.

A fost o femeie activă, care nu se limita la caritate, ci îndemna femeile la fapte, pentru ca acestea să învețe să se ajute singure. A urmărit să dea pâine, să dea de lucru femeilor și a dorit să le pregătească în acest sens. Știa să și reprezinte și astfel, nu întâmplător, s-a regăsit și în fruntea SCFMM. Era receptivă la idei noi, la sugestii, știa să le aprecieze, știa pentru ce merita să lupte. Atentă la toate, era un foarte bun organizator.²⁷

Cea de-a patra lideră din seria amintită mai sus a fost baroana Mannsberg Margit. Deținem puține date biografice. Știm doar că s-a născut la Cluj în 1896, ca fiică a baronului Mannsberg Sándor, bancher, membru și vicepreședinte al Societății Carpatine Ardelene (*Erdélyi Kárpát-Egyesület*), și al Adei, născută Roth. Amintită fecvent ca pianistă cu prilejul unor spectacole locale, ea s-a remarcat și pe tărâmul activismului social. Pe lângă implicarea sa în cadrul SCFMM, mai poate fi amintită participarea ei la activitatea Societății pentru Apărarea Mamei și Sugarului, în cadrul căreia a deținut mai mulți ani calitatea de secretară. Nu în ultimul rând, a activat în Societatea Femeilor Evanghelice Maghiare, a cărei președinție a deținut-o din anul 1935.²⁸

²⁵ "Báró Huszár Pálné," *Kolozsvári Tükör* 14 (1927): 36.

²⁶ Erzsébet Zsákó, "Dr. Mikó Lőrincné Zsákó Aranka. 1889—1968," *Keresztény Magvető* 1 (1989): 41–43.

²⁷ Ibid., 44 – 47.

²⁸ Enikő Kovács, "Az Erdélyi Evangélikus Nőszövetség történetéből," *Művelődés*, ian. (2007): 22.

Alături de cele patru lidere asupra cărora ne-am oprit mai sus, alte două nume s-au evidențiat prin vizibilitate și implicarea lor în dezvoltarea unor direcții de acțiune ale SCFMM.

Astfel, o membră a comitetului profund angajată în activitățile urmărind educația tinerelor a fost soția lui Kovács Dezső, Pap Mária. Născută la 24 februarie 1865, la Deva, și-a finalizat strălucit studiile și a obținut diploma de profesoară. În această calitate a fost un model de exigență, corectitudine, dar și de bunătate. Timp de douăzeci de ani profesoară a Școlii pedagogice, a mai predat la Marianum, la Gimnaziul Reformat de Fete și la Teologia Reformată. Soțul ei, Kovács Dezső, a fost director al Colegiului Reformat din Cluj și scriitor, decedat în 1935. Cuplul a avut patru copii.²⁹

Kovács Mária nu s-a manifestat doar în profesie. În timpul războiului a îngrijit răniți la Spitalul Militar, activitate pentru care a fost decorată. Apoi, a participat la toate mișcările sociale și caritabile din oraș. A fost una dintre liderele Misiunii Sociale Romano-Catolice. S-a implicat în viața urbei și în calitate de membră a Consiliului local Cluj, exercitată mai mult timp.³⁰

A muncit modest și continuu pentru ușurarea situației săracilor, a ajutat copii, șomeri, bătrâni, pornind și organizând acțiuni caritabile. Constatând că diploma nu asigura un viitor femeilor maghiare din Transilvania, ea a îndemnat fetele prin articole, discuții, conferințe, să-și găsească împlinirea în căminul casei și îndeletnicirile casnice și agricole, capabile să le asigure un venit. A sprijinit meșteșugurile populare și arta populară.

Bolnavă de tuberculoză, în ultimii ani de viață și-a limitat deplasările, lucra de acasă, scria, îi sfătuia pe cei care apelau la ea. A decedat la 72 de ani, la jumătatea lui decembrie 1937.³¹

Nu în ultimul rând, prin vizibilitatea la care a acces, în această serie a liderelor mai trebuie amintită și Velits Mária Anna, soția lui Velits Zoltán, născută baroană Jósika. A fost o reprezentantă de frunte a aristocrației ardeline, dedicată activităților caritabile, activă în Misiunea Socială Romano-Catolică. În anul 1917, s-a aflat în Danemarca și a muncit ca soră a Crucii Roșii lângă Yiborg.³² O caracteriza nu doar un suflet nobil, dar și înclinații literare, dovedite ca poetă. Activitățile caritabile și ajutorarea săracilor au stat în centrul activității sale și după Primul Război Mondial.³³

Apoi, din conducerea centrală a SCFMM au mai făcut parte: văduva lui Mélik Jeromos, baroana Zeyk Irma, soțiile lui Sulyok István și Pálffy László

²⁹ Sz. Szappanyos Gabriella, "Kovács Dezsőné halálára," *Hölgylap* 11–12 (1937): 3.

³⁰ "Kovács Dezsőné halálán," *Keleti Újság* 288 (1937): 5.

³¹ "Kovács Dezsőné is elveszítettük," *Brassói Lapok* 271 (1937): 3.

³² "Velits Zoltánné," *Kolozsvári Tükör* 18 (1927): 36.

³³ Ibid.

și, în continuare, contesa Bethlen Mária, Vass Anna, soțiile lui Justh János, Balla György, Fon Antal, Schwartz Antal, la care s-au adăugat delegatele conducătorilor județene și ale centrelor locale. În marele comitet de administrație au mai intrat, alături de cele amintite, conducătoare ale unor societăți afiliate ulterior constituirii SCFMM sau ale unor grupuri care au aderat individual.

Activitatea organizatorică a SCFMM

Într-un apel apărut în publicația „Magyar Kisebbség” în februarie 1926, baroana Huszár Polixéna chema femeile maghiare, indiferent de religie ori statut social, să strângă rândurile în jurul SCFMM, organizație care își propunea să trezească sentimentul și conștiința apartenenței lor etnice, să sprijine revendicările venite dinspre comunitatea maghiară. Afilierea se putea face prin societăți, dar și individual, iar suma de 2 lei solicitată fiecărui membru înscris individual sau prin societăți trebuia să asigure bunul mers al activității SCFMM. Conform calculelor de atunci, cele 900.000 de femei maghiare de pe teritoriul României trebuiau mobilizate prin propagandă individuală, pentru ca „femeile maghiare să nu rămână singure între naționalitățile de pe acest teritoriu, care să nu fie în stare să se adune”.³⁴ Apoi, sublinia baroana Husszár, pentru ca femeile maghiare să-și găsească locul printre femeile lumii, era nevoie de afirmare unită, solidarizare, cu conștientizarea obiectivelor lor.³⁵

Astfel, SCFMM urmărea să adune în jurul său și alte societăți de femei, nereprezentate la Congresul din toamna anului 1925 de la București. După 4 ani, în 1929, numărul societăților care au aderat la SCFMM și programul acestuia s-a ridicat la 107. De asemenea, s-a produs și afilierea unor structuri organizatorice constituite deja la nivel național, precum Organizația Națională a Misiunii Sociale (*Szociális Misszió Országos Szervezet*), Uniunea Femeilor Reformate (*Református Nőszövetség*) și Uniunea Femeilor Unitariene (*Unitárius Nők Szövetsége*).³⁶

În atingerea obiectivului stabilit la înființare, acela de a deveni un organism administrativ comun al societăților femeilor maghiare care să acționeze în direcția găsirii celor mai bune soluții comune pentru problemele acestora, SCFMM a făcut un pas important cu organizarea primului Congres al femeilor și al societăților caritabile maghiare. Era prima ocazie în care organizațiile femeilor maghiare din România dezbăteau împreună problemele și obligațiile care reveneau femeilor maghiare în noul context politic de după război.

³⁴ Báró Huszár Pálné sz. Gróf Nemes Polyxéna, „Tartsunk össze,” *Magyar Kisebbség* 3 (1926): 78–79.

³⁵ Ibid.

³⁶ Sulyok, Fritz, *Erdélyi magyar*, 150.

Congresul, care s-a întins pe durata a trei zile, s-a deschis la 10 noiembrie 1928, în sala festivă a Colegiului Unitarian din Cluj, cu participarea reprezentantelor a 56 de societăți ale femeilor. Ca invitate au mai fost prezente Lőtte Binder, delegat oficial al Centrului Femeilor Saxone, din partea femeilor române doamnele Șerban și Poruțiu, din partea Societății Femeilor Izraelite doamnele Neuberger, Fischer, Weiss și Neufeld, apoi doamna Alberti din partea Societății Femeilor Evanghelice Germane din Cluj.³⁷ Au fost de față și episcopii Makkai Sándor, Boros György, din partea bisericii romano-catolice Balázs András, apoi Ugrón István și alți reprezentanți ai vieții spirituale maghiare.³⁸

La masa prezidiului s-au așezat baroana Huszár Polixéna, contesa Bethlen Paula, baroana Mannsberg Margit, Mikó Aranka, alături de doamnele Horváth și Sulyok. Cuvântul de deschidere a fost rostit de baroana Huszár³⁹, după care, timp de trei zile, s-au dezbătut toate acele probleme care atingeau viața minoritară: probleme culturale, economice, morale. Conferințele de deschidere au fost susținute de contesa Bethlen și baroana Huszár. Prima a vorbit despre organizațiile internaționale ale femeilor și Consiliului Național al Femeilor Române, în timp ce baroana Huszár a prezentat în cadrul conferinței sale activitatea societăților femeilor maghiare, constituirea și funcționarea SCFMM. În continuare, pe parcursul zilei a fost abordată problema prostituției, problema drepturilor mamelor în legătură cu revendicarea de cursuri de moașe în limba maghiară, cea a drepturilor mamelor în legătură cu stabilirea religiei copiilor și cea a grădinițelor și școlilor pentru copii. Seria de conferințe ale zilei s-a încheiat cu cea susținută de Jakabffy Elemér (Lugoj) despre drepturile femeilor.⁴⁰ A doua zi, au fost planificate conferințele privind: apărarea femeii în societate (Brósz Ilona – Cluj), femeia și legea cultelor, a educației (Mikó Aranka – Cluj), rolul femeii în familia minoritară și societate (Dóczy Berde Amál – Aiud). Berde Mária (Târgu Mureș) a vorbit despre femeia în literatură. După amiază, Vélits Mária Anna și baroana Diószeghy Erzsébet au punctat probleme precum: alegerea femeilor în Consiliile locale, ascultarea opiniei acestora și a societăților caritabile privind ajutorarea săracilor, asigurarea acestui drept prin demersuri oficiale, asigurarea sprijinului financiar al autorităților pentru societățile preocupate de ajutorarea săracilor minoritari, stabilirea în bugetele anuale ale statului ale unor sume pentru instituțiile culturale. Ultima conferințiară a zilei a fost Kovács Mária (Cluj), care a vorbit despre învățământul agricol

³⁷ "Kik vettek részt a kisebbségi nőkongresszuson," *Keleti Újság* 263 (1928): 6.

³⁸ "Megkezdődött a romániai magyar nők és jótékony egyesületek első országos kongresszusa," *Keleti Újság* 258 (1928): 5.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ "Háromnapos kongresszusra ülnek össze a romániai magyar nők és jótékony egyesületek," *Keleti Újság* 251 (1928): 4.

pentru femei.⁴¹ A treia zi a Congresului a fost destinată vizitelor la mai multe instituții culturale maghiare: Societatea Muzeului Ardelean, Orfelinatul pentru fete, Casa de bătrâni Erzsébet, etc. După prânz, au mai conferențiat doamnele Müller, Gyallay Papp și baroana Mannsberg Margit.⁴²

În ansamblul lor, intervențiile de la Congres au abordat probleme ce preocupau societățile femeilor maghiare și pe care le regăsim în principalele direcții de acțiune ale SCFMM pe parcursul existenței sale. Acestea, sintetizate de baroana Mannsberg Margit într-un raport din 1940, au fost: încurajarea folosirii portului popular maghiar, munca femeii în general și în mod particular la sate, apoi, în sfera ocrotirii mamei și copilului, demersurile pentru rezolvarea problemei moașelor, apărarea drepturilor mamelor în contextul procesului de legiferare din România, susținerea și încurajarea exercitării dreptului de vot obținut de femei, organizarea de vacanțe gratuite pentru copiii nevoiași sau suferinzi și susținerea nevoiașilor în general, colaborarea cu femeile române prin Consiliul Național al Femeilor Române și Alexandrina Cantacuzino.⁴³

Manifestări în direcția conservării identității: campania de încurajare a folosirii portului popular maghiar

Începând din anul 1926, SCFMM a gestionat o campanie pentru încurajarea folosirii în mediul rural a portului popular maghiar.⁴⁴ Mișcări asemănătoare de încurajare a portului popular și a industriei casnice producătoare au inițiat și femeile române și se desfășurau cu succes și în alte state precum Germania, Italia sau Ungaria. SCFMM a pornit această campanie cu inițierea unui studiu, dorind să vadă care erau locurile în care s-a conservat portul tradițional și care erau acelea în care acest port a fost abandonat, pentru a ști în ce zone să acționeze pentru cauza portului popular maghiar. În acest sens, s-au trimis în localitățile rurale cărți poștale cu un chestionar, care se cerea completat pentru clarificarea situației.⁴⁵

S-a încercat cu toate mijloacele convingerea femeilor de la țară să revină la portul tradițional ele și familiile lor, reînviindu-se practica confecționării acestuia, pentru înlocuirea hainelor de calitate îndoielnică achiziționate din magazine, a vestimentației care nu era nici orășenească, nici rurală. Problema a fost dezbătută și adusă în atenție de mai multe publicații maghiare. De asemenea,

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, *Fond Societatea Femeilor Evanghelice*, dosar 4, f. 31–32.

⁴⁴ Gyallay-Pap Domokosné, "Lassan, de haladunk," *Magyar Nép* 45 (1929): 800.

⁴⁵ Gyallay-Pap Domokosné, "Ígaz-e?," *Magyar Nép* 23 (1929): 404–405.

reprezentantele SCFMM s-au deplasat la sate, urmărind să câștige pentru această cauză liderile locale ale femeilor.

Secretariatul avea să constate unele succese ale demersurilor sale, câștigând susținerea elitelor rurale, exprimată și prin numeroase scrisori de încurajare expediate pe adresa sa din Cluj. Mai mult, s-au ridicat voci care au pledat pentru introducerea portului popular maghiar și în garderoba femeilor din lumea bună urbană și, probabil nu întâmplător, la începutul anului 1929, contesa Bethlen Paula a organizat o paradă de modă cu piese vestimentare decorate cu broderii populare maghiare.⁴⁶ Dar, SCFMM era conștient că problema nu putea fi rezolvată pretutindeni la fel și că trebuia urmărită diferențiat pe regiuni și localități.⁴⁷

Pe de altă parte, SCFMM a încurajat comercializarea obiectelor de artă populară, artisanale, prin crearea unor ocazii de valorificare ale acestora. În acest sens pot fi amintite, de exemplu, acțiunile organizate în 1930 și 1931. La 14 decembrie 1930, SCFMM a deschis o expoziție de artă populară cu vânzare la Cluj, în care s-au regăsit țesături, broderii, ceramică, realizate de femeile din secuime, dar și din zonele Tureni și Călata.⁴⁸ Anul următor, în preajma Crăciunului, a organizat tot la Cluj un mare bazar de artă meșteșugărescă și populară, care s-a desfășurat în spațiul Gimnaziului Catolic.⁴⁹ Erau acestea modalități de promovare a tradițiilor populare și artei populare maghiare dar, în același timp, și o oportunitate de valorificare de către producători a muncii lor și, prin aceasta, creșterea implicită a bugetului familiilor acestora.

Preocupări privind munca femeii

SCFMM s-a aplecat și asupra muncii femeii, a educației sale, a îmbunătățirii statutului său economic. Prin vocea baroanei Huszár Polixéna, SCFMM considera că în România pregătirea profesională a femeilor era în faza copilăriei sale, accentuând faptul că în alte state se puneja deja mare bază pe contribuția economică a femeilor, recunoscându-se că gospodinele administrau 80% din averea națională. Astfel, arăta baroana, munca femeilor era importantă în toate domeniile, iar de abilitățile acestora de bună gestionare depindea bunăstarea națiunii în fapt. În acest context, concluziona ea, femeile și fetele maghiare trebuiau să conștientizeze importanța acestor aspecte, să nu aibă rețineri în a învăța oricât de modeste ar fi fost, pentru a face totul cât mai bine.⁵⁰ O altă lideră a SCFMM, Kovács Mária, constata, pe de-o parte, creșterea numărului

⁴⁶ Gyallay-Pap Domokosné, "Lassan," 800.

⁴⁷ "Lehet vitatkozni a magyar falusi nők ruházatkódásáról," *Magyar Nép* 8 (1928): 116.

⁴⁸ "A mi népünkért. . .," *Keleti Újság* 278 (1930): 4.

⁴⁹ "Iparművészeti és képzőművészeti bazárt rendez karácsony előtt a Romániai Magyar Nők központi titkársága," *Keleti Újság* 287 (1931): 12.

⁵⁰ Báró Huszár Pálné, "Asszonyi kötelességek," *Hölgyfutár* 4 (1937): 3.

femeilor absolvente de studii superioare și al celor din câmpul muncii dar, pe de altă parte, și numărul mic al locurilor de muncă accesibile acestora, ca și oferta salarială modestă. Apoi, având în vedere că în Transilvania o mare parte a maghiarimii se afla în mediul rural, ea considera că femeile ar fi putut oferi venituri suplimentare familiilor lor prin practicarea științifică a legumiculturii, pomiculturii sau floriculturii, prin deprinderea de cunoștințe noi în prelucrarea laptelui, creșterea animalelor, prelucrarea produselor legumicole, cultivarea ciupercilor, apicultură, creșterea viermilor de mătase. Toate, afirma ea, erau sectoare în care exista piață de desfacere potențială și s-ar fi dovedit activități rentabile pentru familiile de la sate. Dar formarea femeilor în aceste domenii era încă deficitară, existând necesitatea unor preocupări pentru modernizare și în acest domeniu, pentru practicarea unei agriculturi intensive.⁵¹

În acord cu această evaluare a potențialului activităților agricole pentru asigurarea creșterii veniturilor familiilor prin ocuparea femeilor în agricultură, dar într-o agricultură practică modern, conform cerințelor vremii, SCFMM a susținut și organizat diverse cursuri de formare pentru femei. Necesitatea acestei pregătiri era considerată fundamentală din prisma intereselor minoritare.

Astfel, între 30 mai și 17 iunie 1928, SCFMM a inițiat la Cluj primul curs de agricultură pentru femei în colaborare cu Societatea Economică Ardeleană (*Erdélyi Gazdasági Egylet*). În susținerea acestuia au fost implicați specialiști precum: Páter Béla, Szász Ferenc, contele Teleky Árvád, Török Bálint etc.⁵² Cursul a trezit un mare interes nu numai la Cluj, între participante numărându-se și cursante de la Oradea, Arad sau din secuime. S-au transmis cunoștințe extrem de diverse și numeroase, utile pentru cercul mai restrâns al familiei și propriei gospodării agricole.⁵³

SCFMM a mai organizat și alte cursuri gratuite în anii următori, de exemplu cursul de grădinărit pentru femei, derulat pe parcursul a șase săptămâni, începând din 8 mai 1931. Acesta a pus accent pe activitățile practice din domeniul legumiculturii, floriculturii, pomiculturii, înmulțirii plantelor etc. S-a desfășurat zilnic de la 8 la 12 și de la 14 la 19. Cursantele și-au achiziționat uneltele necesare, iar SCFMM le-a pus la dispoziție oferte ieftine de cazare și hrană.⁵⁴

Apoi, în noiembrie-decembrie 1929, SCFMM a organizat în satele maghiare din Transilvania serii de conferințe pentru femei, susținute de văduva lui Bodor Ákos, pe tema creșterii bovinelor. S-a lansat o chemare către societățile de

⁵¹ Kovács Dezsőné, "A változott viszonyok között új életlehetőségek nyílnak meg a magyar nő számára," *Keleti Újság* 58 (1929): 6.

⁵² Báró Huszár Pálné, "Asszonyi," 3; "Ingyenes méhészeti és gazdasági női tanfolyam Kolozsváron," *Keleti Újság* 106 (1928): 6.

⁵³ "Magyar Nők gazdasági tanfolyama," *Keleti Újság* 136 (1928): 7.

⁵⁴ "Ingyenes kertészeti tanfolyam nők részére," *Keleti Újság* 102 (1931): 9.

femei, fermieri, preutese, învățătoare, pentru asigurarea publicului interesat. Pentru acoperirea cheltuielilor, se percepeau 500 de lei.⁵⁵

Toate aceste cursuri trebuiau să stimuleze noi practici în munca din agricultură, o diversificare a preocupărilor și o nouă perspectivă asupra rolului femeii în desfășurarea acestor activități. În contextul în care vechile deprinderi din agricultură au devenit perimate, lângă un fermier iscusit și adaptat cerințelor timpului, se considera că era nevoie de o soție care să dețină cunoștințe moderne de agricultură, pentru ca aceasta să susțină efortul de creștere a productivității și rentabilității gospodăriei. Astfel, SCFMM considera că munca în agricultură trebuia învățată, pentru că rolul femeii nu trebuia redus nici la sate la activitatea casnică și creșterea copiilor, femeia educată având posibilitatea să-și folosească și în gospodărie cunoștințele pentru asigurarea prosperității familiale. Femeia educată era considerată o valoare, și mii de femei din Transilvania meritau efortul comunității maghiare de a gândi și aplica un program de formare a lor, pentru a le valorifica aptitudinile și potențialul acolo unde era cel mai natural, în familie. Aceasta a fost rațiunea cursurilor organizate și promovate de SCFMM, care a susținut și înființarea unei școli de agricultură pentru femei.⁵⁶

Demersuri în sfera ocrotirii mamei și a copilului: problema moașelor

Preocuparea pentru ocrotirea mamei și a copilului s-a regăsit în eforturile depuse de SCFMM pentru rezolvarea problemei lipsei moașelor vorbitoare de limbă maghiară. Aceasta era semnalată în zone întregi din secuime. De exemplu, în Odorhei, s-a stabilit că într-un județ cu 145 de comunități nici măcar într-o treime nu existau moașe.⁵⁷

SCFMM constata că, dacă până la război în Transilvania funcționau cursuri pentru moașe la Cluj și Sibiu, în trei limbi, predate pe baza unor manuale publicate în cinci limbi ale naționalităților, ulterior, această specializare s-a predat doar în limba română. Astfel, multe comunități maghiare au rămas fără moașe ori beneficiau de personal de specialitate îmbătrânit. Or, femeile maghiare aveau nevoie de moașe vorbitoare ale limbii lor. Această stare de fapt din diverse comunități maghiare a fost relaționată și cu o scădere a nașterilor, fiind considerată o cauză a unei evoluții demografice defavorabile. Un alt neajuns semnalat de SCFMM a fost durata prea lungă a specializării moașelor, de 2 ani față de 6 luni înainte de război, ce ridica taxa de școlarizare la 6.000 de lei

⁵⁵ "Baromfi tenyésztési előadások a falusi nők számára," *Magyar Nép* 41 (1929): 729; "Szakszerű baromfi tenyésztési előadás," *Magyar Nép* 44 (1929): 784.

⁵⁶ "Állítsuk fel a magyar női gazdasági iskolát!," *Keleti Újság* 29 (1930): 11.

⁵⁷ "Anyák veszedelme," *Magyar Nép* 47 (1928): 748.

anual, o sumă greu de obținut. Existau nemulțumiri și față de salarizarea moașelor, venitul acestora situându-se între 1.000 și 1.500 de lei.⁵⁸

Din iunie 1927, SCFMM a întreprins numeroase demersuri pentru specializarea moașelor și în limba maghiară și ușurarea aspectelor tehnice ale specializării. În acest sens, s-a cerut sprijinul Consiliului Național al Femeilor Române și Alexandrinei Cantacuzino, dar și al altor societăți de femei, precum Principele Mircea, s-au înaintat solicitări în numele SCFMM la ministere, s-a intervenit și pe lângă conducerea Partidului Maghiar cerându-i-se să insiste în parlament și la ministere pentru cursuri pentru moașe în limba maghiară, gratuite, cu o durată de un an, dar și pentru o reșezare a salarizării în domeniu în conformitate cu necesitățile timpului.⁵⁹

După mai multe interpelări în parlament și demersuri, la 1 octombrie 1929, s-a deschis la Târgu Mureș un curs în limba maghiară pentru pregătirea moașelor, la care au fost acceptate 8 cursante pentru specializare gratuită și 6 cu taxă.⁶⁰ SCFMM a urmărit pregătirea lor și, în 1931, a cerut liderilor locali (profesori, preoți, societăți de femei), ca acolo unde existau posturi libere, acestea să fie comunicate SCFMM, pentru ca absolventelor să li se aducă la cunoștință oportunitățile de angajare.⁶¹

În 1930, a demarat și la Cluj această specializare. Dacă la Târgu Mureș cifra de școlarizare era mică, la Cluj au fost primite anual 40 de cursante. Cursul se desfășura la Facultatea de medicină din Cluj, secția de obstetrică-ginecologie, durata specializării fiind de doi ani. Puteau să se prezinte femei și fete de 18 până la 40 de ani, cu cetățenie română, absolvente a cel puțin 4–6 clase primare. Examenul de admitere cuprindea probe de verificare a cunoștințelor de limbă maghiară (scris, citit), dar și întrebări scurte de istorie și geografie. Specializarea era gratuită pentru o parte din cursante. Gratuit erau școlarizate candidatele cu cele mai bune rezultate la admitere și care au redactat o solicitare în acest sens. Cele care alegeau cursul gratuit se angajau ca cinci ani să lucreze în sistemul de stat. Cele care plăteau taxe, plăteau lunar 800 de lei pentru toate cheltuielile și, dacă aveau rezultate bune, în al doilea an puteau să treacă în sistem gratuit. Toate cursantele beneficiau de cazare și întreținere gratuită.⁶²

⁵⁸ "Három évi szívós küzdelem után végre engedélyezték a magyar nyelvű bábstanfolyamot," *Keleti Újság* 158 (1930): 6.

⁵⁹ "A magyar bábstanfolyam ügye," *Keleti Újság*, 279 (1929): 8; "A gyermek katasztrófája a Székelyföldön," *Keleti Újság* 261 (1928): 3; "Anyák veszedelme," 748.

⁶⁰ "A magyar bábstanfolyam," 8.

⁶¹ "A magyar szülésznők állást kérnek!," *Ellenzék* 132 (1931): 8.

⁶² "Három évi," 6.

Demersuri pentru apărarea drepturilor mamelor

Alte preocupări ale SCFMM au privit statutul civil și drepturile civile ale femeilor. Deși, spre deosebire de femeile din Vechiul Regat unde se aplica Codul civil napoleonian, în Transilvania femeile dispuneau de drepturi civile, SCFMM considera că drepturile civile ale ardelențelor obținute prin vechea legislație antebelică erau amenințate, existând posibilitatea de a fi dizolvate, prin generalizarea lipsei de drepturi ale femeilor din Vechiul Regat. SCFMM a îndemnat la formarea unui curent de opinie puternic al femeilor din Transilvania pentru apărarea și exercitarea drepturilor lor, combătând indiferența și acceptarea depozitării de acestea.⁶³

O astfel de situația s-a conturat prin legea cultelor care, într-unul din articolele sale, prevedea că în cazul căsătoriilor mixte doar tatăl avea dreptul de a stabili religia copilului. Această prevedere a fost considerată un exemplu de depozitare de drepturi deja obținute de femeile din Ardeal. Astfel, situația a generat reacția imediată a SCFMM, care a luat atitudine din primăvara anului 1928 și a încercat prin toate mijloacele avute la dispoziție să obțină modificarea proiectului legislativ. Ca atare, cu prilejul discuțiilor de la Senat asupra proiectului legii cultelor, SCFMM a transmis o telegramă principesei Alexandrina Cantacuzino solicitându-i să ia atitudine pentru revederea acestei propuneri legislative în sensul apărării drepturilor mamelor. Alexandrina Cantacuzino a intervenit la autorități obținând modificări în sensul acordării de drepturi mamelor privind religia copiilor lor. Dar, Senatul reunit nu a luat în considerare aceste modificări și a acceptat varianta inițială a propunerii legislative, care a ajuns astfel la Cameră. Secretariatul a inițiat o nouă acțiune apelând pentru sprijin la contele Bethlen György, președintele Partidului Maghiar, și din nou la Alexandrina Cantacuzino. Se cerea ca în cazul religiei copiilor proveniți din căsătorii mixte, cu privire la femeile din Transilvania, acestea să fie egale cu tații în dreptul de a decide asupra acestui aspect.⁶⁴ Însă, cu toate eforturile, așa cum rezulta din Instrucțiunile pentru aplicarea art. 45, 47, 48, 49 și 50 din Legea pentru regimul general al cultelor din 10 iulie 1928, nu s-a reușit modificarea abordării inițiale a problemei.

⁶³ Báró Huszár Pálné, "A nők jogai. Összehasonlítás az ó-romániai és az erdélyi törvények közt," *Keleti Újság* 158 (1928): 6.

⁶⁴ Báró Huszár Pálné, "A magyar nők szövetsége a kultuszjavaslatnál az anyák jogainak védelmezésére kérte fel Bethlen Györgyöt és Cantacosino hercegnét," *Keleti Újság* 79 (1928): 4; "A magyar nők kérésére sikerrel interveniált Cantacuzino hercegnő a kormányánál az anyák jogának érdekében," *Keleti Újság* 60 (1928): 2.

Susținerea exercitării dreptului de vot obținut de femei

În ce privește drepturile politice, dreptul de a alege și de a fi ales obținut de anumite categorii de femei prin legea administrativă din 1929 a generat o mobilizare fără precedent la nivelul SCFMM, pentru a conștientiza femeile de beneficiile acestui drept obținut și pentru a le determina să îl exercite.

SCFMM a desfășurat în primul rând o amplă campanie în presă pentru atingerea acestor obiective. Un exemplu în acest sens este și apelul publicat în ziarul “Ellenzék” din 15 septembrie 1929, care pe lângă cerințele ce trebuiau îndeplinite de femei pentru a beneficia de dreptul de vot și actele doveditoare necesare pentru confirmarea calității de alegător, conținea și o însuflețită chemare: “Surori maghiare! Nimeni dintre noi să nu amâne înscrierea în listele de vot, pentru că altfel, va produce un prejudiciu pesonal, dar și pentru etnia noastră. Să ne prezentăm pentru ca să avem un cuvânt salvator de spus în educația copiilor noștri, viitorul lor, în toate problemele vizând satul nostru, taxele comunitare urbane, curățenia publică, în interesul rezolvării problemei săracilor etc”.⁶⁵ SCFMM oferea orice fel de lămuriri solicitate.⁶⁶ Același ziar “Ellenzék” mai anunța că la Cluj, până la 21 septembrie 1929, în listele de alegători au fost luate în evidență 1.500 de femei. În următoarele zece zile se întrevedea posibilitatea ca numărul lor să se dubleze, cum multe femei nu reușiseră să procure până la acea dată documentele necesare care le atestau dreptul de alegător. Apoi, cum înscrierile în liste ale clujenilor se desfășurau cu lentoare, s-a cerut de la București prelungirea termenului de înscriere. SCFMM se oferea să completeze la cerere formularele necesare în limba română.⁶⁷ Pe acest fundal al derulării procedurilor de înscriere în listele de alegători, SCFMM a lansat și alte apeluri către femei, pentru mobilizarea lor. Acest obiectiv îl servea și articolul publicat în octombrie 1929, în ziarul “Magyar Nép”, în care se sublinia pasul important făcut prin acordarea dreptului de vot femeilor în alegerile locale și implicit a dreptului femeilor de a se exprima în probleme de interes local, mai ales că se considera că, în anumite domenii femeile se pricepeau mai bine decât bărbații să gestioneze și să rezolve problemele. Apoi, aceasta nu era politică, ci interes personal, interesul femeilor, se arăta în acest articol, interesul ca acolo unde era vorba despre ele, copiii și aparținătorii lor, femeile să poată avea și ele drept de decizie. Dreptul de vot pentru femei mai avea o urmare importantă, se sublinia în continuare, arătându-se că dacă femeile maghiare aveau să stea deoparte în timp ce româncele participau, interesele maghiare nu aveau să fie apărute.⁶⁸

⁶⁵ “Megkezdődött a női választok szervezése,” *Ellenzék* 210 (1929): 2.

⁶⁶ “A magyar nők választójoga,” *Keleti Újság* 211 (1929): 3.

⁶⁷ “Edig 1500 nő választója van Kolozsvárnak,” *Ellenzék* 216 (1929): 16.

⁶⁸ “Nők a község gyűlésén!,” *Magyar Nép* 41 (1929): 730.

La începutul anului 1930, în preajma alegerilor locale la care aveau să participe și femeile, s-a intensificat campania SCFMM de chemare a femeilor la exercitarea dreptului de vot. La 30 ianuarie 1930, ziarul “Keleti Újság” publica un nou apel prin care se cerea femeilor să nu privească spre trecut, când rolul lor a fost cu totul altul, ci să privească în prezent și spre viitor pentru a înțelege în sfârșit ce important era să pășească în spațiul luptei publice. În timpul războiului, cât soții le erau pe câmpul de luptă, femeile și-au asumat sarcini grele. Nu au luptat cu arme, ci prin muncă asiduă, grea, susținându-și familiile, se arăta în continuare. Apoi, după război, situația s-a schimbat doar prin aceea că o parte a femeilor s-a retras, în timp ce altele au rămas pe câmpul de luptă. Pentru noua generație, se mai constata, obligația de a ieși în afara căminului nu mai avea doar rațiuni financiare, ci și rațiunea unor revendicări spirituale mai înalte. Cu ridicarea nivelului spiritual, femeia dorea și putea să îndeplinească și alte sarcini în societate. Și-a asumat sarcini care până atunci reveneau doar bărbaților și a dovedit că putea să le facă față. Apoi, oricum s-ar fi privit lucrurile, femeia trebuia să participe la conducerea comunității, care era tot ca o familie. Nu în ultimul rând, se arăta în acest mesaj, situația particulară a femeii maghiare din Transilvania implica importanța majoră a deciziei femeilor de a nu ignora drepturile primite. Prezentul și viitorul impuneau ca să nu se preocupă de niciun efort în interesul personal, dar și al etniei, pentru a exercita noile drepturi. Femeile maghiare nu trebuiau să uite că votul lor îl dubla pe al bărbaților lor. Școlile, grădinițele, curățenia publică, înființarea de spitale și alte sarcini care urmăreau bunăstarea etniei, toate așteptau implicarea femeilor. În încheiere, SCFMM, prin baroana Huszár Polixéna, chema din nou femeile maghiare să se înscrie în listele de alegători, așa încât nicio femeie maghiară să nu lipsească.⁶⁹ După închiderea listelor la Cluj, din cei 21.766 de alegători înscrși, 2.497 erau femei.⁷⁰

Apoi, între întrunirile convocate în cursul lunii martie 1930 și patronate de Partidului Maghiar, cea mai impozantă și interesantă a fost întrunirea alegătoarelor. Femeile s-au adunat la chemarea SCFMM. A fost de-a dreptul îmbulzeală, chiar și în spațiile alăturate sălii în care s-a desfășurat evenimentul. S-a vorbit despre obligațiile femeilor maghiare privind exercitarea dreptului de vot. S-a punctat din nou că participarea lor era excepțional de importantă, iar comportamentul la vot decisiv. A fost prezentat sistemul administrativ și modul de desfășurare al alegerilor. A fost subliniat și faptul că femeile trebuiau să-și găsească locul și în cadrul Partidului Maghiar, fiind accentuată importanța spirituală și

⁶⁹ Báró Huszár Pálné, “Szükséges-e a magyar nőknek a választásokon aktiv szerepet vállalni?”, *Keleti Újság* 22 (1930): 4.

⁷⁰ “Kolozsváron a nők több polgári öntudatot árultak el mint a férfiak,” *Keleti Újság* 53 (1930): 5.

practică a mișcării femeilor. La această întrunire s-a propus și constituirea unui comitet de femei în cadrul Partidului Maghiar.⁷¹ Nici alegerile care au urmat nu au lăsat indiferent SCFMM, care în colaborare cu Partidul Maghiar a continuat acțiunea de mobilizare și conștientizare a femeilor.⁷²

Organizarea de vacanțe gratuite pentru copiii nevoiași sau suferinzi

O altă preocupare a SCFMM, conturată din 1926, a fost cea privind asigurarea de sejururi la țară pe perioada vacanței de vară pentru copiii nevoiași, dar și pentru cei cu probleme de sănătate.⁷³

În primii ani, copiii erau plasați pe perioada vacanței de vară la diverse familii. La solicitarea SCFMM s-au primit oferte de găzduire și întreținere de la fermieri, notari, preoți și învățători de la sate, SCFMM garantând pentru sănătatea copiilor primiți în aceste gospodării.⁷⁴ S-a trecut apoi la închirierea de la diverși proprietari de spații pentru organizarea vacanței copiilor. În 1927, s-au asigurat sejururi la sate pentru 160 de copii săraci din mediul urban. Acțiunea s-a derulat și în 1928.⁷⁵

Însă, triajul medical obligatoriu la care erau supuși copiii care urmau a fi trimiși în vacanță a arătat că 70% dintre aceștia sufereau de tuberculoză. Cum inițial au fost selectați doar copiii sănătoși, cei cu patologii, care ar fi avut cea mai mare nevoie de aceste vacanțe, nu puteau beneficia de oportunitate din cauza bolii lor. Ca urmare, în 1928, SCFMM s-a concentrat asupra copiilor suferinzi de tuberculoză, urmărind trimiterea în stațiuni a cel puțin 50–60 de copii cu această patologie. În acest sens, s-a luat legătura cu mai multe sanatorii din Transilvania, solicitându-se sprijinul lor, fiind alese în cele din urmă două locații pentru vacanța copiilor suferinzi.⁷⁶

În 1930, problema a fost rezolvată definitiv prin cumpărarea unui stabiliment de relaxare la Breaza, la 4 km de Reghin, unde se asigura cazarea copiilor în mai multe clădiri. Aceștia beneficiau acolo de supraveghere medicală și educativă, desfășurau diverse activități sportive, fiindu-le oferite 5 mese pe zi. Deja în 1930, 32 de copii cu tuberculoză s-au bucurat de un sejur gratuit de 6 săptămâni, la Breaza. Copiii cu vârste cuprinse între 8 și 18 ani au fost selectați de

⁷¹ “A magyar nők impozáns gyűlése,” *Keleti Újság* 57 (1930): 2; “A magyar nők öntudatos buzgalommal vesznek részt a választási mozgalomban,” *Keleti Újság* 55 (1930): 3.

⁷² Báró Huszár Pálné, “A magyar választónőkhöz!,” *Keleti Újság* 47 (1933): 9.

⁷³ “Beszámoló a Magyar Kisebbségi Nők gyereknyaraltatási akciójáról,” *Keleti Újság* 252 (1930): 6.

⁷⁴ “Az idén is megindítják a gyermeknyaraltatási akciót,” *Keleti Újság* 106 (1928): 6.

⁷⁵ “A magyar nők szövetsége akciót indított a tüdőbeteg gyermekek elhelyezésére,” *Keleti Újság* 66 (1928): 4.

⁷⁶ Ibid.

societățile femeilor – catolice, unitariene, reformate și luterane.⁷⁷ Ulterior, ofertele SCFMM s-au adresat și copiilor și adulților dornici să petreacă aici vacanțe contra cost. Copiii și grupurile de copii plăteau 50 de lei pe zi, iar adulții, cazați separat, 60 de lei pe zi.⁷⁸

În paralel, pentru strângerea fondurilor necesare pentru susținerea acestui tip de demersuri, s-au organizat diverse evenimente. Între inițiatori s-au evidențiat baroana Huszár Polixéna, Kovács Mária și Mikó Aranka. O acțiune aparte, urmărind același scop al adunării de fonduri, a fost punerea în vânzare de către SCFMM a mai multor mii de cărți poștale.⁷⁹

Demersuri pentru susținerea nevoiașilor

Susținerea și ajutorarea nevoiașilor a constituit un obiectiv major al asociațiilor de femei care, cu mijloace financiare modeste în cea mai mare parte a lor, au întins o mână de ajutor săracilor, bătrânilor, văduvelor și orfanilor. Fondurile se obțineau prin organizarea de programe diverse cu scop caritabil – seri culturale, spectacole de teatru etc. Pe baza unor statistici, ziarul “Magyar Nép” arată că, în 1929, societățile caritabile ale femeilor maghiare au reușit să ofere ajutoare în valoare de 2.591.334 lei, în natură în valoare de 1.278.774 lei, deci un total de 3.870.108 lei. Apoi, în afara acestor ajutoare, s-au deschis case pentru săraci, orfeline, au fost îngrijiți bolnavi etc.

Asistența nevoiașilor a stat și în atenția SCFMM care și-a canalizat eforturile spre diverse modalități de susținere a lor. Între acestea, una practică de femeile de toate etniile în perioade grele de iarnă sau de criză, a fost organizarea cantinelor populare. Astfel, în anii crizei economice, într-o ședință de dare de seamă asupra activității acestor cantine, desfășurată la 2 mai 1931, s-a arătat faptul că, SCFMM în colaborare cu Societatea Femeilor Reformate, Oficiul Romano-Catolic de Apărare a Femeii, Societatea Femeilor Unitariene, Societatea Femeilor Evanghelice Maghiare și a celor Germane, cu Societatea de Apărare a Mamei și Sugarului, prin forța organizatoare a baroanei Huszár Polixéna și a Máriei Anna Velits, a reușit să înființeze 3 cantine populare la Cluj. Acestea au oferit în total 12.928 de porții de mâncare și anume: cea din Gheorgheni 6.710, 145 de porții pe zi timp de 50 de zile, cea din Chinteni 4.565 de porții, 111 pe zi timp de 43 de zile și cea din Mănăstur, 1.651 de porții, 50 pe zi timp de 36 de zile. Bani pentru acestea s-au adunat în 10 zile de donații organizate în cadrul prânzului Hoover, al unor spectacole caritabile, donații ale societăților de femei, alte donații mai mari (donațiile Ugrón István, Béldi

⁷⁷ “Beszámoló a Magyar,” 6.

⁷⁸ “Olcsó üdülés a Breazai üdülő-telepen,” *Keleti Újság* 116 (1935): 10.

⁷⁹ “A magyar nők szövetsége,” 4.

Kálmán, donații ale băncilor Takarékpénztár és Hitelbank, Mezőgazdasági Bank és Takarékpénztár, Transsylvania Bank, toate din Cluj) sau donații de produse agricole ale femeilor din Chinteni, însumând 142.806 lei.⁸⁰

Așa cum arătam, sumele necesare susținerii acestor cantine se adunau de la comunitate, SCFMM participând la organizarea de diverse spectacole caritabile, alte acțiuni între care merită atenție două demersuri particulare. Este vorba în primul rând de acele prânzuri Hoover. La acestea era invitată în număr mare lumea bună a comunității maghiare, care după servirea unei porții de *gulyás*, lăsa o sumă de bani pentru susținerea cantinelor populare.⁸¹ O altă modalitate de a aduna cele necesare întreținerii cantinelor a fost organizarea *Zilelor de 10 decagrame*, după un model împrumutat din străinătate. În acest sens, în mai multe zone din oraș s-au deschis puncte de colectare, unde doritorii puteau să ducă un pachet de alimente de 10 decagrame. Era vorba despre produse neperisabile precum linte, fasole boabe, făină, zahăr, cafea, care nu prezentau în general o valoare deosebită pentru gospodine, dar care, dacă se adunau într-o cantitate corespunzătoare, erau de mare folos săracilor orașului.⁸²

Colaborarea cu CNFR și Alexandrina Cantacuzino

În ce privește relațiile SCFMM cu Consiliul Național al Femeilor Române și în special cu Alexandrian Cantacuzino, acestea au părut să deuteze sub cele mai bune auspicii. Inițiativa Alexandrinei Cantacuzino de convocare a Congresului de la București din 1925 a avut un ecou favorabil în rândul liderelor mișcării femeilor minoritare care, în urma acestuia, au făcut demersuri pentru centralizarea propriilor societăți de femei construite pe baze etnice. SCFMM a fost expresia acestui proces. În continuare, liderele mișcării femeilor maghiare nu au pus capăt dialogului cu femeile române, manifestându-și interesul pentru acesta, în căutare de susținere pentru revendicările lor.

În spiritul care o animase la lansarea ideii Congresului din 1925, principesa Cantacuzino a dat curs invitației femeilor maghiare de a vizita Transilvania. Astfel, la 21 martie 1926, Alexandrina Cantacuzino a ajuns la Cluj ca oaspete al SCFMM. Ea a vizitat Societatea orfelinatului pentru fete (*Leányárvaház Egylet*), după amiază a fost primită în casa contelui Bethlen György, personalitate de frunte a Partidului Maghiar și soțul liderei SCFMM, contesa Bethlen Paula, iar seara a fost invitată la cină de baroana Jósika. Alături de principesa Cantacuzino,

⁸⁰ "Beszámoló a kolozsvári népkonyhák működéséről," *Keleti Újság* 100 (1931): 4.

⁸¹ "Kolozsvár társadalmának részvételével nyílt meg a kisebbségi nő-egyletek népkonyhája," *Keleti Újság* 39 (1931): 7.

⁸² "A sikeres Hoover-ebédek után „10 dekás napokat” rendeznek a kolozsvári Magyar Nőegyletek. Tíz deka száraz élelmiszer adjanak Kolozsvár háziasszonyai a nyomorba jutott éhező családok felsegítésére," *Keleti Újság* 63 (1931): 7.

a participat la această cină și principesa Ghica care o însoțea în vizita sa la Cluj. Alături le-au fost și contesa Bethlen Paula și baroana Huszár Polixéna, lidere ale SCFMM. Pe parcursul acestei vizite s-a discutat despre înfăptuirea de instituții caritabile și sociale ale femeilor maghiare și române, despre sprijinirea și susținerea celor existente deja, principesa Cantacuzino mărturisindu-și bunele intenții și sprijinul.⁸³

Acest spirit al dorinței de apropiere și colaborare s-a manifestat, de exemplu, și în vara aceluiași an, 1926, când Alexandrina Cantacuzino a adresat societăților femeilor minoritare chemarea de a aduna 100–150 de copii cu vârste între 12–16 ani aflați sub ocrotirea lor și de a-i trimite la București. Sub supravegherea Consiliul Național al Femeilor Române, copiii aveau să fie oaspeții copiilor români. Aceștia aveau să cunoască astfel capitala, aveau să intre în contact cu copiii români, urmărindu-se și dezvoltarea unor simțăminte de amicitie, de tovarășie între copii. Deși nu cunoaștem cum s-a finalizat acțiunea, demersul avea scopul declarat de a lărgi colaborarea dintre femei, indiferent de etnie, și de a răspunde unor angajamente asumate la Congresul din 1925.⁸⁴

Se poate vorbi apoi și de sprijinul acordat femeilor minoritare maghiare de femeile române și, în particular, de principesa Cantacuzino, în încercarea de rezolvare a unora din problemele ridicate de acestea, sprijin care s-a manifestat cu diverse ocazii. Chiar cu prilejul vizitei principesei la Cluj, liderele mișcării femeilor maghiare au ridicat problema moașelor, susținând necesitatea organizării de cursuri în limba maghiară pentru specializarea unor femei de etnie maghiară în domeniu, idee pe care principesa a susținut-o nu doar la nivel declarativ, ci intervenind personal în acest sens la Ministerul Sănătății.⁸⁵ De asemenea, a intervenit pe lângă autorități și în perioada dezbaterii proiectului legii cultelor, când SCFMM i-a solicitat implicarea pentru revizuirea prevederilor privind drepturile mamelor în stabilirea religiei copilului.⁸⁶

Pentru modul în care liderele maghiare o percepea pe principesă, este ilustrativ un fragment dintr-un interviu oferit în 1930 de baroana Huszár ziarului „Keleti Újság”: „Doamna Cantacuzino este fără îndoială un antemergător al tuturor mișcărilor internaționale și pe lângă aceasta este o româncă măreață. La București este considerată o patrioată excepțională, care se ridică în apărarea

⁸³ „Cantacusino hercegnő kolozsvári látogatása,” *Szinház és Társaság* 1926 (1926): 13.

⁸⁴ „Százötven kisebbségi gyermeket hívott meg Bukarestbe az országos román nőegylet. Cantacuzino hercegasszony levele a kisebbségi nőegyletekhez,” *Új Kelet* 178 (1926): 2.

⁸⁵ „Magyar nyelvű bábaképző tanfolyam nyílt meg Marosvásárhelyen,” *Keleti Újság* 214 (1929): 9.

⁸⁶ „A magyar nők kérésére,” 2; Bárány Huszár Pálné, „A magyar nők szövetsége a kultuszjavaslatnál,” 4.

intereselor națiunii române și a mișcării internaționale”.⁸⁷ Despre relația cu Alexandrina Cantacuzino, baroana mai puncta: “În schimb, ea știe foarte bine că eu, care lupt de asemenea pentru stabilirea de legături internaționale, am propria-mi abordare. Și tocmai de aceea ne înțelegem una pe cealaltă și ne respectăm reciproc. În ce privește situația noastră în mișcarea internațională este dificilă, pentru că la București s-ar dori ca dacă avem nemulțumiri, pe care eventual am dori să le ducem în fața forurilor internaționale, să o facem totuși prin ele. [...] Însă, prințesa Cantacuzino ar dori să nu existe plângeri... Dar până la urmă și ea este doar o voce în această junglă care vuieste tot timpul înainte-înapoi”⁸⁸, încheia baroana Huszár.

Pe de altă parte, în timp, evoluția publică a Alexandrinei Cantacuzino, alunecarea simpatiilor sale spre extrema dreaptă și caracterul virulent, naționalist al discursului său, nu a fost trecut cu vederea de liderele mișcării femeilor maghiare, care au reacționat public. Un schimb de scrisori deschise a avut loc în 1937, după Congresul de la Cluj al Grupării Femeilor Române, pe marginea discursului rostit de Alexandrina Cantacuzino cu acest prilej, un atac virulent la adresa minorităților trăitoare în România, a *elementelor străine*. Baroana Huszár a adresat o scrisoare principesei, care a apărut în paginile ziarului “Keleti Újság”, în care își exprima consternarea: “Stimată Principesă! Cu adâncă tristețe și mirare am aflat despre discursul pe care domnia voastră l-a ținut la Congresul de la Cluj al Grupării Femeilor Române”. Baroana își exprima dezacordul profund afirmând că “în numele mamelor maghiare, resping foarte hotărât declarația potrivit căreia fiii noștri trebuie excluși de la locurile de muncă”, și sublinia în continuare: “Despre Principesă știa și până acum toată lumea că este o bună româncă, dar care, în 1926, când a întins o mână prietenească femeilor minoritare, s-a dovedit nu numai o bună româncă, dar și o mare româncă” și continua mai jos: “Vă rog foarte tare să nu vă străduiți să treziți ura mamelor românce față de copiii minorităților trăitoare aici. Nu este dăunător doar pentru noi, ci și pentru ele [...] Principesa a construit atâtea lucruri mari și frumoase pentru omenire până acum. În numele acestor amintiri vă rog să fiți din nou o mare patrioată, așa cum ați fost în 1926, ca să putem lucra din nou alături în spiritul creștinesc și al omeniei”. Apoi, baroana Huszár semna scrisoarea “În numele SCFMM, pe care l-am constituit cu acordul dumneavoastră ca să menținem legăturile prietenești cu Consiliul Național al Femeilor Române și să lucrăm împreună în interesul viitorului fericit al națiunilor trăitoare aici...”⁸⁹

Principesa Alexandrina Cantacuzino i-a răspuns baroanei tot printr-o

⁸⁷ Ernő Ligeti, “Látogatás Kolozsvár vezető asszonyainál. Félórás beszélgetés báró Huszár Pálnéval,” *Keleti Újság* 26 (1930): 4.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ “Báró Huszár Pálné „nyilt levele” Cantacuzino hercegnőhöz,” *Keleti Újság* 276 (1937): 3.

scrisoare deschisă publicată de același ziar. Exprimându-și surprinderea și punând totul pe seama unor probleme de traducere, ea afirma că în discursul ei nu a făcut referire decât la acei străini care au venit în România în ultimele două decenii. “Declar – susținea principesa – că aceștia nu au nicio legătură cu acest pământ, nu au nicio obligație față de noi, și pentru că sunt oaspeți nepoftiți care ne sugrumă, avem dreptul ca civilizat și programat să sprijinim emigrarea lor. Nu mi-am imaginat doamnă că dumneavoastră și națiunea pe care o reprezentați, se raportează la acești nou veniți”, mai arăta ea. Și încheia, afirmând: “Dreptul elementului românesc la pâine, domnie și conducere este o poruncă de care nu putem să ne detașăm. Aceasta însă nu exclude ca, acela care s-a născut aici, și este element local (deci nu acela care a venit de 20 de ani din altă țară), să se poată dezvolta, dacă se adaptează legislației țării. Și prin aceasta noi dovedim un comportament corect și vrednic față de minoritățile străvechi. Colaborarea femeilor aparținând oricărei rase sau clase sociale noi am încercat să o înfăptuim. Aceasta o știți mai bine și dumneavoastră, mai mult ca oricine altcineva și noi rămânem devotate programului nostru”.⁹⁰ Nu știm cum au evoluat lucrurile în continuare, dar puțin probabil ca aceste explicații oferite în contextul traseului de ansamblu al discursului principesei din acei ani și al problematicii abordate să fi fost suficiente pentru menținerea dialogului și colaborării la nivelul liderelor mișcării de femei de diferite etnii din România. O certitudine este însă faptul că acest dialog public, în presă, nu a mai continuat și, de asemenea, presa nu a mai punctat aspecte ale relațiilor dintre femeile maghiare și române la acest nivel.

Concluzii

Mișcarea minorităților maghiare nu a fost străină de avântul pe care l-a cunoscut între războaie mișcarea femeilor în România. Constituirea SCFMM a fost impulsionată de exprimarea dorinței de colaborare și dialog a Consiliului Național al Femeilor din România, în primul rând prin vocea principesei Alexandrina Cantacuzino. În acest stadiu al cercetării, relația cu Consiliul Național al Femeilor Române, pare să se fi concentrat la nivelul dialogului stabilit și dezvoltat de liderele SCFMM cu Alexandrina Cantacuzino. Pe de altă parte, parcursul ideologic al principesei, alunecarea acesteia spre dreapta extremă pe parcursul deceniului al patrulea al perioadei interbelice, naționalismul, atracția autoritarismului și modul în care acesta a fost perceput la nivelul SCFMM se pare că a dus în cele din urmă la înghețarea comunicării și colaborării.

Liderele SCFMM proveneau din rândurile vechii aristocrații, dar și al

⁹⁰ “Cantacuzino Alexandrina hercegnő válaszol báró Huszár Pálné nyilt levelére,” *Keleti Újság* 283 (1937): 4.

burgheziei. Din punct de vedere al confesiunii, membrele comitetului de conducere aparțineau bisericilor comunității maghiare: contesa Bethlen Paula era romano-catolică, baroana Huszár Polixéna reformată, Mikó Aranka unitariană și baroana Mannsberg Margit evanghelică. Mai mult, în diverse momente ale parcursului lor în mișcarea de femei, au fost și lidere ale unor societăți, chiar uniuni ale societăților de femei patronate de biserică. Veneau cu experiență dobândită pe tărâmul activismului feminin, cu calități organizatorice, cu viziunea necesară conducerii unui organism reprezentativ precum a fost SCFMM. Calitățile oratorice probate de unele dintre acestea întăreau capacitatea de care au dat dovadă în mobilizarea femeilor. Bune cunoscătoare ale problemelor minorității maghiare și ale femeilor în particular, au fost capabile să dezvolte relații la nivelul comunității și dincolo de aceasta, în interesul propriei etnii și al femeilor reprezentate.

Comunitatea maghiară, minoritate în noul cadru statal de după 1918, a îmbrățișat ideea de corp unic al comunității etnice, considerând activitatea instituțiilor tradiționale – biserică, școală, familie, garant al identității sale.⁹¹ De aici a rezultat un set de valori îmbrățișate și de mișcarea femeilor maghiare, care au prefigurat direcții de acțiune ce s-au regăsit în principalele demersuri ale SCFMM. Păstrarea și întărirea identității, a sănătății și vigoriei comunității prin ocrotirea mamei și a copilului, ajutorarea nevoiașilor și bolnavilor erau obiective privite din perspectiva intereselor comunității etnice. Alături de ocrotirea mamei și a copilului, munca femeii, drepturile civile și politice se pliau pe agenda feministă a vremii dar, dincolo de aceasta, erau abordate și din perspectiva intereselor comunității minoritare.

Obiectivele mișcării de femei din Transilvania, unde se găsea acum majoritatea minorității maghiare, privite în ansamblul lor, nu făceau notă discordantă indiferent de etnie. Practic o răsturnare a statutului de la majoritar la minoritar și invers, nu a adus în acest spațiu o radicalizare a obiectivelor mișcării femeilor pentru nicio etnie. Feminismul în acest spațiu a rămas unul moderat. În cadrul comunității românești, dacă înainte de război caracterul moderat al acesteia a izvorât din faptul că și-a subordonat obiectivele mișcării naționale și nu a adus în prim plan revendicări radicale feministe, după război, în activismul românelor din Transilvania, care uneori făcea notă discordantă cu feminismul radical practicat de unele societăți din Vechiul Regat, problematica feminină a rămas subordonată în continuare, de acum ideii de întărire și afirmare națională. În ce privește femeile maghiare, nici în cazul acestora ideile feministe radicale nu au prins înainte de război, iar după Unire, cu trecerea la statutul de minoritar

⁹¹ Tamás Lönhárt, "Asociațiile femeilor maghiare din Transilvania în prima jumătate a secolului XX," în Ghizela Cosma, Virgiliu Țărău, eds., *Condiția femeii în România în secolul XX* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2002), 67–68.

al comunității maghiare, acestea nu au avut mai mult succes, acțiunile femeilor fiind subordonate în primul rând binelui propriei comunități etnice. Atât pentru majoritate, cât și pentru minoritatea maghiară majoritară în zonă, elementele de noutate erau date de reintrarea în discuție a drepturilor civile ale femeii și acordarea de drepturi politice prin dreptul de vot primit de anumite categorii de femei în alegerile locale. Or, în ce privește acestea, se pot remarca unele similitudini în abordare: grija pentru păstrarea drepturilor civile obținute încă în perioada antebelică de femeile din Transilvania, pe de altă parte, o abordare pragmatică a drepturilor politice obținute și mobilizarea femeilor în exercitarea lor spre binele propriei comunități naționale, etnice.

ASPECTS CONCERNING THE CENTRAL SECRETARIATE OF
MINORITAR MAGYAR WOMEN (ROMÂNIAI MAGYAR KISEBBSÉGI
NŐK KÖZPONTI TITKÁRSÁGA) SETTING UP AND ACTIVITY IN CLUJ

Abstract

The present study aims to frame the history of the Central Secretariate of the Minority Magyar Women (CSMMW), a representative organization of the Magyar women, in a general landscape that allows subsequent thoroughgoing and enlarged studies following the identification of new documents. I have preferred a descriptive narration, framing the main aspects of the CSMMW setting up and activity.

Tendency of nationalizing the women's movement in Romania, as well as the wish of the National Council of Romanian Women to collaborate, as it was expressed by princess Alexandrina Cantacuzino, impelled the CSMMW setting up, assumed in 1925 through organizing the Romanian and Minority Women Congress, Bucharest, 1925.

Women of a good experience in the feminist religious or charitable movements were co-opted in CSMMW staff; they better knew the problems of the Magyar minority and particularly, the women's ones, were good organizers, carrying the necessary vision in directing the organization, able to develop relations inside their community and besides it, working in behalf of their own ethnic group and the women they represented.

CSMMW succeeded up to 1929 to gather 107 societies around, the Congress of November 1928 being an important moment within the movement of Magyar women in Romania. The main problems CSMMW focused on consisted in: national identity keeping and strengthening, mother and child carrying in order to preserve the community vigor, needy and ill persons supporting. Woman's work, political and civil rights were also taken into account as general features of feminist agenda at the time, all of them being submitted to the interests of Magyar community. A moderate feminism was so practiced by CSMMW, a specific feature in Transylvania were the Magyar minority mainly lived then.

RELAȚIILE ROMÂNNO-FRANCEZE ÎN INTERVALUL MAI-IUNIE 1931, OGLINDITE ÎN PAGINILE COTIDIANULUI BĂNĂȚEAN VESTUL

Eusebiu Narai*

Cuvinte cheie: diplomatie, România, Franța, Sever Bocu, Vestul

Keywords: diplomacy, Romania, France, Sever Bocu, The West

I. Politica externă a României în anii '30 ai secolului XX: trăsături generale

Toate guvernele române din perioada interbelică au militat pentru menținerea status-quo-ului teritorial stabilit în urma Conferinței de Pace de la Paris, din anii 1919–1920. Din păcate, anii '30 ai secolului trecut marcau declinul democrației, incapabilă să rezolve gravele probleme sociale generate de marea criză economică. În centrul și sud-estul Europei, Mica Înțelegere încerca să reziste, din răspuțeri, asaltului statelor revizioniste, mai apropiate sau mai îndepărtate, susținute – în mod fățiș sau indirect – de Italia fascistă. Și Germania weimariană acționa, cu multă subtilitate, pentru subminarea sistemului de alianțe clădit de Franța imediat după încheierea Primului Război Mondial.

Nicolae Ciachir prezintă, în rezumat, memoriul redactat de ilustrul diplomat și ministru de Externe român Nicolae Titulescu, în ziua de 9 aprilie 1933, în care explica francezilor motivele pentru care statele componente ale Micii Antante (România, Iugoslavia și Cehoslovacia) își sacrificau interesele economice, susceptibile unei apropieri de Germania, pe “altarul” intereselor politice, vizând crearea unui sistem complex de alianțe și semnarea mai multor tratate sub oblăduirea Franței antirevizioniste.¹

Proiectul uniunii vamaile austro-germane, dat publicității în ziua de 25 martie 1931, a luat prin surprindere marile cancelarii europene, deoarece, până atunci, inițiatorii acestui proiect (cancelarul austriac, Schober, și ministrul de externe german, Curtius) lansaseră mai multe propuneri privind ameliorarea

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@e-uvt.ro

¹ Nicolae Ciachir, *Marile Puteri și România (1856–1947)* (București: Editura Albatros, 1996), 214.

relațiilor vamale dintre statele “bătrânului continent”, în cadrul Comisiei de Studii pentru Uniunea Europeană.²

Convinse de faptul că proiectul menționat anterior reprezenta doar preambulul unei acțiuni mai ample de revizuire a sistemului tratatelor de pace de la Paris și o amenințare serioasă la adresa Ligii Națiunilor, țările Miciei Antante au protestat, imediat, pe lângă cei doi mari aliați occidentali (Franța și Anglia). Aceste două Mari Puteri apusene au intervenit pe lângă Înalta Curte Internațională de Justiție de la Haga, solicitând analizarea proiectului în funcție de legislația internațională în vigoare și adoptarea unei decizii definitive în speța de față.³

Reacția Franței și Marii Britanii a fost destul de moderată, contrar așteptărilor Miciei Înțelegeri. Astfel, pe de o parte, Franța a demonstrat aliaților săi din centrul și sud-estul Europei atât opoziția față de proiectul austro-german, cât și tendința de menajare a Republicii de la Weimar, în speranța largirii cooperării europene. Cercurile politice pariziene au lansat “un program de reorganizare a regiunii danubiene, care, în esență, urmărea atât ușurarea situației economice a Austriei și a Germaniei, cât și o imixtiune directă în politica economică a statelor Miciei Înțelegeri”. Marea Britanie pleda pentru renunțarea voluntară la acest proiect, din partea Germaniei, în urma adoptării unor măsuri economice propice Republicii weimariene, de către statele Miciei Antante.⁴

La *Conferința Miciei Înțelegeri*, desfășurată în capitala României, în intervalul 4–6 mai 1931, determinată de conciliatorismul franco-britanic, Eduard Beneș (ministrul de Externe al Cehoslovaciei) a elaborat un alt plan de reorganizare a Europei Centrale, menit să refacă economia regiunii printr-o strânsă cooperare a tuturor statelor din zonă, între ele, și cu celelalte țări din Europa. Acest plan a fost discutat și revizuit de reprezentanții României și Iugoslaviei, pornind de la premisa respingerii proiectului uniunii vamale austro-germane. Planul conceput de Mica Antantă preconiza, printre altele: asocierea cu trei state (Franța, Italia și Germania) care aveau interese în zona danubiană; absorbția excedențelor de cereale din țările central-europene de către statele industriale de pe continent (Franța, Marea Britanie, Belgia, Olanda, Italia, Germania, Austria și Cehoslovacia); raționalizarea produselor industriale și schimbări fundamentale în privința regimului vamal. După părerea Elizei Campus, acest plan al statelor mici “a fost, de fapt, replica concretă, destinată să înlăture Anschluss-ul”⁵

Constituită încă din anul 1921, *Mica Înțelegere* s-a consolidat treptat, sub

² Eliza Campus, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relațiile internaționale. Prima jumătate a secolului al XX-lea* (București: Editura Politică, 1988), 184–185.

³ Ibid., 185.

⁴ Ibid., 185–186.

⁵ Ibid., 186–187.

toate aspectele (economic, politic și militar), transformându-se într-o veritabilă “organizație federală, care se putea impune pe arena politică internațională”. Această alianță regională a respectat, *ad litteram*, Pactul Societății Națiunilor, a militat pentru menținerea statu-quo-ului teritorial, pentru un climat de pace și securitate în plan european, devenind un factor decisiv de echilibru și de cooperare în centrul și răsăritul Europei. Mica Înțelegere a fost primită, încă de la fondare, cu ostilitate atât în Ungaria, cât și în Germania, noua alianță zonală fiind etichetată la Berlin drept tributară Franței, iar oficialitățile de la Budapesta au încercat, în permanență, să împiedice întărirea Miciei Antante, reiterând și propunerea unei uniuni personale între Ungaria și România, sub sceptrul suveranului român. Cu toate acestea, Mica Înțelegere a rezistat aproape două decenii, bazându-se pe forța dreptului.⁶

Eliza Campus precizează faptul că “Mica Înțelegere făcuse o serioasă tentativă în scopul dezvoltării conceptului federal, aducând, concomitent, și o valoroasă contribuție la istoria gândirii politice și economice europene”⁷.

Marele diplomat român Nicolae Titulescu critica unele prevederi ale convențiilor bilaterale care stăteau la baza Miciei Înțelegeri, lipsind țara noastră de suportul militar și logistic al Cehoslovaciei și Iugoslaviei (Regatul Sârbo-Croato-Sloven, până la începutul anului 1929) în cazul unui atac sovietic: “... România se angajează să intre în război în apărarea Cehoslovaciei și Iugoslaviei, dacă aceste două țări ar fi atacate de Ungaria, acționând fie singură, fie împreună cu alte state. Aceasta înseamnă că România trebuie să vină în ajutorul Cehoslovaciei, dacă aceasta ar fi atacată de Ungaria singură sau de Ungaria împreună cu Germania, și în ajutorul Iugoslaviei, dacă aceasta ar fi atacată de Ungaria singură sau de Ungaria împreună cu Italia, de Bulgaria singură sau de Bulgaria împreună cu alte state... România, care, din cauza Ungariei, se poate găsi, în orice moment, în război cu Germania și Italia în apărarea Cehoslovaciei, este lăsată singură, total izolată, în cazul unui eventual atac din partea Rusiei Sovietice (Uniunii Sovietice – n.n.). Cehoslovacia și Iugoslavia au încercat, întotdeauna, să excludă orice intervenție, din partea lor, în cazul unui atac al U.R.S.S. asupra României”⁸.

După părerea Vioricăi Moisuc, pentru menținerea statu-quo-ului teritorial, statele central și est-europene aveau la îndemână instrumente politico-diplomatice relativ puține și deficitare, care nu puteau fi puse în practică din două motive (conținutul angajamentelor reciproce luate de Marile Puteri la Locarno, în 1925, și politica de *appeasement* adoptată de statele democratice occidentale

⁶ Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, ediția a 2-a (București: Editura Academiei Române, 1997), 67.

⁷ Ibid., 117.

⁸ Nicolae Titulescu, *Politica externă a României*, George G. Potra, Constantin I. Turcu, Ion M. Oprea, eds. (București: Editura Enciclopedică, 1994), 70–71.

față de țările revizioniste și revanșarde), iar Liga Națiunilor se dovedea incapabilă de a impune membrilor săi respectarea Pactului de funcționare și a tratatelor de securitate. De asemenea, politica militară a Franței și Marii Britanii avea un caracter strict defensiv, care presupunea neimplicarea în această parte a continentului european.⁹

În acest context internațional extrem de complicat, “statele din Europa centrală și sud-estică au desfășurat o susținută acțiune de contracarare a efectelor politicii de *appeasement*, încercând să suplinească, prin acorduri și tratate regionale de securitate, lipsa de perspectivă a implicării marilor aliați, în primul rând a Franței, în apărarea independenței și suveranității lor naționale, precum și slăbiciunea crescândă a Societății Națiunilor”.¹⁰

Revizionismul horthyst, sprijinit de numeroase cercuri oficiale britanice, a afectat România, într-o primă etapă, în anul 1931, prin decizia fără echivoc a Ligii Națiunilor de a plăti sumele solicitate de optanții unguri din țara noastră, ca despăgubire pentru exproprierea marilor proprietari funciari maghiari din Transilvania, în baza reformei agrare din intervalul 1920–1921. Confruntarea dintre cei doi titani ai diplomației, Titulescu (România) și Apponyi (Ungaria), în procesul optanților, s-a realizat de pe poziții ireconciliabile. V. Moisuc consideră că “verdictul în procesul optanților unguri din Transilvania a înclinat și mai mult balanța în favoarea revizionismului internațional”.¹¹

Raporturile româno-sovietice din această perioadă au fost puternic influențate de relațiile fluctuante dintre Paris și Moscova. Astfel, după un război vamal franco-sovietic, declanșat în anul 1930, care a favorizat exportul german în URSS, ambasadorul francez în capitala sovietică (Maurice Herbette) a fost însărcinat de către prim-ministrul Pierre Laval să demareze negocieri oficiale cu Maxim Litvinov (Comisarul Poporului pentru Afaceri Externe al URSS), în vederea perfectării unor acorduri comerciale și a unor pacte de neagresiune, atât cu Franța, cât și cu două aliate ale acesteia din zonă (România și Polonia). Până la urmă, în ziua de 4 mai 1931 s-a semnat acordul comercial franco-sovietic.¹²

După trei luni de negocieri intense, la Paris a fost iscălit, în august 1931, tratatul de neagresiune franco-sovietic, ce trebuia să aibă consimțământul statelor baltice și să devină un model pentru România și Polonia.¹³

Îngrijorate de prevederile tratatului germano-sovietic, semnat în capitala

⁹ Viorica Moisuc, *Premisele izolării politice a României, 1919–1940* (București: Editura Humanitas, 1991), 217.

¹⁰ Ibid., 217–218.

¹¹ Ibid., 315–316.

¹² Ibid., 322.

¹³ Ibid.

Republicii de la Weimar, cercurile oficiale poloneze au început negocieri cu partea sovietică, în primăvara și vara anului 1931.¹⁴

Negocierile româno-sovietice în aceeași problemă încercau să soluționeze diferendul teritorial dintre cele două state, apartenența Basarabiei la Regatul României nefiind încă recunoscută de URSS. Se pornea de la prevederile Pactului Briand-Kellogg și ale Protocolului Litvinov. În proiectul românesc al unui asemenea pact se menționau următoarele: “Vor fi considerate acte contrare angajamentelor prevăzute, orice act de violență ce va aduce vreo atingere integrității și inviolabilității teritoriului ce se găsește, actualmente, sub suveranitatea uneia sau alteia dintre părțile contractante, precum și independenței sale politice, chiar dacă un astfel de act a fost comis fără declarație de război sau fără să aibă caracterul unui act de război”. Evitându-se termenul frontieră de stat, se prefera definiția oferită termenului teritoriu în dreptul internațional, adică spațiul aflat, în mod efectiv, sub suveranitatea unei țări. De altfel, și în tratatul de neagresiune franco-sovietic figura obligația respectării inviolabilității teritoriilor aflate sub suveranitatea unui stat sau controlate, din punct de vedere administrativ, de acesta.¹⁵

După lichidarea litigiilor financiare dintre România și Republica de la Weimar a fost semnată o învoială comercială cu caracter provizoriu, vizând aplicarea reciprocă a unor taxe protecționiste (10 decembrie 1928), înlocuită printr-un acord comercial provizoriu (18 iunie 1930), “determinat și de serioasele avansuri în mărfuri asupra anuităților plăților germane ale Planului Dawes”. În cadrul discuției cu dr. Posse (directorul Auswärtiges Amt), din data de 27 iunie 1931, Cezar Popescu (secretar general în cadrul Ministerului Comerțului) a solicitat părții germane stabilirea unui tarif preferențial pentru cerealele provenite din țara noastră.¹⁶

Constantin Buchet subliniază faptul că “Aranjamentul comercial provizoriu din 18 iunie 1930 (în locul unui tratat comercial, după cum intenționaseră ambele părți), protocolul adițional și documentele confidențiale și secrete, semnate la 19 decembrie 1931, și, apoi, *Tratatul de Comerț și Navigație* semnat între România și Germania, la Geneva, la 27 iunie 1931, având la bază un regim preferențial, prevedeau ca și schimbul de alte mărfuri decât petrol și derivate să se facă în schimbul unor produse germane în raport de 1 la 1, stabilind contingențele pentru fiecare articol în parte”.¹⁷

Același autor este convins că “Germania a urmărit să folosească dificultățile

¹⁴ Ibid., 322–323.

¹⁵ Ibid., 323–324.

¹⁶ Constantin Buchet, *România și Republica de la Weimar, 1919–1933. Economie, diplomatie și geopolitică* (București: Editura All Educational, 2001), 79.

¹⁷ Ibid.

economice și complementaritatea economiilor unor țări ca România și Iugoslavia, utilizând comerțul său exterior ca o piesă importantă a politicii sale externe, care putea modifica poziția politică a unor actori ca cei enumerați mai sus”.¹⁸

În egală măsură, Germania a încercat să condiționeze relațiile sale economice cu statul român, printr-o serie de aspecte ale raporturilor politice dintre cele două părți: “poziția germană față de revizionismul ungar, încadrarea României în Mica Înțelegere și sistemul francez de alianțe, rolul Berlinului de mediator în problema basarabeană, influențarea opticii Bucureștilor în negocierea litigiului financiar și asupra non-agresivității penetrației sistematice germane în Răsărit”.¹⁹

C. Buchet consideră că “politica deflaționistă a guvernelor național-țărăniști (inclusiv a cabinetului de așa-zisă uniune națională, Iorga-Argetoianu – n.n.) a urmărit ca, în faza de depresiune economică (1930–1933), stabilitatea și un curs optim al monedei naționale să fie influențate major de devizele furnizate prin vânzarea produselor exportate, în special al celor agricole, către Germania”, pentru cerealele românești fiind plătite prețuri acceptabile, pe piața germană”.²⁰

Pe de altă parte, prin prisma propriilor interese, “Republica de la Weimar a fost silită să exporte în Europa de Est, pentru a dobândi devizele necesare plății reparațiilor și asanării monedei, dar, prin această activitate, era atrasă, în unele momente, spre supraproducție și o comprimare a comerțului său cu statele estice după propriile nevoi economice (de exemplu, problema taxelor agrare, cu accente protecționiste pentru propriul sistem agricol), dar și politice (descurajarea penetrației anglo-franceze și italiene sau demantelarea, prin arme economice, a sistemelor de securitate filoversailleze din zonă)”.²¹

Cu toate că marca germană era o valută regională, în intervalul 1930–1932, exportul produselor petroliere românești în Republica weimariană a fost folosit pentru consolidarea monedei naționale. Autoritățile române au achiziționat produse industriale (avioane, ciment, fier laminat, lacuri cu ulei, taninuri, textile, vagoane, etc.) și au căutat să obțină credite din partea instituțiilor bancare germane emblematice, în vederea accelerării procesului de industrializare a țării noastre. În anul 1931, cerealele și orzul românesc ocupau locuri fruntașe în exportul către Germania.²²

În timpul crizei economice (1929–1933), exportul românesc spre Republica de la Weimar consta în: cereale (orz și porumb – locul I, grâu și ovăz – locul II, secară – locul III); alte articole agricole, precum cartofi, lucernă, plante

¹⁸ Ibid., 80.

¹⁹ Ibid., 81.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid., 82.

²² Ibid., 83.

tehnice (rapiță, ricin), sfeclă de zahăr și soia; articole agrozootehnice (carne de porc, grăsimi, fructe, ouă); minerale neferoase (cupru, mangan, zinc); piatră. Constantin Buchet precizează faptul că “Germania s-a orientat predilect spre importul petrolului românesc (deși Berlinul achiziționa aceste articole și din Mexic, SUA și Rusia Sovietică) în detrimentul produselor cerealiere, cu toate că plata produselor importate din România s-a făcut nu în devize libere și forte, ci în mărci de valoare relativă”.²³

Berlinul avea o politică comercială riguroasă, scontând pe împletirea intereselor statului și ale particularilor, dar și pe rețeaua bancară, bine pusă la punct, care deschidea piețele est-europene. De asemenea, consulatele germane din România, cu precădere cele din Timișoara și Cernăuți, trimiteau rapoarte periodice Ministerului de Externe al Republicii de la Weimar “privind situația economică a țării noastre, problema unor zone libere sau cultivarea terenurilor inundabile pe malul Dunării”.²⁴

După părerea lui Constantin Buchet, “România a fost nevoită să încheie un acord comercial cu Germania, deoarece apropierea aprofundată a relațiilor economice dintre statele aliate ale Micii Înțelegeri a fost defectuoasă, iar ideea unui bloc economic al statelor succesorale (cu accente protecționiste) nu s-a materializat, având și o opoziție din partea Germaniei, care o receptase ca un pol de putere economică rival”. În anii crizei economice, Republica weimariană a practicat o veritabilă ofensivă industrială în sud-estul Europei, menită să elimine concurența franco-britanică și, pe alocuri, italiană, ofensivă dublată de intense negocieri diplomatice, adică un *Weltpolitik* economic care să determine modificarea radicală a politicii antirevizioniste a statelor din zonă. Așadar, până în anul 1934, “Republica de la Weimar a orientat relația sa comercială spre un import susținut care aducea devize, dar și o reglare permisivă a exportului românesc – uneori chiar comprimarea sa prin tehnici vamale axate pe tarife ridicate și specializări diferențiate – elemente de presiune geoeconomică menite să ilustreze, în percepția românească, comportamentul de Mare Putere economică a Germaniei”.²⁵

C. Buchet este convins de faptul că guvernele germane succesive, conduse de către Brüning, Papen și Schleicher, “au considerat țara noastră un element pivotal în construirea unei piețe comune est-europene comandată de Germania, unde aceasta să-și reverse produsele industriale”, expansiunea economică germană spre răsăritul continentului european fiind determinată de “modelul intern de dezvoltare economică al Germaniei, structurat pe următoarele elemente: concentrarea industrială, organizarea științifică a producției, producția

²³ Ibid., 83–84.

²⁴ Ibid., 84.

²⁵ Ibid., 86.

în serie, supraproducția (ruptura echilibrului dintre consumație și producție), sistematizarea *dumpingului* creator de debușeuri permanente și regimul primelor de export”.²⁶

Cercurile guvernante berlineze condiționau instituirea unor tarife preferențiale pentru produsele agricole provenite din statele est-europene de realizarea efectivă a uniunii vamale austro-germane. Trebuie menționat faptul că, până la semnarea acordului comercial româno-german (1931), Republica weimariană a redus tarifele la importuri cu 50%, în cazul porumbului, și cu 75%, în cazul nutrețului.²⁷

Clauzele avantajoase ale acordului comercial provizoriu dintre Regatul României și Republica de la Weimar, semnat la 18 iunie 1930, nu au putut fi puse în aplicare, din câteva motive: politica agrară cu caracter protecționist, sistemul contingentărilor de mărfuri și preferința pentru cerealele importate din Statele Unite și din Argentina, fiind în vigoare o convenție comercială germano-argentiniană.²⁸

Noul cabinet de la București, condus de marele savant Nicolae Iorga, a continuat negocierile începute la Viena, în martie 1931, în vederea obținerii de tarife preferențiale pentru produsele românești; negocierile au fost purtate între Posse (director în Ministerul Comerțului din cadrul Republicii de la Weimar) și Caius Brediceanu (ministru plenipotențiar al României în Austria). De asemenea, au fost demarate noi negocieri la București, între reprezentanții Germaniei (dr. Posse și Kirchholtes – însărcinatul cu afaceri în România) și ai României (miniștrii Mihail Manoilescu – Comerț și Dimitrie Ghica – Externe). În urma acestor ample negocieri, desfășurate pe parcursul a trei luni, a fost parafat *tratatul comercial româno-german*, la Geneva, în iunie 1931, ceea ce a permis deschiderea pieței germane pentru mărfurile românești. Ținând cont de interesele exportatorilor sași, “Berlinul a redus plafonul de contingentare pentru vitele (de la 5 000 de vite la 7 000, comparabil cu poziția germană față de contingentarea exportului ungar de vite, care se situa la 6 000–7 000 de animale) aduse din România și un tarif preferențial de 50% din cantitatea importată la orz și 60% la porumb, printr-o convenție bilaterală”. După semnarea unui acord financiar (1928) și a unui protocol adițional (13 decembrie 1931) între cele două părți, România a acordat tarife preferențiale produselor industriale importate din Germania.²⁹

Pe de o parte, Franța a intervenit, prin diverse mijloace, în negocierile româno-germane; de pildă, delegația Republicii weimariene a fost sfătuită să

²⁶ Ibid., 87.

²⁷ Ibid., 89.

²⁸ Ibid., 90.

²⁹ Ibid.

aștepte la frontiera cu Polonia, deoarece, la București, avea loc, în perioada respectivă, o reuniune a Micii Antante. Pe de altă parte, “Republica de la Weimar a încercat să oprească aplicarea *Planului Tardieu*, de creare a unui proiect de uniune vamală dunăreană datorită crizei statelor agrare, prin negocierile de preferențialitate purtate de Germania cu Ungaria și România, care semnifică, după expresia istoricului H. Sundhausen, un compromis de putere franco-german pentru Europa de Est și începutul unei ofensive comerciale a Reichului republican în zonă”.³⁰

Potrivit lui C. Buchet, “natura și substanța raporturilor româno-germane derivă din profilul unui actor cu un regim politic nou, o democrație fără democrați, Republica de la Weimar, stat învins și obligat să suporte normalizările geopolitice impuse de Tratatul de Pace”.³¹

Relațiile diplomatice româno-germane au cunoscut momente de încordare, determinate de multiple cauze: biletele, fără acoperire, emise de Banca Generală Română în timpul ocupației Capitalei de către armatele Puterilor Centrale (decembrie 1916-noiembrie 1918); punerea în aplicare – cu anticipație – a Tratatului de Pace de la București-Buftenă (martie 1918); “activarea componentei mitteleuropene a *Ostpolitik*-ului Weimarului și modelului Naumann sub formule confederative sau a complexelor economice gravitante spre Germania, care să asigure erodarea *statu-quo*-ului versaillez și beneficii politice sigure Berlinului prin modificarea opțiunii externe a statelor succesorale sau întregite”.³²

Constantin Buchet atrage atenția asupra profilului modificat al celor două țări în noul context internațional, aflat sub spectrul sistemului versaillez: România își întregise teritoriul, prin unirea mai multor provincii aflate, până atunci, sub stăpânire străină (Basarabia, Bucovina, Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul), certificându-și caracterul de stat național și lărgirea cadrului democratic prin Constituția din 1923; Republica de la Weimar pierduse, temporar sau definitiv, controlul asupra unor teritorii care aparținuseră predecesorului său, Al Doilea Reich, având “un regim democratic precar, cu o grefă de imperialism camuflat, apărut pentru a salva Germania de ocupația puterilor antantiste”. Beneficiind de un rol major în politica externă, președinții Republicii de la Weimar, Ebert și Hindenburg, au impulsionat relațiile româno-germane, sub diverse aspecte (economic, politico-diplomatic etc.).³³

Cu toate că, prin prisma interesului național, România încerca, în planul politicii externe, să se alieze cu Marile Puteri europene antirevizioniste, care

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid., 111.

³² Ibid.

³³ Ibid., 116.

pledau pentru menținerea *statu-quo*-ului teritorial și pentru conservarea sistemului versaillez, țara noastră depunea eforturi considerabile și pentru normalizarea relațiilor cu fostele state învinse în Primul Război Mondial, în special cu Republica weimariană. Conform lui C. Buchet, “timid la început, România a încercat să dezvolte un parteneriat activ cu Germania în relația bilaterală, fracturată de creanțele speciale și discursul revizionist german, care au generat o relație de uzură”.³⁴

Așadar, până la investirea lui Adolf Hitler în funcția de cancelar (ianuarie 1933), “relațiile politico-diplomatice româno-germane au constat, în principal, din soluționarea unor probleme economico-financiare, reacțiile Weimarului la *statu-quo*-ul est-european și funcționarea Micii Înțelegeri, ca instrument de securitate, afirmarea pozițiilor Bucureștilor față de funcționarea axei Berlin-Moscova, bazată pe înțelegerea de la Rapallo”. Penetrația economică în Peninsula Balcanică, în general, și în România, în special, trebuia să consolideze securitatea granițelor estice ale Republicii de la Weimar.³⁵

Cu toate că nu sprijinea, în mod fățiș, revizionismul ungar, Berlinul avea același obiectiv ca și Budapesta: destrămarea Micii Înțelegeri. Legația germană la București a fost condusă, în intervalul aprilie-septembrie 1931, de către Kirchholtes, iar, în octombrie 1931, în fruntea sa a fost acreditat contele Werner von der Schulenburg, un distins diplomat, specializat în problemele orientale, care milita pentru refacerea MittelEuropei.³⁶

C. Buchet consideră că “proiectul de uniune vamală austro-germană, lansat de dr. Curtius (ministrul de Externe al Reichului) și cancelarul Schober (al Austriei – n.n.), sub acoperirea implementării planului Briand, vizau nu numai un *Zollunion* preliminar *Anschlussului*, dar și un pol de putere economic care să asigure, prin gravitatea – spre el – a *Ostländer*, avantaje politice revizionismului de catifea promovat la Berlin”. În intervalul 1930–1931, se preconiza o așa-zisă *alianță danubiană* între landul german Bavaria, trei landuri din Austria Superioară (Salzburg, Tirol și Vorarlber) și câteva regiuni din Ungaria, reprezentând un veritabil semnal de alarmă pentru cercurile politice românești. Confruntate cu proteste de amploare, cabinetele german și austriac au așteptat, cu înfrigurare, decizia pronunțată de Curtea Internațională de Justiție de la Haga. La întâlnirea de pe Dunăre (11 mai 1931), dintre suveranii României (Carol al II-lea) și Iugoslaviei (Alexandru I), s-a pledat pentru susținerea alianțelor cehoslovaci și franceze, fără a se blama, în mod direct, proiectul uniunii vamale austro-germane.³⁷

³⁴ Ibid., 118–119.

³⁵ Ibid., 120.

³⁶ Ibid., 153.

³⁷ Ibid., 154.

Deși ministrul român de Externe în cabinetul Iorga-Argetoianu, prințul Dimitrie Ghica, aprecia *Anschluss-ul* drept epicentrul expansiunii germane, țara noastră considera colaborarea germano-franco-italiană ca un factor decisiv în politica regională și europeană.³⁸

Deci, în intervalul 1931–1932, Republica de la Weimar a efectuat presiuni economice în vederea reorientării politicii externe românești, pro-franceză și pro-britanică prin tradiție, și a diminuării rolului determinant al țării noastre în cadrul Micii Antante. Constantin Buchet este convins de faptul că, “în condițiile acestor antagonisme (geo)politice și strategice, interesul comun al celor două state și cooperarea s-au regăsit prin dimensiunea raporturilor economice – de exemplu, regimul schimburilor economice în compensație, fără taxe vamale, derulat în timpul crizei economice – pe care cercurile de decizie din cele două țări au încercat să le protejeze de reflexele tensiunilor politice, sau influența litigiului financiar”.³⁹

Nicolae Titulescu opina că România trebuia să evite, prin toate mijloacele posibile, să se transforme într-un câmp de bătălie între Uniunea Sovietică și Germania. Nefiind capabilă să rămână neutră în acest conflict, țara noastră “ar trebui să devină aliatul aceleia dintre cele două Mari Puteri care ar accepta prietenia ei și i-ar garanta, oficial, frontierele la încheierea unui viitor război”. Ilustrul diplomat român era convins că “România de azi poate fi apărută numai prin acțiune”, relațiile amicale cu Germania reprezentând o prioritate pentru oficialitățile române.⁴⁰

În mod paradoxal, Titulescu a susținut primul său discurs, în străinătate, în Parlamentul german, având relații cordiale cu toți miniștrii de Externe ai Republicii weimariene.⁴¹

N. Titulescu sublinia faptul că “minoritățile reprezintă o problemă vitală pentru România, mai periculoasă chiar decât revizuirea. Diplomatul român de talie internațională făcea o distincție clară între minoritari și români: “Cel care stă cu ochii ațintiți spre Budapesta, Viena, Berlin și Moscova este, după părerea mea, un membru al minorității. Cel care stă cu ochii ațintiți numai spre București este, după părerea mea, român”.⁴²

În egală măsură, Titulescu nu era de acord cu transformarea chestiunii minorităților într-o veritabilă problemă internațională, depășindu-se limitele Tratatului minorităților.⁴³

³⁸ Ibid., 154–155.

³⁹ Ibid., 225–226.

⁴⁰ Titulescu, *Politica externă*, 140–141.

⁴¹ Ibid., 144.

⁴² Ibid., 263.

⁴³ Ibid., 264.

II. Percepția cotidianului bănățean asupra relațiilor româno-franceze (mai-iunie 1931)

Primele zile ale lunii mai 1931 erau marcate de o puternică ofensivă media-tică a României, începută prin interviul acordat corespondentului ziarului pari-zian *Le Journal* în capitala țării noastre, de regele Carol al II-lea, la 8 mai 1931, interviu redat parțial și comentat în paginile cotidianului bănățean studiat de noi, în lucrarea de față:

“... Între altele, M. Sa declară:

<Am fost surprins sau, mai clar, mâhnit când am văzut cu câtă nervozitate sau, mai potrivit, neprietenie, s’a comentat – în Franța – schimbarea de guvern din Țara Mea.

Amicilor Mei din Franța le spun că toate cele scrise, în actualele conjunc-turi, nu pot să le consider decât erori sau, mai precis, inexactități răspândite, cu voință, de cercuri interesate. Țin, însă, să se știe că în România n’ar putea, nici într’un caz, să fie vorba de dictatură. Proclam, cu tărie, acest lucru pentru ca toată lumea să ia la cunoștință>.

... Mai departe, M. Sa Regele Carol arată că România vrea să trăiască în bune raporturi cu toate popoarele Europei, chiar dacă nu le-a avut drept aliate”.⁴⁴

Inteligent și bun orator, regele Carol al II-lea încerca să-și convingă interlocutorii francezi despre intențiile sale de a menține democrația și de a perpetua bunele relații cu Marile Puteri învingătoare în Primul Război Mondial, în spe-cial cu Franța, dar și de a inaugura o nouă etapă în politica externă a statului român, de reconciliere cu vechii inamici, inclusiv cu cei din imediata vecinătate.

Ziarul *Vestul* reproducea, parțial, un articol din ziarul elvețian de limbă germană *Neue Züricher Zeitung*, semnat de dr. KA, privind finanțarea Europei Centrale de către Franța:

“Efectele rodnice ale capitalului de export francez asupra economiei țărilor central-europene și asupra întregii economii europene se vor arăta abia treptat și vor accelera soluționarea crizei economice. Dar pare că exportului de capital francez în aceste țări îi sunt trase limite greu de trecut și, deci, poate fi plasată numai o parte a excedentului de capital francez. Băncile franceze riscă, în ce privește plasările lor cu termen lung, mai ales în țările ca, de exemplu, statele agrare europene, cari nu sunt, încă, suficient de consolidate economicște și din punct de vedere social. Făcând abstracție de aceasta, și condițiunile grele ale băncilor franceze împiedecă statele centrale europene de a recurge prea mult la piața Parisului. Problema pieței de capital francez și a economiei europene va

⁴⁴ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 310 (duminică, 10 mai 1931): 1.

rămâne nesoluționată cât timp Germania și, în măsură mai mică, Italia, nu vor recurge la creditele dela Paris”⁴⁵

Deoarece efectele crizei abia începuseră să se resimtă în Franța, stat puternic industrializat și care nu depindea, precum Marea Britanie, de pildă, de capitalul american, aceasta își permitea să sprijine economic țările cu profil agrar din centrul și răsăritul Europei, fiind interesată într-o colaborare politică și militară, pe termen lung, cu acestea, menită să izoleze complet Germania. În mod paradoxal, economia franceză avea o nevoie acută de debușeuri pe piața germană și italiană, însă regimurile politice din aceste țări manifestau numeroase rezerve în acest sens.

Eforturile regelui Carol al II-lea și al președintelui Consiliului de Miniștri, Nicolae Iorga, de a schimba percepția presei franceze asupra regimului politic din țara noastră eșuaseră. Astfel, la începutul lunii mai 1931, un prestigios ziar francez, *Le Populaire*, după ce publica declarațiile lui Iorga făcute reprezentantului unui alt ziar parizian, *Le Matin*, adăuga și câteva comentarii, redată întocmai în paginile cotidianului bănățean:

“Așadar, nimeni nu va mai putea să nege că în România s’a introdus dictatura. Ea are, azi, forma aceleia a lui Pilsudski, însă e cert că, în curând, se va orienta spre cea din Iugoslavia”⁴⁶

De altfel, opinia publică franceză și majoritatea politicianilor francezi cu convingeri democratice nu agreau deloc ideea impunerii, în România, a unui regim autoritar după model polonez sau iugoslav, deoarece acestea din urmă se apropiau, tot mai mult, de Italia și Germania.

Totuși, raporturile științifice româno-franceze rămăneau, în continuare, excelente. Astfel, în numărul său din 13 mai 1931, ziarul *Vestul* consemna faptul că marele savant francez Jean Louis Fauré, care a ținut o serie de conferințe în țara noastră, a trecut, în ziua de 9 mai 1931, la ora 16, prin gara Oradea, înapoiindu-se la Paris. În gară, savantul francez a fost întâmpinat de corpul medical român din Oradea, în frunte cu doctorul Zeno Dumitreanu, șeful serviciului sanitar județean. În numele Societății medicilor din Oradea, medicul lt-col. Ionescu l-a salutat în limba franceză, oaspetelui francez oferindu-i-se un buchet de flori. Emoționat de primirea făcută, savantul Fauré a promis că va reveni în Oradea, cu altă ocazie. Apoi, Zeno Dumitreanu și lt-col. Ionescu l-au însoțit până la frontieră, informându-l cu privire la instituțiile sanitare din România.⁴⁷

Viața politică franceză interesa, în egală măsură, opinia publică românească. Din acest motiv, cotidianul *Vestul* a consacrat mai multe pagini alegerilor prezidențiale din Franța. La 11 mai 1931, în toate cercurile politice pariziene

⁴⁵ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 311 (luni, 11 mai 1931): 4.

⁴⁶ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 312 (miercuri, 13 mai 1931): 4.

⁴⁷ *Ibid.*, 3.

se afirma că singurii candidați la președinția Republicii Franceze, cu serioase șanse de reușită, erau Briand și Doumergue.⁴⁸

În ziua de 13 mai 1931 a avut loc, la Versailles, ședința Congresului Național, destinată alegerii președintelui Republicii Franceze, eveniment urmărit, cu mare interes, de întreaga opinie publică franceză. După primul scrutin, desfășurat între orele 14 și 16, Aristide Briand a obținut 391 voturi, iar Paul Doumer – 342 voturi. Deoarece niciunul din candidați nu a întrunit majoritatea absolută cerută de Constituție (452 voturi), din totalul de 902 votanți, votul urma să se repete. Între timp, în după-amiaza aceleiași zile, partidele extremiste (comunist și naționalist-radical) au organizat, la Versailles, o mare manifestație împotriva lui Briand, maximizând șansele lui Doumer. După această demonstrație, Briand a anunțat că își retrage candidatura, plecând, cât de curând posibil, la Geneva. Al doilea tur de scrutin a dat câștig de cauză lui Paul Doumer, președintele Senatului, care a fost ales în funcția de președinte al Republicii Franceze.⁴⁹

Soluția de compromis la care au recurs deputații francezi a fost considerată absolut necesară pentru detensionarea climatului politic intern. Redactorii ziarului *Vestul* au prezentat, destul de detaliat, procesul electoral din capitala Franței pentru a atrage atenția cercurilor politice românești asupra pericolului iminent al instaurării unui regim autoritar la București.

La 14 mai 1931, la Paris se vehicula, cu insistență, zvonul unei posibile demisii a lui Aristide Briand din guvern, datorită eșecului înregistrat de acesta la alegerile prezidențiale. Președintele Consiliului de Miniștri, Laval, era hotărât să prezinte demisia întregului cabinet, dacă nu reușea să-l determine pe Briand să rămână în guvern.⁵⁰

Ziarul *Vestul* atrăgea, astfel, atenția cititorilor săi asupra legăturii puternice dintre instituția prezidențială și guvern, în Franța, după același tipar funcționând și relația dintre rege și cabinet, în România, “sora mai mică” a Franței. Era un semnal de alarmă binevenit, destinat să contribuie la împiedicarea, prin mijloace legale, a instaurării unui regim autoritar în România.

Cu toate că trecuse aproape o lună de la instalarea sa oficială, cabinetul condus de Nicolae Iorga era criticat vehement în presa pariziană. În 15 mai 1931, Geo London, un mare ziarist francez, a început publicarea impresiilor culese în recenta sa vizită în România. O parte din relatările acestuia au ajuns și în paginile ziarului *Vestul*:

“Nicolae Iorga, prim-ministrul României, deși a scris istoria țării sale, nu e capabil să facă, el însuși, istorie, ca șef de guvern. Și oricât ar repeta dl Iorga,

⁴⁸ Ibid., 4.

⁴⁹ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 314 (vineri, 15 mai 1931): 4.

⁵⁰ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 315 (sâmbătă, 16 mai 1931): 4.

că dsa este prim-ministru, adevăratul conducător al guvernului este și rămâne dl Argetoianu.

Trecerea sa, fie chiar și numai ca interimar, la Interne, acum, în ajunul alegerilor generale, e, în acest sens, un fapt suficient de elocvent”.⁵¹

Deci, desemnarea lui Argetoianu în funcția de ministru de Interne *ad-interim*, în condițiile în care acest minister coordona desfășurarea alegerilor parlamentare, dezvăluia adevărata “putere din umbră”, iar ziariștii francezi, renumiți pentru acuratețea informațiilor transmise și pentru analiza pertinentă a acestora, nu se fereau să dea verdictul în privința cabinetului de la București. Complet defavorabil acestuia, verdictul a fost prezentat cititorilor bănățeni în paginile ziarului fondat de Sever Bocu.

Între timp, seria contactelor științifice româno-franceze, la nivel înalt, continua, ignorând disputele pe teme politice. În acest sens, în seara de 14 mai 1931 a sosit, la Oradea, cu un tren rapid, cunoscutul profesor Josserand, decanul Facultății de Drept din Lyon, pentru a ține două conferințe, la invitația Facultății de Drept din localitate. Conferințele urmau să se desfășoare în următoarele două zile, începând de la ora 18. Între timp, Josserand a ținut mai multe conferințe la Iași, București și Cluj, unde a fost primit cu entuziasm. După două zile de ședere în Oradea, renumitul profesor francez trebuia să se reîntoarcă la Lyon.⁵²

La câteva zile de la alegerile prezidențiale din Franța, în numărul său din 20 mai 1931, ziarul *Écho de Paris* publica știrea, preluată și de cotidianul bănățean, potrivit căreia, după revenirea lui Briand de la Geneva, acesta urma să demisioneze din guvern, în dimineața zilei de 22 mai 1931.⁵³

Redactorii ziarului *Vestul* aveau convingerea intimă că modelul politicianului onest (Briand) trebuie preluată și de membrii cabinetului de la București, dar și de toți politicienii români, fără deosebire.

Așteptat de o mulțime impresionantă, “care i-a făcut o impunătoare manifestație de simpatie, aclamându-l cu mare entuziasm”, Briand a sosit în capitala Franței abia în ziua de 24 mai 1931, venind de la Geneva. Cu toate că a avut parte, la înapoierie, și de manifestații ostile, soldate cu câțiva răniți și câțiva arestați, Briand și-a amânat decizia de a-și depune demisia pe masa premierului Laval, fapt relatat, cu obiectivitate, de ziariștii de la *Vestul*.⁵⁴

Potrivit redactorilor cotidianului bănățean, aflat la Geneva, Briand a remarcat faptul că propunerea lui Litvinov, ministrul sovietic de Externe, pentru semnarea unui pact de neagresiune economică între statele europene, agreat

⁵¹ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 316 (duminică, 17 mai 1931): 4.

⁵² Ibid.

⁵³ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 320 (vineri, 22 mai 1931): 4.

⁵⁴ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 322 (luni, 25 mai 1931): 1.

imediat de miniștrii Angliei, Germaniei, Turciei și Bulgariei, “în felul în care a fost făcută, cuprinde – în sine – mai multe aspecte și, de aceea, trebuiește bine chibzuit asupra lui”⁵⁵

Democrat convins și partizan al colaborării, pe toate palierale, între statele europene, Briand lua deciziile adecvate numai în urma unei analize minuțioase a informațiilor primite, patriotismul și bunele sale intenții neputând fi puse la îndoială. Cu aceleași trăsături de caracter și aceeași fidelitate față de tratatele semnate de țara sa, Nicolae Titulescu îl întâlnea, deseori, la Geneva, la sediul Ligii Națiunilor, pe Aristide Briand.

În pofida iminentei demisii a guvernului Laval, conform uzanțelor, la 13 iunie 1931, data instalării noului președinte al Republicii Franceze, se acredita ideea că noul președinte, Doumer, va respinge demisia cabinetului de la Paris.⁵⁶

Redactorii ziarului *Vestul* sugerau cititorilor “foi” că regimul democratic francez presupune colaborarea instituțională, dincolo de culoarea politică, și continuitatea în materie de politică externă, fapt ce nu putea fi constatat și la București, după Restaurație.

Aceiași redactori criticau, pe un ton vehement, eșecul constituirii unui cabinet de către Nicolae Titulescu, francofil convins, și ambiguitatea politicii externe promovate de guvernul Iorga-Argetoianu, în articolul intitulat «*Trăiască Franța!*», apărut la finele lunii mai 1931:

“... Putea dl Titulescu să accepte toate condițiile – se inventau altele și dsa tot nu era făcut prim-ministru. Cei ce sunt unde sunt cunoșteau aceasta și pân-deau numai sfârșitul. Omul Franței trebuia să fie mazilit.

Deasupra Palatului, cocoșul gallic era alungat de vulturul-monstru cu două capete, german. Acesta promitea aur, aur și iar aur. Iar aceasta este tot ce trebuie protipendadei noastre...

... Cutezăm să spunem: nu poți fi, azi, român dacă nu ești francofil, interesele franco-române într-atât de mult interpenetrându-se și confundându-se.

Sunt român! – a zis dl Argetoianu. Român – român, dar român care a iscălit preliminariile dela Buftea!

La sfârșitul războiului, după jertfa celor optsute de mii, acest român își închipuia România Mare astfel: nu numai fără Ardeal și Banat, fără Bucovina și fără Basarabia, ci și fără Carpați și fără Dobrogea! Sub suzeranitate nemțească, însă...

... Acuma, sub Restaurație, (Argetoianu – n.n.) a ajuns <homo regius>. Așa, numai la întâmplare? Mai întâi, a trebuit ca acest lucru să-l creadă Franța. Ei bine, Franța nu-l crede, Franța știe, cunoaște tot. Franța cunoaște oamenii

⁵⁵ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 321 (duminică, 24 mai 1931): 4.

⁵⁶ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 326 (sâmbătă, 30 mai 1931): 3.

ritmului nou la noi, cunoaște antecedentele și nu are nicio încredere, cu toate desmințirile, asigurările ce i se dau fără sinceritate. În Franța se știe că lucrurile în România, – scoase de pe terenul legal și constituțional, a căror bază este Națiunea, – ajung la o primejdioasă instabilitate. Franța cunoaște dublul joc ce s'a făcut cu Anschlussul...

... Situația guvernului nostru e, și pentru aceasta, critică: jocul lui a fost descoperit. În disonanță cu marii noștri aliați, în disonanță cu toată sentimentalitatea poporului român, trădată – ce curios lucru – de un istoric. El funcționează, și până acum, în dauna intereselor generale românești. Străinătatea continuă să îi refuze orice credit. Fără acest credit, nu numai material, ci și moral, un guvern nu poate exista.

Am afirmat și afirmăm: peste orice interese materiale, soarta ne leagă indisolubil de Franța, nu numai pe noi, ci și pe poloni și cehoslovaci.

În această situație este evident că Franța nu poate admite, și nu putem admite nici noi, ca România Mare să devie ce a fost România mică: un stat oscilator în nesiguranță, între cele două mari orbite de interese europene, până azi încă absolut contradictorii.

Mergem, și noi, spre un ideal de pace, dar numai în strânsă unire cu marea noastră protectoare, care este Franța. Nu desprinși de ea...”⁵⁷

Presa pariziană se interesa, îndeaproape, și de viața personală a regelui Carol al II-lea, care-și punea, de multe ori, amprenta asupra politicii interne și externe românești. Astfel, sub titlul “Regina Elena a României va pleca în exil”, corespondentul particular al marelui ziar francez *Le Matin*, relatează, în numărul din 30 mai 1931 (preluat și de cotidianul bănățean):

“Ziarul *Le Star* a obținut, azi, prin telefon din București, dela o persoană care a fost în compania continuă a Principesei Elena timp de 5 ani, detaliile următoare asupra situațiunei foarte dificile a ex-Reginei.

Principesa – a zis acea persoană – părăsește, acum, România pentru totdeauna.

Marea ei speranță n' a fost să evite exilul, ci să ducă, cu sine, tânărul ei fiu, Prințul Mihai.

De câteva săptămâni, Ea a trebuit să renunțe la această ultimă speranță și, dacă încă n'a părăsit țara, singurul motiv este lipsa de bani.

Principesa n'a avut în urmă decât un venit anual de 62.000 franci, care i-au fost lăsați prin testament de tatăl Ei, fostul Rege Constantin al Greciei...

... Ea se va duce lângă Mama Ei, ex-Regina Greciei, care este, de prezent, în vilegiatură, în Italia. Pe urmă, va pleca în Anglia, unde crede că se va stabili definitiv.

⁵⁷ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 327 (duminică, 31 mai 1931): 1.

Ordinul dat de Regele Carol, ca să părăsească România, n'a surprins-o deloc pe Principesa Elena. De luni de zile trăia aproape prizonieră în palatul ei din București.

Prietenile sale cele mai intime nu o puteau vedea, decât cu cele mai mari greutăți. Ele trebuiau să intre în palat printr-o poartă secretă.

Principesei nu-i era permis să iasă, decât foarte rar, de teama unor manifestațiuni de simpatie a căror obiect ar fi putut să fie.

A fost, de asemenea, interzis Principesei să meargă la Biserică, căci credincioșii arătau, pe față, cari erau sentimentele lor.

Este absolut fals de a zice că Regele Carol a făcut cel mai mic efort în vederea împăcării.

Desmințirile date oficial la vestea că dna Lupescu este în Capitală sunt, de asemenea, false. Aceasta din urmă se află în București, de câteva luni.

Natural, ea nu trăește în Palatul Regal, dar s'au făcut aranjamente extraordinare pentru ca ea să poată intra, la orice oră. Un pod nou și un drum ce duce la o intrare secretă au fost construite în acest scop.

Este evident că d-na Lupescu este, mereu, eminența cenușie și nicio împăcare a Regelui cu ex-nevasta Lui nu este posibilă.

Legățiunea Română (din Paris – n.n.) a comunicat agenției Havas următoarea notă:

<Câteva ziare au reprodus o telegramă din Londra, anunțând, cu comentarii tendențioase, o pretinsă expulsare a M.S. Principesa Elena.

Legățiunea Română din Paris este în măsură de a desminți categoric aceste informațiuni>.

Nota redacției ziarului *Le Matin*:

<E bine de remarcat că desmințirea de mai sus nu se referă decât la *expulsarea* Principesei Elena. Nota Legățiunei Române omite să vorbească de plecarea Reginei>”⁵⁸

La începutul lunii iunie 1931, ziariștii de la *Vestul* ofereau cititorilor explicațiile analistului francez Raymond de Passillé despre criza economică mondială și consecințele sale asupra relațiilor internaționale, atât la nivel european, cât și planetar, tipărite în ziarul parizian *Figaro*. Era reconfirmat, astfel, caracterul crizei și dimensiunile sale:

“Conferința dela Londra, întrunind reprezentanții tuturor țărilor exportatoare de grâu, studiază una din problemele cele mai îngrijorătoare din timpurile actuale. Criza determinată de problema grâului depășește limitele economiei agricole, deoarece se întinde în domeniul industrial și bancar. Dacă Statele Unite nu ar fi construit, în serii mari, instrumentele perfecționate în vederea culturii

⁵⁸ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 330 (vineri, 5 iunie 1931): 1.

intensive a solului și nu le-ar fi răspândit în țările supraproducătoare, dacă organisme de credit nu ar fi investit capitaluri considerabile în finanțări anticipate de stocuri, problema grâului nu ar fi devenit axa în jurul căreia se învârtă politica tuturor națiunilor. Grâul, însă, asociind soartei sale industria și finanța transoceanică, întrunește – într-o criză fără precedent – principalele activități omenești. Dacă restrângem chestiunea Europei, urmează să o examinăm la baza uniunii vamale care ar putea deveni statutul comercial al continentului. Dacă o privim din punct de vedere al Rusiei, întâlnim metode atât de străine celor practicate în țările civilizate, încât orice prevedere economică devine imposibilă.

Oamenii întruniți la Londra nu au putut ajunge la un rezultat din cauza obstrucțiunii rusești, dar un birou se va constitui pentru a păstra contactul și schimbul informațiilor”.⁵⁹

În articolul intitulat “Cu Franța sau cu Germania?”, corespondentul ziarului *Vestul* la Paris aborda, pe un ton critic, duplicitatea noului cabinet de la București în materie de politică externă, considerând că locul României va fi, întotdeauna, alături de Franța, care a sprijinit țara noastră, de nenumărate ori, în menținerea statu-quo-ului teritorial, în plan diplomatic, economic, militar și cultural:

“Reluarea tratatelor cu delegații germani pune, în presa occidentală, chestiunea foarte acută despre posibilitatea unei noi orientări a României.

Francezii sunt foarte atenți și prețuiesc prietenia noastră, mai ales că se tem ca nu cumva ea să dispară. Franța, prin voci în presă, gândește în modul următor:

<Reluarea viitoare a tratatelor comerciale germano-române provoacă, actualmente, în unele ziare din București, o sumedenie de informații tendențioase. Franța este acuzată de a se dezinteresa de prietena și aliata ei, România... poporul român este, în momentul de față, în plină perioadă electorală și e de mare interes ca să nu se lase să se răspândească, în ajunul scrutinului, astfel de insinuări false...

... Se poate contesta, oare, de pildă, rolul amical și util, totodată, jucat de țara noastră în reglementarea reparațiilor orientale și în chestiunea optanților? Se pot, oare, nega foloasele trase de România din împrumutul din 1929, precum și din concursul Băncii Franței pentru stabilizarea leului? Se pot pune, oare, la îndoială, bunele dispoziții franceze după împrumutul încheiat acum câteva luni la Paris, grație căruia vor fi posibile nu numai noile lucrări de investițiune, dar și crearea – în România – a unui institut de credit funciar, fără de care țara s’ar găsi în neputință de a beneficia de avantajele creditului internațional agricol, care a fost organizat din inițiativa Franței?

⁵⁹ Ibid., 4.

... N'am putea, oare, să reamintim aportul capitalurilor franceze în unele întreprinderi, unele concursuri bancare, încheerea – la cererea guvernului român – a convențiunii de muncă din 28 ianuarie 1930 (în vederea înlesnirii mâinii de lucru române în Franța) și, în sfârșit, cu ocazia convențiunii din 27 august 1930, prima aplicare a tarifelor preferențiale în favoarea porumbului din Basarabia?... Sforțările dlui Briand, începând cu sesiunea dela Geneva din Ianuarie trecut, pentru a asigura lichidarea, în cele mai bune condițiuni posibile, a excedentelor de cereale, conservate de agricultorii statelor dunărene și, în particular, de țăranii români și iugoslavi, tenacitatea cu care a urmărit constituirea Institutului Internațional de Credit Agricol, de care România va fi una din primele care să beneficieze, ajung să dovedească, până la evidență, constanta preocupare a Franței de a veni în ajutorul prietenilor din Europa Orientală, pe care-i chinuiește mai crud criza economică...

Defăimătorii prieteniei franco-române se vor agita în zadar; această prietenie este prea veche, prea solidă și prea sinceră pentru ca insinuările lor să poată s-o pună în pericol. Ei nu vor reuși să creeze, între cele două popoare, o criză de încredere și, mai puțin încă, să le modifice, unuia față de celălalt, directivele politicii lor externe>”⁶⁰

În replică la politica externă fluctuantă a cabinetului Iorga-Argetoianu, în ziarele franceze, cu precădere în organele de presă ale Partidului Radical (*La République* și *L'Oeuvre*), s-a declanșat o nouă și violentă campanie îndreptată împotriva guvernului român.⁶¹

O analiză minuțioasă a situației generale a Europei, în prima decadă a lunii iunie 1931, realizată de către Pierre Dominique în ziarul *La République*, demonstra profunda îngrijorare a opiniei publice franceze și a cercurilor politice pariziene față de climatul internațional tensionat, care putea duce, oricând, la izbucnirea unei noi conflagrații mondiale, articol reprodus integral în paginile cotidianului băănățean:

“Franța este liniștită, dar în Germania a avut loc mobilizarea a 150.000 de căști de oțel, dela Breslau. Iată nord-estul. În Spania, amenințările de grevă, care se multiplică, iar Catalonia, din ce în ce mai mult potrivnică Madridului. Iată sud-vestul.

În Anglia, tăcere; noi știm, însă, că 2 milioane și jumătate de *chomeurs*, cărora se adaugă femeile și copiii lor, trăesc în mizerie și, de altfel, consumă – fără muncă – finanțele statului. În alți termeni, Anglia trăiește, astăzi, din capitalul ei.

La sud-est, în Italia, Papa și Mussolini se ciocnesc violent, iar fasciștii și catolicii se încaeră pe străzi.

⁶⁰ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 332 (duminică, 7 iunie 1931): 4.

⁶¹ *Ibid.*

Toate acestea nu prevestesc nimic bun. Mai departe vedem o Ungarie care cere revizuirea tratatelor, o Austrie cangrenată de lipsa de lucru, o Cehoslovacie croită din bucăți, care, de teama de a fi încercuită, evocă – tot timpul – spectrul războiului, o Polonie al cărui dictator guvernează prin locotenenții săi, jertfind, la rândul său, totul în vederea unui război ipotetic, o Bulgaria care năzuește spre republică, o Jugoslavie care nu a găsit alt mijloc decât dictatura, adică tăcerea impusă, pentru a împăca pe croați, sârbi, sloveni, musulmani din Bosnia și macedoneni, o Belgie, azi unitară, dar care, mâine, se poate desface în două, o Românie sfâșiată, în același timp, de minorități și de fracțiuni. Între timp, armata celor lipsiți de lucru sporește, în toate aceste state, în măsura în care se aplică raționalizarea. Mai vedem, încă, țărani săraci, fără pământ, ca în Spania și în Ungaria, sau incapabili de a exploata. Totuși, întrebarea se pune de a ști: ce stocuri vor prevala, acele ale grâului, putrezind în silozuri, sau ale cărbunilor, îngrămădite în coridoarele minelor?

În fiecare zi, noi bariere vamale se ridică între popoare.

Salonicul moare pentru că este grecesc, Triest pentru că este italian, Danzig fiindcă este german. Iată, exact, situația de astăzi. Ar trebui ca Franța, care cunoaște mijloacele de îndreptare, să se pună în capul unei mișcări, care, lăsând pe englezi să se descurce cu greutățile și coloniile lor și trimițând pe Soviete la afacerile lor, ar crea, în afară de aceste două imperii, o Europă Unită, un corp federal de 25 de națiuni, având, ca șantier, Africa”⁶²

Așadar, paneuropenismul, inițiat de prințul austriac Richard Coudenhove-Kalergi în anii '20 ai veacului trecut, își găsisse numeroși suporterți în Franța, Aristide Briand și Pierre Dominique fiind doar doi dintre aceștia. Soluția unificării continentului european își va dovedi viabilitatea, din păcate, abia după Al Doilea Război Mondial, oamenii politici de pe bătrânul continent nefiind pregătiți, în perioada interbelică, să-și schimbe radical modul de gândire și mentalitățile.

Între timp, se întăreau și relațiile sportive româno-franceze, echipe prestigioase de fotbal din marile orașe franceze acceptând invitațiile lansate de unele echipe similare din România. De pildă, în numărul său din 12 iunie 1931, *Vestul* anunța sosirea, la Timișoara, a primei echipe franceze de fotbal, F.C. Sète, la invitația renumitei echipe *Ripensia*. Atât conducerea grupării profesionale de fotbal timișorene, cât și Consulatul francez din localitate au pregătit o primire fastuoasă vestitului *team* F.C. Sète, acesta din urmă având programate două meciuri, primul sâmbătă (13 iunie 1931), cu CAT, iar al doilea duminică (14 iunie 1931), cu *Ripensia*. Echipa franceză de fotbal venise din Iugoslavia, unde câștigase două meciuri, unul cu renumita echipă belgradă S.C. *Beogradski*,

⁶² *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 334 (joi, 11 iunie 1931): 3.

care-și serba jubileul, cu scorul de 3:1, iar celălalt cu reprezentativa orașului Novi Sad, cu scorul 4:2. În palmaresul oaspeților Ripensiei figura titlul de campion național și de câștigător al Cupei Franței, ambele în anul 1930. De altfel, “pentru team-ul reprezentativ al Franței, ce a dispus, recent, în mod dezastruos, asupra Angliei și Ungariei, F.C. Sète a contribuit cu 5 jucători, rezultând, deci, că formația francezilor este foarte puternică”. În continuare, autorul articolului (care semna DOPING) prezenta detalii privind meciurile programate pentru echipa franceză:

“Pentru ziua de Sâmbătă, team-ul nostru amator (CAT – n.n.) va alinia cea mai bună formație a lor, alb-verzii dorind, cu orice preț, să reziste – în mod lăudabil – francezilor.

Partida va începe la orele 5½ și va fi una dintre cele mai interesante. Duminecă, tot pe terenul «Banatul», începând cu ora 5½, F.C. Sète se va întâlni cu cel mai puternic team din România, cu Ripensia; lupta dintre adversi va soluționa, totodată, diferența de clasă dintre cele două țări.

Va fi o luptă gigantică; viteza și însuflețirea – în joc – a francezilor va fi cu greu anihilată de gazde. Începutul partidei: la ora 5½.

Sâmbătă, înaintea matchului F.C. Sète – CAT se va disputa matchul de baraj Electrica-«Haiduc», începând cu ora 4, iar Duminecă, întâlnirea amicală «CAT comb.»-«Ilsa comb.» va completa programul zilei.

După matchurile disputate la Timișoara, F.C. Sète va juca și la București, conducătorii Ripensiei reușind să procure acest team și pentru Capitală, unde sportmanii așteaptă, cu nerăbdare, ziua evenimentului”.⁶³

Erau reliefate, odată în plus, profesionalismul, prestigiul și capacitatea financiară a echipei-fanion a Banatului, Ripensia, care se dovedea capabilă să invite, la București, renumite echipe de fotbal europene.

Un punct de vedere aparte despre uniunea vamală austro-germană, exprimat de celebrul scriitor german Heinrich Mann, într-o convorbire cu redactorul din Berlin al ziarului francez *Paris Soir*, realizată la 10 iunie 1931, a fost adus și la cunoștința cititorilor bănățeni. Mann îl acuza pe cancelarul german, Brüning, de lansarea, prea devreme, a proiectului uniunii vamale cu Austria, fapt ce putea periclita pacea în Europa. Brüning era catalogat drept un politician de rang secund, ușor influențabil, vinovat “nu numai de ultimele insuccese ale Germaniei, ci și de greutățile interne actuale ale Reichului (în realitate, Republica de la Weimar – n.n.)”.⁶⁴

Așadar, opinia publică bănățeană și, implicit, românească trebuia să afle despre percepția ziarelor franceze asupra Republicii de la Weimar, considerată,

⁶³ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 335 (vineri, 12 iunie 1931): 3.

⁶⁴ *Ibid.*, 4.

deloc întâmplător, ca o continuatoare a celui de-al Doilea Reich german, după alegerea mareșalului Hindenburg în funcția de președinte, dar și despre îngrijorarea cercurilor politice de la Paris în privința uniunii vamale austro-germane, privită ca un preambul pentru realizarea Anschluss-ului.

Sub titlul “Germania nu plătește. Încercări de a revizui sau a înlătura Planul Young”, articolul apărut în numărul din 13 iunie 1931 al ziarului *Vestul* expune punctul de vedere francez asupra acestui plan de acțiune german, care putea produce o ruptură între două Mari Puteri învingătoare în Primul Război Mondial, Franța și Marea Britanie, cu un puternic impact negativ asupra României și a Micii Înțelegeri, alianță regională creată, la inițiativa Franței, în centrul și răsăritul Europei, ca un factor de stabilitate:

“Dispozițiunea, în Franța, în ajunul vizitei miniștrilor germani la Chequers, se poate exprima în două cuvinte: <Neîncredere și indispoziție>. Presa și Parlamentul sunt, în marea lor majoritate, pline de neîncredere, nu împotriva Germaniei, ci împotriva noii direcțiuni <active> a politicii externe germane. Se vorbește, cu ciudă, de o întâlnire, la care nu ia parte Franța și care, din această cauză, poate pune și pe diplomații și presa franceză binevoitoare, în fața unor deciziuni neașteptate.

Se recunoaște, în general, că invitarea miniștrilor germani și primirea ce le pregătește guvernul englez este un succes politic al Germaniei. Chiar dacă nu se vor obține rezultate practice, se recunoaște, totuși, însemnătatea și demnitatea Germaniei de către un guvern, fost dușman în cursul războiului, într-o formă oficială neobișnuită până acum. Prietenia cu Anglia este, însă, considerată așa de solidă încât nu se crede că Anglia s-ar abate de la politica comună. Există, însă, temeri de altă natură. Naționaliștii se tem că guvernul englez ar putea, chiar și numai prin aprobarea sa teoretică, să întărească speranțele Germaniei cu privire la revizuirea planului Young și că, străduindu-se să câștige Germania pentru teza engleză a dezarmării, ar putea face promisiuni care, mai târziu, ar determina separarea Angliei de Franța.

Chiar și cei mai buni prieteni din Franța văd, însă, ceea ce mulți, în Germania, nu vor să vadă, anume că, pentru revizuirea tratatelor și a planului Young, Anglia, singură, nu poate face nimic; aceasta depinde și de Franța și Italia și, în ultima și cea mai importantă parte, de America”.⁶⁵

Declarațiile făcute de ministrul francez al Afacerilor Străine, Aristide Briand, în plenul Camerei Deputaților, în cursul zilei de 9 iunie 1931, redată și în paginile cotidianului bănațean, conform cărora planul Young are un caracter definitiv, iar Germania are un interes aparte de a repune în discuție problema datoriilor de război, a avut un ecou negativ în Marea Britanie.

⁶⁵ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 336 (sâmbătă, 13 iunie 1931): 2.

Conform redacției ziarului *Vestul*, “ziarul *Daily Telegraph* scrie că omul dela Locarno, care vrea să creeze Uniunea Europeană a păcii, a devenit partizanul măsurilor extreme. Discursul dlui Briand poate provoca o nouă descurajare a Germaniei și va avea câteva mii de noi hitleriști. Ziarul adaugă că declarațiile dlui Briand constituie o grea lovitură pentru Germania, Franța, precum și pentru Europa și lumea întreagă”⁶⁶.

Se adevereau, astfel, convingerile oamenilor politici francezi că Germania urmărește atragerea Marii Britanii de partea sa, pentru a scăpa de încercuirea Franței și aliaților săi, având, ca scop final, revenirea sa la statutul de Mare Putere europeană și chiar mondială, în cel mai scurt timp posibil.

În numărul său din 14 iunie 1931, ziarul *Vestul* aducea în atenția cititorilor săi punctul de vedere avizat al unui profesor universitar francez asupra crizei agrare din Europa Centrală și a situației dificile în care se afla România:

“După ce au fost acuzate recente și multiplele bariere vamale, născute din fărâmițarea Imperiului Habsburgic, de a fi cauza marasmului comercial, se vor justifica ele, oare, obligând noile state, pentru a trăi, ca să se grupeze în spatele unui zid comun, să se industrializeze, artificial și rapid, fără Europa Occidentală, deci în contra ei?

Este, pentru vechile State, bine statornicite în Vest, o ipoteză și mai rea, încă: aceea că necesitatea aceasta de a se organiza în autarhie se face nu sub directiva regilor și a intelectualilor, hrăniți cu seva umanistă română, pariziană, oxfordiană sau geneveză, dar că perturbările născute din mizerie bolșevizează, de fapt, aceste state, în așteptarea ca bolșevizarea să vină, logic, după ea.

Bolșevismul, realizarea modernă a visului lui Petru cel Mare – formă contemporană a mercantilismului, acoperi-va el, oare, Europa, ciugulind-o din Est în Vest? Lene, egoism, strâmtoare de vederi, înlănțui-vor ele, oare, pe fiecele întâi născute ale Europei?

Acesta este, după părerea noastră, pe deasupra sacilor de grâu și ale dobânzilor de tarife, sensul ce trebuie dat cererilor pe care, progresiv, cu siguranță și continuitate, Statele rurale ale Estului le-au adresat, succesiv, Comunității Europene. Trebuesc căutate originile în transpunerea economică a Miciei Întelegeri, a cărei ultimă conferință s-a ținut la Ilidje, în Jugoslavia, în iunie 1929.

Dl Jean Morini-Comby, agregat al Universității din Paris, autorul acestui articol, după ce face tabloul diferitelor cifre de export și import al țărilor cum-părătoare de grâne, scrie despre România:

<Pe când grâul se plătea, în Franța, 150 de franci, chintalul (grație dreptului vamal cu adevărat protector) de 16 franci aur, în Decembrie 1930, acesta era – la

⁶⁶ Ibid., 3–4.

București – de 50 de franci și fără cumpărători. După urcarea prețurilor grânelor, chintalul de grâu valora, în medie, pe piața mondială, 62 de franci: dreptul nostru asupra grâului se putea, deci, evalua – atunci – la 12%. Consecințele acestei prăbușiri a prețurilor de vânzare și supraîncărcarea pieței sunt ușor de ghicit. În România, unde criza este și mai acută, venitul brut mijlocit anual al unei exploatare țărănești este de 100 dolari, remunerație echivalentă aceleia a unei chenzine a unui lucrător necalificat din Statele Unite. Din punct de vedere al capacității de consumație și de cumpărare, o unitate consumatoare a Europei dunărene, comparată cu aceea a Americii, este, deci, la proporția de 1:25. Se ghicește tot ceea ce industriașii Europei Occidentale pierd din această stare de lucruri: Jugoslavia, exportând un miliard de dinari mai puțin ca în 1930, în raport cu 1929, și-a scăzut cumpărările sale, în care industria cehoslovacă ține rangul întâi cu 635 milioane și, fără creditele care o susțin, declinul importului ar fi și mai accentuat. Și, încă, ea este cea mai puțin atinsă dintre toate țările!

În România, jumătatea comercianților și-a suspendat plățile și supraîncărcarea carierelor de funcționari și de birocrați constituie un pericol social>.

Cauzele crizei – susține autorul – sunt de natură triplă: prima, permanentă și universală, în acțiunea sa, deci cea mai importantă, este, fără îndoială, concurența țărilor de peste Ocean.

... Represiunea accentuată a prețurilor permite, la egalitate de preț și de calitate, acestui grâu sovietic de a bate, pe piețele europene, cerealele dunărene din cauza scumpetei și a relativei încetineli a transporturilor pe uscat și pe apă în Europa.

Cauza a doua, nouă aceasta, dar chemată a fi durabil și de o însemnătate universală, a atins, îndeosebi, mai mult Europa Centrală din cauza poziției sale geografice. Afluxul masiv al produselor sovietice de bună calitate, sistematic oferite la prețuri din ce în ce mai scăzute, orientând târgul prin vânzări pe termen, a fost lovitura de grație, care a transformat scăderea în prăbușire. Prin Stambul (Istanbul – n.n.), sub pavilion britanic, grec, german, italian, din Iulie (1929 – n.n.) la Aprilie (1930 – n.n.), tonajul grâului rusesc transportat a trecut dela 65.200 la 350.600 tone și acum, în Septembrie (1930 – n.n.), la 360.000, 90% din acestea cu destinația Anglia. Această invazie continuă a se întinde asupra tuturor produselor.

Creditul agricol revine foarte scump, în special în Europa Răsăriteană și cea de Sud-Est, unde nu e niciun stabiliment de credit ipotecar convenabil organizat, care să poată da avansuri în cantitate îndestulătoare și unde, deci, producțiunea agricolă este obligată să recurgă la credite în bancă, pe termen scurt, cu dobânzi ridicate.

Este, oare, nevoie să se spună că nimic nu s-a schimbat dela o vreme încoace decât apăsarea, din ce în ce mai grea, a flagelului? Țăranul a căzut dela servitudini

de chiriaș la aceea a debitorului și pentru sume care depășesc, de cele mai multe ori, valoarea pământului său? În România, îndeosebi atinsă de criză, dobânda obișnuită este 18% și acelea de 25 și 40% nu sunt cu caracter excepțional. Trebuie căutată cauza în faptul că împrumuturile au fost încheiate în momentul inflației și că țăranul trebuie, acum, să ramburseze cu o monedă stabilizată.

Studiul cauzelor care au determinat criza ne conduce la aceeași concluzie ca aceea pe care o sugerează expozeul acestor manifestațiuni, a amplexării sale și a consecințelor sale. Aceasta nu-i o criză care atinge numai pe aceia care suferă din cauza ei; ea este manifestarea cea mai arzătoare a crizei agricole mondiale, cauză și origină, totodată, pe scurt”.⁶⁷

Foarte bine documentat, materialul menționat mai sus reitere caracterul de supraproducție al crizei economice mondiale, vina declanșării acesteia fiind împărțită, “frățește”, între Statele Unite și URSS, iar formele grave de manifestare ale acesteia în Europa centrală și răsăriteană, inclusiv în țara noastră, se datorau agriculturii extensive, profilului preponderent agricol al economiei acestei regiuni, incapacității industriei de a acorda un sprijin eficient sectorului agricol, slăbirii monedelor naționale, precum și altor cauze specifice.

În numărul său din 15 iunie 1931, ziarul *Vestul* semnală faptul că, în ședința comună a celor două camere ale Parlamentului francez, desfășurată în ziua de 13 iunie 1931, a fost investit, în mod oficial, în funcția de președinte al Republicii, Doumer, acesta urmând să se mute la palatul Elysée, la data de 15 iunie. În aceeași zi, conform uzanțelor, guvernul trebuia să-și prezinte, formal, demisia, vehiculându-se zvonul unei posibile desemnări a lui Briand ca premier; în acest caz, puțin probabil, totuși, Briand păstra și portofoliul Afacerilor Străine, iar Laval era dispus să rămână în noul cabinet.⁶⁸

Se observă că presa bănățeană era destul de interesată de viața politică din Franța, în contextul tensionării relațiilor internaționale, tratând, în mod obiectiv, informațiile primite de la corespondenții săi la Paris sau în alte orașe importante ale acesteia.

În același număr, cotidianul bănățean se arăta preocupat de raporturile sportive româno-franceze, anunțând un debut satisfăcător al renumitei echipe de fotbal franceze F.C. Sète, la Timișoara:

“Valoarea team-ului francez ar fi de o clasă superioară, dacă între compartimente n-ar exista diferența de joc constatată, căci, pe când linia de atac a jucat conform prescripțiunilor, linia de apărare nu ne-a satisfăcut pe deplin. Victoria oaspeților francezi e incontestabilă; scorul ar fi fost mai mare, dacă norocul i-ar fi favorizat.

⁶⁷ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 337 (duminică, 14 iunie 1931): 1–2.

⁶⁸ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 338 (luni, 15 iunie 1931): 1.

Francezii, pe lângă multe lovituri fără rezultat, au șutat 4 mingi în bară. S-a remarcat aripa stângă, ungurul Kalix, care este un as al fotbalului; tot astfel, veteranul Atkins, în postul de inter-dreapta, s-a evidențiat prin pasele sale precise...

La TAC a jucat bine portarul Stoietz, Zurkozy, Klein, Korony și Molnar. Alb-verzii au condus, de asemenea, câteva acțiuni frumoase, în special în repriza I, când gazdele, fiind aproape superiori, au deschis scorul prin Molnar, în minutul 30. După pauză, francezii conduc net, furnizând, totodată, un joc clasic; ei reușesc să egaleze prin Kaiser, în minutul 7.

În minutul 13, centrul oaspeților, Zimmar, ridică scorul la 2:1. Nu peste mult, Korony egalează (minutul 15).

Ultimul gol al partidei a fost marcat de Kaiser, în minutul 28 (3:2), folosindu-se de o învâlmășeală produsă în fața porții gazdelor. Arbitrul Schiller n-a corespuns menirii.

Formațiile: [F.C. Sète]: Klenovec, Mrazek, Gasco, Cros, Edwards, Tejan, Lucibello, Atkins, Zimmer, Kaiser, Kalix.

[CAT]: Stoietz, Bottlik, Zorkozy, Mann, Klein, Farago, Raab, Molnar, Korony, Wolf, Callo.

Astăzi, tot pe terenul *Banatul*, la ora 5,45, va avea loc matchul gigantic F.C. Sète – Ripensia, care promite mult. Partida va fi precedată de câteva exhibiții de gimnastică executate de <Șoimii României> din Cluj”.⁶⁹

Semnatarul articolului, același DOPING, descria, în mod obiectiv, evoluția jocului, având cuvinte laudative la adresa oaspeților francezi. Din prezentarea celor două echipe de fotbal care s-au confruntat pe teren rezulta componența lor multietnică, plurilingvistică și multiconfesională, sportul, în general, putând reprezenta o punte de legătură între diferite națiuni.

Numărul din 17 iunie 1931 al ziarului *Vestul* aducea fanilor Ripensiei o veste extraordinară: victoria categorică a echipei profesioniste bănățene în fața prestigiosului team francez F.C. Sète, cu scorul de 6:0 (la pauză, 2:0). Fair-play-ul, care domina, întotdeauna, jocul ripensiștilor, era vizibil și în comentariile sportive ale redactorilor *Vestului*:

“Francezii, obosiți, poate, în urma match-ului disputat contra alb-verzilor, nu ne-au satisfăcut conform așteptărilor, lucru cauzat, oarecum, și de forma impecabilă a profesioniștilor noștri, care au realizat o partidă aproape identică cu cea contra grupării Ujpest. Prin această victorie, Ripensia a înregistrat un nou succes mondial în analele fotbalului românesc.

... Sperăm că, în curând, valoarea fotbalului bănățean va putea fi confirmată contra grupărilor campioane din Viena și Praga.

⁶⁹ Ibid., 3.

În ceea ce privește jocul furnizat de adversi, Ripensia și-a întrecut, simțitor, adversarul prin tehnică, tactică, precum și prin coeziunea ce a existat între compartimente, căci la oaspeți – după cum am menționat și cu ocazia matchului contra C.A.T. – înaintarea e mult superioară liniei de apărare. F.C. Sète a mai fost handicapată și prin lipsa lui Zimmer, care a fost rănit ziua precedentă, el fiind înlocuit – în postul de centru – prin fundașul Shiller. Asupra punctelor au dispus Schwartz (3), Dobay, Zemler și Raffinsky (11 m)”⁷⁰

În același număr, redactorii cotidianului bănățean fondat de Sever Bocu, antifascist și anticomunist notoriu, se arătau preocupați de agitațiile comuniste din Franța, instabilitatea politică din această țară putând avea consecințe dramatice asupra climatului internațional:

“În orașul Roubaix, în Franța, comuniștii, neținând seama de ordinul care interzice orice manifestație de stradă, au procedat într-un cortegiu mare de-a lungul străzilor, aruncând cu pietre asupra polițiștilor care au încercat să le oprească manifestația.

Un pluton de cavalerie, care șarja mulțimea, a fost atacat, de comuniști, cu pietre, cărămizi și sticle.

Toată noaptea au durat încăierările. Numeroși polițiști au fost răniți. Pe străzile orașului s-au ridicat baricade.

Față de numărul mare al comuniștilor, s-a hotărât să se întrerupă operațiunile de evacuare a străzilor, astfel că orașul a fost sub stăpânirea comuniștilor întreaga noapte.

Abia dimineață s-a putut restabili ordinea”⁷¹

De altfel, scena politică franceză era împărțită, pe baze aproape paritare, între forțele de dreapta și cele de stânga. Extremiștii, în egală măsură fasciști și comuniști, se manifestau tot mai zgomotos. Conștienți de creșterea exponențială a Gărzii de Fier, mișcare naționalist-extremistă, pe fondul agravării crizei economice din țara noastră, redactorii *Vestului* atrăgeau atenția asupra necesității restabilirii ordinii, acțiune de care era capabil doar un guvern național-țărănist sau un cabinet de veritabilă uniune națională, care să beneficieze de sprijinul deplin al parlamentului.

În numărul său din 19 iunie 1931, cotidianul bănățean vorbea despre destinul tragic al șefului statului francez. Era evidențiat atașamentul său față de valorile familiei, în contradicție cu trăsăturile vieții personale a regelui Carol al II-lea al României:

“Din cei 5 fii, unul i-a mai rămas președintelui Doumer.

«Cartea fiilor mei», ce a fost tipărită în 1900–1906, a fost reeditată în 1923.

⁷⁰ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 339 (miercuri, 17 iunie 1931): 3.

⁷¹ *Ibid.*

Atâtea dolii glorioase au lovit acest cămin, încât pare că un asemenea complet manual de civism se adresează, de-acum înainte, națiunii întregi.

Noul președinte al Republicii nu s-a mulțumit numai de a avea o familie numeroasă. El s-a dedicat educării ei. Pentru atât de puțină vreme cât a rămas dl Doumer în corpul învățământului, cartea pe care a destinat-o elevilor săi cotidiani, cei mai apropiați de spiritul și inima sa, este, într-adevăr, cartea unui mare pedagog, legat de disciplină, în întregime consacrat formării morale a tinerilor... El (Doumer – n.n.) vroia să facă din adolescenți <oameni stăpâni de sine, echilibrați ca moral și ca fizic, acceptând viril, dinainte, datoriile și sarcinile din care va fi alcătuită misiunea lor în lume>.

Pe deasupra oricăror însușiri, președintele Doumer prețuiește voința și caracterul...

Pentru a fi om de bine, trebuie să știi să te stăpânești; pentru a fi fericit, de asemeni... Un caracter puternic, rezistent, gata de acțiune, iată ce poate învinge asaltul egoismului, patimii sau leneviei. Un leitmotiv revine: mișcarea, energia continuă, garanția sănătății fizice și morale...

Acest fost membru al învățământului a notat, foarte bine, că programele școlare nu conțin toată proviziunea voită de hrană morală.

De altminteri, el observă că această hrană trebuie administrată cu mult după trecerea adolescenței. <Copilul, scrie dl Doumer, nu poate avea decât mici defecte. Ele cresc cu vârsta sau, dacă rămân așa, ele devin mai urâte și mai puțin suportabile>. Necesitatea unei armaturi de apărare contra răului se revelează mai ales când se dau marile bătălii ale vieții.

Autorul nobilului program, care face subiectul studiului nostru, invocă nume foarte respectate în materie de cultură morală: Franklin, care știa să-și facă, în fiecare zi, bilanțul răului și binelui; Charles Wagner, care a furnizat compatrioților săi o alimentare spirituală foarte aleasă, la care spiritele de elită trebuie mereu să se hrănească... Doumer și Roosevelt sunt două nume pe care le apropii ușor, dacă observi că doctrina lor se atașează, logic, la arborele ancestral al sevei evanghelice...

Cartea dlui Doumer e cartea unui mare moralist și a unui mare educator”⁷²

Era demascată, prin acest articol, falsitatea principiilor de viață enunțate de suveranul român, dar și scopul real al implicării instituției monarhice în educarea tineretului din țara noastră.

Dezvoltarea industrială accelerată și avântul tehnologic al Franței, la finele secolului XIX și în primele trei decenii ale veacului XX, întăreau convingerea intensificării relațiilor româno-franceze în domeniul economic și tehnico-științific, ca o premisă a modernizării economiei țării noastre. Sub titlul “O caravană modernă”, redactorii cotidianului bănățean consemnau următoarele:

⁷² Vestul, Timișoara, anul II, nr. 341 (vineri, 19 iunie 1931): 2.

“Fabrica <Citroen> din Paris a trimis o caravană de automobile prin țările din Europa, care, nu demult, a trecut prin Budapesta și a făcut mare senzație și la noi. Cum suntem informați din București, instalațiunea automobilului grandios de concerte, mândria caravanei, și-a încetat funcționarea și a adus pe inginerii caravanei <Citroen> în situația neplăcută de a pierde însemnătatea și atracțiunea acestei ture grandioase europene. Pentru repararea automobilului de concerte au fost chemați inginerii uzinelor Societății Românești <Tungsram>, firmă cu renume mondial, cărora le-a și succedat, prin întrebuițarea tuburilor de întărire <Tungsram> P. 430, P. 460, de a aduce în ordine instalațiunea în așa măsură că și redarea curată și naturală a tonurilor s-a îmbunătățit simțitor. Caravana a trecut, din București, prin Bulgaria și Iugoslavia și, de acolo, se va întoarce la Paris”.⁷³

Articolul de față este scris și pe un ton laudativ la adresa produselor românești de profil, sprijinite prin legislația adoptată până în momentul respectiv. De altfel, economia românească se va redresa, începând cu anii 1934–1935, ajungând la performanțe deosebite în 1938, comparativ cu perioadele anterioare.

Problema impactului revizuirii Planului Young, în favoarea Germaniei, asupra economiei franceze a fost analizată în alt articol apărut în paginile cotidianului *Vestul*, în ziua de 20 iunie 1931, intitulat “Chestiuni mondiale. Sarcina globală a Germaniei”, problemă văzută, de data aceasta, prin prisma stângii franceze:

“Sub iscălitura dlui Léon Blum, *Populaire* scrie:

<Dacă sarcina globală a Germaniei este recunoscută ca fiind excesivă, dacă i se aduce vreo ușurare, reducerea va trebui, desigur, să corespundă unei revizuirii și unei reduceri a datoriilor interaliate. Este ea, oare, actualmente, posibilă? Soluția depinde, esențialmente, de guvernul Statelor Unite, unde multe curente contrarii par să se lovească azi.

Nu depinde numai de el, însă. După părerea opiniei americane, două chestiuni sunt legate strâns, de mai bine de zece ani: chestiunea datoriilor, chestiunea dezarmării.

Nu se va decide Statele Unite să facă noi concesiuni, dacă opinia americană nu este convinsă, cum trebuie, că avantajul acordat Europei îi servește la altceva decât să se armeze. Dezarmarea conduce problema datoriilor și a reparațiilor, ca și pe multe altele. Am uitat-o, mult timp, pe aceasta. Vom profita, oare, în sfârșit, de o grea experiență?>”.⁷⁴

Deci, socialiștii francezi își dăduseră, deja, seama de rolul determinant al Statelor Unite pe continentul european și de legăturile, vizibile sau nu, dintre reparațiile de război și dezarmare, pe care mizau cercurile politice de la Berlin.

⁷³ Ibid., 4.

⁷⁴ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 342 (sâmbătă, 20 iunie 1931): 1.

Unii oameni politici francezi au înțeles, de mult timp, “jocul”, lipsit de fair-play, practicat de Germania în politica externă. Din paginile cotidianului timișorean aflăm despre o scrisoare senzațională a lui Aristide Briand, în care acesta sublinia faptul că Germania eluda clauzele Tratatului de la Versailles:

“Ziarul *Petit Parisien* publică o scrisoare, care a rămas, până acum, secretă, adresată – în ziua de 16 martie a.c. – de dl Briand, președintele Conferinței Ambasadorilor, Consiliului Societății Națiunilor.

Prin această scrisoare, dl Briand semnalează, ca insuficiente, rezultatele executării – de către Reich – a clauzelor militare din tratatul de la Versailles.

Anumite puncte, explică dl Briand prin scrisoarea de mai sus, care urmau să fie reglementate după retragerea comisiunii interaliat de control, necesită importante constatări, care se referă – în special – la efectivele recrutării, la activitatea asociațiilor și stabilimentelor militare sau, eventual, Consiliului Societății Națiunilor îi revine sarcina de a trage concluziunile oportune.”⁷⁵

Redactorii ziarului *Vestul* își manifestau, în egală măsură, profunda îngrijorare pe marginea colaborării secrete, în plan militar, între Germania și Uniunea Sovietică, dezvăluită în presa franceză. Cele două Mari Puteri, care deciseră prelungirea tratatului dintre ele pe o perioadă nelimitată, încercau să-și impună influența în centrul și sud-estul Europei, în detrimentul Franței, principalul aliat și prieten al României:

“Dl René Marchand spune, în *La Liberté* (Paris, 19 iunie 1931 – n.n.):

«Colaborarea Statului Major german la dezvoltarea rapidă a industriei chimice în Rusia Sovietică a luat, mai ales în cursul acestor ultime 18 luni, o extensie considerabilă și, în special, simptomatică.

Originea acesteia a fost, pentru a spune așa, înființarea – la Trotsk – a uzinelor *Bersol*, la organizarea cărora a participat, în special, casa Stolzenberg din Hamburg.

Tot personalul muncitoresc tehnic al uzinelor *Bersol* a fost recrutat din Berlin și Hamburg, și îmbarcat cu destinația Leningrad, în parte în acest port și în parte la Stettin, pe bordul unor vapoare sovietice și bastimentelor *Stettiner Dampfer Kompanie A.G.* Aceste uzine fabrică, între altele, produse speciale destinate proiectilelor întrebuințate de ateliere și aviație, cât și un nou explozibil, care a primit numele de *Bresol* și *Wassner Gaz*. Rezervorul lor este, actualmente, calculat pentru producerea unui milion de granate gazogene.

Principalele firme germane, care participă în această afacere, sunt – în afară de *Stolzenberg, I.G. Farbenindustrie Aktiengesellschaft, Ludwigshafen*; uzinele produselor chimice de la Stettin; firmele hamburgheze *Kresin* și *Siefert*; fabrica chimică a Germaniei de Nord și *Felix Prenzlau*; uzinele de la

⁷⁵ Ibid., 4.

Bremnitz, din Halle; *Anilin Gallia Germania*; *Casa Kreber* din Koenigsberg; stabilimentele *Bayer* din Colonia.

Trimiterea sistematică, în Rusia, a chimiștilor germani este, de altfel, organizată de acum, dacă putem spune, oficial. S-a creat, într-adevăr, la Berlin, o instituție special destinată să servească, drept intermediar, pentru aceasta, între Berlin și Moscova; aceasta este *Deutsch-Russische Notgemeinschaft*.

Printre tehnicienii cei mai însemnați care au fost chemați să lucreze, până acum, în Rusia Sovietică, în domeniul industriei chimice, putem cita, mai ales, pe prof. Haber, Vorster, specialiștii militari Gelbfinger, Grabbe, Pulle, Grossman, dr. Unruhe, dr. Weber, dr. Speich (acesta din urmă este înscris în cadrele armatei active)»⁷⁶.

În numărul său din 24 iunie 1931, *Vestul* sesiza impactul pozitiv al moratoriului de un an asupra datoriilor germane, propus de președintele SUA, Hoover, înregistrat nu numai la Berlin sau la Londra, ci și la Paris:

“Propunerea președintelui Statelor Unite ale Americii a fost înregistrată ca un eveniment senzațional, menit să inaugureze o politică nouă a Americii față de Europa.

Se crede că din acest eveniment vor decurge o serie de avantaje, care, toate, vor contribui la consolidarea statelor europene, atât de hărțuite de ravagiile crizei economice”⁷⁷.

Rivalitatea franco-germană era privită printr-o altă prismă, de către Raymond Poincaré, punct de vedere redat și în paginile cotidianului bănățean:

“Aceste două țări par că ar continua să stea în dușmănie; provocatori s-ar părea că sunt germanii. Într-adevăr, după război, germanii sunt mereu nemulțumiți de reducerea teritoriilor și despăgubirile umilitoare ce li s-au impus.

La acestea, presa franceză, în special ziarul *L'ami du peuple*, face observații dlui Briand, ministru de Externe al Franței, fiindcă tolerează astfel de lucruri Germaniei și că, pentru asigurarea păcii în Europa, susține că trebuie să se asculte și glasul nemulțumit al Germaniei.

<Trebuie să se știe că Germaniei puțin îi pasă de tratate definitive, sub care ea și-a pus iscălitura> – zice, apoi, ziarul.

O învinovățește de modificarea creanțelor de război față de Anglia (în 1921), cu înlocuirea planului Dawes prin acela al lui Young și, apoi, de tendința ce ar avea-o, actualmente, pentru a modifica și pe acesta:

<Germania suferă, însă cine este vinovatul?>.

<Cine a furnizat subsidii lui Hitler, pentru a întreprinde campania de ultra-naționalism? Iar acum, când suferă, se va mulțumi ea dacă îi vom ceda teritoriile

⁷⁶ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 343 (duminică, 21 iunie 1931): 4.

⁷⁷ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 345 (miercuri, 24 iunie 1931): 1.

ce îi sunt pe plac, dacă îi vom face remiza creanțelor noastre? Dar nu ne încredem în aceia ce au numai pe buze cuvântul «pace». Oamenii au vorbit mai mult de pace, în veghea marilor măceluri. Revoluția noastră din 1789 s-a prezentat lumii sub semnul fraternității popoarelor și, totuși, avurăm 25 de ani de războaie.

A doua zi după lovitura de stat din 2 decembrie 1851, Louis-Napoleon Bonaparte merge la Bordeaux, pentru a da angajamentul: «Imperiul acesta este Pacea!», și războaiele se succedară până la catastrofa de la Sedan. Dar, vorbind mai puțin entuziasmați de pace și cugetând la avantaje, «pacea», zice R. Poincaré, este o creație continuă, care impune voință, curaj și fermitate».⁷⁸

Premisă a reorganizării Europei, uniunea vamală austro-germană a zdruncinat serios temeliile păcii pe bătrânul continent, fiind aspru criticată de profesorul Pierre Dominique, după cum aflăm din paginile ziarului timișorean fondat de liderul național-țărănist bănățean Sever Bocu, un apropiat al lui Iuliu Maniu, președintele acestei formațiuni politice. Erau luate în calcul, cu acest prilej, și alte posibile revendicări teritoriale ale Republicii de la Weimar, aflată într-o situație economică extrem de gravă:

“*La République* din Paris, sub titlul de mai sus (*Marile probleme mondiale. Pentru organizarea Europei* – n.n.) și semnătura dlui Pierre Dominique, publică următorul articol:

<Tentativa *MittelEuropei* a fost cu atât mai nechibzuită cu cât Germania, mai mult ca altădată, avea nevoie reală de pace. Evenimentele care se succed, în Germania, dovedesc – cu prisosință – acest lucru.

Astăzi, Germania numără 4 milioane și jumătate de șomeri, pentru care nu se găsește lucru, și 15 milioane de plutonieri (?), cărora nu li se poate spori bugetul de asistență. În plus, decretele-legi implică importante reduceri de salarii (politică care a fost urmată în Italia și în Polonia și care, în ambele țări, a dat rezultate dezastruoase). Astfel se explică recente manifestări sângeroase care s-au petrecut în 20 de puncte ale Germaniei. Aceasta fiind situația de fapt, la ce ar putea servi, de pildă, o revizuire a coridorului (polonez – n.n.), obținerea unui mandat colonial sau chiar simpla anexare a Austriei? Situația n-ar fi nici mai bună, nici mai rea; dimpotrivă, anexarea Austriei, adăugând 400.000 de șomeri noi celor care există și o situație financiară disperată finanțelor germane, ar complica și mai mult greutatea.

Dnii Curtius și Brüning au văzut, în organizarea *MittelEuropei*, singurul mijloc de a salva Germania. Ei și-au zis: «Ce pierdem încercând?». Evenimentele desfășurându-se în sensul dorințelor, Austria ar fi fost a lor, iar apoi ar fi cedat Ungaria, România, etc. și Germania ar fi dispus de 4 țări agricole, ceea ce ar fi răsturnat complet situația în favoarea ei.

⁷⁸ Ibid., 3.

Un fapt este cert. Situația în Germania, după insuccesul tentativei, a devenit gravă și chiar tragică.

Acum, dacă considerăm că bugetul Germaniei este de 21 miliarde de mărci și că cuantumul reparațiilor reprezintă relativ o sumă mică, suprimarea acestui tot ar lăsa Germaniei un buget de vreo 20 de miliarde. Desigur că bugetul trebuie să țină seama de cele 15 milioane de pensionari, de creșterea șomajului, care sporește numărul șomerilor, ceea ce conduce, în definitiv, la o raționalizare, care complică, și mai mult, problema șomajului.

Cazul Germaniei, însă, mai este și cazul Angliei, și cazul a 25 de națiuni, mai mult sau mai puțin grave.

Remediul a fost, demult, propus: înlăturarea șomajului prin reorganizarea economiei europene. El nu este specific german, francez sau englez, ci de ordin european⁷⁹.

Concluzii

Obiectivul principal al politicii externe a României, pe tot parcursul perioadei interbelice, a fost menținerea frontierelor trasate la sfârșitul Primului Război Mondial, împărțit de toate formațiunile politice, cu excepția Partidului Comunist, afiliat Internaționalei a III-a. Transformarea Ligii Națiunilor într-un apărător de nădejde al păcii și stabilității, precum și promovarea unor alianțe regionale (Mica Înțelegere și Antanta Balcanică) vor avea, ca scop, descurajarea revizionismului în estul Europei.

Reluarea raporturilor cu Uniunea Sovietică, a Miciei Înțelegeri *in corpore*, participarea României la Conferința Dezarmării, reeșalonarea reparațiilor de război ale statelor învinse în Primul Război Mondial au influențat, într-o anumită măsură, coordonatele politicii externe românești în această perioadă, însă liniile sale directoare au rămas aceleași: pace, securitate colectivă, menținerea statu-quo-ului teritorial, dezarmare, relații amicale cu vecinii și, în primul rând, cu marii aliați occidentali (Franța și Marea Britanie).

În paginile ziarului *Vestul* au fost prezentate și analizate, cu multă competență și obiectivitate, principalele aspecte ale relațiilor româno-franceze, insistându-se asupra proiectelor economice avansate de Franța pentru salvarea statelor cu profil agricol din zona central și est-europeană. În același timp, au fost evidențiate și unele asperități apărute în raporturile dintre cele două țări, determinate de tendința unor cercuri guvernamentale, coordonate de către Constantin Argetoianu, de stabilire a unor relații economice privilegiate cu Germania. Nu au fost omise nici relațiile politice, culturale, tehnico-științifice sau de altă natură, care se mențineau, în continuare, la un nivel foarte ridicat.

⁷⁹ Ibid.

ROMANIAN-FRENCH RELATIONS BETWEEN MAY AND JUNE 1931, REFLECTED IN THE PAGES OF THE BANAT DAILY *THE WEST*

Abstract

The main objective of Romania's foreign policy, throughout the interwar period, was to maintain the borders drawn at the end of the First World War, shared by all political parties, except the Communist Party, affiliated to the Third International. The transformation of the League of Nations into a hopeful defender of peace and stability, as well as the promotion of regional alliances (the Little Understanding and the Balkan Entente) will aim to discourage revisionism in Eastern Europe.

The resumption of relations with the Soviet Union, the Small Accord in the Corps, Romania's participation in the Disarmament Conference, the rescheduling of the war reparations of the defeated states in the First World War influenced, to a certain extent, the Romanian foreign policy coordinates during this period, but its guidelines they remained the same: peace, collective security, the maintenance of the territorial status quo, disarmament, friendly relations with neighbors and, above all, with the great Western allies (France and Great Britain).

In the pages of the newspaper *The West* were presented and analyzed, with a lot of competence and objectivity, the main aspects of the Romanian-French relations, insisting on the economic projects advanced by France to save the states with agricultural profile in Central and Eastern Europe. At the same time, some asperities in the relations between the two countries were highlighted, determined by the tendency of some governmental circles, coordinated by Constantin Argetoianu, to establish a privileged economic relations with Germany. Political, cultural, technical-scientific or other relations were not omitted, which were still maintained at a very high level.

IMPACTUL SOCIAL AL BOLILOR VENERICE ÎN CARAȘUL INTERBELIC

*Minodora Damian**

Cuvinte cheie: boli venerice, județul Caraș, perioada interbelică

Keywords: venereal disease, Caraș county, inter-war period

Subzistența și dezolarea socială, ca realități ale spațiului temporal anterior primului conflict armat de factură mondială, au determinat condițiile virulente ce au facilitat apariția mediilor propice dezvoltării bolilor contagioase. Igiena precară și lipsa educației medicale, inoculată lacunar în rândul maselor au condus spre o incidență îngrijorătoare a maladiilor transmisibile, transformându-le în problematici sanitare cu caracter epidemic, de un real impact social în interbelicul cărășan.

În sfera preocupărilor medicale s-au identificat maladiile venerice, unele dintre cele mai răspândite în aria bolilor sociale, precum sifilisul, gonoreea (bleonoragia) și șancrul moale. Printre cele mai dese cauze ale mortalității în interbelicul românesc din mediul urban, regăsim sifilisul, fapt întărit de statisticile vremii ce indicau 271 în 1924 și 245 decese în 1925 din cauza acestui flagel letal.¹

Prin urmare, considerăm interesantă o abordare obiectivă a studierii impactului social produs de fenomenele medicale aferente maladiilor venerice în Carașul interbelic, cercetarea bazându-se pe analiza imparțială a surselor primare, provenite în cele mai multe cazuri din documentele de arhivă extrase din fondurile Serviciului Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale.

Sifilisul, cea mai virulentă afecțiune din cadrul bolilor venerice, a devenit o perpetuă preocupare a oamenilor de știință din sfera medicală. În acest caz, responsabilitatea contaminării revine, fără echivoc, individului, deoarece îmbolnăvirea se produce doar la contact, germenii flagelului pătrunzând în sânge prin cele mai insignifiante plăgi. Totuși, factorul determinant în diseminarea bacteriei *Treponema Pallidumera* rămâne, fără doar și poate, contactul sexual neprotejat cu persoane deja contaminate.

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com

¹ *Anuarul statistic al României 1926* (București: Tipografia Curții Regale, 1927), 328.

Blenoragia, cea mai veche boală dintre maladiile cu transmitere sexuală, este afecțiunea provocată în urma infecției cu *Neisseria gonorrhoeae*, de aici și denumirea de gonoree. *Neisseria gonorrhoeae*, denumit adesea și gonococ, este o specie de bacterie gram-negativă, cu aspect reniform, asemănătoare boabelor de cafea dispuse una în fața celeilalte, încapsulate, nesporulate și lipsite de mobilitate, care pot crește solitare sau în pereche.

Șancrul moale este o boală cauzată de bacteria gram-negativă numită *Haemofilus ducrey*, caracterizată prin apariția unei papule roșii cu o bază eritematoasă, care evoluează spre o ulceratie dureroasă, aflată la nivelul zonei genitale sau perianale.

Una dintre cauzele dominante ale răspândirii cazurilor de boli venerice a fost creșterea exponențială a fenomenului prostituției clandestine în interbelicul românesc, subiect controversat, sensibil, considerat uneori nociv societății sprijinite pe principii morale.

Având în vedere necesitatea minimizării riscului de contaminare cu boli venerice, s-au schițat primele norme ce reglementau situația igienico-sanitară a practicantelor de moravuri ușoare, prin impunerea efectuării de controale medicale periodice și de aplicare a tratamentului în caz de boală.²

Pe firul narativ al dezavuării fenomenului prostituției, regăsim modernitatea civilizației umane afectată în continuare de flagelul bolilor venerice. Unele cercetări efectuate de diferite cadre medicale au confirmat gravitatea acestor boli, constatându-se faptul că 40% dintre copii născuți cu malformații au avut părinți depistați cu boli venerice.³ Un alt factor determinant în combaterea și prevenirea acestor maladii l-a constituit lipsa acută a unei educații sexuale expusă obiectiv tinerei generații.⁴ Acest fapt a împins autoritățile decizionale să preia inițiativa în luarea unor măsuri de ordin igienic, ce vizau în special prostituatele.

Conform prevederilor din ordinul nr. 248 din 1919, sub îndrumarea Consiliul Director al Resortului Ocrotiri Sociale, iau ființa Ambulatoriile Policlinice, ce au ca principală activitate prevenirea, vindecarea și combaterea bolilor venerice și instituirea unei igiene sociale.⁵

Efectele acestor demersuri își au rezultanta în mediul social, prin conștientizarea populației de necesitatea prezentării la controlul medical încă din faza

² Dominic Stanca, Aurel Voina, "Istoria prostituției și bolile venerice," în *Prostituția. Între cuceritori și plătitori*, Adrian Majuru, ed. (Pitești: Paralela 45, 2007), 74.

³ "Combaterea sifilisului," în *Clujul* II, 5 (Cluj, 3 februarie 1924): 3.

⁴ S. Manuilă, "Educația sexuală," în *Societatea de Mâine* I, 6 (Cluj, 18 mai 1924): 136-137; "Tuberculoza și sifilisul în Banat," în *Românul* XIII, 1 (Oravița, 10 august 1939): 3.

⁵ Dominic Stanca, "Campania pentru combaterea sifilisului în județele ardeleni," în *Societatea de Mâine* II, 30 și 31 (Cluj, 26 iulie și 2 august 1925): 508.

incipientă a depistării bolii venerice⁶, prin crearea unor centre medicale orientate expres spre soluționarea diferitelor problematici medicale.

În teritoriile eliberate, cu predilecție în Transilvania, dispensarul sau ambulatoriul policlinic era plasat într-un centru urban, activitatea acestuia fiind în strânsă legătură cu un spital local și cu autoritățile polițienești locale. Instituția avea în dotare și o facilitate de cazare în regim hotelier. În cadrul dispensarului activa o secție specializată în controlul persoanelor ce practicau prostituția, având la dispoziție și un laborator dedicat pentru examinarea probelor microscopice.

Pe lângă personalul propriu-zis, în cadrul ambulatoriului policlinic mai activau și echipe medicale mobile, a căror rază de acțiune era concentrată expres către mediile rurale. Principalele atribuții ale acestora erau tratarea sifilisului la fața locului, examinarea aleatorie a instituțiilor școlare, precum și promovarea metodelor de prevenție a bolilor venerice.⁷

Încadrarea afecțiunilor venerice într-un mediu restrictiv de reglementări legale se impunea cu scopul de a eradica efectele nefaste ale acestui flagel.⁸ În 1930 intră în vigoare Legea Sanitară, ce interzicea casele de toleranță și stabilimentele în care erau desfășurate activități asociate comerțului cu plăceri carnale, permițându-se totuși prostituarea femeilor, condiția de bază fiind deținerea unei fișe medicale eliberate de autoritățile sanitare.⁹ Totuși, persoanele infectate de boli cu transmitere sexuală puteau activa în câmpul muncii, nefiind pasibile de concediere.

Din punct de vedere contravențional au fost sesizate anumite restricții: vânzarea și promovarea materialelor cu tentă pornografică constituia infracțiune ce se pedepsea cu amendă cuprinsă între 5000 și 50000 lei, iar recomandarea fără suport științific a remediilor și a altor mijloace curative va fi considerată o încălcare a legii, fiind pedepsită cu o amendă cuprinsă între 5000 și 50000 de lei.

Tratamentul aferent era realizat exclusiv de către doctori cu studii specifice în domeniul medical, cu drept de liberă practică, putând fi asistați și de personal auxiliar. Prin urmare, toate instituțiile cu profil sanitar aflate în administrarea autorităților locale aveau obligația de a presta acte medicale oferite tuturor pacienților cu boli venerice, inclusiv acelor care nu dețineau o asigurare medicală. Sub aspect informativ, cadrele medicale erau obligate să furnizeze bolnavului

⁶ Aurel Voina, "Campania antisifilitică," în *Societatea de Mâine* III, 35 și 36 (Cluj, 29 august și 5 septembrie 1926): 530.

⁷ "Bolile sociale din România," în *Almanahul medicinei*, I (Medicală Culturală, 1924), 237.

⁸ Matei Cozma, "Sporirea boalelor sociale și cauzele lor," în *Societatea de Mâine* III, 21 și 22 (Cluj, 23 și 30 mai 1926): 400.

⁹ Ioan Scurtu, *Viața cotidiană a românilor în perioada interbelică* (București: Rao, 2001), 257; Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX* (București: Paideia, 1999), 85.

instrucțiunile referitoare la natura bolii, schema de tratament, modul de diseminare a bolii și anumite aspecte referitoare la penalitățile ce se impuneau în caz de transmitere a flagelului.¹⁰

Bolnavii care nu respectau cu strictețe indicațiile tratamentului oferit de medicul curant, și implicit constituiau un risc pentru persoanele din jurul propriului habitat, erau în mod obligatoriu spitalizate până la vindecarea leziunilor contagioase.¹¹

Totodată, erau considerate infracțiuni orice acțiuni de transmitere conștientă, pe orice cale, a maladiilor venerice, incluzând aici și alăptarea noilor născuți de către femei ce erau conștiente de a fi infectate. Aceste nereguli erau penalizate cu închisoare de la 3 luni la 1 an.¹² Tinerelor sub 16 ani li s-a interzis în mod categoric să-și comercializeze trupul în beneficiul avantajelor bănești.¹³

În completarea prevederilor juridice ce vizau bolile cu răspândire sexuală, în anul 1933 se emite Regulamentul pentru combaterea bolilor venerice. Fiecare individ afectat de aceste maladii era obligat să se supună unui tratament prescris de medicul curant. Acesta avea obligația de a deține un registru unde era consemnat numele pacientului și schema tratamentului pe care îl urma.

În baza acestui registru medical s-a emis pentru fiecare pacient un carnet unde se notau date identice cu cele din registru. Adiacent informațiilor referitoare la impactul maladiei, din punct de vedere medical cât și contravențional, medicul oferea persoanei contaminate un pliant pus la dispoziție de Ministerul Muncii și Sănătății și Ocrotirii Sociale, care cuprindea instrucțiuni ce făceau referire la igiena personală, care trebuiau respectate în vederea combaterii bolilor venerice.¹⁴

Urmare a necesității stringente de combatere a epidemiilor de natură venerică s-au generat anumite măsuri conform reglementărilor Legii Sanitare, precum acordarea de consultații gratuite. De exemplu, în anul 1931 locuitorii

¹⁰ “Legea nr. 236 din 14 iulie 1930, cap. II, Combaterea boalelor venerice, p. 1324–1327,” în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (ianuarie 1930–31 decembrie 1930) Tomul VIII, partea I-a, B (București, 1931).

¹¹ “Regulamentul nr. 8 din 9 martie 1933, cap. I, Obligativitatea tratamentului, p. 51,” în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (1 ianuarie 1933–31 decembrie 1933) Tomul XI, partea II-a, A (București, 1933).

¹² “Legea nr. 236 din 14 iulie 1930, cap. II, Combaterea boalelor venerice, p. 1325,” în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (ianuarie 1930–31 decembrie 1930) Tomul VIII, partea I-a, B (București, 1931).

¹³ Lucian Popescu, *Timișoara interbelică și universul social din România* (București: Cartea Universitară, 2004), 118.

¹⁴ “Regulamentul nr. 8 din 9 martie 1933, cap. I, Obligativitatea tratamentului, p. 50,” în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (1 ianuarie 1933–31 decembrie 1933) Tomul XI, partea II-a, A (București, 1933).

bolnavi de sifilis din județul Caraș au beneficiat de un număr de 367 de astfel de consultații (gratuite).¹⁵ La nivelul anului 1936 dintr-un total de 17585 de consultații prestate pe raza județului Caraș, 969 erau de sifilis, iar 213 de gonoree.¹⁶

Una dintre cele mai sigure metode profilactice ce asigura protecție împotriva îmbolnăvirii, indicată chiar și în vremurile contemporane nouă, era folosirea în cadrul actului sexual a prezervativului. Una dintre gamele remarcate era OLLA, des regăsită în spoturile publicitare gazetărești cărășene.¹⁷

În sfera prevenției se încadra propaganda antivenerică și educarea populației, ce cuprindea: educația morală, sexuală și antivenerică. Educația morală consta în conștientizarea tineretului relativ la sfera principiilor și valorilor morale ale societății, punându-se accent pe respectarea bunelor maniere, abținerea de la alcool, precum și combaterea agresiunilor sexuale. Educația sexuală trebuia realizată cu mult tact, fiind promovată în special de către medicii școlari, cadrele didactice și de către părinți.

Educația antivenerică avea ca scop informarea populației asupra metodelor de protecție și de combatere a diseminării flagelului maladiilor cu transmitere sexuală prin diferite mijloace media: filme, piese de teatru, broșuri și afișe. În sfera profilaxiei aferente problematicii antivenerice s-au întreprins măsuri ce vizau protejarea femeilor abuzate sexual aflate în câmpul muncii, prin oferirea unor facilități care să le confere un trai decent, diminuându-se astfel tendința acestora de a practica prostituția, ca și sursă de venit alternativ.

Totodată erau combătute și dezaprobatе acțiunile de abordare a tinerilor de către femeile de moravuri ușoare, fiind astfel inițiate activități cu caracter moral-educativ menite să inoculeze buna cuviință în rândul persoanelor juvenile. În localurile cu program nocturn, nu erau admise dansatoare, ce aveau ca scop animarea atmosferei, iar facilitățile de rendez-vous trebuiau evitate cu desăvârșire. Printre altele s-au efectuat și acțiuni de prevenire a infecțiilor extra-genitale, precum sterilizarea ustensilelor folosite în locațiile unde au fost depistate persoane cu flageli venerici. În frizerii se solicita dezinfectarea pieptenilor, a lamelor de ras, iar în restaurante întreaga veselă trebuia trecută printr-un intens proces de fierbere.¹⁸

¹⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin (în continuare SJANCS), *Serviciul Sanitar al Județului Caraș 1926–1950, Raport anual asupra stării de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1931*, nr. inv. 1466, dosar nr. 1/1931–1932, f.8.

¹⁶ Ibid., *Raport anual asupra stării de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1935–1936*, nr. inv. 1466, dosar nr. 1/1935–1936, f. 2.

¹⁷ Reclama se află în ziarul *Glasul muncitorului român* II, 12 (Reșița, 30 septembrie 1934): 4; 17 (14 noiembrie 1934): 4; 18 (11 noiembrie 1934): 4; III, 1 (Reșița, 6 ianuarie 1935): 4; 5 (Reșița, 3 februarie 1935): 4.

¹⁸ Dr. I. Bozac, "Combaterea boalelor venerice", în *Svastica Banatului* II, 46 (Timișoara, 11 noiembrie 1928): 3.

În ceea ce privește diseminarea bolilor venerice la minori, răspunderea pentru asigurarea unui tratament cădea în sarcina părinților sau a tutorilor. În situația în care se constata că un minor a fost cauza îmbolnăvirii altei persoane, iar cauzele depistate erau dezinteresul sau neglijența materializată prin lipsa unui tratament adecvat, atunci răspunderea penală era preluată de către părinte sau tutorele acestuia.

La depistarea unei persoane infectate cu maladii venerice de către un medic, acesta avea obligația efectuării investigații medicale, în vederea identificării sursei de contaminare. Prin urmare, pacientului i se solicita informații despre persoanele cu care a intrat în contact, acestea intrând sub incidența datelor confidențiale.¹⁹

În intenția de a oferi un cadru profilactic fenomenului maladiilor venerice, s-au stabilit, pe cale legală, o serie de reguli menite să susțină eforturile tuturor instituțiilor implicate în combaterea afecțiunilor contagioase cu transmitere sexuală: interzicerea consultațiilor medicale prin corespondență, oferirea de către farmaciști a medicamentelor fără prescripție prealabilă, avizată de medicul specialist și interzicerea funcționării caselor de toleranță sau a localurilor unde se practica oferirea plăcerilor trupești în schimbul foloaselor pecuniare.

Atribuțiile aferente acțiunilor de prevenire și vindecarea a bolilor venerice trebuiau duse la îndeplinire de dispensarele veneriene, aflate sub conducerea autorităților sanitare locale, iar aplicarea sancțiunilor în cazul încălcării prevederilor legale era efectuată de către organele de poliție.²⁰ Serviciile prestate bolnavilor tratați cu ajutorul consultațiilor efectuate în cadrul dispensarelor sanitare erau în mod exclusiv gratuite, inclusiv medicația necesară, ce era pusă la dispoziția personalului medical în cantități suficiente.²¹

O altă prevedere importantă în procedura de combatere a bolilor venerice s-a evidențiat a fi crearea unei evidențe concrete asupra tuturor celor atinși de acest flagel. Medicul care examina bolnavul avea obligația de a consemna rezultatul investigațiilor medicale într-o fișă de sănătate asociată fiecărui pacient, iar dacă s-a constatat existența unei afecțiuni contagioase de tip veneric, acesta va

¹⁹ "Regulamentul nr. 8 din 9 martie 1933, cap. III, Delictul de contaminare venerică conștientă și penalitățile sale, p. 53," în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (1 ianuarie 1933–31 decembrie 1933) Tomul XI, partea II-a, A (București, 1933).

²⁰ "Regulamentul nr. 8 din 9 martie 1933, cap. VI, Măsuri privind profilaxia și tratamentul boalelor venerice, p. 54–55," în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (1 ianuarie 1933–31 decembrie 1933) Tomul XI, partea II-a, A (București, 1933).

²¹ "Regulamentul nr. 8 din 9 martie 1933, cap. I, Obligatorietatea tratamentului, p. 51," în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (1 ianuarie 1933–31 decembrie 1933) Tomul XI, partea II-a, A (București, 1933).

comunica o adresă cu un conținut definit expres de către autoritatea sanitară, prin care va îndruma pacientul către instituțiile sanitare de specialitate.²² (vezi Anexa I)

Analiza punctuală a stării referitoare la cauzele și consecințele de factură medicală a acestor boli impune o evaluare a datelor extrase din rapoartele anuale asupra stării de sănătate și igienă a județului Caraș, trimise către Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale. Acestea erau redactate de către Serviciul Sanitar județean, coordonat de un medic primar de județ, ce avea în sarcină supravegherea, îndrumarea și controlul activității instituțiilor sanitare din județ.²³

În ceea ce privește sifilisul, din experiența cadrelor medicale interbelice se confirmă faptul că gravitatea acestei boli a fost identificată prin existența malformațiilor la nou născuți, proveniți din părinți depistați cu maladii venerice.²⁴ Lipsa acută a unei educații sexuale, expusă obiectiv tinerei generații, a condus implicit la insuccesul în combaterea și prevenirea acestei afecțiuni medicale.²⁵

În zonele puternic afectate de afecțiunile venerice, activitatea sanitară impunea o acțiune mai amplă a medicului zonal, fiind necesară chiar colaborarea cu autoritățile locale în vederea înființării unui dispensar.²⁶

Actul medical de tratare a sifilisului practicat în mediile sanitare urmărea o serie de proceduri medicale stricte și concret definite. În primă fază erau efectuate diferite metode în vederea depistării și identificării bolilor venerice. Frecvent utilizată în arealul medical românesc era metoda sero-reacțiunii Wassermann²⁷, însă în alte țări precum Germania, Franța sau Italia era folosită și metoda reacției de conglomerare Müller. Reacția de conglomerare Müller a fost testată la sfârșitul deceniului II din secolul XX, de către prof. dr. C. Tătaru și a dr. Dr. Konradi, pe un eșantion de 1224 cazuri de sifilis, obținându-se astfel premisele unei implementări pozitive în cadrul actului medical dedicat vindecării sifilisului.²⁸

²² "Regulamentul nr. 8 din 9 martie 1933, cap. V, Fișa de sănătate și examenele medicale obligatorii, p. 58," în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (1 ianuarie 1933–31 decembrie 1933) Tomul XI, partea II-a, A (București, 1933).

²³ SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș 1926–1950, Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș între anii 1934–1935 și 1938–1939*, nr. inv. 1466, dosar nr. 2/1934–1939, f. 9; "Legea nr. 236 din 14 iulie 1930, cap. II, Serviciul sanitar și de ocrotire județean, p. 1275–1276," (București, 1931).

²⁴ "Combaterea sifilisului," în *Clujul* II, 5 (Cluj, 3 februarie 1924): 3.

²⁵ S. Manuilă, "Educația sexuală," în *Societatea de Mâine* I, 6 (Cluj, 18 mai 1924): 136–137; "Tuberculoza și sifilisul în Banat," în *Românul* XIII, 1 (Oravița, 10 august 1939): 3.

²⁶ Dr. N. Antonescu, "Apostolatul medicului sanitar," în *Roata* II, 6 (Oravița, 10 februarie 1929): 3.

²⁷ SJANCS, *Spitalul C.A.S. Caransebeș*, nr. inv. 74, dosar nr. 9/1928, f. 2.

²⁸ Dr. Leon Herman, "O nouă reacție pentru diagnosticul sifilisului. Reacția de conglomerare

Procedura de tratament standard, aplicată în mediile sanitare interbelice românești, începea cu injecții cu mercur solubil, spre a evita reacțiile spirilare violente, în cauză reacția Herxheimer, continuându-se apoi cu administrarea Neosalvarsan-ului.

Tratamentul propriu-zis, estimat între 2 și 3 ani în faza seropozitivă a perioadei primare, era realizat etapizat în mai multe cure, a doua cură realizându-se după un repaus de cel puțin 4–5 săptămâni. În primul an, între celelalte etape de tratament au existat perioade mai lungi de repaus, acesta fiind reluat doar după un interval cuprins între 6 și 10 săptămâni. În al doilea an, pauzele dintre cure erau mult mai lungi, durata acestora ajungând chiar și la 3 luni. În ultimul an, eventualele cure puteau fi realizate conform planificării din anul precedent sau puteau fi atenuate, totul realizându-se în funcție de rezultatele reacției Wasserman.

În cazul în care rezultatele reacției Wasserman, devenite negative după prima sau a doua cură, se mențineau constante, puncția lombară se prezenta în parametrii optimi, iar localizarea viscerală a sifilisului nu era sesizată, atunci la finalul celui de al doilea an sau eventual în al treilea an, tratamentul era declarat suspendat. După acest timp pacientul trebuia pus sub observație clinică și serologică încă 3–4 ani, fiindu-i efectuată seroreacția Wasserman, la început de două ori pe an, iar apoi doar o dată pe an. După finalizarea tratamentului, dacă seroreacția Wasserman persista în valori negative timp de doi ani, atunci pacientul putea fi declarat vindecat.

În fazele mai înaintate ale bolii, în cursul perioadei de latență post-secundară, tratamentul poate dura cel puțin 3 ani, iar perioada de supraveghere a pacientului poate oscila între 10 și 15 ani.

În faza terțiară a maladiei, mai ales în cadrul sifilisului nervos, durata tratamentului se putea întinde pe o perioadă nedefinită, în funcție de limita de toleranță a organismului. În această fază, pacientul era declarat vindecat doar atunci când seroreacția și examinarea lichidului cefalorahidian indicau faptul că leziunile au fost estompate definitiv din evoluția lor. Conținutul tratamentului includea injecții cu produse piretogene, și mai ales preparate medicamentose din iod.

Un alt tip de sifilis, des întâlnit, era cel congenital. Tratamentul este asemănător cu cel administrat adulților, diferea doar doza, ce era proporțională cu greutatea corporală. La nou-născut tratamentul debutează cu fracțiuni mercuriale de un gram, iar la copii de câteva luni dozajul va fi de două grame. Fracțiunile se vor realiza ciclic cu durata de 4 zile, având între ele o zi de repaus, iar doza maximă admisă va fi de 1,5 centigrame pe kilocorp. Numărul fracțiunilor vor

a lui Müller (M.B.R. II),” în *Mișcarea medicală română* IV, 7–8 (Craiova, iulie-august 1931): 459.

oscila între 16 și 24, iar după primele 6 fracțiuni tratamentul arsenical începea cu Neosalvarsan administrat intravenos sau cu Myosalvarsan, injectat intramuscular. La debut se administrau injecțiile în cantitate echivalentă cu o șesime din dozaj, aceasta crescând progresiv cu aceeași cantitate, ajungându-se la doză întreagă de abia după cea de a-VI-a injecție. Copii cu vârste mai mari, puteau fi tratați chiar cu soluții injectabile pe bază de mercur sau bismut.²⁹

Printre cele mai folosite tratamente aplicate în vindecarea sifilisului, erau injecțiile cu arsenic sau mercur.³⁰ Pentru cazurile punctuale se utiliza Spirocidul, tratament cu arsenic aplicat doar pacienților cu vene subțiri, în special la femei și copii, precum și Casbisul, tratament cu bismut aplicat prin injecții intramusculare.³¹ Medicamente precum Uclarsyl, Sintarsan, Novarsenobensol, Sulfarsenol, Mecol³², Acetylarsan (produs francez, fabricat de Poulenc Frères et Uzines du Rhône)³³, Bismuthion (produs de Laboratoarele Ch. Couturiex)³⁴, Senobenzol (injectabil intravenos)³⁵, Neo-Cardyl (injectabil pe bază de bismut)³⁶, Salyrgan³⁷, Solmuth (tratament cu Bismut cu aplicare cutanată) și Treparsol (medicament bazat pe arsenic administrat pe cale bucală)³⁸, erau folosite frecvent în tratamentul sifilisului.

Pe de altă parte, s-au identificat și alte remedii eficiente, cum ar fi soluțiile și alifiile în a căror componență se regăseau sublimatul hydrargyrumoxycyanatum (cianura de mercur), chininul și calomelul. Dintre acestea s-au remarcat: alifia dezinfectantă Neisser-Siebert (hydrargyrumbichloratum 0,3 g; natriichloratii 1,0 g; tragacanth 2,0 g; amyl 4,0 g; gelatină 0,7 g; alcool 25,0 g) și unguentul hydrargyrum oxycyanatum 0,06 g; lanolină pură 15,0 g. Se mai recomandau și alte două rețete de unguente, prima având în componență calomel, lanolină și vaselină, iar a doua conținea hydrargyrum oxycyanatum 0,06 g și lanolină pură de 15 g.³⁹

²⁹ Dr. I. Bozac, "Combaterea boalelor venerice", 3.

³⁰ SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș 1926-1950, Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1935-1936*, nr. inv. 1466, dosar nr. 1/1935-1936, f. 2.

³¹ Reclama se află în ziarul *Mișcarea medicală română* III, 3 (Craiova, martie 1932): 107.

³² SJANCS, *Spitalul C.A.S. Caransebeș*, nr. inv. 74, dosar nr. 90/1940, f. 211.

³³ Dr. Gogu Constantinescu, "Tratamentul Syfilisului cu Acetylarsan", în *Mișcarea medicală română* V, 5-6 (Craiova, mai-iunie 1932): 357.

³⁴ Reclama se află în ziarul *Mișcarea medicală română* V, 5-6 (Craiova, mai-iunie 1932): 353.

³⁵ Reclama se află în ziarul *Mișcarea medicală română* VII, 1-2 (Craiova, ianuarie-februarie 1934): 1.

³⁶ Reclama se află în ziarul *Mișcarea medicală română* VII, 11-12 (Craiova, noiembrie-decembrie 1934): 1.

³⁷ Reclama se află în ziarul *Mișcarea medicală română* III, 6-7 (Craiova, iunie-iulie 1930): 177.

³⁸ Reclama se află în ziarul *Mișcarea medicală română* IV, 1-2 (Craiova, ianuarie-februarie 1931): 33.

³⁹ Dr. I. Bozac, "Combaterea boalelor venerice", 3.

Pe lângă procedurile standard s-au întâlnit și tratamente empirice ce s-au folosit cu preponderență în mediile rurale, prin aplicarea pe rană a cuprului sulfuric, iar corpul bolnavului se afuma cu fumul unor rădăcini.⁴⁰

O altă acțiune importantă în cadrul procedeele medicale aferente sifilisului era cea de suprimare a focarului în care era utilizat Salvarsanul⁴¹, în mod special Neosalvarsanul.

Pentru analizarea din punct de vedere medical a blenoragiei, este indicat a fi luate în calcul aspectele referitoare la gravitatea, simptomatologia și tratamentul afecțiunii. Predispuși la infectarea cu flagelul gonococ erau în special bărbații, care prin contact sexual puteau transmite boala și la pacienți de gen feminin.

Înainte de a cunoaște metodele de tratament era recomandată publicului larg informarea cu privire la acțiunile profilactice, deseori mai utile, per ansamblu, în combaterea și răspândirea gonoreei. Persoanele de gen feminin ce erau depistate, trebuiau să-și întrerupă activitatea sexuală înainte și după menstruație. În afara acestei perioade, actul sexual trebuia efectuat prudent și de scurtă durată, astfel încât să se evite infectarea uretrei. Era indicat urinarea după fiecare raport sexual, atât la femei cât și la bărbați. În special la femei, înaintea actului sexual trebuia efectuată ungerea orificiului uretral cu vaselină sterilă sau antiseptică. Era recomandată spălarea cu săpun sau cu o soluție de sublimat de 1/2000 a întregii regiuni genitale, imediat după consumarea actului sexual, și nu în ultimul rând folosirea corectă a prezervatului. De asemenea, instilațiile în meatul uretral cu soluții antiseptice precum: protargol 10–20%; albargină 10%, argyrol 25%, trebuiau efectuate cu precădere în primele momente după actul sexual.⁴²

Tratarea necorespunzătoare a bolii conducea uneori la complicații, ducând chiar și la septicemie. Simptomatologia se manifestă la început prin dureri de intensitate redusă la nivelul organelor genitale, avansând după 3–9 zile spre scurgeri vaginale sero-purulente, la femei sau la urinări frecvente, dese ori hemoragice, la bărbați. Tratamentul sculamentului, denumire populară a blenoragiei, se efectua prin curățarea cavității vaginale și a vezicii urinare cu felurite soluții: Sublimat, cu o concentrației de 1 gram la un litru de apă, Protargol sol. 10% o linguriță la jumătate de litru, Permanganat de sodiu soluție 20%. Adiacent tratamentului trebuia respectat un regim alimentar bogat în lapte și derivate din lapte, lichide, precum ceaiuri și supe

⁴⁰ SJANCS, *Spitalul C.A.S. Caransebeș*, nr. inv. 74, dosar nr. 9/1928, f. 2.

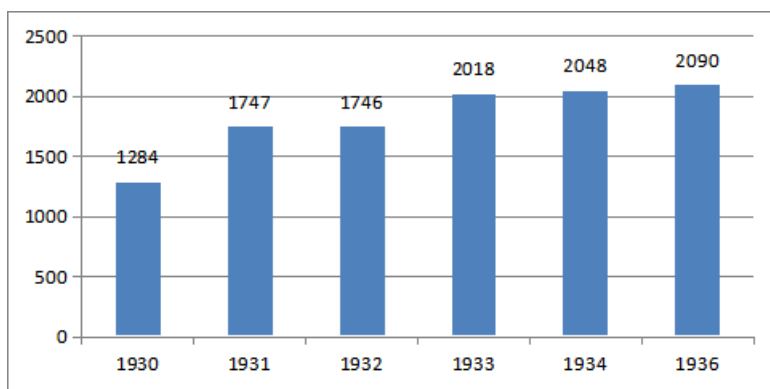
⁴¹ Ibid.

⁴² Dr. Gh. Marinescu, "Ce trebuie să știe publicul asupra blenoragiei", în *Almanahul medicinei*, I (Medicală Culturală, 1924), 269.

de legume. De asemenea, era recomandată evitarea preparatelor culinare sărate și condimentate.⁴³

Referitor la șancrul moale, simptomatologia este asemănătoare cu cea a sifilisului, cu deosebirea că leziunile provocate sunt mult mai dureroase. Infectarea se produce la nivelul organelor genitale externe, manifestându-se prin leziuni adânci ale țesuturilor epidermei. Tratarea superficială conducea la tumefierea ganglionilor inghinali care devin purulenți în timp.⁴⁴ În procesul de tratare era recomandat a se folosi vaccinul stabilizant DMELCOS, în compoziția căruia se regăseau bacili Ducrey, formați din 225 milioane de corpi microbieni pe centimetru cub. Modul de administrare se efectua intravenos, prin doze progresive, cu repaus de 2 sau 3 zile între fiecare injecție.⁴⁵

Analiza obiectivă a fenomenului aferent bolilor venerice, restrânsă expres la județul Caraș, conduce implicit în spre o evaluare în primul rând a datelor ce definesc graficul incidenței cazurilor în regiunea Banat. Perioplul cronologic al cercetării debutează cu anul 1931.

Statistică cu bolnavi de sifilis în Banat între anii 1930–1934 și 1936⁴⁶

În anul 1931 se sesizează cea mai accentuată creștere față de anul precedent, diferența procentuală ridicându-se la valoarea 36%, iar cea mai afectată categorie de vârstă era cea între 15–30 ani, unde se înregistrează aproximativ jumătate din numărul de bolnavi. Din extrasele asociate documentelor sanitare interbelice, se constată în Banat o tendință de creștere constantă, ușor atenuată

⁴³ Dr. Gheorghe Ciorman, *Calendarul Voința Banatului* (Timișoara: Institutul de Arte Grafice Tipografia Românească, 1935), 119.

⁴⁴ Ibid., 120.

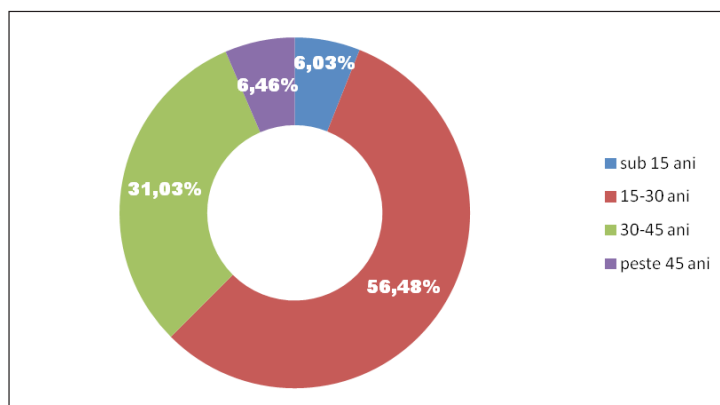
⁴⁵ Reclama se află în ziarul *Mișcarea medicală română* VIII, 3–4 (Craiova, martie-aprilie 1935): 298.

⁴⁶ *Anuarul statistic al României 1934* (București: Tipografia Curții Regale, 1935), 440; *Anuarul statistic al României 1937 și 1938* (București: Tipografia Curții Regale, 1939), 137.

între anii 1931–1932, a cazurilor de sifilis. Tendința graficului se păstrează ascendentă și pentru următorii ani, rata de creștere fiind totuși inferioară față de saltul numeric dintre anii 1930–1931.

Totodată, fenomenul aferent bolilor venerice în județul Caraș implică o abordare concretă asupra datelor clasificate pe diferite categorii precum genul, etatea și mediul social de proveniență.

Conform datelor extrase din rapoartele anuale asupra stării de sănătate și igienă a județului Caraș, destinate Ministerului Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale, la capitolul *Boli Sociale* balanța celor atinși de bolile cu transmitere sexuală a înclinat înspre partea masculină: spre exemplu în statistica din 1931 s-au regăsit un număr de 363 bărbați și 269 femei depistați în anul anterior, la care se adaugă încă 144 bărbați și 88 femei, din anul curent, dintre care s-au vindecat 138 de bărbați și 64 femei. La capitolul decese s-au identificat doar 3 înregistrări: 1 bărbat și 2 femei.⁴⁷

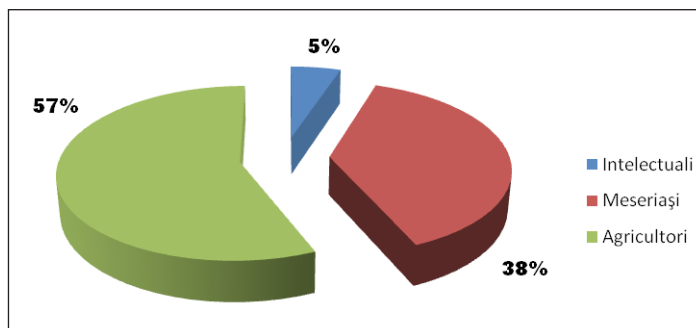
Statistică pe criteriu de vârstă a celor infectați cu boli venerice din județul Caraș în 1931

Conform criteriului categoriei de vârstă, în anul 1931 6,03% dintre bolnavii de boli venerice aveau vârsta sub 15 ani, 56,48% se regăseau în eșantionul cuprins între 15–30 de ani, 31,03% se încadrau între 30 și 45 de ani, iar peste 45 de ani reprezentau doar 6,46%.⁴⁸

Unul dintre itemii importanți în definirea obiectivă a impactului social aferent maladiilor venerice îl constituie tipul de activitate prestat de către cei bolnavi.

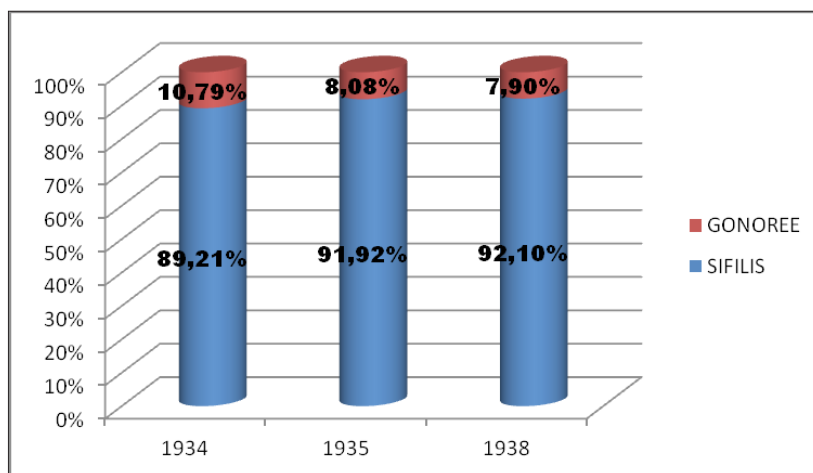
⁴⁷ SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș 1926–1950, Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1931*, nr. inv. 1466, dosar nr. 1/1931–1932, f.8.

⁴⁸ Ibid., *Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1931*, nr. inv. 1466, dosar nr. 1/1931–1932, f. 8.

Statistică după criterii sociale a locuitorilor infectați cu boli venerice din județul Caraș în 1931

Din punct de vedere al profesiilor, majoritatea proveneau din rândul agricultorilor, exprimat printr-un procent de 57%, urmași de meseriași ce reprezentau 38%, iar 5% provin din rândul intelectualilor⁴⁹, ceea ce implică faptul că unul dintre factorii ce conduceau la dobândirea bolii era lipsa informării și a cunoștințelor aferente educației sexuale, precum și relațiile sexuale produse între minorii de 13–15 ani.⁵⁰

Statistică cu bolnavi de gonoree și sifilis în Caraș

Datele din 1934 se prezentau astfel: dintr-un total de 1057 de cazuri asociate bolilor venerice, dintre care 114 cazuri de gonoree și 943 de sifilis, pentru acestea existând informații suplimentare, respectiv 78 de vindecări și 12

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid, *Raport anual 1934*, nr. inv. 1466, dosar nr. 2/1934–1939, f.12.

decese.⁵¹ În următorul an s-au mai identificat încă 351 de cazuri noi de sifilis și 96 de gonoree.⁵² Prin urmare la nivelul anului 1935 erau înscrși un număr de 624 bolnavi de sifilis, dintre care 365 de pacienți au fost declarați vindecați. În cadrul fluxului de tratament aplicat combaterii acestui flagel, au fost efectuate 2063 de injecții cu arsenic și 462 de injecții cu mercur⁵³, iar cadrele medicale au prestat gratuit un număr de 969 consultații de sifilis.⁵⁴ Spre finalul perioadei interbelice, mai exact în anul 1938, celor 881 de cazuri de sifilis li s-au mai adăugat alte 332, înregistrându-se 178 de vindecări și 23 decese.⁵⁵ În ceea ce privește blenoragia, au existat 104 cazuri, dintre care 90 au fost rezolvate cu succes, neseizându-se nici un deced.⁵⁶

Un factor definitoriu pentru un sistem medical eficient îl constituie infrastructura sanitară. La nivelul anului 1928 în județul Caraș existau un număr de 4 spitale, două construite și administrate din fonduri Private, iar alte două aparținând Ministerului Muncii.⁵⁷

Infrastructura sanitară s-a îmbogățit o dată cu inaugurarea în toamna anului 1937 a spitalului județean de la Oravița, proiect aprobat de ministrul I. C. Constantinescu.⁵⁸ Conform releveelor întocmite în 1934, ce au stat la baza construcției, în locația spitalului se afla un pavilion dedicat bolilor venerice. Clădirea era înaltă de aproximativ 13 metri, fiind prevăzută cu subsol, parter, etaj și pod (vezi Anexa II). Intrarea principală era la parter, iar fluxul de pacienți în cadrul instituției era separat în funcție de gen, în partea estică era repartizată partea feminină, iar în vest era partea masculină. Prin urmare, amenajarea interioară a spațiilor a fost realizată simetric, la parter pe fiecare parte fiind dispusă o sală de așteptare, o încăpere pentru consultații, o cameră de pansare, o încăpere pentru infirmiere, camera medicului, o baie cu closet și nu în ultimul rând câte un salon cu 8 paturi fiecare. Tot în partea vestică mai era amplasat și un laborator. La etaj se păstrează aceeași compartimentare simetrică, pe fiecare parte fiind amplasate o cameră pentru infirmiere, o baie, o încăpere pentru izolare, 2 saloane cu 4 paturi și un salon cu 8 paturi, iar central se afla camera medicului și o farmacie. La subsol se aflau 2 depozite, o pivniță și 3 încăperi pentru personalul auxiliar.⁵⁹

⁵¹ Ibid, *Raport anual 1934*, nr. inv. 1466, dosar nr. 2/1934–1939, f.16.

⁵² Ibid, *Raport anual 1935*, nr. inv. 1466, dosar nr. 2/1934–1939, f. 26–27

⁵³ Ibid, dosar nr. 1/1935–1936, f. 2.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid, *Raport anual 1939*, nr. inv. 1466, dosar nr. 2/1934–1939, f.47.

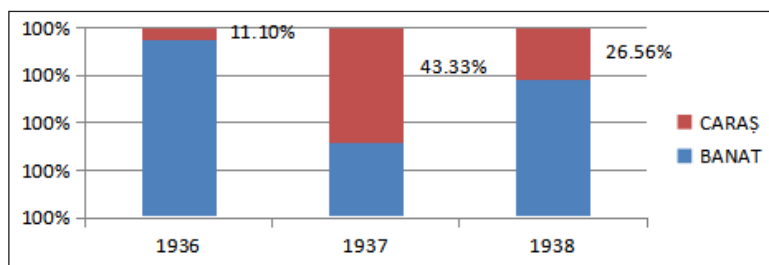
⁵⁶ Ibid, f.49.

⁵⁷ *Anuarul statistic al României 1928* (București: Tipografia Curții Regale, 1929), 470.

⁵⁸ Ionel Bota, *Medicină și societate în Banatul Montan.Oravița și Valea Carașului în perioada 1700 –1950* (Reșița: Editura TIM, 2006), 13.

⁵⁹ SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș 1926–1950, Planurile pavilionului de boli venerice din cadrul Spitalului din Oravița*, nr. inv. 1466, dosar nr. 6/1934, f. 2–5.

Cu scopul de a conchide analiza impactului sanitar produs de răspândirea bolilor venerice în comunitățile locale, era necesară o analiză atentă a situației asociate diseminării cazurilor din Caraș raportat la numărul total de cazuri din Banat. Dintre județele interbelice ale Banatului, Carașul a fost cel care a înregistrat cel mai scăzut număr de infectări cu sifilis, reprezentative fiind datele aferente anului 1936, când s-au sesizat doar 252 de cazuri, ceea ce reprezintă doar 11,1% din totalul de cazuri pe Banat.⁶⁰

Statistică cu bolnavii de sifilis între anii 1936 și 1938⁶¹

Analizând comparativ datele privitoare la numărul bolnavilor cu maladii venerice, între Banat și Caraș se constată o evoluție oscilantă a rezultatelor. Dacă în Banat valorile pornesc de la 2090 cazuri de sifilis în anul 1936, acestea scad la 1205 în anul 1938, trecând printr-o valoare intermediară de 900 în anul 1937. În Caraș situația se prezintă asimetric în comparație cu numărul de îmbolnăviri din Banat. În anul 1936 procentul cazurilor din Caraș, raportat la cel din Banat, era 11,10%, în anul 1937 acesta crește la 43,33%, ca mai apoi în anul 1938 acesta să descrească la valoarea de 26,56%.

În ceea ce privește celelalte boli venerice, precum gonoreea și șancrul moale, valorile procentuale aferente cazurilor de îmbolnăvire la nivelul județului Caraș, în comparație cu valorile din întregul Banat, diferă în funcție de fiecare boală în parte. Astfel, în cazul infectărilor cu blenoragie la nivelul anului 1937 în Banat, din totalul de 298 de bolnavi 31,54% au fost depistați în Caraș, iar pentru șancrul moale din totalul de 11 îmbolnăviri 63,63% erau în Caraș.⁶² Un an mai târziu au fost sesizate situații total diferite, dacă pentru gonoree valorile oscilează semnificativ, la șancru moale tendința se menține constantă. Prin urmare, la gonoree procentul celor infectați în Caraș raportat la Banat era de 8,49%. Acest fapt s-a datorat numărului mare de cazuri din Banat, respectiv 930

⁶⁰ *Anuarul statistic al României 1937 și 1938* (București: Tipografia Curții Regale, 1939), 137.

⁶¹ *Ibid.*, 137, 147; *Anuarul statistic al României 1939 și 1940* (București: Tipografia Curții Regale, 1940), 205.

⁶² *Anuarul statistic al României 1937 și 1938* (București: Tipografia Curții Regale, 1939), 147.

de îmbolnăviri, cu mult mai mult decât în anul precedent. În schimb procentul aferent șancrului moale se menține aproximativ la fel, din totalul de 13 cazuri, 53,85% erau depistate în Caraș.⁶³

Principalele problematice ce necesitau combătute de sistemul sanitar interbelic, au interferat deseori cu fenomenele asociate maladiilor venerice. Estomparea diseminării, îmbunătățirea metodelor de tratament, optimizarea propagandei antivenerice prin educarea populației au reprezentat aspecte cotidiene la care cadrele medicale au încercat să le găsească soluții sustenabile în timp. Insuficiența instituțiilor sanitare, insalubritatea încă persistentă în anumite areale sociale și lipsa unei educații sanitare impregnate în subconștientul populației au constituit principalii factori ce au contribuit la insuccesul în lupta pentru eradicarea acestor afecțiunii letale. Element esențial în angrenajul unei civilizații solide, sănătatea a necesitat anumite eforturi financiare orientate în special spre zona de infrastructură și de încadrare a resurselor umane, cu predilecție în mediul rural.

SOCIAL IMPACT OF VENEREAL DISEASES IN THE INTER-WAR TIMES IN CARAȘ

Abstract

For being a fundamental element within a solid society, health needed certain financial efforts in infrastructure and human resources, especially for the rural environment. Precarious hygiene and lack of medical education led to an alarming incidence of contagious maladies up to become sanitary epidemic problems with a strong social impact in the inter-war times in Caraș.

Some of pre World War I realities, as subsistence and social dismay made a virulent frame that facilitated the genesis of favorable milieus to develop contagious maladies. Venereal maladies, as syphilis, gonorrhea, and chancroid were identified through medical research as ones of the main prevalent social maladies.

The phenomenon of venereal maladies was one of the main objectives of the sanitary system in inter-war times that had to face to still persistent insalubrity in certain social strata and to lack of prophylactic information; they were the main troubles in fighting against those lethal diseases.

The main problems the sanitary system had to control were frequently relating to phenomena generated by venereal maladies. Reducing of dissemination, improving of treatment, and optimizing the anti-venereal propaganda through means of education were the daily aspects in medical work for sustainable solutions.

⁶³ *Anuarul statistic al României 1939 și 1940* (București: Tipografia Curții Regale, 1940), 205.

ANEXA I

Fișă de sănătate⁶⁴

Domnule medic-șef,

Am onoarea a va face cunoscut că d, de profesie, domiciliat în, stradaNr., urmează a fi supravegheat (ă) și tratat (ă) în conformitate cu art. 7 din regulamentul pentru combaterea boalelor venerice, întrucât din cauza profesiei și a condițiilor de viață, constituie un risc de propagare a boalei.

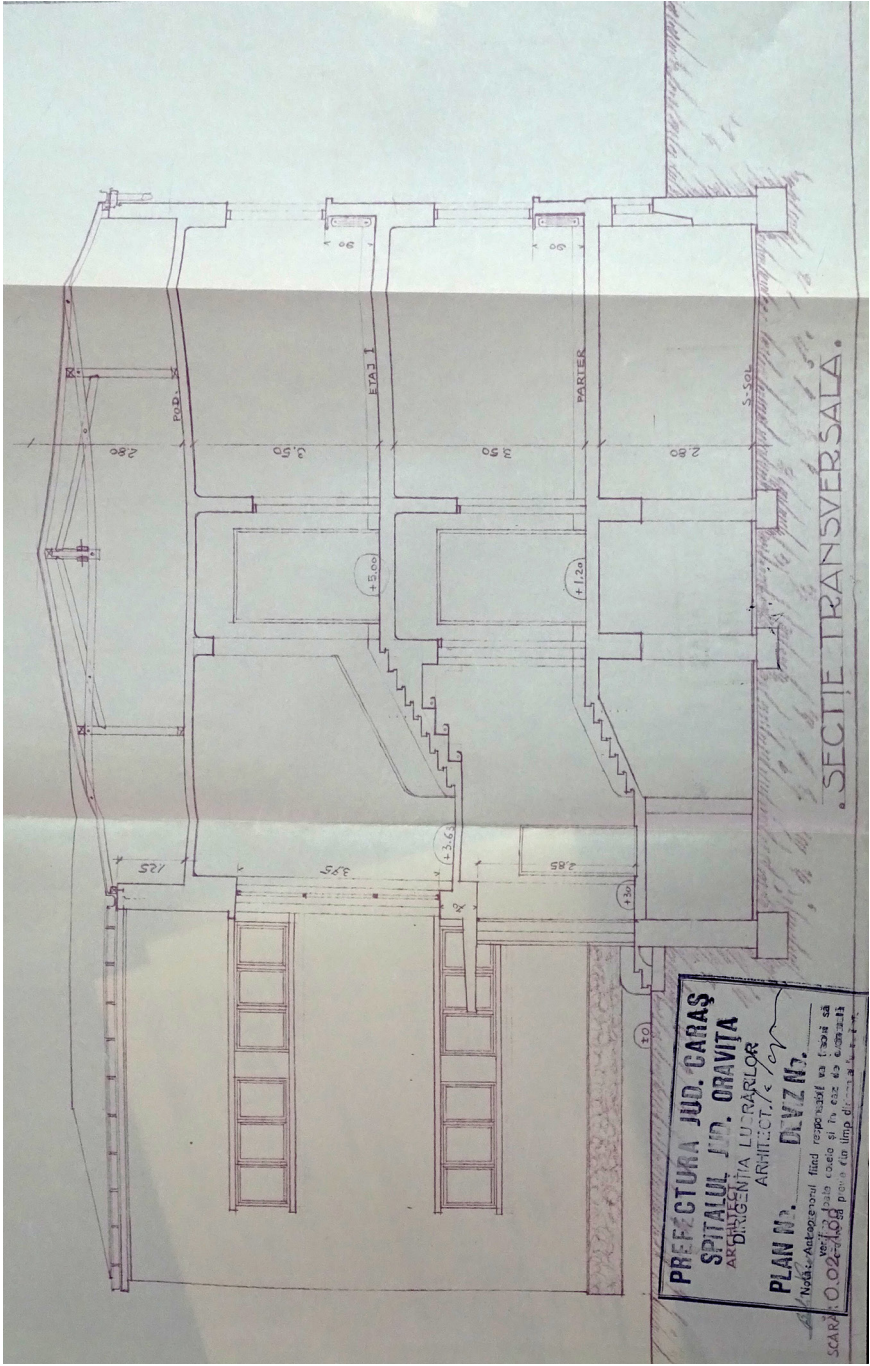
Numele medicului, strada, nr., etajul.....

Data: ziua, luna, anul

Semnătura,

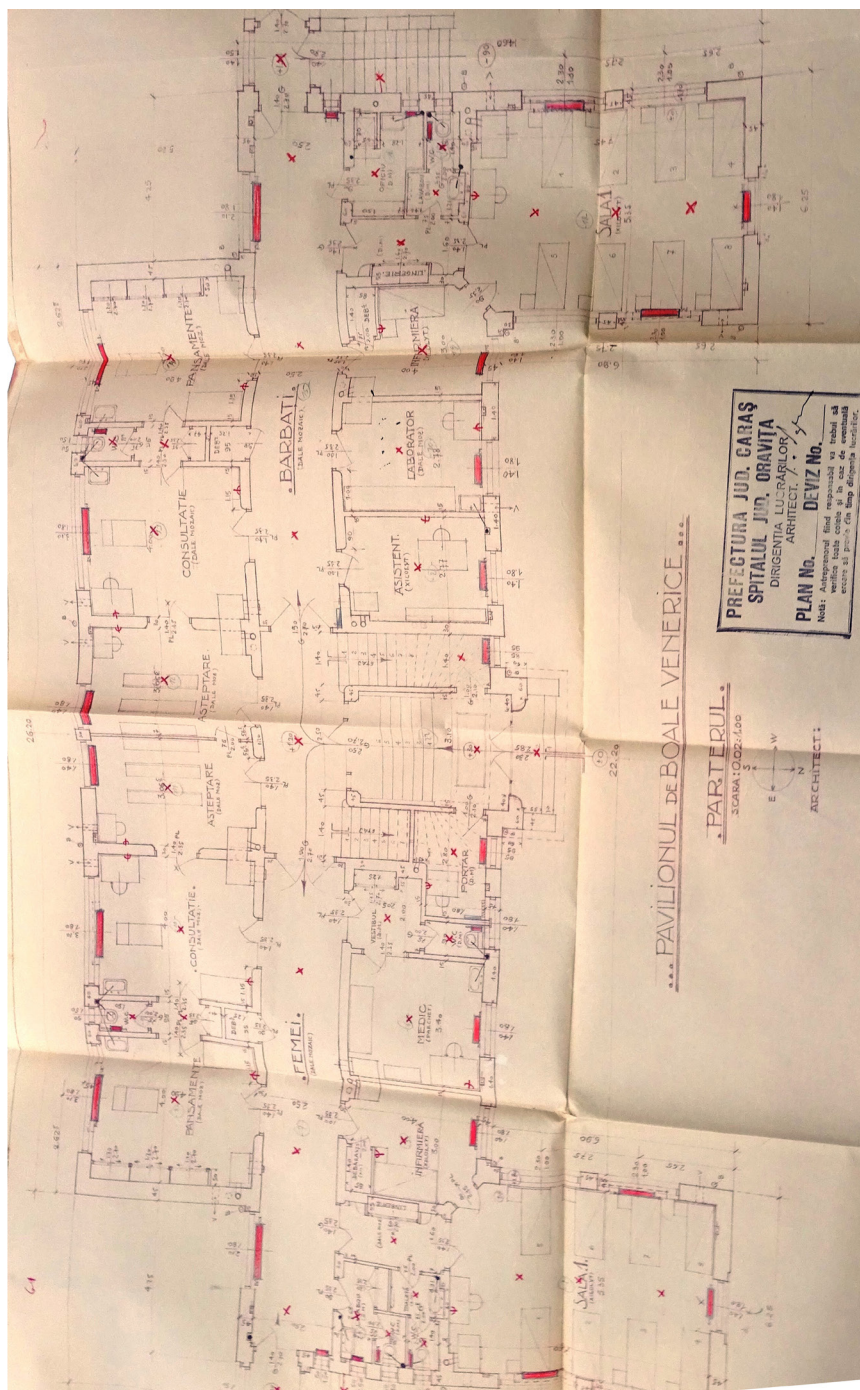
⁶⁴ “Regulamentul nr. 8 din 9 martie 1933, cap. VI, Penalități, p. 61,” în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (1 ianuarie 1933–31 decembrie 1933) Tomul XI, partea II-a, A (București, 1933).

ANEXA II.1
Secțiune transversală a Pavilionului de boli venerice a Spitalului Județean Oravița

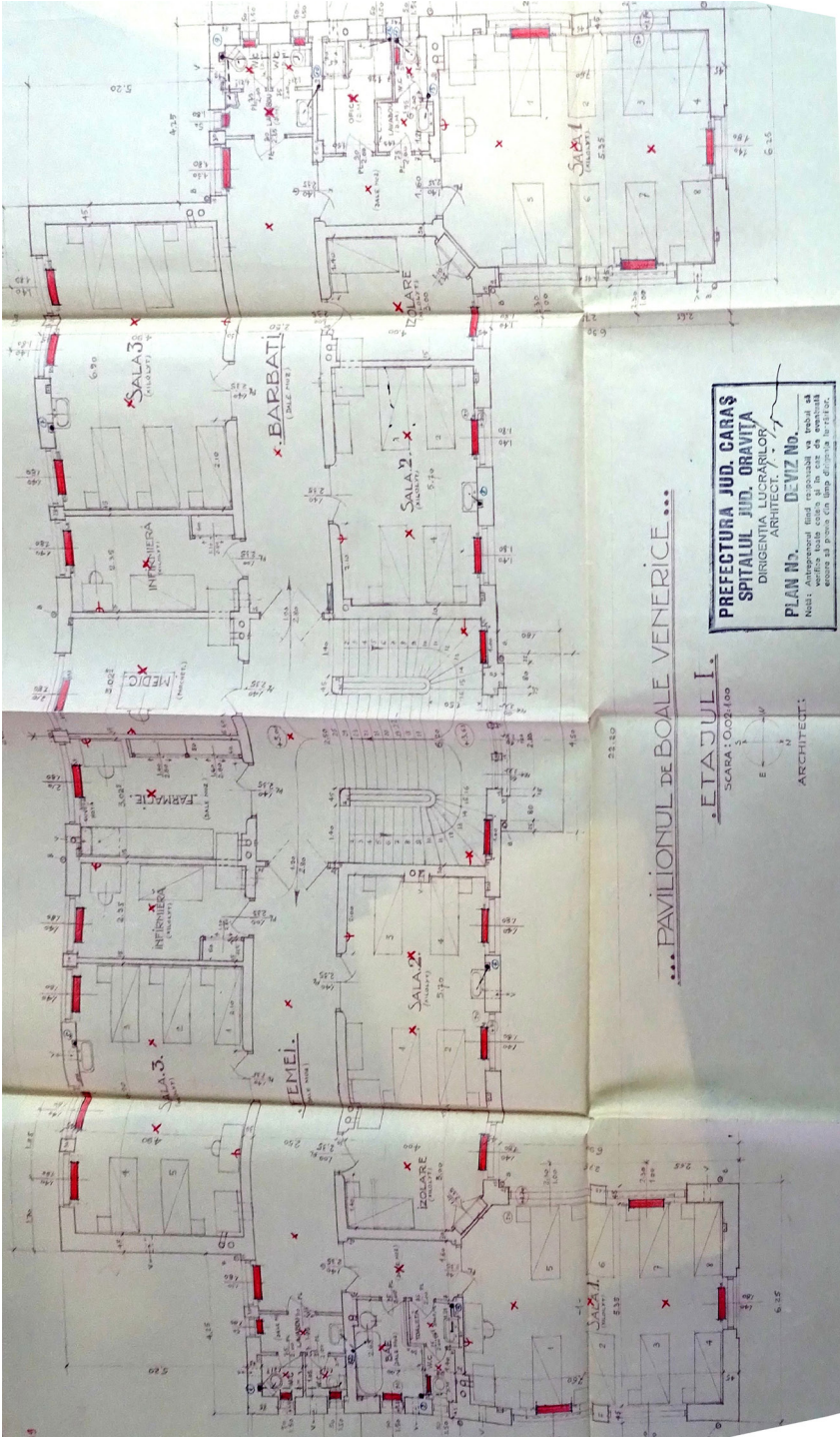

ANEXA II.2

Plan al parterului Pavilionului de boli venerice a Spitalului Județean Oravița

ANEXA II.3
Plan al etajului I Pavilionului de boli venerice a Spitalului Judeţean Oraviţa

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ CLUJ ȘI SPAȚIUL CULTURAL GERMANOFON ÎN PERIOADA INTERBELICĂ*

Mihaela Bedecan**

Cuvinte cheie: Biblioteca Centrală Universitară Cluj, minoritate germană, schimb de publicații, carte, reviste

Keywords: Central University Library of Cluj, German minority, publications exchange, books, revues

Problema itinerariului publicațiilor de limbă germană înspre spațiul românesc, în perioada interbelică, a fost una complexă, care ridică o discuție plurivalentă. Un subiect puțin abordat în istoriografia românească, acesta impune corelarea surselor arhivistice existente cu bibliografia referitoare la tematică.

Dintru început constatăm că apar câteva interogații firești, care surprind esența acestui fenomen, al circuitul de tipărituri între instituțiile cultural-educative ale minoritarilor germani din România¹ și cele ce existau în patria-mamă. Parcurgerea etapelor documentării a condus spre un set de întrebări, rezumate la câteva aspecte: au existat circuite ale schimbului de publicații româno-germane în deceniile interbelice? în varianta afirmativă, cum au funcționat acestea? care a fost publicul țintă pentru care s-a întreținut acest schimb? care au fost punctele de desfacere pentru publicațiile respective, de unde se puteau achiziționa noutățile livrestii? de unde putem afla informațiile privind circuitul de carte și reviste, oferta pieței editoriale?

Am privit acest domeniu, al circuitului lecturii, prin prisma relației interdependente cu identitatea germană. Se structurează imaginea unui portret de grup, configurându-se un model stereotip, al germanului din România, care

* Documentarea pentru acest studiu a fost susținută de o bursă oferită de către Ministerul Cercetării și Inovării CNCS-UEFISCDI, numărul proiectului fiind PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0131, în cadrul PNCDI III.

** Institutul de Istorie *George Barițiu* Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12-14, e-mail: bedecanmihaela@yahoo.com

¹ Franz Hieronymus Riedl, *Das Sudostdeutschum in den Jahren 1900-1918* (München: Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, 1970), 32-39.

dorește să rămână în contact cu lumea din care se originează², iar schimbul de tipărituri întreține excelent această nevoie, prin care se zugrăvește chipul din trecut, dar și cel prezent al etniei. Esența, universul unei etnii este un elaborat istoric și cultural cuprinzător³, compus din fațete diverse ce contribuie la formarea punților de legătură între elementele componente, dar și între acestea și etniile alături de care conviețuiesc, într-un spațiu comun, conform modelului “noi și ceilalți”.⁴ De altfel, interconexiunile spațiilor culturale german și român sunt certe, influența germană predominând câmpul cultural, așa încât de la romanticii germani a fost preluată ideea superiorității culturii, întruchipată în fundamentul spiritului unei națiuni.⁵ Ca și în cazul altor etnii, cultura a fost elementul de coeziune între germanii din România, declarați atașați de țara-mamă și valorile acesteia, adoptând șablonul “Heimatkunst”, al literaturii de esență națională, în care un cetățean este și trebuie să fie legat intrinsec de patria sa.

Circuitele cărților au apărut deodată cu apariția tiparului, legate de dorința tipografilor de a răspândi rezultatele muncii lor unui număr cât mai mare de persoane. Schimbul de carte presupune un grad de educație, o practică a lecturii, un bagaj cultural și intelectual care să conducă spre atari demersuri. La sașii transilvăneni, primele tipografii au apărut în prima jumătate a secolului XVI⁶, dar pentru spațiul șvăbesc bănățean, tiparnițele au apărut mult mai târziu, abia spre finalul secolului al XVIII-lea, când Iosif Mátyás Heimerl a primit aprobarea autorităților de a deschide asemenea întreprinderi.⁷ Tipografia sa s-a preocupat cu precădere de tipărirea documentelor oficiale, dar aici a apărut și primul ziar din Banat, *Temeswarer Nachrichten*.⁸ Librăriile funcționau de cele mai multe ori pe lângă tipografii și puneau la vânzare producțiile acestora, dar

² O teorie a istoriei relațiilor româno-germane: Harald Heppner, “Theoretisches zum Thema «Rumänisch-deutsche Beziehungen»,” în Vasile Docea, coord., *Relații româno-germane. Studii istorice* (Cluj-Napoca: Accent, 2003), 22–26.

³ Valeriu Leu, “Imaginea germanului la românii din Banat,” în Smaranda Vultur, coord., *Germanii din Banat prin povestirile lor* (București: Paideia, 2000) 35–38; Vasile Docea, *Străinii de-alături* (Timișoara: Editura Universității de Vest, 2006), 219–224.

⁴ Nikolaus Engelmann, *Banat. Ein Buch der Erinnerung in Bild und Wort* (Freilassing: Pannonia-Verlag, 1959), 119–128.

⁵ Carmen Popa, *Relații și corespondențe interculturale româno-germane în presa sibiană. Istoric, periodizare, figuri, indici bibliografici. Cultura germană în periodice românești din Sibiu* (Sibiu: InfoArt Media, 2011), 65.

⁶ Gernot Nussbächer, *Johannes Honterus. Viața și opera sa în imagini* (București: Kriterion, 1977), 55–58; Nicolae Teșculă, “Tipografii și librării sașe, promotori ai culturii în Transilvania secolului al XIX-lea,” *Anuarul Muzeului Literaturii Române Iași* II (2009): 72–78.

⁷ Ciprian Glăvan, “Premisele, geneza și evoluția presei de limbă germană din Banat între anii 1771–1867,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XIX (2011): 361.

⁸ Otto Greffner, *Das Banat und die Banater Schwaben. Kurzgefaßte Geschichte einer deutschen Volksgruppe* (Weil am Rhein: /s.n./, 1996), 158–162.

politica de desfacere avea în vedere și achiziția noutăților apărute în alte tiparnițe și, desigur, cele procurate pe filierele de schimb din spațiul de cultură și limbă germanofon.

În privința fondurile publice de carte, organizate în instituțiile de specialitate – bibliotecile, acestea au o tradiție îndelungată și în spațiul intracarpatic. Menirea lor a fost multilaterală, de la dorința de a satisface setea de lectură a publicului larg, la dezideratul de a asigura educația generațiilor tinere, de a răspândi noile ideologii, descoperirile științei și tehnicii, accesul la reperele culturii univesale, a creațiilor din toate domeniile de activitate. Mare parte a bibliotecilor ce au funcționat în perioada interbelică, având tangență cu spațiul cultural și lingvistic german, au un istoric de multe decenii, fiind înființate în secolul al XIX-lea.

Succintul istoric de mai sus validează faptul că aria geografică transilvăneană și bănățeană s-au încadrat în tabloul european al evoluției sectorului tipografic și al lecturii publice.

După 1918 circuitul de carte și reviste a contribuit esențial la articularea și reconstruirea legăturilor dintre cetățenii români de naționalitate germană și spațiul german din care își trăgeau rădăcinile. Conectarea la locul de origine a rămas un reper perpetuu, ce a însoțit istoria comunității germane din Banat și Transilvania⁹ în toată istoria sa, în ciuda câtorva secole trecute de la momentul colonizării și împământenirii pe aceste meleaguri.¹⁰ Pe de altă parte, prin canalul livresc, spațiul cultural german descoperă o admirabilă cale prin care stabilește legături cu toți conaționalii răspândiți în granițele teritoriale ale statelor europene, după reconfigurarea frontierelor de după Primul Război Mondial.¹¹

Este legitimă nevoia de a înțelege care a fost interesul minorității germane rămasă pe teritoriul României Întregite, după 1918, de a întreține acest circuit al propagării textului scris în limba maternă, dar și interogația privind motivația fenomenului. Întrebarea are însă dublu sens, așa încât suntem provocați a căuta și răspunsul legat de preocuparea lumii germane de a exporta spre România carte și periodice. Întreaga argumentație a acestor teme are la bază interesul

⁹ Sorina Bolovan, Ioan Bolovan, "Considerații demografice asupra populației germane din Transilvania în sec. XX," *Revista Bistriței* IX (1995): 307, 310.

¹⁰ Annemarie Röder, "Vom deutschen Südwesten in das Banat und nach Siebenbürgen," în Annemarie Röder, ed., *Dan hier ist beser zu leben als in dem Schwabenland. Vom deutschen Südwesten in das Banat und nach Siebenbürgen* (Stuttgart: Haus der Heimat, 2002), 15–17.

¹¹ Michaela Nowotnick, "«... die geistige Verbindung mit dem Mutterlande aufrecht zu erhalten». Ostland. Vom geistigen Leben der Auslandsdeutschen und die Bemühungen um Kontakte zum literarischen Leben in Deutschland," în Enikő Dácz, ed., *Räumliche Semantisierungen. Raum-konstruktionen in den deutschsprachigen Literaturen aus Zentral- und Südosteuropa im 20.–21. Jahrhundert* (Regensburg: Friedrich Pustet, 2018), 180–182.

arătat de lectori, beneficiarii direcți ai acestui benefic travaliu. Dacă nu exista un interes reciproc pentru cartea și revista editate de comunitățile vorbitoare de limbă germană, din ambele teritorii geografice, acest circuit livresc nu avea șanse de supraviețuire à la long.

Una dintre menirile literaturii scrise, fie că vorbim despre carte sau fondurile de reviste, este aceea de a păstra vie o relație între memorie și identitate, în cazul minorității germane – identitatea națională. Acceptând acest șir logic admitem importanța demersului, preocuparea ce a existat în cadrul acestui traseu cultural. Constatăm că nevoia legăturilor livrești a fost resimțită bilateral, de ambele părți implicate, atât de confrății noștri sași ori șvabi, cât și de cei ce au militat pentru aceste legături în interiorul spațiului german originar. Conexiunea avea, de altfel, o istorie îndelungată, păstrată permanent și perpetuată până în contemporaneitate.¹²

Literatura din spațiul german avea mesajul-forță de a întreține orizontul identitar, oferind minorității ce conviețuia în România o cale ideală de legătură cu teritoriul german-matcă, inoculând ideea apartenenței la acesta. Se anulează astfel impresia de abandon, de dezrădăcinare, care putea fi ușor resimțită având în vedere încadrarea teritorială în care germanii erau minoritari, dar și distanța geografică de patria germană. Minoritatea germană trăitoare în spațiul geografic românesc are așadar o excelentă oportunitate de a păstra, prin acest canal livresc, legăturile cu nucleul lingvistic și cultural “matern”.

Una dintre ideile care transpare din aflulxul circuitului de publicații între cele două spații culturale român și german este tocmai aceea de a menține în contact cele două lumi, într-un dialog prin intermediul căruia informațiile pot circula lesne, fiind astfel transmise spre ambele părți, cu țintă către perpetuarea identității proprii. Prin intermediul palierului cultural se face o veritabilă punte de legătură între trecut, prezent și viitor, iar contactele cu spațiul german, prin acest plan, oferă speranțe în privința perspectivelor viitoare.

Frecventarea locurilor publice ale lecturii, bibliotecile, oferă răspunsul la o întrebare justificată în ecuația problemei: cât de importantă este lectura, cum și când se poate câștiga această practică? Deprinderea lecturii se dobândește din anii de școală, devenind astfel o parte esențială a formării unei culturi generale, contribuind decisiv la deciziile privind o viitoare carieră, înclinația spre un domeniu anume, de care un tânăr se simte atras. În același timp, apetitul pentru lectură, câștigat la vârsta copilăriei, rămâne o constantă în viață, facilitând accesul la informație, păstrând mintea deschisă la nou și la cunoașterea tainelor vieții. Din aceste rațiuni, dotarea cu biblioteci a instituțiilor de învățământ, dar și întemeierea bibliotecilor publice pentru nevoile comunităților locale, primesc o

¹² Mariana Brandl-Gherga, *Austria din presa bănățeană* (Timișoara: Artpress, 2006), 113–120.

dimensiune cu greutate. Politica școlară și culturală a statului român din perioada interbelică a căutat să satisfacă această nevoie, să îmbunătățească rețeaua accesului la carte, mai ales că, atât în Vechiul Regat cât și în provinciile românești alipite la 1918, situația nu era îmbucurătoare.

Analiza procesului de schimb interbibliotecar, intereditorial sau academic, a circuitului de tipărituri pe traseul cultural român-german și invers, trimite spre cercetarea compoziției publicului-țintă, subiecții cărora se adresează lecturile, în numele și pentru folosul cărora se întreține calea lecturii. Dacă în bibliotecile publice nevoia de lectură se îndreaptă spre o literatură generală, adresată și accesată de un public larg, cu un nivel mediu de instrucție, în bibliotecile academice și universitare lucrurile sunt diferite. Aici cititorii aparțin elitei societății, nivelul de educație este superior, ca atare și lecturile se încadrează într-o altă categorie, fiind vizate opere de nivel științific, elevat. De altfel, menirea bibliotecilor universitare și academice se subscrive rațiunii de a susține activitatea didactică universitară și pe cea științifică, de cercetare. Instituția bibliotecii devenea astfel centrul universului educației și studiului, poarta de acces la noile cunoștințe, cel mai stabil reper aflat la temelia formării comunității universitare și științifice.

Biblioteca și cărțile sale se află în centrul universului anilor de studiu, în jurul acesteia, a lecturilor zilnice, se modelează viitorul profesionist. Biblioteca este sursa primară de informare, lectura este indispensabilă, ca atare nevoia de carte este capitală. Instituție a lecturii¹³, biblioteca a asumat rolul de a adăposti valori neprețuite, devenind o memorie a lumii și o dovadă a puterii creatoare a ființei umane¹⁴, un veritabil laborator în care s-au pregătit zilnic viitorii specialiști. Universitatea și Biblioteca pe care a avut-o sub oblăduire au avut un traseu comun¹⁵, legate intrinsec prin finalitatea comună a rostului pe care-l împlineau, acela de a pregăti generațiile de absolvenți la un nivel superior de instrucție și educație.

Cea mai remarcabilă cetate a educației universitare din arcul intracarpatic, universitatea clujeană, devenită model în privința calității procesului didactic, dar și cel al cercetării, poate fi un reper solid în privința circuitelor schimbului de publicații, dar și a modului în care oferta librăriilor a ajuns pe rafturile bibliotecii universitare.

¹³ Noël Richter, *Cinq siècles de lecture populaire* (Paris: Société d'histoire de la lecture, 1998), 36; pentru sensul explicativ al termenului bibliotecă, vezi Gheorghe Buluță, *Scurtă istorie a bibliotecilor din România* (București: Editura Enciclopedică, 2000), 6–7.

¹⁴ Richard Figuiet, coord., *La Bibliothèque, miroir de l'âme, mémoire du monde* (Paris: Autrement, 1991), 14–18.

¹⁵ Ion Breazu, *Universitatea românească «Regele Ferdinand I» din Cluj*, Vasile Pușcaș, ed. (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2019), 112–118.

Sursa infomațiilor, care a stat la baza cercetării și culegerii datelor, a fost una primară, anume registrele de inventar ale bibliotecii, atât pentru fondul de carte cât și pentru cel al revistelor. Din cauza volumului mare al documentelor am procedat la o prospecție prin sondarea anumitor repere cronologice semnificative, pentru a obține o privire de ansamblu asupra problematicii.

La înființarea universității, în anul 1872, a apărut și biblioteca, primul fond provenind de la Muzeul Ardelean, care a donat întreaga colecție de carte, reviste și documente pe care le avea în inventarele sale.¹⁶ Acestei posesiuni se alătură curând alte două achiziții, bibliotecile Arhivei guberniale și Institutului de Medicină. Funcționarea într-un spațiu impropriu, dar și creșterea anuală a colecțiilor au determinat demararea proiectului de construcție a unei noi clădiri, finalizată în 1909, urmând ca în deceniile viitoare planul inițial să fie completat cu noi spații.

Sporirea fondului de carte și reviste a fost de la început o prioritate. Primul Regulament de funcționare prevedea ca personalul bibliotecii să caute permanent titlurile și numerele nou apărute, pentru a completa colecțiile existente.¹⁷ O altă variantă de achiziție era aceea de a urmări cataloagelor anticariatelor, mai cu seamă din străinătate, încercând să se obțină publicații la prețuri avantajoase. Evidența achizițiilor era riguroasă, toate volumele nou intrate fiind notate într-o listă alcătuită după criteriul cronologic, în care erau menționate informațiile esențiale cu privire la modalitatea de achiziționare, titlul și autorul fiecărui volum, prețul, cantitatea numerică și calitatea acestuia.

Problema costurilor achizițiilor a preocupat permanent conducerea bibliotecii și a universității. Începutul a fost modest, în primii ani după înființare sumele alocate achiziției de carte fiind mici, ceea ce se reflectă în numărul redus al volumelor intrate. Situația se schimbă îmbucurător în deceniile ce vor urma.

În prima etapă a achizițiilor, când volumele se procurau – în majoritate covârșitoare – din anticariatele din străinătate, problema financiară a fost un impediment. Instituția clujeană dispunea de venituri reduse comparativ cu sumele de care dispuneau așezăminte similare din Ungaria, Germania sau alte state europene.¹⁸ Pentru a remedia acest neajuns, Universitatea și conducerea bibliotecii, de comun acord, au decis suplimentarea fondurilor, direcționând spre acest sector jumătate din suma pe care fiecare student o achita la înscrierea

¹⁶ Ion Mușlea, "Biblioteca Universității din Cluj," *Boabe de grâu* I, nr. 5 (luna iulie, 1930): 290–291.

¹⁷ Dénes Győrfi, "Dezvoltarea colecțiilor Bibliotecii Universității din Cluj între anii 1872–1900," în Ionuț Costea, Ovidiu Ghitta, Valentin Orga, Iulia Pop, eds., *Istoria Culturii. Cultura Istoriei* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2010), 423.

¹⁸ Zoltán Ferenczi, "Modern könyvtárak szervezéséről," *Magyar Könyvszemle* II (1894): 225–227.

în anul universitar. Evident, conform statisticilor, sumele diferă anual, în funcție de numărul studenților, dar vorbim în general de un trend ascendent, pentru că instituția universitară și-a sporit permanent numărul cursanților.

Politica de achiziții a bibliotecii urmărea o prioritizare prestabilită, criteriul în funcție de care se decidea ordinea cumpărăturilor fiind cel al continuității colecțiilor. Drept urmare, primele tipărituri căutate erau revistele, fiind urmărite listele de titluri deja existente în patrimoniul instituției. Anual se comandau numerele nou apărute, pentru a păstra astfel integritatea seriilor periodice. Abia apoi se proceda la achiziția de carte, criteriul prim fiind de asemenea cel al completării titlurilor editate în mai multe volume, din care biblioteca avea deja colecții. Noutățile se achiziționau în funcție de sumele rămase disponibile, având întâietate volumele solicitate la cerere de cititori.

Se poate așadar observa că sporirea fondului de carte și periodice a respectat, în cel dintâi rând, criteriul utilității, căutând să satisfacă nevoile lectorilor. În acest sens, domeniile pentru care s-au cumpărat cele mai multe volume au fost științele umaniste, științe juridice, științele naturii și medicină, respectându-se astfel solicitările pentru aceste sectoare ale cercetării. Pentru că majoritatea cititorilor erau studenți, cele mai multe volume au fost cele ce foloseau procesul didactic, bibliografiei generale din fiecare domeniu, în timp ce numărul lucrărilor de strictă specialitate, ce acopereau o arie restrânsă de cercetare, era mai mic.

În 1885 inventarele însumează aproximativ 20.000 volume, dar numărul achizițiilor a crescut anual. Cantitatea de cumpărătură trebuie relaționată și cu producția tipografică. În secolul XX asistăm la o explozie în domeniu, de la câteva zeci de titluri, în anii de final ai secolului al XIX-lea, la mii de apariții în primele decenii ale secolului XX. În paralel asistăm la dezvoltarea capacității de cercetare, la apariția unor noi domenii de studii, la aprofundarea specializărilor etc., toate acestea reflectându-se în cererea de achiziții, mereu mai consistentă.

Procedeul schimbului de publicații funcționa de asemenea după reguli simple, dar eficiente. Astfel, din dorința de a susține această modalitate de sporire a fondului de carte, biblioteca universității clujene păstra liste separate cu toate cărțile și revistele pe care le deținea în mai multe exemplare. Dubletele erau apoi oferite bibliotecilor sau instituțiilor de învățământ și cercetare din străinătate, în schimbul publicațiilor editate de acestea, încât observăm un sistem al schimburilor de publicații practic și operativ, în urmă căruia cititorii bibliotecii aveau acces la noile tipărituri din spațiul european.

La începutul secolului XX, din rațiuni financiare, majoritatea publicațiilor au provenit din orașele Transilvaniei, de la librăriile și editurile ce funcționau în centrele urbane mai însemnate. Cu toate acestea, schimbul de publicații cu țările europene, cu marile citadele de cultură și educație de pe continent s-a

păstrat, lucru reflectat în evidența documentației de arhivă. Singura piedică în calea proiectului era de natură financiară, un neajuns prezent anual, care limita cantitatea achizițiilor.

În 1919 Universitatea maghiară “Franz Joseph” a devenit Universitatea “Regele Ferdinand I”, cel dintâi rector român fiind profesorul Sextil Pușcariu.¹⁹ Numele acestuia are relevanță în contextul tematicii noastre de cercetare, întrucât se încadrează în marea pleiadă a intelectualilor ardeleni care și-au desăvârșit formarea științifică în spațiul de cultură și limbă germanofon. A fost student al universităților din Viena și Leipzig, unde a obținut și doctoratul în filosofie. Sub conducerea sa universitatea clujeană a fost reorganizată, iar relațiile cu mediul universitar german s-au păstrat, fiind încurajate de către acesta.²⁰

Unirea Transilvaniei cu Țara a schimbat și istoria instituției noastre, reorganizată acum după criteriile legislației școlare românești, acomodându-se ca atare timpului unirii naționale.²¹ Importanța lăcașului de cultură a fost marcată de vizita cuplului regal, în 1920, însoțit de o parte a membrilor guvernului.²²

În întreaga perioadă interbelică funcția de director al bibliotecii universitare a fost asumată de filologul Eugen Barbul.²³ Dificultățile începutului au fost numeroase, cauzate de urmările distructive ale războiului, dar și de munca de reorganizare a instituției conform reperelor instituționale românești.²⁴ O noutate binevenită, foarte utilă cititorilor, a fost introducerea clasificării zecimale universale, întreprinsă între anii 1923–1925, o schemă riguroasă conform căreia fiecare document era încadrat într-o clasă tematică, în funcție de subiectul tratat. La fel de folositoare a fost și organizarea depozitului legal, înființat urmare a legii imprimatelor legale, din 1923. Biblioteca devine astfel o instituție care a înlesnit accesul la informație, care a contribuit la dinamizarea vieții științifice și universitare, concentrând în jurul său forța intelectuală a Clujului universitar și academic.

¹⁹ Sextil Pușcariu (1877, Brașov – 1948, Bran) filolog, istoric literar, membru al Academiei Române.

²⁰ Klaus Heitmann, “Sextil Pușcariu, Deutschland und die deutsche Wissenschaft,” în Paul Philippi, ed., *Siebenbürgen als Beispiel Europäischen Kulturaustausches* (Wien, Köln: Böhlau, 1975), 124–132, 138–141.

²¹ Vasile Pușcaș, *Universitate, Societate, Modernizare. Idealul universității moderne la Cluj (1919–1945)* (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2019), 146–150; Ovidiu Ghitta, coord., *Istoria Universității „Babeș-Bolyai”* (Cluj-Napoca: Mega, 2012), 155.

²² Dénes Györfi, *Bibliotheca Universitatis Claudiopolitanae. Evoluția instituțională și practici ale lecturii în Clujul universitar, 1872–1945* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2019), 138–140.

²³ Eugen Barbul (1875–1960) absolvent al Facultății de Litere și Filosofie din Budapesta. A fost angajat bibliotecar la Budapesta, ocupându-se direct de schimbul de publicații spre bibliotecă din Cluj. După Unirea cu Țara a fost ales parlamentar în trei mandate. A deținut funcția de director la B.C.U. Cluj din 1920 până în 1935, fiind primul român ce a ocupat acest post.

²⁴ *Regulamentul Bibliotecii Universitare din Cluj* (București: Imprimeria Statului, 1923), 1–22.

După 1918 politica de achiziții va traversa câteva modificări. În bibliotecile universitare căile de îmbogățire a fondului de carte și reviste se pot clasifica în patru mari categorii: cumpărătură, donații, prin aplicarea legislației privind depozitul legal și schimbul de publicații. Cea dintâi modalitate a stat mereu sub spectrul aspectelor financiare, întrucât nu existau fonduri suficiente pentru a satisface total necesitățile privind politica de achiziții. În ceea ce privește schimbul de publicații externe, metoda era extrem de atrăgătoare, întrucât asigura în mod fericit contactul mediului universitar din România cu noutățile editoriale din alte centre universitare europene, și nu numai. Desigur, și în acest caz apăreau adesea impedimente, cauzate de posibilitatea înnodării unor asemenea contacte, de păstrarea acestora pe parcurs, condiționate de interesul pe care expeditorii străini le aveau pentru cartea oferită la schimb de partea românească. Trebuia, așadar, să existe un interes reciproc în privința tipăriturilor primite și oferite, pentru ca asemenea schimburi să poată demara și rezista în timp. Universitatea a susținut puternic politica de cooperare științifică și academică pe plan extern, incluzând acest aspect în strategia de dezvoltare. Prioritățile au fost stabilite urmând diferite criterii, în care se evidențiază aspectele legate de relațiile externe ale țării, de geopolitica și diplomația românească, așa cum s-au reconfigurat acestea după război. De aceea schimburile externe cu Franța, Italia și Marea Britanie au fost intense. Dar spațiul germanofon nu a fost ignorat, în virtutea relațiilor de lungă durată cu acesta. Era o certitudine că mare parte a intelectualității ardeleni a parcurs etapele formării profesionale în marile centre ale lumii germane, înnodând legături ce s-au păstrat în timp.²⁵

Politica de achiziții a fost cel mai supravegheat sector și încă de la înființare dezvoltarea fondurilor de carte și reviste a fost organizată ca serviciu separat. Chiar dacă majoritatea achizițiilor au provenit din librăriile ardeleni, în care se găsea carte de limbă germană, a existat un lanț de aprovizionare din spațiul germanofon, care a cuprins îndeosebi librării din marile orașe ale fostului Imperiu, precum Viena, Leipzig, Berlin, Frankfurt. La începutul secolului XX exista o veritabilă concurență între centrele de librării pentru calitatea de librar universitar, în virtutea căreia se parafa un angajament de livrare periodică a tuturor noutăților către biblioteca din Cluj. Deși cererea pentru cartea apărută în orașele germane era foarte mare, cele mai multe solicitări venind din partea profesorilor și studenților de la medicină și facultatea de științe ale naturii, dificultățile financiare au zădărnicit adesea intențiile de achiziții. Întreaga problemă avea în centru prețul cărților din librăriile germane, mai ridicat cu peste 40–70% față de cartea din domeniu apărută în alte state europene, precum

²⁵ Florian Bieber, Harald Heppner, "Universities and Elite Formation in Central, Eastern and South Eastern Europe," în Florian Bieber, Harald Heppner, eds., *Universities and Elite Formation in Central, Eastern and South Eastern Europe* (Wien: Lit, 2015), 4–5.

Anglia sau Franța. În aceeași situație se găsea și cartea de filosofie, teologie și istorie, estimată la circa 25% mai scumpă în spațiul germanofon decât în alte librării europene.²⁶ Cu toate acestea s-a insistat pentru achizițiile de carte tipărită în spațiul lingvistic european german întrucât era recunoscut progresul științific și tehnic al acestei arii geografice, ca atare noutățile editoriale ce prezentau realizările din toate domeniile erau foarte solicitate.

Criteriul substanțial în procurarea noutăților a fost construit în funcție de cererea de carte, conformă cu interesul lectorilor. La 1919 în structura universității clujene au funcționat patru facultăți: Litere și Filosofie, Științe, Drept și Medicină. Ca atare, aceste domenii au fost cu predilecție urmărite, pentru a contribui la pregătirea științifică a cadrelor didactice și a studenților, al căror număr se cifra la 171 cadre didactice, respectiv 2.182 studenți, la finalul primului an universitar.²⁷

Din punct de vedere etnic, Universitatea a fost frecventată de patru naționalități: români, maghiari, germani și evrei, abia după anul 1930 fiind consemnată în registre și grupa “alte naționalități”, nespecificate și foarte reduse numeric. Numărul studenților germani oferă un semnalment concludent pentru felul în care biroul de achiziții din bibliotecă a căutat să asigure bibliografia necesară în limba germană, dar și cărți de interes general, provenite din spațiul lingvistic și cultural germanofon, în virtutea schimburilor de publicații cu centre universitare din acel areal. O statistică numerică a studenților arată că tinerii germani au fost prezenți în fiecare an universitar pe băncile Almei Mater Napocensis, într-o proporție care a variat numeric, încadrându-se între 50–345 persoane. La deschiderea cursurilor, în anul 1919/1920 regăsim în documentele de arhivă 186 studenți etnici germani, din cei 2.182. În următorii patru ani numărul acestora va scădea constant, atingând pragul inferior în 1923, când au fost înscriși 47 germani (din totalul celor 1.951 cursanți). După acest an numărul va crește constant, ajungând la cifra de 345 în anul școlar încheiat în 1933, când au absolvit în total 4.459 persoane. La catedra de limbă germană a Universității, Cursul de limbă, cultură și civilizație germană a fost predat de profesorul Gustav Kisch²⁸, recunoscut pentru studiile și preocupările vizavi de dialectul săsesc transilvănean.²⁹

În primii ani după 1919 pașii întreprinși în procedura de achiziții au rămas

²⁶ Győrfi, “Dezvoltarea colecțiilor,” 429.

²⁷ Ghitta, “Istoria Universității,” 137.

²⁸ Gustav Kisch (1869–1938) filolog, membru de onoare al Academiei Române, cu studii la Berlin, Leipzig, Tübingen. A fost șeful catedrei de germanistică din Universitatea clujeană din anul 1920 până la moartea sa.

²⁹ Holger Fischer, ed., *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung: das deutsch-ungarische Beispiel* (München: R. Oldenbourg Verlag, 2005), 165.

aceiași, continuându-se accesarea celor două căi principale de obținere a noutăților: cumpărătura și schimbul de publicații. În privința celei dintâi, exista un circuit urmat de biroul de achiziții, care a ținut cont de cererile cititorilor, cadre didactice și studenți. Ca atare cataloagele de oferte cu noutățile editoriale, primite permanent de către bibliotecă, se distribuiau spre facultăți. Profesorii alegeau de pe acele liste volumele de care aveau nevoie și transmiteau informația spre bibliotecari. Pasul următor era contactarea librăriilor sau anticariatelor și obținerea volumelor, la un preț convenabil. O altă variantă era cererea directă a cadrelor didactice sau cercetătorilor, care în urma unor deplasări de studiu în spațiul german solicitau, la întoarcere, achiziția unor volume văzute în librării. În cazul unei cereri foarte mari se proceda la o selecție a listei centralizate, pe facultăți. Decizia aparținea unei comisii formată din membri ai senatului universității și bibliotecari, iar alegerea titlurilor respecta unele criterii, cu prioritate necesitatea acelor volume în procesul didactic, dar și prețul de achiziție. Erau preferate lucrările de referință, sintezele, carte de specialitate folosită la seminarii și cursuri, un principiu de asemenea respectat fiind cumpărarea unui singur exemplar, din rațiuni pecuniare. Doar în cazuri excepționale se aproba achiziția celui de-al doilea exemplar. Trebuie subliniat că în anii imediat următori Marii Uniri, biblioteca universității clujene s-a bucurat de atenția autorităților, primind fonduri importante, întrucât instituția era socotită un lăcaș însemnat al culturii naționale din spațiul nou asimilat teritoriului național.

Schimbul de publicații a fost un alt canal care a întregit colecțiile bibliotecii, bazat pe relațiile pe care universitatea și biblioteca le întrețineau cu instituții similare din spațiul germanofon. Numărul partenerilor de schimb a crescut anual și este de remarcat faptul că s-a căutat cultivarea unor legături de schimb cu universități de renume, ceea ce s-a reușit.

În octombrie 1923 Consiliul Bibliotecii Universității a fost înștiințat de profesorul Emil Racoviță, care a avut de altfel un rol decisiv în reorganizarea bibliotecii din Cluj după Marea Unire³⁰, că la București a fost creat Biroul de Schimb Internațional. Urmare a acestei decizii la nivel național, în biblioteca din Cluj se va crea un departament special destinat relațiilor de schimb extern. Activitatea acestuia s-a derulat pe două paliere principale: legătura cu Biroul central al schimbului internațional din București, de unde se preluau cărțile și revistele cu destinația bibliotecii clujene, iar al doilea segment de acțiune era legătura directă cu universități și institute de cercetare din alte țări, cărora biblioteca din Cluj le expedia revistele editate sub egida universității, precum și tezele de doctorat susținute la Cluj, primind în schimb publicațiile instituțiilor partenere. Între 1923 și 1935, de pildă, au fost expediate în străinătate

³⁰ Györfi, "Bibliotheca Universitatis Claudiopolitanae," 144.

832 pachete, ce au conținut anuare, teze de doctorat și alte publicații științifice editate în orașul de pe Someș, în schimbul cărora s-au primit 1.394 colete cu publicații științifice destinate bibliotecii și institutelor de cercetare ce au funcționat în cadrul universității.³¹

Din spațiul germanfon, Biblioteca clujeană a primit publicații ale universităților din Berlin, Viena, Hamburg, München, Köln, Leipzig, Heidelberg, Freiburg, Dresda, Hale, Jena, Göttingen, Bonn, Frankfurt am Main. Desigur numărul a variat în funcție de cererea clujeană, de oferta din străinătate, de publicațiile trimise în schimb de Alma Mater Napocensis, în funcție de solicitările partenerilor.

Cartea de limbă germană a rămas prezentă în politica de achiziție a bibliotecii, a fost inventariată în număr semnificativ de volume, ceea ce ilustrează interesul pentru aceste publicații, dar indică și existența cititorilor avizați, cunoscători ai limbii germane, ce doreau să aibă acces la asemenea lecturi. Din 5.086 volume consemnate în registrul inventar ca intrate în anul 1919, cartea în limba germană totalizează 2.298 volume³², un număr foarte mare așadar, dovadă că vechile filiere și legături ale lumii intelectuale ardelenice cu lumea germană s-au păstrat și în timpul celor patru ani de conflict mondial, dar și mai apoi, în anii ce au urmat.

Tematica a fost foarte diversificată, dar se remarcă preferința pentru câteva domenii ale cercetării, lucru reflectat în numărul volumelor achiziționate. Compartimentul de achiziții din cadrul bibliotecii a ținut cont de cerințele publicului cititor, ca atare alegerea cu prioritate a unor cărți ce se încadrează în sferele de lectură solicitate învederează direcțiile de cercetare din universitate, domeniile frecventate cu predilecție de studenți, ceea ce justifică opțiunile din politica de achiziții.

Locul fruntaș este ocupat de volumele cu temă istorică, urmat la mică distanță de literatură, multe romane, opere literare de valoare din literatura germană sau din cea europeană, traduse în limba germană. Regăsim toți marii scriitori, din toate epocile, începând cu autori antici, a căror operă a fost tradusă. În privința cărții de istorie merită remarcat un interes deosebit pentru tema războiului, arta conflictelor militare, cu accent marcant pe Primul Război Mondial, întrucât pe acest subiect s-au cumpărat sau donat cele mai multe volume. Preocuparea este deplin justificată având în vedere apropierea de conflagrația mondială, impactul psihologic produs de aceasta la nivel colectiv, precum și urmările majore survenite.

³¹ Eugen Barbul, *Biblioteca Universității Regele Ferdinand I din Cluj* (Cluj: Cartea Românească, 1935), 42.

³² Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca. Registrul Inventar. Fond carte, anul 1919, passim.

Un număr consistent de volume au avut ca subiect medicina și ramurile acesteia, abordând inclusiv zona administrației din domeniul sanitar, modul în care se conduce și se administrează un spital, îndatoririle personalului medical, raporturile acestora cu bolnavii și aparținătorii.

Pentru tematica având ca subiect cultura, panoplia a fost de asemenea diversificată, cuprinzând cărți de istoria artei, arhitectură, muzică, instrumentarul de lucru folosit în munca de cercetare, precum dicționare, enciclopedii, lexicoane, bibliografii, dar și volume ce folosesc îmbogățirii culturii generale a cititorului, încadrabile în ghiduri de călătorii, volume ce inventariază repere ale marilor realizări științifice din domenii largi etc.

Dacă în primul an după finalizarea Marelui Război achiziția de carte germană s-a situat în parametri pozitivi, peste opt ani, în 1927³³, aceasta înregistrează o scădere numerică. Reculul trebuie însă obligatoriu corelat cu scăderea generală din domeniul achizițiilor din bibliotecă, numărul total al volumelor intrate fiind mai mic (1.692 titluri) față de anul precedent al comparației. În cursul acestui an calendaristic în Biblioteca Universității Cluj au intrat un număr de 435 volume carte germană, cu o medie de circa 20–25 titluri preluate lunar, așadar cartea de limbă germană reprezintă circa 25% din totalul achizițiilor. În contextul dat, lucrul îmbucurător este acela că fenomenul schimbului/cumpărării de publicații germane a fost în continuare prezent în politica de achiziții a bibliotecii clujene. Registrul inventar, din care s-au recuperat datele, este acum mai cuprinzător față de anul 1919, atât ca rubricatură – conținând un număr mai mare de coloane, cât și ca informație prezentă, datele fiind mai riguros completate, cu detalii lămuritoare. Ca și tematică, o lectură rapidă a titlurilor celor 435 publicații arată că subiectele din domeniul medicină³⁴ se plasează pe primul loc, cele mai multe cărți fiind încadrate acestui sector științific.

Dar aria subiectelor este extrem de diversă și cuprinde toate domeniile științei și cunoașterii, pornind de la enciclopedii, lexicoane, dicționare, monografii, volume biografice ale personalităților din diverse domenii, un lot semnificativ de cursuri universitare de la universitatea din München, cărți de istorie, cultură generală, literatură, artă, religie, politică, geografie, filosofie, drept, economie, matematică, biologie, botanică, agricultură, psihologie, sociologie, administrație publică etc.

Lista orașelor de proveniență, în care s-au editat lucrările, este extinsă, având în cuprins centre urbane de pe întregul teritoriu german. Regăsim însă

³³ Toate informațiile au fost culese din Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca. Registrul Inventar. Fond carte, anul 1927, *passim*.

³⁴ Victoria Grozav-Biriș, "Biblioteca Facultății de Medicină din Cluj în perioada interbelică," în Marina Trufan, Marius Mureșan, eds., *Multiculturalism în Transilvania după Conferința de Pace de la Paris* (Cluj-Napoca: Casa Cărți de Știință, 2019), 161–162.

cu precădere câteva orașe, ce apar frecvent la rubrica “loc de apariție”: Basel, Berlin, Berna, Breslau, Frankfurt, Freiburg, Graz, Heidelberg, Kiel – capitala landului german Schleswig-Holstein, Köln, Königsberg, Leipzig, München, Stuttgart, Tübingen, Zürich.

La fel de generoasă este și lista instituțiilor de la care s-au achiziționat volumele în cauză sau care au făcut donații bibliotecii: casa de editură și anticariat Hiersemann (Leipzig) cu seturi de câteva zeci de volume achiziționate prin cumpăratură; Clinica Medicală din Cluj, cu donații primite pe filieră universitară germană. Pe lista donatorilor se înscrie și guvernul german, care a făcut bibliotecii clujene, în 1919, o donație de 33 volume.³⁵ Donații de mai mică factură au fost primite din partea editurilor Chemie (Berlin), Meiner (Leipzig), Poeschel (Stuttgart), a Bibliotecilor Deutsche Bucherei (Biblioteca Germană) din Leipzig, Biblioteca din Königsberg, Biblioteca Seneckbergische Frankfurt, a Muzeului Goethe din Frankfurt, a Universităților din Basel, Berna, Breslau, Freiburg, Graz, Heidelberg, Kiel, Köln, München, Tübingen, Zürich, a liceului Freies Deutsches Hochstift din Frankfurt. Între donatorii clujeni, cele mai numeroase asemenea daruri au fost făcute de Librăria Lepage și de Consulatul German din Cluj, cu mai multe rânduri de donații, între care o istorie a Universităților din Germania, ca un ghid de orientare pentru studenții doritori de a se specializa în spațiul universitar germanofon pentru diferite discipline.

În privința revistelor germane, în colecțiile bibliotecii clujene³⁶, pentru perioada interbelică, se remarcă titlurile *Front. Feldwochenschrift*, apărută la Budapesta, două periodice tipărite în focarul culturii germane din Transilvania, orașul Sibiu³⁷, *Ostland. Monatsschrift für die Kultur der Ostdeutschen* și seria nouă *Ostland. Vom geistigen Lebender Auslanddeutschen Zeitschrift* și ziarul brașovean *Kronstadter Zeitung*. Colecțiile bibliotecii pentru aceste titluri nu sunt însă complete, constatăm că există numere lipsă, ca atare achiziționarea acestora a întâmpinat dificultăți.

Din Registrele inventar pentru periodice, un sondaj realizat pentru deceniul 1923–1933 arată că în primii doi ani principalul distribuitor de presă din spațiul germanofon a fost Editura Hiersemann din Leipzig. În anul 1927, deși Hiersemann

³⁵ Barbul, “Biblioteca Universității,” 30.

³⁶ Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca. Registrele Inventar. Fond periodice, anii 1919–1933, *passim*.

³⁷ Un indice nominal cronologic complet al ziarelor apărute la Sibiu în perioada 1918–1933, în Elena Dunăreanu, Mircea Avram, *Presa sibiană în limba germană (1778–1970)* (Sibiu: Biblioteca „Astra”, 1971), 95–106. Despre ziarele sibiene din această perioadă vezi și Bianca Bican, *Deutschsprachige kulturelle Presse Transsilvaniens* (Berlin: Lit, 2013), 113–118; Simion Fuchs, “Ziarele Wahrheit și Der Kampf din Sibiu,” *Centenarul Revistei Transilvania* (Sibiu: /s.n./, 1969), 132.

păstrează întăietatea, apar menționate și alte câteva edituri de unde au parvenit colecțiile de reviste. Este vorba despre editurile Reclam (Leipzig), Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Gesellschaft (Berlin), Em. Wallenstein.

Cu toate dificultățile ce nu pot fi ascunse, circuitul schimbului de publicații din Biblioteca universitară clujeană cu spațiul germanofon a fost pozitiv. Biblioteca din Cluj a reușit să pună în practică o politică de achiziții bine articulată, urmare fiind întregirea fondurilor cu noutăți de valoare apărute în spațiul de cultură germanofon, folosite în procesul didactic de predare, dar și în sectorul cercetării.

De la mijlocul deceniului trei stratagema achizițiilor a fost regândită, iar rezultatele au fost vizibile în deceniile ce au urmat. Prin donații, cumpărături, schimb extern și posesia depozitului legal³⁸, în primele două decenii după Unire fondul bibliotecii universitare clujene a sporit cu peste 400.000 volume.

Analiza documentelor de inventar din bibliotecă arată că traseul procurării de carte și reviste de limbă germană s-a concentrat pe două mari canale: spațiul lingvistic și academic german și spațiul național. Pentru cel dintâi palier au fost vizate cu predilecție centrele urbane și universitare ale Germaniei și Austriei, în care au fost cuprinse universitățile, librăriile, editurile, instituții de învățământ de toate gradele sau societăți cu profil de cultură, un criteriu fiind valoarea cărții și calitatea procesului tipografic, renumele editurii sau al librăriei, ceea ce confera încrederea unor tranzacții sigure și de valoare.

Același gen de instituții – culturale, educaționale sau de distribuție a produselor livrești – au fost urmărite și în privința teritoriului românesc. Se adaugă aici o sursă ce-și va dovedi utilitatea mai cu seamă în deceniile ce vor urma, anume cumpărarea unor biblioteci particulare, unele dintre acestea adevărate comori ce au conținut colecții impresionante. În orașele Transilvaniei s-au descoperit mereu moștenitori ai unor intelectuali sau colecționari pasionați, care vindeau bibliotecile pe care le moșteneau.

Donațiile au ca sursă aceleași două mari categorii, cele făcute din interiorul țării sau din spațiul germanofon european. În prima categorie se încadrează, în primul rând, donațiile făcute de profesori ai universității (precum cele oferite de rectorul Sextil Pușcariu, de oameni de cultură din Cluj sau alte centre urbane, de personalități între care Onisifor Ghibu³⁹, Miron Cristea⁴⁰, Victor Onișor⁴¹,

³⁸ Barbul, "Biblioteca Universității," 36–39.

³⁹ Onisifor Ghibu (1883–1972) om politic, profesor de pedagogie, membru al Academiei Române. A urmat studiile la Universitatea din Jena, unde a susținut un doctorat în filosofie, pedagogie și istorie universală.

⁴⁰ Miron Cristea (1868–1939) primul patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, prim-ministru al României între anii 1938–1939, membru al Academiei Române.

⁴¹ Victor Onișor (1874–1932) profesor la facultatea de Drept din Cluj, implicat în actul Unirii de la 1 Decembrie 1918.

dr. Leon Daniello⁴² etc.), instituții cu profil științific (Societatea de științe agricole, Institutul geologic), didactic, medical (spitale și clinici, pentru cartea de medicină) și cultural, dar și cele ce au activat în domeniul administrativ (cum a fost donația făcută de consiliul local Brașov), nu în ultimul rând persoane particulare. Toate aceste donații sunt volume în limba germană tipărite în spațiul românesc sau cărți aduse direct din țările germanofone de către donatori. În primul rând este vorba despre profesorii universității și cercetătorii ce se deplasau în stadii de cercetare în Germania și Austria și care la întoarcere procurau carte pentru biblioteca de acasă.

O categorie distinctă a fost reprezentată de Institutele de cercetare care au funcționat sub egida universității, care confirmă concluziile rezultate din analiza fondurilor Bibliotecii Centrale Univesitare privind tematica schimbului și circulației de carte. Așadar și în aceste nuclee ale științei și cercetării circuitele de carte în și dinspre Germania au existat și au funcționat cu rezultate excelente în munca cercetătorilor români. Analiza făcută pe fondurile bibliotecii Institutul de Istorie din Cluj-Napoca este o dovadă grăitoare în acest sens, circa 40% din fondul de publicații acumulat în anii interbelici provenind din spațiul cultural germanofon.⁴³

Ajunși la finalul travaliului nostru putem concluziona, fără a greși, că schimbul de publicații între cele două spații culturale ale germanității, din centrul Europei și din interiorul granițelor României, a fost o certitudine. O problemă care s-a perpetuat în toată perioada interbelică a fost cea a finanțării, în condițiile în care sumele necesare importului de carte germană au fost insuficiente. În ciuda acestora s-au reperat soluții, bazate pe dorința de a menține legătura cu spațiul lingvistic și cultural matern, la care etnicii germani din România au rămas permanent conectați. În acest mod s-au păstrat filierele circuitului de publicații, în și dinspre cele două zone culturale, în folosul ambelor părți.

Impactul Marelui Război nu a dislocat legăturile tradiționale, consacrate, pe care intelectualitatea transilvăneană și bănățeană le-a cultivat vreme îndelungată, iar acest lucru a menținut interesul pentru istoria, cultura și civilizația din spațiul cultural-lingvistic german. Prin intermediul filierelor circuitului de publicații s-au creat fonduri de carte valoroase, ce au acoperit o arie tematică diversă, un patrimoniu livresc care susține existența unor punți culturale solide cu spațiul de cultură german central-european. Bogăția fondului

⁴² Leon Daniello (1898–1970) medic, membru corespondent al Academiei Române. A urmat cursuri de specializare în pneumoftiziologie la Viena, iar apoi la clinicile din München, unde s-a specializat în fiziopatologie pulmonară și radiologie medicală.

⁴³ Mihaela Bedecan, "Istorie și cultură germană în fondul de carte al Bibliotecii Institutului de Istorie din Cluj-Napoca în perioada interbelică," *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Series Historica LIX* (2020): 137–141.

de carte germană indică existența unui număr semnificativ de lectori pentru această limbă, pentru care se justifică achiziția de carte, dar în aceeași măsură dezvăluie și preocupările tematice ale lumii universitare și academice din spațiul intracarpatic. Importanța menținerii legăturilor livrești cu Țara-Mamă a fost pentru minoritatea germană ce a trăit în România interbelică, un fapt de însemnătate majoră. Și aceasta pentru că întotdeauna cartea întruchipează un întreg orizont de cunoaștere și educație care întreține viu spiritul unei națiuni, spiritul unei culturi.

CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY OF CLUJ AND THE GERMANOFON CULTURAL AREA IN THE INTER-WAR TIMES

Abstract

The present study aims to analyze the circuit of reading between the Romanian and German areas in the university Cluj during the inter-war times. Libraries inside the Carpathian arch got a long lasting tradition, with a complex mission, from satisfying the large public needs of reading, to ensure the young generation education, spreading of scientific and technical information, and facilitating the access to the values of the universal culture. A large share of libraries running during the inter-war times, connected to the German cultural and linguistic area, have a history of many decades as having been set in the 19th century.

As a city of education, the University of Cluj may be a solid reference point in what concerns the circuits of the exchange of publications. The University library was set at once with the University setting in 1872. A well set prioritizing of acquisition started with the library opening, in order to realize the collections continuity and to satisfy the readers' interests through books solicitations. Four are the ways to enrich the fond of books and revues: acquisition, donations, respecting of law in what concerns the legal store, and exchange of publications.

The Great Union changed the history of that institution of Cluj, by its reorganization according to the Romanian educational laws at the time. The exchange of publications between the two German areas, from the center of Europe and from Romania, went functionally on, based on the aspiration of the Germans living in Romania to stay in contact with their native world, with the linguistic and cultural area they originated from. So, the channels of the publications circuits have been preserved in and from the two cultural areas, for the good of both of them.

ASPECTE ALE ACTIVITĂȚII COMUNISTE ÎN BANAT DUPĂ 23 AUGUST 1944

Radu Păiușan*

Cuvinte cheie: Partidul Comunist din România, 1944, Banat, comunism, activitate

Keywords: Communist Party of Romania, 1944, Banat, communism, activity

După lovitura de stat de la 23 august 1944, P.C.d.R.-ul, un partid insignifiant pe scena politică a României, profitând de faptul că fusese impus în Blocul Național Democratic, de către sovietici, a început o activitate pe multiple planuri, pentru a acapara puterea politică în toate zonele țării.

Acest fenomen s-a petrecut și în sud-vestul României, unde Regionala P.C.d.R., extinsă pe patru județe: Arad, Caraș, Severin și Timiș-Torontal, nu avea, la 23 august, decât 38 de membri. Partidul încerca să pătrundă în societatea bănățeană nu atât prin propriile forțe, care erau minore, ci prin sindicate, numite, acum, unice sau unitare, organizate pe criteriul politic, și nu pe cel profesional, cum era firesc într-o societate democratică.

În același timp, comuniștii au profitat de formațiunile aliate, așa-zii tovarăși vremelnici de drum, ca: Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioților, Apărarea Patriotică și Madosz, pe care le inițiaseră tot ei.

Propaganda comunistă în Banat a fost augmentată și de apariția, începând cu 7 septembrie 1944, a organului de presă al Regionalei, intitulat *Luptătorul bănățean*, la a cărui fondare a participat și viitorul înalt demnitar comunist Miron Constantinescu, eliberat – la sfârșitul lunii august 1944 – din Penitenciarul de la Lugoj, unde fusese deținut pe timpul războiului.

Comuniștii bănățeni au adus un adevărat elogiu Uniunii Sovietice și Armatei Roșii, numită eliberatoare, fapt susținut inclusiv de declarațiile demnitarului comunist Lucrețiu Pătrășcanu, în declarațiile sale făcute la Moscova. În același sens, s-au exprimat și Leontin Silaghi, prim-secretarul Regionalei Banat a P.C.d.R., devenit ministrul Forțelor Armate, și alți viitori înalți demnitari comuniști, ca: Iosif și Eva Rangheț, Ilie Drăgan și Mihai Dalea.

A fost elogiată și Divizia “Tudor Vladimirescu”, formată din prizonieri din

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: radu.paiusan@e-uvt.ro

Armata Română în U.R.S.S., în realitate dezertori din trupele române, dar cu care a venit – în țară – și Ana Pauker, și acordându-i acestei divizii acțiuni militare pe care nu le făcuse.

Este abordată și starea haotică din Banat, datorită atacurilor armatei germane, și mai ales aviației acesteia, care bombardau frecvent această zonă.

Respingerea acestora era atribuită, în principal, Armatei Roșii și comuniștilor de aici, și nu Armatei Române, care se jertfise în luptele purtate cu germanii, mai ales la mijlocul lunii septembrie 1944.

Deci, activitatea P.C.-ului, un partid insignifiant, a încercat să pătrundă în societatea bănățeană prin diferite metode, mai ales prin propaganda mincinoasă și prin fapte la care el nici măcar nu fusese prezent.

O parte din autorități au evacuat orașul, lăsând pe dușmanii din rândurile noastre să-și facă de cap. În consecință, populația, văzând plecarea autorităților militare și civile, a intrat în panică și s-a revărsat pe trenuri, căruțe, pe jos, în direcția Lugojului, fugind din fața nemților, care, după afirmațiile spionilor hitleriști, înaintau irezistibil, dar, pe la ora 4 (după-masă – n.n.), orașul a fost cuprins de o agitație extremă, unii întrebându-se ce va fi și unde să fugă: “Deodată, o știre parcurge orașul: vine Armata Roșie, și populația imediat și-a găsit calmul”¹.

În realitate, între 12 și 17 septembrie 1944 s-au dat lupte grele de către Divizia 9 Cavalerie, având, ca element principal, Regimentul 13 Călărași și Divizia germană de grenadierii blindati 4 moto SS “Poliția”, venind pe direcția Moravița-Timișoara și grupul de luptă “Behrens”, de valoarea unei brigăzi, care ataca pe direcția Jimbolia, deci armata sovietică nu avea cum, în mod real, să fie primită triumfal în Timișoara, ea intrând, mult mai târziu.²

Dar mistificarea presei comuniste din Timișoara a continuat, pentru a lega apărarea orașului de trupele sovietice și a diminua, cât mai mult posibil, rolul armatei române. Astfel, organul de presă comunist scria că alergarea speriată și fără țință s-a transformat într-o grabă hotărâtă, adică se grăbeau să primească Armata Roșie, atât de mult așteptată, după cum se afirma în articol. Și prezentarea ditirambică, practic o falsificare a datei și evenimentelor continuă, afirmându-se că, din panică, s-a născut un entuziasm nemărginit, populația răsuflând ușurată, terminându-se cu așa-zisa speritoare hitleristă. Rolul Armatei Roșii devenea, în presa comunistă, ca o salvare de tip megalomanic: “Ne scapă (Armata Roșie – n.n.) de năpârcile naziste și legionare, ne scapă de toți trădătorii, care, în loc să ne apere, fug

¹ “A venit Armata Roșie eliberatoare,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 4 (Timișoara, 19 septembrie 1944): 2.

² Radu Păiușan, col. (r.) Octavian Vlad, coord., *Apărarea Timișoarei, august-septembrie 1944 (Documente și memorii)* (Timișoara: Editura de Vest, 1997), 34.

din oraș și ne lasă fără arme, pradă tuturor teroriștilor. Vine Armata Roșie să ne asigure viața și libertatea”.³

Și aici apare, ca și în alte situații, dorința ardentă a comuniștilor, în speță a celor bănățeni, de a fi înarmați, pentru a declanșa un război civil în societatea românească.

Este, apoi, prezentată dispunerea organizațiilor politice și de masă, pe drumul pe care îl urma să-l parcurgă armata sovietică, la intrarea acesteia în Timișoara, și primirea de către autoritățile locale. În context, populația trebuia să meargă de-a lungul străzilor pe care urma să le parcurgă Armata Roșie victorioasă. Astfel, organizația U.T.C. trebuia să fie situată la bariera orașului, arborând drapele roșii și pancarte cu lozinci. La rândul lor, și împreună cu organizația comunistă de tineret, muncitorii fabricilor *Dermata*, *Fabrica de lanțuri* și *Standard* se pregăteau febril de primire. Urma ca, mai jos, pe strada Joffre, să se alinieze organizația sârbilor, împreună cu mai mulți partizani din armata mareșalului Tito, cu steagul lor; erau plasați, în strada Coronini, nemții antihitlerişti⁴, să dovedească, prin atitudinea lor, că nu au nimic comun cu fasciștii șvabi din slujba lui Hitler. Madosz-ul a luat poziție lângă podul Neptun, făcând punte către U.P., din fața Băncii Naționale, și, în sfârșit, în piața închisorii, în fața casei de suferință și de martiraj, grupul însuflețit al A.P., care agita steaguri și flori, strigând, într-un ritm tare și neobosit, lozinci.

Populația curioasă a orașului stătea nerăbdătoare, pe marginea străzii, între grupurile compacte ale organizațiilor, acei locuitori care nu s-au lăsat încercați de minciunile propagandei subversive. “De ani de zile, poporul terorizat, asuprit, exploatat al orașului, unde regimul fioreșilor hitlerişti și-a făcut o bază puternică... aștepta această clipă... clipa salvării a sosit”.⁵

Deci, într-un vârtej de motor, lăsând un nor de praf în urmă, primul camion sovietic a parcurs străzile, în uralele puternice ale poporului. Campania de manipulare începută de către presa continua, afirmându-se că niciodată, încă, un strigăt de bucurie n-a izbucnit cu atâta sinceritate, cu atâta mulțumire, din inima unui popor.⁶

În același timp, liderul comunist Lucrețiu Pătrășcanu, ministrul de justiție în primul guvern al generalului Sănătescu (23 august 1944–4 noiembrie 1944), a făcut, aflându-se la Moscova, o declarație presei sovietice, reproducă și în *Luptătorul Bănățean*. În declarație, Lucrețiu Pătrășcanu sublinia faptul

³ “A venit Armata Roșie eliberatoare,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 4 (Timișoara, 19 septembrie 1944): 2.

⁴ A fost preluată denumirea rusească de nemți, și nu cea obișnuită de germani.

⁵ “A venit Armata Roșie eliberatoare,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 4 (Timișoara, 19 septembrie 1944): 2.

⁶ Ibid.

că poporul român trebuie să cunoască adevărul, că România a pierdut războiul dus contra intereselor națiunii. Mai afirma că bande de hoți, organizate de Antonescu, au jefuit și au distrus provincii rusești, toate acestea fiind săvârșite în numele poporului român:

“Când am sosit la Moscova, mi-am dat seama că ororile războiului erau, încă, vii în amintirea fiecărui cetățean sovietic. Poporul român cunoaște, acum, termenii armistițiului. Acești termeni vor fi respectați în totul. Singura problemă de ordine internă, care rămâne acum, este să stabilim un regim cu adevărat democratic și să suprimăm toate instituțiile vechiului regim”.⁷

În declarația sa, Lucrețiu Pătrășcanu ne apare ca fiind devotat intereselor Moscovei, și foarte dur cu poporul și armata română.

Comuniștii bănățeni erau dornici să organizeze așa-numitele sindicate unitare, care să cuprindă toate ramurile profesionale, și nu sindicate pe profesii, cum sunt organizate în țările democratice, așa fiind și în România interbelică. Astfel, ei anunțau, prin organul lor de presă, *Luptătorul Bănățean*⁸, că s-a deschis sala de întruniri a sindicatelor unite muncitorești, în strada Miron Costin, în sala fostului cinematograful *Forum*.⁹

Datorită virării unor politicieni spre comunism, fără să fie cunoscuți, anterior, că aveau astfel de înclinații, C.C. al P.C.d.R. a emis un comunicat în care se afirma că, față de puzderia de ziare și publicații, indivizi și unele asociații care se dădeau organe de luptă comuniste, P.C.d.R., prin C.C., a dat un comunicat, prin care atrage atenția tuturor, că nimeni nu are dreptul să constituie organe ale P.C.d.R., să editeze presă sau manifeste, sau să vorbească în numele P.C. fără o aprobare prealabilă și fără delegația formală dată de C.C. sau de organele constituite de el: “Toți acei care vor îndrăzni să vorbească sau să publice în numele partidului comunist, fără o însărcinare formală din partea C.C. sau a organelor constituite și confirmate de C.C., vor fi considerați și demascați public, drept agenți provocatori, agenți ai hitlerismului și deferiți justiției.”¹⁰

O altă acuză adusă autorităților era că, prin retragerea lor și ale unor întreprinderi din industrie și transporturi din calea armatei germane, care atacase Timișoara, în perioada 12–18 septembrie 1944, când situația devenise nesigură, era aceea de sabotaj. Se afirma că ei, hitleriștii, trădătorii poporului, încercau să

⁷ “Declarațiile ministrului Pătrășcanu,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 5 (Timișoara, 20 septembrie 1944): 1.

⁸ Vasile Bolog, “«Luptătorul Bănățean», factor activ în democratizarea învățământului în Banat,” *Studii de istorie a Banatului* VIII (1982): 181.

⁹ “De la sindicatele muncitorilor din Timișoara,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 5 (Timișoara, 20 septembrie 1944): 1.

¹⁰ “Un comunicat al C.C. al P.C.d.R.,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 5 (Timișoara, 20 septembrie 1944): 1.

saboteze munca comuniștilor pentru sprijinirea războiului dus de către Armata Roșie, definită ca eliberatoare, și de către Armata Română. Astfel, trădătorii infiltrați în conducerea C.F.R.-ului au dat ordin ca toți muncitorii să plece la Recaș, la Remetea, etc., căci, în caz contrar, vor fi socotiți dezertori. La fel, mulți directori hitleriști au plecat și au distrus fabricile, ca să oprească producția, alții vor să-i sperie pe muncitori, convingându-i să nu meargă la lucru, sub pretextul, lansat de comuniști, că nemții vor ocupa orașul, medicii fasciști au fugit, părăsind spitalele, comercianții naziști și-au închis prăvăliile.

“Nu tolerăm ca (sic!) câțiva nemernici, aceiași care, în timpul dictaturii antonesciene, ne forțau să muncim, zi și noapte, în folosul nemților, astăzi, când ne ducem războiul de eliberare, să ne saboteze, să ne împiedice munca, să oprească și să îngreuneze aprovizionarea frontului. Acum, când căile ferate sunt vitale pentru munca noastră de eliberare, pentru ostașii care pleacă să elibereze Ardealul robit, nu se poate admite ca ceferiștii să stea cu mâinile în sân, undeva la Recaș sau la Remetea; locul lor este aici, la Timișoara, să refacă atelierele C.F.R., să repare locomotivele, atât de necesare, să asigure bunul mers al comunicațiilor”.¹¹

Deci, munca din perioada războiului era în folosul nemților, nu pentru sprijinirea armatei și poporului român pentru recuperarea teritoriilor ocupate de către aceeași armată roșie, acum considerată eliberatoare, în iunie 1940, act care a inițiat dezmembrarea României Mari, realizată prin Marea Unire de la 1 decembrie 1918, prin care Basarabia, Bucovina, Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul se uneau cu Regatul român.¹²

În continuare, se indica, în mod imperios, ca muncitorii din industria de război să lucreze din răspuțeri, așa cum făceau muncitorii de la *Fabrica de Lanțuri*, de la *Uzinele Boszak*, iar muncitorii și angajații din industria alimentară trebuiau să lucreze cu forțe dublate, pentru aprovizionarea populației și a soldaților, până când țăraniii întâmpinau greutăți atât de mari, să aducă produsele de primă necesitate. La fel, țăraniii din împrejurimile Timișoarei, care aveau posibilitatea, trebuiau să aducă alimente și să nu asculte de propaganda, de astă dată legionară, că e periculos să vină la oraș ca să-și aducă proviziile.¹³

Erau îndemnați muncitorii, țăraniii, intelectualii, comercianții din Timișoara să se întoarcă, cu toții, la locul lor de muncă, în ciuda greutăților care li s-ar pune în cale. “Să ne unim eforturile, să lucrăm, cu toții, cu ardoare, dar vigilenți, cu arma alături, gata să lovim în dușman, la cea mai mică mișcare. Să

¹¹ Mărioara Radu, “La muncă pentru războiul nostru de eliberare,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 5 (Timișoara, 20 septembrie 1944): 1.

¹² Pentru aceasta vezi și Radu Păiușan, *Mișcarea națională din Banat și Marea Unire. 1895–1918* (Timișoara: Editura de Vest, 1993), 88–132.

¹³ Radu, “La muncă,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 5 (Timișoara, 20 septembrie 1944): 1.

curățim, din rândurile noastre, pe trădători, pe toți acei care vor să ne saboteze războiul nostru de eliberare, făurirea unui viitor pașnic, liber și fericit”¹⁴

Dar se pare că acei care au părăsit Timișoara, au plecat pe bună dreptate, pentru că avioanele germane continuau să bombardeze orașul, deoarece armata română întorsese armele și lupta alături de aliați.¹⁵

Într-un articol din presa comunistă bănățeană se specifica că bandele hitleriste, alungate de la marginea Timișoarei, mai încearcă să terorizeze populația, prin bombardamente de la distanță, bombardamente care nu aveau niciun fel de rost strategic sau tactic. Chiar unul dintre obuze a explodat în fața Prefecturii județului, omorând patru persoane și rănind alte două. Alte obuze au căzut în cursul acestei nopți. În curând Armata Roșie va pune capăt și acestor nelegiuiri teroriste, curățind întreg Banatul de bandele hitleriste.¹⁶

Abia intrate pe teritoriul românesc, armatele sovietice și-au impus propriile monede, ca pe un teritoriu cucerit. Astfel, pe teritoriul României circulau următoarele monede: rubla sovietică, leul emis de Comandamentul Militar al trupelor sovietice și leul românesc. S-a stabilit și cursul de schimb: 1 rublă sovietică era egală cu 100 de lei românești, 1 leu al Comandamentului militar al trupelor sovietice era egal cu 5 lei românești. Aceste monede străine urmau să fie primite pe întregul teritoriu al României, atât în instituțiile publice, cât și în cele particulare.¹⁷

Deoarece nu pătrunde în masele bănățene în mod direct, pentru că nu avea nici credibilitate, nici popularitate și nici forță, P.C. a încercat acest lucru prin organizațiile așa-zis apolitice, care îi erau subordonate. O astfel de organizație era și A.P., care își schimbase numele din Ajutorul Roșu¹⁸, care a lansat un manifest mobilizator către populație. În manifest se releva că: “Azi, când teroarea e doborâtă și lupta pentru consolidarea și lărgirea libertăților democratice este datoria fiecărui patriot cinstit, Apărarea Patriotică ia parte la lupta dusă de Partidul Comunist și ne dă ajutor și îndrumare în luptă”¹⁹.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Alesandru Duțu, “Trecerea României de partea Națiunilor Unite la 23 august 1944. Preliminarii și consecințe,” în Sorin Liviu Roman, Marusia Cârstea, Mihaela Damian, Lucian Dindirică, eds., *Permanențele istoriei. Prof. Corneliu Mihai Lungu la 70 de ani* (Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2003), 586–587.

¹⁶ “Bombardamente de teroare,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 5 (Timișoara, 20 septembrie 1944): 1.

¹⁷ “Cursul rublei sovietice,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 5 (Timișoara, 20 septembrie 1944): 1.

¹⁸ Traian Bunesco, “Rolul organizațiilor de masă și obștești, sub conducerea P.C.R. din Banat, în susținerea războiului antihitlerist (23 august 1944 – 9 mai 1945),” *Studii de istorie a Banatului* XIII (1987): 215.

¹⁹ “Manifestul Apărării Patriotice,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 5 (Timișoara, 20 septembrie 1944): 2.

Populația era chemată să intre în rândurile A.P., pentru că aceasta se considera un ajutor puternic pentru Armata Roșie și Armata Română, pentru toate formațiunile de luptă patriotice. Se făcea apel la înrolarea ca medici, sanitari, surori de caritate, în echipele de salvare ale organizației și la contribuirea cu bani, medicamente, alimente și haine la munca acesteia. Populația mai era îndemnată să participe, cu munca ei, la lupta A.P. și să facă în așa fel încât soldații și luptătorii să simtă, până la primele rânduri, sprijinul și căldura întregului popor. Mai trebuiau demascați toți trădătorii legionari și hitleriști care mai încercau, încă, să submineze ordinea democratică, să curețe de fasciști care, încă, în sate și orașe, mitraliau din spate pe bravii ostași români și să denunțe autorităților sovietice, care treceau acum, în prim plan, și celor românești toate actele de sabotaj ale fasciștilor, care voiau să le împiedice lupta pentru eliberarea totală a patriei. Mai era arătat faptul că ei vor fi ajutați de către organizațiile așa-zis patriotice, în lupta lor împotriva rămășițelor fasciste. “Numai astfel vom realiza România liberă, democratică și independentă.”²⁰ Se mai vorbea, încă, cu fariseism, de independență, când întreaga țară era ocupată de trupele sovietice. Mai era anunțat că sediul A.P. se mutase în circa a III-a, Piața Unirii, nr.13. A fost publicat și apelul Madosz-ului, care nu-și schimbase, încă, denumirea în Uniunea Populară Maghiară.²¹ În apel se spunea că masele populare române din Ardeal și Banat și-au găsit întotdeauna, în cursul istoriei, drumul luptei comune, și că fiii poporului român au luptat împotriva asupritorului comun și că, înainte cu jumătate de mileniu, iobagul român și maghiar au pecetluit, cu sângele lor, răskoala de la Bobâlna²², alianța frățească a popoarelor de aici împotriva tiraniei.²³

Mai este precizat în Apel că Madosz-ul sprijină, din toate puterile, așa-numitele popoare ale Ardealului – conform formulării bolșevice sovietice, URSS-ul fiind format din mai multe popoare, acest lucru nefiind valabil și pentru România, unde există un singur popor, cel român – a fraților noștri maghiari și secui, împreună cu poporul român, de sub dominația bandiților hitleriști și a magnaților maghiari reacționari. Persecuțiile, suferințele, sângele vărsat sunt chează voinței maselor poporului maghiar de aici (!?) de a-și croi soarta în comun cu poporul român.

“Madosz-ul sprijinește, din toate puterile, guvernul B.N.D. și năzuințele

²⁰ Ibid.

²¹ Vezi *Organizații legale și ilegale create, conduse sau influențate de către P.C.R. (1921–1944)*, vol. II (București: Editura Politică, 1975), 205.

²² Pentru aceasta vezi Ion Aurel Pop, “Transilvania în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea (cca. 1300–1456),” în Ion Aurel Pop, Thomas Năgler, eds., *Istoria Transilvaniei*, vol. I (până la 1541) (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009), 253–254.

²³ “Apelul Madosz-ului,” în *Luptătorul Bănățean* I, nr. 5 (Timișoara, 20 septembrie 1944): 2.

democratice și cheamă pe toți maghiarii cinstiți, fără deosebire de religie, de clasă socială și de convingeri politice, să i se alăture sub steagul libertății, al democrației și al egalității drepturilor naționale”.²⁴

Un articol de orientare este publicat în organul de presă comunist timișorean de către Leontin Silaghi²⁵, care era secretarul Regionalei P.C.d.R. Banat. Silaghi îl acuza pe Antonescu că și-a început crimele împotriva poporului român, prin vânzarea fraților noștri din Ardealul de Nord, și nu Nord-Vestul Transilvaniei, cum ar fi fost corect, pe care i-a aruncat pradă magnaților hitleriști ai lui Horthy.²⁶ În realitate, Dictatul de la Viena, din 30 august 1940, a fost acceptat de regele Carol al II-lea. Prin dictat, România era forțată, după un ultimatum german, care amenința cu distrugerea statului român, să cedeze Ungariei partea de Nord-Vest a Transilvaniei, iar frontierele erau trasate în așa fel încât trupele germane să poată ajunge, cu rapiditate, în zona petroliferă din Valea Prahovei.²⁷

Acest act – scria, în continuare, Leontin Silaghi – fundamental antidemocratic, căci s-a făcut în ciuda împotrivirii întregului popor, a fost urmat de uzurparea conducerii statului de către trădătorii legionari din solda lui Hitler și de desăvârșirea fascizării întregii vieți politice.²⁸ În realitate, regele a încredințat formarea unui nou guvern generalului Ion Antonescu, acordându-i puteri dictatoriale. “Generalul ar fi dorit, de la început, să colaboreze cu partidele istorice, dar atât țărăniștii, cât și liberalii, fideli principiilor democratice, au refuzat să se asocieze unui regim de dictatură, convinși de victoria finală a Angliei. În aceste condiții, Antonescu a adus la guvernare Legiunea, declarând România stat național-legionar. Horia Sima a devenit vice-prim-ministru, în timp ce alți reprezentanți ai Gărzii preluau ministerele de Externe, Lucrările Publice, Educația Națională, Munca, Cultele. Restul portofoliilor au revenit militarilor și câtorva tehnicieni”.²⁹

Silaghi îi reproșa și aducerea în țară a așa-zisilor instructori nemți, întreaga armată română fiind reorganizată, și faptul că, la începerea războiului antisovietic, nemții au luat, de-a dreptul, comanda armatei române de către unități de călăi S.S.³⁰

²⁴ Ibid.

²⁵ Încă mai semna Silaghi, nu Sălăjan.

²⁶ Leontin Silaghi, “Spiritul democratic trebuie introdus în întreaga viață politică,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 1.

²⁷ Vlad Georgescu, “Istoria românilor de la origini și până în zilele noastre,” în Gheorghe Buzatu, *România cu și fără Antonescu. Documente, studii, relatări, comentarii* (Iași: Editura Moldova, 1991), 17.

²⁸ Silaghi, “Spiritul democratic,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 1.

²⁹ Vlad Georgescu, “Istoria românilor,” 18–19.

³⁰ Silaghi, “Spiritul democratic,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 1.

Într-adevăr, din Banat și Transilvania, zeci de mii de tineri șvabi și sași s-au înrolat în trupele Waffen S.S., luptând, pe frontul de răsărit, contra sovieticilor. Aceasta se făcea conform Convenției militare dintre Germania și România, privind înrolarea etnicilor germani în armata germană, care stipula că “înrolarea în Armata Germană S.S. este voluntară pentru cetățenii români de origine etnică germană, care au împlinit vârsta de cel puțin 17 ani, la 1 aprilie 1943... Între Guvernul Reich-ului german și Guvernul român s-a convenit ca cetățenii români de origine etnică germană să se poată înrola în Armata Germană S.S., în condițiile de mai jos”.³¹

Dar spiritul dictaturii fasciste – continua Silaghi – mai persistă în întreaga viață publică. Existând trădători infiltrați în conducerea statului, fasciști camuflați sabotau lupta poporului pentru democrație. Aceștia sabotau înfăptuirile guvernului. Astfel, trădătorii din rândul autorităților n-au arestat și n-au dezarmat, n-au făcut inofensivi, nici azi, încă, pe conducătorii hitleriști. Ei arestau, sub diferite pretexte, antifasciști, în loc să pornească urmărirea și arestarea hitleriștilor. Aceștia sabotau democrația, subevaluând pericolul hitlerist. Aceasta, după ruperea cârdășiei cu nemții, Partidul Comunist a semnalat, imediat, pericolul ce-i aștepta din partea nemților, în retragere, și a complicilor lor din țară. Comuniștii au cerut arestarea și internarea imediată a hitleriștilor înarmați. Împreună cu celelalte partide “democratice” și patriotice au pretins înarmarea imediată a gărzilor naționale, pentru apărarea populației civile. Autoritățile au refuzat aceste lucruri.³²

“Evenimentele ultimei săptămâni au arătat cât de mare pericol ne-a pândit. Azi, Armata Roșie și Armata Română trebuie să sângereze în plus, luptând contra bandelor hitleriste, rămase înarmate, din neglijența autorităților românești. Dacă Armata Roșie n-ar fi sosit în ultimul moment, salvându-ne de la dezastru, ne-ar fi așteptat aceeași soartă ca pe frații noștri din Arad și Cluj, schingiuiți, măcelăriți și jefuiți de către hoardele hitleriste, germano-maghiare”.³³

Se vede clar falsificarea adevărului de către liderul comunist timișorean, hiperbolizarea rolului Armatei Roșii în bătălia pentru Timișoara, în detrimentul Armatei Române, care s-a jertfit, cu adevărat, pentru apărarea orașului.³⁴ La fel, dorința comuniștilor de a fi înarmați, pentru a prelua puterea politică printr-un război civil, eveniment cu consecințe incommensurabile pentru țara noastră.

³¹ Pentru aceasta vezi și Liviu Vălenaș, *Cartea neagră a României. 1940–1948* (București: Editura Vestala, 2006), 147. Textul integral al Convenției este redat la paginile 147–150.

³² Silaghi, “Spiritul democratic,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 1.

³³ Ibid.

³⁴ Păiușan, Vlad, *Apărarea Timișoarei*, 29–36.

Aceleași autorități – scria liderul comunist bănățean – continuau să manifeste atitudine antisovietică și antidemocratică, nesocotind activitatea guvernului B.N.D. și îngreunând organizarea muncitorilor și a întregii populații în lupta antihitleristă.³⁵

Deci, liderul comunist pune semnul egalității între armata sovietică și democrație, omițând să amintească purtarea agresivă și jafurile înfăptuite de trupele sovietice în Banat și în alte zone ale țării.³⁶

Elementele fasciste, afirmă Silaghi, au mers până acolo, că au dat afară, în modul cel mai brutal, pe delegații organizațiilor patriotice, care le-au cerut sprijinul în lupta lor contra hitleriștilor, și, în consecință, spiritul antidemocratic trebuia stârpit din întreaga viață publică.³⁷

Liderul comunist bănățean, ca un mic dictator autentic, dă indicații cum să fie reconstruită întreaga societate românească.

În armată, elementele care mai persistă, și azi, în atitudinea lor fascistă, trebuie înlocuite cu elemente democratice, pentru a introduce un spirit nou democratic.

Instituțiile și întreprinderile trebuiau curățate de elemente sabotoare, fasciste și profasciste. Elementele care nesocotesc pericolul hitlerist împiedică și târăgănează curățirea țării de elemente hitleriste, ajută, prin atitudinea lor, pe dușmanii țării, și trebuiau tratați ca trădători.

“Trebuie inclus spiritual de maximă vigilență, față de dușman și de cea mai largă democrație, pentru poporul care luptă pentru România liberă, democratică și independentă”.³⁸

În intervenția sa, liderul comunist Valeriu Novacu³⁹ imputa panica din zilele în care a fost atacată Timișoara de către armata germană, venită din exterior, autorităților române. Acesta afirma că, dacă s-ar face o anchetă în masele largi populare din orașul Timișoara, și din Banat, vom auzi des părerea că panica pricinuită de evenimentele petrecute, suferințele, luptele devastatoare, s-ar fi putut evita dacă s-ar fi luat măsurile necesare de către autoritățile respective, dacă s-ar fi sesizat pericolul, cu toată seriozitatea răspunderii, de la cei ce aveau, în mână, autoritatea centrală. El și pronunță, adesea, acuza gravă de sabotaj. În

³⁵ Silaghi, “Spiritul democratic,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 1.

³⁶ Pentru ororile și jafurile făcute de Armata Roșie, vezi și Emanoil Bodin, “Premisele sovietizării social-politice în perioada 1944–1945,” *Clio*, Timișoara, seria a treia (anul IX: nr. 1–2, 2009): 57; (anul IX: nr. 3–4, 2009): 51 și (anul X: nr. 1–4, 2010): 49.

³⁷ Silaghi, “Spiritul democratic,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 1.

³⁸ Ibid.

³⁹ Vezi Dorina N. Rusu, *Academicieni români, 1866–2016. Dicționar*, partea a II-a (M–Z), ediția a V-a revăzută și adăugită (București: Editura Academiei, 2016), 236–237.

realitate, organizația regională a B.N.D. a intervenit din primul moment, cerând dezarmarea hitleriștilor șvabi, arestarea conducătorilor hitleriști și legionari, formarea gărzilor naționale și înarmarea lor. Tărăgănarea și ineficiența cu care s-au făcut aceste operații, impuse imperativ, din primul moment al prăbușirii dictaturii, au condus, din partea lor, la memorii și proteste, în care s-a arătat, prin cazuri concrete, că sunt conducători hitleriști de seamă, în stare de libertate, că hitleriștii și legionarii complotază, uneltesc împotriva lor, pe ascuns sau chiar pe față, că nu se fac percheziții radicale după arme, la membrii organizațiilor paramilitare ale hitleriștilor șvabi.⁴⁰

În pledoaria sa, dr. Valeriu Novacu, viitor prefect din partea U.P. și, apoi, a P.N.P.⁴¹ se pronunța, și el, cu fermitate pentru înarmarea populației, pentru a se putea apăra de invadatori. În acest sens, dădea exemplu panica din ziua de luni, care ar fi dezvăluit, în toată goliciunea ei, neglijența, taxată drept criminală, de a fi lăsat populația civilă dezarmată și de a fi trăgănat înarmarea gărzilor naționale. Au urmat suferințele pe care le-au îndurat, zilele următoare, pentru ca să convingem și pe cel mai refractar, de situația creată prin răscoala înarmată a populației, a hitleriștilor șvabi din satele bănățene. Liderul U.P. falsifică, în mod grosolan, evenimentele, afirmând că “ostașii români și ostași de ai Armatei Roșii, aliate, au căzut cot la cot, în această luptă împotriva bandelor hitleriste, formate din resturile armatei lui Hitler și din șvabii răsculați, între care se găseau, uneori, trădători.”⁴²

Valeriu Novacu citează din articolul lui Ilia Ehrenburg, intitulat “Soarta generațiilor”, reprodus în *România Liberă*, organul de presă central al U.P. “Semifascistul (fascismul e camuflat, după Ehrenburg, nota lui V.N.) este, însă, mai greu de recunoscut, el face pe cultul, chiar pe gânditorul... Semifascistul stă acasă, dă bani pentru ciomag, pentru fițuici, pentru bombe, pentru pogromuri.”⁴³

Preluând aceste constatări, viitorul prefect comunist arăta că ele (rândurile lui Ehrenburg⁴⁴) ne permit să vedem, mai clar, pe plan local sau regional. Întrebându-se și interesându-se cine a condus panica, jaful și răscoala, el subliniază că elemente fasciste și hitleriste, desigur, dar cu colaborarea elementelor semifasciste, care au colaborat și trăgănat. În consecință, apara-

⁴⁰ Valeriu Novacu, “Datoria ceasului de față,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 2.

⁴¹ Radu Păiușan, *Activitatea Uniunii Patrioților (1944–1945) și a Partidului Național-Popular (1946–1949) în sud-vestul României* (Timișoara: Editura Eurostampa, 2013), 12.

⁴² Novacu, “Datoria ceasului,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 2.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Este vorba despre Ilia Ehrenburg, scriitor sovietic care îndemna, prin articolele sale, reproduse și în *Luptătorul Bănățean*, la o răzbunare sângeroasă împotriva nemților.

tul de stat trebuia curățat de resturile fascismului. “Trebuie să demascăm și să eliminăm, din aparatul de stat și din întreprinderi, rămășițele hitleriste și legionare, elementele fasciste și semifasciste, producătoare de panică și anti-democrație. Întreg poporul trebuie să se ridice împotriva autorităților care se pun în contra ridicării poporului la un alt nivel de viață. Să învățăm din evenimente și să ne organizăm, pentru a demasca și a lovi, fără cruțare, inamicul demascat”.⁴⁵

Aceste îndemnuri la curățire au fost date după publicarea, în 19 septembrie 1944, a decretului-lege referitor la purificarea aparatului de stat, trebuind să fie revizuiți toți funcționarii numiți începând din 10 februarie 1938, când, în România, a fost desființat sistemul multipartid, prin instaurarea dictaturii regale.⁴⁶

Datorită situației existente în Banat, după luptele cu invadatorii germano-maghiari, producția era total dezorganizată. În această situație, conducerea B.N.D. din județul Timiș-Torontal a lansat un apel către muncitori, patroni și comercianți. În apel se relatează că evenimentele militare, din ultimele zile, au dezorganizat producția industrială, comercială și agrară și prelungirea crizei, prin absența – din întreprinderi și comerț – a atâtor patroni și muncitori, îi amenință pe toți. Comandamentul ceasului de față era ca patronii și muncitorii să reînceapă, imediat, munca în fabrici, comerț și în întreprinderi. În caz contrar, B.N.D., care reprezenta atât masele muncitorimii, cât și țărănimii, adică întreaga națiune, nu va putea împiedica măsurile severe și necesare pe care autoritățile vor fi silite să le aplice. “Înapoi, deci, la muncă! Aceasta o cere patriotismul ceasului de față. Datoria către noi înșine, familiile noastre și armatele luptătoare pe front”. Apelul era semnat de către Sever Bocu, din partea P.N.Ț., dr. Dimitrie Nistor – P.N.L., Leontin Silaghi – P.C. și Moise Cocoș – P.S.D.⁴⁷

În același timp, A.P. își arăta indignarea față de starea, considerată revoltătoare, a unui spital militar din Timișoara și față de evacuarea unor instituții din oraș. Săptămâna trecută, semnala A.P., pe când orașul a fost atacat de către hoardele bestiale ale armatei nemțești, ajutate de către hitleriști și legionari din țară, trădători din rândul autorităților au evacuat cele mai multe instituții ale orașului. Astfel, a fost evacuat și spitalul militar din strada Gh. Lazăr, actualul spital militar, și lăsat pe seama a trei medici șvabi. Aceștia au pregătit trierea, pentru primirea bandiților hitleriști, iar, după înfrângerea acestora, au

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Șerban Rădulescu-Zoner, Daniela Bușe, Beatrice Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România* (București: Editura Cavallioti, 2002), 19.

⁴⁷ “Apel „Muncitori, Patroni, Comercianți” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 2.

început să saboteze pe răniții români și sovietici. În ultimele patru zile de luptă împotriva bandelor hitleriste⁴⁸ au fost aduși, în spital, vreo 70 de răniți: români, sovietici și prizonieri germani.

Delegatul A.P. la acest spital a constatat următoarele: 1. Conducerea hitleristă neglija, cu desăvârșire, răniții români și sovietici, eroi ai războiului împotriva hitleriștilor, în timp ce dădea atenție prizonierilor nemți, ucigașii poporului român și sovietic, luptători eroici pentru democrație, cu dușmanii lor de moarte germani. Se impunea o schimbare imediată a acestor stări de lucruri, autoritățile trebuind să se sesizeze și, în cadrul spitalului din str. Gh. Lazăr, trebuiau să înlocuiască, fără întârziere, conducerea hitleristă. Se făcea apel ca, în fruntea instituțiilor publice, să existe oameni care să-și cunoască datoriile patriotice față de luptătorii noștri eroici, față de poporul român, care lupta pentru libertatea sa.⁴⁹

Pe lângă zecile de victime ale armatei române, căzute în lupta pentru apărarea Timișoarei⁵⁰, au fost uciși, din pură întâmplare, și doi militari sovietici, prilej pentru a se face o intensă propagandă pentru aceasta. În ziua de 22 septembrie 1944, la orele 12, s-a desfășurat, în Piața Coronini, solemnitatea, declarată simplă, dar demnă, a înmormântării celor două victime răpuse de bombardamente hitleriste, de cu o zi înainte. Un obuz răzleț, deci nu în cazul unui atac al orașului, cum s-a întâmplat cu eroii români căzuți în luptă, a unui tun cu tragere lungă, a omorât, împreună cu alte victime, și doi cetățeni sovietici, ambii membri ai P.C. și decorați cu ordinul “Steaua Roșie”.

“Noi, cetățenii Timișoarei, salvați, în ceasurile cele mai critice, de către victorioasa Armată Roșie, am înțeles ce înseamnă prezența ei în fața noastră, împotriva dușmanului din afară și dinăutru, vom păstra, cu dragoste și recunoștință, amintirea eroilor asasinați în mijlocul nostru. Mormântul din Piața Coronini îl vom împodobi cu flori și cu coroane și-l vom cinsti ca simbolul eliberării noastre și a prieteniei, de nezdruccinat, a poporului nostru cu popoarele eroice ale Uniunii Sovietice”.⁵¹

Divizia “Tudor Vladimirescu”, formată pe teritoriul sovietic, din unii prizonieri din Armata Română, a fost prezentată, mai mult decât elogios, în presa comunistă bănățeană. Ziarul timișorean scria că, despre ostașii români, dați dispăruți pe frontul din Rusia, circulau vești fantastice. Ei treceau către Ardeal, printr-un oraș românesc, și lumea se îmbulzea să-i vadă, iar ei strigau: “Noi

⁴⁸ În realitate, trupe germane și maghiare, vezi și Păiușan, Vlad, *Apărarea Timișoarei*, 31–35.

⁴⁹ “De la A.P. Starea revoltătoare a unui spital militar,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 2.

⁵⁰ Păiușan, Vlad, *Apărarea Timișoarei*, 36.

⁵¹ I. Cumanu, “Înmormântarea eroilor sovietici uciși de obuzul hitlerist,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 3.

suntem morții care au înviat! Noi suntem cei dispăruți la Stalingrad și Cotul Donului. Noi suntem ăia la care li s-au tăiat urechile și nasul!”⁵²

Poporul îi privea cu dragoste și se auzeau numai cuvinte frumoase, și în câțiva ochi era câte o lacrimă, plânset de bucurie. Pe fețele lor se vedea bucuria reîntoarcerii în țară și cântau voioși cântece și marșuri patriotice. Mergeau să dezrobească Ardealul de hordele hitleriste. Prezentarea făcută de presa comunistă era, de obicei, grandilocventă și, din ea, rezulta că ei singuri vor elibera Nord-Vestul Transilvaniei.⁵³ Se afirmă că, în Divizie, ostașii erau bine hrăniți, bine îmbrăcați, strașnic înarmați cu formidabilul armament sovietic, purtând emblema diviziei, cu inițialele TV, iar, pe brațul stâng, culorile tricolorului românesc. Numai apelul lor era destul ca să convingă poporul despre tăria militară și morală a acestei armate. În drum spre țară, ei au trecut prin Ucraina, unde au văzut distrugerile făcute de hordele fasciste. Orașele mari, ca Rostow, Woroșilovgrad, Harkov, Kiev, toate erau aruncate în aer și devastate, cu o furie de nedescris. Ruinele și fumul arătau, în limbajul grosolan, specific comunismului gregar, urmele fiarei hitleriste, care se prăbușea sub loviturile glorioase ale Armatei Roșii. Cei de la Stalingrad și Cotul Donului au trecut pe acolo, au văzut această crimă.⁵⁴ “În inima lor s-a deșteptat un glas, care răsună în toate inimile democrațe: Moarte ocupanților fasciști! Aceasta este deviza tuturor armatelor eliberatoare. Acum pornesc toate națiunile dornice de luptă. Toți se aliniază la steagul roșu al Armatei Sovietice, steagul marelui stat, care a suferit mai mult purtând, în spate, toată barbaria hordelor hitleriste, germane și satelite. Acum, toată lumea s-a convins de ticăloșia lor și se ridică, cu toții, de la Pirinei până la Nistru, toate națiunile europene democratice se ridică sub steagul libertății. Toți, la luptă împotriva fascismului!”⁵⁵ Această prezentare elogioasă, chiar grandilocventă, se făcea în toată presa românească, inclusiv cea bănățeană, aservită comuniștilor.

Una dintre organizațiile așa-zis apolitice, în realitate fondată și condusă de către comuniști, era A.P.; activitatea acesteia în Banat era însă idealizată de către propaganda de partid. Relativ la această afirmație se afirma apologetic că, în mijlocul bubuiturilor de tunuri grele, de mitralieră și de pistoale, la câțiva kilometri în spatele frontului, într-un oraș în care n-au mai rămas decât acei care participau la această luptă grea, dar atât de înălțătoare, și-a ocupat A.P. noul

⁵² “Divizia Tudor Vladimirescu,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 3.

⁵³ Pentru Divizia Tudor Vladimirescu, vezi și Laurențiu Ungureanu, Radu Eremia, *Apostolii lui Stalin*, vol. III (*Cercul brutelor*) (București: Editura Adevărul Holding, 2015), 238–243.

⁵⁴ “Divizia Tudor Vladimirescu,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 3.

⁵⁵ Ibid.

sediul. Casa preluată, în acest sens, era fostul Cămin al Tineretului Hitlerist, care, până atunci, era cuibul și locul de naștere a tot ce este ură, neomenie și omor, a devenit, cu această zi, izvorul omenescului, a bunului, a fost ceea ce are nevoie poporul român chinuit. Această casă trebuie să devină și va deveni adăpostul, locul de sprijin și odihnă pentru toți luptătorii democrației. Prima zi în acest sediu a fost, de acum, o zi de activitate care întrecea puterile organizației. Ambulanța de prim ajutor, cantina, serviciile și biroul de aprovizionare pentru armată și populație lucrează din plin.⁵⁶

Apologia A.P. era făcută, în principal, din motivul că aici serveau masa, la cantină, soldați și ofițeri sovietici. Astfel, se relatează că, în prima zi de funcțiune în noul sediu, cantina A.P. a servit masa pentru circa 300 de persoane, dintre care 170 de soldați sovietici și 30 de ofițeri, care făceau parte din unitatea independentă, divizia Katiușelor, adică lansatoare de rachete. La Timișoara, unde au ajuns în ultima clipă, ca adevărați eliberatori, au venit cu o viteză pe care camioanele de aprovizionare nu o suportau și, de aceea, am avut, noi, favoarea să-i avem, ca oaspeți, la masă.⁵⁷

Deci, din 300 de persoane servite cu mâncare, 200 erau militari sovietici, adică în proporție de două treimi, care, sub pretextul că aprovizionarea nu mergea așa rapid la marea unitate operativă, au luat masa la Timișoara, acest fapt fiind prezentat ca o onoare de către propaganda comunistă, și nu ca o modalitate de spoliere a populației orașului. În același timp, ambulanțele de prim ajutor – se arată în materialul de presă – pentru răniții ambelor armate, iar căminul a servit drept adăpost pentru camarazii de luptă refugiați din locurile periclitate din apropierea frontului. Se concluzionează, în miezul acestei zile plină de greutate, că A.P. și-a îndeplinit menirea, arătând că este demnă de trecutul ei, călit prin ilegalitate și teroare.⁵⁸

Folosind, abil, mijloacele de comunicare, organul de presă comunist publica o așa-zisă scrisoare, nesemnată, a unui cetățean din comuna Giroc, redactată, fără îndoială, de către unul dintre ziariști. În scrisoare se vorbea despre crimele și jafurile făcute de către trupele germane în comună, dar nu se amintea niciun cuvânt despre crimele, jafurile și violurile făcute de armata sovietică. Era afirmat faptul că, atunci când au intrat în sat trupele germane, primul lucru pe care l-au făcut a fost acela de a lua contact cu fasciștii băștinași, șvabi și legionari, de la care au cerut informații asupra acelor bravi români care, încontinuu, au avut o atitudine antifascistă, urmând, apoi, devastarea unui birt românesc, luând

⁵⁶ "Prima zi de activitate în noul sediu," în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 3.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

toată băutura și mâncarea. Apoi, pe unde au trecut, numai jaf a rămas. Pâine, slănină, untură, tot ce a avut birtul bun în casă, a fost furat.⁵⁹

În scrisoare se mai afirma că era caracteristic pentru acestea bestii, cum erau nemții, militarii germani, felul în care au devastat primăria, unde noaptea, cu topoarele, s-au pus să spargă și casa de bani, însă, în această operație, au fost stingheriți de trupele sovieto-române. În aceste ore de jaf au conlucrat, cu ei, și fasciștii băștinași.⁶⁰ De pildă, se continua, în relatare, un șvab, numit Schenan Petru, a dat pe mâna bandiților pe un brav funcționar de stat, care a fost dus la marginea satului și împușcat mișelește. Acești bandiți, până ieri, au calomniat prin toate mijloacele de propagandă, “eroica” armată sovietică, răspândind veștile că aceasta comitea fel de fel de barbarii. Tocmai ei, care, când au reușit să facă 18 prizonieri români și un soldat sovietic, i-au împușcat pe toți în ceafă. Aceste victime au fost îngropate de locuitorii din Giroc, cu toată cinstea ce li se cuvenea unor adevărați eroi care au luptat contra cotropitorilor fasciști. “Devastările pe care le-au făcut bandiții hitleriști în comunele Giroc, Bucovăț, Chișoda, Șag, Săcălaz, Remetea etc., trebuie să ne fie în gând, întotdeauna, și să ne unească pe toți în lupta pentru distrugerea totală a fascismului și recâștigarea drepturilor democratice, care drepturi, numai prin lupta noastră zilnică dusă de puternicul (sic) nostru P.C., le vom redobândi.”⁶¹

A fost evidențiată și colaborarea unor elemente locale cu trupele invadatoare germane. Ca exemplu este dat șeful de gară din Deta, care a reținut trenurile în gară, până când au fost capturate de nemți, deși putea să le salveze. Trădătorul șef de gară a dispărut, iar aceasta nu-l va scăpa de dreapta judecată.⁶²

Dar și țărănimea intrase în vizorul comuniștilor bănățeni. Aceștia își propuneau să-i organizeze în formațiuni aservite lor.

Într-un articol din oficiosul Regionalei Banat a P.C.d.R. se releva că, în retragerea lor disperată, hoardele criminale ale hitleriștilor au devastat Banatul. Pe unde au trecut, nu a rămas decât ruină și cenușă. Pentru această luptă antifascistă, trebuie să ne unim cu toții, de la mic la mare, fără deosebire de convingere politică sau religie, trebuie să se organizeze și țărănimea. “Numai uniți și organizați vom scăpa, pentru totdeauna, de fiara hitleristă și ne vom asigura un viitor mai bun copiilor noștri. Țăranii trebuie să organizeze comitete ale B.N.D.,

⁵⁹ “Scrisoarea unui locuitor din Giroc,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 4.

⁶⁰ Pentru jafurile și crimele făcute de armata germană, care a ocupat părți ale Banatului, vezi Dușan Baiski, *Război în Banat. Studii monografice* (Timișoara: Editura Artpress, 2017), 308–314.

⁶¹ “Scrisoarea unui locuitor din Giroc,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 44.

⁶² “Trădătorii vor răspunde,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 6 (Timișoara, 23 septembrie 1944): 44.

care să formeze gărzii naționale, care să pornească, imediat, lupta contra hitleriștilor, să pretindă arme, de la primar și de la șeful de post. Țărănimea trebuie să se organizeze în syndicate agricole, întâi ca să poată duce lupta mai bine contra dușmanului hitlerist și, apoi, să poată duce lupta pentru drepturile sale. Toți muncitorii câmpurilor trebuie să se adune, să-și aleagă comitete, care vor conduce syndicatele agricole. Aceste syndicate vor organiza cooperative țărănești, prin care se vor asigura țăranilor aprovizionarea cu cele trebuincioase”.⁶³

Se mai afirma că o să-i ajute măsurile guvernului, pentru că petrolul, sarea, chibriturile, opincile să ajungă, la timp și în cantități îndestulătoare, la consumatorii țăranii. În cadrul syndicatelor, vor lupta țăranii împotriva contractelor agricole nedrepte, pe care le-au încheiat unii proprietari. Vor lupta împotriva speculei la sate, pentru ca produsele țăranilor să fie vândute cu prețuri acceptabile. În cadrul syndicatelor, țăranii vor avea grijă ca țăranțele noastre, ai căror bărbați erau în armată, să fie ajutate cu bani și brațe de muncă, ca orfanii și văduvele de război, care umpleau satele, să primească ajutorul ce li se cuvine. Syndicatele agricole vor avea grijă ca pământurile criminalilor de război să fie împărțite, fără întârziere, între țăranii cinstiți și nevoiași.⁶⁴ Syndicatele agricole vor avea grijă ca Armata Roșie și Armata Română, care luptau pentru eliberarea lor și a fraților lor din Ardealul de Nord, să fie aprovizionate cu grâne, cu cai, cu lână, și cu tot ce au nevoie. “Să le ajutăm, din răspuțeri, să zdrobească, cât mai repede, pe nemți. Numai astfel vom grăbi sfârșitul războiului. Numai astfel vom putea câștiga o pace dreaptă și durabilă, vom da posibilitatea și țăranimii să-și spună cuvântul și să-și înfăptuiască drepturile într-o Românie liberă și independentă”.⁶⁵

Sunt readuse, în atenție, crimele făcute de către germani și unguri, de data aceasta în județul Arad. Este relatat faptul că, în timpul ocupației Aradului de către bandele germane și ungare, acestea au comis nenumărate jafuri și crime. Românii și evreeii au fost asasinați, în masă, de bandele cotropitoare, iar trupele sovietice și române, curățind teritoriul, au descoperit, până atunci, 800 de cadavre. Parte dintre locuitorii români și evrei au fost răpiți și duși în captivitate, de bandele hitleriste. Aceste bande au distrus locuințele, mobilele și au prădat toate casele de alimente.⁶⁶

⁶³ I. Gh. Cimponeriu, “Lupta organizată pentru nimicirea totală a fascismului va aduce bunăstare pentru țăranime,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 7 (Timișara, 25 septembrie 1944): 1.

⁶⁴ Pentru problema țăranilor bănațeni, vezi și Ioan Luncan, “Contribuția oamenilor muncii din Banat la reconstrucția economică a țării, la susținerea războiului antihitlerist și democratizarea aparatului de stat,” *Studii de istorie a Banatului* XI (1985), 210–218.

⁶⁵ Cimponeriu, “Lupta organizată,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 7 (Timișara, 25 septembrie 1944): 11.

⁶⁶ “Crime hitleriste și maghiare în Arad,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 7 (Timișoara, 25 septembrie 1944): 1.

În realitate, orașul Arad a fost ocupat de armata ungară, compusă din unități ale Diviziei de rezervă “Budapesta”, care au ocupat, din mers, orașul și nu au putut fi oprite decât pe șanțul anticar de la Păuliș, de către Detașamentul armatei române cu același nume⁶⁷, iar crimele și jafurile au fost făcute de armata ungară care a ocupat Aradul. Armata germană nu a participat la această incursiune venită de pe teritoriul Ungariei, ea fiind ocupată cu atacarea Timișoarei.⁶⁸

Este publicată, de către presa comunistă bănățeană, și chemarea grupului patriotic antihitlerist către țară, în care se afirma că guvernul B.N.D. înfăptuiește doar primul pas istoric pus, de la început, pentru lupta pentru redresarea țării, ca singur într-o țară liberă revenită în matca înțelegerilor ei politice firești, dar marea bătălie pentru cucerirea tuturor drepturilor, la viață, a poporului român, drepturi decurgând din noua noastră încadrare, abia acum se dezlănțuie. “Să aruncăm, deci, în luptă, toate puterile națiunii, lărgindu-se acțiunea Blocului democratic, într-un Front Național Unic.”⁶⁹

De aceea, P.C., P.S.D., U.P., Partidul Socialist Țărănesc, Fr.Plug. din Ardeal au constituit Grupul Patriotic Antifascist.⁷⁰ Acest grup a hotărât să ducă o luptă solidară pentru: 1. Dezrobirea Transivaniei de Nord, alături de Armata Roșie victorioasă, înfrângând stăpânirea spoliatoare a grofilor maghiari și a hoardelor cotropitoare hitleriste; 2. Curățirea, desăvârșită și grabnică, a vieții noastre publice și a aparatului de stat, de toate elementele trădătoare, fasciste și profasciste; 3. Asigurarea exercitării depline a drepturilor cetățenești și restaurarea tuturor libertăților democratice, politice și profesionale; 4. Descătușarea țărănimii de toate lanțurile care i-au însângerat ființa și i-au oprit dezvoltarea firească, pe linia timpurilor noi; 5. Transformarea B.N.D.-ului într-un Front Național Unic. În finalul chemării se afirma că, aceasta se adresează, separat, intelectualilor, funcționarilor, țăranilor și muncitorilor.⁷¹ Punctul nr. 2 al chemării a fost propus și datorită faptului că, în ședința din 20 septembrie 1944, Lucrețiu Pătrășcanu a depus un proiect de lege cu pri-

⁶⁷ Vezi general-maior (r.) Alexandru Petrescu, *Detașamentul Păuliș* (București: Editura Militară, 1969), 25.

⁶⁸ Radu Păiușan, coord., *Școala de subofițeri în rezervă Radna, în lupta pentru apărarea graniței de vest a țării. August-Septembrie 1944 (Documente și memorii)* (Timișoara: Editura Helicon, 1999), 39–40.

⁶⁹ “Chemarea grupului patriotic antihitlerist către țară,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 7 (Timișoara, 25 septembrie 1944): 3.

⁷⁰ Această organizație, numită Grupul Patriotic Antihitlerist, s-a constituit în data de 6 septembrie 1944. Vezi Rădulescu-Zoner, Bușe, Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist*, 12–13.

⁷¹ “Chemarea grupului patriotic antihitlerist către țară,” în *Luptătorul Banatului* I, nr. 7 (Timișoara, 25 septembrie 1944): 3.

vire la arestarea și judecarea celor care poartă răspunderea morală și materială a dezastrului țării.⁷²

Referindu-se la munca organizatorică depusă de către unul din comitetele județene de partid din cadrul Regionalei Banat a P.C.d.R., cel al județului Timiș-Torontal, un document intern arăta situația gărzilor la sediul P.C. Documentul arăta că, începând cu ziua de 27 septembrie 1944, organizațiile de masă de oameni erau, după cum urma: 4 tovarăși care vor face de serviciu 24 de ore, începând de la ora 19 seara, până în ziua următoare la ora 19, plus 2 tovarăși, de la orele 19 seara până la 7 dimineața. Ordinea de serviciu era următoarea: miercuri, 27 septembrie – Tineretul; joi, 28 septembrie – Apărarea (A.P.); vineri, 29 septembrie – U.P.; sâmbătă, 30 septembrie – Madosz; duminică, 1 octombrie – Organizația Antihitleristă Slavă, adăugat, cu creionul, Nicolici; luni, 2 octombrie – Organizația Antihitleristă Evreiască; marți, 3 octombrie – Organizația Antihitleristă Germană. Documentul este semnat de către secretarul Comitetului Județean Timiș-Torontal al P.C.d.R.⁷³ Rezultă, din acest așa-zis document, că organizațiile obștești erau infiltrate de comuniști, care trebuiau să păzească sediul partidului.

Leontin Silaghi, primul secretar al Regionalei Banat a P.C.d.R., pledează, într-un articol de presă, asupra vigilenței democratice și libertății presei. El accentuează asupra faptului că presa ilegală a P.C. n-a încetat să apară, îndrumând și organizând lupta de eliberare a poporului român, demascând pe trădători și pe cei care îi cataloga drept nemernici ai trădătorului Antonescu, otrăvitori opiniei publice, în slujba ciotropitorilor țării. Foița noastră ilegală – afirma Silaghi – bătută la mașină, pe ascuns, dată din mână în mână, cu riscul vieții, a devenit *Luptătorul Bănățean*, pentru o Românie democratică. Ziua de 23 august, răsturnarea dictaturii fasciste, ne-a adus pe calea libertăților democratice, ne-a făcut posibilă tipărirea ziarului.⁷⁴

Cu toate acestea, ei ne pun greutăți în cale, în timp ce fițuicile agenților Siguranței de ieri apar nestingherite, căci, după suprimarea organelor Gestapo-ului⁷⁵, *Biruința* și *Dacia*, fițuicile diversioniste *Ecoul*, *Unirea* și *Extrapost* continuă să învenineze opinia publică. Ele încearcă să inducă, în eroare, cititorii și autoritățile, strigând, în gura mare, câteva lozinci ale B.N.D.-ului, nefăcând aceasta decât ca să-și poată lansa lozincile lor, sub camuflajul unui naționa-

⁷² Rădulescu-Zoner, Bușe, Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist*, 20.

⁷³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, fond *Comitetul Regional Banat al P.C.d.R.*, d. 1/1944, f. 89.

⁷⁴ Silaghi, "Vigilența democratică și libertatea presei," în *Luptătorul Banatului* I, nr. 10 (Timișoara, 28 septembrie 1944): 1.

⁷⁵ Pentru activitatea de propagandă a Gestapo-ului și a altor organisme germane în Banat, vezi și Mihai A. Panu, *Filiere și mecanisme de propagandă nazistă în Banat. 1933–1945* (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2014), 168–169, passim.

lism integral. Cu una dintre acestea vom termina repede. Este vorba de *Unirea Română*, redactată de un oarecare Constantin D.R. Burdea. Acest Burdea, escroc de meserie, se îndeletnicea, până la 23 august, cu spionarea și arestarea patrioților antihitleriști. În zadar, face el, acum, pe apostolul națiunii, el trebuie să dispară odată de pe scena presei românești.⁷⁶

Cealaltă fițuică, intitulată *Ecoul*, – declara Silaghi – a început reparația sa prin popularizarea unui agent al trădătorului Antonescu, un oarecare avocat Văleanu.⁷⁷ A continuat prin a încerca o mijlocire între canalia hitleristă Iosif Koch și organizațiile patriotice. Își continuă activitatea de subminare a regimului democratic, într-un limbaj trivial, condus de directorul Ștefănescu și de ajutorul său, Iuliu Hering. Ștefănescu a fost comisar al Siguranței fasciste la Arad, unde, ani de-a rândul, a brutalizat, în chip sadic, pe muncitorii arestați. Unul dintre aceștia, muncitorul Gyöngösi, a murit în urma schingiuirilor. Directorul său administrativ, Iuliu Hering, a fost un om de încredere al ziarului *Dacia*, agent al Gestapoului. Acest domn, Iuliu Hering, ne ferește, acum, cu niște articole de fond, în care el încearcă să ne dea lecții de românism. El se adresează maselor maghiare, cu cuvintele: “Voi, năpârci spurcate și ființe perfide ce sunteți!”⁷⁸, neavând nicio legătură cu faptul că maghiarii de aici au curajul să vorbească limba lor maternă. În acest fel, dl. Hering atacă masele muncitoare maghiare cinstite, pur și simplu pentru faptul că sunt maghiari. El uită, însă, să vorbească de curățirea țării de fasciștii interni și despre eliberarea Ardealului de sub jugul hitleriștilor nemți și a grofilor maghiari.⁷⁹

În timp ce ziarul *Luptătorul Bănățean*, care luptă pentru eliberarea țării și democratizarea vieții publice, este oprit sub diferite pretexte și formalități, fițuicile fasciste completează nestingherite. Agenți fasciști, precum colonelul Stavrache, de la cenzura militară, nu țin, nici acum, seamă că dictatura a fost doborâtă. Acest Stavrache a șicanat presa partidului comunist din Capitală. Unii reprezentanți ai autorităților caută să ne adoarmă vigilența democratică, spunând că hitleriștii nu ne pot face niciun rău. În același timp, însă, și azi mai sunt arestați și brutalizați democrați, sub pretext că sunt evrei, maghiari sau comuniști. Cazul lui Szasz Ștefan, antifascist maghiar, este grăitor. El a fost legitimat pe stradă, de un agent al Siguranței, și a fost bătut, în plină stradă, strigându-i-se “Bolșevicule”.⁸⁰

⁷⁶ Leontin Silaghi, “Vigilența democratică și libertatea presei”, în *L.B.*, Timișoara, anul I, nr. 10, (joi, 28 septembrie 1944): 1.

⁷⁷ Este vorba de avocatul Văleanu Albert, vezi Lazăr Gruneanțu, *Avocații din Baroul Timiș (1875–2005)* (Timișoara: Editura Artpress, 2015), 434–435.

⁷⁸ Leontin Silaghi, “Vigilența democratică și libertatea presei”, în *L.B.*, Timișoara, anul I, nr. 10, (joi, 28 septembrie 1944): 1.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid.

În consecință, Silaghi se exprima: “Cerem curățirea imediată a presei de elementele fasciste camuflate, cerem curățirea întregului aparat de stat de rămășițele fasciste și antonesciene, care împiedică democratizarea vieții publice”.⁸¹

În concluzie, Regionala Banat a P.C.d.R. a început să activeze, cu mai multă intensitate, după 23 august 1944.

Evenimentele de la 23 august 1944 au surprins Regionala Banat a P.C.d.R. cu un număr foarte mic de membri și cu o activitate inconsecventă. Comuniștii bănățeni, se arată în raportul Regionalei către C.C. al P.C.d.R., puțini ca număr și slabi ca activitate, au început să fie reprezentați, în propaganda de partid, prin broșuri și afișe, iar din data de 8 septembrie, prin ziarul *Luptătorul Bănățean*. Un rol important în reorganizarea Regionalei, care cuprindea, la început, cinci județe: Arad, Caraș, Hunedoara, Severin și Timiș-Torontal, l-a avut activistul comunist Miron Constantinescu, care a fost deținut, până pe 29 august 1944, în închisoarea din Lugoj. Acesta, fiind ilegalist, avea o bună pregătire în propaganda de partid și, până în 7 septembrie 1944, a avut un rol determinant în reorganizarea Regionalei, mai ales în propaganda acesteia.

În același timp, comuniștii bănățeni, în cadrul B.N.D., din care și ei făceau parte, căutau să atragă, de partea lor, din celelalte ziare și reviste aparținând celorlalte partide din Bloc, ca *Vestul*, *Dacia* și *Biruința*. În paginile acestora au publicat și ei materiale politice. Deci, în primele zile după 23 august 1944, Regionala P.C.d.R. Banat încearcă să se reorganizeze.

ASPECTS OF COMMUNIST ACTIVITY IN BANAT AFTER AUGUST 23, 1944

Abstract

After the “coup d’état” on August 23, 1944, the P.C.d.R., an insignificant party on the political scene of Romania, taking advantage of the fact that it had been imposed in the National Democratic Bloc, by the Soviets, began an activity on multiple levels, to seize power politics in all areas of the country.

This phenomenon also happened in the south-west of Romania, where the Regional P.C.d.R., extended over four counties: Arad, Caraș, Severin and Timiș-Torontal, had, on August 23, only 38 members. The party tried to penetrate the Banat society not so much through its own forces, which were minor, but through unions, now called unique or

⁸¹ Ibid.

unitary, organized on the political criterion, and not on the professional one, as was natural in a democratic society.

At the same time, the communists took advantage of the allied formations, the so-called temporary road companions, such as: the Plowmen's Front, the Union of Patriots, the Patriotic Defense and Madosz, which they had also initiated.

Communist propaganda in Banat was also augmented by the appearance, starting on September 7, 1944, of the press organ of the Regional, entitled *Luptătorul Bănățean*, whose founding was also attended by the future high communist official Miron Constantinescu, released – at the end of the month August 1944 – from the Lugoj Penitentiary, where he had been detained during the war.

The communists from Banat paid a real eulogy to the Soviet Union and the Red Army, called liberators, a fact also supported by the statements of the communist dignitary Lucrețiu Pătrășcanu, in his statements made in Moscow. In the same sense, Leontin Silaghi, the first secretary of the Banat Region of the P.C.d.R., who became the Minister of the Armed Forces, and other future high communist dignitaries, such as: Iosif and Eva Rangheț, Ilie Drăgan and Mihai Dalea, expressed themselves.

The “Tudor Vladimirescu” Division, made up of prisoners from the Romanian Army in the U.S.S.R., in reality deserters from the Romanian troops, but with whom Ana Pauker came – to the country – was also praised, and giving this division military actions that he hadn't done them.

The chaotic situation in Banat is also addressed, due to the attacks of the German army, and especially its aviation, which frequently bombarded this area.

Their rejection was mainly attributed to the Red Army and the communists here, and not to the Romanian Army, which had sacrificed itself in the battles fought with the Germans, especially in mid-September 1944.

So, the activity of the P.C., an insignificant party, tried to penetrate the Banat society through different methods, especially through false propaganda and through facts that he was not even present at.

CONTRIBUȚII LA ISTORIA FRONTULUI IDEOLOGIC ROMÂNESC. AVATARURI ALE CONCEPTULUI DE “FRONT” AL ISTORICILOR ÎN TIMPUL REGIMULUI COMUNIST (1948–1985)

*Felician Velimirovici**

Cuvinte cheie: frontul istoricilor, Partidul Comunist Român, istoriografie, ideologie

Keywords: historians' front, Romanian Communist Party, historiography, ideology

Considerații introductive

Studiul de față realizează o analiză pe verticală a unui concept central pentru ideologia comunistă. “Frontul istoricilor”, considerat a fi o parte constitutivă a unui “front ideologic” mult mai larg, angajat într-o luptă decisivă împotriva “ideologiei capitaliste” occidentale, a constituit o noțiune fundamentală pentru ideologii leniniști¹ încă din anii 1920. Evident, în timpul ultimilor ani de viață ai lui Iosif Stalin, prin intermediul scrierilor ideologului sovietic Andrei A. Jdanov, ideea a căpătat forme noi.

În cultura politică românească, acest concept a fost adoptat discursiv și folosit pe o scară largă de către propagandiștii partidului comunist în epoca postbelică, în special în timpul așa-numitei “revoluții culturale” (1948–circa 1953). Cu o frecvență considerabil mai mică, conceptul de “front” al istoricilor a rămas în uz oficial pe tot restul deceniului șase al secolului trecut.

Anii 1960 au reprezentat o perioadă de deschideri neașteptate pentru cercetarea istorică românească, cel puțin în comparație cu anii precedenți, deși această libertate a fost doar una limitată, controlată și gestionată de către partidul-stat. Deși în acele vremuri elitele politice par să o fi abandonat și uitat complet, formula “frontului istoricilor” a fost redescoperită subit de către Nicolae Ceaușescu undeva la începutul anilor 1970. De-a lungul anilor 1980, atât istoria

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: felix.velimirovici@gmail.com

¹ Stuart Finkel, *On the Ideological Front. The Russian Intelligentsia and the Making of the Soviet Public Sphere* (New Haven & London: Yale University Press, 2007), 2.

națională cât și “frontul istoricilor” au devenit două dintre cele mai mari obsesii pentru un N. Ceaușescu din ce în ce mai radicalizat din punct de vedere ideologic. Planul său de înființare a unui unic Institut Central de Istorie Națională poate fi înțeles în acești termeni.

Interpretarea mea este structurată pe două secțiuni. În prima, prezint originile acestui concept și analizez modurile în care a fost implicat în discursul științific și politic, mai ales în timpul primului deceniu al regimului comunist. Principalele surse pe care le-am folosit în acest sens sunt reprezentate de materialele oficiale publicate în revista istorică centrală a României (*Studii. Revistă de istorie*) între anii 1949 și 1959. Am ales această revistă academică și nu alta datorită scopului fundamental pe care *Studii* l-a avut în acei ani: anume, să elaboreze și să calibreze tiparele după care ar fi trebuit să se producă în România noul discurs istoriografic marxist-leninist.² Plec de la premisa că ideologii și propagandiștii români au tratat ideologia cu seriozitate, pentru că regimul politic însuși a fost unul ideocratic³: afirmațiile ilustrative pe care le reproduc între ghilimele în text semnifică nu numai faptul că au învățat, într-un interval de timp limitat, să “vorbească bolșevic”⁴ pentru a se încadra în ceea ce un istoric a numit “discursul statului”⁵, dar și pentru a acționa sau a “se comporta bolșevic”. Astfel de probleme nu trebuiesc interpretate neapărat într-o paradigmă “totalitară”⁶ pentru a admite ceea ce în prezent este un fapt cert: întregul curs de acțiune al acestor oameni a fost în primul rând motivat ideologic (afirmația este valabilă în egală măsură pentru Nicolae Ceaușescu). Astfel, de exemplu, aprecierile pe care le-au făcut în mod aproape regulat în anii 1950 cu privire la “frontul istoricilor” nu ar trebui să fie subestimate și interpretate doar ca o îndatorire obligatorie, un exercițiu sau un “ritual” pe care erau obligați să îl îndeplinească

² “Contribuția revistei «Studii» la dezvoltarea istoriografiei marxist-leniniste în România (cu prilejul împlinirii a 15 ani de apariție),” *Studii. Revistă de istorie* 6 (1962): 1779.

³ François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au xxe siècle* (Paris: Robert Laffont/Calmann Lévy, 1995), 17.

⁴ Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley: University of California Press, 1997), 198–237.

⁵ Timothy Johnston, *Being Soviet. Identity, Rumour and Everyday Life under Stalin 1939–1953* (Oxford: Oxford University Press, 2011), xxiv; v. Alain Besançon, *Originile intelectuale ale leninismului* (București: Ed. Humanitas, 2007), 351.

⁶ Pentru o scurtă descriere a paradigmei totalitare, v. Vladimir Shlapentokh, Eric Shiraev, Eero Carroll, eds., *The Soviet Union. Internal and External Perspectives on Soviet Society* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 20–25; pentru descrierea schimbării de paradigmă produsă de “revizionisti” în sovietologia anilor 1970, v. Sheila Fitzpatrick, “Revisionism in Soviet history,” *History and Theory* 46, no. 4, 77–91; v. de asemenea Lynne Viola, “The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union,” *Russian Review* 61, no. 1 (Jan., 2002): 25–34.

doar formal. Dimpotrivă, după cum știm acum, aceste “formalități” inofensive au avut consecințe devastatoare și durabile pentru cultura românească în general. În loc să fie doar un verbiaj mobilizator cu valențe transformaționale, astfel de formule reprezintă în realitate “scheme de gândire și expresie”⁷ mult mai profunde și complexe.

A doua secțiune a studiului meu discută tendințele PCR de a centraliza producția de istorie în România la scară națională în anii 1970 și 1980. Începând cu anul 1974⁸, atât liderul, cât și structurile PCR au început să acorde din ce în ce mai multă atenție nu numai problemelor generale ale istoriei, începând chiar să le indice istoricilor *cum anume* să scrie despre trecutul național, ci mai ales să aducă instituțiile de profil sub un control politic mai ferm. La mijlocul anilor 1970, formula stalinistă a “frontului istoricilor” a reintrat în vocabularul oficial al propagandiștilor de partid. De asemenea, un număr semnificativ de istorici au început să redescopere și să reintegreze treptat acest vestigiu lingvistic Războiului Rece timpuriu în discursul lor public.

Un deceniu mai târziu, în 1985, oficialii PCR de la cel mai înalt nivel au încercat să “traducă în viață” acest concept, prin elaborarea unui amplu și radical proiect de reorganizare a întregii rețele de producție istoriografică din România. Conform planurilor lor, un număr semnificativ dintre aceste centre urmau să fie închise complet. Celelalte urmau să fie reformate prin fuziune într-o instituție nouă și unică – Institutul Central de Istorie Națională (ICIN). Întreaga schemă de personal a ICIN ar fi urmat să fie redusă la jumătate. Odată inaugurat, ICIN ar fi preluat controlul total atât asupra întregii producții istoriografice, cât și asupra procesului de tipărire a tuturor cărților de istorie, manualelor școlare și revistelor științifice scrise și publicate în România socialistă.

Un plan neo-stalinist similar de centralizare, mobilizare și “militarizare” a unui câmp (sau “front”) al istoricilor nu se regăsește niciăieri nici în istoria comunismului românesc, nici în cea europeană. Descriu aceste preparative în ultima secțiune a studiului meu, interpretând și coroborând o serie de surse arhivistice needitate.

Originile staliniste ale “frontului” românesc al istoricilor

În istoria postbelică a României, anul 1948 marchează, fără îndoială, începutul unui amplu și radical proces de transformări politice, economice, sociale și culturale, capabil să anuleze, cel puțin temporar, direcțiile majore de

⁷ Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 79.

⁸ Cristian Vasile, *Viața intelectuală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu, 1965–1974* (București: Humanitas, 2014), 157–163.

modernizare pe care țara a evoluat în secolul precedent. Sunt anii revoluției verticale sau, pentru a folosi conceptul lansat de Kenneth Jowitt, este perioada de “străpungere revoluționară” a societății românești.

Desfășurarea procesului de stalinizare a culturii române, care a fost inaugurat în acel an, așa-numita “revoluție culturală”⁹ (1), așa cum a fost ea definită atunci de către istoricul Mihail Roller¹⁰, s-a suprapus cronologic în România cu “Jdanovșcina”¹¹ sovietică (2).

(1) Înțeleg și angajez aici conceptul de “revoluție culturală” așa cum a fost el înțeles și explicitat de către Sheila Fitzpatrick, adică un moment în timp delimitat cronologic (1948–1953 în cazul nostru specific), mai degrabă decât un *Weltanschauung* propriu-zis. Caracteristicile sale de bază par astăzi să fi fost următoarele:

a) partidul și-a asumat responsabilitatea totală nu doar de a ghida, ci și de a prelua controlul deplin asupra evoluției științei, artei și culturii, modificându-le în termeni dictați în mod esențial de considerente ideologice, și nu pragmatice;

b) anularea oricăror posibilități de a desfășura o dezbatere intelectuală autentică, de a produce știință non-partizană și non-ideologică, împreună cu introducerea “liniei de partid” în totalitatea domeniilor culturii;

c) o respingere radicală a conceptului de autosuficiență științifică și/sau academică, dublată de privarea “instituțiilor culturale și organizațiilor profesionale de orice putere de inițiativă și de negociere”¹²;

d) un succes temporar obținut de partidul de guvernământ în efortul său de a-și stabili și propaga valorile și modelele discursive în rândul intelectualilor.

(2) În URSS, în primii ani de după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, Stalin a lansat o masivă campanie ideologică și naționalistă pentru a contribui la crearea unei științe și culturi specifice socialiste, opuse omologiei sale “burgheze”, occidentale.¹³ Denumit de atunci “Jdanovșcina”, acest fenomen a fost inspirat de numele lui Andrei Alexandrovici Jdanov (1896–1948), un prominent ideolog sovietic, perceput la acea vreme a fi o stea în ascensiune în

⁹ Conceptul a fost analizat pe larg de Sheila Fitzpatrick în “Cultural Revolution in Russia 1928–32,” *Journal of Contemporary History* 9, no. 1 (Jan., 1974): 33–52; v. Michael David-Fox, “What Is Cultural Revolution?,” *Russian Review* 58, no. 2 (Apr. 1999): 181–201.

¹⁰ Mihail Roller, “Pe drumul revoluției noastre culturale,” *Lupta de clasă*, seria a V-a, nr. 2 (octombrie-decembrie 1948): 97–110.

¹¹ Alexei Kojevnikov, “Games of Stalinist Democracy: Ideological Discussions in Soviet Sciences, 1947–52,” în *Stalinism. New Directions* (London and New York: Routledge, 2000), 142–177.

¹² Sheila Fitzpatrick, “Culture and Politics under Stalin: A Reappraisal,” *Slavic Review* 35, no. 2 (Jun., 1976): 212.

¹³ Ethan Pollock, *Stalin and the Soviet Science Wars* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2008), 1–15.

noua echipă de conducere stalinistă postbelică sau, după cum un important ideolog și lider de partid român l-a caracterizat în 1949 “un discipol fidel al lui Lenin și al lui Stalin”.¹⁴

Dacă inițial această campanie ideologică energetică s-a concentrat cu precădere asupra unor domenii precum literatura, filosofia și artele, începând din august 1948, odată cu moartea lui Jdanov¹⁵ însuși, “Jdanovșcina” s-a extins rapid și la o serie de alte științe, inclusiv ale naturii, extrem de relevante din punct de vedere ideologic în contextul Războiului Rece timpuriu, cum ar fi biologia, genetica modernă¹⁶ și fizica cuantică.¹⁷ De fapt, până în 1951 elitele sovietice erau suficient de încrezătoare pentru a proclama realizări ideologice majore în cel puțin cinci ramuri științifice distincte¹⁸: filozofie (1947), biologie (1948), lingvistică (1950), fiziologie (1950) și economia politică (1951). Potrivit istoricului Ethan Pollock, nici atacurile împotriva fizicii moderne, desfășurate în aceeași perioadă, nu trebuiesc neglijate.¹⁹

“De numele lui A. A. Jdanov se leagă, pe de-o parte, caracterizarea situației internaționale create după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial și, pe de altă parte, formularea ideologică a sarcinilor care decurg din aceasta pentru luptătorii sovietici pe frontul ideologic”²⁰ scria un propagandist al partidului în vara anului 1948 în cea mai importantă revistă din România dedicată științelor, filosofiei și artelor. Pentru Andrei Jdanov, după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, lumea fusese împărțită în două tabere politice, militare, economice și ideologice antagonice. În această viziune maniheistă, cea occidentală, capitalistă, fiind condusă de Statele Unite ale Americii, era condusă de așa-numita “ideologie burgheză”. Țările care compun această tabără au un sistem social și politic învechit, în logica leninistă fiind din start condamnate la dispariție de către Istorie. Potrivit tezei lui Jdanov, țările socialiste erau nevoite

¹⁴ Leonte Răutu, “Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez în științele sociale,” în Vladimir Tismăneanu, Cristian Vasile, *Perfectul acrobat. Leonte Răutu, măștile răului* (București: Humanitas, 2008), 227.

¹⁵ Chris Ward, “What is History? The Case of Late Stalinism,” *Rethinking History* 8, no. 3 (sept., 2004): 443.

¹⁶ Peter Kneen, “Physics, Genetics and the Zhdanovshchina,” *Europe-Asia Studies* 50, no. 7 (Nov., 1988): 1183.

¹⁷ Joshua Rubenstein, “Introduction: Andrei Sakharov, the KGB and the Legacy of Soviet Dissent,” în *The KGB File of Andrei Sakharov* (edited and annotated by Joshua Rubenstein and Alexander Gribanov, New Haven & London: Yale University Press, 2005), 9–11.

¹⁸ Alexei Kojevnikov, “Rituals of Stalinist Culture at Work: Science and the Games of Intraparty Democracy circa 1948,” *Russian Review* 57, no. 1 (Jan., 1998): 26.

¹⁹ Pollock, *Stalin and the Soviet Science Wars*, 2.

²⁰ Ion Banu, “Despre opera științifică a lui Andrei Alexandrovici Jdanov,” *Studii. Revistă de știință-filosofie-arte* 4 (1948): 88.

să ducă o luptă hotărâtă împotriva acestor țări, și a ideologiei burgheze, cu orice preț. A doua tabără, cea socialistă, a fost proclamată a fi cea mai avansată din lume, preconizând viitorul omenirii. Cel mai progresist reprezentant al său era URSS²¹, o țară care își ghida politicile printr-o permanentă inspirație din singura viziune științifică adevărată asupra lumii – teoria marxist-leninistă interpretată de Stalin.²² Această singură filozofie științifică “a oferit fundamentul ideologiei care a stat la baza statului și a societății”²³.

În acest nou cadru politic și ideologic postbelic, funcția de bază a scriitorilor, artiștilor, filosofilor, a oamenilor de știință, istoricilor și economiștilor sovietici a suferit o schimbare radicală²⁴, capabilă să transforme însăși esența acestor diverse profesii: în viziunea lui Jdanov, misiunea lor era aceea de a produce un tip nou și distinct de știință, cultură și filosofie sovietică, nu numai neoccidentală în trăsăturile sale de bază, ci chiar superioară și complet opusă sistemului tradițional de valori din Occident. Astfel, pentru a îndeplini această sarcină revoluționară, artiștii, oamenii de știință, filozofii și istoricii, organizați într-un “front ideologic” extrem de disciplinat, urmau să se angajeze într-o “bătălie” ideologică asemănătoare războiului împotriva tuturor ideilor și valorilor necomuniste occidentale, în științe, filosofie și arte. Deși originile acestui fenomen pot fi urmărite încă din anii 1920 și 1930, când a început să prindă contur, în perioada postbelică el a atins punctul culminant. În această perioadă, “filozofia nu era un proces intelectual, ci un mijloc de inculcare a ideologiei statului sub orice formă aceasta s-ar putea afla. Într-un interval de timp foarte scurt, filosofia sovietică și-a pierdut nu numai legăturile rămase cu tradiția filozofică autentică – rusă sau occidentală – ci și orice contact cu viața filozofică a secolului al XX-lea.”²⁵ În propriile cuvinte ale lui Jdanov, un “front filosofic” eficient, de exemplu, ar trebui conceput pentru a funcționa în acești termeni:

“Când se vorbește despre frontul filozofic, în mintea noastră apare imediat imaginea unui detașament organizat de filozofi militanți, înarmați la perfecțiune cu teoria marxistă, care desfășoară o ofensivă generală împotriva ideologiei ostile din străinătate, împotriva rămășițelor ideologice burgheze din conștiința poporului sovietic din țara noastră; avem imaginea unor filozofi care contribuie

²¹ Silvio Pons, *The Global Revolution. A History of International Communism 1917–1991* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 43.

²² János Kornai, *The Socialist System. The Political Economy of Communism* (Oxford: Clarendon Press, 1992), 49–50.

²³ Pollock, *Stalin and the Soviet Science Wars*, 3.

²⁴ J. Miller and M. Miller, “Andrei Zhdanov’s Speech to the Philosophers: An Essay in Interpretation,” *Soviet Studies* 1, no. 1 (Jun., 1949): 41.

²⁵ Leszek Kołakowski, “The Fate of Marxism in Eastern Europe,” *Slavic Review* 29, no. 2 (Jun. 1970): 176.

la progresul neîncetat al științei noastre și care înarmează oamenii muncii ai societății socialiste cu conștiința necesității drumului pe care suntem angajați și cu o încredere fermă, întemeiată pe știință, în victoria finală a cauzei noastre”.²⁶

Inspirându-se și preluând idei de la omologii săi sovietici, istoricul și ideologul român Mihail Roller²⁷ a susținut încă din 1948 că cercetarea istorică nu era doar o simplă știință ca oricare alta, ci pură activitate ideologică. Pentru el, nepreluarea controlului total asupra științei istorice naționale încă de la începutul noului regim democrat-popular, i-ar fi permis “dușmanului de clasă” să dețină o foarte periculoasă “armă împotriva clasei muncitoare”.²⁸ Pentru istoricii-activiști români din acele vremuri, “adevărul științific, obiectiv, poate fi respectat și prezentat doar pe baza viziunii asupra lumii a clasei muncitoare [...] numai prin privirea istoriei ca pe o armă în serviciul luptei clasa muncitoare”.²⁹ Aceste idei antioccidentale, anti-“cosmopolite”, anti-“obiectiviste” și anti-“burgheze”, inspirate de Andrei Jdanov, fuseseră cel mai clar expuse și sistematizate în 1949, într-un text al lui Leonte Răutu, șeful Departamentului de Propagandă și Agitație al Comitetului Central al PMR, purtând titlul “Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez în științe sociale”.³⁰ Și pentru Răutu, ca și pentru Jdanov și Stalin³¹, la o cunoaștere științifică cu adevărat obiectivă a lumii sociale nu se putea ajunge decât prin însușirea perspectivei clasei muncitoare asupra lumii și vieții. În această viziune pur leninistă³², realitatea ca atare nu se poate cunoaște și înțelege așa cum este dacă subiectul cunoscător nu este animat de un puternic spirit de partid. Spiritul de partid sau spiritul de partid manifestat în științe (în special în științele sociale), care conduce la impunerea uniformității ideologice, este esența influenței priniplu “партийность” al lui Lenin.

Pentru a organiza un “front” al istoricilor disciplinat, capabil să se angajeze în luptă atât cu dușmanii străini, cât și cu cei interni, elitele politice românești trebuiau să desfășoare un proces radical de schimbări structurală, proces care, în perioada 1948–1949, a fost dublat de epurări masive de personal în

²⁶ A. A. Jdanov, *Cuvântare la discuțiile în jurul lucrării lui G. F. Alexandrov: “Istoria filosofiei occidentale”* (București, Ed. P.C.R., 1947), 42.

²⁷ Pentru o prezentare detaliată a vieții și operei lui Mihail Roller, v. Ștefan Bosomitu, Mihai Burcea “Mihail Roller (1908–1958). O scurtă biografie,” în *Identitate, social și cotidian în România comunistă* (Iași: Polirom, 2012), 19–65.

²⁸ Mihail Roller, *Probleme de istorie. Contribuții la lupta pentru o istorie științifică în R.P.R.* (București: Ed. P.M.R., 1951), 66.

²⁹ “Despre activitatea Institutului de Istorie din Cluj al Academiei R.P.R.,” *Studii. Revistă de istorie și filosofie* 2 (1953): 32.

³⁰ Răutu, “Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului”, 216–257.

³¹ I. V. Stalin, *Problemele leninismului* (București: Ed. pentru literatură politică, 1952), 612.

³² V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 1 (București: Ed. P.M.R., 1950), 402–403.

domeniului cercetării istorice. Din punct de vedere cronologic, universitățile și personalul lor academic au fost primiele care au fost atacate, încă din 1947, când o serie de legi și decrete au organizat noile structuri și au stabilit listele de personal.³³ Pentru a ilustra dimensiunea acestui fenomen, este suficient să menționăm numai faptul că din numărul total de cadre universitare angajate la Universitatea București în 1945, doar circa 10% erau încă activi în anul universitar 1948–1949.³⁴

În complementaritate, în vara anului 1948, un alt set de decrete au desființat nu numai Academia Română, ci și întreaga rețea de centre de producție istoriografică și de reviste științifice de profil. Din acel moment, întreaga cercetare istorică națională a început să fie planificată, coordonată și strict supravegheată de către Academia R.P.R. care, potrivit legii, devenise “instituție de stat”³⁵ subordonată direct Consiliului de Miniștri. Sistemul științei planificate a înlocuit cercetarea tradițională, liberă, respinsă și descrisă drept o anarhie “care lăsa inițiativei și fanteziilor individuale alegerea problemei și făcea imposibilă rezolvarea unor probleme mari”.³⁶

Deoarece fenomenul sovietizării științei istorice românești după 1948 a fost discutat pe larg³⁷ după 1989, mă voi limita aici doar să evidențiez ceea ce consider că fi cea mai semnificativă trăsătură a “frontului istoricilor” nou-înființat: toți membrii care îl compuneau au devenit brusc atât în angajați ai statului, cât și activiști politici. Altfel spus, în această perioadă, istoricii – și în general

³³ Maria Someșan, Mircea Iosifescu, “Modificarea structurii Universității în anii consolidării regimului comunist,” *Analele Sighet*, vol. 6 (București: Ed. Fundația Academia Civică, 1998), 447.

³⁴ Adina Berciu-Drăghicescu, Ovidiu Bozgan, *O istorie a Universității din București (1864–2004)* (București: Ed. Universității București, 2004), 228.

³⁵ Arhivele Naționale ale României – Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale (ANR – SANIC), Fond Comitetul Central al Partidului Comunist Român (CC al PCR), Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 86/1950, f. 1, (“Statutul de organizarea și funcționare al Academiei Republicii Populare Române”).

³⁶ Andrei Oțetea, “Dezvoltarea științei istorice românești după 23 August 1944,” *Studii. Revistă de istorie* 4 (1959): 36.

³⁷ Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu* (București: Ed. Enciclopedică, 2007), 23–70; Apostol Stan, *Istorie și politică în România comunistă* (București: Ed. Curtea Veche, 2010), 87–96; Șerban Papacostea, “Captive Clio: Romanian Historiography under Communist Rule,” *European History Quarterly* 26 (1996): 181–193; Vlad Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944–1977* (București: Humanitas, 2008), 9–17; Andi Mihalache, *Istorie și practici discursive în România „democrat-populară”* (București: Albatros, 2003), 24–47; Alexandru Zub, *Orizont închis. Istoriografia română sub dictatură*, (Iași: Institutul European, 2000), 61–71; Dinu C. Giurescu, *De la Sovromconstrucții nr. 6 la Academia Română. Amintiri, mărturii* (București: Ed. Meronia, 2008), 119–152; Felician Velimirovici, *Istorie și istorici în România comunistă (1948–1989)* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 30–86.

intelectualii – au devenit mai dependenți de statul (socialist) decât oricând în istoria modernă, la fel ca și confracții lor sovietici.³⁸

Pentru a sumariza, ideea unui “front al istoricilor” ca un subsistem distinct al unui “front ideologic” mai larg, angajat într-o luptă pe viață și pe moarte atât împotriva Occidentului capitalist, cât și a “vechii” orânduiri burgheze interne, idee elaborată imediat după cel de-al Doilea Război Mondial de către ideologul sovietic Andrei Jdanov, a fost imediat însușită de către elita politică românească și de către istoricii-activiști de partid. Folosit discursiv la scară masivă în timpul “revoluției culturale” românești dintre 1948 și 1953 – în documentele de partid, discursuri, reviste științifice și recenzii – frecvența utilizării conceptului de “front al istoricilor” nu a scăzut nici după moartea lui Iosif Stalin în martie 1953.

În ianuarie 1953, de exemplu, Ladislau Bányai a rezumat principalele realizări și neajunsuri ale Institutului de Istorie din Cluj în cadrul unei întâlniri cu cei mai importanți istorici ai vremii. În discursul său, el a folosit același ton stalinist radical, subliniind nevoia de a avea “o armată întreagă de istorici, o armată care să primească îndrumare precisă”³⁹ de la forurile de partid.

La 17 noiembrie 1954, Direcția de Propagandă și Agitație a CC al PMR organiza o altă întâlnire⁴⁰ cu un număr semnificativ de reprezentanți ai “frontului istoricilor”. După cum oricine poate observa cu ușurință citind doar transcrierea discuțiilor care au avut loc atunci, însăși sintagma “frontul istoricilor” apare de nu mai puțin de șapte ori în text.

În primăvara anului 1955, Traian Udrea, un tânăr istoric bine poziționat în noua ierarhie simbolică a breslei, reprezentiv pentru noua generație de istorici afirmați după 1948, a făcut prima evaluare generală din perioada postbelică a evoluției înregistrate de știința istorică românească în primii șapte ani de democrație populară. După aprecierea sa, la data respectivă majoritatea istoricilor activi profesional s-au integrat în frontul ideologic al partidului, “prezența lor, tot mai vie, în publicistică, au jucat un rol deosebit în legarea științei istorice de lupta poporului pentru construirea socialismului și înfăptuirea revoluției culturale în țara noastră”⁴¹.

³⁸ Benjamin Tromly, *Making the Soviet Intelligentsia. Universities and Intellectual Life under Stalin and Khrushchev* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2014), 5.

³⁹ “Consfătuirea istoricilor din R.P.R. (16–17 ianuarie 1953),” *Studii. Revistă de istorie și filozofie* 1 (1953): 37.

⁴⁰ Felician Velimirovici, “«Nu am spus niciodată că Roller nu este Roller.» Ședința istoricilor români din 17 noiembrie 1954,” *Anuarul Institutului de Istorie “A. D. Xenopol”* LI (2014): 229–249.

⁴¹ Traian Udrea, “Despre unele probleme privind știința istorică în R.P.R.,” *Studii. Revistă de istorie* 1 (1955): 110.

Aproximativ un an mai târziu, “frontul istoricilor” pare să fi dispărut temporar din vocabularul politic oficial. În decembrie 1955, Gheorghe Gheorghiu-Dej, când s-a adresat celui de-al II-lea congres al PMR, a trasat în mod explicit o nouă sarcină majoră⁴² istoricilor – și anume să realizeze o altă sinteză marxist-leninistă a istoriei naționale. Referindu-se la ei, Dej a vorbit despre “istoricii noștri” și “știința noastră istorică”, fără a menționa nici măcar o dată formulele de “front ideologic” sau “frontul istoricilor” inspirate de Jdanov. Fără îndoială, așa cum este acum evident, până în 1955 însuși “frontul istoricilor” români a început să întreprindă un proces lent, dar semnificativ de reconfigurare și reșezare internă.⁴³

Cu toate acestea, în primăvara anului 1956, retorica stalinistă era din nou reafirmată, cu o vigoare care amintește de începuturile “revoluției culturale”. La “traducerea” lecțiilor congresului partidului pentru uzul istoricilor, autorul anonim al unui editorial publicat în revista centrală de istorie din România, a reiterat încă de la început ideea că “știința istoriei este un element constitutiv al frontul ideologic de luptă al partidului”.⁴⁴ Mai mult, în opinia sa, istoria ar trebui să “contribuie la dezvoltarea încrederii în dreptatea și puterea de cucerire a cauzei noastre”. Pentru el, la fel ca și pentru propagandiștii care au activat pe frontul ideologic în timpul stalinismului, istoriografia ar trebui să reprezinte “o expunere grăitoare și profundă a mistificărilor [și] calomniilor pe care cercurile imperialiste încearcă să le propage împotriva republicii noastre populare”.⁴⁵ Trecând numai prin cele douăsprezece numere succesive ale *Studii. Revistă de istorie* publicate în 1955 și 1956, nu se pot observa prea multe trăsături ale așa-zisului “spirit al Genevei” care se presupune că s-ar fi manifestat în istoriografia oficială de atunci.

La sfârșitul anului următor, elitele politice și intelectuale românești sărbătoreau aniversarea primilor zece ani de când monarhia a fost abolită și în locul ei a fost proclamată Republica Populară Română. După cum se instituiseră obiceiul, această sărbătoare a prilejuit o evaluare a dezvoltării noii științe istorice, “științifice”, în timpul primului deceniu al “puterii populare”. Articolul editorial nesemnat, publicat în primele pagini ale ultimului număr al *Studii* în 1957,

⁴² Gheorghe Gheorghiu-Dej, “Raportul de activitate al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român,” *Congresul al II-lea al Partidului Muncitoresc Român* (București: Ed. de stat pentru literatură politică, 1956), 156.

⁴³ Mihalache, *Istorie și practici discursive*, 63–129; Bogdan C. Iacob, “Avatars of the Romanian Academy and the Historical Front,” Vladimir Tismăneanu, ed., *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe* (Budapest-New York: C.E.U. Press, 2009), 255–283.

⁴⁴ “Sarcinile de mare răspundere puse de Congresul al II-lea al P.M.R. în fața istoricilor,” *Studii. Revistă de istorie* 1 (1956): 7.

⁴⁵ *Ibid.*, 8.

menit să realizeze această evaluare, se referea la “istoricii noștri marxiști” în timp ce le analiza realizările. Deși expresia “frontul istoricilor” lipsea din textul său, autorul a simțit totuși nevoia să reamintească cititorului într-o manieră pur stalinistă că un istoric marxist “are datoria de a oferi răspunsuri precise și clare la o serie de probleme ridicate de revoluția culturală”.⁴⁶

După moartea lui Mihail Roller, în decembrie 1958 ultimul număr al revistei *Studii* a publicat un alt articol de fond, plin de recomandări și îndrumări pentru uzul istoricilor. Purtând titlul simptomatic *Pentru o aplicare consecventă a teoriei marxist-leniniste în cercetarea istorică*, materialul a reprezentat o reacție directă⁴⁷ a unui grup de istorici staliști împotriva proaspăt-numitului director al Institutului de Istorie al Academiei din București, profesorul Andrei Oțetea. Într-un limbaj radical, autorii editorialului respingeau încă o dată nu doar “putreziciunea regimului burghez”⁴⁸, ci și, la fel ca Leonte Răutu în 1949, “obiectivismul burghez, care s-a manifestat recent în diferite lucrări ale istoricilor noștri”.⁴⁹ Deși enumeră realizările fără precedent ale științei marxist-leniniste românești a istoriei, împreună cu neajunsurile personale ale istoricilor, autorii au evitat să folosească expresia “frontul istoricilor”, limitându-se în același timp doar la reafirmarea puterii atotbiruitoare a teoriei marxist-leniniste în cercetarea istorică și justetea “revoluției culturale”⁵⁰ înfăptuite de partid. Acest editorial anume a fost considerat, în anii următori, o “orientare prețioasă”⁵¹ pentru istoricii români.

Ultimii ani ai deceniului șase au fost martorii ultimei mari mobilizări de forțe în domeniul istoriei din timpul vieții lui Gheorghe Gheorghiu-Dej. Munca susținută în vederea îndeplinirii sarcinii puse de partid încă din 1955 – realizarea tratatului *Istoria României* – a oferit istoricilor prilejul de a face evaluări generale ale istoriografiei naționale marxist-leniniste. În vara lui 1959, de exemplu, sărbătorirea primilor 15 ani de la “eliberarea României de sub jugul fascist” a constituit un asemenea moment de bilanț. Deși a prezentat o dezvoltare progresivă, mereu ascendentă a evoluției pe care știința istorică românească a avut-o începând cu 1948, o evoluție caracterizată prin “acumulări calitative” semnificative, aprecierea lui Andrei Oțetea marchează o îndepărtare clară de tiparele de interpretare și limbaj staliniste folosite în timpul și după “revoluția

⁴⁶ “Educația patriotică și sarcinile științei istoriei,” *Studii. Revistă de istorie* 6 (1957): 11.

⁴⁷ Constantiniu, *De la Răutu și Roller*, 153–158

⁴⁸ “Pentru aplicarea consecventă a teoriei marxist-leniniste în cercetările istorice,” *Studii. Revistă de istorie* 6 (1958): 5.

⁴⁹ *Ibid.*, 18.

⁵⁰ *Ibid.*, 20.

⁵¹ Vasile Maciu, “Cercetarea istoriei moderne a României în anii puterii populare,” *Studii. Revistă de istorie* 6 (1962): 1574–1575.

culturală”. Pentru prima dată după 1948, un istoric oficial a susținut public necesitatea unei “reconsiderări critice a moștenirii culturale a trecutului”.⁵² Fără a aminti concepte precum “frontul istoricilor” sau “revoluția culturală” în textul său, Oțetea le-a recomandat în continuare colegilor săi “să nu capituleze în fața dușmanului de clasă”⁵³ care, în opinia sa, era încă activ din punct de vedere ideologic în rândul lor.

Viziunea ceaușistă asupra “frontului istoricilor”

“Frontul istoricilor”, “revoluția culturală”, “obiectivismul burghez”, “cosmopolitismul”, “cultură imperialistă în putrefacție” și multe alte expresii similare care au caracterizat terminologia politică jdanovistă de la începutul Războiului Rece au avut rolul de a sugera ruptura totală a istoricilor de trecut, împreună cu angajamentul și aderarea lor deplină la programul ideologic și la mereu-schimbătoarea “linie” partidului. În ciuda faptului că o astfel de frazeologie a fost suprautilizată mai ales în prima jumătate a anilor cincizeci, “frontul istoricilor” a rămas – după cum a concluzionat un istoric după ce a efectuat o analiză cuprinzătoare a problemei – doar o “figură de stil”⁵⁴ fără corespondent în realitate. În orice caz, până în 1962 sintagma în sine pare să fi fost complet abandonată: în timp ce întreprind o evaluare amănunțită a realizărilor istoriografiei marxiste românești în epoca postbelică, cei mai importanți istorici ai vremii au optat să folosească expresii precum “istoricii noștri”, “istorici marxiști” sau “istorici români” în loc de “frontul istoricilor”, respectiv “noua istoriografie” sau “noile condiții” mai degrabă decât “revoluția culturală”. Schimbarea de stil a fost evidentă. De-a lungul anilor 1960, “frontul istoricilor” a dispărut practic din discursul oficial.

Ideea și necesitatea (re)înființării unui “front ideologic” unitar a fost “redescoperită” și postulată public de Nicolae Ceaușescu în anul 1971. În ciuda faptului că nu a folosit niciodată această formulă până atunci, merită menționat faptul că chiar și în cea mai “liberală” perioadă a sa, Ceaușescu nu a abandonat niciodată principiile fundamentale leniniste care stau la baza gândirii sale politice. Poate că cel mai important dintre ele, așa-zisul “rol conducător al partidului” în toate sferele vieții, a fost enunțat în mod repetat: de exemplu, în mai 1967, scriind despre cele mai importante sarcini cu care se confrunta PCR în acel moment, secretarul său general a afirmat clar că “nu trebuie să existe domeniu al gândirii teoretice și al activității de răspândire a ideilor în care să nu se facă simțită cu putere prezența partidului. Partidul dinamizează gândirea

⁵² Oțetea, “Dezvoltarea științei istorice românești,” 42.

⁵³ Ibid., 46.

⁵⁴ Mihalache, *Istorie și practici discursive*, 75.

social-politică din țara noastră”.⁵⁵ De fapt, doar studiind contribuțiile “teoretice” pe care le-a publicat numai în primii ani ai domniei sale, s-ar putea concluziona pe bună dreptate că Nicolae Ceaușescu nu a renunțat niciodată la premisele de bază ale ideologiei marxist-leniniste. În fapt, el a privit întotdeauna problemele ideologice în tiparele leniniste de înțelegere.

Privite unitar, discursurile lui Ceaușescu din iulie și noiembrie 1971 marchează în mod clar o schimbare de priorități și o preocupare sporită față de problemele legate de cultură, educație și ideologie, deși, așa cum a remarcat Kenneth Jowitt, ele nu au devenit niciodată cu adevărat “egale ca statut cu industrializarea și schimbarea socială, dar [au] devenit din ce în ce mai semnificative în acel moment, deoarece ele afectau abilitatea regimului de a-și spori capacitatea de a dirija dezvoltarea continuă a societății românești”.⁵⁶

În iulie 1971, subliniind încă o dată necesitatea de a întări “conștiința comunistă” a oamenilor muncii, absolut necesară pentru a construi cu succes societatea socialistă multilateral dezvoltată, tonul lui Nicolae Ceaușescu s-a radicalizat semnificativ. Folosind o autentică retorică stalinistă, amintind de cea care a dominat spațiul public cu 20 de ani mai devreme, Ceaușescu a făcut o serie de “recomandări” ideologice în timp ce a criticat dur “ploconirea față de ceea ce se produce în Vest”.⁵⁷ La fel ca Răutu și Jdanov la vremea lor, și Ceaușescu a subliniat în discursul său faptul că societatea românească nu recunoaște decât o singură filozofie adevărată⁵⁸ – cea marxist-leninistă, susținând că filosofia:

“nu este o meserie de specialitate, ci o activitate, prin excelență, ideologică și acolo trebuie să meargă numai oameni recrutați prin partid, numai oameni care vor deveni activiști de partid. În orice sector de activitate vor lucra ca filozofi, ei trebuie să fie filozofi marxist-leniniști. Noi nu putem admite nici un alt fel de filozofie în România. Aceasta este valabil și pentru alte facultăți umaniste, și pentru economia politică generală, pentru istorie; noi nu putem să avem decât o singură istorie, o singură concepție despre istorie, materialismul dialectic și istoric; nici un fel de altă concepție nu poate exista în predarea istoriei”.⁵⁹

Cu aceeași ocazie, împrumutând fraze din vocabularul stalinist, secretarul

⁵⁵ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvârșirii construcției socialiste*, vol. 2 (București: Ed. Politică, 1968), 274.

⁵⁶ Kenneth Jowitt, “An Organizational Approach to the Study of Political Culture in Marxist-Leninist Systems,” *The American Political Science Review* 68, no. 3 (Sep., 1974): 1187.

⁵⁷ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la consfătuirea de lucru a activului de partid din domeniul ideologiei și al activității politice și cultural-educative, 9 iulie 1971* (București: Ed. Politică, 1971), 48–49.

⁵⁸ *Ibid.*, 60.

⁵⁹ *Ibid.*, 61.

general al PCR a condamnat și “mentalitatea burgheză”⁶⁰ care, în opinia sa, a început să se manifeste în viața culturală, afirmând totodată dreptul partidului de a interveni în orice domeniu al activității umane, chiar și în teatru și muzică.⁶¹ Intenția lui era evidentă: un control ideologic mai rigid exercitat de către aparatul de partid asupra tuturor chestiunilor culturale pe plan național.

În noiembrie 1971, N. Ceaușescu a enunțat în mod explicit formula “revoluției culturale”⁶² pentru a descrie marile realizări care au avut loc în cultura românească, însă nu la începuturile anilor ‘50, ci doar în primii cinci ani ai “mandatului” său. Din acest moment, expresii precum “frontul ideologic”, “revoluția culturală” sau “frontul istoricilor” au început să inunde treptat discursul politic public și istoriografia partinică oficială.

Ultimul număr al revistei *Studii. Revistă de istorie* publicată în 1971 se deschidea cu un articol editorial nesemnat⁶³, plin de recomandări și instrucțiuni pentru istorici, bazat pe discursurile și propunerile pe care Nicolae Ceaușescu le-a avansat în vara și toamna aceluiași an. Acest editorial a fost primul publicat de când Ceaușescu a ajuns la putere, și a inaugurat o serie de articole autoritare care vor cere ritualic împlinirea potențialității printr-o aplicare temeinică a teoriei “marxist-leniniste” în scrierea istoriei. Astfel de articole vor apărea din ce în ce mai des, mai ales după 1975.

Între anii 1971–1975, structurile centrale ale PCR au depus eforturi considerabile nu numai pentru a “dezvolta creator” problemele teoretice și ideologice în lumina noilor orientări și indicații ceaușiste, ci și pentru a redefini cadrul legislativ în care funcționau instituțiile culturale.⁶⁴ Ambele procese au fost în mod limpede gândite astfel încât să aducă domeniul producției culturale sub un control politic tot mai ferm. Versiunea ceaușista a filozofiei marxist-leniniste a fost codificată în paginile primului program al partidului, adoptat în decembrie 1974 – document care a început să fie elaborat de o comisie ideologică încă din iulie 1972 sub directa îndrumare a lui N. Ceaușescu.⁶⁵ Judecând după reacțiile generate de adoptarea sa, programul partidului a devenit, în

⁶⁰ Ibid., 62.

⁶¹ Ibid., 51.

⁶² Nicolae Ceaușescu, “Expunere cu privire la Programul P.C.R. pentru îmbunătățirea activității ideologice, ridicarea nivelului general al cunoașterii și educația socialistă a maselor, pentru așezarea relațiilor din societatea noastră pe baza principiilor eticii și echității socialiste și comuniste,” *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 6 (București: Ed. Politică, 1972), 628.

⁶³ “Pentru dezvoltarea spiritului militant al științei istorice,” *Studii. Revistă de istorie* 24, nr. 6 (1971): I-VI.

⁶⁴ Vasile, *Viața intelectuală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu*, 157–163.

⁶⁵ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism* (București: Ed. Politică, 1975), 7.

scurt timp, un reper ideologic⁶⁶ în materie culturală și mai ales în acele domenii intelectuale care erau cele mai sensibile sub raport ideologic – filosofie, economie politică și istorie.

Concret, ansamblul legilor și decretelor puternic amprentate ideologic promulgate în acei ani au avut același scop, și anume acela de a impune un control mai apăsător asupra producției culturale naționale pentru a restabili un “front ideologic” disciplinat și unitar. Eforturile PCR au fost menite să transpună în realitate metaforele și figurile de stil staliniste precum “frontul ideologic” sau “frontul istoricilor” prin operarea unei centralizări profunde a producției de istoriografice.⁶⁷ Una dintre cele mai semnificative modificări legislative a fost introdusă prin decretul Consiliului de Stat nr. 121 din 18 martie 1970.

Acest act administrativ⁶⁸ a reglementat funcționarea unei noi instituții – Academia de Științe Sociale și Politice⁶⁹ (ASSP) care, potrivit legii, se afla în subordinea directă Comitetului Central al PCR. Trăsăturile de bază ale noii instituții se asemănau cu cele deținute de către vechea Academie a Republicii Socialiste România până la acea dată – în primul rând, planificarea și coordonarea cercetării științifice din științe sociale și umaniste pe plan național.⁷⁰ Începând din același moment, 17 dintre institutele de cercetare ale Academiei RSR au fost subordonate ASSP (*i.d.*, PCR).⁷¹ Potrivit *Enciclopediei istoriografiei românești*, operă colectivă publicată în 1978, la acea vreme ASSP coordona principalele institute, centre și laboratoare de cercetare științifică din București, precum și pe cele din cele mai dezvoltate orașe ale țării (Bacău, Brașov, Cluj-Napoca, Constanța, Craiova, Iași, Oradea, Sibiu, Târgu-Mureș și Timișoara).

După înființarea ASSP, în anul 1974 institutele de cercetare istorică au reintrodus planurile colective de muncă validate prin contracte de cercetare⁷²

⁶⁶ “Respectarea adevărului – îndatorire primordială a științei istorice,” *Revista de istorie* 28, nr. 6 (1975): 801; v. și “Partinitatea – obiectivul central al activității noastre de cercetare, scriere și difuzare a cunoștințelor de istorie,” *Revista de istorie* 28, nr. 12 (1975): 1798.

⁶⁷ Gabriel Moisa, *Direcții și tendințe în istoriografia românească, 1989–2006* (Oradea: Ed. Universității din Oradea, 2006), 20.

⁶⁸ “Decret nr. 121/18 martie 1970 pentru înființarea Academiei de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România,” *Buletinul Oficial*, VI, 22, I (18 martie 1970).

⁶⁹ O tratare comprehensivă a acestei instituții o face Cosmin Popa, în volumul *Intelectualii lui Ceaușescu. Academia de Științe Sociale și Politice (1970–1989)* (București: Ed. Litera, 2021), 507 p.

⁷⁰ Mihai Dinu Gheorghiu, *Intelectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale* (Iași: Polirom, 2007), 95–96.

⁷¹ “Academia de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România,” în Dan Cătănuș, ed., *România 1945–1989. Enciclopedia regimului comunist. Instituții de partid, de stat, obștești și cooperatiste* (București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2012), 17.

⁷² Moisa, *Direcții și tendințe în istoriografia românească*, 21.

încheiate între institutele de cercetare și ASSP, cu scopul de a gestiona producția istoriografică națională. De asemenea, în același timp a fost reintrodus și principiul stalinist al “responsabilității colective”; unul de factură medievală în fapt.⁷³ Pentru a îndeplini planul individual de lucru, istoricii-angajați ai statului socialist au fost îndrumați să scrie lucrări circumscrise unor documente pregătite în prealabil. Accentul a fost pus în primul rând pe volumul de muncă depus de istorici, pe cantitatea de file predate spre tipar, și nu pe relevanța științifică, impactul sau calitatea intrinsecă a lucrărilor scrise. În consecință, o pondere relativ mare de articole, studii și chiar cărți scrise de către aceștia au rămas nepublicate în momentul în care planul a fost îndeplinit.⁷⁴ Practic, în urma înființării noii “academii” politice în 1970, cercetările științifice în științe umaniste, sociale și politice au fost “luate” de la Academia RSR și “date” direct instituțiilor superioare de partid.

După ce institutele științifice au fost subordonate ASSP, rolul și prestigiul “vechii” Academii a RSR a început să scadă treptat, chiar dacă, la 10 iulie 1985, Ceaușescu a fost ales membru titular al acesteia, și simultan și președinte său de onoare.⁷⁵ De altminteri, după 1970 Academia RSR a intrat într-un proces de declin progresiv, decelabil din mai multe unghiuri. De pildă, fenomenul poate fi exemplificat statistic doar prin analizarea evoluției numărului de membri pe care i-a avut în perioada martie 1974 (când au avut loc ultimele alegeri de noi membri) și 1989 (anul prăbușirii regimului comunist). În această perioadă de 15 ani, nu a fost ales nici măcar un singur membru titular nou (cu excepția lui Nicolae Ceaușescu), deși 129 de academicieni au murit între timp: dintr-un număr total de 228 de membri titulari și corespondenți pe care Academia RSR îi număra în 1974, la în 31 mai 1989 ea a rămas⁷⁶ doar cu 99.

Anul 1975 este, de asemenea, emblematic și dintr-o altă perspectivă. La scurt timp după închiderea celui de-al 11-lea congres al PCR din noiembrie 1974, Comitetul Politic Executiv al Comitetului său Central a emis decizia de formare a unei comisii de partid și de stat însărcinate cu elaborarea unei nou tratat de istorie națională.⁷⁷ De fapt, adevărata miză din spatele acestei decizii

⁷³ J. Arch Getty, *Practicing Stalinism. Bolsheviks, Boyars and the Persistence of Tradition* (New Haven & London: Yale University Press, 2013), 38–44.

⁷⁴ Stan, *Istorie și politică*, 319–320.

⁷⁵ ANR – SANIC, Fond CC al PCR, Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 29/ 1989, f. 2 (“Stenograma primirii de către tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretar general al Partidului Comunist Român, președintele Republicii Socialiste România, a delegației Academiei Republicii Socialiste România”).

⁷⁶ ANR – SANIC, Fond CC al PCR, Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 30/ 1989, f. 18 (“Situatie statistică referitoare la membrii Academiei R.S. România”).

⁷⁷ “Respectarea adevărului – îndatorire primordială a științei istorice,” *Revista de istorie* 28, nr. 6 (1975): 799.

de a produce o altă lucrare academică masivă a fost reafirmarea principiului muncii colective și a sistemului științei planificate, două idei fundamentale clar exprimate ulterior, în 1976, în cadrul primului congres de al culturii politice și educației socialiste.⁷⁸

Tendințele conducerii superioare ale PRC de a-și extinde și amplifica controlul asupra întregului domeniu al producției istoriografice și a câmpului istoricilor s-au manifestat și prin eforturile sale de a concentra munca istoricilor pentru a scrie un număr de patru sinteze istoriografice distincte, în măsură să reflecte noile canoane partinice urmărite de către puterea politică: un tratat de istorie militară a poporului român, o istorie generală a românilor în zece volume, un tratat de istorie universală în șase volume, respectiv un tratat de istorie a PCR în cinci volume. Un document păstrat în arhiva Secției de Propagandă și Agitație a CC al PCR, datat 21 mai 1980, detaliază stadiul fiecărui proiect⁷⁹ și, de asemenea, enumeră un alt set de opt mari proiecte care ar fi trebuit să fie finalizate în cel mai scurt timp – o istorie a limbii române (șase volume), o istorie a literaturii române (șase volume), o istorie a mișcării comuniste internaționale, o istorie a mișcărilor internaționale anti-imperialiste, o istorie a educației în România (patru volume), o istorie a gândirii științifice și tehnice românești (patru volume), o istorie a dreptului românesc și o istorie a filosofiei românești (fiecare în câte două volume).

Dintre toate aceste proiecte menite să reflecte locul pe care îl ocupă cercetarea istorică în România socialistă, doar câteva s-au concretizat, cele mai multe înregistrând eșecuri majore⁸⁰ chiar dacă, de exemplu, manuscrisul primului volum din *Istoria românilor* a fost finalizat⁸¹ la sfârșitul anului 1978. Istoria oficială a partidului, pe de altă parte, deși a fost finalizată în iarna anului 1980 (într-un singur volum de peste 700 de pagini, evident, pe baza recomandărilor cuprinse în programul PCR din 1974⁸²), nu a fost publicată niciodată, întrucât Nicolae Ceaușescu a considerat, fără alte explicații, că publicarea ei la acel moment “nu este posibilă”.⁸³

Tendințele de “centralizare” și “militarizare” a istoriografiei românești la finele anilor ‘70 și începutul anilor ‘80 ai secolului trecut pot fi decelate fie și

⁷⁸ *Congresul educației politice și al culturii socialiste* (București: Ed. Politică, 1976).

⁷⁹ ANR – SANIC, Fond CC al PCR, Secția Propagandă și Agitație, Dosar nr. 11/1980, ff. 27–28, (“Informare privind stadiul de realizare a Tratatelor de istorie și a altor lucrări fundamentale nominalizate în documentele Congresului educației politice și al culturii socialiste”).

⁸⁰ Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, ed. a III-a (București: Humanitas, 2005), 140.

⁸¹ ANR – SANIC, Fond CC al PCR, Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 23/1980, f. 20.

⁸² ANR – SANIC, Fond CC al PCR, Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 7/1980, f. 41.

⁸³ *Ibid.*, f. 40.

numai prin simpla analiză a practicilor discursive adoptate în spațiul public atât de către oficialii de partid, cât și de agenții sociali (istorici). În mai 1980, spre exemplu, Nicolae Ceaușescu a organizat o întâlnire cu cei mai marcanți istorici ai vremii.⁸⁴ Cei mai mulți dintre ei, în timp ce au vorbit despre ei înșiși și despre munca lor, au făcut referire la “frontul istoricilor”, fără a uita că profesia lor reprezenta un element important al “luptei” desfășurate pe “frontul ideologic”. Academicianul Ștefan Ștefănescu, directorul Institutului “Nicolae Iorga” din București, a evidențiat chiar ideea că “Dubla ipostază de militanți politici și oameni de știință, se armonizează perfect în activitatea de investigație a trecutului poporului român. Istoriografia română are o puternică tradiție de militantism politic.”⁸⁵

Ideea concentrării tuturor “forțelor de producție” istoriografice în jurul realizării marilor întreprinderi sus-menționate, avansată de către structurile superioare de conducere ale PCR, a avut și rolul de a restrânge și mai mult autonomia relativă a istoricilor români. La începutul anilor ‘80, “frontul istoricilor” și-a pierdut complet “puterea de a-și defini propriile criterii pentru producerea și evaluarea produselor sale”⁸⁶ în absența factorilor externi (politici).

În complementaritate, la acel moment Nicolae Ceaușescu deja a teoretizat conceptul așa-numitei “istorii unitare”, conform căruia “nu ar trebui să existe două istorii, o istorie a poporului și o istorie a partidului [pentru că, *n.s.*] poporul nostru are o singură istorie”.⁸⁷ De altfel, N. Ceaușescu a expus idei similare în discursul pe care l-a susținut în cadrul ședinței plenare lărgite a CC al PCR din 1–2 iunie 1982, chiar dacă, în timp ce le-a citit, el a folosit cunoscuta sa limbă de lemn. Din cele 34 de pagini care formează cuvântarea ceaușistă, peste un sfert sunt dedicate sintetizării unei versiuni glorioase a istoriei poporului român, inaugurată de Burebista și care se încheia în anul 1980, cu accentuarea “împlinirilor” recente. Ceea ce secretarul general al partidului a subliniat în repetate rânduri cu acea ocazie a fost însă “rămânerea în urmă” a “activității teoretice, ideologice, politico-educative față de forțele de producție”⁸⁸, exact ca în 1971 (când a lansat “tezele din iulie”), sau în 1976 (când a cuvântat la primul congres

⁸⁴ ANR – SANIC, Fond CC al PCR, Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 23/1980, (“Stenograma întâlnirii de lucru cu istoricii, de la CC al PCR – 27 mai 1980”).

⁸⁵ Ibid., ff. 12–13.

⁸⁶ Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature* (New York: Columbia University Press, 1993), 115.

⁸⁷ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 24 (București: Ed. Politică, 1983), 67.

⁸⁸ Nicolae Ceaușescu, “Expunere cu privire la stadiul actual al edificării socialismului în țara noastră, la problemele teoretice, ideologice și activitatea politică, educativă a partidului prezentată la plenara lărgită a Comitetului Central al Partidului Comunist Român. 1–2 iunie 1982,” *Anale de istorie* XXVIII, nr. 4 (1982): 25.

al Culturii și Educației Socialiste) ori, și mai aproape, în 1979, când a prezentat celui de-al XII-lea congres al partidului raportul Comitetului Central.⁸⁹ De această dată însă, el a enunțat și o serie de propuneri concrete în sensul creșterii nivelului politic și ideologic al “maselor”. Una dintre ele se referea la necesitatea intensificării activității “de elaborare a istoriei poporului român în spiritul concepției materialist-dialectice și istorice”.

În acest scop, realizarea unui nou tratat de istorie a “poporului român” ar fi necesitat, în optica CC al PCR, înființarea unui nou și unic Institut Central de Istorie Națională, destinat să-i grupeze sau să-i adune laolaltă pe toți istoricii din România socialistă, capabili și dornici să-și unească “forțele”: “Va trebui să unificăm forțele din domeniul istoriei într-un singur institut de istorie națională care să cuprindă și societatea de științe istorice”⁹⁰ a subliniat însuși N. Ceaușescu în 1982. Trei ani mai târziu, la 30 mai 1985, se înființa, în acte, Institutul Central de Istorie Națională (ICIN), lipsindu-i doar avizul Consiliului de Stat pentru a deveni realitate. Din motive obscure, ICIN nu avea să-l mai primească niciodată.

Un raport prezentat comisiei ideologice a CC al PCR la data de 29 mai 1985, privind la “înființarea, organizarea și funcționarea” acestui institut, argumenta necesitatea sa pornind de la concepția ceaușistă enunțată în cadrul plenei din 1982, mai sus citate. Constatând, “pe baza consultării unui larg colectiv de specialiști din domeniul cercetării și predării istoriei”⁹¹, atât “dispersarea forțelor și insuficienta coordonare a activității de cercetare”⁹² din domeniul istoriei, precum și – ca o consecință directă a acestei dispersări – apariția “unor lucrări și studii neconforme cu adevărul istoric”⁹³ ori a unor lucrări de istorie care, în paralel, tratau problematici similare sau identice, raportul susținea și “pleda” pentru necesitatea integrării tuturor istoricilor români într-o singură instituție, care ar fi urmat să funcționeze și să producă lucrări științifice “pe baza unui program unic de cercetare” națională. Obiectivul fundamental al existenței institutului urma să fie realizarea unui vechi proiect istoriografic de amploare, nicicând împlinit de altminteri pe întreaga durată a regimului comunist în România: “dezvoltarea cercetării pentru elaborarea Tratatului de istorie a României”⁹⁴.

⁸⁹ Nicolae Ceaușescu, *Raport la cel de-al XII-lea Congres al Partidului Comunist Român* (București: Ed. Politică, 1979), 82.

⁹⁰ Ceaușescu, “Expunere cu privire la stadiul actual al edificării socialismului,” 28.

⁹¹ ANIC, Fond CC al PCR, Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 8/ 1985, f. 23, (“Raport privind înființarea, organizarea și funcționarea Institutului Central de Istorie Națională”).

⁹² Ibid., f. 18.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid., f. 19.

Institutul Central de Istorie Națională urma să raporteze îndeplinirea planului unic de cercetare nu Academiei RSR, și nici ASSP, ci direct Comitetului Național pentru Știință și Tehnologie al Elenei Ceaușescu, în subordinea căruia și-ar fi desfășurat, de altfel, activitatea. Institutul urma să angajeze istoricii tuturor instituțiilor de cercetare de profil din țară – la data respectivă erau, în total, 445 de specialiști – însă nu pe toți, ci doar un număr de 238 dintre aceștia. Celelalte 207 posturi erau astfel desființate, titularii lor de până atunci urmând să rămână, în consecință, fără serviciu.

La data de 30 mai 1985, un proiect de decret al Consiliului de Stat reglementa organizarea și funcționarea ICIN, reținând în introducere ideea de bază formulată în raportul redactat cu o zi înainte – necesitatea îndeplinirii unui obiectiv fundamental care revenea științei istorice “în etapa actuală”, anume “elaborarea unor lucrări care să prezinte unitar istoria poporului român, lupta sa eroică pentru libertate, independență, unitate națională și statală, construirea socialismului și comunismului în România, contribuția poporului nostru la dezvoltarea civilizației universale și progresul omenirii”.⁹⁵ Prevederile enunțate în cuprinsul articolelor 2 și 3 ale acestui decret constituie o premieră absolută în istoria României, imputernicind institutul nu numai să supravegheze integral producția istoriografică națională, ci și să o controleze strict. Conform primului articol, “înfăptuirea obiectivelor fundamentale ale cercetării științifice în domeniul istoriei se asigură pe baza unui program unic de cercetare”.⁹⁶ Articolul 4 (care enumeră atribuțiile instituției), decretează că același institut urma să elaboreze “planul unic de cercetare științifică în domeniul istoriei patriei și istoriei universale, în concordanță cu cerințele actuale și de perspectivă ale dezvoltării științei istorice”.⁹⁷ Articolul 2 îl completează pe primul: înregistrând o nouă premieră, îi echivalează pe activiștii de partid cu istoricii, activiști care urmau a fi angajați pe posturi de cercetători științifici:

“Activitatea personalului din unitățile de cercetare, științifică cu profil istoric, precum și a cadrelor didactice din învățământul superior, inclusiv a celor de la Academia „Ștefan Gheorghiu”, care predau științe istorice, se organizează și se desfășoară sub coordonarea Institutului Central de Istorie Națională. Activitatea de cercetare științifică a cadrelor didactice, stabilită prin normele de muncă, se cuprinde în planurile de cercetare ale Institutului.

La cercetarea științifică participă și cadre didactice din învățământul liceal, membri ai Societății de Științe Istorice, activiști de partid și de stat cu contribuții

⁹⁵ ANIC, Fond CC al PCR, Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 8/ 1985, f. 24 (“Decret privind înființarea, organizarea și funcționarea Institutului Central de Istorie Națională”).

⁹⁶ Ibid., f. 25.

⁹⁷ Ibid., f. 26.

valoroase în domeniul istoriei, care se includ în colectivele de cercetători ale institutelor de profil”⁹⁸

Fără a detalia prea mult cele 16 atribuții prevăzute în cuprinsul articolului 4, mă limitez la a puncta numai faptul că ele, prin conținuturile lor și luate în ansamblu, împuterniceau această instituție-mamut să gestioneze și să controleze nu doar cercetarea științifică, ci, în general, tot ce însemna și tot ce ținea de domeniul științelor istorice românești, de la șantierele arheologice ale țării și până la istoria recentă a PCR, de la manualele școlare ori revistele de popularizare care nu puteau fi editate fără avizul său, și până la producția cinematografică cu teme istorice. După toate datele de care dispunem în clipa de față, o asemenea tentativă de “disciplinare” a istoriei este unică în istoria regimurilor comuniste europene, neavând vreun termen de comparație în altă parte.

Conform decretului de înființare, ICIN ar fi fost condus de un consiliu științific format din 25 de membri (care, la rândul său, desemna un birou executiv mai suplu, compus din 7 membri, însărcinați să coordoneze activitățile de zi cu zi ale instituției), președintele acestuia îndeplinind funcția de director general. El era secondat de doi vicepreședinți ai consiliului științific (dintre care unul era și secretarul organizației de partid din instituție), de un director general-adjunct și de un secretar științific. Atât cei doi directori, cât și secretarul științific urmau a fi numiți în funcții de către Comitetul Național pentru Știință și Tehnologie.⁹⁹

Institutul urma să aibă personalitate juridică, cele șase mari instituții de profil care îl compuneau devenind astfel simple unități de cercetare din cadrul său. Acestea¹⁰⁰ erau:

- Institutul de Studii Istorice și Social-Politice din București,
- Institutul de Istorie “Nicolae Iorga” (inclusiv colectivele de istorie din centrele de științe sociale din țară),
- Institutul de Studii Sud-Est Europene din București,
- Institutul de Arheologie din București,
- Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca,
- Institutul de Istorie și Arheologie “A.D. Xenopol” din Iași.

La data de 29 mai 1985, situația cercetătorilor angajați în instituțiile de cercetare istorică din România, care urmau a fi contopite în ICIN, a fost detaliată într-un documentar aflat în arhiva CC al PCR. Schema de organizare a ICIN era mai mult decât o simplă “federalizare” a unor institute de istorie preexistente, întrucât noile unități componente urmau să fie lipsite, conform legii, de orice

⁹⁸ Ibid., f. 25.

⁹⁹ Ibid., f. 29.

¹⁰⁰ Ibid., f. 32 (“Unitățile de cercetare din componența Institutului Central de Istorie Națională”).

autonomie internă (de la stabilirea schemei organizatorice și a personalului, a elaborării planurilor de muncă, și până la retribuirea cercetătorilor ori a diseminării rezultatelor obținute de către aceștia). Pe de altă parte, intrarea în vigoare a decretului de înființare al ICIN urma să abroge parțial legislația anterioară, în baza căreia funcționau o serie de instituții producătoare de discurs istoriografic din România – spre exemplu, Institutul de Tracologie înființat în 1979, ori cel de Istorie și Teorie Militară urmau să dispară complet, aparent, angajații acestora urmând a fi încadrați, din start, în ICIN. În realitate, acești istorici, alături de o parte a celor care lucrau pentru Institutul de Studii Istorice și Social-Politice, urmau să devină nucleul sau pilonii pe baza cărora ICIN urma a fi constituit. În acest sens, simptomatic este faptul că, în cadrul ICIN, numai Institutul de Studii Istorice și Social-Politice urma să aibă structură de sector, celelalte unități fiind simple secții sau chiar, în cazul Institutului de Studii Sud-Est Europene, colective de cercetare. Numărul total de posturi urma să scadă de la 445 la 238, așadar cu aproximativ 53%, reducerile operându-se la nivelul tuturor viitoarelor secții, sectoare și colective de cercetare ale ICIN.

Noul și singurul institut de cercetări istorice al României socialiste urma să fie, așadar, nu doar unul plasat sub cel mai strict control politic, ca niciodată în istoria țării, ci și unul semnificativ mai suplu, mai maleabil și, în consecință, foarte ușor de “coordonat” *de sus în jos*. Având o organizare de tip piramidal, angajându-i în structura sa pe toți istoricii țării, gestionând cercetările lor, iar apoi întreaga activitate cu profil istoriografic, ICIN urma să centralizeze, în fapt, producția istoriografică națională în ansamblul său.

O astfel de centralizare a câmpului socio-profesional al istoricilor – dar și, drept consecință, a activităților lor – nu a mai existat în istoria postbelică a României decât în timpul revoluției culturale staliniste, cuprinsă, convențional, între anii 1948 și 1954–1955. Motivele pentru care Consiliul de Stat nu a promulgat decretul rămân necunoscute. Dacă ar fi fost făcut și acest ultim pas, ICIN ar fi devenit o realitate care ar fi trimis cercetarea istorică românească înapoi în timp cu cel puțin 30 de ani, în “epoca” Mihail Roller.

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE ROMANIAN IDEOLOGICAL FRONT. AVATARS OF THE “HISTORIANS’ FRONT” CONCEPT DURING THE COMMUNIST REGIME (1948–1985)

Abstract

To examine the evolutions of Romanian “historians’ front” during Stalinism and Late Socialism in a short study might seem presumptuous, but the following pages do not pretend to offer a full-scale exegesis of the practices of doing and using the discours(es) of

history in Communist Romania. Rather, I have chosen to discuss here the metamorphoses of this crucial concept between 1948 and 1985, by analyzing its origins, significance and manners into which it has been actively engaged into the Stalinist and Ceaușescuist broader ideological framework by different social agents. The first part of my study focuses upon the ways into which party propagandists and historians have publicly used the ‘historians’ front’ formula during Stalinist ‘cultural revolution’ and the following years. In the second section of my interpretation I present, by exploiting a wealth of previously inaccessible archival sources, the Romanian Communist Party’s plans and preparations to materialize this Stalinist concept by creating a single Central Institute for National History. I argue that, under Nicolae Ceaușescu, the party has constantly tried to bring the national history-production process under a more firmer political control.

PRACTICI ECONOMICE ÎN SOCIALISMUL ROMÂNESC. CÂTEVA ISTORII LOCALE

Sînziana Preda*

Cuvinte cheie: romi, comunism, colectiv, serviciu, Lugoj

Keywords: Roma, communism, job, Lugoj

Comunitatea de romi din Măguri (jud. Timiș) constituie cea mai compactă și mai mare colectivitate a acestor etnici în arealul bănățean. În ultima sută de ani a cunoscut o creștere progresivă: de la un cătun în perioada interbelică, a ajuns în zilele noastre la “o majoritate absolută a populației de romi” (în Timiș), ceea ce se traduce, conform datelor din 2011, la aproape trei sferturi dintre recenziții localității declarați ca fiind de etnie romă.¹ Reprezentativă prin dimensiunile sale, raportat la spațiul rural din regiunea Banatului, comunitatea a fost selectată pentru analiză într-un amplă cercetare, vizând patrimoniul cultural al romilor. “The Untold Story. An Oral History of the Roma People in Romania”² a urmărit să recupereze memoria etniei asupra istoriei recente, ceea ce se suprapune, fără îndoială, cu era comunistă. Pentru romii intervievați în localitate, perioada a jucat un rol foarte însemnat, dată fiind politica regimului de asimilare etnică, în mod particular de integrare a țiganilor. Cei din Măguri au reușit în anii socialismului să se alinieze comandamentelor sociale ale vremii, și, în același timp, să construiască o existență mai bună decât cea a antecesorilor. Lucrarea de față examinează o serie de mărturii în acest sens, în centrul discuției aflându-se practicile economice la care au recurs interlocutorii, majoritatea făcând în epocă naveta la Lugoj.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Sociologie și Psihologie, Departamentul de Sociologie, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: sinziana.preda@e-uvt.ro

¹ “La Recensământul din 2002, populația era de 724 locuitori, cu 12% mai puțin decât în 1992, din care 579 de romi (80% din total), 17% români și 3% alții. La Recensământul din 2011 populația totală era de 741 locuitori, din care 514 romi (69,36%).” – “Strategia de dezvoltare locală – GAL Strategie Responsabilitate Comunitate pentru municipiul Lugoj,” (2020), 31, http://gal-strict-lugoj.ro/wp-content/uploads/2020/06/STRATEGIA-DE-DEZVOLTARE-LOCALA-LUGOJ-114112_revizuit-dupa-modificare-SDL-din-19.06.2020.pdf.

² Acknowledgement: Cercetările care au condus la aceste rezultate au primit finanțare din partea Mecanismului Financiar al Spațiului Economic European 2009–2014 prin contractul nr. 14SEE/30.06.2014.

Cât privește începuturile comunității, conform unei informații de teren, câteva familii de țigani autoidentificați drept muzicanți trăiau, încă din vremea Imperiului Austro-Ungar, aproape de vechea colectivitate românească Măguri, treptat ajungând să se alăture acesteia, însă menținându-se în zone separate de majoritari. Cunoaștem foarte puțin despre acele familii.³ Mărturiile sătenilor preiau povestiri din bătrâni: ei înșiși nu pot explica de unde le veneau strămoșii, dar își amintesc că trăiau precar, câștigând pâinea lucrând drept zilieri, pe la români și tăind mici cantități de lemne, vândute în împrejurimi.

Este de remarcat că auto-legitimarea ca muzicanți nu a fost exploatată practic ca identitate ocupațională, precum s-a întâmplat cu țiganii lăutari din Vechiul Regat, ale căror comunități valorificau financiar talentul cântatului. În discuțiile purtate în Măguri am întâlnit romi care s-au prezentat “muzicanți” (ceea ce însemna că și în comunism cântau la nunți, botezuri, petreceri), dar fără să se indice că aceasta era forma principală de suport economic a familiilor lor. Astăzi, muzica pare să fi câștigat mai mult teren în preocupările unora dintre localnici, sau cel puțin la nivel declarativ: “Măguri este o comunitate de romi muzicanți, care cântă la diverse evenimente și care doresc să își instruiască copii în acest domeniu de activitate”.⁴

În anii '50, situația materială a țăganilor măgureni era extrem de modestă. Fără pământ (sau cu loturi mici), marginali(zați), venetici, ei nu câștigau nici sume fixe, nici constante. A găsi undeva de lucru însemna o oportunitate. “(Părinții dumneavoastră, cu ce se ocupau?) – Ei mai lucrau, să duceau în Găvojdia. Tata o mai lucrat la mină aicea, în Cireșu⁵, mină de cărbuni... Și-atuncea mama mai pleca cu mai mulți, plecau din sat aicea și lucrau în Găvojdia. (La pământ, unde?) – La colectiv! Da, și le mai dădea acolo...ce...Și aicea în sat, la românii, că aveam noi...Eram io copil [râde], că aveam găște aicea, era găini, mai țânea și lucra taică-mio pă la români, pă la sate vecine... Mai mergeau...vindeau lemne. Făceau lemne cu sac sau...și vindeau la oraș. Mergeau, chinuiau, pă zăpadă...nu erau transport, nu erau...(N-aveați căruță?) – Nu! Mai erau, alții aveau, rar care aveau căruță și mergeau, da' mai mult pe jos mergeau cu sarcina. Vedeți, era...timpuri rele pentru ei! Că pentru...(Unde, la Lugoj?) – Da, mergeau, vindeau. Mergeau, făceau lemne aicea în pădure, în sat aicea. Și atuncea ei mergeau pă jos⁶, ca să facă ceva pentru hrana zilnică. Și atuncea s-o-nchis mina...mai mergeau...Acolo mai le dădeau ei mâncare, acolo, de la Găvojdia, că lucrau”.⁷

³ Circa 30 – 40 de familii – “Strategia de dezvoltare locală,” 28.

⁴ Ibid., 66.

⁵ Sat al comunei Criciova, jud. Timiș.

⁶ Distanța până la Lugoj este de 9 km.

⁷ C. G., n. 1959, interviu realizat de către Sinziana Preda, Măguri, 22 august 2015, arhiva

Așadar, până la angajările în fabricile din Lugoj (în deceniile următoare), străbunii interlocutorilor noștri erau zilieri și trăiau din expediente, uneori ocupându-se cu vânzarea lemnului de foc, o activitate prestată însă la scară mică, devreme ce nu aveau nici unelte specifice de tăiat, nici posibilități de transport. Mărturiile orale oferă o imagine detaliată asupra dificultăților materiale întâmpinate de ȣiganii din Măguri, ale căror încercări de a își câștiga traiul sunt documentate și înainte de colectivizare. Efectele celei de-a doua conflagrații mondiale au fost resimțite de toată societatea românească și, cu mult mai mult, de către comunitățile și grupurile marginale. La începutul războiului, cele câteva familii de ȣigani care alcătuiau un cătun în periferia așezării românești⁸ au fost nevoite să se strămute, un fapt care le-a complicat existența. Deplasările spre regiuni cu resurse mai consistente au constituit o soluție.

“V-a povestit cum a fost viața chiar după război, mai ales atunci...erau crize alimentare și multe probleme?” – Criza alimentară...Păi, după război... Mi-a povestit el [bunicul] ceva cu mâncarea, că era, le dădea la fiecare un sfert de pâine neagră...Atâta le dădea, un sfert de pâine neagră. Restu', cartofi și fasole, și chestii din astea trebuia să-și cultive ei...care o avut pământ. Și mai mult ei își făceau mămăligă, nu-și cumpărau, că n-aveau, n-aveau bani de unde să-și cumpere, să meargă în oraș să-și cumpere, să târguie salam și carne. Ce-și creșteau ei, o pasăre p-acasă, un porc, un...Deci strictu' necesar pentru casă. Și să duceau...în Bărăgan...după cartofi și după fasole. Să urcau în căruțe, cu trenu', alți [alții] cu trenu' și să duceau și aduceau cartofi din Bărăgan. (V-a spus cum era un drum din ăsta, dus-întors?) – Da, chiar multe mi-o povestit. Moșu' să ducea după cartofi în special și...Să duceau mai mulți, mai mulți să duceau, să puneau în tren și să duceau. Și la întoarcere puneau zece-cinșpe saci. Depinde cât colectau de-acolo de la oameni. Și când veneau, când ajungeau în Lugoj, trebuiau să meargă nevestele lor cu căruța după ei la gară, să-și aducă cartofii și alimentele ce luau de-acolo. (Dar cum de au ajuns să meargă până în Bărăgan după alimente?) – Păi, așa s-o auzât, că a acolo să făceau cartofi. (Și mergeau până acolo...) – Bărăgan, Brașov, părțile astea toate, deci să cultiva cartofi”⁹

“Nu numa' buncii, toți din sat mai mergeau p la Gavojdia [Găvojdia], în partea aialaltă, lucrau p la C.A.P.-uri. Lucrau...p unde apucau! Și la...trăgeau cu coasa, p la grâu...Cum făceau ei atunci. Era după război, lucrau p o...farfurie de făină sau cum era p acolo. Le dădeau, no. Așa o fost timpu', no”¹⁰

Institutului de Istorie Orală, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca (pe mai departe, AIIO).

⁸ “(De unde au venit romii în Măguri?) – Ăăă...strămoșii mei...locuiau...în afară. Undeva către perău [pârâu], acolo, într-o pădure, p-acolo erau locurile lor. Așa am auzit și io de la bunici, de la strămoși p-aceia, din sat. Șiii o locuit acolo...și pă timpu' austro-ungar.” (C. G.)

⁹ I. Ș., n. 1949, interviu realizat de către Nicolae Cristea, Măguri, 21 august 2015, AIIO.

¹⁰ C. G.

În perioada socialistă, romii din Măguri au căutat precum toți membrii celorlalte etnii să găsească modalități de a supraviețui economic. Pe de-o parte, rezidența în mediul rural le-a permis accesul la resurse greu disponibile locuitorilor din orașe (legume, fructe din propriile grădini; carne de la animalele și păsările din gospodărie; lactate proaspete, diversificate). Pe de alta, deși proiectul de colectivizare s-a derulat și în Măguri, romii de aici nu au fost implicați: “(Aici nu a fost colectivizare în zonă?) – O fost, da’ o fost numa’ românii la colectiv, țiganii nu, romii nu. (Din ce cauză nu lăsau romii la colectiv?) – Nu știu, aia nu știu să vă spun. Ei lucrau la I.G.O.L.¹¹ Mai lucrau așa cu ziua...mai... tăiau lemne și să duceau cu straița și vindeau lemne cu straița, ca să aducă de mâncare la copii. Cu asta o trăit. Până când s-o făcut întreprinderile, dă o angajat la lucru”.¹²

Interlocutorii noștri nu au putut explica lipsa de angajări în C.A.P.-ul local; cert este că și ȣiganilor le-au fost confiscate loturile, lipsiți apoi de posibilitatea de a le lucra, în noua condiție de țărani cooperatori.¹³ Unii dintre ei au muncit pentru o vreme în cooperativele din localitățile apropiate sau din alte zone ale țării. “(Dar în Măguri nu a fost colectiv?) – Ba o fost, aparțineau de Lugoj, deși nu prea...Acolo era, mergeau ei! (Nu era...?) – Era zona colectiv, era, da, colectiv, aici erau! (Adică întreb de ce nu lucrau aici la colectiv și se duceau până la Găvojdia?) – Mergeau încolo, că acolo aveau nevoie când veneauăștia și le dădea, nu știu cât le dădea. Poate lucrau ei p-aicea, numa’ mai mult să duceau acolo. (Mama nu a fost angajată niciodată?) – Ba, o lucrat la I.G.O.L. O lucrat, ei mai lucrau și pă la construcții, o lucrat ei pă la filatură p-acolo și la, pă la ceramică.¹⁴ Cu construcția erau mai dămunt atunci. Și în [19]65 sau când s-o angajat ea la I.G.O.L., la măturat. (Făceau naveta?) – Păi da, făceau naveta cu autobuze”.¹⁵

Relatările trimit la o serie de observații făcute de Călin Goina asupra unei alte colectivități de romi din vestul țării, din Crișana; mai precis, privind statutul ȣiganilor, rezultat din dinamica raporturilor cu alte grupuri etnice. “Așadar, romii ne apar (în raport cu celelalte comunități) ca fiind plasați pe cea mai puțin favorabilă poziție economică – proletariat agrar fără pământ, cu copii slugi și femei servitoare, toate pentru cele mai mici salarii/venituri disponibile

¹¹ Întreprinderea de gospodărie orășenească Lugoj (I.G.O.L.)

¹² M. C., interviu realizat de către Nicolae Cristea, Măguri, 22 august 2015, AIIO.

¹³ “Au fost obligați. Bunicu’ n-o vrut să-și deie pământu’ la...Am avut trei hectare șapte-șasă de ari. N-o vrut să-și deie pământu’ deloc. Și l-au forțat și trebuia să semneze obligatoriu acolo, să deie pământu’. A semnat și ne-o luat pământurile și...trebuia să lucrezi în, la colectiv. Nu ne-o primit nici în colectiv, să lucrăm în colectiv”. – I. Ș.

¹⁴ Întreprinderea de produse ceramice Lugoj.

¹⁵ C. G.

în zonă”.¹⁶ Cei din Măguri – deși dezvoltaseră bune relații cu vecinii români (inclusiv cu colegii de serviciu, în Lugoj), rămâneau, în “economia morală a satului” pe “treapta inferioară a prestigiului etnic local”.¹⁷ Poziția pare să fie confirmată de slujbele pe care, în comunism, le ocupau adeseori, cele legate de serviciile de curățenie (sau, în genere, slujbe puțin prestigioase; poveștile înregistrate nu asociază însă angajările la I.G.O.L. cu un prestigiu ocupațional scăzut). Comparativ cu munca la C.A.P.-uri, lucra în oraș era o alegere mult mai bună, datorită beneficiilor asociate:

“După aia...cum creștea generația, cum creșteau copiii, să maturizau, s-au angajat la întreprinderi. Înainte dă a lucra la întreprinderi erau muzicanți. Majoritatea din ei erau muzicanți...lăutari. (Am vrut să vă întreb: nu au fost angajați la colectiv?) – Nu, nu! Pă noi, pă romi, nu ne-o angajat la colectiv! (Și atunci comunitatea la ce a lucrat?) – La întreprinderi, s-o angajat la întreprinderi. Le-o dat dreptul la întreprinderi și s-or angajat la întreprinderi. (De ce credeți că nu v-au lăsat la colectiv și totuși la întreprinderi au fost...) – Nu știu, nu știu cauza care era, de...(Era o muncă mai periculoasă la întreprinderi decât la colectiv sau mai grea?) – Eu cred, după mine, pentru că acolo lucrau opt ore. Aicea...No, acolo și-or știut de lucru la întreprindere, o învățat ce să lucre și o lucrat. La colectiv se lucra zece ore, program aproape de șantier. Da, și...sapă, lopată și io mai știu ce, culesu’ și toate lucrările astea agricole care erau. Ă...într-un fel, era mai bine. Avea salariul lor, aveau, erau trei-patru din casă care lucrau [oftează]. Și de aia v-am spus, să băgau la C.A.R. [Casele de Ajutor Reciproc], să băgau la bănci, să învăteau și și-or făcut căși [case] frumoase care îi vedeți, care vedeți acuma.”¹⁸

Pe măsură ce procesul de industrializare în România ceaușistă s-a intensificat, perspectiva de a deveni angajat a apărut drept fezabilă și pentru cei din Măguri. Interlocutorii au punctat interesul pentru slujbele pe care le obțineau în Lugoj, ceea ce – raportat la agricultura colectivă – însemna o serie de avantaje. Munca în C.A.P.-uri a fost descrisă ca fiind mai grea și mai slab remunerată. De remarcat aici și faptul că relația ȝiganilor cu pământul era/a fost parțial diferită¹⁹: “numa’ românii aveau pământ aicea pentru agricultură”.²⁰ Din ancheta de teren nu a reie-

¹⁶ Călin Goina, “O încercare de istorie socială: romii din Sântana, județul Arad,” în *Incluziune și excluziune. Studii de caz asupra comunităților de romi din România*, T. Kiss, L. Foszto, G. Fleck, eds. (Cluj-Napoca: ISPMN, Kriterion, 2009), 156.

¹⁷ Ibid., 156.

¹⁸ I. Ș.

¹⁹ “Pe de altă parte, romii înșiși nu sunt o comunitate de agricultori, iar elita acestei comunități nu e constituită din puținii proprietari de pământ romi, ci din muzicanți și, mai ales, din comercianți – ei nu valorizează în absolut nici posesiunea asupra pământului, nici tipul de muncă pe care aceasta o presupune.” – Goina, “O încercare,” 157.

²⁰ C. G.

șit cine și când i-a împroprietărit pe locuitorii fostului cătun (și pe câți dintre ei), dar loturile lor erau mici, comparativ cu ale majoritarilor. Posesori de pământ de puțin timp²¹, romii din Măguri l-au pierdut și pe acesta, în urma colectivizării.

Dobândirea unui serviciu în oraș oferea posibilitatea unui salariu, ceea ce aducea un venit constant, chiar dacă suma nu era considerabilă. Pentru o comunitate săracă, marginalizată, rurală, angajarea într-o fabrică / întreprindere a reprezentat un progres; în plus, a făcut posibilă acțiunea de capitalizare. Față de generația anterioară, cei angajați în anii '70-'80 consideră că situația lor a fost una superioară. "Ne-o ținut părinții. Nu aveam servicii, nu avem nimica. Părinții lucrau. Să ducea cu lemne, vindeau lemne cu straița în oraș..."²² Femeile s-au orientat cu precădere spre Întreprinderea Textilă Lugoj (I.T.L.), "la mașini, la făcut pânză."²³ La războaie am lucrat... Noi am lucrat încărcătoare, amândouă.²⁴ [...] Țesător-încărcător. Puneam bobine pe războaie și țesătorele țesau la război..."²⁵

Această muncă nu era deloc ușoară, însă alternative pentru angajări în zonă nu existau. Se lucra în ture, iar la întoarcere, într-o gospodărie rurală, trebuiau îndeplinite alte multe activități. "Am lucrat la textilă, în trei schimburi. Am fost încărcătoare, am fost firăreasă, am fost țesătoare...la rând am luat-o, că ne-o plăcut banii, să lucrez, să îmi fac. Că noi așa am lucrat (am progresat, n.n.) din bani, noi nici țigani (nu doar țigani, ci și românii din sat, n.n.), da' noi toți, de aicea plecau câte 3 autobuze odată dimineața, din stație".²⁶ Trecerea de la munci plătite cu ziua la ocupații cu carte de muncă (și beneficiile aferente, de pildă, obținerea unei pensii) și salariu (o sumă fixă și primită constant) au mobilizat toată comunitatea din Măguri și i-au transformat înfățișarea și evoluția. "Ea o lucrat, verișoară-mea iară, toți aicea, noi toți am lucrat la I.T.L.-u și textila și lurtu"²⁷, Iuvsu²⁸, deci fabrici din ăștia, pentru bărbați. Nici unu' n-o stat acasă. Nici unu'".²⁹

²¹ L. Peti vorbește despre "rolul simbolic, dătător de identitate al pământului", care – deși absent în cazul multor neamuri rome – a existat în mentalul țiganilor din Măguri. Interviuurile realizate în proiect în diferite zone ale țării și cu diverse grupuri de romi ne fac să credem că în Banat, parte dintre țigani (îndeosebi în rural) au fost atenți la modul de viață al celorlalte etnii (în primul rând, nemții) și au dorit să îl urmeze, "să se realizeze". – Lehel Pehel, "Prezentarea unor diferențe culturale existente în conviețuirea dintre romi și maghiari într-o așezare de pe Valea Târnaviei Mici", în *Spectrum. Cercetări sociale despre romi*, S. Toma, L. Foszto, eds. (Cluj-Napoca: ISPMN, Kriterion, 2011), 349.

²² M. C.

²³ M. C.

²⁴ E. R., n. 1961, interviu realizat de către Nicolae Cristea, Măguri, 22 august 2015, AIIO.

²⁵ M. C.

²⁶ G. R., 1956, interviu realizat de către Ionela Bogdan, Măguri, 21 august 2015, AIIO.

²⁷ Întreprinderea de Utilaje de Ridicat și Transportat, Lugoj (I.U.R.T.).

²⁸ Întreprinderea de utilaje și piese de schimb "9 Mai" Lugoj Timis (I.U.P.S.).

²⁹ G. R.

Faptul că toată lumea era angajată³⁰, că micile loturi de pe lângă casă generau o producție agricolă relativ suficientă pentru nevoile gospodăriilor explică caracterizarea neutră (uneori pozitivă) a epocii comuniste, în rândul interlo-cutorilor. Comparativ cu părinții și bunicii, traiul lor s-a îmbunătățit, aceasta și pe fondul transformărilor economice începute în anii '60. "Cu timpu' așa, după ce s-au dezvoltat orașul și țara, cu timpul, după război, no..."³¹ "Pântru ei o fost mai greu, fiindcă ei nu lucrau, fiindcă ei nu or fost la servicii, pă timpu' lor nu o fost serviciuri. Lucrau pământuri".³² Narativa recurentă asupra nivelului de trai al perioadei leagă (bună)starea materială în principal de condiția de salariat, fără asocieri privind sectorul economic, natura ocupației, prestigiul profesio-nal, cuantumul salariului etc. Adicional, prin practicile lor economice (creșterea animalelor³³, cultivarea unei grădini), romii din Măguri relatează că reușeau să se descurce într-o cultură a penuriei. De fapt, la astfel de practici recurgeau toți țărani din România, fără o apartenență etnică anume.

"Păi...Am trăit, cum să spun?, luam, luam că să dădea și la cartelă. Nu ne-am supărat, pentru că am știut că trebe, trebe niște probleme trecute, făcute. Așa a fost. Și curentu' să lua. Da' curentu' nu-l plăteam, mulți ani n-am plătit curent. Noi n-am plătit curent. După aia mâncarea ne-o dădea la rație. Dădea jumătate de kilogram de salam, da' nu mureai de foame, nu..."³⁴

"(În anii '80, când a fost mâncarea pe cartelă, cum v-ați descurcat aici?) – Stăteam la rând!³⁵ – Stăteam la rânduri! (Nu mergeați să cumpărați mâncare la Timișoara?) – Nu. Aăă mergeam să dăm sânje [sânge], pântruuu mâncare, ca să luăm tichete din alea, ca să luăm mâncare la copii! (Unde mergeați, la Lugoj?) – La Timișoara! Și la Lugoj, și la Timișoara, da."³⁶ (Erau mulți oameni care mergeau de aici?) – Da. O fost și români, și țigani, și... Toți mergeau acolo... pă tichete de mâncare".³⁷

În economia discursului, mai multe aspecte își au propria greutate: com-parația cu sărăcia trăită de înaintași, greutățile traiului într-un regim totalitar, educația, perspectiva omului de la țară asupra vieții, situația de după 1989. Fără a aluneca în elogi, poveștile respiră simplitatea, modestia, înțelepciunea celor

³⁰ "Ziua era numa' care era bătrân, acasă. Și bătrâna aia era ocupată, ba [cu] un copil, ba mâncare, să facă ceva, ba un porc, o găină, toată lumea era ocupată. Da' ai avut tot ce-ți trebe, na." – G. R.

³¹ C. G.

³² A. C., interviu realizat de către Lavinia Costea, Măguri, august 2015, AIIO.

³³ "Am ținut, patru porci am avut în grădină și i-am crescut. Numa pântru familia, nu să-i sacrific pântru vândut" – I. Ș.

³⁴ G. R.

³⁵ M. C.

³⁶ E. R.

³⁷ M. C.

confrunțați cu varii dificultăți pe parcursul existenței. Interlocutorii nu aduc acuze lui Ceaușescu și nici nu fac apologia sistemului comunist. Mai degrabă suntem lăsați să înțelegem că așa au fost timpurile, că indivizii depind de curgera lor și au puterea de a schimba aceasta doar până la un anume punct.

“Nu, noi n-am trăit rău pă timpu’ lui Ceaușescu. Noi am trăit cum s-o trăit, după vremuri. Să spui că ți-o trăbuit...Ai avut tot ce ți-o trăbuit: și servici, și mâncare, și asta. Acuma că ai stat la rând, toată lumea, tot, toată lumea o stat la rând și ți-ai luat. N-ai putut să mânci într-o zi nu știu câte kilograme de cârnați și de salam și din asta. Numa’ un nehalit. Așa o fost legea, așa am făcut. Da’ am avut de toate. Și am avut și sănătate. Da, da’ acuma...N-avem nici așa, nici așa. Nici sănătate, nici mâncăruri [râde]”³⁸

Concluzii

Analiza acestor episoade din evoluția comunității relevă mai multe observații. Oamenii își amintesc o perioadă importantă pentru ei, aceea a vieții active (când – tineri sau maturi – munceau, acasă și în postura de angajați, la Lugoj) și, deopotrivă, epoca lui Ceaușescu, reperată – precum în întreg mentalul colectiv românesc – ca fiind acel “înainte”. Memoria se concentrează asupra vieții personale, tangențial atingând evenimente, fapte din anii comunismului; este vorba despre aspecte cu impact asupra existențelor individuale, în special modelarea, adaptarea celor din urmă la imperativele socialismului (colectivizarea, urbanizarea, industrializarea). În genere, interlocutorii aflați la senectute se revăd în ipostaza de țărani – muncitori navetiști, în care regimul i-a obligat să se transforme, spre a ține pasul cu “progresul”. Istoriile particulare sunt cuprinse, sunt încorporate în marea Istorie, însă ele rămân nucleul narativei măgurenilor. Narațiunile pleacă de la/din condiția de locuitori rurali a povestitorilor, oamenii relatând cu precădere despre dificultățile unei vieți împărțite între munca din gospodărie și cea de la serviciu. Cât privește raportarea la regimul comunist, procesul de rememorare nu se transformă în prilej de critică a sistemului, firul narativ urmărind mai întotdeauna să puncteze episoadele de însemnătate pentru povestitor. Dictatorul este amintit, dar nu învinuit pentru greutățile suportate de întreaga societate: intervievații văd mai degrabă orânduirea de atunci un fel de dat istoric, modalitatea cea mai bună de supraviețuire fiind cea a adaptării la acele condiții imuabile.

Din perspectiva istoriei recente, povestirile vădesc un anume tip de apreciere a timpurilor de dinainte de 1989. Este un mod de valorizare întâlnit pretutindeni la generațiile astăzi vârstnice, care au privit (privesc) pozitiv politica social(ist)ă, de asigurare a unui loc de muncă și a unui acoperiș pentru toți cetățenii. Discursul despre perioada antedecembristă trebuie înțeles și prin

³⁸ G. R.

construcția sa în opoziție cu deceniile democrației în care romii din Măguri (și nu numai ei) au ajuns șomeri, obligați să regândească modalitățile de supraviețuire. Lipsiți și de un trecut de agricultori, au luat calea Occidentului, unde au strâns bani fie cerșind, fie muncind la negru.

O ultimă constatare se leagă de mentalitatea romilor din Măguri, de “a fi în rând cu lumea”, pe care am documentat-o direct în cercetarea de teren și care transpare nemijlocit în relatarea unei intervievate: “ne-o plăcut banii, să lucrez, să îmi fac [de toate]”. Este evidentă racordarea acestor romi la modul și nivelul de trai existent în Banat (o provincie mereu considerată mai bogată decât celelalte), dorința lor de a fi parte integrantă a unei societăți care se distingea prin influența germană și maghiară în cele mai mici detalii de viață cotidiană. Cercetarea derulată în cadrul proiectului – cele peste 600 de interviuri realizate cu diferite subgrupuri rome în diverse regiuni ale României – ne-au oferit prilejul de a compara standardul de trai al măgurenilor (și, în genere, al romilor bănățeni) cu cel al comunităților/grupurilor din Moldova sau Oltenia, de pildă. Am putut astfel observa nu numai un nivel economic mai ridicat, cât și preocuparea de a depăși stereotipurile asociate îndeobște etniei. A demonstra că țiganii erau la fel cu ceilalți membri ai societății românești ține, probabil, în era ceaușistă, de stimulul generat de politica de integrare/egalizare inițiată de stat. În lumea multiculturală bănățeană, măgurenii au fost tentați să se asimileze – de altfel, acest proces a survenit inerent, pentru o comunitate romă deschisă (în opoziție cu grupuri închise, precum cele ale gaborilor sau cortorarilor transilvăneni). Aculturarea s-a produs treptat, pe mai multe niveluri: parte dintre romii din Măguri (bătrânii) mai vorbesc limba maternă, însă comunitatea nu mai este definită de un port specific sau alți markeri identitari majori. În fine, strategiile economice mai sus descrise demonstrează că încă din anii ’50–’60, integrarea țiganilor măgureni devenise un proces palpabil.

ECONOMIC PRACTICES IN ROMANIAN SOCIALISM. SEVERAL LOCAL STORIES

Abstract

This article examines the memory of the communist era, regarding the economic strategies developed in a Roma community from Banat region. Oral testimonies reveal the evolution of a marginal collectivity, from working as day laborers to the position of employees in Lugoj town factories. In the same time, the Roma from Măguri will gradual move from the village outskirts to more visible areas (next to Romanians), a status transformation that reflects improvement of their status. The main explanations lie in the accumulation of capital brought by employment in the city, but, more importantly, in the communist state's policy of integrating a problematic minority.

ASPECTE PRIVIND STAREA DE SPIRIT A POPULAȚIEI JUDEȚULUI TIMIȘ ÎN ANUL 1982

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: populație, Timiș, recesiune, stare de spirit, nemulțumire

Keywords: population, Timiș County, recession, frame of mind, dissatisfaction

Hotărârea regimul Nicolae Ceaușescu de dezvoltare extensivă a economiei României a dus la creșterea efortului investițional prin repartizarea în acest scop a unor rate crescânde din venitul național, paralel cu restrângerea corespunzătoare a părții repartizate consumului, dar și cu scăderea eficienței acumulării, iar pe de altă parte, “antrenarea unor cheltuieli materiale și energetice mult crescânde, în condițiile în care au crescut enorm pe piața mondială prețurile petrolului și materiile prime minerale”.¹

Dinamica economiei românești a fost influențată într-o mare măsură de relațiile economice internaționale, ca și de schimbările care au avut loc în ordinea economică și politică internațională. Astfel economia românească a fost puternic lovită de al doilea șoc petrolier puternic din anii 1978–1980, produs în urma revoluției islamice din Iran și al războiului irakiano-iranian, fiind afectate sectoarele industriale energofage (chimia, metalurgia, a materialelor de producție și produse din lemn), care dădeau și cea mai mare parte a produselor finite de export.²

Pe de altă parte, au crescut dobânzile la credite pe plan mondial, concomitent cu căderea prețurilor la o serie de produse exportate.

Pe acest fond, la începutul deceniului al nouălea al secolului trecut, România a trebuit să plătească o serie de datorii acumulate în anii 70, iar pentru a evita intrarea efectivă a țării în incapacitate de plată, a fost necesară reeșalonarea acestora pentru perioada care a urmat.³

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com

¹ Aurel Iancu, Florin Marius Pavelescu, *Creștere economică, acumulare și dezechilibre în România perioadei comuniste* (București: Academia Română, Institutul Național de Cercetări Economice, 2018), 10, în <https://ideas.repec.org/rorseince>, accesat 18 octombrie 2021.

² Ibid., 13.

³ Ibid., 14.

Măsurile de austeritate pe care le-a luat liderul comunist român în vederea achitării datoriilor externe înainte de termen au agravat și mai mult criza prin care trecea România, ele ducând la forțarea și mai puternică a exporturilor la toate categoriile de produse și în primul rând a celor agricole și alimentare, la limitarea drastică, până la interzicere, a importurilor la majoritatea produselor, inclusiv a celor de tehnologie, de utilaje și piese de schimb (cu consecințe negative asupra dezvoltării industriei), toate acestea urmând a fi produse în țară.⁴

În acest context, în anul 1982, la Ședința Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R. din 9 aprilie s-a subliniat că realizarea planului de export constituia, în condițiile crizei mondiale, cea mai importantă problemă a economiei românești.

Se cerea intensificarea eforturilor pentru obținerea unor prețuri avantajoase la export, asigurându-se un echilibru între prețurile de import și cele de export.

Conducerea partidului a constatat că se apela, încă, cu ușurință la import și în consecință trebuiau luate toate măsurile pentru producerea în mare parte cu forțe proprii, în special a unor utilaje și piese, ținându-se seama de necesitatea orientării fondurilor în vederea importurilor de materii prime.

În plan financiar, datorită nivelului mare al dobânzilor practicate pe piața mondială și care duceau la reducerea investițiilor, s-a hotărât ca România să nu mai apeleze pe viitor la noi credite pentru investiții, urmând ca întregul program de dezvoltare economico-socială a țării să fie realizat cu forțe proprii.

Totodată, în vederea realizării mijloacelor necesare plăților în devize libere pentru construirea centralelor nucleare-electrice, s-a stabilit să se aloce mărfurile necesare la export pentru constituirea unui fond special în valută prin care să se asigure finanțarea programului de realizare a acestui obiectiv, fără să se mai recurgă la noi credite în devize libere în acest scop.⁵

⁴ Ibid., 15.

⁵ *Scânteia* (10 aprilie, 1982): 1. În privința exportului, într-o teleconferință la care au participat primii-secretari ai Comitetelor județene P.C.R., Nicolae Ceaușescu declara: "Se lucrează numai producție pentru export. Voi da dispoziție să se scoată din producție ceea ce nu e pentru export. Numai după realizarea exportului, se realizează și altă producție. Aceasta este valabil pentru toate întreprinderile. Am stabilit reprezentanți care să urmărească producția de export. Este necesar să facem unele importuri dar, dacă nu realizăm producția de export nu putem să facem nici importuri. Noi ar trebui, în linii mari, să terminăm, în jurul datei de 25-26 ale lunii producția de export prevăzută și să lucrăm în ultimele 4-5 zile pentru țară sau pentru export, deja pentru luna următoare", vezi Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș (SJANT), fond *Comitetul județean Timiș al PCR*, d. 6/1982, f. 129.

Restricțiile impuse la import au afectat în anul 1982 și industria județului Timiș, în ședința Biroului Comitetului județean al P.C.R. Timiș din 14 iulie precizându-se că multe întreprinderi și-au restrâns activitatea datorită lipsei de materii prime din import, fiind dat exemplul

În privința reducerii consumului de energie electrică, la 22 iunie 1982 Comitetul Politic Executiv decidea ca prin măsurile de economisire preconizate pe fiecare familie să fie realizată o reducere a consumului de energie electrică de circa 20%.⁶

Ultima decizie majoră pe care liderul României comuniste a luat-o în anul 1982 a fost cea adoptată la Conferința Națională a P.C.R. din decembrie, când acesta declara “Avem în vedere că până la sfârșitul anului 1985 să reducem cel puțin la jumătate nivelul datoriei externe, iar în următorii 2–3 ani ai cincinalului 1986–1990 să o lichidăm complet”.⁷

Nota Inspectoratului județean Timiș al Ministerului de Interne către primul-secretar al Comitetului județean PCR Timiș din 20 ianuarie 1982 semnală unele comentarii negative și stări de spirit nefavorabile legate de noua modalitate de aprovizionare a populației cu unt și lapte pe bază de tichete. Deoarece cantitățile rămăneau în continuare insuficiente, mai multe persoane afirmău că “... menirea acestor tichete este de a opri lumea să cumpere lapte după necesități și nu de a asigura fiecăruia cantitatea prevăzută”.

Existau nemulțumiri legate și de faptul că produsele amintite mai sus erau distribuite la ore nepotrivite, când majoritatea populației se afla la serviciu, acestea nemaigăsindu-se în magazine după amiază.

În general, se comenta faptul că “...de când au tichetele acestea intri mai greu în posesia laptelui decât anterior”, multe persoane întrebându-se cum își justificau activitatea și pe ce bază își realizau retribuțiile vânzătorii de la raioanele de mezeluri, lactate și dulciuri din magazinele alimentare, deoarece aceștia din 8 ore lucrau efectiv 1–2 ore, “în rest stau cu brațele încrucișate”.

Era comentat și faptul că untul care a fost pus recent spre vânzare a fost alterat, fiind păstrat o perioadă prea mare de timp în depozit.

Pe fondul acestor neajunsuri, în rândul unei părți a populației din județ se constata o stare de spirit “nefavorabilă”, punându-se întrebări de genul: “ce vom mânca în viitor”; “cât vom rezista așa”; “ce soartă vor avea copiii noștri în viitor”.

În continuare documentului se preciza că nemulțumirile erau accentuate de aspectele prezentate de mijloacele de propagandă în masă referitoare la bunăstarea poporului care se considera că “sunt în flagrantă contradicție cu realitatea cotidiană”.

În aceste condiții, multe persoane “recurgeau la aprecieri tendențioase”, la

“Dermantinei”, singura întreprindere din România care producea mănuși chirurgicale și care a anunțat că nu mai putea fabrica nici o pereche tocmai din această cauză. Pe de altă parte, lipsa săpunului și detergentilor de pe piață se datora inexistenței “alcoolilor grași”, vezi SJANT, fond *Comitetul județean P.C.R. Timiș*, d. 7/1982, f. 9.

⁶ *Scânteia* (12 iunie 1982): 1.

⁷ *Scânteia* (17 decembrie 1982): 4.

aluzii referitoare la evenimentele din Polonia, ajungându-se chiar la exagerări, aspecte privind situația din România fiind comunicate și în străinătate. Unii cetățeni care au fost plecați temporar în țările vecine, îndeosebi în Republica Populară Ungaria și care au dorit să-și aducă anumite cantități de unt, au fost opriți de către organele vamale respective care “au afirmat tendențios mergeți la voi în țară și aplaudați”.

Nemulțumirile pe marginea aprovizionării erau amplificate de întreruperea sistematică, neanunțată, a energiei, a încălzirii imobilelor și a apei calde menajere, precum și de insuficiența cantităților de combustibili (lemne, cărbune, butelii de aragaz), de neajunsurile care persistau în privința transportului în comun, toate acestea creind “condiții favorabile de exprimare a unor manifestări de nemulțumire în masă”.⁸

În rândul locuitorilor din Foieni, Peciu Nou, Uivar, Coșteiu, Belinț, Sculea etc. erau semnalate nemulțumiri față de de hotărârile Consiliilor populare respective, potrivit cărora, fiecare familie trebuia să predea câte 10–20 de kilograme de porumb la preț de achiziții.

Situația a generat diferite “interpretări și stări de spirit negative”, apreciindu-se că “în curând vor fi obligați să predea produsele la stat și dacă nu s-a reușit recoltarea de pe câmp acum se recoltează din podul oamenilor”.

Nemulțumirea era datorată și de faptul că membrii cooperatori nu au primit de la C.A.P. decât cantități foarte reduse de porumb pe anul 1981, iar în unele localități nu au primit încă nici o cantitate. Unele elemente, se arăta în continuarea notei, recurgeau la aprecieri potrivit cărora în “România situația va ajunge la fel ca în Polonia, căci atât timp cât agricultura nu este retribuită, iar omul din C.A.P. să fie cointerestat de câștig, nu va produce nimic cum trebuie”.

În același context, se făceau afirmații că “deși se încearcă ceva în agricultură, fiind elaborate unele măsuri, dar degeaba li se cere țăranilor să crească animale căci aceștia acum nu au cu ce le hrăni”.

În localitatea Sacoșu Turcesc nemulțumirea cooperabililor era cauzată și de faptul că factorii locali cereau să nu mai cultive, în 1982, porumb pe loturile de folosință, ci doar legume și zarzavaturi. Pe fondul acestor neajunsuri și nemulțumiri din mediul rural, unele elemente de naționalitate germană insistau în vederea obținerii aprobării pentru a pleca definitiv din țară, afirmând că “aici nu se mai poate trăi și nu se știe ce va mai aduce ziua de mâine.”⁹

⁸ SJANT, *fond Comitetul județean P.C.R. Timiș*, d. 362/1982, f. 2.

⁹ Ibid., f. 4. Din analizele Comitetului județean de partid de partid reiese situația dificilă din agricultura timișoreană, în cadrul ședinței Biroului Comitetului județean P.C.R. Timiș din 3 iulie 1982 primul-secretar Petre Dănică informând că în județ erau cu mai puțin de 20.000 de bovine decât în anul 1981, aceasta și ca urmare a lipsei de furaje, vezi d. 7/1982, f. 1. Într-o telefonată cu primii secretari de județe, Nicolae Ceaușescu considera situația de la Timiș “deosebit

La 27 ianuarie 1982 se arăta că existau unele manifestări de nemulțumire, comentarii negative sau aprecieri tendențioase în legătură cu diverse măsuri întreprinse de către statul român pe plan economico-social.

Astfel, această stare de spirit în rândul locuitorilor din Timișoara era datorată frecvențele întreruperi neanunțate a furnizării energiei electrice și implicit a apei menajere și energiei calorice la locuințele de bloc.

De asemenea, în rândul personalului muncitor de la “Fabrica de placaj și furnir” Deta se comenta nefavorabil că din cauza acestor întreruperi de curent electric nu se realiza la timp planul de producție, iar pentru îndeplinirea lui, muncitorii, trimiși acasă ziua, erau chemați la lucru pe timp de noapte, în schimbul III sau duminicile.

Continuau să se semnaleze nemulțumiri în mediul rural, îndeosebi pe raza comunei Periam în legătură cu cantitățile insuficiente de ulei și zahăr ce se desfășeau către populație, cât și în mediul urban în legătură cu cantitățile diminuate de unt, brânzeturi, cafea, dulciuri, hârtie igienică, șervețele etc, fapt ce l-a determinat pe un tehnician de la Institutul de Proiectări Timișoara să afirme “cu cinism că factorii responsabili vor să ne supună unei selecții naturale pentru a vedea cine rezistă la un astfel de regim alimentar”.¹⁰

Nota din 12 februarie 1982¹¹ se referea la “Hotărârea cu privire la reșezarea și corelarea pe principii economice a prețurilor produselor agricole și majorarea prețurilor cu amănuntul la produsele agroalimentare, creșterea retribuției personalului muncitor, a alocației de stat pentru copii și a pensiilor”.¹²

Comentând aceste hotărâri, în rândul personalului muncitor de la Laboratorul nr. 3 al “Institutului de sudură și încercări de material” Timișoara se aprecia că “aceste majorări erau de așteptat în contextul scumpirii vieții pe plan mondial”.

de îngrijorătoare. Din primele constatări rezultă că agricultura din județul Timiș a decăzut și este o stare de delăsare începând de la primul secretar până jos”, vezi d. 6/1982, f. 95. Situația critică existentă este confirmată și de proaspătul secretar al Comitetului județean pe probleme agrare, Costel Eremia (un specialist în domeniu) care sublinia că aceasta se datora raportărilor false (la arături) sau depozitarea încă pe câmp, la începutul anului, a unor produse agricole (sfecă de zahăr), nestăpânirea problemelor, o stabilire eronată a priorităților, atitudinea unor reprezentanți ai partidului din perioada respectivă – dezinteresul și ignorarea specialiștilor, lipsa utilajelor, a combustibililor și a pieselor de schimb, vezi Costel Eremia, *O viață trăită așa cum a fost* (București: 2013), 34–39.

¹⁰ Ibid., f. 5. În document se menționa că datorită întreruperii furnizării energiei electrice, la Fabrica de placaj și furnir Deta, materialele introduse în utilaje erau rebutate, fiind folosite apoi ca deșeuri pentru centrala termică, vezi Ibid., f. 8.

¹¹ Ibid., f. 12.

¹² *Scânteia* (10 februarie 1982): 1–3, <http://www.biblioteca-de-va.eu>, accesat la 5 octombrie 2021.

În același timp, unii oameni ai muncii de la “Azur” vedeau în aceste măsuri “o reglementare în viitor a aprovizionării cu produse agroalimentare și concomitent oprirea acumulării lor excesive de către unele persoane”.

Mai mulți angajați de la Institutul de proiectări “IPROTIM” afirmau că “în general aceste măsuri vor afecta mai mult familiile mai numeroase”, exprimând însă înțelegere față de necesitatea majorării prețurilor.

Poziții similare au fost semnalate și la Întreprinderea “Peco” Timișoara și “Fabrica de placaj și furnir” Deta, apreciindu-se, totodată, ca fiind binevenită măsura suplimentării retribuției și mărirea alocației pentru copii. În legătură cu acest din urmă aspect, un cetățean din Deta își exprima speranța că “aceste compensații sunt definitive și nu vor fi retrase după o perioadă de timp”.

Au fost semnalate însă și unele stări de nemulțumire sau manifestări “tendențioase”. Astfel, un tehnician de la “Întreprinderea mecanică” Timișoara considera “o aberație interviurile ce se prezintă la televiziune în care se acreditează ideea că măsurile ce se iau sunt în interesul omului”.

Totodată, comentarii au fost semnalate și în rândul personalului muncitor de la Serviciul comercial al Regionalei C.F.R. Timișoara, un muncitor întrebându-se “cum este posibil să se facă aceste majorări când noi avem produse dar le dăm la alții”, afirmând că “poporul acesta rabdă până nu mai poate”, iar un altul afirmând cu “cinism: acum după majorarea prețurilor vom avea de toate, nu vom mai duce lipsă de nimic, nu vor mai fi cozi”.

Nemulțumiri existau și în mediul rural în rândul unor locuitori din Șandra, Beregsău, Biled, Dudești etc. care își exprimau părerea că “dacă scumpesc ei, scumpim și noi”.¹³

În unele cercuri din Timișoara se aprecia că “țărâtimea lucrează în condiții grele și trebuie încurajată prin măsuri de retribuire la un nivel superior, ceea ce implicit trebuia să ducă la majorarea prețurilor la produsele muncii lor”.

De asemenea, o parte dintre oamenii muncii de la Combinatul petrochimic “Solventul”, Secția de drumuri și poduri Cărpiniș, C.A.P. Denta etc. și-au exprimat părerea că “noile prețuri stabilite sunt acceptabile numai să se găsească de acum încolo produsele deficitare”.

În schimb, într-un anturaj de medici din Jimbolia se afirma că “majorarea prețurilor a apărut ca o necesitate obiectivă, în contextul situației internaționale, dar și ca urmare a unor erori săvârșite în economia românească”.

Erau semnalate, totodată, unele manifestări de denigrare a măsurilor luate, unele afirmații “tendențioase” cu privire la nivelul de trai din România. Astfel, un cetățean din Timișoara considera că “desi se spune că majorarea de prețuri

¹³ SJANT, *fond Comitetul județean P.C.R. Timiș*, d. 362/1982, f. 12.

este o binefacere în agricultură” aprecia această decizie ca pe o “aberație căci această binefacere se face tot pe spinarea consumatorului”.

O farmacistă, tot timișoreancă, se întreba “de ce trebuie oare să se mintă atâta că avem de toate, că e bine, când de fapt se știe prea bine că e criză”, iar un alt cetățean afirma “...încolo lipsuri ca întotdeauna, zgomot și sforăituri în presă și la radioteleviziune că e bine, că bunăstarea s-a ridicat, dar nu sunt alimente...”.

Persistau stările de nemulțumire în mediul rural legate de aprovizionarea cu pâine. În acest sens, în Ghizela, desi exista o brutărie construită în anul 1977, aceasta nu a fost data în folosință, pâinea fiind adusă din localitatea Țipari, în cantități insuficiente.

La Beregsău Mic, tot datorită cantității insuficiente de pâine distribuită populației, au fost semnalate vociferări și busculade în rândul celor care așteptau, iar în data de 20 februarie a avut loc chiar o încăierare, în urma căreia a fost grav rănită o persoană, care a fost internată la spital.¹⁴

Și în cea de-a doua parte a lunii februarie 1982 starea de spirit era aceeași, fiind semnalate nemulțumiri printre muncitorii de la întreprinderile “1 Iunie” și “Bega” în legătură cu cantitățile insuficiente de produse agroalimentare existente în rețeaua comercială, îndeosebi carne de vită, de porc, unt, ouă etc., fiind acuzați unii factori centrali și locali de “dezinteres” față de aprovizionarea populației.

Mai multe persoane care și-au exprimat speranța că “după majorarea prețurilor se vor găsi de toate” se arătau nemulțumite de contradicția existentă între “cele prezentate în presă la radio sau televiziune despre creșterea continuă a nivelului de trai și condițiile existente în realitate”.

Un grup de muncitori de la Întreprinderea “Industria Lânii” erau nemulțumiți deoarece nu au reușit, de câteva săptămâni, să-și procure carne, iar muncitorii de la “I.T.S.A.I.A.” Sânnicolau-Mare solicitau să li se dea și lor, pentru principalele produse deficitare “tichete ca la Timișoara”.

Pe de altă parte, 17 tractoriști de la Întreprinderea de cânepă din Sânnicolau Mare și-au manifestat dezacordul față de diminuarea retribuției. După ce li s-a explicat faptul că Trustul inului și cănepei din Ministerul Agriculturii și Industriei Alimentare a trecut la o nouă normare, au dovedit înțelegere.

În localitatea Coșteiu au fost semnalate “nemulțumiri deschise” din partea cetățenilor în legătură cu fixarea normelor în agricultură, retribuirea insuficientă a cooperativelor și nesatisfacerea cerințelor în privința aprovizionării cu principalele alimente necesare (pâine, zahăr, ulei), situație existentă și în Lugoj, unde lipseau carnea și lactatele.¹⁵

¹⁴ Ibid., f. 20.

¹⁵ Ibid., f. 10.

La începutul lunii aprilie 1982, în Gottlob și în satele învecinate exista o “stare de spirit necorespunzătoare” în rândul populației cauzată de aprovizionarea deficitară cu produse agroalimentare și în special cu pâine. Astfel, pâinea se distribuia persoanelor încadrate în câmpul muncii, pensionarilor și copiilor, dar membrii cooperatori, particularii sau diverse persoane aflate în trecere prin localitate nu beneficiau de aceasta.

Pe fondul acestei situații, “în rândul unor persoane au apărut nemulțumiri, făcându-se diverse comentarii negative referitoare la situația aprovizionării cu produsele agroalimentare, a agriculturii în general, cât și a conducerii de partid și de stat”.

Astfel un particular, în vârstă de 72 de ani, era contrariat că nu primea pâine, afirmând că nu înțelegea acest lucru din moment ce a crescut și contractat animale cu statul, iar un muncitor bagajist la stația C.F.R. Timișoara își exprima nemulțumirea față de aplicarea prețurilor maxime la produsele agroalimentare, afirmând că acesta era motivul pentru care “nu se mai duc oame-nii în piață, iar Întreprinderea de legume și fructe nu asigură aprovizionarea populației”.

Mai multe persoane din Gottlob comentau negativ situația din agricultură, afirmând că nerealizările din acest sector se datorau faptului că recoltele de porumb și grâu erau lăsate jumătate în câmp și “va fi și mai rău în viitor”.

Aprecieri negative erau făcute și pe marginea situației din zootehnie, la C.A.P. Gottlob mortalitatea fiind ridicată, iar vacile nu aveau lapte, de toată această situație fiind acuzată conducerea cooperativei.¹⁶

La 23 aprilie 1982, erau semnalate “stări de spirit nefavorabile” în rândul membrilor cooperatori din localitățile Checea, Denta, Gătaia, Butin, Semlac etc., cauzate de nemulțumirile privind noul sistem de retribuire a muncii din agricultură. Se aprecia că lipsa de cereale și îndeosebi de porumb va afecta dezvoltarea sectorului zootehnic din gospodăriile personale, considerându-se că “redresarea agriculturii în țara noastră este posibilă numai prin încurajarea sectorului agricol individual”.¹⁷

La începutul lunii mai 1982, în rândul mai multor colective de muncă se semnalau nemulțumiri legate de renunțarea, din luna curentă, a distribuirii laptelui pe bază de tichete, “apreciindu-se că actualul mod de vânzare a laptelui la liber după ora 10 dezavantajează marea majoritate a oamenilor muncii care erau la lucru, la ieșirea din schimb nemaigăsind lapte”.

Unii cetățeni subliniau că “lipsa unor bunuri de pe piața internă, chiar și după majorarea prețurilor, provoacă o neîncredere din partea cetățenilor în

¹⁶ Ibid., f. 29.

¹⁷ Ibid., f. 34.

capacitatea de planificare a forurilor competente”, fiind criticate acele majorări de prețuri care nu erau popularizate, ci făcute în mod tacit, și care derutau astfel opinia publică.

Un intelectual din Timișoara aprecia, în acest context, că “scumpirea concomitentă a mai multor produse determină un dezechilibru bugetar cu care oamenii nu sunt obișnuiți și vor apare unele nemulțumiri”.

Starea de spirit tensionată era generată și de inexistența în rețeaua comercială de stat a unor produse apreciate ca fiind de “elementară igienă”, precum și faptul că nu exista imprimată o linie unică de deservire la toate unitățile comerciale.

Astfel, în acel moment, unitatea alimentară 70 din Timișoara nu distribuia produsele pe luna mai la microcasa de comenzi “până la noi dispoziții”, în timp ce altele, dimprejur, le distribuiau, aceiași unitate menționată mai sus neavând tichete pentru unt.

Se sublinia că toate aceste aspecte “creau stări de nervozitate și de nemulțumiri în rândul cumpărătorilor care recurgeau la aprecieri și interpretări tendențioase, la toate acestea adăugându-se alte nemulțumiri ale unor locuitori din Timișoara generate de conduita necorespunzătoare a unor distribuitori de butelii de aragaz, care vindeau preferențial și la suprapreț”.¹⁸

În privința ultimei probleme, la Întreprinderea de Livrare a produselor Petroliere “PECO” existau unele greutăți privind aprovizionarea ritmică cu butelii de aragaz a populației la nivelul solicitărilor, situație care favoriza stări de spirit negative în rândul populației, care puteau degenera în acțiuni de dezordine îndeosebi la centrele de distribuire a buteliilor, unde zilnic se adunau un număr mare de oameni ai muncii, “ocazie cu care se făceau tot felul de afirmații și amenințări, uneori acționând chiar cu forța pentru a obține o butelie sau comițându-se acte de dezordine sub pretextul că nu au primit butelie de mai mult timp”.¹⁹

Nota din 22 iulie 1982 evidențiază că în rândul membrilor cooperatori din C.U.A.S.C.-ul Jamu Mare exista o stare de nemulțumire deoarece cantitățile de pâine pe care le primeau erau insuficiente, fapt ce credea greutăți în mobilizarea lucrătorilor pentru efectuarea lucrărilor agricole.

¹⁸ Ibid., f. 37.

¹⁹ Ibid., f. 38. Deficiențele în distribuirea buteliilor de aragaz erau cauzate de cota insuficientă de butan alocată de Centrala de distribuire a produselor petroliere “PECO” București, care s-a situat sub nivelul necesarului pe primele 4 luni ale anului 1982, fapt ce a dus la acumularea unor restanțe la sfârșitul lui aprilie de circa 18.000 de comenzi neonorate, cifră în creștere. Aceste restanțe au determinat crearea unui decalaj de 15–17 zile între data efectuării comenzii și satisfacerea acesteia. Pentru luna mai erau alocate 41.600 de butelii la nivelul județului Timiș, față de necesarul numărului de abonați de 99.432 (înregistrați la 31.10.1981), numai în Timișoara fiind 76.456 posturi consumatoare.

Astfel un mecanizator din Jamu Mare (unde existau unele deficiențe privind modul cum era repartizată pâinea pentru cetățeni) relata că de vineri până luni a primit o singură pâine pentru patru persoane, un cooperator din localitatea Clopodia se plângea că desi a lucrat la C.A.P. nu a primit pâine, iar o bătrână de 70 de ani din Ferendia s-a prezentat la baza de recepție cerând să i se dea grâu deoarece nu mai avea ce mânca, fiindcă nu a primit pâine.

În aceste condiții, unele persoane afectate de aceste neajunsuri afirmau că nu vor mai veni la lucru dacă situația nu se va reglementa. Se sublinia și faptul că la brutăria din Jamu-Mare exista asigurată cantitatea suficientă de făină pentru producerea pâinii necesare locuitorilor.²⁰

Pe acest fond tensionat, organele de Securitate precizau că Samson Horst, membru de partid și redactor la ziarul *Neue Banater Zeitung* avea “preocupări de a redacta și publica poezii cu caracter tendențios, ostil și interpretative cu referire la statul român, la așa zisa lipsă de drepturi și libertăți, cât și la situația social-economică din România”.

Astfel de poezii au fost identificate la domiciliul acestuia, precum “România țară pitorească” din care erau redate versurile: “România este o țară bogată/ mai ales la televizor/ oamenii sunt pitorești/ ei constau din straie populare, tăcere și aplauze” sau “A sta la coadă la lapte”.

Se preciza că aceste poezii au fost prezentate în cenaclul literar “Adam Muller Gutenbrun”, trei dintre ele fiind publicate în ziarul local *Neue Banater Zeitung*, iar pe unele a încercat să le publice în străinătate.

Tot la domiciliul acestuia au fost găsite două lucrări cu conținut dușmănos: romanul “Ostina” al lui Paul Goma și un roman al disidentului sovietic Aleksandr Soljenițin, ambele editate în Occident și, drept urmare, organele de Securitate subliniau că “Apreciem că poziția și concepțiile lui S. Horst sunt în contradicție cu calitatea de redactor al unei publicații ca *Neue Banater Zeitung*”.²¹

În “Nota” din 11 iulie 1982 erau semnalate unele comentarii și aprecieri negative referitoare la neajunsurile care persistau în aprovizionarea populației cu produse agroalimentare. Astfel, în mai multe cartiere ale Timișoarei în momentul distribuirii laptelui la magazinele alimentare se produceau aglomerații de zeci și sute de oameni, iar din cauza cantităților insuficiente puse în vânzare multe persoane rămăneau cu bonurile nefolosite, desi au stat la rând de la orele dimineții.

Această situație “generează stări de spirit nefavorabile și comentarii negative la adresa factorilor competenți de a soluționa aceste probleme”.

La seria lipsurilor se adăugau detergenții, produse de igienă personală

²⁰ Ibid., f. 56–57.

²¹ Ibid., f. 65.

(pastă de dinți, de bărbierit, săpun de față, șervețele, hârtie igienică), iar nemulțumirile menționate erau sporite și de alte deficiențe semnalate.

Printre acestea, incapacitatea Întreprinderii de Construcții, Reparații și Administrare Locativă (I.C.R.A.L.) de a soluționa reclamațiile repetate ale multor cetățeni din Timișoara, domiciliați la etajele superioare ale unor blocuri cu cinci nivele, referitoare la lipsa apei potabile sau de a executa lucrări de reparații la imobile.

De asemenea, nu a fost soluționată problema transportului în comun, în urma reducerii traseelor de autobuse prin suplimentarea considerabilă a parcului de vagoane de tramvai.

Alte nemulțumiri erau cauzate de cantitățile insuficiente de combustibili lichizi (benzină, petrol, motorină, gaz metan) sau solizi (lemne de foc, cărbuni).

Se aprecia că toate aceste stări de fapt dădeau naștere la “comentarii și aprecieri tendențioase sau chiar la manifestări ostile la adresa politicii partidului și statului român”.

Nemulțumiri au fost semnalate și în mediul rural, atât datorită posibilităților reduse de aprovizionare cu produse agroalimentare (pâine, ulei, zahăr), dar îndeosebi față de sistemul inconvenabil de retribuire a muncii prestate în sectorul agricol.

Astfel se aprecia că “în agricultură nu sunt rezultate și progrese, munca nu este plătită la justa ei valoare, desi se desfășoară zi lumină”, iar unele unități agricole, ca de exemplu C.A.P. Chereștur, nu-și plăteau muncitorii sezonieri decât la intervale mari de timp, respectiv de 3–4 luni.

În altă ordine de idei, în unele localități din apropierea frontierei (de exemplu Jimbolia, Giulvăz, Cebza, Parța, Diniaș, Foeni etc) se vehicula tot mai intens zvonul că s-ar ceda Republicii Socialiste Federative Iugoslavia localitățile respective în urma unei înțelegeri între conducerea celor două state.²²

Starea de spirit a populației din județul Timiș nu s-a schimbat nici în toamna anului 1982. Astfel, la 1 octombrie un număr de 18 oameni ai muncii din sectorul zootehnic al C.A.P.-ului Chizătău au refuzat să se prezinte la program pe motivul că nu au primit retribuția pe lunile iulie și august 1982.

Pe fondul aceluiași probleme, alte 25 de femei din sectorul legumicol au refuzat culesul legumelor destinate exportului, iar din relatările unor factori din conducerea cooperativei agricole rezulta că retribuția pe iulie a fost ridicată de la Banca Agricolă Lugoj, însă datorită faptului că unitatea bancară mai sus menționată nu mai avea bani în cont și nu s-au primit credite speciale, nu au existat posibilități de acordare a retribuției și pe luna august. Se menționa că în urma explicațiilor date de conducere, activitatea a fost reluată.²³

²² Ibid., f. 11.

²³ Ibid., f. 101.

Nemulțumiri existau și în rândul studenților timișoreni obligați să efectueze practica agricolă. Astfel, unii studenți de la Facultatea de Chimie Industrială comentau negativ activitatea de practică agricolă la care luau parte, afirmând că aceasta va duce la aglomerarea predării unor discipline până în preajma sesiunii de iarnă.

Totodată trei studenți din anul II ai aceleiași facultăți aflându-se la culesul porumbului la I.A.S. Bencecu de Sus au refuzat să mai lucreze, deși programul de lucru nu se terminase, îndemnând și pe alți colegi să procedeze la fel.

Se mai preciza că lucrările efectuate de către studenții aceleiași an erau de o calitate necorespunzătoare, iar cadrele didactice care supravegheau nu au adoptat măsuri pentru îndreptarea lucrurilor.

Erau întâlnite “stări negative și dezinteres față de practica agricolă” și din partea studenților din anul III Chimie organică, o studentă de la T.C.O. afirmând: “Noi studenții suntem mai rău ca animalele, trebuie să lucrăm în agricultură ca robii, în loc să învățăm”.²⁴

Nemulțumiri erau generate și de normele mari de muncă, de condițiile de cazare (lipsa apei calde, curentului electric, curățeniei), datorită cărora unii studenți sufereau de afecțiuni digestive sau dermatologice.

Totodată, în rândul multor studenți, îndeosebi a celor proveniți din mediul rural, se aprecia că “neparticiparea țăranilor la muncile agricole este urmarea faptului că activitatea lor nu este retribuită corespunzător”.

Unele studente de la Universitate se întrebau “cum ne vom prezenta noi la catedre și cum vom pregăti viitorul țării” în condițiile în care se aloca mult timp practicii agricole și instrucției militare.²⁵

Nota din 13 octombrie 1982 subliniază că starea de spirit din rândul membrilor cooperatori din C.U.A.S.C.-ul Banloc era necorespunzătoare, comentându-se negativ măsurile luate, pe plan local, de raționalizare a pâinii, precum și faptul că se primea zahăr și ulei în cantități insuficiente, ceea ce determina slaba participare la strângerea recoltei de porumb.²⁶

Și pe șantierul de Îmbunătățiri funciare Jamu Mare starea de spirit în rândul mecanicilor de utilaje era aceeași, fiind determinată de nerezolvarea de către cei în drept a aprovizionării cu produse agroalimentare ca zahăr, ulei, pâine, făină, legume, conserve etc.

Discuțiile repetate ale muncitorilor cu factorii de conducere a “Stației de utilaj greu și transport construcții” Timișoara, cât și cu cei din comună nu au fost de natură să rezolve satisfacerea minimului necesar de produse, această situație influențând planul deoarece muncitorii erau nevoiți să se deplaseze la

²⁴ Ibid., f. 103.

²⁵ Ibid., f. 169.

²⁶ Ibid., f. 108.

Deta, Oravița și Timișoara pentru a se aproviziona, “înregistrându-se astfel stagnări de 4–5 zile a producției”.

Ca urmare a acestei situații, un grup de 15–20 de mecanici de utilaje intenționau să se deplaseze în fața organelor locale de partid pentru a-și manifesta nemulțumirea și a cere soluționarea acestor probleme, precizându-se și faptul că factorii competenți de la T.C.F.I. nu au manifestat preocupări pentru rezolvarea acestor probleme.²⁷

La mijlocul lunii octombrie 1982 se constatau o serie de comentarii și stări de spirit negative datorită unor măsuri recent dispuse de către organele centrale și locale de partid și de stat. Astfel, continuau să se exprime nemulțumiri în legătură cu dispoziția organelor locale de stat de desființare a părților metalice și de sticlă cu care s-au închis balcoanele și logiile de la blocuri.

Oameni de diverse categorii sociale, cu diferite nivele de pregătire intelectuală, își exprimau părerea că “acum în prag de iarnă, ar trebui să ne preocupe verificarea caloriferelor, etanșizarea ușilor și ferestrelor, închiderea balcoanelor și în general orice alte măsuri de păstrare a temperaturii interioare în încăperi și de prevenire a risipei de căldură”, considerând că astfel măsuri erau și în folosul economiei naționale.

Mai multe persoane au apreciat ca “inoportună” măsura dispusă în legătură cu balcoanele în contextul altor nemulțumiri pricinuite de majorarea prețurilor la produse și servicii, nerealizarea integrală a retribuțiilor în unele sectoare economice, greutatea existente în aprovizionarea populației cu diverse produse, dar îndeosebi cu combustibil.

Erau semnalate și nemulțumiri în rândul studenților străini din Centrul Universitar Timișoara legate de restricțiile de distribuire a energiei electrice.

Pe de altă parte, comentarii negative erau făcute și în legătură cu practica agricolă desfășurată de către elevi, apreciindu-se că mulți dintre ei, la o lună de la începutul anului școlar, nu au desfășurat încă activități didactice.

De asemenea, mai mulți părinți își exprimau îngrijorarea legată de nivelul de cunoștințe pe care urmau să-l dobândească copii lor în aceste condiții, cât și în privința stării sănătății acestora.

În același context, un profesor de istorie din Timișoara aprecia că “problema agriculturii se va rezolva nu cu munca elevilor ci cu retribuirea substanțială a celor din agricultură și acordarea de loturi în folosință personală celor în drept”.

În altă ordine de idei, au fost semnalate comentarii în legătură cu “Proiectul Legii privind participarea, cu părți sociale, a oamenilor muncii din unitățile economice de stat la constituirea fondului de dezvoltare economică”, publicat în presă.

²⁷ Ibid., f. 109.

Astfel, membrii mai multor colective de oameni ai muncii din unitățile economice de pe raza municipiului Timișoara și-au exprimat satisfacția că actul normativ prevedea participarea salariaților la fondul de dezvoltare al unității respective pe baza liberului consimțământ și nu în mod obligatoriu cum se zvoinea înainte de apariția prevederilor legale.

Totuși, în rândul unor oameni ai muncii de la “COMTIM” Beregsău se punea următoarea întrebare: “cine garantează că pentru sumele depuse se vor primii beneficii?”, iar unele persoane considerau că “de fapt statul urmărește să se folosească de banii muncitorilor pentru acoperirea parțială a mijloacelor fixe”.²⁸

Nici în toamna anului 1982 problema retribuirii țăranilor cooperatori, mecanizatorilor, îngrijitorilor de animale, muncitorilor agricoli sezonieri nu a fost rezolvată, fapt ce se răsfrângea negativ asupra executării optime și eficiente a lucrărilor agricole de toamnă.

Cooperatorii din unitățile de pe raza comunelor Dudeștii Vechi, Gătaia, Recaş, Beba Veche, Gavojdia, Cenad, Șag, Sâmpetru Mare etc. erau nemulțumiți că nu au primit de 3–4 luni retribuțiile în bani. Se mai constata că în unele comune, prin măsuri arbitrare ale factorilor locali cu funcții de conducere, situația tensionată a fost amplificată. De exemplu, la Gătaia au fost distribuite în

²⁸ Ibid., f. 112. În privința publicării proiectului de Lege, vezi *Scânteia*, 6 octombrie 1982, 1; *Scânteia*, 12 octombrie 1982, 2, în <http://www.bibliotecadeva.eu>. Principalele prevederi erau: oamenii muncii din unitățile economice de stat puteau avea în proprietate o parte din valoarea mijloacelor fixe aflate în administrarea acestor unități, ca parte socială. Depunerile în bani la fondul de dezvoltare economică nu puteau depăși în total 30% din valoarea mijloacelor fixe ale unității respective, iar partea socială în proprietatea fiecărui om al muncii nu putea fi mai mare de 50.000 de lei și mai mică de 10.000 de lei, pe întreaga perioadă de activitate a acestuia. Participarea fiecărui angajat se făcea pe baza liberului consimțământ, exprimat în scris. Depunerile fiecăruia se stabileau în funcție de veniturile depunătorului și de volumul depunerilor aprobate de adunarea generală a oamenilor muncii pentru anul în plan. Sumele reprezentând contribuțiile la constituirea părții sociale se puteau plăti în rate egale sau diferențiate lunar sau la alte intervale ori integral în raport cu opțiunea depunătorului. Depunerile oamenilor muncii ca parte socială se făceau pe o perioadă de cel puțin 5 ani, iar după acest interval de timp, la cererea depunătorului, partea socială se restituia integral sau eșalonat într-o perioadă de 2–5 ani potrivit hotărârii adunării generale a oamenilor muncii, în funcție de posibilitățile economice ale unității respective. Restituirea integrală a depunerii pentru constituirea părții sociale era garantată. Pentru sumele depuse ca parte socială, oamenii muncii beneficiau la sfârșitul fiecărui an de un venit determinat în funcție de mărimea totală a depunerii existente la acea dată, care se plătea din beneficiile unității. În cazul realizării beneficiilor planificate, venitul anual era de 6% calculat la mărimea totală a depunerilor, dacă erau depășite beneficiile planificate, venitul anual putea fi de până la 8%, în funcție de volumul beneficiilor și de rentabilitatea obținută, conform hotărârii adunării generale a oamenilor muncii, iar în situația nerealizării beneficiului planificat se garanta un venit anual de 5%, în raport cu sumele depuse ca parte socială. Se preciza, totodată, că veniturile obținute în raport cu partea socială depusă nu erau impozabile.

luna octombrie cooperătorilor tichete pentru pâine, dar obținerea acestora a fost condiționată de plata unor impozite, rate de asigurări, amenzi etc., în condițiile în care celor în cauză nu li s-a plătit retribuția în bani de trei luni.²⁹

Existau nemulțumiri în mediul rural deoarece aprovizionarea cu mărfuri alimentare era proastă (conserve, salamuri, paste făinoase), iar zahărul și uleiul nu li s-au distribuit de două luni (Beba Veche, Balinț etc.).

Nemulțumiri erau exprimate și din partea persoanelor participante la muncile agricole din cauza pâinii și a calității mâncării oferite de către cantinele unităților agricole. De exemplu, tractoriștilor detașați pentru executarea de lucrări din cadrul C.U.A.S.C. Gătaia nu li s-a asigurat distribuirea de pâine, aceștia refuzând să participe la executarea lucrărilor până nu au fost luate măsurile pentru reglementarea situației, iar studenții de la Facultatea de electrotehnică din Timișoara, participanți la practica agricolă la I.A.S. Recaș, și-au exprimat în mai multe rânduri nemulțumirea față de calitatea meselor servite de cantina unității.

Nici lucrătorii din sectorul zootehnic din mai multe unități cooperatiste (Periam, Gavojdia, Dumbrava etc.) nu au primit retribuția în bani de circa 3 luni, aceștia afirmând că “în asemenea condiții îți vine să pleci încotro vezi cu ochii”, iar o îngrijitoare de animale de la C.A.P. Gavojdia, având o vechime de 15 ani și care era apreciată datorită muncii efectuate, sublinia că “în prezent nu mai rentează să lucrezi în zootehnie, cu program zi de zi, doar pentru 1600 lei pe lună și o cantitate foarte mică de cereale”. Totodată, îngrijitori de la C.A.P. Dumbrava declarau că “nu vor mai veni la îngrijirea animalelor dacă nu li se dau retribuțiile, deoarece de trei luni n-au primit banii pentru munca prestată”.

Pe de altă parte, cooperatorii din mai multe comune erau nemulțumiți că “în condițiile prevăzute de lege asupra retribuției în produse agricole, pentru munca prestată, ei nu obțin porumbul necesar pentru creșterea animalelor în satisfacerea contractelor și nici pentru creșterea celor din gospodăria proprie, iar din acest motiv nu vor mai contracta animale deoarece întreținerea acestora costă mai mult decât sumele de bani obținute la predarea animalelor la contract (C.U.A.S.C. Gătaia, C.A.P. Periam, Dudeștii Vechi etc.)”.

Locuitorii din Periam apreciau că “prin noul sistem de retribuire în agricultură au fost aduse deservicii fondului de stat, căci dacă până în 1981 posesorii de loturi de folosință au mai cultivat și roșii pentru export, în prezent au cultivat în exclusivitate porumb, fapt ce a dus la nerealizarea sarcinilor de plan de export a unității Centrului de legume și fructe din localitate”.

Se remarcă și aprecierea, considerată ironică de către reprezentanții Ministerului de Interne, venită din partea unor cooperatori din zona Cenad,

²⁹ Ibid., f. 117.

Igriș, Periam potrivit căreia “prețul unui kilogram de tomate la achiziții este același cu prețul unei sticle de citro”.

Existau nemulțumiri datorate faptului că în timp ce unitățile cooperatiste plăteau doar 18 lei la ziua de muncă, la I.A.S.-uri se plătea până la 100 de lei.³⁰

Tensiunile mai erau datorate nerespectării legalității de către factorii de conducere din unitățile agricole în privința repartizării loturilor de folosință conform drepturilor prevăzute, a abuzurilor unor persoane de conducere locale (favorizarea rudelor etc), a zvonurilor care circulau (la Recaș cel privitor la faptul că în “viitor copiii de țărani nu li se va admite să urmeze cursuri gimnaziale sau liceale în orașe, ci numai în satele de origine pentru a-i stabili în aceste locuri”).

În unele comune era exprimată îngrijorarea că “în cazul nerealizării predărilor la fondul de stat li se vor lua cerealele de pe loturile de folosință, așa cum s-a procedat în anul trecut”.

Toate aceste aspecte, întrețineau stări de incertitudine în rândul locuitorilor din comune, “fapt ce influențează negativ participarea la muncă în vederea executării lucrărilor prevăzute în campania agricolă de toamnă”.³¹

Nota din 21 octombrie 1982 preciza că în rândul locuitorilor din Denta și Breștea “existau unele stări de spirit negative”. Astfel, cooperatorii cât și unii factori din conducerea unităților cooperatiste din cele două localități erau nemulțumiți că de trei luni nu li s-a plătit retribuția, afirmându-se că în aceste condiții nu au cu ce să-și întrețină familiile fiind nevoiți să lucreze la I.A.S. unde câștigau 100 de lei la zi și erau retribuiți la timp.

Alții declarau că mai bine stăteau acasă “și mai lucrează câte ceva decât să muncească la C.A.P. fără retribuție, această situație influențând negativ asupra executării lucrărilor planificate în campania agricolă de toamnă”.

Se preciza că factorii locali de răspundere au încercat mobilizarea cooperatorilor, dar unii dintre aceștia au arătat că vor merge la muncă doar când vor fi plătiți. Pe raza comunei Denta se menținea starea de nemulțumire legată de aprovizionarea proastă cu alimente, în special cu pâine, mecanizatorii și cooperatorii adeseori afirmând că era insuficientă cantitatea de pâine ce li se distribuia zilnic de persoană în condițiile muncii grele din agricultură.³²

La sfârșitul lunii octombrie 1982 se semnală că în rândul diferitelor categorii de cetățeni au avut loc, în continuare, “comentarii de nemulțumire și stări de spirit negative” deoarece nu își puteau procura diferite produse, începând cu cele de primă necesitate din punct de vedere igienic, considerându-se că “este

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid., f. 118.

³² Ibid., f. 129.

pur și simplu rușinos și revoltător că nu există asemenea produse, care ajută la respectarea celor mai elementare norme de igienă”.

Nemulțumirile erau legate de asigurarea aprovizionării pentru iarnă a cetățenilor cu combustibili lichizi și solizi, care se găseau în cantități insuficiente în depozite ori în anumite perioade lipseau.

O situație aparte, care genera stări de spirit necorespunzătoare și comentarii negative, o constituia onorarea cu foarte mare întârziere (30–60 de zile) a comenziilor pentru buteliile de aragaz, precizându-se că lipsa combustibililor pentru încălzit, a buteliilor de aragaz pentru prepararea hranei, cât și neasigurarea încălzirii locuințelor prin rețeaua de termoficare determina pe mulți cetățeni să utilizeze aparatură electrică, fapt ce ducea la creșterea consumului de energie electrică, consumatorii exprimându-și nemulțumirea că erau nevoiți să suporte cheltuieli mult mai ridicate față de “situația unei aprovizionări ritmice normale”.³³

Nota din 13 noiembrie 1982 constata aceeași stare tensionată legată de aprovizionarea populației cu produse de strictă necesitate, însoțită de comentarii și aprecieri negative la adresa factorilor responsabili.

Astfel, unele persoane de pe raza municipiului Timișoara și Lugoj își exprimau revolta că “deși a fost o toamnă frumoasă și darnică lipsesc total sau parțial din rețeaua comercială unele produse ca ceapa, cartofi, ouă, alte legume, ceea ce determină existența unor aglomerări de persoane la unitățile aprozar”.

Aceiași atmosferă exista și în rândul posesorilor de autoturisme în legătură cu cantitățile insuficiente de benzină din stațiile “PECO”, mulți dintre ei întrebându-se “de ce mai dezvoltăm industria automobilistică din moment ce nu putem satisface necesarul de combustibil?”.

Se “comenta negativ” faptul că toate aceste deficiențe generau sustrageri din avutul obștesc ori vânzarea la preț de speculă a unor produse de către indivizi care aveau legături cu cetățeni străini.

Se sublinia că toate aceste nemulțumiri, coroborate cu altele generate de nerealizarea sarcinilor de plan și implicit a fondului de retribuie (de ex. la întreprinderile “Detergenți”; “Azur”; “Paltin” etc.), restructurarea personalului muncitor, scumpirea prețurilor la produse, servicii, energie și altele, circulația necorespunzătoare a mijloacelor de transport în comun “generau stări de spirit necorespunzătoare în rândul unor colectivități de oameni ai muncii, pe fondul cărora se fac afirmații denigratoare la adresa politicii partidului și statului, interpretări și comparații tendențioase în legătură cu nivelul de trai din alte state”.

Astfel, unele persoane își puneau întrebarea “cum de criza economică mondială, deseori amintită, nu afectează standardul de viață a altor țări socialiste, ca de

³³ Ibid., f. 142.

exemplu Republica Democratică Germania, Republica Socialistă Cehoslovacia sau Republica Populară Ungaria”, unde cei care au fost în excursii au văzut tot felul de produse puse în vânzare în rețeaua comercială.

În același timp, mai mulți oameni ai muncii erau de părere că “nu se înfomeză conducerea superioară de partid și de stat cu situația reală existentă în țară, din moment ce piețele vizitate de conducere sunt aprovizionate în mod special, iar celelalte de loc”.³⁴

Ca urmare a frecventelor întreruperi în alimentarea cu energie electrică, în rândul personalului muncitor din Timișoara, Lugoj, Sănnicolau Mare, Deta, Buziaș, Jimbolia existau stări de spirit nefavorabile.

Astfel, conducerile obiectivelor economice necunoscând posibilitățile reale de furnizare a energiei electrice au fost puse în situația de a trimite personalul muncitor acasă, diminuându-i retribuiția, fapt ce a declanșat o serie de comentarii negative.

În legătură cu acest fapt, au existat nemulțumiri din partea navetiștilor care lucrau în schimburile II și III deoarece aceștia nu au beneficiat de mijloace de transport spre casă, fiind învinovați pentru aceasta, factorii de decizie economică din fabricile respective.

Tot ca urmare a necunoașterii reale a potențialului de alimentare cu energie electrică, în întreprinderile constructoare de mașini (sectoare calde) și chimie au fost înregistrate pagube prin pierderea unor însemnate cantități de materii prime, ca și “aparitia unor stări periculoase în funcționarea utilajelor și instalațiilor”.

În comentariile ce se făceau privind realizarea producției destinate exportului era acreditată ideea potrivit căreia nerealizarea contractelor externe se va repercuta asupra retribuiției personalului muncitor.

Pe fondul acestor situații, în cartierele de locuit au apărut nemulțumiri și comentarii nefavorabile în legătură cu întreruperile furnizării de energie electrică și termică.

Astfel, punctele termice Calea Șagului, Dâmbovița, zona Buziașului, zona de blocuri I.M.T., Circumvalațiunii, zona Dunărea, Calea Girocului, nu au furnizat căldură între 4–12 ore, iar în rândul personalului muncitor din Sănnicolau-Mare, microraioul de blocuri, s-a creat o stare de nemulțumire tot datorită lipsei de energie termice furnizată de sonda termală care a fost deconectată de la rețea.

În document se menționa că “unele elemente tendențioase exploatau situația creată, amenințând că nu se vor prezenta la alegerile de deputați din 21 noiembrie 1982”.³⁵

³⁴ Ibid., f. 146.

³⁵ Ibid., f. 147. În luna noiembrie 1982 problema energiei electrice a fost abordată de către Nicolae Ceaușescu în două teleconferințe cu primii secretari de județ. La 5 noiembrie, liderul

În “Nota” din 1 decembrie 1982 se arăta că la stațiile de distribuire a benzinei de pe raza municipiului Timișoara, datorită nesatisfacerii cerințelor, în rândul posesorilor de autoturisme s-a creat o stare de spirit necorespunzătoare, zilnic formându-se, de la primele ore ale dimineții, cozi de 200–300 de mașini, mulți părăsind, sub diverse pretexte, locurile de muncă.

Pe acest fond, frecvent aveau loc altercații între cumpărători și personalul de deservire, făcându-se comentarii dușmănoase, unele cu caracter de instigare la acțiuni de dezordine. În acest sens, în seara zilei de 30 noiembrie 1982 după epuizarea stocului de benzină de la stația “PECO” Timișoara de pe Calea Lugojului, unii dintre automobiliști “căutau a pune la cale o deplasare în grup cu autoturismele în fața Comitetului județean PCR în jurul căruia să blocheze circulația și să solicite benzină, evidențiind că acțiuni similare s-au petrecut și în unele țări vecine”.³⁶

Pe de altă parte, Consiliul Popular Jebel a dispus în toamna lui 1982 ca pe raza comunei, pâinea să fie distribuită pe bază de cartelă, acordându-se 300 grame de pâine pentru fiecare persoană din familie, iar în urma acestei măsuri, în rândul membrilor C.A.P. s-au înregistrat nemulțumiri și comentarii negative la adresa organelor locale de partid și de stat.

Îngrijitorii de la sectorul zootehnic al C.A.P.-ului s-au deplasat în fața Consiliului Popular solicitând să li se dea pâine fiindcă altfel nu vor mai lucra, iar mecanizatorii de la S.M.A. Jebel au refuzat să participe la lucrările agricole timp de o zi (conducerea S.M.A. a motivat absența în masă a mecanizatorilor de la lucru spunând că nu a existat motorina necesară).

O stare de spirit necorespunzătoare exista și în rândul pensionarilor de la C.A.P. Jebel care primeau anual între 50–130 de kilograme de grâu, cantitate insuficientă, aceștia afirmând că vor ajunge “muritori de foame”.³⁷

comunist român preciza că nu era decisă nici o limită de energie electrică în sectorul productiv, desigur respectând normele de consum și luându-se măsurile de economisire. Totodată el cerea să nu fie afectate întreprinderile care aveau un rol deosebit în producție. La 17 noiembrie, Ceaușescu cerea ca iluminatul în orașe să se reducă cu 45%, să fie trecut pe becuri mici, iar în localitățile rurale cu 50%. S-a stabilit să nu mai fie întrerută lumina electrică în nici o comună, dar “Dacă nu se va respecta aceasta (cota repartizată – n.a.) vom întrerupe energia, la fel vom proceda și în orașe”. Criza energetică, preciza secretarul general al P.C.R. se datora și lipsei apei pentru hidrocentrale, din această cauză unele nu mai puteau funcționa (pe Dunăre acestea funcționau sub 50%), situația fiind proastă și în privința livrării cărbunelui. În aceste condiții el dădea următoarele soluții: “să se livreze pentru energie cărbunele cu calorii maxime, cărbunele cu calorii ridicate care era destinat pentru termoficare și populație să fie dat în centralele electrice, să fie redusă cantitatea de păcură alocată pentru termoficare și căldură și să se dea o cantitate mai mare pentru energie, să fie micșorat consumul de gaze la încălzit și în alte sectoare pentru a mări cantitatea de gaze pentru centralele electrice”, vezi d. 6/1982, f. 182, 184–185, 187.

³⁶ Ibid., f. 151.

³⁷ Ibid., f. 168.

În concluzie, cuvântul cheie întâlnit în rapoartele conducerii Inspectoratului județean Timiș al Ministerului de Interne către primii secretari ai Comitetului județean al Partidului Comunist Român este cel de nemulțumire.

Marea parte a populației județului era profund nemulțumită de lipsa, în continuare, a alimentelor de primă necesitate (lapte, ouă, carne, unt, brânză, legume, fructe etc.), a întreruperii neanunțate a curentului electric, a energiei termice, precum și a apei calde.

La toate acestea se adăugau inexistența unor produse igienice de strictă necesitate (săpun, hârtie igienică etc.), lipsa benzinei, aprovizionarea cu întârziere a locuitorilor cu butelii de aragaz, deficiențe ale sistemului de transport în comun din Timișoara.

Măsurile luate de către autorități privind întreruperea aprovizionării cu energie electrică cauzau și pierderi în industrie (rebuturi de produse, defecțiuni ale utilajelor), ducând la nerealizarea planurilor și în consecință la diminuarea salariilor muncitorilor, fapt ce crea noi nemulțumiri.

În mediul rural, starea de spirit negativă a populației era datorată raționalizării și modului defectuos de distribuire a pâinii, a insuficienței zahărului, uleiului.

Totodată, țăranii și ceilalți lucrători din agricultură erau nemulțumiți de noul sistem de retribuire a muncii în agricultură, de salariile mici (în special în Cooperativele Agricole de Producție), de neplata retribuției pe o perioadă de 3–4 luni.

În fața acestei situații au existat cazuri în care lucrătorii din agricultură au refuzat să se mai prezinte la munca câmpului.

Din notele analizate se desprinde și faptul extrem de grav cu care se confrunta agricultura românească în anii 80 ai secolului trecut: lipsa brațelor de muncă.

Au existat nemulțumiri și în rândul studenților și a părinților elevilor care erau obligați să participe la muncile agricole de toamnă, legate de întârzierile cauzate procesului de învățământ, de condițiile grele de muncă, de cazarea și de calitatea hranei.

Tensiunea existentă în rândul populației județului Timiș era mărită de unele măsuri aberante luate de către autorități, precum cea a interzicerii închiderii balcoanelor blocurilor din municipiul Timișoara.

Față de această situație grea, populația își exprima nemulțumirea prin criticarea politicii conducerii partidului și a statului român, făcea analogii cu situația explozivă din Polonia sau cu nivelul de trai mai bun din țările socialiste vecine. Era, de asemenea, criticată propaganda oficială a sistemului comunist care, în mod mincinos, prezenta situația din România ca fiind prosperă.

Totodată, erau evidențiate deficiențele din domeniul comercial, precum și abuzurile unor autorități locale.

Din documentele cercetate se desprinde și neîncrederea populației față de regimul politic comunist (de exemplu în legătură cu “Proiectul Lege” privind participarea salariaților cu părți sociale la constituirea fondului de dezvoltare).

Astfel rapoartele prezentate primului secretar al Comitetului județean PCR Timiș de către conducerea Inspectoratului județean Timiș al Ministerului de Interne reflectau degradarea continuă a nivelului de trai din județ (ca și din România) din deceniul al nouălea al secolului trecut.

ON THE POPULATION FRAME OF MIND IN THE COUNTY OF TIMIȘ, IN 1982

Abstract

During 1982 the living standard in the county of Timiș (like in the whole Romania) went up in decreasing following both the accelerate process of industrialization and the international energetic crisis, and need to pay back the external falling due.

Crops export in order to pay back the external debt led to a ever greater penury of food of prime necessity: bread, sugar, and oil, meat and processed meat, flour, eggs, and butter, milk, cheese, etc.

Lack of industrial products or the necessary products for an elementary hygiene – soap, toilet paper, or tooth paste – came together with the ones above.

The population in Timiș County had to face the ever frequent stoppages of energy, of warm water, and apartments warming, or long files at the petrol stations or stations for gas cylinders.

Such a crisis generated deep dissatisfaction in the county, a population frame of mind the reports of the Timiș County Inspectorate of the Ministry of Inner Affairs registered down and those reports were submitted to the prime-secretary of the County Committee of the Romanian Communist Party.

The small retributions the villagers working in cooperates were given (after months and months) emphasized such dissatisfactions, all together with the salaries diminishing for unseating the plans in the case of those who worked in industry where the technological process was stopped for energy stoppages or lack of raw material.

The papers register so the tensions of population, their critical reaction against the economical policy promoted by the Romanian communist leaders, and the distrust of people in the communist regime and ever frequent comparisons between the situation in Romania and Poland, an image that realistically put in light the ever less living standard in Romania during the 80^s of the past century.

VARIA

EXPLOATAREA ANIMALELOR ÎN NIVELELE NEOLITICE TÂRZII, ENEOLITICUL TIMPURIU (GRUP FOENI) ȘI BRONZUL TIMPURIU DE LA UIVAR, JUDEȚUL TIMIȘ

Georgeta El Susi*

Cuvinte cheie: Uivar, tell neo-eneolitic, resturi de faună, creșterea animalelor, vânătoare

Keywords: Uivar, Neo-Eneolithic tell, fauna remains, husbandry, hunting

După cum se cunoaște din literatura de specialitate, așezarea fortificată de la Uivar, punctul *Gomilă* a fost localizată în câmpia joasă a Banatului, la 35 de kilometri sud-vest de municipiul Timișoara. Tellul neo-eneolitic a fost cercetat între 1999–2009¹, descoperirile aparținând în cea mai mare parte fazei C a culturii Vinča și, într-o mai mică măsură, eneoliticului timpuriu (cultura Tiszapolgár).² În urma cercetărilor arheologice a rezultat o cantitate impresionantă de oase de animale. Eșantionul analizat include 44.000 resturi de mamifere, aparținând nivelurilor neo-eneolitice, de epoca bronzului, epoca fierului, evului mediu și epoca modernă. Până în prezent, au fost publicate loturile faunistice din locuirea Tiszapolgár³, nivelele neolitice (Szakálhát)⁴, Vinča C1-C2 (S. I-III)⁵, Vinča C (S. IV)⁶ și Vinča C (S. XI).⁷ Pe planul magnetometric din Fig. 1 sunt conturate cu galben suprafețele din care s-au publicat loturile faunistice, cu roșu (S. XV) și cu verde (S. XIII), suprafețele din care provin materialele faunistice analizate în articolul de față.

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, str. Kovács Dezső, e-mail: getasusi@yahoo.com

¹ De o echipă comună româno-germană, coordonată de profesorii Wolfram Schier, de la Universitatea Liberă din Berlin, și Florin Drașovean de la Muzeul Banatului, Timișoara.

² Schier, Drașovean 2004, 146.

³ El Susi 2016, 265–289.

⁴ El Susi 2017a, 29–55.

⁵ El Susi 2018, 83–100.

⁶ El Susi 2017b, 611–641.

⁷ El Susi 2020, 11–37.

Nivelele neolitice târzii (Vinča C2–3)

Din S. XV provine un lot faunistic atribuit neoliticului târziu (Vinča C), însumând 487 oase de mamifere, dintre care 206 s-au recuperat din gropile de par, șanțurile de fundație ale unei construcții și 281 din strat. În marginea NE a tell-ului, la 0,80 m adâncime s-au cercetat resturile unei construcții incendiate (Feat. 2245), ridicată pe o platformă de lemn, cu dimensiunile de 11,9/ 5,3 m (Fig. 2). Dintre pereții prăbușiți pe podină s-a prelevat ceramică arsă secundar, provenită din vase mari de depozitare cât și greutatea de război de țesut.⁸ Locuința aparține nivelului de construcție 2a, datându-se în perioada 4680–4580 cal BC. Ea reprezintă cel mai târziu orizont neolitic din sit (Vinča C2–3).⁹ Potrivit repartizării procentuale inserate în tabelul 1, din perimetrul construcției s-au adunat 206 oase, dintre care 72 de la mamiferele domestice, 54 de la cele sălbatice, 80 fragmente nefiind atribuite specific. Există diferențe între distribuția oaselor pe regiuni anatomice între eșantionul adunat din gropile construcției (Fig. 5) și cele din strat (Fig. 6). Astfel, din cele 29 oase de vită, 13 provin din scheletul distal al membrelor (metapodii, astragale, falange), 10 din coloană (vertebre sparte), două sunt fragmente de mandibulă și trei porțiuni humerale. Predomină elementele mici, rătăcite prin gropile de pari sau șanțurile de fundație ale construcției. Aceeași regulă de distribuție corporală este valabilă și în cazul cerbului, pentru care, din cele 23 fragmente, 13 provin din extremitățile distale ale membrelor (categoria E), opt din părțile carnate (categoriile C, D), un rest mandibular și un atlas. La fel și în cazul căpriorului, din cele 18 resturi, nouă provin din părțile distale ale membrelor. În cazul suinelor domestice, din cele 26 fragmente, 12 ilustrează scheletul cefalic, restul materialului provenind din scheletul apendicular. Din părțile distale ale membrelor s-au păstrat doar două falange medii. Cele 15 oase de ovicaprine sunt repartizate egal pe segmentele corporale. De la bour provin un radius, un calcaneu și un metacarp proximal. Cele nouă oase de mistreț aparțin categoriilor A–C.

Din cele 281 oase prelevate din strat (fără context), 203 oase au fost determinate complet. Ponderea oaselor de vită este mult mai mare, de circa 43% față de lotul anterior unde reprezintă doar 23%. Din cele 87 oase de vită recoltate din strat, o treime (27 frgm.) provin din părțile distale ale membrelor (E); cel mai slab reprezentată este categoria D, cu nouă elemente reprezentând circa 10%. Elementele cefalice (A), cele axiale (B) și părțile carnate ale membrelor anterioare (C) însumează fiecare aproximativ 16–22%. În cazul suinelor domestice, din cele 29 oase, 45% provin din scheletul apendicular, exceptând părțile distale ale picioarelor. 27,5% sunt elementele axiale și 24% cele craniene. În

⁸ Drașovean, Schier, 2010, 179–180.

⁹ Drașovean *et alii* 2017, 11.

cazul ovicaprinelor, resturile maxilare și cele din membrul posterior sunt cele mai numeroase. Distribuția oaselor de cerb este oarecum echilibrată pe părți anatomice, resturile cefalice și de coloană fiind ceva mai puține. La căprior din cele 11 resturi, cinci sunt metapodii, probabil rezultate din prelucrare. La fel și două resturi de corn, unul fiind pe peduncul. Din cele 16 oase de mistreț, patru sunt resturi mandibulare, șapte elemente din categoria E, în rest, o vertebră, o scapulă și trei humerusuri.

Statistica generală pe nivelul neolitic din S. XV indică o proporție majoritară a vitelor (35,26%), suinele și ovicaprinele având procente mai mici, de 16,72% și 11,55%. Rata mamiferelor domestice este de 64,14% față de 35,86%, vânatul. Cerbul însumează 16,72%, căpriorul 8,81%, mistrețul 7,6% și bourul 2,43%. Ca NMI (număr minim indivizi) ponderea segmentului domestic este de 60,42% față de 39,58%, cel sălbatic. Proporțiile taxonilor principali se modifică, datorită distribuției anatomice diferită. Astfel procentajele vitei și cerbului (animale de talie mare) scad ca urmare a numărului diminuat de resturi dentare, necesare unei estimări a NMI. Concret, vita înregistrează doar 22,92% iar cerbul, 12,5%. În schimb, cresc frecvențele animalelor de talie mică (ovicaprine, porc), loturile lor conținând mai multe resturi maxilare: porcul înregistrează o frecvență de 18,75% și rumegătoarele mici, 16,67%.

În cazul bovinelor s-au identificat 11 indivizi, dintre care doi sacrificați sub un an, trei între 2–3 ani, trei între 3–4 ani și trei între 6,5–9 ani. Repartiția sugerează prevalența animalelor juvenile și subadulte în proporție de circa 72,73%. Adulții însumând doar 27,27%. Animale sacrificate în stadiile de adult tânăr și matur nu s-au identificat; la fel, nici exemplare sub 6 luni. Evident, statistica reflectă ceea ce a intrat în consumul celor care au locuit acea zonă a tellului într-un anumit interval de timp. Pe eșantionul porcului s-au identificat nouă exemplare cu vârste de 0–6 luni (trei), 6–12 luni (două), 12–18 luni (două) și peste 24 luni (două). Și în acest caz, proporția de animale tinere și subadulte este de 77,78%, față de 22,22% ponderea exemplarelor reproducătoare.

Materialul rumegătoarelor mici provine de la două capre, cu vârste de 0–6 luni, 21–23 luni și trei ovine, cu vârste de 7–9 luni, 12–18 luni și 21–23 luni. Pe lângă cele cinci specimene s-au identificat alte trei exemplare, cu vârste de 0–6 luni, 21 luni și 24–30 luni. Probabil, cele două animale sub 6 luni vor fi fost tăiate până prin vară, cel de 7–9 luni undeva pe la finele verii și cele trei exemplare de 21–23 luni pe la fine toamnei, începutul iernii. Practic, au sacrificat oi și capre cam tot anul, în funcție de nevoi. Absența adulților trebuie pusă pe seama lotului puțin numeros. Pe de altă parte se sugerează faptul că, animalele adulte erau păstrate pentru o valorificare eficientă.

Oasele de cerb se repartizează la șase indivizi, cu vârste de 12–18 luni, sub 12 luni, 2–2,5 ani, 3–4 ani (doi indivizi) și peste 4–5 ani (unul). Dintre cei patru

căpriori, doi au fost vânați între 14–16 luni (sezonul cald) și doi peste această limită. Resturile de mistreț provin de la cinci animale sacrificate sub 2 ani, între 2,5–3 ani, 3–3,5 ani și peste 5 ani (două). Materialul bourului aparține unui imatur corporal și la doi adulți-maturi, dintre care unul avea 7–9 ani.

Din S. XV/ 016/437A provine un corn întreg de bovină, cu lungimea de 412 mm și valorile bazei de 69,5/55,4/199 mm. Cornul are un traseu în lateral, de la o treime din bază se răsucesce în față și în sus, secțiunea bazei fiind semicirculară. Este vorba de o piesă de tip *primigenius*, nu foarte robustă, mai degrabă lungă, provenind de la taur domestic, cu vârsta de 7–9 ani. Din contextul S. XV/ 016/750A s-au prelevat două metapodii de vită: un metacarp cu GL de 205 mm și un metatars cu GL de 239 mm. Pe baza lor s-au estimat înălțimi la greabăn de 123,61 cm și 127,38 cm (Matolcsi). Conform indicilor de gracilitate (15,6 și 11,4) piesele au fost atribuite femelelor. Este foarte probabil ca ele să provină de la aceeași vită, înălțimea medie fiind în acest caz de 125,5 cm. Animalul respectiv nu a avut mai mult de 3–3,5 ani la tăiere, suturile distale ale pieselor fiind parțial vizibile. Per ansamblu, talia bovinelor de la Uivar, în nivelele Vinča C este cuprinsă între 122,4–137,8 cm, cu o medie de 126,87 cm ($n=7$).¹⁰ În cazul femelelor se înregistrează valori cuprinse între 122,4–127,5 cm ($M=125,14$ cm); pentru masculi există o singură valoare, de 124,6 cm și pentru castrați o alta de 137,8 cm.

În cazul ovinelor, amintim un corn de berbec, de numai 66 mm lungime, relativ puternic, cu diametrele bazei de 52,4/33,9/136,5 mm și secțiune triunghiulară. Nu există alte date metrice pentru rumegătoarele mici, cea mai mare parte a materialului provenind de la imaturi corporal. Pe lotul ovinelor din locuirea neolitică târzie de la Uivar s-a estimat o variație a înălțimii la greabăn de 48,3–58,6 cm, cu o medie de 55,4 cm ($n=14$).¹¹ Pentru caprine s-au estimat înălțimi de 56,87 și 62,16 cm. Materialul suinelor domestice este și el puțin dimensionabil, cu excepția unui humerus distal cu BT/Dd= 35,8/35 mm, un radius distal cu Bd/Dd = 30,4/18,3 mm și o tibie distală cu Bd/Dd= 28,8/23,1 mm. Valorile indică specimene puțin robuste. Deși oasele neolitice de la Uivar s-au pretat la multe dimensionări, doar două înălțimi la greabăn s-au estimat: 63,96 și 76,56 cm; ele par a fixa limitele de variație ale taliei. Dimensionările mistrețului evidențiază specimene mari, probabil masculi. Exemplificăm prin următoarele date: humerusuri distale cu BT/Bd/Dd= 42/54,6 mm; 47,1/62,3/54,4 mm; radius distal cu Bd/Dd = 45,1/32 mm. Dentiția este masivă, pe lungimea lui M_3 s-a stabilit o variație de 44,6–46,5 mm și o medie de 45,4 mm ($n=3$). Înălțimea la greabăn a fost calculată pentru trei exemplare: 90,6, 98,57 și 100,7 cm.

¹⁰ Date personale inedite.

¹¹ El Susi 2018, 90.

Per ansamblu, micul eșantion recoltat din acest nivel de locuire provine de la 48 de animale, dintre care 29 domestice (60,42%) și 19 sălbatice (39,58%). Potrivit datelor statistice, bovinele erau preponderente în alimentația de origine animală, porcul, oaia și capra având contribuții ceva mai mici. Vânatul era bine reprezentat, având o proporție de 35,86% (ca NISP), ceva mai mică decât media estimată pe nivelele C1+C2 din S. I-III (41,06%). După cum aminteam anterior, în nivelele Vinča C2 se înregistrează o diminuare a ratei bovinelor față de fazele anterioare, ea atingând 21,3%, la fel cota suinelor (14,4%) și ovicaprinelor (16,6%). În schimb cerbul este bine reprezentat (22,2%), în detrimentul căprio-ului (11%) și mistrețului (10,7%).¹² Intensificarea vânătorii, mai ales a cerbului este vizibilă înspre finele locuirii Vinča C2, fapt ce ar sugera o răcire a vremii, însoțită de o extindere a suprafețelor împădurite. Per ansamblu, procentajele înregistrate în lotul din S. XV nu fac notă discordantă de cele generale, unele diferențe datorându-se, mai degrabă lotului mic.

Nivelele eneolitice timpurii (Foeni)

Acestui nivel îi corespund câteva complexe care au fost cercetate în zona centrală a tellului din S. II. Din păcate distrugerile cauzate de activitățile umane ulterioare nu au permis detalieri. Unul dintre complexe este cel notat Feat. 211 conținea materiale ceramice tipice eneoliticului timpuriu din Banat, respectiv complexului cultural Foeni-Petrești. Lotul faunistic prezentat în articol a fost recuperat din două gropi de stâlp (notate F. 220, F. 221) și din șanțul de fundație al complexului F. 211. Șanțul respectiv este similar șanțurilor de fundație descoperite în așezarea de la Foeni și reprezintă fundația zidului unei case care se întindea spre estul tellului (Casa H1f-1).¹³ Din acest nivel s-au analizat 193 resturi de mamifere, dintre care 167 au fost determinate până la specie. Șase sunt coaste și spărturi diafizare. De la speciile domestice s-au analizat 98 resturi (58,68%) și 69 de la cele sălbatice (41,32%). Procentul bovinelor este de 27,55%, urmate de porcine cu 15,57% și ovicaprine cu 14,97%. Cerbul are un număr însemnat de oase ce totalizează 20,96%; căpriorul și mistrețul au fiecare câte 9,59%. Câinele, iepurele și vulpea au câte un fragment (0,59%). Ca NMI, ponderea vitei scade la 18,18%, prevalând suinele domestice cu 24,24%. Ovicaprinele totalizează 15,15%, tot atâta cerbul; mistrețul și căpriorul au fiecare câte 9,09% (Fig. 7).

Cele 46 oase de vită provin din scheletul a șase specimene, sacrificate astfel: trei între 2–2,5 ani (50%), unul între 3–3,5 ani, unul între 4–6 ani și altul între 6,5–9 ani. Repartiția pe elemente scheletice indică un procent de 30,43%

¹² El Susi 2018, 118, tab. 1.

¹³ Informații F. Drașovean.

elemente craniene, proporția majoritară reprezentând-o extremitățile distale ale membrilor, 47,73%. Coloana totalizează doar 4,35%, iar părțile carate ale membrilor și centurilor doar 17,39%. Evident, procentajele reflectă cercetarea parțială a nivelului respectiv, oasele mari fiind aruncate, probabil în gropi menajere. În șanțul respectiv s-au adunat mai mult dentiția izolată, oasele mici din părțile distale (tarsale, carpal, falange). Cele 26 oase de porc provin din scheletul a opt indivizi, aparținând următoarelor grupe de vârstă: un animal de 2–4 luni, trei de 8–12 luni, doi de 12–18 luni, unul de 18–24 luni și altul peste 5 ani. Practic, 50% din specimene au fost sacrificate în stadiul juvenil (6–15 luni), doar 12,5% în stadiul subadult și 25% în stadiul adult. Și în acest caz proporția oaselor în funcție de repartiția anatomică este inegală. Predomină elementele craniene și cele din categoriile C, D (bogat carate), coloana și extremitățile distale ale membrilor având puține elemente, câte 11,54% fiecare. Din cele 25 resturi de rumegătoare mici, șase provin de la capră, 12 de la oaie și șapte sunt neatribuite specific. Resturile de capră aparțin unui specimen de cca 21 luni și altuia de 5–6 ani. Oasele de oaie provin de la trei animale cu vârste de 4–6 luni, 16–18 luni și peste 2–3 ani. S-au identificat elemente osoase din cele cinci categorii (A-E), distribuția lor fiind inegală. Cele mai puține elemente provin din coloană (16%) și din categoria E (25%). Se pare că prelucrarea metapodiilor, documentată în situl de la Foeni¹⁴ se aplică și la Uivar. De la câine provine un metacarp, probabil și el răcit din altă parte.

Cele 35 fragmente de la cerb ilustrează în proporție de 14,29% scheletul capului, 20% pe cel apendicular și 65,71% extremitățile distale ale picioarelor (metapodii, falange). Se pare că activitatea de prelucrare a metapodiilor de cerb a dus la acumularea acestor oase în nivelul respectiv. S-au prezumat cinci exemplare vâdate în următoarele stadii: 18–24 luni, 26–30 luni, 5–6 ani, 9–10 ani și peste 5–6 ani. Capturarea animalelor adulte și mature era preferată pentru procurarea osului și cornului. În cazul căpriorului s-au determinat 16 resturi de la trei exemplare, vâdate între 16–18 luni (unul) și peste 5–6 ani (doi). Oasele speciei ilustrează toate regiunile corporale, doar metapodiile sunt mai multe (37,5%), restul categoriilor având o pondere apropiată (19–25%). Menționăm un frontal cu cornul pe peduncul, având o singură ramificație, cealaltă decupată; animalul a fost capturat în sezonul cald. Mistrețului îi aparțin 16 fragmente de la trei exemplare: unul vânat în jur de 8–12 luni, altul între 4–5 ani și un altul peste 3 ani. Circa 43,7% din resturile sale provin din extremitățile distale ale membrilor (Fig. 8). Pe baza unui talus cu GL= 57 mm și a unui Mc. III cu GL= 104 mm s-au estimat două talii, cu valori de 104,3 cm și 108,6 cm. Se pare că piesele provin de la un singur mascul, cu înălțimea medie de 106,5 cm.

¹⁴ Monografia sitului la tipar.

De la iepure provine un metapod, iar de la vulpe o tibie cu Bp= 22,5 mm. În general datele metrice, destul de puține nu diferă prea mult de cele din nivelele neolitice târzii.

Deocamdată, informațiile noastre asupra paleofaunei din așezări eneolitice timpurii (grupul Foeni) se bazează doar pe eșantionul numeros (circa 20.000 oase) recuperat din stațiunea eponimă de la Foeni. Datele de ansamblu permit plasarea sitului de la Foeni în categoria celor cu accent pe exploatarea animalelor de talie mare (bovine, cerb), cea a porcinelor și ovicaprinelor trecând în plan secundar. Potrivit statisticilor pe nivelele de la Foeni, bovinele sunt preponderente peste tot, în proporție de 47% în nivelele I, II și doar 42,95% în nivelul târziu. Fluctuațiile ovicaprinelor sunt nesemnificative între nivele, ele reprezintă 16,09% în nivelul inferior scăzând la 15,74% în cel mijlociu, atingând circa 17% în cel de sus. Ponderea suinelor este aceeași în nivelele I, II (circa 12%) crescând până la 16,27% în ce de sus. Datele statistice indică ponderea covârșitoare a mamiferelor domestice, în toate fazele de locuire, speciile vâdate reprezentând circa 22,5–23,5%. Per ansamblu, cota mamiferelor domestice variază în limite restrânse între nivele, fiind 77,55% în locuirea timpurie și de 77,87% în cea târzie. Dintre mamiferele vâdate, doar cerbul avea o pondere crescută, variind de la 13,29% în nivelele timpurii la 14,82% în cele medii, stabilizându-se la 12,58% în locuirea târzie. Și economia animalieră a comunității eneolitice timpurii de la Uivar era axată pe exploatarea majoritară a bovinelor, cu ponderi mai mici de ovicaprine și porc. Vitele însumează totuși, un procent mai mic decât la Foeni, de numai 27,55%, porcul, oile și caprele având contribuții asemănătoare primului sit, de 15,57% și 14,97%. Totuși, vânatul are o pondere mult mai mare la Uivar, de 41,32%, jumătate din oase provenind de la cerb (20,96%). Faună sălbatică este puțin diversificată, menționăm absența bourului la Uivar.

Nivelele bronzului timpuriu (Makó-Kosihy-Čaka)

Urme ale locuirii din epoca bronzului timpuriu (orizontul Makó-Kosihy-Čaka) au fost cercetate în partea de sud-vest a tellului. În zona respectivă au fost delimitate, printre altele și două gropi de formă tronconică; ele au fost interpretate ca gropi de locuință sau gropi cu funcție specială, probabil de depozitare.¹⁵ Groapa- F. 4100/ S. XIII a furnizat circa 190 oase de animale și groapa- F. 4022/S. XIII, circa 205. Cifrele sunt relative, întrucât în gropile respective s-au găsit foarte multe așchii calcinate, cele mai multe de mici dimensiuni. Pe lângă cele 200 resturi calcinate recuperate din F. 4022, amintim și cinci oase de vită. Este vorba de fragmente arse de tibie, femur, sacrum, metapod, vertebră. Din F.

¹⁵ Woidich, Szentmiklosi 2013, 233–234.

4100 s-au recuperat 75 resturi de la speciile domestice și 22 de la cele sălbatice și acestea fiind trecute prin foc; în plus circa 93 fragmente arse (Fig. 9).

Per ansamblu, din cele două complexe s-au cuantificat 395 oase, dintre care 293 așchii calcinate și 102 fragmente determinabile. Dintre acestea, 80 provin de la mamiferele domestice (78,43%) și 22 de la cele sălbatice (21,57%) (Tab. 2). Deși materialul este puțin, în mare parte ars și nedeterminabil, el atestă prezența unor specii cu valoare economică pentru epoca respectivă. Proporția covârșitoare a oaselor de bovine, poate sugera importanța acestui animal în sectorul economic. Pe de altă parte însă, multe din resturile speciilor de talie mică (oi, capre, porc) probabil că s-au distrus prin ardere, neputând fi determinate. În schimb, cele ale vitei s-au păstrat ceva mai bine, existând unele indicii pentru identificare. Am ținut totuși să publicăm acest lot, în ideea că nu există analize faunistice pentru orizontul Makó-Kosihy-Čaka din Banat.

Ca număr de resturi bovinele totalizează 62 piese (60,79%) aparținând la minimum opt specimene, sacrificate astfel: două animale tăiate între 24–28 luni, două între 30–32 luni, unul în jur de 3,5–4 ani și două între 5–6,5 ani. Un singur individ avea sub 2 ani. Raportul juvenil/ subadult/ adult este de 12,5/ 50/ 37,5%, sugerând exploatarea prevalentă a cărnii. Printre piesele dimensionate amintim un corn de tip *brahyceros*, de la o femelă cu dimensiuni ale bazei de 54/42/148 mm. Doi molari inferiori (M_3) au dimensiuni de 36,7 mm și 40,3 mm. Cel de-al doilea provine de la un mascul. Amintim și un humerus distal cu BT de 71 mm și trei femure distale cu lățimi de 91, 92, 96,5 mm, probabil tot de la tauri. De asemenea, un axis cu BFcr de 102 mm. Un radius distal cu Bd/Dd= 72/48 mm, și o tibie cu Bd/Dd= 69,4/53,3 mm ar reprezenta tot masculii. Se pare că dimorfismul sexual era bine exprimat, taurii având valori mult mai mari decât ale femelelor. Comparând datele metrice ale masculilor de bovine din orizontul Makó-Kosihy-Čaka cu cele din neo-eneoliticul timpuriu al sitului nu se remarcă descreșteri semnificative ale datelor metrice. Cel puțin, pe materialul analizat.

De la porc provin doar opt oase (7,84%) aparținând la trei exemplare; dintre acestea, unul a fost sacrificat sub 6 luni și două peste 3 ani. Dintre cele opt oase atribuite ovicaprinelor, patru sunt de la capră și unul de la o ovină. Cele două caprine aveau între 2,5–3 ani și între 4–6 ani. Exemplarul ovin a fost sacrificat sub o lună. Probabil, caprele erau destul de numeroase în turmele de rumegătoare mici, se pare crescute pentru lactate. De la câine provine o vertebră atlas, rătăcită de undeva iar de la cal, un premolar/ molar inferior. Potrivit înălțimii coroanei, calul respectiv va fi fost sacrificat la peste 14 ani.¹⁶ Existența acestui dinte sugerează prezența calului domesticit în bronzul timpuriu în Câmpia

¹⁶ Levine 1982, tab. IIIc, 250.

Banatului. Menționăm că și în situl nr. 14 de la Pecica (jud. Arad) atribuit bronzului timpuriu (Makó) au fost identificate 43 oase de cabaline (25,15%) de la minimum cinci indivizi¹⁷, specia având o utilitate alimentară certă. Dintre speciile vâdate, la Uivar s-au determinat 14 resturi de cerb (13,73%), provenite de la trei indivizi. Un singur animal avea în jur de 3–3,5 ani, restul au depășit 4–5 ani. Patru oase aparțin unui căprior adult și alte patru unui mistreț.

Așadar, economia alimentară a comunităților bronzului timpuriu de la Uivar era axată pe exploatarea bovinelor, preponderent pentru carne. Posibil ca numărul mic de oase să nu ofere dovezi clare pentru exploatarea secundară a vitelor (lapte, tracțiune). Ponderea lor este mare și la Uivar, 60,79%. Exploatarea rumegătoarelor mici și a porcului este nesemnificativă, speciile respective înregistrând doar 7,84%. Vânatul, cu accent pe exploatarea cerbului reprezintă 21,57%. Corelând datele noastre cu cele pentru situl 14 de la Pecica semnalăm câteva similitudini, ce constau în proporția mare de bovine, care la Pecica totalizează 57,89%, frecvențe mici ale porcului (8,19%) și ovicaprinelor (4,68%). Și într-un caz și celălalt exploatarea primară a speciilor, mai ales a bovinelor este dominantă. Ca diferențe, să notăm proporția mare a cabalinelor la Pecica (8,19%), cu utilizare clară în alimentație. Pledează și faptul că animalele au fost sacrificate mai ales, în stadiul subadult. În schimb, la Uivar calul este nesemnificativ în alimentație, specimenul identificat avea o vârstă înaintată, posibil un exemplar utilizat la transport. La Pecica, ponderea vânatul este nesemnificativă sub raport alimentar și utilitar, acesta înregistrând doar 3,51%.¹⁸ La Uivar însă, cerbul era un element sălbatic cu pondere însemnată în economie, compensând rata diminuată a ovicaprinelor și porcului. Ponderea sa este diminuată cu 7% față de procentajul din eneoliticul timpuriu (Foeni).

Și în situri Makó din Ungaria se admite o frecvență mare a vitelor, de peste 50–60%. Amintim Abda-Hármások cu 56%, Mosonszentmiklós-Gyepföldek cu 66%, Táp-Borbapuszta cu 61%¹⁹ și Paks-Gyapa cu 61,7%.²⁰ În ultimul sit materialele Makó sunt mixate cu cele Somogyvár-Vinkovci. În privința ratei suinelor, aceasta oscilează între 9,5% la Paks-Gyapa și 22% la Mosonszentmiklós-Gyepföldek. La fel, cota rumegătoarelor mici variază între 3% la Mosonszentmiklós-Gyepföldek, 16,5% la Abda-Hármások și 33% la Táp-Borbapuszta.²¹ Vânătoarea este nesemnificativă în siturile amintite, variind între 2–6%, o valoare mai mare, de 9,4% având la Paks-Gyapa.²² Probabil

¹⁷ Pop *et alii* 2018, tab 1, 138.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Kulcsár 2009, fig. 9, 67.

²⁰ Gál 2017, fig. 5, 466–467.

²¹ Kulcsár 2009, fig. 9, 67.

²² Gál 2017, fig. 5, 466–467.

că anumite particularități locale, legate de ambient, modul de exploatare al resurselor naturale, mărimea eșantioanelor analizate vor fi furnizat acele particularități specifice fiecărui sit. Rămâne însă ca trăsătură comună a comunităților orizontului Makó-Kosihy-Čaka exploatarea vitelor și utilizare calului deja domesticit, mai ales ca sursă de hrană, nu numai în bronzul timpuriu ci pe toată durata acestei epoci.²³

BIBLIOGRAFIE

- Drașovean, Schier 2010,
Fl. Drașovean, W. Schier, *The neolithic tell sites Parța and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space*, în S. Hansen, ed., *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26–27 Februar 2007. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*, 14, Bonn, 2010, 165–187.
- Drașovean et alii 2017,
F. Drașovean, W. Schier, A. Bayliss, B. Gaydarska, A. Whittle, *The Lives of Houses: Duration, Context, and History at Neolithic Uivar, Romania*, în *EJA*, 20, nr. 4, 2017, 1–27.
- El Susi 2016,
G. El Susi, *Date arheozoologice inedite asupra locuirii Tiszapolgár de la Uivar (județul Timiș)*, în C. Popa, ed., *AUA Hist*, 20/II, *The Carpathian Basin and the Northern Balkans between 3500 and 2500 BC: Common Aspects and Regional Differences*, 2016, 265–289.
- El Susi 2017a,
G. El Susi, *Animal Bones from the Neolithic (Szakálhát) Levels at Uivar (Timiș County)*, în *Ziridava*, 31, 2017, 29–55.
- El Susi 2017b,
G. El Susi, *Oase de animale din așezarea neolitică târzie de la Uivar, jud. Timiș. Materialul din șanțurile de fortificație*, în *Arheovest*, 5/II, 2017, 611–641.
- El Susi 2018,
G. El Susi, *Economia animalieră a comunităților neolitice târzii (Vinča C1-C2) de la Uivar, județul Timiș*, în *Banatica*, 28, 2018, 83–100.
- El Susi 2020,
G. El Susi, *Oase de animale din așezarea neolitică târzie de la Uivar, Județul Timiș. Eșantionul din S. XI*, în *AnB (S.N.)*, 28, 2020, 11–37.
- Gál 2017,
E. Gál, *Relationships between People and Animal during the Early Bronze Age in Southern*

²³ Bökönyi 1974, 248–249.

Transdanubia, în G. Kulcsár, G. V. Szabó, V. Kiss, G. Váczi, eds., *State of the Hungarian Bronze Age research – Proceedings of the conference held between 17th and 18th of December*, Budapest, 2014, 463–472.

Kulcsar 2009,

G. Kulcsar, *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó–Kosihy–Čaka and the Somogyvár–Vinkovci cultures in Hungary*, VAH 23, 2009.

Levine 1982,

M. A. Levine, *The use of crown height measurements and eruption-wear sequences to age horse teeth, Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*, BAR 109, 1982, 223–249.

Pop et alii 2018,

X. Pop, Al. Gudea, A. Damian, *Gospodărirea animalelor în aşezarea Makó de bronz timpuriu de la Pecica–Sit 14*, în *Studii de Preistorie*, 15, 2018, 127–141.

Schier, Draşovean 2004,

W. Schier, Fl. Draşovean, *Der spätneolithisch-frühkupferzeitliche Tell von Uivar, jud. Timiş, Rumänien. Vorbericht über die Prospektionen und Ausgrabungen 1998–2002*, în *PZ*, 79, 2004, 145–230.

Schier 2014,

W. Schier, *Der spätneolithisch-kupferzeitliche Tell von Uivar (Rumänien). Prospektionen und Grabungen 1998–2009*, în W. Schier, M. Meyer, eds., *Vom Nil bis an die Elbe. Forschungen aus fünf Jahrzehnten am Institut für prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin*, 2014, 17–36.

Woidich, Szentmiklosi 2013,

M. Woidich, Al. Szentmiklosi, *Uivar and its Significance for the beginning of the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverényi, eds., *Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions*, Budapest, 2013, 233–244.

ANIMALS MANAGEMENT IN THE LATE NEOLITHIC LEVELS, EARLY ENEOLITHIC (FOENI GROUP) AND EARLY BRONZE FROM UIVAR, TIMIŞ COUNTY

Abstract

The Late Neolithic faunal sample was recovered from the SXV surface and consists of 487 mammal bones. Of these, 206 were recovered from the pole pits, foundation trenches of a building and 281 fragments from the layer. The dwelling (Feat. 2245) located in the NE of the tell, at a depth of 0.80 m belongs to the 2nd level of construction, being dated

between 4680–4580 BC; it represents the latest Neolithic horizon from Uivar (Vinča C2–3). Statistics show a majority proportion of cattle (35.26%), with lower contribution of pig and ovicaprids, 16.72% and 11.55% (Table 1). The rate of domestic mammals is 64.14% compared to 35.86%, the game. Red deer accounts for 16.72%, roe deer 8.81%, wild boar 7.6% and aurochs 2.43%. As MNI (minimum number of individuals) the share of domesticates is 60.42% compared to 39.58%, the wild one. The proportions of the main taxa change due to the different anatomical distribution. Thus, the percentages of bovines and red deer (large-sized animals) decrease as a result of the diminished number of teeth, required for a good estimating of MNI. Specifically, the cattle register a decrease to 22.92% and the red deer, one of 12.5%. Instead, the frequencies of small-sized animals (sheep, goat, pig) increase, their groups containing more jaw bones: the pig registers a frequency of 18.75% and small ruminants, one of 16.67%. As mentioned on another occasion, a decrease in the cattle rate to 21.3% compared to the previous phases is recorded in Vinča C2 levels; likewise, the share of pigs (14.4%) and ovicaprids (16.6%) reduced. On the other hand, red deer is well represented (22.2%), compared to roe deer (11%) and wild boar (10.7%). The extent of hunting, especially red deer is visible towards the end of Vinča C2, which would suggest a cooling of the weather, accompanied by an expansion of forested areas. Overall, the percentages recorded in the sample from S. XV do not diverge from the general statistic, some differences being due, rather, to the scanty sample.

Several complexes researched in the central area of the tell (S. II surface) belong to early Eneolithic levels (Foeni Grup). Unfortunately, the damage caused by subsequent human activities did not allow details. The faunal lot described in the article was recovered from two pillar pits (marked with F. 220, F. 221) and from a foundation ditch of the F. 211 complex. About 193 mammal remains were analyzed, of which 167 were fully determined. Six are ribs and diaphyseal cracks. 98 remains (58.68%) come from domestic mammals and 69 from wild mammals (41.32%). The percentage of cattle is 27.55%, followed by pig (15.57%) and ovicaprids (14.97%). The red deer has a significant number of bones totaling 20.96%; roe deer and wild boar have 9.59% each other. The dog, hare and the fox have a fragment each (0.59%). As NMI, the share of cattle decrease to 18.18%, pig prevailing by 24.24%. Small ruminants total no more than 15.15%, the same for red deer; roe deer and wild boar add up to 9.59% each (Table 2). For the time being, our information on the fauna from Early Eneolithic settlements (Foeni group) is based only on the rich assemblage (about 20,000 bones) recovered from the eponymous site. The general data allow the placement of the Foeni site in the category of those with an emphasis on the exploitation of large animals (cattle, red deer), that of pigs and ovicaprids going into the background.

Traces of early Bronze Age habitation (Makó-Kosihy-Čaka horizon) were investigated in the southwestern part of the tell. In that area, two truncated pits were delimited, being interpreted as pit-houses or storage pits. The pit- F. 4100/ S. XIII provided about 190 animal bones and the pit- F. 4022/ S. XIII, circa 205. The figures are relative, as many calcined chips were found in the pits, most of them tiny. Overall, 395 bones were quantified from the two complexes, of which 293 calcined chips and 102 determinable fragments. Of these, 80 come from domestic mammals (78.43%) and 22 from wild mammals (21.57%) (Table 2). The overwhelming proportion of bovine bones may suggest the importance of this taxon in supplying. On the other hand, many of the small-sized species bones were, probably destroyed by fire and could not be determined. On the other hand, those of the cattle were

better preserved and suitable for identification. Therefore, the economy of the early Bronze Age communities in Uivar was focused on the exploitation of cattle, mainly for meat. The small number of bones may not provide clear evidence for by-products. Their share is high in Uivar, 60.79%. The exploitation of small ruminants and pig is insignificant, with only 7.84% each taxon. Hunting, with emphasize on red deer exploitation accounts for 21.57%. Makó sites in Hungary also have a high cattle frequency of over 50–60%. We mention Abda-Hármasok with 56%, Mosonszentmiklós-Gyepföldek with 66%, Táp-Borbapuszta with 61% and Paks-Gyapa with 61.7%. At the last site, Makó materials are mixed with Somogyvar-Vinkovci. As for the pig rate, it ranges from 9.5% in Paks-Gyapa to 22% in Mosonszentmiklós-Gyepföldek. Similarly, the share of small ruminants varies between 3% in Mosonszentmiklós-Gyepföldek, 16.5% in Abda-Hármasok and 33% in Táp-Borbapuszta. Hunting is insignificant in the mentioned sites, ranging between 2–6%, a higher value, of 9.4% having at Paks-Gyapa. Probably some local peculiarities, related to the environment, the way of exploitation of natural resources, the sample size will be provided those specific features of each site. However, the exploitation of cattle and the use of the already domesticated horse remain a common feature of the Makó-Kosihy-Čaka horizon communities, especially as a source of food, not only in the early Bronze Age but throughout this period.

Tabel 1. Repartiția speciilor în S XV (neolitic târziu). / Distribution of species in S. XV (late Neolithic) at Uivar.

Specii	Construcție	Strat	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	29	87	116	35,26	11	22,92
Sus domesticus	26	29	55	16,72	9	18,75
Ovis/Capra	15	23	38	11,55	8	16,67
Canis familiaris	2		2	0,61	1	2,08
Specii domestice	72	139	211	64,14	29	60,42
Cervus elaphus	23	32	55	16,72	6	12,5
Capreolus c.	18	11	29	8,81	4	8,33
Sus scrofa	9	16	25	7,6	5	10,42
Bos primigenius	3	5	8	2,43	3	6,25
Lepus sp.	1		1	0,3	1	2,08
Specii sălbatice	54	64	118	35,86	19	39,58
Specii determinate	126	203	329	100	48	100
Bos/Cervus	22	16	38			
Așchii	58	62	120			
Total eșantion	206	281	487			

Tabel 2. Repartiția speciilor în nivelele eneolitice timpuri și de epoca bronzului. / Distribution of species in the Eneolithic and early Bronze Age levels at Uivar.

	Foeni				Bronz timpuriu (Makó)			
	NISP	%	NMI	%	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	46	27,55	6	18,18	62	60,79	8	38,11
Sus domesticus	26	15,57	8	24,24	8	7,84	3	14,28
Ovis/Capra	25	14,97	5	15,15	8	7,84	3	14,28
Canis familiaris	1	0,59	1	3,03	1	0,98	1	4,76
Equus caballus					1	0,98	1	4,76
Specii domestice	98	58,68	20	60,6	80	78,43	16	76,19
Cervus elaphus	35	20,96	5	15,15	14	13,73	3	14,28
Capreolus c.	16	9,59	3	9,09	4	3,92	1	4,76
Sus scrofa	16	9,59	3	9,09	4	3,92	1	4,76
Vulpes v.	1	0,59	1	3,03				
Lepus sp.	1	0,59	1	3,03				
Specii sălbatice	69	41,32	13	39,39	22	21,57	5	23,81
Determinate	167	100	33	100	102	100	21	100
Bos/Cervus	6							
Așchii	20				293			
Total eșantion	193				395			

Dimensionări/ Measurements

Coarne						
Context	OC	BA	BB	BC	M/F	Taxon
S XV	412	69,5	55,4	199	M	Bos taurus
S XV	67	52,4	33,9	136,5	M	Ovis
Bronz		54	42	148	F	Bos taurus

Mandibula					Atlas		
Context	P2-M3	M1-M3	M3	Taxon	Context	BFcr	Taxon
S XV			44,6	Sus scrofa	S II/F. 226	69	Sus scrofa
S XV			45	Sus scrofa			
S XV			46,5	Sus scrofa	Axis		
S II/F. 211			41,5	Bos taurus	Context	BFcr	Taxon
S II/F. 226	74	51	24	Capra	Bronz	102	Bos taurus
S II/F. 211		80	41	Sus scrofa			
S II/F. 211	64,5	38	16	Capreolus			
S II/F. 212		42	15	Capreolus			
S II/F. 211			38,5	Cervus			
S II/F. 213			32	Cervus			

Scapula					Mc III		
Context	SLC	GLP	LG	Taxon	Context	GL	Taxon
S XV		46,4	40,3	Sus scrofa	S II/F. 211	104	Sus scrofa
SXV/F. 2248		46,2	39,8	Sus scrofa			
S XV/F. 2241	19,3	31,7	24,4	Capreolus			
S II/F. 211	33			Sus scrofa			
S II/F. 212	29,5		49	Sus scrofa	Mc IV		
Bronz	42	68	53	Cervus	Context	GL	Taxon
Bronz			53,5	Cervus	S XV	96,4	Sus scrofa

Humerus					Femur		
Context	BT	Bd	Dd	Taxon	Context	Bd	Taxon
S XV	47,1	62,3	54,4	Sus scrofa	S II/F. 211	41,5	Ovis
S XV	42	54,6		Sus scrofa	Bronz	91	Bos taurus
S XV	35,8		35	Sus dom.	Bronz	92	Bos taurus
S XV		66,4	68	Cervus	Bronz	96,5	Bos taurus
S II/F. 226		31,5	28	Capreolus			
Bronz	71			Bos taurus			

Radius						
Context	BFp	Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
S XV	74,5	81,8	37,2			Bos taurus
S XV	79,5	85,7	45,3			Bos taurus
S XV			44,3			Bos taurus
S XV			44,3			Bos taurus
S XV			46,2			Bos taurus
S XV				89	60	Bos primig.
S XV				90,2	53	Bos primig.
S XV/F. 2248				45,1	32	Sus scrofa
S XV				30,4	18,3	Sus dom.
S XV/F. 2241	29,8	30,5	15,1			Capra
S XV				28	20	Capreolus
S II/F. 211				72	45	Bos taurus
S II/F. 211	26	29	14			Ovis
S II/F. 211		28	16,5			Capreolus
S II/F. 211		62	31			Cervus
Bronz				72	48	Bos taurus

Metacarpus						
Context	Gl	Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
S XV	205	59,8	34,4	61,3	32,7	Bos taurus
S XV				71	38	Bos taurus
S XV/F. 2317				61,2	32,7	Bos taurus
S XV		24	17			Capreolus
S XV/F. 2248		46,5	33,6			Cervus
S II/F. 211		60	36			Bos taurus
S II/F. 211		63	38			Bos taurus
S II/F. 211		49	36			Cervus

Metatarsus						
Context	Gl	Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
S XV	241	50,5	27,3	60,6	33,9	Bos taurus
S XV				75,5	43,1	Bos primig.
S XV				51,3	35,6	Cervus
S II/F. 211				25	17	Capreolus
S II/F. 211				40	30	Cervus

Talus					Pelvis		
Context	GLI	GLm	Bd	Taxon	Context	LA	Taxon
S XV		66,8	44,6	Bos taurus	S XV	31,5	Sus dom.
S II/F. 211	65	64	41	Bos taurus	S II/F. 211	40	Sus dom.?
S II/F. 211	57	51	33,5	Sus scrofa			
S II/F. 212	61,5	56	37	Cervus			
Bronz	67	61	47,5	Bos taurus			

Calcaneu				Tibia			
Context	Gl	GB	Taxon	Context	Bd	Dd	Taxon
S XV/F. 2249	137,6	47,4	Bos taurus	S XV	28,8	23,1	Sus dom.
S XV	96,4	29,8	Sus scrofa	S XV	52,9	39,1	Cervus
S II/F. 211	132	52	Bos taurus	S XV/F. 2241	52,3	42,3	Cervus
S II/F. 211	146	56,5	Bos taurus	S XV/F. 2248	53	40,8	Cervus
S II/F. 212	119	36	Cervus	S II/F. 226	26	22	Sus dom.
S II/F. 211	123	38	Cervus	Bronz	65		Bos taurus

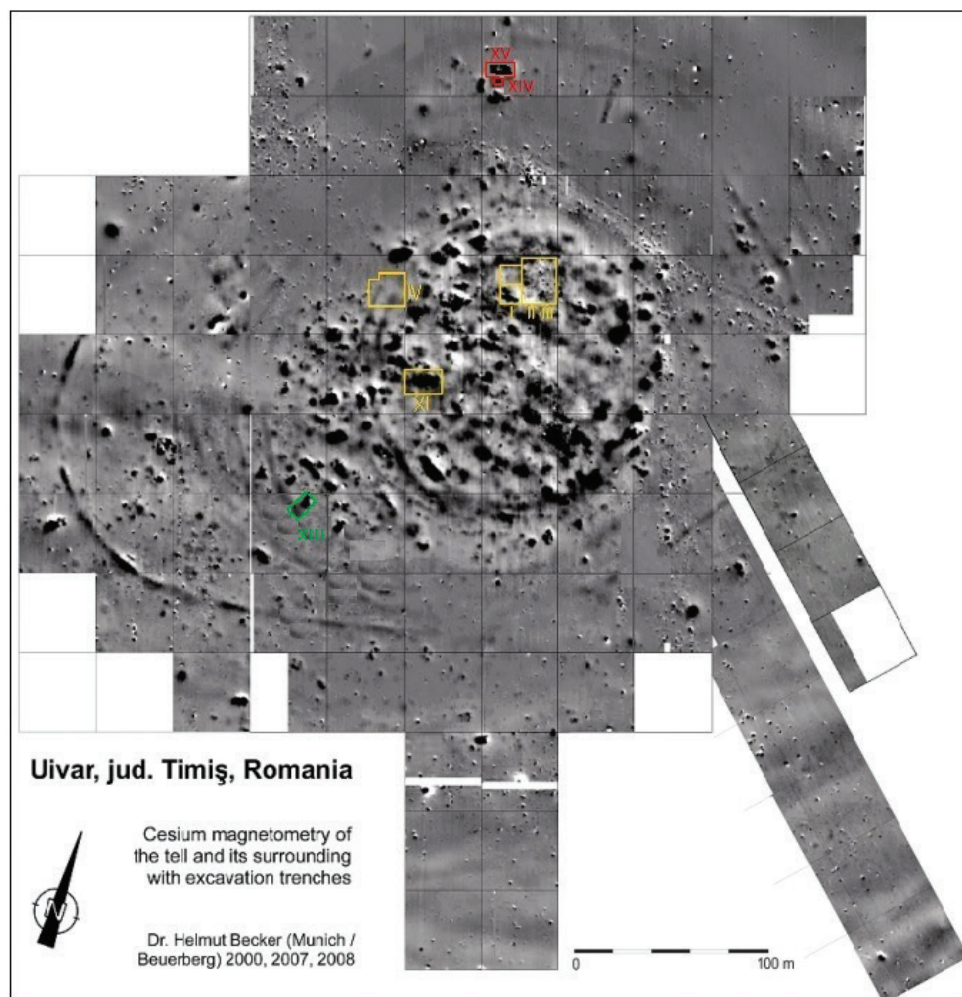

Fig. 1. Plan magnetometric și suprafețele săpate la Uivar, apud Drașovean, Schier 2010, fig. 15: galben- S I-III, IV, XI cu analize de faună publicate; roșu- S XV construcție din neoliticul târziu; galben- S II nivele Foeni; verde- S XIII nivele Makó. / Magnetometric plan and excavation trenches: yellow- S I-III, IV, XI with published fauna analyzes; red- S XV late Neolithic construction; yellow- S II levels Foeni; green- S XIII level Makó.

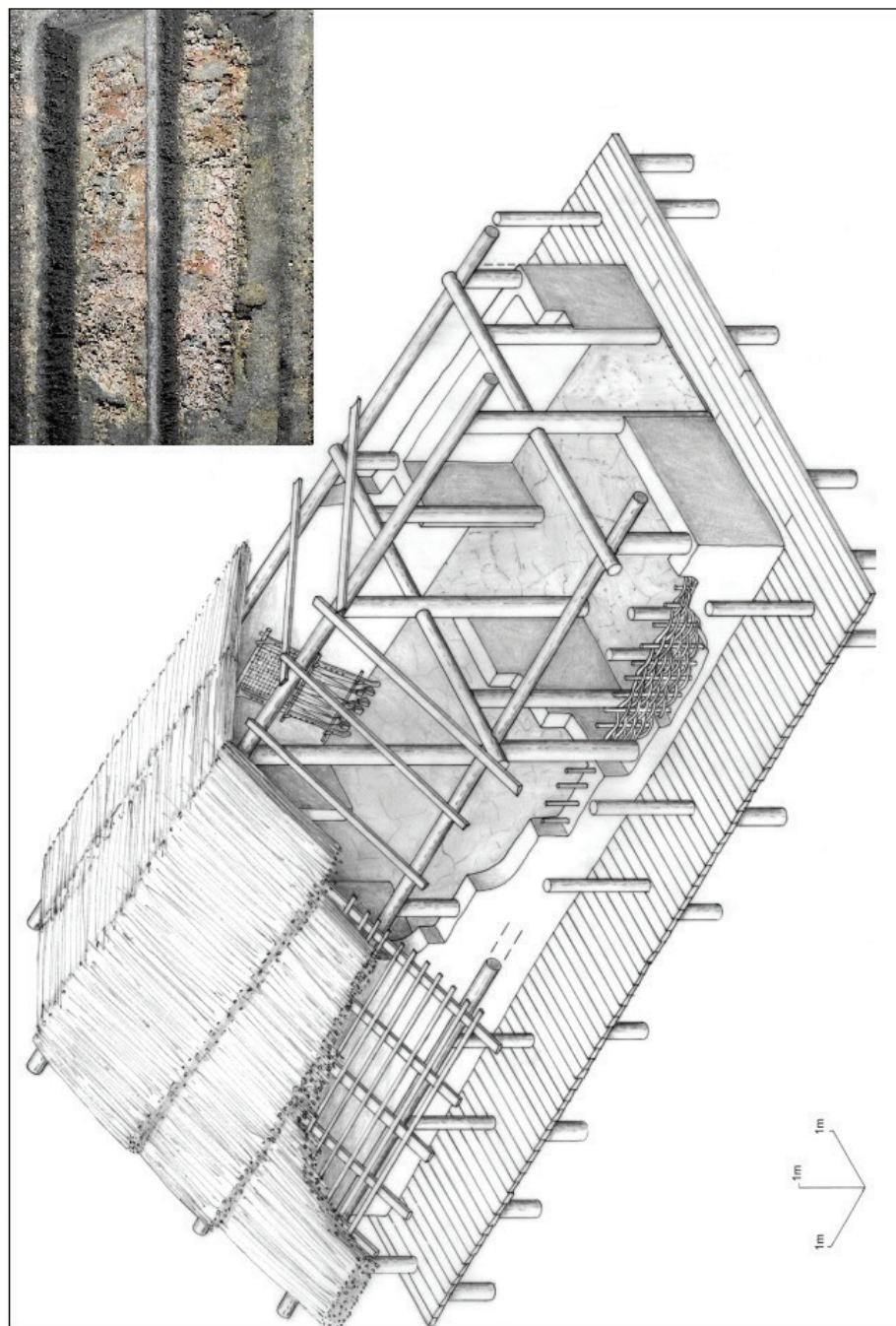

Fig. 2. Reconstituire construcție din S XV apud apud Drașovean, Schier 2010, fig. 26. / Reconstruction of the house from S XV.

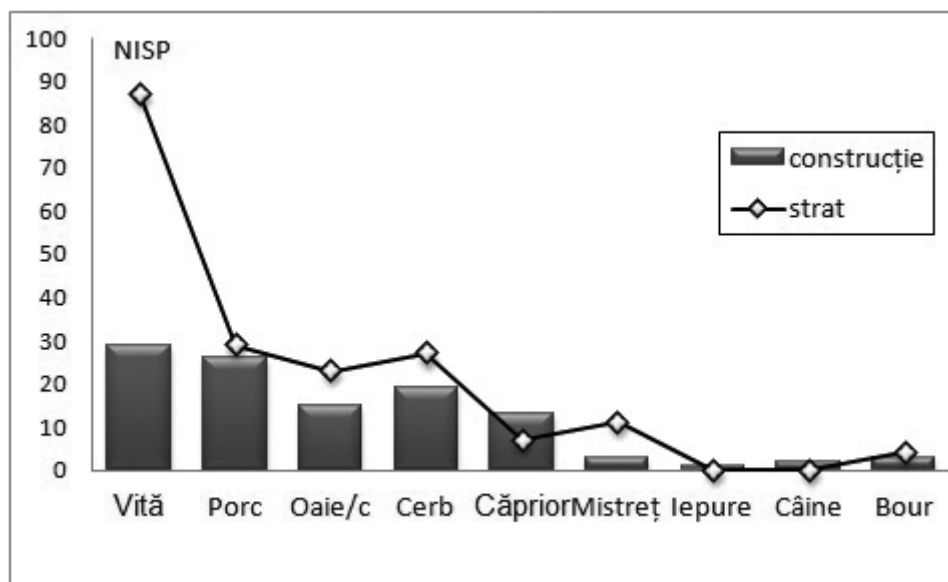

Fig. 3. Distribuția oaselor de animale în nivelele Vinča C2-3 din S XV. /
Distribution of animal bones of the Vinča C2-3 levels from S XV.

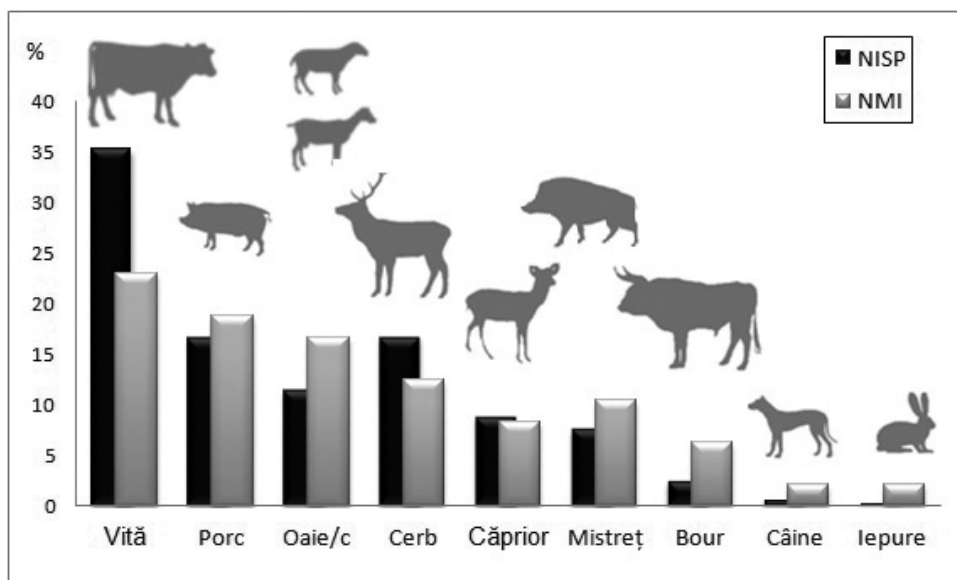

Fig. 4. Frecvențele speciilor în S XV. / Species frequencies in S XV.

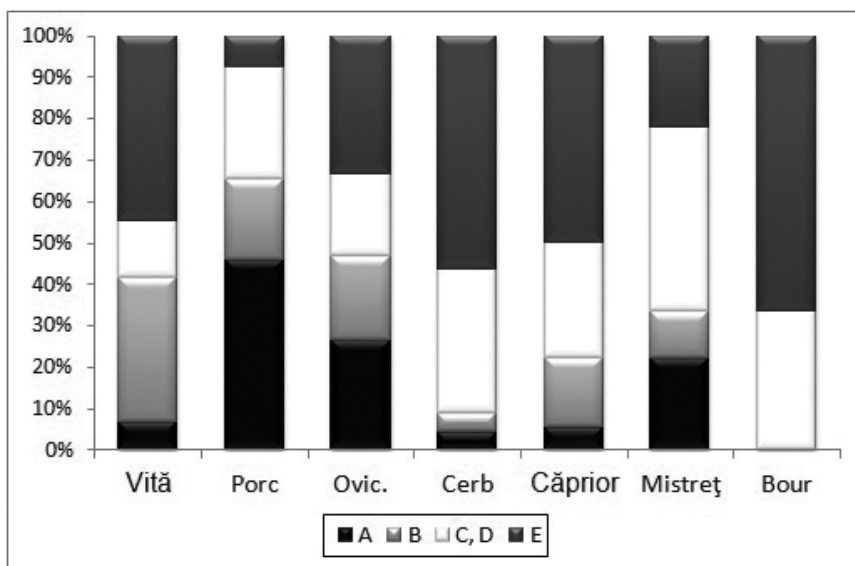

Fig. 5. Distribuția oaselor din locuința din S XV pe regiuni corporale: A-craniu; B- coloană; C, D- centuri și părți proximale ale membrilor; E- labe. / Body parts distribution of the bones within the house- S XV: A-skull; B- column; C, D- belts and proximal parts of the limbs; E-feet.

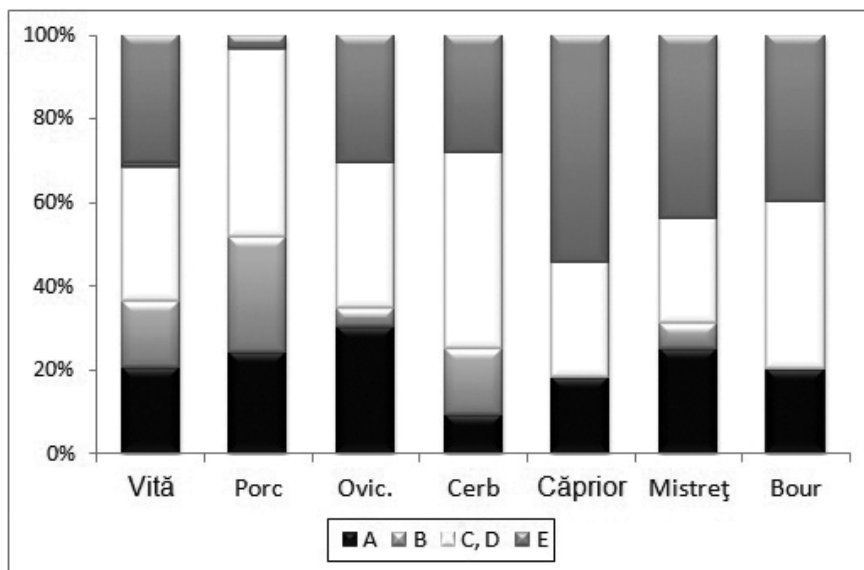

Fig. 6. Distribuția oaselor din stratul S XV pe regiuni corporale: A-craniu; B- coloană; C, D- centuri și părți proximale ale membrilor; E- labe. / Body parts distribution of the bones from the layer of S XV: A-skull; B- column; C, D- belts and proximal parts of the limbs; E-feet.

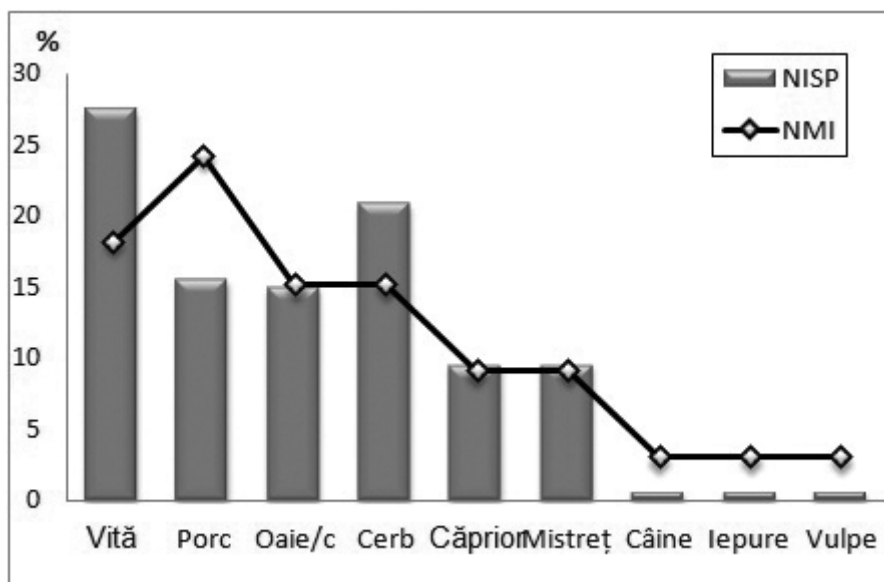

Fig. 7. Frecvențele speciilor în nivelele Foeni de la Uivar. /
Species frequencies in Foeni levels from Uivar.

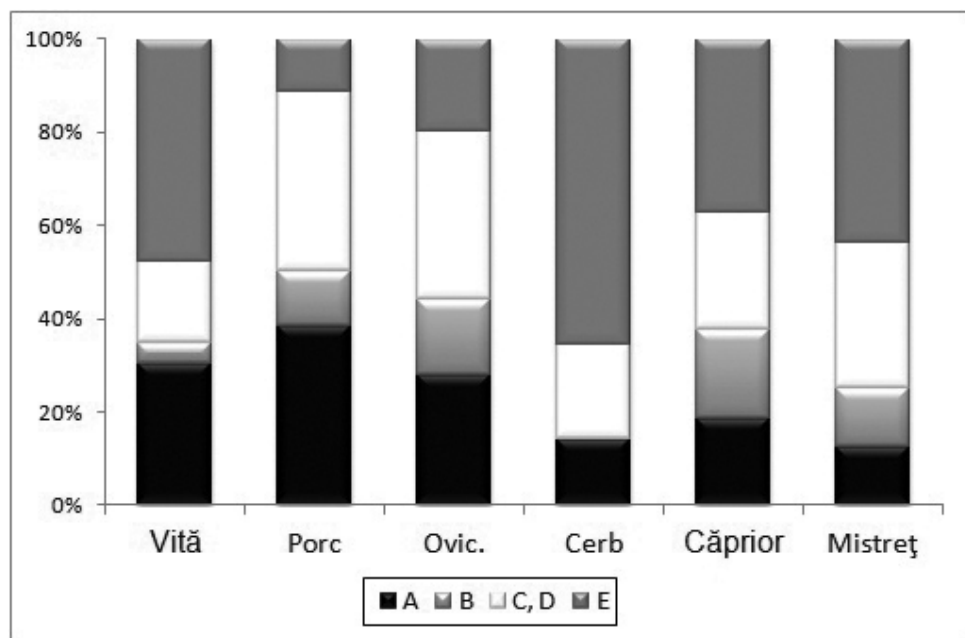

Fig. 8. Distribuția oaselor de animale din nivelele Foeni de la Uivar pe regiuni corporale. / Distribution of animal bones by body parts from Foeni levels at Uivar.

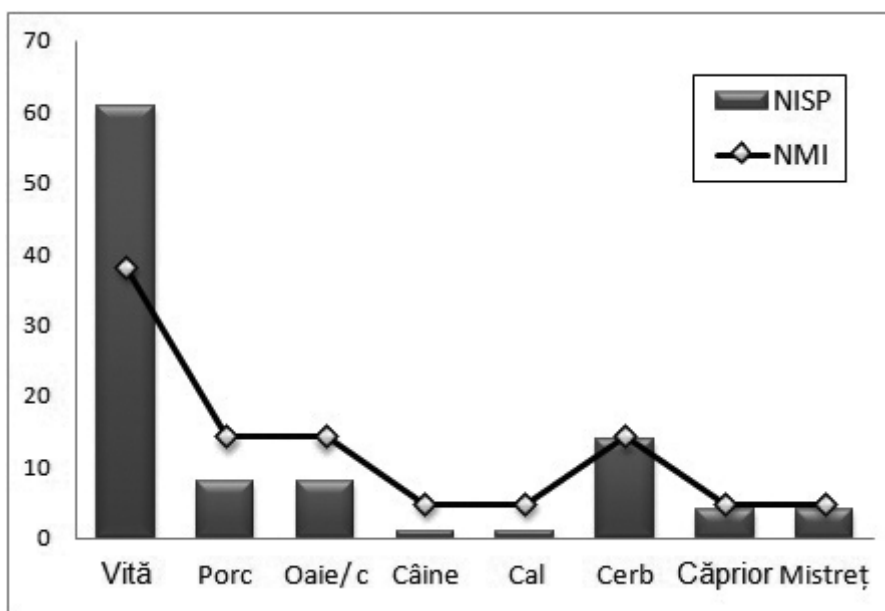

Fig. 9. Frecvențele speciilor în nivelele bronzului timpuriu de la Uivar.
/ Species frequencies in the bronze age levels from Uivar.

CÉLÉBRATION DE DÉMÉTER ET DE CORÉ PÉRSEPHONE DANS LES COLONIES MILÉSIENNES DE LA PROPONTIDE ET DU PONT-EUXIN

*Remus Mihai Feraru**

Mots clé: Déméter, Coré Perséphone, fête, Propontide, Pont-Euxin

Cuvinte cheie: Demetra, Cora Persephona, sărbătoare, Propontida, Pontul Euxin

Les fêtes organisées dans les cités grecques se trouvaient, en général, en étroite liaison avec la pratique de différents cultes religieux. Les fêtes publiques étaient autant d'occasions d'honorer les divinités vénérées dans telle ou telle cité. Dans la religion grecque, la fonction de la fête était de célébrer ou commémorer un événement ou un personnage mythologique. Les fêtes consacrées aux divinités vénérées dans les cités grecques représentaient des repères fondamentaux pour l'organisation de leurs calendriers. À peu d'exceptions près, les noms de mois du calendrier grec dérivent de dénominations de fêtes religieuses homonymes. Le moment et l'endroit où se déroulaient les rituels ainsi que les cérémonies associées aux différentes fêtes étaient établies préalablement par des lois et des réglementations sacrées.¹

Déméter et Coré Perséphone occupent une place prééminente dans les panthéons des colonies milésiennes de la Propontide (Cyziq, Kios) et du Pont-Euxin (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Istros, Tyras, Olbia, Nymphaion, Panticapée, Gorgippia, Hermonassa, Tanaïs) (Fig. 1, 2). À l'exception de Cyziq, où Coré Perséphone bénéficiait d'un culte indépendant, les deux divinités sont presque toujours inséparables.

Notre étude porte sur les fêtes consacrées à Déméter et à Coré Perséphone dans les colonies milésiennes de la Propontide et du Pont-Euxin. Le caractère rituel de la religion grecque implique la recherche impérieuse des actes de culte et leur reconstitution malgré le fait que nous ne disposons en ce sens que de sources fragmentaires.

Notre démarche est fondée sur la prémisse que les colonies pontiques milésiennes avaient adopté les cultes et le calendrier de leur métropole. À Milet,

* Université de l'Ouest, Timișoara, 4, boulevard de Vasile Pârvan, e-mail: remusferaru@yahoo.fr

¹ Ferrari 2003, 742 (s.u. sărbătoare / fête).

Déméter était une divinité ancestrale, faisant partie du panthéon original de la cité. Selon Hérodote, un ancien sanctuaire de Déméter *Eleusinia* aurait existé sur la péninsule de Mykale, près de Milet; ce sanctuaire aurait été fondé en même temps que la fondation de Milet par le légendaire Nélée.² Il semble donc que Déméter était vénérée à Milet sous l'épiclèse *Eleusinia* au moins depuis l'époque classique.³ Le culte de Déméter était pratiqué à l'époque hellénistique. Au IVe siècle av. J.-C., la fête des *Thesmophories* (Θεσμοφορία) a été célébrée en l'honneur de Déméter dans le sanctuaire de la déesse près de Milet.⁴ Aux époques hellénistique et impériale, Déméter était adorée sous les épiclèses *Θεσμόφορος*⁵, *Καρποφόρος*⁶ ("qui porte des fruits") et *Καρποτρόφος*⁷ ("qui produit des fruits") à Milet et à Didymes. Mais, le transfert du culte de Déméter de la métropole aux colonies milésiennes ne peut être déduit qu'indirectement, puisque les épiclèses qui sont en mesure de prouver l'origine milésienne du culte de la déesse sont peu nombreuses ou presque totalement absentes des colonies milésiennes; de même, les attestations épigraphiques du culte de Déméter dans les colonies de Milet sont tardives. Un parallèle important à cet égard est fourni par Mégare et les colonies mégariennes: le culte de Déméter *Malophoros* attesté à Mégare n'a été hérité que par les colonies mégariennes de Sicile (Sélinonte) et du Pont-Euxin (Byzantion, Anchialos, Mesambria, Callatis).⁸

1. Méthodologie de la recherche

Dès le début du VIIIe siècle av. J.-C., la relation entre les noms des fêtes grecques et les dénominations des mois du calendrier est bien évidente. À l'origine, les Grecs dénommaient les mois du calendrier selon les fêtes principales; chaque mois portait un nom dérivé du nom de la fête homonyme ou de l'épiclèse du dieu vénéré à cette occasion.⁹ Les rituels et les cérémonies festifs étaient accomplis pendant les jours du mois consacrés à chaque divinité importante, jours fixés par des lois et des réglementations sacrées. Par exemple, le mois

² Hérodote IX, 97 et 101.

³ Ehrhardt 1983, 166.

⁴ Parthenios 8, 1: "Ἐν Μιλήτῳ Θεσμοφορίων ὄντων καὶ συνηθροισμένων τῶν γυναικῶν ἐν τῷ ἱερῷ, ὃ βραχὺ τῆς πόλεως ἀπέχει"; voir aussi Stephanus Byzantinus 1849 (*s.u.* Μίλητος) qui nous transmet un rituel de culte réalisé lors des Thesmophories milésiennes, *apud* Bilabel 1920, 97, n. 1.

⁵ *I. Didyma*, 496 A, l. 2: "ἡ ἱέρεια τῆς Θεσμοφόρου Δήμητρος" (IIème siècle ap. J.-C.).

⁶ Ehrhardt 1983, 465, n. 802: "τῆς Δήμητ[ρος τῆς Καρπο]φόρου" (47/46 siècle av. J.-C.); *I. Didyma*, 504, ll. 11–12: "παρὰ τὸν τῆς Καρποφόρου βωμόν" (l'époque de Dioclétien).

⁷ *I. Didyma*, 504, ll. 23–24: "παρὰ τὸν τῆς Καρποτρόφου Δήμητρος βωμόν" (l'époque de Dioclétien).

⁸ Feraru 2020, 251.

⁹ Trümpy 2003, 222; Casevitz 1991, 110–112.

Καλαμαιών signifie “le mois de la fête des *Καλαμαῖα*”, consacrée à Déméter et à Coré Perséphone.

Les documents épigraphiques nous fournissent des informations succinctes sur certaines fêtes; *en l'absence* de lois ou de règlements sacrés, il n'y a pas de détails concernant leur déroulement. Dans la plupart des cas, les fêtes célébrées dans les colonies milésiennes ne sont pas du tout attestées dans les inscriptions. Sachant que le nom des mois grecs dérive de celui des fêtes homonymes ou de l'épiclèse du dieu honoré à cette occasion, on peut déduire l'existence des différentes fêtes grecques – là où elles ne sont pas directement attestées par des documents épigraphiques – à partir des noms des mois homonymes, si ces derniers sont mentionnés dans les inscriptions. À leur tour, les épiclèses des divinités – formées à partir des noms des fêtes homonymes – constituent des indices à partir desquels on peut déduire l'existence des fêtes qui étaient dédiées à ces divinités. Par exemple, l'épiclèse Θεσμόφορος désigne Déméter honorée à l'occasion de la fête des Θεσμοφόρια.¹⁰

Chaque fête est présentée selon le plan suivant: les attestations directes de la fête dans les colonies milésiennes, le nom de la fête, l'origine et l'institution de la fête, la date de la fête et son lieu de déroulement, les rituels, les concours et les jeux tenus à l'occasion de la fête. Le manque d'informations sur les fêtes célébrées dans les colonies milésiennes, en raison de l'absence presque totale des sources littéraires et épigraphiques, nous a obligés à recourir à des analogies avec des fêtes similaires célébrées dans les cités ioniennes de la Grèce proprement-dite et de l'Asie Mineure.

2. La fête des *Kalamaia*

Le nom du mois *Kalamaion* (juin-juillet) attesté directement à Milet, Cyzique, Tyras, Olbia, Nymphaïon et Hermonassa (Fig. 3), qui dérive de *καλάμη* (“paille”), fait référence aux *Kalamaia* (“les fêtes de la paille”) célébrées en l'honneur de Déméter et Coré Perséphone. Les *Kalamaia* étaient très probablement une fête agraire célébrée à la fin du printemps ou au début de l'été; cette fête consistait en une série de rituels destinés à assurer la protection des jeunes pousses des plantes (*καλάμαι*) qui étaient sur le point de fleurir.¹¹ Plus précisément, les *Kalamaia* à côté d'autres fêtes dédiées à Déméter et à Coré Perséphone, telles que *Proérosia* / *Plérosia*, *Skira*, *Halôa*, *Antheia*, étaient liées au cycle annuel de la culture des céréales.¹² Toutes ces fêtes sont attestées épigraphiquement dans les dèmes attiques. La date de la célébration des *Kalamaia*

¹⁰ Casevitz 1991, 112.

¹¹ Parker 1987, 141–142; voir aussi Carbon 2019, 127–140.

¹² Larson 2007, 72–73.

peut être approximativement établie par référence aux dates des autres fêtes agraires consacrées à Déméter et à sa fille.

Une inscription d'Eleusis du IIe siècle av. J.-C., atteste, parmi d'autres, la fête des *Kalamaia*: "... a fait la proposition; pour les sacrifices annoncés par le démarque d'Eleusis et accomplis par lui-même pendant la fête d'Halôa et de Chloia, en l'honneur de Déméter et de Coré et d'autres divinités, selon les lois ancestrales; il a accompli aussi le sacrifice qui a lieu pendant les *Kalamaia*. (...) Il a offert des sacrifices pendant la fête des Halôa et des Chloia à Déméter et à Coré, en procurant des victimes à ses propres frais, et il s'est occupé avec l'hiérophante et les prêtresses de la procession et du sacrifice des *Kalamaia*..."¹³ L'inscription nous fournit de brefs détails sur la célébration des fêtes des Halôa, des Chloia et des *Kalamaia*, ainsi que sur les processions et les sacrifices qui leur sont associés. Par contre, les dates de l'accomplissement des rituels associés aux trois fêtes mentionnées ne sont pas fournies par cette inscription. Les Halôa avaient sûrement lieu en hiver au cours du mois de Poséidéon (décembre-janvier) et étaient liées à la culture des céréales.¹⁴ D'après Photius, la date exacte de la célébration des Halôa était le 26 du mois de Poséidéon.¹⁵ De même, les *Chloia* consacrées à Déméter *Chloê* étaient une fête typiquement céréalière, liée au verdissement du blé et des plantes en général; *Chloia* semble avoir été célébrée à une certaine date entre février et avril, lorsque le blé et d'autres plantes commençaient à verdir¹⁶ (Fig. 3).

Un autre décret du IVe siècle av. J.-C., qui mentionne les activités cultuelles du sanctuaire de Déméter *Thesmophoros* au Pirée, nous fournit une série de détails concernant les fêtes annuelles des *Thesmophoria*, *Plêrosia*, *Kalamaia* et *Skira* célébrées en l'honneur de la déesse: "..... que le démar]que à son [tour en fonction ait, avec] la prêtresse, [la surveillance] du *Thesmophorion* [de sorte que per]sonne n'y affranchisse d'esclaves, n'y réunisse de thia[ses], n'y établi[sse]

¹³ IG II², 949, ll. 9–36: "... εἶπεν ὑπὲρ ὧν ἀπαγγέλλει ὁ δήμαρχος ὁ Ἐλευσινίων ὑπὲρ τῶν θυσι-ῶν, ὧν ἔθυσεν τοῖς τε Ἀλώοις καὶ τοῖς Χλοίοις τεῖ τε Δήμητρι καὶ τεῖ / Κόρει καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς οἷς πάτριον ἦν, συνετέλεσεν δὲ καὶ τὴν τῶν Καλαμαίων θυσίαν (...) / (...) ἔθυ[σεν δὲ τοῖς Ἀλώοις] / [καὶ τοῖς Χλοίοις τεῖ Δήμη]τρι καὶ τεῖ Κόρει θύματα παρασχ[ὼν ἐκ τῶν ἰδίων καὶ] / [τῆς πομπῆς καὶ τῆς τῶν Καλα]μαίων θυσίας συνε[πεμελήθη μετὰ τοῦ ἱεροφάντου] / [καὶ τῶν ἱερειῶν -----]" (vers 165–163 av. J.-C.); la traduction d'inscription appartient à Sofia Kravaritou, voir Kravaritou 2006, 335.

¹⁴ Harpocraton, s.u. Ἀλῶα ... ἐορτὴ ἐστὶν Ἀττικὴ ... ἣν φησι Φιλόχορος ὀνομασθῆναι ἀπὸ τοῦ τότε τοὺς ἀνθρώπους τὰς διατριβὰς ποιεῖσθαι περὶ τὰς ἄλως ("Halôa ... fête attique ... Philochoros dit qu'elle était ainsi nommée car les hommes passaient le temps à battre le grain sur les aires"); voir aussi Larson 2007, 72; Deubner 1966, 60–63.

¹⁵ Photius, s.u. Ἀλῶα Ποσειδεῶνος πέμπτη φθίνοντος. ἐορτὴ ἐστὶν Ἀττικὴ ("Halôa ... fête en Attique, le 26 du mois de Poséidéon")

¹⁶ Georgoudi 2011, 103–104.

d'objets de culte, n'y fasse de purifications et ne s'approche des autels et du *mégaron* sans la prêtresse, [excep]té lors de la fête des *Thesmophoria*, des Plêrosia et des *Kalamaia*, pour les Skira et tout autre jour où les femmes se rassemblent, conformément aux coutumes ancestrales, comme les habitants du Pirée ont décidé par vote”.¹⁷ Le décret interdit aux particuliers d'accomplir certains actes cultuels à l'intérieur du *Thesmophorion* (μέγαρον) en l'absence de la prêtresse et en dehors des jours de fêtes. Cependant, ce décret n'indique pas non plus la date de la célébration des fêtes. D'ailleurs, les trois derniers fêtes mentionnés (les Plêrosia, les *Kalamaia* et les Skira) par le document en question sont relativement mal connues surtout en raison des informations fragmentaires fournies par les sources littéraires et les documents épigraphiques.¹⁸ La fête des Plêrosia (Πληροσία) ou Proérosia (Προηροσία)¹⁹ était célébrée au mois de Pyanepsion (octobre-novembre) consistant en des sacrifices offerts à Déméter avant les labours d'automne.²⁰ La fête des Skira était célébrée à Athènes pendant le mois de Skirophorion (juin-juillet) qui correspond au Kalamaion milésien; le nom de ce dernier mois est lié aux fêtes des *Kalamaia*²¹ (Fig. 3).

Selon le raisonnement de R. Parker, les fêtes des *Kalamaia*, situées dans le décret du Pirée après les Plêrosia et avant les Skira, doivent avoir été célébrées à la fin du printemps ou au début de l'été, pour assurer la protection des jeunes pousses des plantes (καλάμαι). Plus précisément, on pourrait dire que *Kalamaia* était un rituel d'origine agricole célébré pendant une période qui variait entre le printemps et l'été.

Un calendrier de culte découvert au dème de Péanie (450–430 av. J.-C.) atteste des fêtes des Proérosia, Chloia et Antheia²²; la dernière fête est considérée par les chercheurs comme une fête exclusivement céréalière, liée strictement “aux fleurs du blé” ou “des céréales”.²³ En analysant le document ci-dessus, R. Parker situe les fêtes des *Kalamaia* entre les fêtes des Chloia et Antheia, en respectant les règles naturelles de la croissance d'une plante; ce processus a lieu

¹⁷ LSCG, 36, l. 5–13: “-- ἐπιμελίσθαι / [μετὰ] τῆς ἱερείας [τ]ὸ[ν] αἰεὶ δημαρχ]/[οὔ]ντα τοῦ Θεσμοφορίου, [ὅ]πως ἂν μ]/[ῆ]δε ἀφ' ὧν ἀφίει μὴδὲ θιά[σο]/[υς] συνάγει μὴδὲ ἱερὰ ἐνιδρεύ[ν]/[τα] μὴδὲ καθαρμούς ποιῶσιν μὴδ-/[ἐ] πρὸς τοὺς βωμούς μὴδὲ τὸ μέγαρον προσίωσιν ἄνευ τῆς ἱερείας [ἀλ]/[λ'] ὅταν ἡ ἑορτὴ τῶν Θεσμοφορίων / καὶ Πληροσίων καὶ Καλαμαίων κ-/αὶ τὰ Σκίρα καὶ εἴ τινα ἄλλην ἡμέ-/ραν συνέρχονται αἱ γυναῖκες κ-/τὰ τὰ πάτρια ἃ ἐψηφίσθαι Πειραι-/εὔσιν”. (trad. Le Guen-Pollet 1991, 15).

¹⁸ Deubner 1966, 67–68.

¹⁹ LSCG, 7, l. 7: ... Προηροσίων.

²⁰ Larson 2007, 72; Parke 1977, 47–49; Deubner 1966, 68.

²¹ Harpocraton, s.v. σκίρον. ... Σκίρα ἑορτὴ παρ' Ἀθηναίοις, ἀφ' ἧς καὶ ὁ μὴν Σκίροφορίων; Larson 2007, 72–73; Deubner 1966, 40.

²² IG I³ 250A, l. 8: ... καὶ Πρ[ε]ροσίων; l. 26–27: ... Χλοα-/ία; l. 29: Ἀνθεια.

²³ Georgoudi 2011, 104.

entre deux moments: le premier moment, où les plantes poussent et verdissent au printemps, qui est associé aux fêtes des Chloia, et le moment de leur verdissement, à la fin du printemps ou au début de l'été, qui est lié à la fête des Antheia. Cette hypothèse semble tout à fait raisonnable si l'on prend en considération les trois étapes de développement d'une plante: le verdissement (*Chloia*), le développement de la tige (*Kalamaia*) et la floraison (*Antheia*).²⁴

3. La fête des *Thesmophories*

La fête des Θεσμοφóρια était dédiée à la Déméter Θεσμόφορος, étant célébrée dans tout le monde grec, tant dans les cités ioniennes que dans les cités doriennes.²⁵ L'existence de la fête des *Thesmophories* peut être déduite sur la base de l'attestation épigraphique du mois Θεσμοφóριος²⁶, de l'épiclèse Θεσμόφορος, ainsi que du lieu de culte de Déméter, connu dans les documents épigraphiques et les sources littéraires sous le nom de μέγαρον, qui a un lien direct avec les *Thesmophories*.²⁷

Le terme μέγαρον est souvent mentionné dans les textes concernant le culte de Déméter, désignant une salle souterraine ou une fente où les offrandes consacrées à la déesse étaient déposées le premier jour de la fête des *Thesmophories*.²⁸ À partir de l'époque classique, le mégaron a été utilisé surtout dans les cultes des divinités chtoniennes pour effectuer des sacrifices; le terme *mégaron* désigne les constructions souterraines, étant du point de vue sémantique l'équivalent de *bothros*, une fosse destinée aux sacrifices.²⁹ Pendant les *Thesmophories* athéniennes, les femmes sacrifiaient des porcelets à Déméter, les jetant vivants dans les fosses appelées *mégara*³⁰; il s'agit d'un rituel spécifique aux *Thesmophories*,

²⁴ Parker 1987, 141–142.

²⁵ Les *Thesmophories* a été la fête de Déméter la plus répandue, attestée dans environ cinquante cités de Grèce, de Sicile, d'Italie du Sud, d'Asie Mineure et d'Afrique du Nord, Stallsmith 2008, 119 et n. 23.

²⁶ Le mois *Thesmophorios* est attestée à Rhodes, en Crète, en Sicile et en Grande Grèce (IG XIV, 2393, 11, 22, 41, 50, 75, 96, etc.); à Rhodes et en Crète, le mois de *Thesmophorios* est l'équivalent du mois attique de *Pyanepsion* (octobre-novembre) au cours duquel il y avait les *Thesmophories* athéniennes.

²⁷ LSCG, 7A, l. 20: πρὸς τὸ μέγαρον, avec le commentaire à la p. 15 (Éleusis, après 330 av. J.-C.); LSCG, 36, l. 5–7: "... μηδ-/[-ε] πρὸς τοὺς βωμοὺς μηδὲ τὸ μέγαρ-/ον προσίωσιν ἄνευ τῆς ἱερείας" (Pirée, IVe siècle av. J.-C.). Selon Pausanias, les Mégariens eux-mêmes croyaient que le nom de leur cité dérive de celui du mégaron de Déméter, qui a un lien direct avec les *Thesmophories*, Paus. I, 39, 5; I, 40, 6; voir aussi Nilsson, 1906, 313–316.

²⁸ Ferrari 2003, 822 (s.u. Tesmoforia).

²⁹ Chiekova 2008, 117–118.

³⁰ Paus. IX, 8, 1: "Διαβεβηκóτι δὲ ἤδη τὸν Ἀσωπὸν, καὶ τῆς πόλεως δέκα μάλιστα ἀφεστηκóτι σταδίου, Ποτιῶν ἐστὶν ἐρείπια καὶ ἐν αὐτοῖς ἄλσος Δήμητρος καὶ Κόρης. Τὰ δὲ ἀγάλματα ἐν

attesté à Délos également.³¹ Au pluriel, donc, le mot *mégaron* s'applique aux cavités du sol aménagées pour disposer les porcelets sacrifiés lors des Thesmophories. Les nombreuses chambres souterraines découvertes à Mégara auraient été utilisées à l'occasion de la célébration des *Thesmophories*; celles-ci avaient également une utilité pratique pour le stockage des céréales.³²

De même, le mot *mégaron* pouvait désigner au singulier un bâtiment ou du moins un enclos servant de lieu de culte pour des divinités honorées par des mystères, ainsi que Déméter, Coré ou Dionysos.³³ D'ailleurs, on sait que les Thesmophories et Déméter *Thesmophoros* ont été associées aux mystères qui consistent en un ensemble de cérémonies et de rites d'initiation (*τελεταί*) réservés aux initiés. Hérodote décrit les Thesmophories comme la fête d'initiation aux rites secrets de Déméter: "J'en agirai de même à l'égard des *initiations* de Déméter, que les Grecs appellent *Thesmophories*, et je n'en parlerai qu'autant que la religion peut le permettre".³⁴ À son tour, Hesychius appelle les Thesmophories "les mystères de Déméter".³⁵

La célébration des Thesmophories est indirectement attestée à Apollonia Pontica. Une inscription de l'époque classique (V^e-IVe siècles av. J.-C.) y mentionne un sanctuaire de la déesse Gè *Chthonie*: "Mégaron de Gè *Chthonie*" ("Τῆς Χθονί[ης] / μέγαρο[ν]")³⁶ (Fig. 4); cette déesse s'identifie très probablement à Déméter, adorée en tant que divinité chthonienne, comme le suggère *Chthonie* ("la Souterraine") qui renvoie aux cultes des divinités liées au monde souterrain, c'est-à-dire celui des morts.³⁷ Quant au sanctuaire de la déesse Gè *Chthonie*,

τῷ ποταμῷ τῷ παρὰ τὰς Ποτνιαῖς θεαῖς ὀνομάζουσιν. Ἐν χρόνῳ δὲ εἰρημένῳ δρῶσι καὶ ἄλλα, ὅποσα καθέστηκε σφίσι, καὶ ἐς τὰ μέγαρα καλούμενα ἀφιάσιν ὕς τῶν νεογνῶν" ("Après avoir traversé l'Asopos, à dix stades tout au plus de la ville, vous trouvez les ruines de Potnies, parmi ces ruines, un bois consacré à Déméter et à sa fille. On nomme déesses Potniades les statues qu'on voit sur les bords du fleuve, vers Potnies; on fait à certaines époques différentes cérémonies instituées en leur honneur, entre autres choses, on jette dans l'endroit nommé *Mégara*, des cochons de lait ..."); Nilsson, 1906, 321.

³¹ IG XI, 459, r. 61: "τῇ Δήμητρι εἰς Θεσμοφόρια ὕς ἐγκύμων] / [χοῖρος καθάρασθαι] τὸ ἱερὸν / τῆς Δήμητρος ..." ("À Déméter, à l'occasion des Thesmophories, une truie enceinte / un porcelet pour purifier le sanctuaire de Déméter" (IIe siècle av. J.-C.).

³² Robu 2014, 104, n. 397.

³³ Hellmann 1992, 258-260.

³⁴ Hérodote (1850), II, 171, 2: "Καὶ τῆς Δήμητρος τελετῆς πέρι, τὴν οἱ Ἕλληνες θεσμοφόρια καλέουσι, καὶ ταύτης μοι πέρι εὖστομα κείσθω, πλὴν ὅσον αὐτῆς ὅσις ἐστὶ λέγειν".

³⁵ Hesych. s.u. Θεσμοφόρια· τὰ μυστήρια τῆς Δημήτρος.

³⁶ IGB I², 398: ΓΗΣΧΘΟΝΙ / ΜΕΓΑΡΟ; cette inscription est gravée sur une stèle de pierre calcaire brisée au milieu et à son extrémité gauche. Les dimensions et l'épaisseur de la stèle montrent que, de toute vraisemblance, il s'agit d'un panneau indiquant le temple, notamment le mégaron de la déesse, voir Damyanov, Panayotova 2019, 119 (Fig. 4).

³⁷ Cf. Ehrhardt 1983, 167.

appelé *mégaron*, on peut affirmer qu'il abritait un culte consacré à la Déméter *Thesmophoros* célébrée lors de la fête des *Thesmophories*; plus précisément le terme *mégaron* s'applique aux cavités du sol où l'on précipitait des porcelets le premier jour des *Thesmophories*. En même temps, le terme *mégaron* fait référence à un lieu sacré, où, à l'occasion des Thesmophories, étaient accomplis des rituels réservés aux initiés.

En ce sens, les fonctions de Déméter – semblable à une déesse Mère de la terre – et de *Ge Chthonie* se superposent parfaitement. Le nom Déméter comprend le mot *μήτηρ*; selon une hypothèse citée par Pierre Chantraine, la première composante du mot aurait été un ancien nom de la terre *δᾱ. Même si l'existence du mot n'est pas certaine, l'étymologie populaire établissait un lien entre le nom de la terre et la déesse De (Gè) –mété³⁸. À Callatis, Déméter était invoquée sous l'épiclèse *Xθονία*³⁹, ce qui indique le fait que la déesse était adorée en l'hypostase de divinité de la terre; la réponse oraculaire du IIe siècle av. J.-C. mentionne également un sanctuaire de la déesse de la terre, *Gè* dans la même cité⁴⁰, dont le culte était très proche de celui de Déméter *Chthonia*.⁴¹

Dans le sanctuaire de Déméter et Corè Perséphone du cap Skamni, qui est situé à l'extrémité nord du territoire urbain de l'ancienne Apollonia, les archéologues ont découvert de nombreuses représentations féminines, parmi lesquelles domine, surtout aux VIe-Ve siècle av. J.-C., celle d'une "femme assise sur un trône" (Fig. 5). À la mer Noire, "de telles figurines sont traditionnellement associées à la déesse de l'agriculture, Déméter"⁴². "À côté des figurines en terre cuite, les vases miniatures destinés à contenir des liquides (principalement de l'eau), ainsi que les fragments de kernos et le nombre relativement élevé de lampes, s'avèrent être également caractéristiques aux sanctuaires de Déméter. L'eau, symbolisant à la fois la fertilité et la purification des visiteurs du sanctuaire, joue un rôle important dans le culte de la déesse. (Fig. 6, 7) Les lampes sont liées aux rituels nocturnes, surtout pendant les Thesmophores célébrées durant trois jours à l'époque des semences automnales, lorsque les femmes restaient dans le temple pendant ces trois journées (Fig. 8). Un autre élément de

³⁸ Chantraine I (1968), 272–273 (s.u. Δήμητηρ).

³⁹ ISM III, 40, r. 1–2: "ἔδοξε τοῖς θοινάταις τὰς Δά/ματρος τὰς Χθονίας / Νουμήνιος Νουμηνίου εἶπε· κτλ."; ISM III, 48A, l. 5; voir aussi Avram, Lefèvre 1995, 20–21. Selon Pausanias, la fête de *Chthonia* était célébrée chaque année à Hermione, pendant l'été, en l'honneur de Déméter *Chthonia*, voir Pausanias, II, 35, 5.

⁴⁰ ISM III, 48B, l. 10: "Τὰς ἱερὸν..."; vezi și A. Avram, în ISM III (*Étude introductive*), 93.

⁴¹ Chiekova 2008, 118, 120; pour d'autres attestations de la déesse *Ge Chthonia*, voir, Ehrhardt 1983, 866, n. 812.

⁴² Damyanov, Panayotova 2019, 97.

ces fêtes était constitué par les festins rituels, qui peuvent expliquer la présence de nombreux récipients à boire, à préparer et servir la nourriture”.⁴³

L'existence de la fête des Thesmophories peut être déduite à Panticapée, où le nom de Déméter est associé à l'épiclèse spécifique de Θεσμόφορος, dans une dédicace datant du IVe siècle av. J.-C., consacrée à la déesse par une femme.⁴⁴

Concernant la date de la célébration des Thesmophories, les sources littéraires et épigraphiques nous fournissent des informations contradictoires. Diodore de Sicile nous apprend que les Thesmophories duraient dix jours à Sélinonte et dans toute la Sicile; elles étaient célébrées à l'occasion des semailles d'hiver.⁴⁵ À Athènes, la fête avait lieu entre les 11–13 du mois de *Pyanepsion* (octobre-novembre) (Fig. 3), lors des semailles d'automne.⁴⁶ Par contre, sur la base de la correspondance entre les mois de *Thesmophoros* du calendrier de Rhodes et le *Boèdromion* attique (septembre-octobre) (Fig. 3), on peut supposer que les Thesmophories étaient célébrées en septembre-octobre. À Délos, la fête avait lieu un peu plus tôt, au cours du mois local de *Métageitnion*⁴⁷ qui correspond au mois *Métageitnion* attique (août-septembre)⁴⁸ (Fig. 3). À Érétrie, les Thesmophories avaient probablement lieu à la fin de l'été, comme on peut le déduire d'une affirmation de Plutarque.⁴⁹ Donc, le moment de la célébration des Thesmophories variait entre la fin de l'été et la fin de l'automne. Puisque le but de la fête était d'assurer la germination des semences lors de l'arrivée des pluies, il semble que les Thesmophories aient été célébrées avant les labours et les semailles des champs, qui, d'habitude, commençaient à la fin d'octobre et pouvaient durer un mois.⁵⁰

Du point de vue étymologique, le nom de la fête des Θεσμοφóρια semble être lié au verbe τίθημι, “mettre”, “poser”, suggérant son interprétation comme “la fête du dépôt des θεσμοί”, qui signifient “choses déposées”, “objets sacrés” ou “dépôts sacrés” à valeur magique et symbolique évidente.⁵¹ Ce dernier sens fait allusion

⁴³ Damyanov & Panayotova 2019, 97.

⁴⁴ CIRB 18: “[ἡ δεῖνα ---]σθένους γυνὴ / [ἀνέθηκε Δῆ]μητρι Θεσμοφόρῳ / ἄρχοντος Σπαρτόκου / τοῦ Εὐμήλου”.

⁴⁵ Diod. Sic., V, 4, 7; voir aussi Burkert 1985, 242.

⁴⁶ Deubner 1966, 52.

⁴⁷ IG XI, 290, r. 5: “Μεταγειτνιώνος ἐκ φιάλης ... παρὰ ταμίῳ εἰς / θεσμοφό[ρια---]” (“In luna *Metageitnion*; din vistieria pentru *Thesmophoria*”) (secolul al II-lea î. Hr.).

⁴⁸ Trümper *Untersuchungen*, 63–64.

⁴⁹ Plutarque (2002), *Questions grecques (Moralia 298B)*: “Διὰ τί τοῖς Θεσμοφορίοις αἱ τῶν Ἐρετριέων γυναῖκες οὐ πρὸς πῦρ ἀλλὰ πρὸς ἥλιον ὁπτῶσι τὰ κρέα, καὶ Καλλιγένειαν οὐ καλοῦσι;” (“Pourquoi, aux Thesmophories, n'est-ce pas au feu, mais au soleil que les femmes d'Érétrie font cuire les viandes et pourquoi n'appellent-elles pas Calligénie?”).

⁵⁰ Stallsmith 2008, 121.

⁵¹ Bremmer 2012, 27; Stallsmith 2008, 125; Ferrari 2003, 821, (s.u. *Tesmofovia*).

au rituel réalisé le premier jour des Thesmophories, qui consistait en la collecte des offrandes dédiées à Déméter des fosses destinées aux sacrifices (μέγαρα).⁵²

La fête des Thesmophories commémorait en secret la disparition et le retour de Perséphone et renouvelait, à la veille des semailles, la fécondité végétale, animale et humaine. Les Thesmophories comprenaient des rituels de purification, de fertilité et de fécondité dont le but était de garantir la fertilité de la terre, d'assurer la germination des semences et produire une récolte abondante.⁵³ Les Thesmophories et Déméter *Thesmophoros* ont été également associées aux mystères qui consistent en un ensemble de cérémonies et de rites d'initiation (τελευταί) réservés aux initiés. Dans le dème Phrearrhioi, un rituel d'initiation (τελετή) était célébré en l'honneur de Déméter Thesmophoros.⁵⁴ À son tour, Pausanias nous renseigne sur le rituel d'initiation (τελετή) qui avait été célébré dans le temple de Déméter Θεσμία à Pheneus, en Arcadie.⁵⁵ Un calendrier de culte de Mykonos (vers 200 av. J.-C.) précise que seules les femmes qui avaient été initiées pouvaient assister à la fête de Déméter.⁵⁶

Les Thesmophores étaient réservés seulement aux femmes mariées; il s'agit des épouses des citoyens. À Athènes, les jeunes filles non mariées, les concubines et les hommes étaient exclus de la fête. D'ailleurs, il faut signaler que la plupart des dédicaces en l'honneur de Déméter, découvertes dans les colonies milésiennes, ont été consacrées par des femmes, ce qui révèle la part importante des femmes dans l'ensemble des adorateurs de la déesse.

Les trois jours des Thesmophories attiques étaient précédés d'une sorte de «retraite» des femmes au cap Colias, situé devant le port du Pirée, à 35 stades d'Athènes. Les femmes faisaient un sacrifice dans un sanctuaire de Déméter *Thesmophoros* et de Coré Perséphone.⁵⁷

Le 11 Pyanepsion – le premier jour des Thesmophories – les femmes “rentraient” au sanctuaire athénien de Déméter Thesmophoros, situé sur la colline de Pnyx; c'est pourquoi ce jour s'appelait ἄνοδος (“remontée”). Le rituel réalisé le premier jour des Thesmophories était lié à l'épisode de l'enlèvement de Perséphone par Hadès. Les participantes au rituel (ἀντήτριαι, “celles qui sortaient du puits” ou les “puiseuses”) recueillaient dans les fosses pour les sacrifices (μέγαρα) les restes des porcelets sacrifiés l'année précédente – probablement à l'occasion de la fête des *Skira*⁵⁸, en juin – ainsi que des figurines en

⁵² Ferrari 2003, 822, (s.v. *Tesmofovia*).

⁵³ Stallsmith 2008, 120.

⁵⁴ Simms 1998, 91–107; Vanderpool 1970, 47–53.

⁵⁵ Paus., VIII, 15, 1–5.

⁵⁶ LSCG, 96, 186, l. 22: “... ὅσαι ἐπὶ Δήμητρα τετέλ[η]νται”.

⁵⁷ Paus. I, 31, 1.

⁵⁸ Les *Skira* ou *Skirophoria* avaient lieu, à Athènes, au commencement de l'été, fin mai-début

pâte représentant des serpents et des organes sexuels.⁵⁹ Elles mélangeaient ces restes avec des graines et déposaient le mélange obtenu sur des autels avant de le répandre sur les champs. Le but de ce rituel était d'assurer la fertilité de la terre et des récoltes futures, ainsi que la fécondité des femmes. La fonction agraire du rituel semble évidente.⁶⁰

Le deuxième jour des Thesmophories (Νηστεία, “le jeûne”) commémore le deuil de Déméter pour la perte de sa fille. Les femmes montaient en procession la colline de Pnyx et passaient leurs jour assises sur des litières faites de branches de gattiliers, une plante “anti-aphrodisiaque”, sans manger ni boire. Cette retraite temporaire dans la chasteté devait paradoxalement induire son contraire, la fécondité procréatrice des femmes.⁶¹

Le troisième jour de la fête (Καλλιγένεια, “la belle génération”) on invoquait *Kalligeneia* (“la déesse qui donne naissance à de beaux enfants”), qui s'identifie à Déméter elle-même; après cela, on consacrait à Déméter, en tant que déesse de la fécondité humaine, une offrande (*panspermia*), qui était suivie de banquets pour célébrer le retour de Perséphone.⁶²

4. La fête des Sôtéria

À Cyzique, Corè Perséphone avait un culte indépendant dont l'origine remonte probablement à la fondation de la cité. Selon la tradition mythologique transmise par Appien, la cité de Cyzique aurait été donnée en dot par Zeus à Corè.⁶³ La fille de Déméter était adorée en l'hypostase de Σώτειρα⁶⁴ qui révèle la fonction de la déesse en tant que protectrice de la communauté civique. L'épiclèse Σώτειρα donne son nom à la fête des Σωτήρια célébrée par les Cyziciens en l'honneur de Corè Perséphone. D'après un oracle rendu par l'Apollon de Delphes, les Cyziciens auraient été les premiers à offrir des sacrifices à Corè.⁶⁵ Cette information est

juin, et étaient célébrées exclusivement par des femmes qui jetaient alors des animaux vivants (des porcelets généralement, parfois de petits chiens) dans des cavités profondes (les *mégara*) du sol de la campagne, où on les laissait mourir de faim, voir Le Guen-Pollet 1991, 16–17.

⁵⁹ Jost 1992, 166; Burkert 1985, 242–243.

⁶⁰ Jost 1992, 166, Ferrari 2003, 822 (*s.u.* Tesmoforia); Bremmer 2012, 28; Burkert 1985, 242–243.

⁶¹ Jost 1992, 166; Ferrari 2003, 822 (*s.u.* Tesmoforia); Bremmer 2012, 29; Burkert 1985, 243–244.

⁶² Jost 1992, 166–167; Ferrari 2003, 822 (*s.u.* Tesmoforia); Bremmer 2012, 29–30; Burkert 1985, 244–245.

⁶³ App., *Mith.*, XII, 11, 75: “Λέγεται δ' ἡ πόλις ἐμπροίκιον ὑπὸ Διὸς τῇ Κόρῃ δοθῆναι...”.

⁶⁴ Les sources littéraires et les documents épigraphiques attestent de l'épiclèse de Σώτειρα; de plus, depuis le début du IVe siècle av. J.-C., la même épiclèse apparaît sur les monnaies, en ce sens voir, *BMC Greek Coins*, vol. 16: *Mysia*, 1894, n°s 125, 132, 175, 176, 178.

⁶⁵ Robert 1978, 466, l. 1–6: “ὁ θεὸς ἔχ[ρησε· Κυζικηνοῖς, οἱ] / ἐπιτετελέκα[ντι κατ' ἐνιαυτόν?] / τὰ Σωτήρια πρᾶτ[οι ταῖ Κόραι] / ταῖ Σωτείραι καλῶς [καὶ εὐσεβέ]/ως καὶ εὐτυχῶς...”.

confirmée par Appian, qui nous raconte que les habitants de Cyzique célèbrent une fête en l'honneur de Corè Perséphone, très probablement les *Sôtéria*; à cette occasion, ils sacrifient une génisse noire à Corè: "C'était le moment de sa fête [n.a. fête de Corè] au cours de laquelle ils ont l'habitude de sacrifier une génisse noire en son honneur ...".⁶⁶

À la fin du IIIe siècle ou au début du IIe siècle av. J.-C., sur la recommandation de l'oracle d'Apollon à Delphes et avec l'approbation des cités grecques, les Cyziciens consacrent la cité et son territoire environnant à Corè Perséphone qui sont déclarés sacrés et inviolables (*ἄσυλοι*).⁶⁷ De même, toujours sur la recommandation de l'oracle de Delphes et étant donnée l'ancienneté du culte de Corè à Cyzique, les *Sôtéria* sont élevées au rang de concours "sacrées" et panhelléniques.⁶⁸

Les sources littéraires et les documents épigraphiques attestent l'organisation régulière de la fête des *Sôtéria* et du concours *homonyme* depuis l'époque de Mithridate VI Eupator jusqu'à celle des Sévères. La fête des *Sôtéria* célébrée par les Cyziciens à l'époque de Mithridate est mentionnée par Plutarque sous le nom de *Φερεφαττία*: "Comme ils célébraient la fête des Phéréphatties et qu'ils n'avaient pas de génisse noire pour le sacrifice, ils en façonnèrent une avec de la pâte et la présentèrent à l'autel. Or la génisse sacrée que l'on élevait pour la déesse et qui paissait, comme les autres bestiaux de Cyzique, de l'autre côté du détroit, se sépara ce jour-là du troupeau et nagea seule jusqu'à la ville, où elle vint d'elle-même s'offrir au sacrifice".⁶⁹ Le miracle de la génisse noire qui a nagé jusqu'à la ville et s'est offerte d'être sacrifiée en l'honneur de la Corè confirme le titre de «sacrée» accordé à Cyzique. On retrouve la même histoire chez Appian, qui affirme que la cité passait pour la dot que Corè avait été reçue de Zeus, et que les Cyziciens rendaient honneur à cette déesse par-dessus tous les autres dieux. Le même Appien raconte que les lieutenants de Mithridate conseillent au roi d'abandonner le siège de Cyzique car la ville est sacrée et ne peut pas être conquise: "Sur quoi les amis de Mithridate lui conseillèrent de quitter l'endroit puisqu'il était sacré, mais il refusa de le faire".⁷⁰

⁶⁶ App., *Mith.*, XII, 11, 75: "Ἐπελθούσης δὲ τῆς ἑορτῆς, ἐν ἣ θύουσι βοῦν μέλαιναν,..."

⁶⁷ Robert 1978, 466, l. 6–10: "... λώιον [εἶμεν] / καὶ ἄμεινον ἐπαγγελλόν[τες]/σιν ἐς ἀνθρώπους ἱερὰν τὰν π[ό]λιν οὖσαν κατὰ τοὺς χρησμούς / καὶ τὰν θυσίαν τὰς θεᾶς".

⁶⁸ Robert 1978, 465.

⁶⁹ Plutarque (1972), *Luc.*, VII, 10, 1: "Καὶ τῆς τῶν Φερεφαττίων ἑορτῆς ἐνεστώσης, οἱ μὲν ἠπόρουν βοὸς μελαίνης πρὸς τὴν θυσίαν καὶ σταιτίνην πλάσαντες τῷ βωμῷ παρέστησαν, ἡ δ' ἱερὰ καὶ τρεφομένη τῇ θεῷ νομὴν μὲν εἶχεν, ὥσπερ τᾶλλα βοτὰ τῶν Κυζικηνῶν, ἐν τῇ περαιᾷ, κατ' ἐκείνην δὲ τὴν ἡμέραν ἀποκριθεῖσα τῆς ἀγέλης μόνη διενήξατο πρὸς τὴν πόλιν καὶ κατέστησεν ἐπὶ τὴν θυσίαν αὐτήν" (trad. par R. Flacelière et É. Chambry).

⁷⁰ App., *Mith.*, XII, 11, 75: "οἱ δὲ φίλοι τῷ Μιθριδάτῃ συνεβούλευον ὡς ἱερὰς τῆς πόλεως ἀποπλεῦσαι".

La fête des *Sôtéria* si le concours homonyme sont mentionnés par Strabon sous le nom de *Koréia*, qui dérive très probablement de celui de Corè Perséphone; selon Strabon, qui cite l'historien Poséidonios d'Apamée, un certain Eudoxos de Cnide avait été envoyé en tant qu'ambassadeur et théore à Ptolémée VIII Evergète II (146–117 av. J.-C.) pour annoncer le concours *Koréia* organisé à Cyzique à l'occasion de la fête consacrée à Perséphone: "Après avoir dénoncé l'inanité de ces témoignages, le voici [*scil.*] Poséidonios d'Apamée] qui relate l'histoire d'un certain Eudoxos de Cyzique qui, sous le règne du second Evergète, vint en Égypte comme ambassadeur et héraut à l'occasion des jeux organisés pour les fêtes de Perséphone (θεωρὸν καὶ σπονδοφόρον τοῦ τῶν Κορ<ε>ίων ἀγῶνος).⁷¹ En réalité, le concours *Koréia* est identique aux fêtes des *Sôtéria* organisées à Cyzique à l'occasion de la célébration de la fête homonyme en l'honneur de Corè Perséphone. Il est à remarquer que le nom du concours *Koréia* n'apparaît que dans le texte de Poséidonios.

Le même Poséidonios donne à Eudoxos le titre de "théore et spondophore" du concours des *Koréia*. Eudoxos vient d'Alexandrie d'Égypte en tant que théore pour annoncer aux Alexandrins sur le concours des *Sôtéria* organisé à Cyzique. Rien n'indique qu'Eudoxos soit venu à Alexandrie pour demander un certain statut pour les *Sôtéria*, qui avaient été déjà instituées très probablement au début du IIe siècle av. J.-C. suite à un oracle donné par Apollon Pythien dont le texte a été découvert à Délos.⁷² D'ailleurs, les Alexandrins n'étaient pas les seuls à recevoir l'annonce de l'organisation du concours des *Sôtéria*; les théores cyziciens ont certainement visité Rhodes également pour annoncer la célébration de la fête des *Sôtéria*, ainsi que l'organisation du concours en l'honneur de Corè *Perséphone*.⁷³ En sa qualité de spondophore, Eudoxos a été chargé d'annoncer la célébration des *Sôtéria* en l'honneur de Corè à Cyzique. Les spondophores ne sont attestés qu'à Athènes, où ils étaient chargés d'annoncer surtout

⁷¹ Strab. II, 3, 4 (C. 98–100): "Ἀμάρτυρα δὲ ταῦτ' εἶναι φήσας καὶ Εὐδοξόν τινα Κυζικηνὸν θεωρὸν καὶ σπονδοφόρον τοῦ τῶν Κορ<ε>ίων ἀγῶνος ἐλθεῖν εἰς Αἴγυπτον ἱστορεῖ κατὰ τὸν δεῦτερον Εὐεργέτην" (trad. G. Augè). Strabon lui-même remet en question la véracité de cette histoire (Strab. II, 3, 5, C. 100–102); voir Cornélius Népos chez Pompon. III, 90, et Plin., *NH* II, 169; Poséidonios, *FGrHist* 87 F 24, 4–5; Laffranque 1963, 199–222; voir aussi Habicht 2013, 197–206 avec bibliographie.

⁷² L'oracle rendu par l'Apollon du Delphes aux Cyzicéniens avait été gravé à Delphes (*IG*, XI 4, 1298 et 1027). Un exemplaire de cet oracle a été découvert à Délos, où les Cyzicéniens avaient envoyé des théores pour demander aux Déliens de désigner un endroit où pourrait être érigée la stèle portant le texte de l'oracle: "στήλη εἰς ἣν ἀναγραφῆσεται ὁ δεδομένος χρησμὸς Κυζικηνοῖς ὑπὸ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος καθότι καὶ ἐν τῷ ἱερῷ τῷ, ἐν Δελφοῖς ἀναγράφεται" (lignes 10 à 13 du décret délien gravé au-dessous de l'oracle). On voit par là que le texte de l'oracle avait été, comme il est naturel, gravé à Delphes, voir Daux 1935, 92.

⁷³ Dana 2014, 211–212.

les fêtes contenant des mystères, tels que les mystères d'Eleusis, d'Eleusinia et les Panathénées⁷⁴; par analogie avec les spondophores athéniens, on peut supposer que les spondophores cyziciens étaient chargés d'annoncer la fête consacrée à Coré Perséphone, qui, à son tour, contenait des mystères, compte tenu de l'importance des mystères dans le culte de cette divinité.⁷⁵

Dans un court fragment d'une inscription agonistique de Chios, datant de l'époque d'Auguste ou de la dynastie des Julio-Claudiens, le concours des *Sôtéria* est mentionné sous le nom de *Φερσεφάσσια*: “ἐν Κυζίκῳ Φερσεφάσσια / ἐν Ἀπολλωνίᾳ Καισάρεια”.⁷⁶ Une inscription agonistique du début de l'époque impériale, gravée sur le sarcophage d'un athlète découvert dans la nécropole d'Hiéropolis en Phrygie, consigne, entre autres, sa double victoire au concours des *Περσεφάσσια* organisé en l'honneur de Coré Perséphone de Cyzique: “[Κύ] ζικὸν δις τὰ Περσεφάσσια”.⁷⁷ Dans la première moitié du IIIe siècle ap. J.-C., le nom officiel du concours des *Sôtéria* est devenu *ἀγὼν ἱερὸς Κόρης ἰσοπύθιος*, comme en témoigne une inscription agonistique qui consigne, entre autres, la victoire d'un athlète anonyme, originaire de Périnthe, au concours organisé en l'honneur de Coré de Cyzique: “ἱερὸν Κόρης ἰσο-/πύθιον ἐν Κυζίκῳ”.⁷⁸ Enfin, une inscription agonistique fragmentaire découverte sur le territoire de Cyzique mentionne deux fois le même concours des *Sôtéria* sous le nom de *Ἱερὸν Κόρης* (...) [*ἱε*]ρὸν Κόρης.⁷⁹

En conclusion, au moins à l'époque hellénistique, le culte de Coré Perséphone a occupé une place prééminente dans le panthéon de Cyzique, ce qui a contribué, à la fin du IIIe siècle ou vers le début du IIe siècle av. J.-C., à la transformation du concours local des *Sôtéria*, lié à la fête homonyme consacré à Coré, en un concours sacré et panhellénique. Il est très probable qu'à l'époque impériale, l'ancienne fête des *Sôtéria* célébrée en l'honneur de Coré a été transformée en un concours du même nom, sans qu'on élimine l'ancien nom de la fête qui était si familier aux Cyziciens.

Conclusions

Déméter et Coré Perséphone occupent une place principale dans les panthéons de Milet et des colonies milésiennes, où les deux divinités féminines étaient adorées en double hypostase: d'une part, comme divinités agraires de la fertilité de la terre et de l'abondance des fruits (surtout Déméter *Thesmophoros*

⁷⁴ Robert 1978, 470–471.

⁷⁵ Robert 1978, 470; Hasluck 1910, 211–213; Nilsson 1906, 359–360.

⁷⁶ Studniczka 1888, 177, n° 22.

⁷⁷ *BE* 1971, 517, n° 649.

⁷⁸ Sayar 1998, n° 31, l. 4–5; Robert 1978, 467–468; Mordtmann, 1884, 219, n° 49, l. 4–5.

⁷⁹ *BE* 1974, 263, n° 452, l. 1 et 6.

et *Karpophoros*); d'autre part, comme divinités chthoniennes dont le culte avait un caractère mystérieux (surtout Coré Perséphone qui complétait et soulignait l'essence chthonienne de Déméter). Les fêtes et les rituels dédiés à Déméter et à Coré Perséphone sont étroitement liés aux hypostases sous lesquelles les deux divinités étaient vénérées dans les colonies milésiennes.

À Cyzique, les mystères consacrés à Coré *Sôteira* comprenaient un ensemble de cérémonies et de rites initiatiques très probablement intégrés dans le cycle festif de la cité. Les mystères accomplis à l'occasion de la fête de *Sôteira* sont les rituels les plus importants du calendrier festif cyzicien. Les émissions monétaires de Cyzique confirment la place prééminente de Coré *Sôteira* dans le panthéon de Cyzique; elles reflètent également l'importance du culte de la déesse et de la fête qui lui est consacrée.

BIBLIOGRAPHIE

Appian 1962,

Appian, *Roman History II*, translated by Horace White, Cambridge, 1962.

Avram, Lefèvre 1995,

A. Avram, F. Lefèvre, *Les cultes des Callatis et l'oracle de Delphes*, dans *RÉG*, 108, 1995, 7–23.

Baralis, Panayotova, Nedev 2019,

A. Baralis, K. Panayotova, D. Nedev, eds., *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie*, Sofia, 2019.

Bilabel 1920,

F. Bilabel, *Die ionische Kolonisation. Untersuchungen über die Gründungen der Ioner, deren staatliche und kulturelle Organisation und Beziehungen zu den Mutterstädten*, Philologus, Supplementband XIV, Heft 1, Leipzig, 192.

BMC Greek Coins,

A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, vol. 16: *Mysia*, ed. R. G. Pool, P. Gardner, B. V. Head, W. Wroth, London, 1894.

Bremmer 2012,

J. N. Bremmer, *Demeter in Megara*, dans A. Mastrocinque, C. G. Scibona, eds., *Demeter, Isis, Vesta and Cybele. Studies in Greek and Roman Religion in Honour of Giulia Sfameni Gasparro*, Steiner, Stuttgart, 2012, 23–36.

Burkert 1985,

W. Burkert, *Greek Religion Archaic and Classical*, translated by John Raffan, Basil Blackwell Ltd and Harvard University Press, Harvard, 1985.

Carbon 2019,

J.-M. Carbon, 'King Harvest Has Surely Come': On the Seasonal Festival of the Kalamaia, dans A. Gartziou-Tatti, A. Zografou, éds., *Des dieux et des plantes: monde végétal et religion en Grèce ancienne*, Kernos Supplément 34, Liège, 127–140.

Casevitz 1991,

M. Casevitz, *Le vocabulaire agricole dans le calendrier grec*, dans Marie-Claire Cauvin, éd., *Rites et rythmes agraires*, collection de TMO, n° 20, Lyon, 1991, 109–112.

Chantraine I (1968),

P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, I, Paris, 1968.

Chiekova 2008,

D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche*, Peter Lang, Bern, Frankfurt am Main, New York, 2008.

CIRB,

Corpus Inscriptionum Regni Bosporani (Korpus Bosporskikh nadpisej), ed. V. V. Struve, Moscova-Leningrad, 1965.

Damyanov, Panayotova 2019,

M. Damyanov, K. Panayotova, *Le sanctuaire du cap Skamni*, dans A. Baralis, K. Panayotova, D. Nedev, éds., *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie*, Sofia, 2019, 97–107.

Dana 2011,

M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques* (Scripta Antiqua 37), Bordeaux, 2011.

Dana 2014,

M. Dana, *Cyzique, une cité au carrefour des réseaux culturels du monde grec*, dans M. Sève, P. Schlosser, éds., *Cyzique, cité majeure et méconnue de la Propontide antique*, Metz, 195–224.

Daux 1935,

G. Daux, *Notes Épigraphique*, dans BCH, vol. 59, 1935, 92–100.

Deubner 1966,

L. Deubner, *Attische Feste*, 3ème ed., Hildesheim, 1966.

Diodore de Sicile

Diodore de Sicile, *Bibliothèque historique*, dans: <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/diodore/index.htm>.

Ehrhardt 1983,

N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, I, ediția a II-a, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1983.

Feraru 2020,

R. M. Feraru, *Feasts in Honor of Demeter in the Megarian Colonies on the Shores of Pontus Euxinus*, dans *Ziridava. Studia Archaeologica*, 34, 2020, 249–258.

Ferrari 2003,

A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, traducere de Dragoș Cojocaru, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu, Iași, 2003.

FGrHist,

Die Fragmente der griechischen Historiker, hersg. von Felix Jacoby, Berlin-Leiden, 1923–1954.

Georgoudi 2011,

S. Georgoudi, *Déméter Chloë. Bref retour sur une question ouverte*, dans *Pallas. Revue d'Études Antiques (La femme, la parenté et le politique. Parcours sensible d'une historienne. Hommage à Claudine Leduc)*, 85, 2011, 101–107.

Habicht 2013,

Chr. Habicht, *Eudoxos of Kyzikos and the Ptolemaic Exploration of the Sea-Route to India*, dans K. Buraselis, M. Stefanou, J. D. Thompson D., eds., *The Ptolemies, the Sea and the Nile*, Cambridge, 197–206.

Hasluck 1910,

F. W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge, 1910.

Hellmann 1992,

M.-Chr. Hellmann, *Recherches sur le vocabulaire de l'architecture grecque d'après les inscriptions de Délos*, Paris, 1992.

Hérodote 1850,

Hérodote, *Histoire*, dans:

<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/herodote/index.htm>

IG II²,

Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, 2nd edn., Parts I–III, ed. Johannes Kirchner, Berlin 1913–1940.

IG XI,

Inscriptiones Graecae, XI. Inscriptiones Deli, 4 vols., eds. Felix Dürnbach, Pierre Roussel, G. Reimer, Berlin, 1912–1927.

IG XIV,

Inscriptiones Graecae, XIV. Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus, ed. G. Kaibel, Berlin 1890.

IGB P,

Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, ed. G. Mihailov, I²: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia, 1970.

ISM I,

Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor, I: Histria și împrejurimile, ed. D. M. Pippidi, București, 1983.

ISM II,

Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor, II: Tomis și teritoriul său, ed. Iorgu Stoian, București, 1987.

ISM III,

Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor, III: Callatis et son territoire, ed. Alexandru Avram, București-Paris, 1999.

Jost 1992,

M. Jost, *Aspects de la vie religieuse en Grèce du début du Ve siècle à la fin du IIIe siècle avant J.-C.*, Sedes, Paris, 1992.

Kravaritou 2006,

S. Kravaritou, *La configuration des calendriers des cités grecques. Temps du rituel et temps du récit*, thèse de doctorat manuscrite, Section des Sciences Religieuses, Paris et Lausanne: École Pratique des Hautes Études, Sorbonne et Faculté des Lettres, Université de Lausanne, 2006.

Laffranque 1963,

M. Laffranque, *Poseidonios, Eudoxe de Cyzique et la circumnavigation de l'Afrique*, dans *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, 153, 1963, 199–222.

Larson 2007,

J. Larson, *Ancient Greek Cults. A guide*, New-York and London, 2007.

LSCG

Lois sacrées des cités grecques, ed. F. Sokolowski, Paris, 1969.

Le Guen-Pollet 1991,

B. Le Guen-Pollet, *La vie religieuse dans le monde grec du Ve au IIIe siècles avant notre ère. Choix de documents épigraphiques traduits et commentés*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1991.

Mordtmann 1884,

J. H. Mordtmann, *Zur Epigraphik von Thracien*, dans *Archaeologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn* VIII, 1, 199–227.

Nilsson 1906,

M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*, Lipsiae, 1906.

Pausanias, 1821,

Pausanias, *Description de la Grèce*, dans:

<http://remacle.org/bloodwolf/erudits/pausanias/table.htm>

Parke 1977,

H. W. Parke, *Festivals of Athenians. Aspects of Greek and Roman Life*, Thames & Hudson, London, 1977.

Parker 1987,

R. Parker, *Festivals of the Attic Demes*, dans T. Linders and G. Nordquist eds., *Gifts to the Gods. Proceeding of the Uppsala Symposium 1985*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis (Boreas 15), Almqvist & Wiksell, 1987, 137–147.

Plutarque 1972,

Plutarque, *Vies. Cimon-Lucullus-Nicias-Crassus*, t. VII, texte établi et traduit par R. Flacelière et É. Chambry, Paris, 1972.

Plutarque 2002,

Plutarque, *Œuvres morales*, t. IV: *Conduites méritoires des femmes – Étiologies romaines – Étiologies grecques*, texte établi et traduit par Jacques Boulogne, C.U.F., Paris, 2002.

Robert, Robert 1971,

J. Robert, L. Robert, *Bulletin Épigraphique*, dans *RÉG*, 84, 401–403, 1971, 397–540.

Robert, Robert 1974,

J. Robert, L. Robert, *Bulletin Épigraphique*, dans *RÉG*, 87, 414–418, 1974, 186–340.

Robert, Robert 1978,

J. Robert, L. Robert, *Bulletin Épigraphique*, dans *RÉG*, 91, 434–435, 1978, 385–510.

Robert 1978,

L. Robert, *Documents d'Asie Mineure*, dans *BCH*, 102, 1, 1978, 395–543.

Robu 2012,

A. Robu, *Les établissements mégariens de la Propontide et du Pont-Euxin: réseaux, solidarités et liens institutionnels*, dans *Pallas*, 89, *Les diasporas grecques du VIIIe à la fin du IIIe siècle av. J.-C.* (2012), 181–195.

Robu 2014,

A. Robu, *Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont Euxin. Histoire et institutions*, Peter Lang Bern, 2014.

Sayar 1998,

M. H. Sayar, *Perinthos – Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien griechische und lateinische Inschriften*, Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften [DAW] 269, Vienna, 1998.

Sève 1979,

M. Sève, *Un décret de consolation à Cyzique*, dans *BCH*, 103/1, 1979, 327–359.

Simms 1998,

R. M. Simms, *The Phrearrhian Lex Sacra: An Interpretation*, dans *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, vol. 67, n° 1, 1998, 91–107.

Stallsmith 2008,

A. B. Stallsmith, *The Name of Demeter Thesmophoros*, dans *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 48.2, 2008, 115–131.

Stephanus Byzantinus 1849

Stephanus Byzantinus, *Ethnika*, ed. G. Reimeri, Berolini, 1849.

Strabon 1867,

Strabon *Géographie*, dans:

<http://remacle.org/bloodwolf/erudits/strabon/index.htm>.

Studniczka 1888,

F. Studniczka, *Aus Chios*, dans *Mitteilungen des kaiserlich deutschen Archaeologischen Instituts*, 2, 1888, 160–201.

Trümpy 1997,

C. Trümpy, *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg, 1997.

Trümpy 2003,

C. Trümpy, *Les fondements religieux des calendriers grecs*, dans V. Pirenne-Delforge, Ö. Tunca, éd., *Représentations du temps dans les religions. Actes du Colloque organisé par le Centre d'Histoire des Religions de l'Université de Liège* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège 286 – Fascicule CCLXXXVI), Genève, 2003, 221–233.

Vanderpool 1970,

E. Vanderpool, *A Lex Sacra of the Attic Deme Phrearrhioi*, dans *Hesperia*, vol. 39, n° 1, 1970, 47–53.

Ressources électroniques:

<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/diodore/index.htm>.

<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/herodote/index.htm>.

<http://remacle.org/bloodwolf/erudits/pausanias/table.htm>.

<http://remacle.org/bloodwolf/erudits/strabon/index.htm>.

“Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France”

CELEBRAREA DEMETREI ȘI A COREI PERSEFONA ÎN COLONIILE MILESIENE DIN PROPONTIDA ȘI DE LA PONTUL EUXIN

Rezumat

Studiul nostru are ca obiect sărbătorile consacrate Demetrei și Corei Persephona în coloniile milesiene situate pe coastele Propontidei și ale Pontului Euxin (Marea Neagră). Demetra și Cora Persephona ocupă un loc preeminent în panteoanele Miletului și ale coloniilor sale, unde cele două divinități feminine erau adorate într-o dublă ipostază: pe de o parte, ca divinități agrare ale fertilității pământului și abundenței roadelor (Demetra *Thesmophoros* și *Karpophoros*); pe de altă parte ca divinități chthoniene (mai ales Cora Persephona, care completa și sublinia esența chthoniană a Demetrei). Sărbătorile și ritualurile consacrate Demetrei și Corei Persephona sunt strâns legate de ipostazele sub care erau adorate cele două zeițe în coloniile milesiene. Numele lunii *Kalamaion* (iunie-iulie) atestată direct la Milet, Cyzic, Tyras, Olbia, Nymphaion și Hermonassa face referire la sărbătoarea *Kalamaia* („sărbătorile paiului”) celebrată în cinstea celor două divinități, la sfârșitul primăverii sau la începutul verii. Sărbătoarea *Thesmophoria* este atestată indirect la Apollonia Pontica și Pantikapaion. *Thesmophoriile* cuprindeau ritualuri de purificare, fertilitate și fecunditate al căror scop era de a garanta fertilitatea pământului, de a asigura germinația semințelor și de a produce o recoltă bogată. Sărbătoarea *Thesmophoriilor* a fost asociată cu misterele care constau dintr-un ansamblu de ceremonii și ritualuri de inițiere rezervate celor inițiați. La Cyzic, izvoarele literare și documentele epigrafice atestă sărbătoarea *Soteria* și concursul omonim celebrate în cinstea Corei Persephona. Misterele săvârșite cu ocazia sărbătorii *Soteria* sunt cele mai importante ritualuri din calendarul festiv cyzician.

Fig. 1. Carte générale des cités grecques sur les côtes de la Propontide (*apud* Robu 2012, 195). / Harta generală a cetăților grecești de pe țărmurile Propontidei (*apud* Robu 2012, 195).

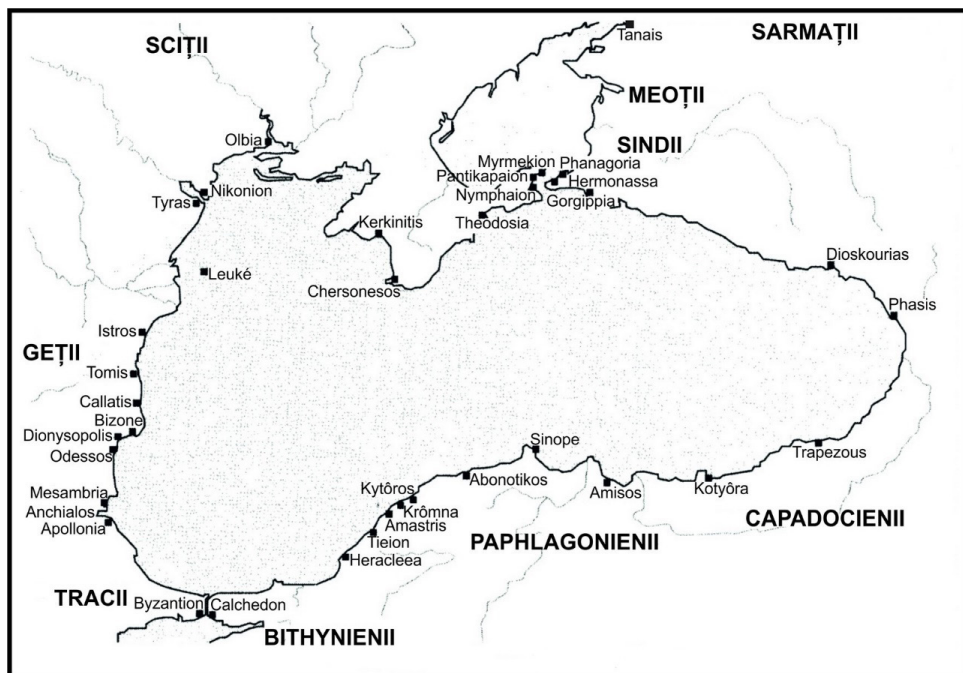

Fig. 2. Carte générale des cités grecques sur les côtes du Pont-Euxin (*apud* Dana 2011 – avec nos éditions). / Harta generală a cetăților grecești de pe țărmurile Pontului Euxin (*apud* Dana 2011 – cu editările noastre).

Calendriers de Milet et de ses colonies, d'Athènes et calendriers actuel		
Calendriers de Milet et de ses colonies	Calendrier d'Athènes	Calendriers actuel
1. Ταυρέων	10. Μουνυχιών	avril – mai
2. Θαργηλιών	11. Θαργηλιών	Mai – juin
3. Καλαμαιών	12. Σκιροφοριών	juin – juillet
4. Πάνημος	1. Ἑκατομβαιών	juillet – août
5. Μεταγειτνιών	2. Μεταγειτνιών	août – septembre
6. Βοηδρομιών	3. Βοηδρομιών	septembre – octobre
7. Πυανεψιών / Κυανεψιών	4. Πυανεψιών	octobre – novembre
8. Ἀπατουριών	5. Μαιμακτηριών	novembre – décembre
9. Ποσιδεών	6. Ποσιδεών	décembre – janvier
10. Ληναιών	7. Γαμηλιών	janvier – février
11. Ἀνθεστηριών	8. Ἀνθεστηριών	février – mars
12. Ἀρτεμισιών	9. Ἑλαφβολιών	mars – avril

Fig. 3. Calendriers de Milet et de ses colonies, d'Athènes et calendrier actuel. /
Calendarile Miletului și ale coloniilor sale, al Atenei și calendarul actual.

Fig. 4. Inscription du Mégaron de Géa Chthonia, calcaire, Apollonia Pontica, Péninsule de Skamni (V^e-IVe s. av. J.-C.). / Inscriptia megaronului zeiței Ghea Chthonia, Apollonia Pontica, secolele V-IV î. Hr., *apud* Baralis, Panayotova, Nedev 2019, 119, CAT. 108).

Fig. 5. Figurine féminine en terre cuite, sanctuaire de Déméter, Apollonia Pontica, cap Skamni (Deuxième moitié du Ve s. av. J.-C.). / Figurină feminină de teracotă, sanctuarul Demetrei, Apollonia Pontica (a doua jumătate a secolului al V-lea î. Hr.) *apud* Baralis, Panayotova, Nedev 2019, 102, CAT. 82).

Fig. 6. Cruche miniature, argile, sanctuaire de Déméter, Apollonia Pontica, cap Skamni (IVe s. av. J.-C.). / Urcior în miniatură, argilă, sanctuarul Demetrei, Apollonia Pontica (secolul al IV-lea î. Hr.) *apud* Baralis, Panayotova, Nedev 2019, 104, CAT. 87).

Fig. 7. Hydrie miniature, argile, sanctuaire de Déméter, Apollonia Pontica, cap Skamni (Ve s. av. J.-C.). / Hydrie în miniatură, argilă, sanctuarul Demetrei, Apollonia Pontica (secolul al V-lea î. Hr.) *apud* Baralis, Panayotova, Nedev 2019, 104, CAT. 88).

Fig. 8. Lampe miniature, argile, sanctuaire de Déméter, Apollonia Pontica, cap Skamni (Ve s. av. J.-C.). / Lampă în miniatură, argilă, sanctuarul Demetrei, Apollonia Pontica (secolul al V-lea î. Hr.), *apud* Baralis, Panayotova, Nedev 2019, 107, CAT. 93).

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE SUPRAFAȚĂ ÎN HOTARUL ADMINISTRATIV AL MUNICIPIULUI TIMIȘOARA ȘI ÎN ZONA PERIURBANĂ (I). REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL COMUNEI GIROC (LOC. CHIȘODA, LOC. GIROC)

Octavian-Cristian Rogozea, Dorel Micle, Constantin Adrian Boia***

Cuvinte cheie: cercetări de suprafață, vestul României, preistorie, antichitate, ev mediu

Keywords: field survey, west Romaia, prehistory, antiquity, middle age

Comuna Giroc, compusă din localitatea Ghiroda și Giroc, este amplasată în sudul municipiului Timișoara, mai exact în Câmpia Timișului. Această câmpie este caracterizată de uniformitate, lunci largi cu meandre și albie părăsite, în unele situații active cu scurgeri temporare de apă, cu înmlăștiniri și mlaștini numeroase în trecut¹ a oferit condiții deosebit de propice pentru locuire din preistorie până în perioada contemporană.

Descoperiri arheologice în actualul hotar administrativ al comunei Giroc sunt cunoscute în bibliografia de specialitate încă de la începutul secolului XX. Pentru localitatea Chișoda sunt amintite două descoperiri: un topor din cupru cu tăișul în cruce (lungimea 0,17 m, diametrul perforației este de 0,03 m.) descoperit în 1905 la cărămidăria *Chișoda Nouă* aflată între Chișoda și Timișoara-*Josefin*² și începând din anul 1896 descoperite vase de dimensiuni mai mari, castroane mai mici și căni cu toartă pe terenurile de exploatare ale cărămidăriei aflate în proprietatea asociației și ale Latter și Schatteles³ (posibil o necropolă de incinerare de epoca bronzului?).

În cazul localității Giroc sunt amintite două descoperiri: o fortificație de

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul V. Pârvan, nr. 4, e-mail: rogozeaoctavian@yahoo.com; micle_d@yahoo.com

** Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, București, str. Henri Coandă, nr. 11, e-mail: constantin.boia@yahoo.com

¹ Posea 1997, 296.

² Berkeszy, 1906, 66; Popescu 1944, 29.

³ Milleker 1906, 87–88.

pământ la sud de Giroc⁴ și un mormânt de înhumăție, descoperit la sud de sat în pădure, cu scheletul chircit culcat pe o parte, având la mijloc o măciucă de piatră sferică și găurită, atribuit datare neoliticului.⁵

Bibliografia recentă menționează pentru localitatea Ghiroda în punctul *Livezi* o serie de cercetări suprafață (în anii 2001–2004⁶, 2006⁷, respectiv 2012–2013⁸) sau cercetări intruzive.⁹

Demararea cercetărilor sistematice în anul 1992¹⁰ în punctul *Giroc-Mescal* a reintrodus în atenția specialiștilor localitatea Giroc. Cercetări de suprafață, dar și diagnostice arheologice intruzive, au început să fie făcute în extravilanul Girocului în 2017¹¹, odată cu începerea dezvoltării imobiliare.

Proiectul de realizarea a infrastructurii rutiere din zonă, mai precis a variantei de ocolire sud a municipiului Timișoara, a dus și ea la identificarea altor două situri la sud de Giroc: situl *Giroc-4/sit 3 Centura Sud Km. 12 + 260 – 12 + 980* suprapus de traseul drumului¹² și situl *Giroc-36* delimitat în urma unui diagnostic arheologic intruziv într-o parcelă care urma să fie folosită pentru extragerea pământului folosit la terasament.¹³

Începând cu luna martie a anului 2019 s-a trecut la cercetarea și cartarea întregului hotar cadastral al comunei Giroc, prilej cu care a fost identificate sau reidentificate 45 de puncte de interes arheologic:

1. Chișoda

Chișoda 1/Livezi/Tell/Temocentrală.

Istoricul cercetărilor: Din punct de vedere al încadrării administrativ-teritoriale *tell*-ul de la Chișoda-*Livezi* (Pl. I/2) aparține comunei Giroc. Confuziile apărute în ultima vreme în bibliografia de specialitate au făcut ca acest sit să fie încadrat în mod eronat în hotarul administrativ al Timișoarei. În singura lucrare recentă care repertoriază descoperirile arheologice din Banatul românesc situl apare menționat și în hotarul Chișodei¹⁴ și în hotarul Timișoarei.¹⁵

⁴ Miletz 1876, 132; Ortway, 1896, 194; Borovszky 1925, 225.

⁵ Milleker 1897, 46; Banner 1927, 4, 6, 35; Banner 1927a, 62.

⁶ Luca 2009, 199 Luca, Urian 2012, 12; Mărcuți, Rogozea 2019, 429–430.

⁷ Măruia *et alii* 2011, 90–108.

⁸ Rogozea, Rogozea 2016, 145–146;

⁹ Radu 1979, 67–76.

¹⁰ Gogâltan, Stăvilă 2020, 190.

¹¹ Rogozea 2018, 148–149, 154.

¹² Fântâneau *et alii* 2019; Gindele 2019, 221–238.

¹³ Rogozea 2021, 178, 193.

¹⁴ Luca 2006, 70–71.

¹⁵ Luca 2006, 251; <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=timisoara-municipiul-timisoara-timis-situl-arheologic-de-la-timisoara-termocentrala-cod-sit-ran-155252.13>.

Profil longitudinal, Secțiune 0-45

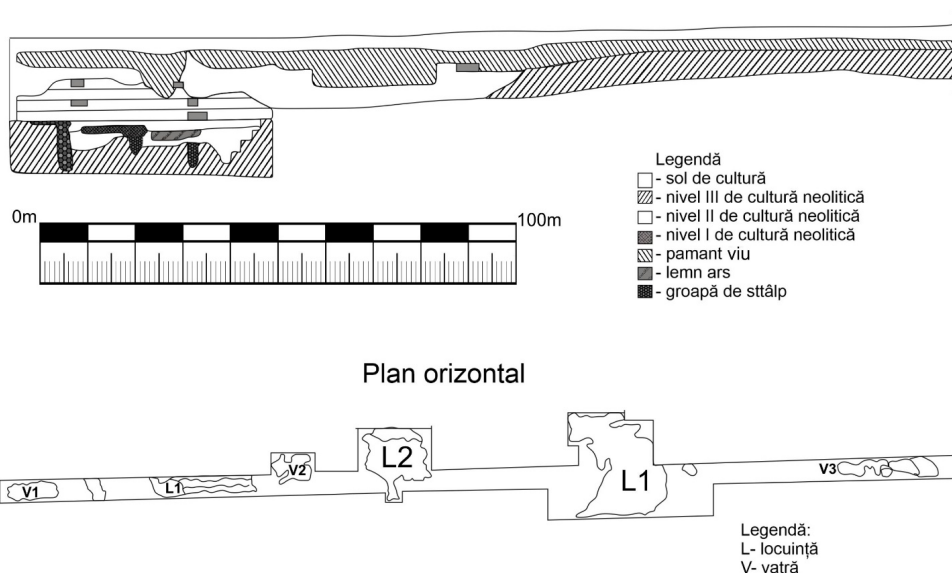

Fig. 1. Profilul și grund-ul secțiunii excavate în 1977 (prelucrare după Radu 1978).
/ Profile and ground in the dug section of 1977 (processed after Radu 1978).

Confuzia apare odată cu publicarea unor articole care tratează sau amintesc descoperirile de tip Foeni. În aceste două studii este introdus microtoponimul *Termocentrală* datorită proximității termocentraliei aflate la nord de sit.¹⁶

Situl arheologic de la Chișoda, punctul *Livezi*, a fost cercetat perieghetic de Ortansa Radu în primăvara anului 1976. În toamna aceluiași an a fost făcută ridicarea topografică și măsurătorile pentru demararea unei viitoare cercetări arheologice (ridicare topo. făcută de C. Răileanu). În vara anului următor a fost deschisă o secțiune cu lungimea de 45 de m orientată sud-est, cu punctual 0 în centrul mamelonului (Fig. 1). Au fost descoperite trei straturi care însumează o grosime de 3–3,5 m. Primul strat (stratul de la bază) este atribuit fazei B2-C, cu ceramică neagră, lustruită și statuete cu mască triunghiulară și pentagonală. Cel de al doilea strat, cu o grosime ce depășește uneori 1,2 m, cu locuințe de suprafață cu platforme masive de chirpici. Pe ceramica de la baza acestui strat apare pictură în benzi roșii aplicată după ardere. Mai apar și idoli cilindrici. Cel de al treilea strat (stratul superior) are o grosime care nu depășește 0,4 m. Ceramica are culoarea roșie și galben-portocalie, lustruită și nelustruită. Decorurile sunt compuse din linii incizate. Plastica este reprezentată de idoli cu cap mobil.¹⁷

¹⁶ Luca 2009, 199; Luca, Urian 2012, 12.

¹⁷ Radu 1978, 67, 72.

O parte din rezultatele cercetării Ortansei Radu, plastica antropomorfă și zoomorfă mai exact, au văzut lumina tiparului în anul 1978. În acest studiu sunt descrise 20 de statuete și o piesă deosebit de rară, mai exact o pintandă ră dreptunghiulară.¹⁸ Tot în același an situl apare în lucrarea de sinteză dedicată neoliticului din Banat.¹⁹

Următoarea mențiune a acestui sit apare în Repertoriul Movilelor de pământ întocmit de Fl. Medeț și I. Bugilan. În repertoriu se clarifică toponimul folosit pentru identificarea acestui punct. Se precizează clar faptul că toponimul *Livezi* desemnează o porțiune alăturată din hotar.²⁰ Situl este menționat de asemenea într-un studiu dedicat neoliticului târziu, materialele neolitice de la Chișoda fiind folosite ca analogie.²¹

Ahitectura neolitică descoperită de Ortansa Radu este rediscutată într-un articol din 1993 care cuprinde acest subiect.²²

Materialele atribuite grupului cultural Foeni, descoperite în stratul II (stratul Vinča C2), sunt amintite în numeroase studii și articole care discută acest grup cultural.²³

La Chișoda-*Livezi* în nivelul III paralelizat cu sfârșitul fazei C1 a culturii Vinča apare un fragment ceramic specific fazei clasice a culturii Tisa, considerat import.²⁴

Cercetări de suprafață au mai fost întreprinse și în perioada recentă. Cu ocazia proiectului care presupunea identificarea și cartarea siturilor aflate în Lista Monumentelor Istorice, tellul de la Chișoda a fost cercetat perieghetic și cartat. La această cercetare din 13.09.2006 au participat Florin Drașovean, Dorel Micle, Liviu Măruia, Adrian Cîntar și Mircea Ardelean.²⁵ În intervalul 2001–2002 au fost realizate cercetări de suprafață și de către Florentina Mărcuți,²⁶ fiind descoperite materiale neolitice și eneolitice (Pl. V/1–11, VI/1–14, VII/1–16). O nouă cercetare de suprafață a fost întreprinsă de Petru Rogoza în 2013. Au fost descoperite materiale care aparțin eneoliticului târziu/epocii timpurii

¹⁸ Radu 1979, 17, Pl. III/17a-b.

¹⁹ Lazarovici 1979, 190.

²⁰ Medeț, Bugilan 1987, 122.

²¹ Lazarovici 1987, 35.

²² Lazarovici, Kalmar 1993, 42–43.

²³ Drașovean 1993, 2–3, Pl. I/1; Drașovean 1994, 139–141, pl. 1/1; Drașovean 2009, 261; Drașovean 1996, 55, pl. LXXXIV/8–9, pl. XCII/6–9; Drașovean 1997, 55, Ab. 5.1; Drașovean 1999, 6; Gligor 2008, 11; Gligor 2009, 168; Lazarovici, Lazarovici 2007, 28, 30; Luca 2009, 199; Luca, Urian 2012, 12; Rogoza 2016, 15, 17.

²⁴ Drașovean 1991, 209; Drașovean 1991a, 65; Drașovean *et alii* 1996, 34; Lazarovici, Lazarovici 2006, 596–597; Lazarovici, Kalmar 1993, 42–43; Luca, Urian 2012, 12.

²⁵ Măruia *et alii* 2011, 107.

²⁶ Mărcuți, Rogoza 2019, 429–430.

a bronzului.²⁷ Începând cu anul 2021 o parte a sitului aflată în proximitatea tell-ului propriu-zis a fost cercetată de un colectiv de la Muzeul Național al Banatului.²⁸

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'55.33"N 21°11'36.54"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 203673.88722 (X) 473562.20756 (Y).

Repere geografice: tellul (fortificat) se află la 1,62 km sud-vest de biserica romano-catolică din Chișoda, 5,70 km SV-V de biserica ortodoxă din Utvin și 5,81 km nord-est de biserica ortodoxă din Șag.

Reper hidrografic: în raport cu o sursă de apă situl se află la 1,5 km sud de o zonă mlăștinoasă existentă până în 1975, 2,4 km nord-est de pârâul Nivelda, 4,5 km sud-est de cursul actual al râului Bega și 7 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Chișoda-2/Valul roman/ Situl 4/ Km. 7+300 – 7+400.

Istoricul cercetărilor: Primele informații legate de „Valul roman” nr. II aflat la vest de localitatea Ghiroda le regăsim pe suporturile cartografice de sec. XVIII, pe care este redată o structură liniară, dar și microtoponimul Römer Schanze (Pl. IV/1). Structura, alături de același microtoponim, apare constant și pe suporturile cartografice întocmite în sec. XIX (Pl. IV/2–3). Pe ultima harta topografică a zonei, realizată în 1975, structura și toponimul (Valu Roman), ușor modificat și tradus în limba română, încă mai sunt reprezentate (Pl. IV/4). Analiza acestor hărți relevă că această structură traversează în capătul de nord-vest, chiar înainte de a intra în hotarul Timișoarei, o zonă împădurită în sec. XVIII (Pl. IV/1) și mlăștinoasă în anii '75 ai sec. XX (Pl. IV/4).

Informații bibliografice legate de aceste structuri se regăsesc în numeroase lucrări care tratează istoria și arheologia spațiului bănățean. Istoriografia referitoare la acest subiect începe cu menționarea acestuia în sursele de sec. XVIII, unde sunt considerate avarie²⁹, discuția fiind continuată și rafinată în majoritatea lucrărilor de sec. XX³⁰, legate de antichitatea târzie a zonei.

Cercetarea efectivă a segmentului de val din hotarul localității Ghiroda s-a manifestat în prima fază prin periegeze realizate de majoritatea arheologilor bănățeni. O nouă etapă în cercetarea de suprafață a valului a debutat în anul 2006 și a fost continuată în anul următor. În acest interval o echipă coordonată de Dorel Micle și Liviu Măruia realizează ridicarea topografică a segmentului cuprins între traversarea Timișului, lângă mănăstirea Șag (în S) și CET

²⁷ Rogoza, Rogoza 2016, 145–146.

²⁸ Coordonate GPS: 45°42'2.92"N 21°11'28.71"E.

²⁹ Grisellini 1984, 223–224.

³⁰ Benea 2008, 35–44; Benea 2013, 23–25, 29, 68, 173–174.

Timișoara, în N³¹ (Fig. 2.). Cercetarea noastră de teren, din anul 2019, a confirmat datele cunoscute în bibliografia, mai exact în acest areal valul păstrează încă o elevație de aproximativ 0,5–1 m, fiind puternic aplatizat de lucrările agricole. Lățimea valului este de aproximativ 25–30 m.³²

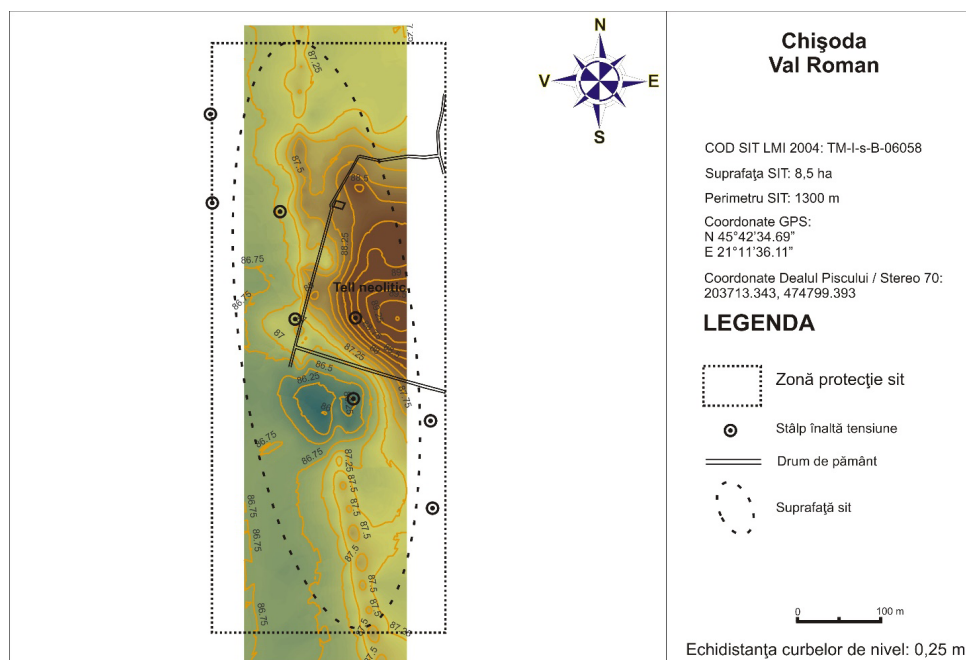

Fig. 2. Valul Roman din hotarul Chișodei (ridicare topografică) (după Măruia *et alii.* 2011). / The Roman Wall in Chișoda boundary (topographic survey) (up to Măruia *et alii.* 2011).

Valul a fost cercetat printr-un diagnostic intruziv la începutul anului 2019 de către un colectiv de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, cu ocazia diagnosticului intruziv pentru *Varianta de Ocolire Timișoara Sud*. Diagnosticul a presupus trasarea și excavarea a două secțiuni în care au fost identificate șanțurile care făceau parte, alături de val, din structura defensivă.³³

După executarea diagnosticului intruziv s-a trecut la cercetarea propriu-zisă de către o echipă coordonată de Cristinel Fântâneau (MNUAI) și Alexandru Flutur (MNB), în intervalul 03.09.2019–1.10.2019³⁴, în zona în care ansamblul

³¹ Măruia *et alii* 2011, 109–118.

³² Micle, Rogozea 2016, 423–424.

³³ Fântâneau *et alii* 2019, 7–8.

³⁴ Fântâneau *et alii* 2019a, 3. În județul Timiș un segment din acest val a fost cercetat intruziv în anul 2004, cu prilejul cercetărilor arheologice intruzive determinate de construirea variantei

format de valuri interesează calea ferată de alimentare a C.E.T. Sud cu combustibil (coordonate GPS: 45°41'1.95"N 21°11'32.38"E) (Fig. 3, Pl. III/1).

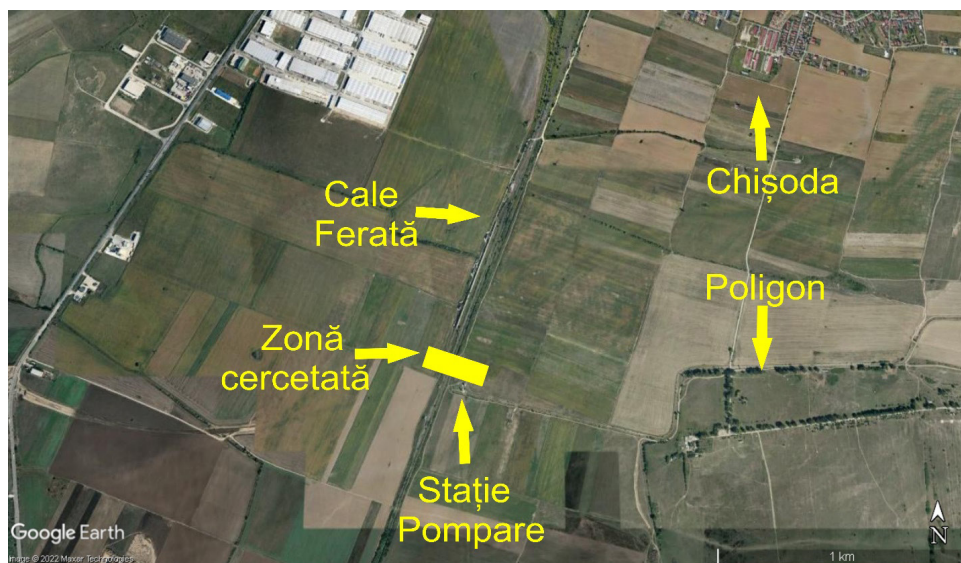

Fig. 3. Zona cercetată preventiv în anul 2019 (imagine satelitară Google Earth).
/ Preventive investigated area in 2019 (Google Earth satellite image)

Cercetarea propriu-zisă a presupus trasarea și excavarea a șase suprafețe care însumează 6.048 mp.³⁵

Indicativ suprafața	S1	S2	S3	S4	S5	S6
Lungime (m)	80	75	60/75	65	60	75
Lățime (m)	5	12	39	25	10	12

În aceste suprafețe au fost surprinse trei șanțuri numerotate de la 1 la 3, de la est la vest și două valuri de pământ. Șanțul 1, cu profilul în U, are o lățime de

de sud ocolire a municipiului Timișoara (vezi Drașovean *et alii* 2004, 7–11 și Benea 2013, 173–174), în punctul cu coordonate GPS: 45°48'48.97"N 21°14'30.53"E (coordonate aproximative). Tot în județul Timiș, în 2010, în hotarul administrativ al comunei Pișchia (coordonate GPS aproximative; 45°52'40.17"N 21°17'10.14"E), această structură a fost cercetată de la km. 40+900 – 40+950, în contextual cercetărilor arheologice preventive determinate de construirea autostrăzii Arad-Timișoara (vezi Bozu, Bozu 2014, 9–26). „Valul” a mai fost cercetat intruziv și în 2021 de către Andrei Stavilă în zona aflată la sud de Calea Chișodei (coordonate GPS aproximative: 45°42'43.69"N 21°11'37.61"E; vezi Stavilă 2022, 734–735). În județul Arad această structură a fost cercetată la Covăsânt (vezi Dörner, Boroneanț 1968, 7 – 16).

³⁵ Fântăneanu *et alii* 2019a, 4.

6,5–7 m o adâncime de 3–3,5 m. Pentru Șanțul 2 au fost stabilite în urma cercetării următoarele caracteristici: lățime 4 m, adâncime 2–2,5 m și profil în V. Șanțul 3 are o lățime de cca. 6,50 m și o adâncime de 250–2,80 m, profilul în U. Valul 1, format din pământul excavat din șanțurile 1 și 2 are o lățime la bază de cca. 10 m. Valul 2 ridicat din pământul excavat din șanțurile 2 și 3 are lățimea de 6–6,5 m la bază. Din valurile de pământ a mai putut fi identificat un singur strat, cel de la bază, compus dintr-un lut nisipos, de culoare brun-roșcată. Lățimea surprinsă pentru valul 1 este de 10 m, în timp ce valul 2 are o lățime de 6–6,50 m³⁶ (Fig. 4, Pl. III/2–5).

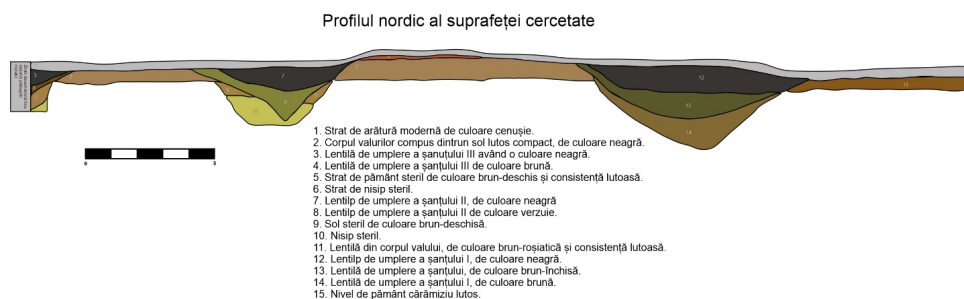

Fig. 4. Profilul Valului Roman obținut în urma cercetării din anul 2019 (prelucrare după Fântâneau et alii 2019a). / The Roman Wall profile resulted from the campaign of 2019 (processed after Fântâneau et alii 2019a).

Coordonate STEREO 70 (aproximative):

203890.34358 (X) 475151.83334 (Y)-limită NNV

203637.54019 (X) 471579.26955 (Y)-limită SSE

Repere geografice: sectorul din structura liniară de pământ aflat în hotarul administrativ al comunei Giroc are o lungime de cca. 3,59 km, orientarea acestuia fiind NNV-SSE. Punctul de intrare în hotarul Chișodei se află la cca. 751 m vest de poligonul de la Chișoda, în punctul cu coordonatele GPS aproximativ: 45°40'49.19"N 21°11'34.00"E. Punctul de ieșire în nord se află la intersecția cu strada Calea Chișodei, între magazinul Jysk (fost Real) și C.E.T sud (coordonele GPS aproximative: 45°42'44.81"N 21°11'37.91"E). Valul traversează municipiul Timișoara pe un traiect ipotetic ușor curbat, ocolind, probabil, zona de mlaștini care exista pe cursul fostului râu Bega (azi Canalul Bega), fiind din nou observabil cu ochiul liber, în zona de nord-est a Timișoarei, unde reapare în hotarul localității Dumbrăvița.

Chișoda-3 (Pl. II/7)

Istoricul cercetărilor: Situl arheologic denumit convențional de noi

³⁶ Fântâneau et alii 2019a, 10–13.

Chișoda-3 a fost descoperit la data de 07.04.2015 cu prilejul unor cercetări de suprafață determinate de întocmirea *Planului Urbanistic General al Municipiului Timișoara*. Ceramica descoperită aparține epocii bronzului³⁷ (Pl. XII/1-3).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'13.36"N 21°11'31.65"E, 87m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 203506.59633 (X) 472272.56923 (Y).

Repere geografice: situl se află la 1,64 km est de Calea Șagului (DN 59), la 3,63 km SV de biserica ortodoxă din Giroc, la 4,84 km NV de biserica ortodoxă din Șag și la 400 m de vest de calea ferată care alimentează C.E.T.-ul Timișoara. Reper hidrografic: situl se află la 1,26 km nord-est de pâraul Niveldea. Pe hărțile topografice iosefine și franciscane zonele din jurul sitului apar ca fiind mlăștinoase

Chișoda-4

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 16.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice de aici pot fi încadrate larg în Evul Mediu. Pe baza materialelor încadrăm situl în evul mediu (probabil sec. XII-XIII). Alături de fragmente ceramice au mai fost descoperite și fragmente de tuf vulcanic și chirpici.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'54.07"N 21°13'23.86"E, m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 205904.53168 (X) 471562.58561 (Y).

Repere geografice: situl se află la 2,67 km sud-est de biserica romano-catolică din Chișoda, la 5,89 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 9,22 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 4 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Chișoda-5

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 08.05.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice descoperite pe suprafața sitului aparțin preistoriei și evului mediu.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'30.64"N 21°12'45.01"E, 87 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 205117.87740 (X) 472730.36912 (Y).

³⁷ Rogozea, Rogozea 2016, 146-147.

Repere geografice: situl se află la 1,46 km SSE de biserica romano-catolică din Chișoda, la 6,06 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 10,52 nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 5,83 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Chișoda-6

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 08.05.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice de aici pot fi încadrate în evul mediu, mai precis în sec. XII-XIII.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'42.90"N 21°12'37.89"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 204981.85862 (X) 473115.84572 (Y).

Repere geografice: situl se află la 1,16 km sud-vest de biserica romano-catolică din Chișoda, la 6,24 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 10,74 nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 6,23 km nord de cursul actual al râului Timiș

Chișoda-7

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 08.05.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Ceramica de aici aparține sec. XII-XII.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'43.72"N 21°12'18.01"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 204553.31008 (X) 473161.50112 (Y).

Repere geografice: situl se află la 1,25 km sud-vest de biserica romano-catolică din Chișoda, la 6,08 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 11,10 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 6,04 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Chișoda-8 (Pl. II/8)

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 08.05.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. La fel ca în cazul celor două puncte menționate anterior materialele aparțin sec. XII-XIII.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°42'0.27"N 21°12'11.79"E, 87 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 204443.06917 (X) 473678.40443 (Y).

Repere geografice: situl se află la 1 km sud-vest de biserica romano-catolică din Chișoda, la 6,38 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 11,54 km nord-vest de biserica ortodoxă din biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 6,41 km nord de cursul actual al râului Timiș.

2. Giroc

Giroc-1

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Liviu Măruia, Adrian Bejan, Dorel Micle și studenții Andrei Stavilă, Marius Stanciu și Lavinia Bolcu în 04.09.2007 cu ocazia unor cercetări de suprafață desfășurate în hotarul localității Giroc. Fragmentele ceramice descoperite aparțin secolelor IX-X (Pl. XII/5-6) și posibil sec. XII (Pl. XII/7).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°38'24.94"N 21°15'32.55"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 208472.19930 (X) 466831.58387 (Y).

Repere geografice: la 7,07 km SSE de biserica comunei Giroc, la 7,5 km E de biserica din Șag și la 5,6 km NE de biserica din Pădureni.

Reper hidrografic: la 30 m nord de râul Timiș.

Giroc-2/ Mescal.

Istoricul cercetărilor:

Cercetările intruzive (Fig. 3)

Campania 1992

Prima campanie de cercetare intruzivă a sitului a debutat în luna iulie a anului 1992. Suprafața totală cercetată a însumat 140 m². Caseta C1/1992 amplasată chiar în faleza Timișului a avut o lungime de 12 m și o lățime de 3,5-4 m.³⁸ Pentru această zonă cercetată a fost stabilită următoarea stratigrafie³⁹:

1. 0-0,20/25 m-nisip aluvionar;
 2. 0,20/25-0,60 m sol gri-negricios, compact (nivel Gornea-Kalakača);
 3. 0,60-0,75 m sol galben-cenușiu, pigmentat puternic cu cărbune de lemn și cu fragmente ceramice, cu o consistență de podea (strat Cruceni-Belegiș, faza I);
 4. De la -0,75 m începe solul nisipos, steril din punct de vedere arheologic.
- În C1/1992 au fost descoperite și cercetate cinci complexe arheologice:

³⁸ Gogâltan, Stavilă 2020, 190-191.

³⁹ Gogâltan, Stavilă 2020, 192.

Cx.	Atribuire culturală	Funcționalitate	Formă	Diametru	Lungime (m)	Lățime (m)	Adânc. (m)
L1/1992	Gornea-Kalakača	locuință	ovală	-	4,4	2,6	0,25-0,35
G1/1992	Gornea-Kalakača	groapă de povizii	circulară	1,9	-	-	0,5
G2/1992	Gornea-Kalakača	groapă de povizii	-	-	-	-	-
S1/1992	-	șanț de drenaj	-	-	-	-	-
S2/1992	-	șanț de drenaj	-	-	-	-	-

Campania 1993

În această campanie au fost cercetați mai puțin de 100 m². În cea de a doua campanie a fost cercetată o suprafață amplasată la 18 m în amonte de suprafața cercetată în 1992, cu o lungime de 10 m și o lățime de 4,5–5 m. Sub aspect stratigrafic în C1/1993 au fost identificate patru straturi⁴⁰:

1. 0-0,30/0,35 m nisip aluvionar;
2. 0,30/0,35-0,70/0,75 m sol gri-negricios, compact (nivel Gornea-Kalakača);
3. 0,70/0,75-0,90 m sol sol galben-cenușiu, pigmentat cu roșu (mici fragmente ceramice și chirpici), cu o consistență nisipoasă (strat Cruceni-Belegiș, faza I);
4. 0,90–1,05/1,10 m sol gălbui, pigmentat cu negru (mici fragmente de ceramică și cărbune de lemn). De la –1,05/1,10 m începe solul steril arheologic. Au fost identificate și săpate trei complexe arheologice⁴¹:

Cx.	Atribuire culturală	Funcționalitate	Formă	Diam. (m)	Lungime (m)	Lățime (m)	Adânc. (m)
G1/1993	Epoca bronzului	groapă de povizii/menajeră	rectangulară	-	2,10	1,15	0,15
G2/1993	Epoca bronzului	groapă de povizii/menajeră	neregulată	1,15	-	-	0,55
G3/1992	Epoca bronzului	groapă de povizii/menajeră	alungită	-	1,65	1,05	0,35

Tot în acest an au fost săpate și trei secțiuni de sondaj, cu o stratigrafie similară suprafețelor:

Șanțul A cu dimensiunile de 8 × 1 m, orientat est-vest, amplasat la 25 m vest de C1/1993 și la 8 m de drumul de pământ.

⁴⁰ Gogâltan, Stavilă 2020, 192.

⁴¹ Gogâltan, Stavilă 2020, 193–194.

Șanțul B cu dimensiunile de 4×1 m, orientat NV-SE, amplasat la 70 m în amonte de C1/1993 și la 30 m de zona de extragere a lutului pentru dig;

Șanțul C cu dimensiunile de $5 \times 3/5 \times 2$ m, amplasat la cca. 20 m de cubici⁴²; În S3 a fost identificată o locuință cu o treaptă de de 5 cm care acoperă 1/3 din suprafața totală a acesteia. Pe grundul locuinței săpate în argilă de această dată (spre deosebire de cea menționată anterior care a fost săpată în nisip) au fost descoperite două gropi de stâlp cu diametrul de 0,5 m respectiv 0,35.⁴³

Cx.	Atribuire culturală	Funcționalitate	Formă	Diam. (m)	Lungime (m)	Lățime (m)	Adânc. (m)
L1/SC/1993	Epoca bronzului	locuință	ovală	-	4,25	3,8	0,4-0,5

Inventarul arheologic descoperit în aceste campanii este dominat de materiale ceramice (Pl. X/1–7, Pl. XI/1–9), dar a fost descoperit și utilaj litic șlefuit (o râșniță și un frecător conic cu stigmat de uzură pe trei laturi din L1/1992)⁴⁴ și piese din bronz (Pl. VIII/1–10): două mici dălți din bronz în L1/1992 două lame, o sârmă din componența unei fibule, o daltă și trei picături de bronz în colțul de vest al C1/1993.⁴⁵

Fragmentele ceramice, de departe cele mai numeroase, acoperă întreaga paletă tipurilor de vas: vase de gătit, vase de depozitare și veselă.⁴⁶

Campania 2006

Cea de a treia campanie de cercetare are loc în anul 2006 și au fost surprinse locuri care aparțin bronzului timpuriu III (grupul Gornea-Orlești), bronzului mijlociu (fazele I și II ale culturii Cruceni-Belegiș), epocii fierului (Gornea-Kalakača) și sec. XVIII-XIX. Au fost deschise trei noi casete (casetă C1/2006 deschisă, spre sud, în continuarea casetei C1/1993). Cercetarea a acoperit o suprafață de 55 m pătrați.

În C1/2006 au fost descoperite următoarele complexe arheologice: o locuință la -0,7 m, de formă elipsoidală (L1/2006), cu umplutura compusă dintr-un strat de culoare galben închis, gros de 10 cm (stratul de amenajare) și un nivel de umplură de culare negru-gălbuie, gros de 15 cm; o groapă de provizii cu fundul alveolat (G1/2006), cu dimensiunile $0,60 \times 0,40$ m; o groapă (G3/2006) cu o umplură neagră gălbuie (în umplură descoperită o căniță completă

⁴² Gogâltan, Stăvilă 2020, 192 și nota 9.

⁴³ Gogâltan, Stăvilă 2020, 194.

⁴⁴ Gogâltan, Stăvilă 2020, 193; 194, nota 28; 199, fig. 8–9

⁴⁵ Gogâltan, Stăvilă 2020, 193–194 și nota 28.

⁴⁶ Gogâltan, Stăvilă 2020, 195–198.

Fig. 5. Amplasarea zonelor cercetate intruziv în campaniile 1992–1993 și 2006 (după Gogâltan, Stăvilă 2020). / Location of intrusive research during the campaigns of 1992–1993 and 2006 (up to Gogâltan, Stăvilă 2020).

alături de un număr mare fragmente ceramice) și diametrul de 1,47 m. Toate cele trei complexe din această casetă aparțin primei faze a culturii Cruceni-Belegiș.

În caseta C2/2006 a fost descoperit un complex cu funcționalitatea de groapă de provizii și ulterior groapă menajeră, cu diametrul de 1,15 m și adâncimea de 0,98 m cu materiale caracteristice fazei I a culturii sus-amintite. Tot în C × 2/2006 a fost cercetat un șanț, cu o adâncime relativ mică, care pornește din nivelul al II-lea al epocii bronzului, atribuit culturii Cruceni-Belegiș. Acesta are o lățime cuprinsă între 1,30 și 1,90 m la buza și 0,70 m adâncime. Au mai fost cercetate în această casetă 8 complexe: G4/2008 (groapă de stâlp circulară); G5/2008 (groapă circulară cu diametru de 1,25 m); G6/2006 (similară cu G5/2006); G8/2006 (de formă circulară, cu un fragment/vârf de potcoavă și un vârf cu trei muchii provenit probabil de la o arbaletă); G9/2006 (de formă ovală, orientat est-vest, cu funcționalitatea de groapă de împrumut) și L2/2006 (interpretată ca locuință preistorică de formă rectangulară, cu numeroase refaceri, atribuită, culturii Cruceni-Belegiș).

În caseta C2/2006 au fost descoperite două morminte: M2/2006 care a aparținut cel mai probabil unui mormânt de copil sugar, cu o monedă de bronz,

depusă între mâini, datată în 1802 (lungime de 1,25 m și lățimea de 0,65 m); M3/2006 care a aparținut tot unui copil, fără inventar funerar (surprins în profil, cu de 0,90 m, o lățime dezvelită de 0,30 m și ad. de 1 m).⁴⁷

Materialele provenite din cercetările intruzive, atribuite epocii bronzului, au fost publicate și sub forma unor articole. Primul articol are ca subiect trei piese legate de metalurgia bronzului provenite din campania 1993 (Pl. IX/1–3) mai precis un fragment de brătară (*Blechspiralen von typ Regelsbrunn*), un tipar monovalv pentru o seceră din lut și un tipar din lut pentru turnat pandantive cordiforme (*Halbmondförmige Anhänger*)⁴⁸.

Un al doilea studiu apărut în anul 1996 analizează și tratează materialele caracteristice culturii Gornea-Kalakača.⁴⁹ Materiale atribuite bronzului timpuriu sunt doar amintite într-un studiu dedicat bronzului timpuriu din Banatul românesc.⁵⁰

Cel de al patrulea studiu, dedicat de această dată materialului osteologic animal din campania 2006, vede lumina tiparului în anul 2008. Sunt analizate 555 de resturi faunistice provenite din contexte specifice fazei I a culturii Cruceni-Belegiș. Materialul aparține în proporție de 96,2%.⁵¹ Au fost identificate oase provenite de la vită, porc, cal, câine, cerb, căprior, castor, bour, urs, bursuc și moluște (scoici).⁵²

Cercetările de suprafață

1989

După descoperirea sitului, o primă cercetare de suprafață a făcută de către Fl. Gogâltan, cercetare care a determinat și începerea săpăturilor sistematice din viitor.⁵³

2007–2010

Cercetări de suprafață au mai fost întreprinse și de un colectiv de la universitatea de vest, condus de Dorel Micle și Liviu Măruia, în intervalul cuprins între anii 2007–2010. Acestea au avut ca rezultat cartografierea și topografierea sitului. Cercetările au avut o contribuție semnificativă în înțelegerea sitului din punctul Mescal deoarece au lămurit problema suprafeței sitului și au identificat fortificația medievală.⁵⁴

⁴⁷ Gogâltan *et alii* 2007, 163–165; Szenmiklosi 2021, 161–164.

⁴⁸ Gogâltan 1993, 63–73.

⁴⁹ Gogâltan 1996, 33–51.

⁵⁰ Gogâltan 1996a, 46.

⁵¹ El Susi 2008, 57.

⁵² El Susi 2008, 58.

⁵³ Gogâltan, Stăvilă 2020, 190.

⁵⁴ Măruia *et alii* 2011, 172–174.

2019–2022

Realizarea Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Girocului a determinat o nouă serie de cercetări de suprafață, situl fiind verificat de O. C. Rogoza în 06.04.2009, respectiv O. C. Rogoza și Aurelian Martin în 20.08.2022.⁵⁵

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'48.57"N 21°17'4.97"E, 87 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 210707.12312 (X) 469371.86694 (Y).

Repere geografice: situl se află la 5,66 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 3,8 km sud-vest de biserica ortodoxă din Urseni și la 8,96 km nord-est de biserica ortodoxă din Pădureni.

Reper hidrografic: situl se află chiar în faleza Timișului, la cca. 2–3 m vest de cursul actual al râului (Fig. 4).

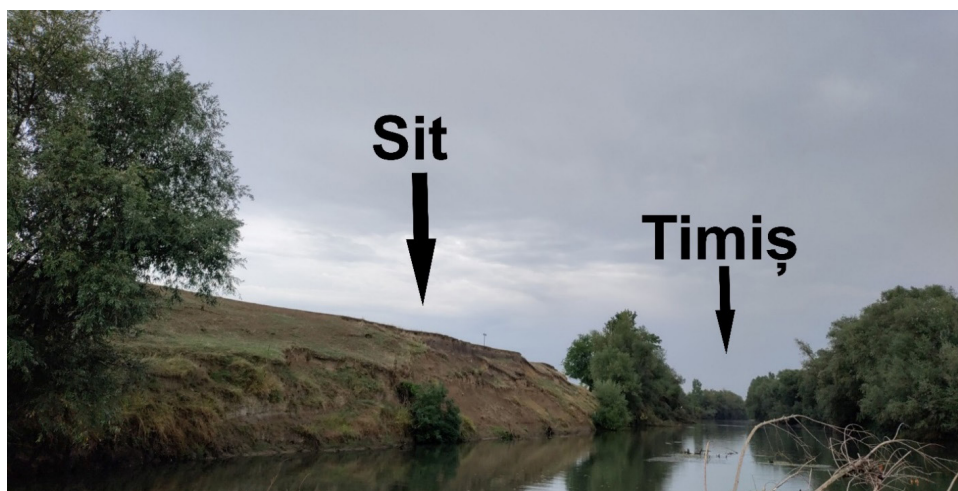

Fig. 6. Localizarea sitului în raport cu râul Timiș. / Location of the situ in relation to the Timiș River.

⁵⁵ Cu prilejul acestei cercetări de suprafață s-a putut constata existența unor structuri din lemn (moară?) în râul Timiș, în punctul cu coordonatele GPS: 45°39'45.29"N 21°17'7.28"E. Ansablul cuprinde trei structuri dreptunghiulare orientate nord-sud, din bușteni cu diametrul de cca. 0,3 m și trei structuri mai mici din pari cu diametrul de cca. 10 cm (una dintre aceste structuri, liniară, traversează Timișul pe direcția NV-SE). Tot cu această ocazie, când apele Timișului au fost deosebit de scăzute, s-a putut constata că pe plaja aflată la sud de situl Giroc-Mescal (coordoanate GPS: 45°39'40.06"N 21°17'2.92"E) sunt depuse numeroase materiale rulate spălate, de apă din situl amintit mai sus.

Giroc-3/Săliște.

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Dorel Micle, Liviu Măruia, Elena Pîrpiliță, Andreea Gogoșanu în 06.04.2009. Cu acest prilej au fost descoperite materiale care au fost atribuite epocii bronzului, epocii romane (sec. II-IV) și evului mediu (sec. XI-XIII și XVI-XVIII). O nouă cercetare de suprafață, determinată de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al comunei Giroc*, a fost întreprinsă de O. C. Rogozea în 03.05.2019. Cu acest prilej au fost descoperite materiale din neoliticul dezvoltat⁵⁶ (Pl. XIII/2-5), Latène Pl. (XII/8-9) și medievale, încadrate sec. XV-XVI (Pl. XIII/1).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'59.30"N 21°14'44.82"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 207575.86172 (X) 469790.70860 (Y).

Repere geografice: situl se află la 4,14 km SSE de biserica ortodoxă din Giroc; la 5,7 km SV de biserica ortodoxă din Urseni și la 800 m N de limita nordică a Pădurii Giroc (Pl. II/1).

Reper hidrografic: la 1,4 km N de versantul drept al Râului Timiș.

Giroc-4/ Sit 3 Centura Sud.

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Fântâneau Cristinel, Bălan Gabriel, Burlacu-Timofte Raluca cu ocazia diagnostiucului arheologic intruziv pentru Varianta de Ocolire Timișoara Sud. Situl a mai fost cercetat perieghetic și de Octavian-Cristian Rogozea în 02.05.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Materialele descoperite cu această ocazie aparțin celei de a doua epoci a fierului. Tot în 2019 situl a fost cercetat preventiv cu ocazia construirii variantei de ocolitoare sud a municipiului Timișoara. A fost cercetată o suprafață cu o lungime de 720 m și o lățime cuprinsă între 22 și 25 m, fiind identificate 181 de complexe arheologice, toate datate în sec. IV-V p. Chr. ⁵⁷

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'49.66"N 21°15'23.52"E, 89 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 208485.52327 (X) 471305.01876 (Y).

Repere geografice: situl se află la 2,82 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 8,1 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 6,7 km nord-est de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,65 km nord-vest de cursul actual al Timișului.

⁵⁶ Rogozea 2021, 176-177, 193.

⁵⁷ Gindele 2019, 221.

Giroc-5

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Florentina Mărcuți în 2009. Verificat și de O.C. Rogoza și Lucian Glameanu în 26.04.2019 cu ocazia cercetărilor determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice descoperite în ultima cercetare de suprafață aparțin epocii bronzului și celei de a doua epoci a fierului, cel mai probabil sec. II-V (Pl. XIII/6-9).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'36.85"N 21°13'19.67"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 205701.52953 (X) 469184.80899 (Y).

Repere geografice: așezarea se află la 1,7 km nord de mănăstirea ortodoxă Șag, 4,67 km SSV de biserica ortodoxă din Giroc și 7 km nord de biserica ortodoxă din Pădureni și 1,7 km nord râul Timiș.

Reper hidrografic: situl se află la 1, 76 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-6 (Pl. II/2)

Istoricul cercetărilor: Descoperit de O. C. Rogoza în 09.12.2017 cu prilejul unei periegeze determinată de întocmirea unui studiu teoretic pentru un *Plan Urbanistic Zonal*. În data de 21.07.2018 situl a fost sondat pentru determinarea întinderii înspre nord și sud, a atribuirii cronologice și etno-culturale. Au fost trasate și executate mecanizat 19 secțiuni. Materialele de aici aparțin neoliticului dezvoltat (cultura Vinča, faza A₃/B₁ sau chiar B₂)⁵⁸ (Pl. XIII/10-11, Pl. XIV/1-2).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'23.18"N 21°15'17.96"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 208413.67293 (X) 472344.66596 (Y).

Repere geografice: situl se află la 2 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 7,3 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip, la 8,5 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag.

Reper hidrografic: situl se află la 565 m vest de pâraul fără nume care alimentează balta de la Giroc și la 3,1 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-7

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de O.C. Rogoza, Bogdan Vlaicu cu ocazia cercetărilor determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc* în 30.03.2019. Pe suprafața

⁵⁸ Rogoza 2018, 148-149, 155.

sitului au fost descoperite numeroase fragmente de zgură de fier, dar și fragmente ceramice medievale.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'46.05"N 21°16'15.38"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 209515.50434 (X) 469290.43761 (Y).

Repere geografice: situl se află la 5,05 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 8,62 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 5,16 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 1,74 km vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-8

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de O.C. Rogozea, Bogdan Vlaicu cu ocazia cercetărilor determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc* în 30.03.2019. Fragmentele ceramice de pe suprafață pot fi atribuite celei de a doua vârste a fierului (Pl. XIV/1/2).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'39.67"N 21°16'3.76"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 209341.27191 (X) 470956.21970 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,62 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 8,77 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 5,85 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 1,74 km vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-9

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 13.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Ceramica de aici poate fi încadrată larg în preistorie (Pl. XIV/5/).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'8.21"N 21°15'17.77"E, 87m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 208301.37660 (X) 470032.18744 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,87 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 7,53 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 6,52 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,2 km vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-10

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 13.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea

Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc. Pe baza fragmentelor ceramice acesta este încadrat preistoriei.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'4.36"N 21°15'32.90"E, 87m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 208623.05250 (X) 469898.12500 (Y).

Repere geografice: situl se află la 4,16 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 7,82 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 6,19 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip

Reper hidrografic: la 2,08 km vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-11 (Pl. II/3)

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 13.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc.* Fragmentele ceramice de aici pot fi atribuite evului mediu, mai exact secolelor IX-X (Pl. XIV/6-8). Alături de fragmentele de vas, pe suprafață au mai fost descoperite și numeroase fragmente de zgură de fier.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'20.58"N 21°15'25.88"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 208413.83297 (X) 470374.41686 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,59 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 7,79 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 6,41 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,27 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-12

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 13.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc.* Fragmentele descoperite aici pot fi atribuite celei de a doua epoci a fierului, mai exact sec. III-II a. Chr. (Pl. XIV/1, Pl. XV/1-3). Au mai fost descoperite fragmente de zgură cu oxid verde (bronz?).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'33.36"N 21°15'6.44"E, 88m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 208092.65868 (X) 470819.47874 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,05 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 7,54 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 6,94 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,41 km vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-13

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 13.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. În acest punct materialele ceramice puține și foarte fragmentate au fost descoperite pe două grinduri învecinate, separate de un meandru fosil. Acestea aparțin probabil preistoriei și evului mediu.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'33.54"N 21°15'28.84"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 208577.31500 (X) 470802.37133 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,31 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 8,06 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 6,45 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,41 km vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-14

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 13.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele cenușii, fine lucrate la roată descoperite aici aparțin celei de a doua epoci a fierului (Pl. XV/4). Pe suprafață a mai fost descoperită și zgură de fier.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'44.63"N 21°15'14.44"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 208281.92483 (X) 471159.03772 (Y).

Repere geografice: situl se află la 2,87 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 7,83 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 6,91 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: situl se află la 4,85 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș

Giroc-15

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 16.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Pe suprafața acestui sit au fost descoperite fragmente ceramice fine, lucrate la roată, degresate cu nisip fin și fragmente ceramice semifine, brune, degresate cu nisip cu bobul mare pe care la atribuim celei de-a doua vârste a fierului (Pl. XV/5-7).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'58.58"N 21°13'50.11"E, 89 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206478.67193 (X) 471674.95720 (Y).

Repere geografice: situl se află la 1,94 km sud-vest de biserica ortodoxă din Giroc, la 6,45 km nord-vest de biserica romano-catolică din Șag și la 8,68 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: situl se află la 4,24 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-16

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 16.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice sunt fine, cenușii, lucrate la roată și aparțin celei de-a doua vârste a fierului (Pl. XV/8).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'53.27"N 21°13'43.14"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206320.24984 (X) 471518.25392 (Y).

Repere geografice: situl se află la 2,19 km sud-vest de biserica ortodoxă din Giroc, la 6,26 km nord- de biserica romano-catolică din Șag și la 8,83 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: situl se află la 3,88 km nord de cursul actual al râului Timiș

Giroc-17

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 24.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice descoperite sunt lucrate la roată, au culoarea cenușie și sunt degresate cu nisip fin și aparțin celei de a doua epoci a fierului.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'19.91"N 21°14'54.43"E, 87 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 207813.50221 (X) 470416.73993 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,39 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 7,17 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 7,11 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: situl se află la 2,36 km nord de cursul actual al râului Timiș

Giroc-18

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 24.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea

Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc. Fragmentele ceramice din acest punct au aceleași caracteristici ca cele din situl menționat anterior. Din punct al încadrării cronologice și acestea aparțin celei de-a doua vârste a fierului.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'21.98"N 21°14'48.51"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 207688.46833 (X) 470486.59552 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,25 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 7 km nord-vest de biserica romano-catolică din Șag și la 7,26 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: situl se află la 2,4 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-19

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 24.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Pe baza fragmentelor ceramice de pe suprafață atribuim a acest punct celei de-a doua epoci a fierului.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'13.47"N 21°14'24.56"E, 89 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 207158.19725 (X) 470248.38365 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,4 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 6,5 km nord-vest de biserica romano-catolică din Șag și la 7,68 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,72 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-20

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 24.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Datorită numărului redus de materiale arheologice, considerăm faptul că aparține preistoriei.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'21.89"N 21°14'12.58"E, 88m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206911.31606 (X) 470520.29445 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,08 km sud de biserica ortodoxă din Giroc, la 6,35 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 7,99 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,97 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-21

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 24.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Materialele fine din acest punct de culoare cenușie, lucrate la roată și degresate cu nisip fin, alături de fragmente grosiere lucrate la mână și degresate cu ceramică pisată și de fragmentele semifine lucrate cu mână și degresate cu nisip cu bobul mare pot fi încadrate în cea de a doua vârstă a fierului (Pl. XV/9–10, Pl. XVI/2–3). Tot pe suprafață a fost descoperit și un fragment dintr-o rășniță din tuf vulcanic (Pl. XVI/1).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'18.83"N 21°13'56.92"E, 89 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206568.21158 (X) 470441.82844 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,21 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 6 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 8,3 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,65 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-22

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 24.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice fine, cenușii lucrate la roată ne îndeamnă să atribuim acest punct celei de-a doua vârste a fierului (probabil sec. II-V p. Chr.).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'26.63"N 21°13'49.45"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206417.99272 (X) 470690.04476 (Y).

Repere geografice: situl se află la 2,96 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 5,93 km nord-vest de biserica romano-catolică din Șag și la 8,52 km nord-est de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 3,18 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-23

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 24.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele de aici aparțin cel mai probabil sec. XV-XVI (Pl. XV/4). Au fost descoperite și fragmente de zgură de fier.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'12.50"N 21°13'36.03"E, 89 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206107.23624 (X) 470267.83917 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,5 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 5,48 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 8,73 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,85 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-24

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 24.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice cenușii, lucrate la roată dintr-o pastă fină, degresată cu nisip fin sugerează o încadrare a sitului în cea de-a doua vârstă a fierului.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'3.93"N 21°13'40.16"E, 87 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206184.09959 (X) 469999.26584 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,68 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 5,42 km nord-vest de biserica romano-catolică din Șag și la 8,61 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,45 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-25

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 24.04.2019. cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice cenușii descoperite aici pot fi atribuite cu rezervele de rigoare sec. II-V p. Chr. (Pl. XVI/5-9).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'3.21"N 21°13'51.66"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206431.77419 (X) 469965.34193 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,68 km SSE de biserica ortodoxă din Giroc, la 5,71 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 8,35 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-26

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogozea în 24.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. De

pe suprafață au fost recoltate fragmente ceramice preistorice și numeroase fragmente de chirpici.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'2.30"N 21°13'58.02"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206568.00699 (X) 469930.79666 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,75 km SSE de biserica ortodoxă din Giroc, la 5,82 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 8,82 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip. (Reper hidrografic: la 2 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-27

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 24.04.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Pe baza materialelor de pe suprafață (fragmente ceramice și tuf vulcanic) considerăm că locuirea de aici aparține preistoriei și celei de-a doua vârste a fierului.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'0.23"N 21°14'8.53"E, 85 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206792.31553 (X) 469856.25036 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,89 km sud de biserica ortodoxă din Giroc, la 6 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 7,94 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 2,05 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-28

Istoricul cercetărilor: descoperit de O.C. Rogoza și Lucian Glameanu în 26.04.2019 cu ocazia cercetărilor determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice venușii lucrate la roată ne permit să presupunem că această locuire aparține celei de a doua vârste a fierului.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'57.34"N 21°13'46.83"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206318.78413 (X) 469789.18474 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,8 km sud-vest de biserica ortodoxă din Giroc, la 5,53 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 8,41 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 1,9 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-29

Istoricul cercetărilor: descoperit de O.C. Rogoza și Lucian Glameanu

în 26.04.2019 cu ocazia cercetărilor determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Materiale descoperite pot fi încadrate în cea de-a doua vârstă a fierului.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'46.29"N 21°13'44.15"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206244.76474 (X) 469451.04833 (Y).

Repere geografice: situl se află la 4,16 km SSE de biserica ortodoxă din Giroc, la 5,38 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 11,69 km nord-vest biserica evanghelică lutherană din Liebling.

Reper hidrografic: la 1,55 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-30

Istoricul cercetărilor: descoperit de O.C. Rogoza și Lucian Glameanu cu ocazia cercetărilor determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*, în 26.04.2019. Ceramica cenușie sugerează o încadrare în cea de-a doua vârstă a fierului.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'44.21"N 21°13'24.95"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 205826.44803 (X) 469406.45926 (Y).

Repere geografice: situl se află la 4,3 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 4,95 km nord-vest de biserica romano-catolică din Șag și la 11,93 km nord-vest de biserica evanghelică lutherană din Liebling

Reper hidrografic: la 1,97 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-31

Istoricul cercetărilor: descoperit de Dorel Micle, Liviu Măruia și studenții Pîrpîliță Elena, Gogoșanu Andreea în 06.04.2009 și considerat tot Giroc-3. Reeverificat de O.C. Rogoza în 03.05.2019 cu ocazia cercetărilor determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Ceramica de aici aparține preistoriei și evului mediu (sec. XV-XVI). Apar și fragmente de tuf vulcanic.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'0.70"N 21°14'31.30"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 207285.47240 (X) 469847.61381 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,82 km SSE de biserica ortodoxă din Giroc, la 6,46 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 7,45 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 1,79 km nord-vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-32

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 03.05.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Puținele fragmente ceramice sunt din păcate atipice, dar pe baza tehnologiei ceramice le încadrăm în preistorie.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'54.48"N 21°14'12.88"E, 85 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206878.06178 (X) 469674.45327 (Y).

Repere geografice: situl se află la 6,41 km sud-vest de biserica ortodoxă din Urseni, la 6,07 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 7,82 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 1,8 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-33 (Pl. II/4)

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza în 03.05.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice de aici aparțin celei de-a doua vârste a fierului și evului mediu (sec. XV-XVII?).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'25.40"N 21°14'49.20"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 207621.57724 (X) 468740.52725 (Y).

Repere geografice: situl se află la 4,98 km SSE de biserica ortodoxă din Giroc, la 6,68 km vest de biserica romano-catolică din Șag și la 10,52 km nord-vest biserica evanghelică lutherană din Liebling.

Reper hidrografic: la 0,6 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-34 (Pl. II/6)

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza și Darius-Lucian Gal în 30.03.2019 cu prilejul cercetărilor de suprafață determinate de întocmirea *Memoriului Arheologic* pentru *Planul Urbanistic General al Comunei Giroc*. Fragmentele ceramice de aici aparțin preistoriei, mai precis stilului ceramic Baden⁵⁹ (Pl. XVI/10-12, XVII/1-3).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'6.49"N 21°16'31.23"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 209887.67301 (X) 469905.01443 (Y).

⁵⁹ Rogoza 2021, 177-178, 193.

Repere geografice: situl se află la 4,47 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 9,06 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 4,95 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 0,7 km vest de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-35

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de Octavian-Cristian Rogoza și Lucian Glameanu cu ocazia cercetărilor determinate de întocmirea Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc în 26.04.2019. Fragmentele ceramice de aici aparțin preistoriei.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'50.41"N 21°13'55.59"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 206498.18990 (X) 469566.49106 (Y).

Repere geografice: situl se află la 4,09 km SSV de biserica ortodoxă din Giroc, la 5,66 km nord-est de biserica romano-catolică din Șag și la 8,21 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 1,6 km nord de cursul actual al râului Timiș.

Giroc-36 (Pl. II/5)

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit într-o periegeza O.C. Rogoza și Bogdan Vlaicu cu ocazia cercetărilor determinate de întocmirea Memoriului Arheologic pentru Planul Urbanistic General al Comunei Giroc în 30.03.2019 și denumit la momentul respectiv Giroc-Obiectiv 3 (suprafața acoperită cu vegetație). Ulterior, în 18.06.2020, situl a fost supus unui diagnostic arheologic intruziv, zona urmând să fie folosită ca groapă de împrumut pentru nisipul necesar construirii variantei de ocilorie sud a mun. Timișoara. Fragmentele ceramice de aici aparțin neoliticului dezvoltat (posibil Cultura Banatului)⁶⁰ (Pl. XVII/4-8, 10) și evului mediu (sec. IX-X) (Pl. XVII/9).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'46.40"N 21°15'55.82"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 209294.89769 (X) 471225.64127 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,4 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 3,67 km sud-vest de biserica ortodoxă din Urseni și la 6 km nord-vest de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 1,96 km sud-est se află cursul actual al râului Timiș.

⁶⁰ Rogoza 2021, 178-179, 193.

Giroc-Obiectiv⁶¹ 1

Istoricul cercetărilor: în acest punct, identificat de O. C. Rogoza și Bogdan Vlaicu în 30.03.2019, au fost descoperite materiale foarte puține și fragmentare, pe care le atribuim cu rezervele de rigoare preistoriei.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°39'54.89"N 21°15'57.65"E, 87 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 209144.72170 (X) 469581.00669 (Y).

Repere geografice: la 4,64 km sud-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 8,1 km NVV de biserica ortodoxă din Șag și la 5,59 NVV de biserica ortodoxă din Unip.

Reper hidrografic: la 1,2 km sud-vest se află cursul actual al râului Timiș

Giroc-Obiectiv 4

Istoricul cercetărilor: descoperit de O.C. Rogoza în 24.04.2019. Fragmentele ceramice descoperite aici presupunem că aparțin probabil preistoriei.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'19.19"N 21°14'41.00"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 207522.01999 (X) 470408.14606 (Y).

Repere geografice: la 3,3 km SSE de biserica ortodoxă din Giroc, la 5,46 km sud-vest de biserica ortodoxă din Urseni și la 6,81 km nord-est de biserica ortodoxă din Șag.

Reper hidrografic: la 2,37 km sud se află cursul actual al râului Timiș.

Giroc- Obiectiv 5

Istoricul cercetărilor: în acest punct au fost descoperite materiale preistorice (epoca bronzului?) în 21.06.2020 de O.C. Rogoza și Alex Lorincz.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'45.17"N 21°13'20.73"E, 88 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 205911.24217 (X) 473142.09567 (Y).

Repere geografice: la 1 km sud-vest de biserica ortodoxă din Giroc, la 1,1 km sud-est de biserica ortodoxă din Chișoda și la 6,8 km nord-est de biserica ortodoxă din Șag.

Reper hidrografic: suporturile cartografice disponibile nu relevă existența unor surse de apă majore, cu excepția bălții de la Chișoda (la 1,5 km nord-vest) și a unui ochi de apă la nord de Giroc (la 1,16 km nord-est de obiectivul 5), ambele reprezentate pe harta topografică din 1975.

⁶¹ Am folosit termenul de *obiectiv* pentru punctele cu materiale arheologice foarte puține, descoperite în zone acoperite cu vegetație densă în momentul cercetării, în cazul cărora existența sau absența unor urme antropice poate fi dovedită doar printr-o cecetare intruzivă.

3. Rudicica

Rudicica-1

Istoricul cercetărilor: materiale preistorice și medievale (sec. XV) au fost descoperite cu ocazia unei cercetări de suprafață realizată de către Dorel Micle în 23.08.2020 pentru întocmirea unui *Studiu Arheologic Teoretic* (beneficiar Crețu). Situl este amplasat parțial în hotarul comunei Giroc și parțial în hotarul comunei Moșnița Nouă (loc. Rudicica).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°42'34.84"N 21°15'59.68"E, 89 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 209534.90868 (X) 474566.93684 (Y).

Repere geografice: 2,82 km nord-est de biserica ortodoxă din Giroc, la 4,56 km sud-vest de biserica reformată din Moșnița Nouă, la 3,82 km nord-vest de biserica ortodoxă din Urseni și la 800 m sud-vest de calea Urseni.

Reper hidrografic: prima ridicare topografică habsburgică relevă existența unui însemnat curs de apă la cca. 250 m sud de sit.

Cercetările de suprafață desfășurate în extravilanul comunei Giroc, în intervalul 2019–2020, au relevat existența a 45 de puncte de interes arheologic (Pl. I/1). Sub aspect cronologic materialele din aceste situri arheologice acoperă majoritatea epocilor istorice, cu excepția paleoliticului și a neoliticului timpuriu. Atribuirea cronologică și culturală a unor materiale, limitată în prezent de natura cercetării, va suferi în mod cert în viitor modificări sau rafinări.

BIBLIOGRAFIE

Banner 1927,

Banner János, *A magyarországi zsugorított temetkezések*, în *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből*, III, 1927, 1–58.

Banner 1927a,

Banner János, *Die in Ungarn gefundenen Hockergräber*, în *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből*, III, 1927, 59–122.

Benea 2008,

D. Benea, *Cu privire la granița de sud-vest a Daciei romane. Stadiul cercetărilor românești*, în *Apulum*, 45, 1, 2008, 29–51.

Benea 2013,

D. Benea, *Istoria Banatului în antichitate*, Timișoara, 2013.

Borovszky 1925,

Borovszky Samu *et alii*, *Temes Vármegye*, Magyarország vár-megyéi és városai ... Encyklopédiája, Országos Monografia Társaság, Budapest, s.a., 1912 (?).

Berkeszy 1906,

I. Berkeszy, *Temeşmegei egyéb leletek*, în *TRÉT*, XXII, 1906.

Bozu, Bozu 2014,

F. Bozu, O. Bozu, *Preventive Archaeological Research on Middle Ground Wave from Gearmata Confine (Timiş County)*, în *Ancient Linear Fortifications on the Lower Danube*, Cluj-Napoca, 2014, 9–25.

Draşovean 1991,

F. Draşovean, *Connections between Vinča C and Tisa, Herpály, Petreşti and Bucovăţ cultures in norther Banat*, în *Banatica*, 11, 1991, 209–212.

Dörner, Boroneanţ 1968,

E. Dörner, V. Boroneanţ. *O contribuţie cu privire la datarea valurilor de pământ din vestul ţării noastre*, în *Ziridava*, II, 1968, 7–18.

Draşovean 1991a,

F. Draşovean, *Cultura Vinča, fazele C şi D, în Banat*, în Gh. Lazarovici, F. Draşovean, eds., *Cultura Vinča în România (Origine, evoluţie, legături, sinteze)*, Comisia Muzeelor şi Colecţiilor, Muzeul de Istorie al Judeţului Caraş – Severin – Reşiţa, Muzeul Banatului – Timişoara, Muzeul de Istorie al Transilvaniei – Cluj – Napoca. [Volum editat cu ocazia Simpozionului Internaţional „Cultura Vinča – Rolul şi Legăturile Sale”; Reşiţa – Timişoara, 12–17 mai 1991], Timişoara, 1991, 59–66–70.

Draşovean 1993,

F. Draşovean, *Cultura Petreşti în Banat*, în *SIB*, XVI, 1993, 1–43.

Draşovean 1994,

F. Draşovean, *The Petreşti Culture in Banat*, în *AnB (S.N)*, III, 1994, 139–170.

Draşovean 1996,

F. Draşovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Timişoara 1996.

Draşovean *et alii* 1996,

F. Draşovean, D. Ţeicu, M. Muntean, *Hodoni. Locuirile neolitice şi necropola medieval timpurie*, Reşiţa, 1996.

Draşovan 1997,

F. Draşovean, *Die Petreşti-Kultur im Banat*, în *PZ*, 72, 1, 1997, 54–80.

Drașovean 1999,

F. Drașovean, *Studii privind așezările preistorice în arealul Tisa-Mureșul Inferior (ediție trilingvă)*, Timișoara, 1999.

Drașovean 2009,

F. Drașovean, *Cultural Relationship in the Late Neolithic of the Banat*, în *Ten years after: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research*. Papers of Symposium Timișoara, 9–10. November 2007, Timișoara, 2009, 259–273.

Drașovean et alii 2004,

F. Drașovean, D. Benea, M. Mare, M. Muntean, D. Tănase, M. Crânguș, F. Chiu, D. Micle, S. Regep-Vlascici, Al. Szentmiklosi, A. Ștefănescu, C. Timoc, *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița. DN –varianta ocolitoare Timișoara, km. 549+076 – DN 69 km. 6+430, Mvsevum Banaticvm Temesiense*, BHAB XXXIII, Timișoara, 2004.

El Susi 2008,

G. El Susi, *Raport preliminar asupra materialului faunistic de la Giroc-Mescal (jud. Timis)*, în *Drobeta*, XVIII, 2008, 57–64.

Fântâneau et alii 2019,

C. Fântâneau, G. Bălan, R. Burlacu-Timofte, *Raport de diagnostic arheologic intruziv pentru proiectul Varianta de Ocolire Timișoara Sud*, Timișoara, 2019, înregistrat la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș cu nr. 1217/26.03.2019 și la Muzeul național al Unirii Alba-Iulia cu nr. 1032/26.03.2019.

Fântâneau et alii 2019a,

C. Fântâneau, Al. Flutur, Al. Gergescu, *Raport de Cercetare Arheologică Preventivă Chișoda, Jud. Timiș – „Valul Roman Chișoda, Varianta Ocolitoare Timișoara – Sud”*, Alba Iulia, 2009.

Gindele 2019,

R. Gindele, *Așezarea de sec. IV-V d. Hr. de pe varianta de ocolire a municipiului Timișoara, situl 3*, în *AnB (S.N.)*, XXVII, 2019, 221–238.

Gligor 2008,

M. Gligor, *Contribuții la repertoriul descoperirilor aparținând grupului Foeni pe teritoriul României*, în *PA*, VII–VIII, 2008, 1–18.

Gligor 2009,

M. Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Cluj-Napoca, 2009.

Gogâltan 1993,

F. Gogâltan, *Materiale arheologice aparținând culturii Cruceni Belegiș*, în *Tibiscum*, VIII, 1993, 63–74.

Gogâltan 1996,

F. Gogâltan, *Die späte Gornea-Kalakača Siedlung von Giroc und die Frage des Beginns der Basarabi-Kultur im Südwesten Rumäniens*, în *Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7.–9. November 1996)*, Bukarest, 1996, 33–51.

Gogâltan, Stăvilă 2020,

F. Gogâltan, A. Stăvilă, *The Late Bronze Age Settlement from Giroc (Timiș County). The 1992–1993 archaeological excavations*, în *Ziridava*, XXXIV, 2020, 511–512.

Gogâltan et alii 2007,

F. Gogâltan, Al. Szentmiklosi, V. Cedică, *Giroc, com. Giroc, jud. Timiș*, în CCA – campania 2006. A XLI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Tulcea, 29 mai – 1 iunie 2007, București, 2007, 163–165.

Grisellini 1984,

Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984.

Lazarovici 1979,

Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN IV, 1979.

Lazarovici 1987,

Gh. Lazarovici, „Șocul” Vinča C în Transilvania. Contribuții la geneza eneoliticului timpuriu, în *ActaMP*, XI, 1987, 33–56.

Lazarovici, Kalmar 1993,

Gh. Lazarovici, Z. Kalmar Maxim, *Parța. Despre arhitectura culturii Banatului*, în *Tibiscum*, VIII, 1993, 41–62.

Lazarovici, Lazarovici 2006,

C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și Epocii Cuprului din România*, vol. I: Neoliticul, BAM VI, Iași, 2006.

Lazarovici, Lazarovici 2007,

C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului. II. Epoca Cuprului*, BAM VII, Iași, 2007.

Luca 2006,

S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc – Repertoriu*, BiblSeptem XVIII, cu contribuții de: C. Suciu și S. Istrate Purece, ed. S. A. Luca, Alba Iulia, Sibiu, 2006.

Luca 2009,

S. A. Luca, *Issues in Defining the Foeni-Mintia Cultural Group in Transylvania*, în *Itinera In Praehistoria. Studia In Honorem Magistri Nicoale Ursulescu Quinto et Sexagesimo Anno*, Iași, 2009, 199–210.

Luca, Urian 2012,

S. A. Luca, C. Urian, *Neue Archäologische Funde im Kreis Temesch/Timiș sowie einige Fragen zur Einordnung der Kulturgruppe Foieni-Mintia in Siebenbürgen*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 55, 1, 2012, 7–31.

Mărcuți, Rogozea 2019,

F. Mărcuți, O. C. Rogozea, *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului. Interfluviul Timiș-Bega (Timișoara-zona de frontieră cu Serbia)*, în *Arheovest*, VII, Szeged, 2019, 427–488.

Măruia et alii 2011,

L. Măruia, D. Micle, A. Cîntar, M. Ardelean, A. Stăvilă, L. Bolcu, O. Borlea, P. Horak, C. Timoc, C. Floca, L. Vidra, *ArheoGIS. Baza de date a siturilor arheologice cuprinse în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren*, BioFlux, Cluj-Napoca, 2011.

Medeleț, Bugilan 1987,

F. Medeleț, I. Bugilan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, în *Banatica*, 9, 1987, 87–198.

Micle, Rogozea 2007,

D. Micle, O. C. Rogozea, *Puncte arheologice cu descoperiri atribuite perioadei post-romane din hotarul administrativ al municipiului Timișoara*, în *Arheovest*, IV/1, In Honorem Adrian Bejan, Szeged, 2016, 389–440.

Milleker 1897,

B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei. A honfoglalás előtti időkből*, Temesvár, 1897.

Milleker 1906,

B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei. A honfoglalás előtti időkből*, III, Temesvár, 1906.

Miletz 1876,

Miletz J., *Temes- és Arad-vármegyék történelmi és régészeti emlékei* (I Közlés), în *Történelmi és Régészeti Értesítő – A Délmagyarországi Történelmi És Régészeti Társulat Közlönye*, II, 1876, 128–136.

Ortvay 1896,

Ortvay T., *Temes vármegye és Temesvár város története. A legregibb időktől a jelenkorig*, în *Első kötet – Első könyv: Óskor. A vidék földtani alakulásától a kelta-vaskor végeig*, Megyei leletek és hazai általános ősművelődési állapotok alapján írta Ortvay Tivadar, Pozsony, 1896.

Popescu 1944,

D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944.

Posea 1997,

G. Posea, *Câmpia de vest a României (Câmpia Banato-Crișană)*, București, 1997.

Radu 1978,

R. Ortansa, *Plastica neolitică de la Chișoda-Veche și câteva probleme ale neoliticului din nordul Banatului*, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 67–76.

Rogozea 2016,

O. C. Rogozea, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente din județul Timiș*, în *PB*, VI, 2016, 11–32.

Rogozea 2018,

O. C. Rogozea, *Raport de diagnostic arheologic intruziv C.F. 412661, beneficiar Socodol*, înregistrat în arhiva DJC Timiș nr. 2840/20.08.2018.

Rogozea 2018,

O. C. Rogozea, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente din vestul României (II)*, în *Arheovest*, VI/1, In Memoriam Marian Gumă, 2018, Szeged, 147–168.

Rogozea 2021,

O. C. Rogozea, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș (IV)*, în *Arheovest*, IX, Cluj-Napoca, 2021, 161–225.

Rogozea, Rogozea 2016,

O. C. Rogozea, P. Rogozea, *Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite epocii bronzului din vestul României*, în *Sargeția*, VII (XLIII), Serie Nouă, 2016, 139–200.

Stavilă 2022,

A. Stavilă, *Timișoara, jud. Timiș Punct: la 0,14 km NNV față de răcitorul CET, la 0,1 km SE față de sediul S.C Autoglobus 2000 S.R.L și la 0,06 km est față de benzinăria OMV*, în *CCA*, București, 2022, 734–735.

Szentmiklosi 2021,

Al. Szentmiklosi, *Așezările culturii Cruceni-Belegis în Banat*, Cluj-Napoca, 2021.

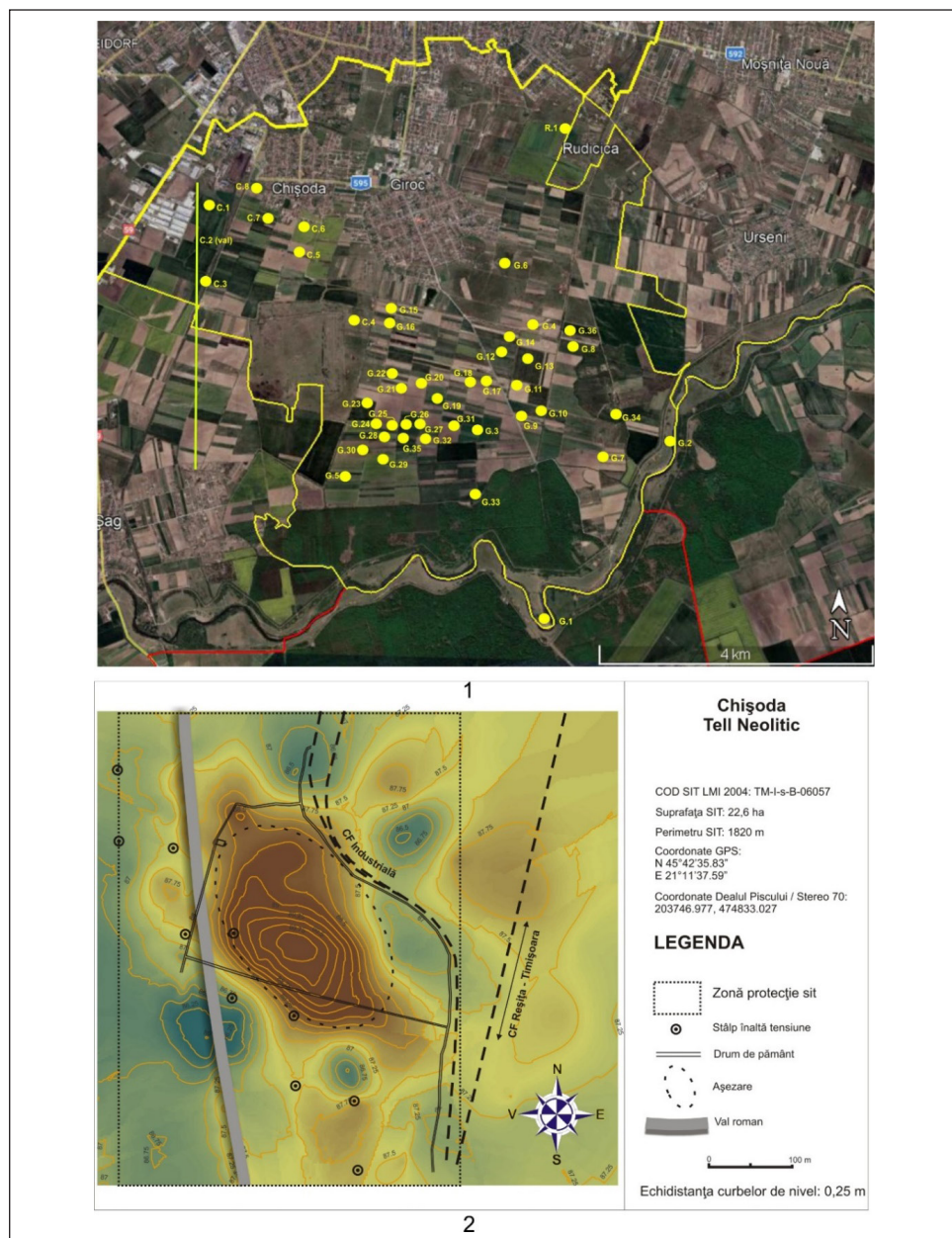
ARCHAEOLOGICAL SURFACE SURVEYS IN THE ADMINISTRATIVE
BOUNDARY OF THE MUNICIPALITY OF TIMIȘOARA AND IN
THE PERI-URBAN AREA (I). ARCHAEOLOGICAL REPERTOIRE
OF GIROC COMMUNE (CHIȘODA AND GIROC LOCALITIES)

Abstract

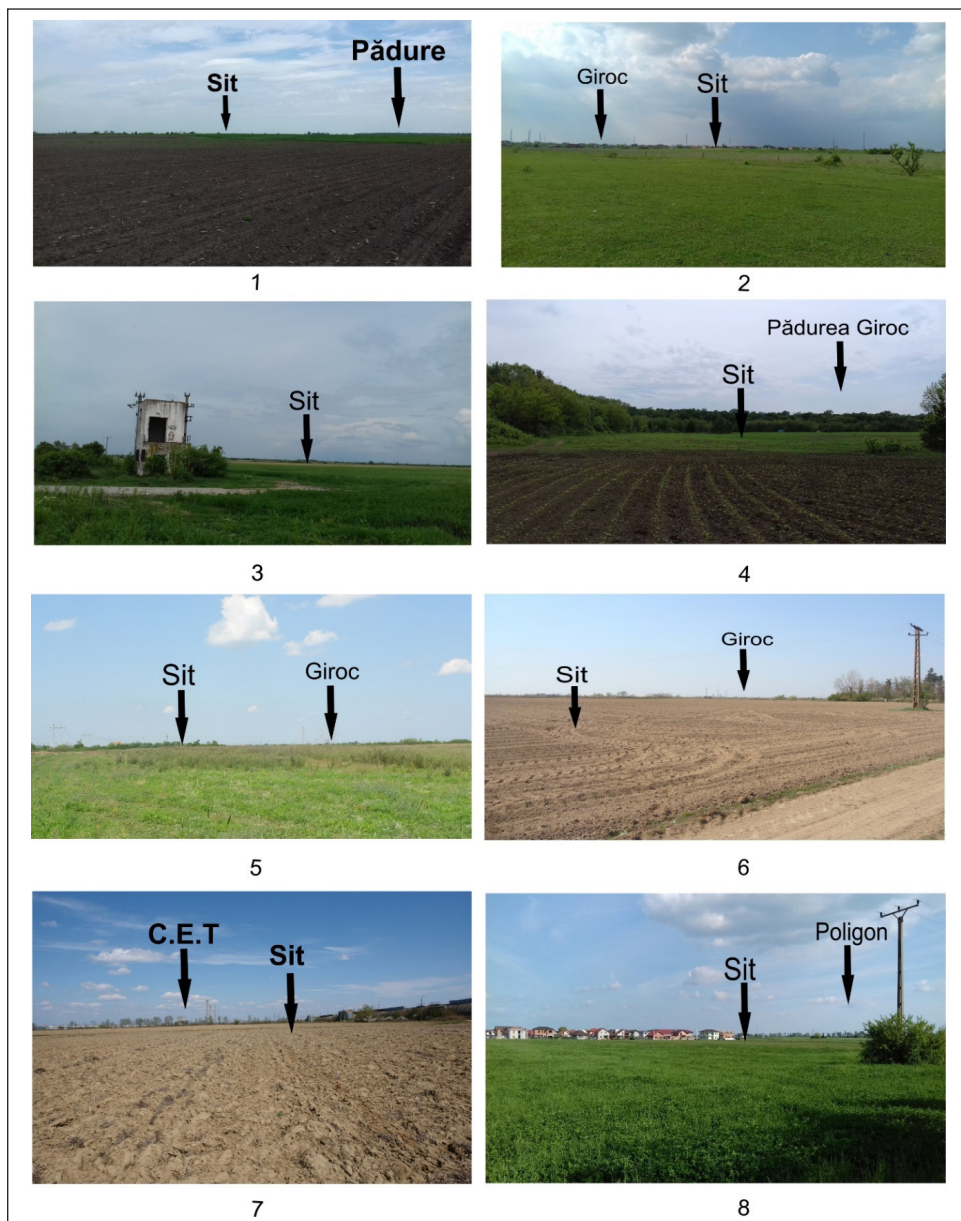
Between 2019 and 2020 a series of surface surveys were carried out in the administrative border of the Giroc commune, with the aim of identifying new archaeological sites or re-identifying those already known. This research was determined by the drafting of the Archaeological Report for the General Urban Plan of the Giroc commune, a commune formed by the localities of Giroc and Chișoda.

The field walkings revealed the existence of eight archaeological sites in the vicinity of Chișoda, three of which were already published (Chișoda-1/Livezi/Tell/Termocentrală, Chișoda-2/Valul Roman and Chișoda-3) and five were unknown. 33 new sites were identified within the boundaries of the town of Giroc (one partially located within the boundaries of the town of Rudicica) and four published sites (Giroc-1, Giroc-2/Mescal, Giroc-3/La Pruni și Giroc-6/La Nemți). Taken together, all the discoveries in this area represent 45 points of archaeological interest.

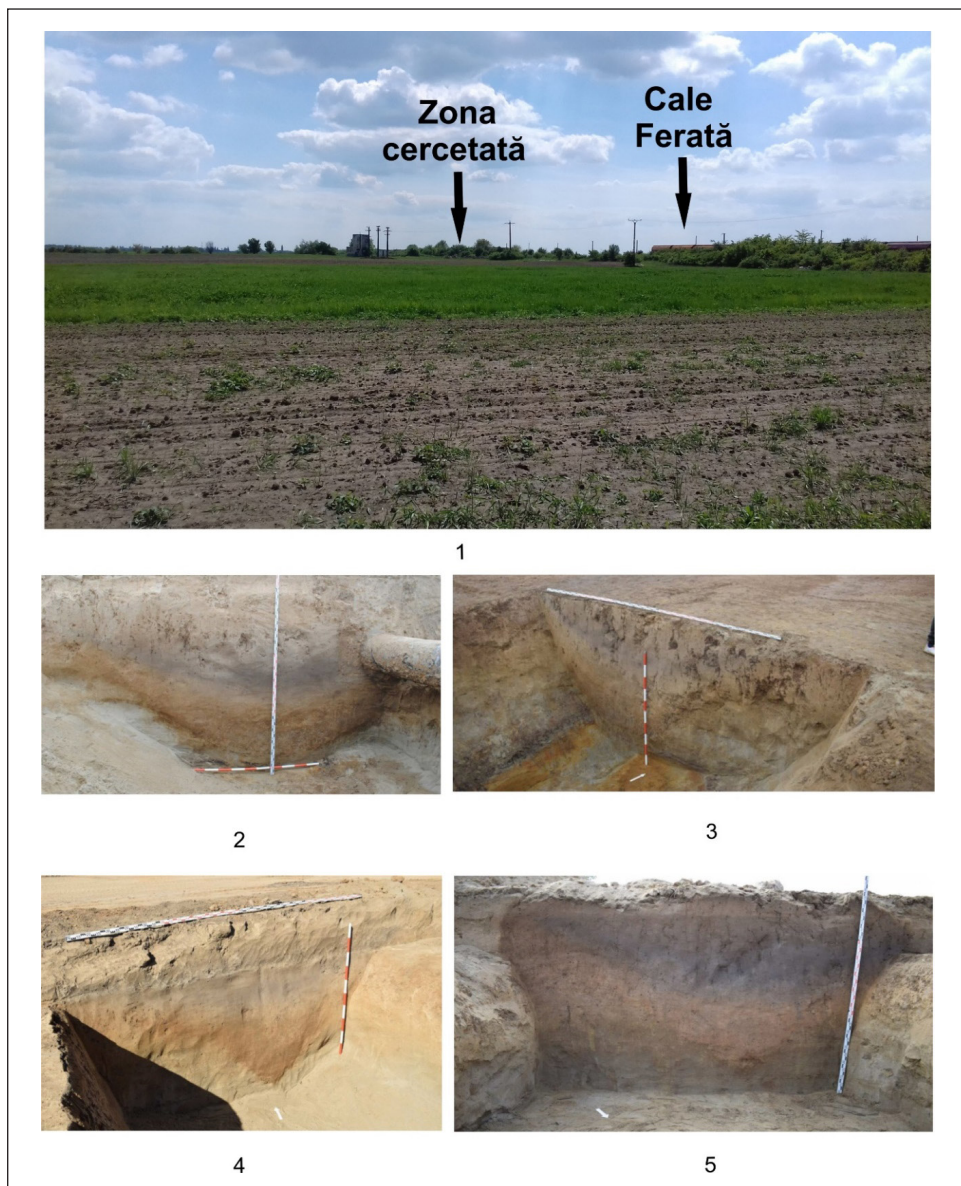
Chronologically, most historical eras are represented, except for the Paleolithic and the early Neolithic.

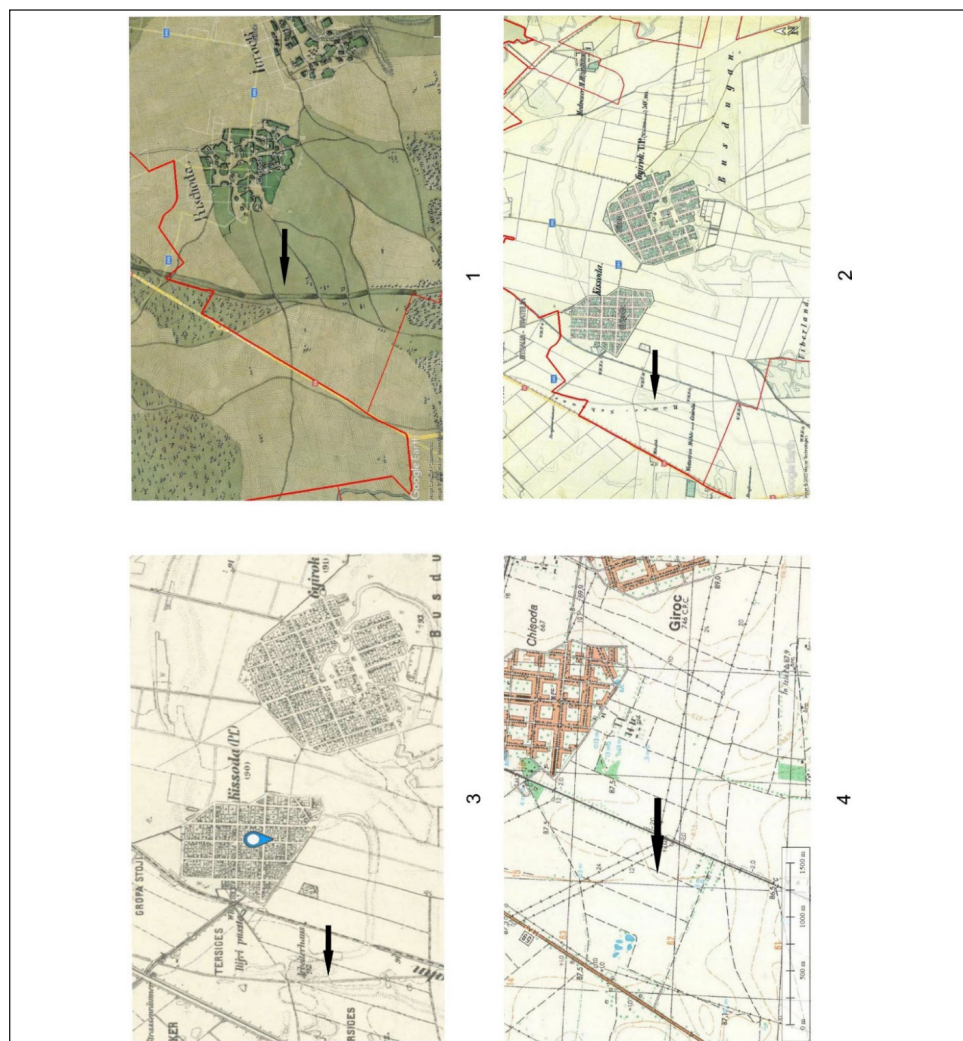
Pl. I. 1. Dispunerea punctelor cu material arheologic din hotarul comunei Giroc (imagine satelitară Google Earth); 2. Ridicarea topografică a tellului Chișoda-Livezi (după Măruia *et alii* 2011). / 1. Display of sites with archaeological material in the boundary of Giroc (Google Earth satellite image); 2. Topographic survey of the tell of Chișoda-Livezi (up to Măruia *et alii* 2011).

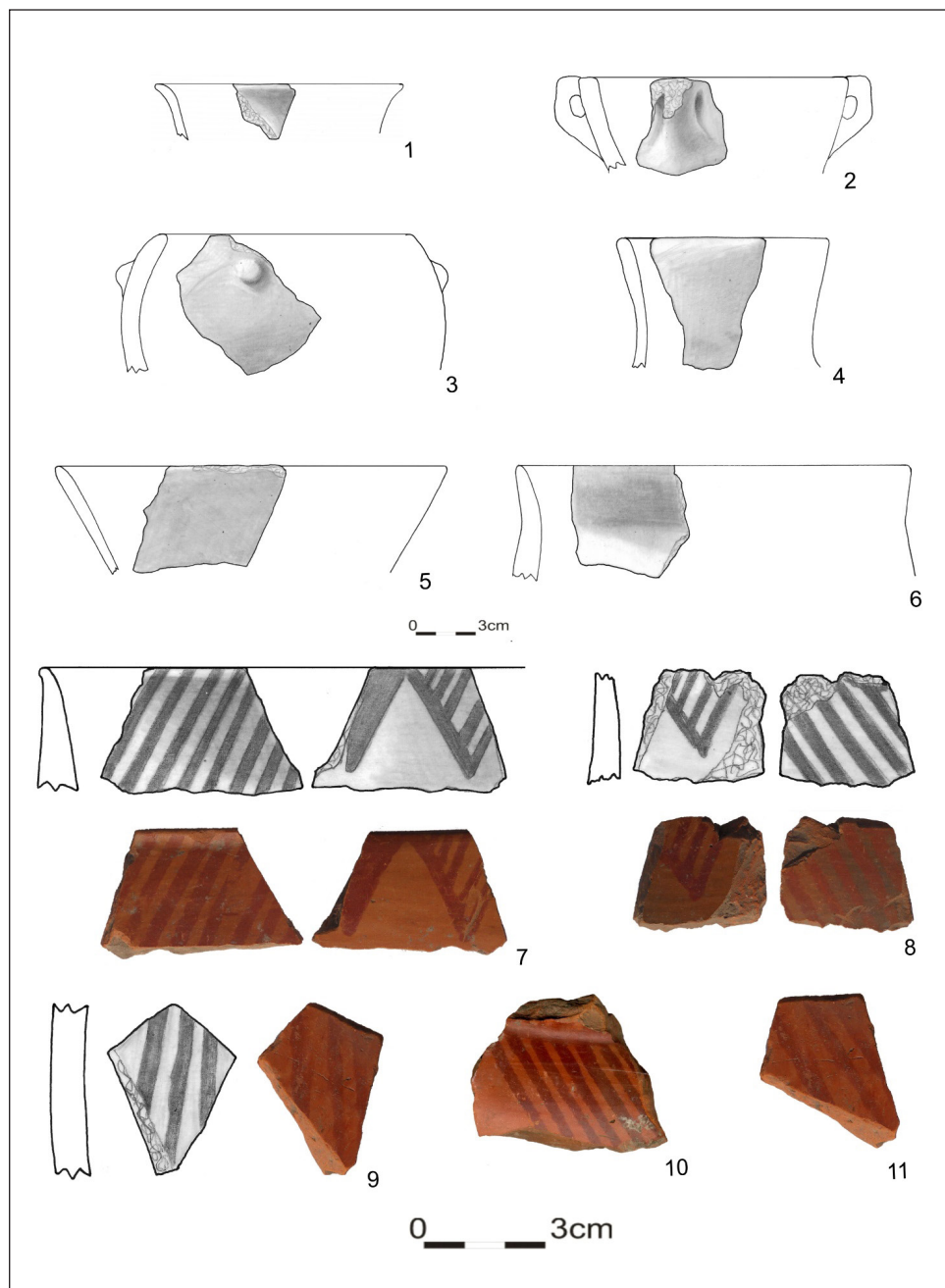
Pl. II. 1. Giroc-3 (văzut înspre NE); 2. Giroc-6 (văzut înspre NV); 3. Giroc-11 (văzut înspre NE); 4. Giroc-33 (văzut înspre S); 5. Giroc-36 (văzut înspre NV); 6. Giroc-34 (văzut înspre E); 7. Chișoda-3 (văzut înspre N); 8. Chișoda-8 (văzut înspre SE). / 1. Giroc - 3 (seen from N-E); 2. Giroc - 6 (seen from NW); Giroc - 11 (seen from NE); 4. Giroc - 33 (Seen from S); 5. Giroc - 36 (seen from NW); 6. Giroc - 34 (seen from E); 7. Giroc - 3 (seen from N); 8. Chișoda - 8 (seen from SE).

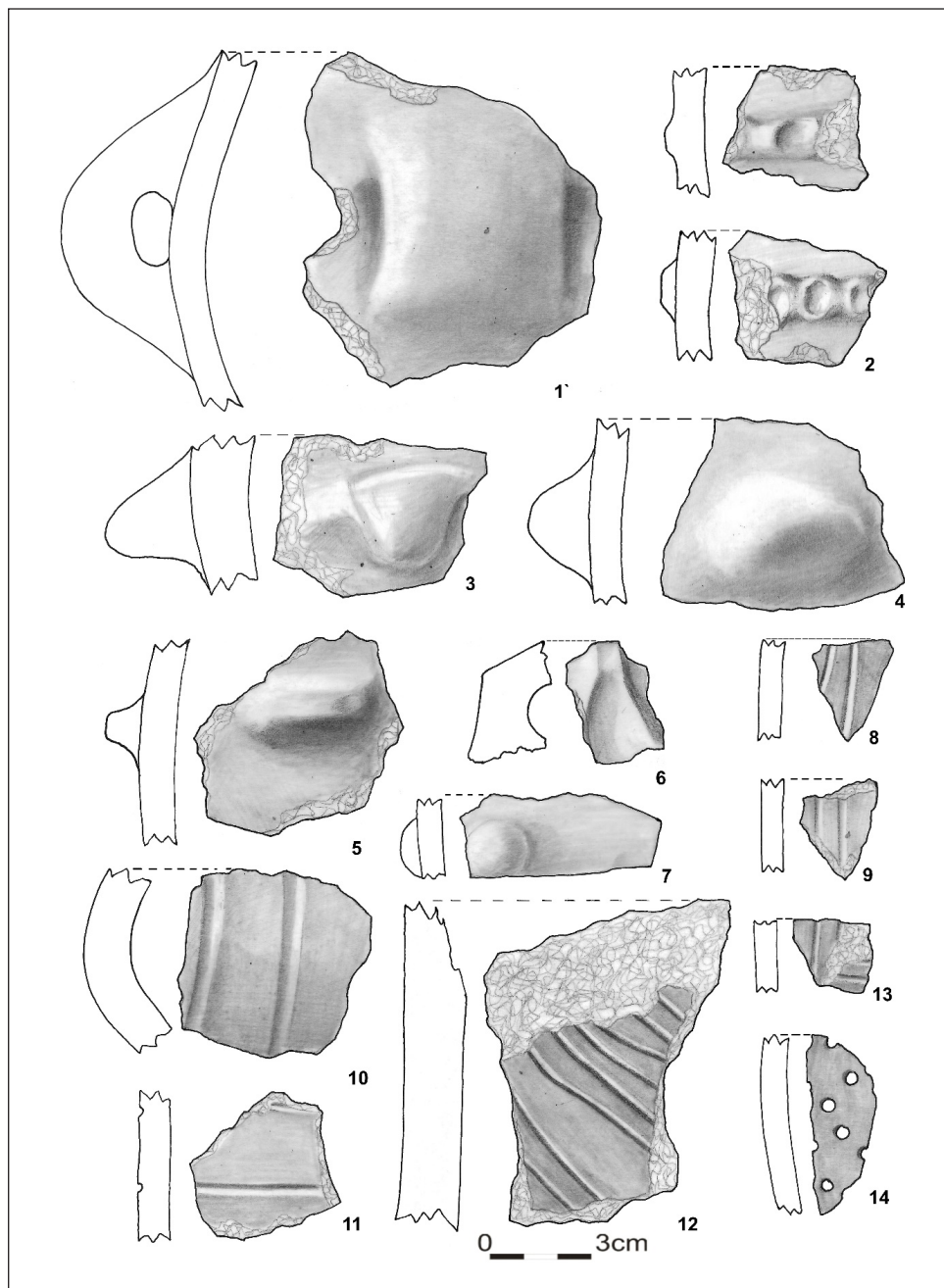
Pl. III. 1. Secțiunea din Valul Roman cercetată în 2019 (vedere înspre SV); 2. Profilul sudic al șantului 1 în S3; 3. Profilul nordic al șantului 1 în S3; 4. Profilul nordic al șantului 1 în S3; 5. Profilul sudic al șantului 2 în S2. (2–5 după Fântâneau *et alii* 2019a). / 1. Section from the Roman Wall examined in 2019 (seen from SW); 2. Southern profile of ditch 1 in Section 3; 3. Northern profile of ditch 1 in Section 3; 4. Northern profile of ditch 1 in Section 3; 5. Southern profile of ditch 2 in Section 2 (2–5 up to Fântâneau *et alii* 2019a).

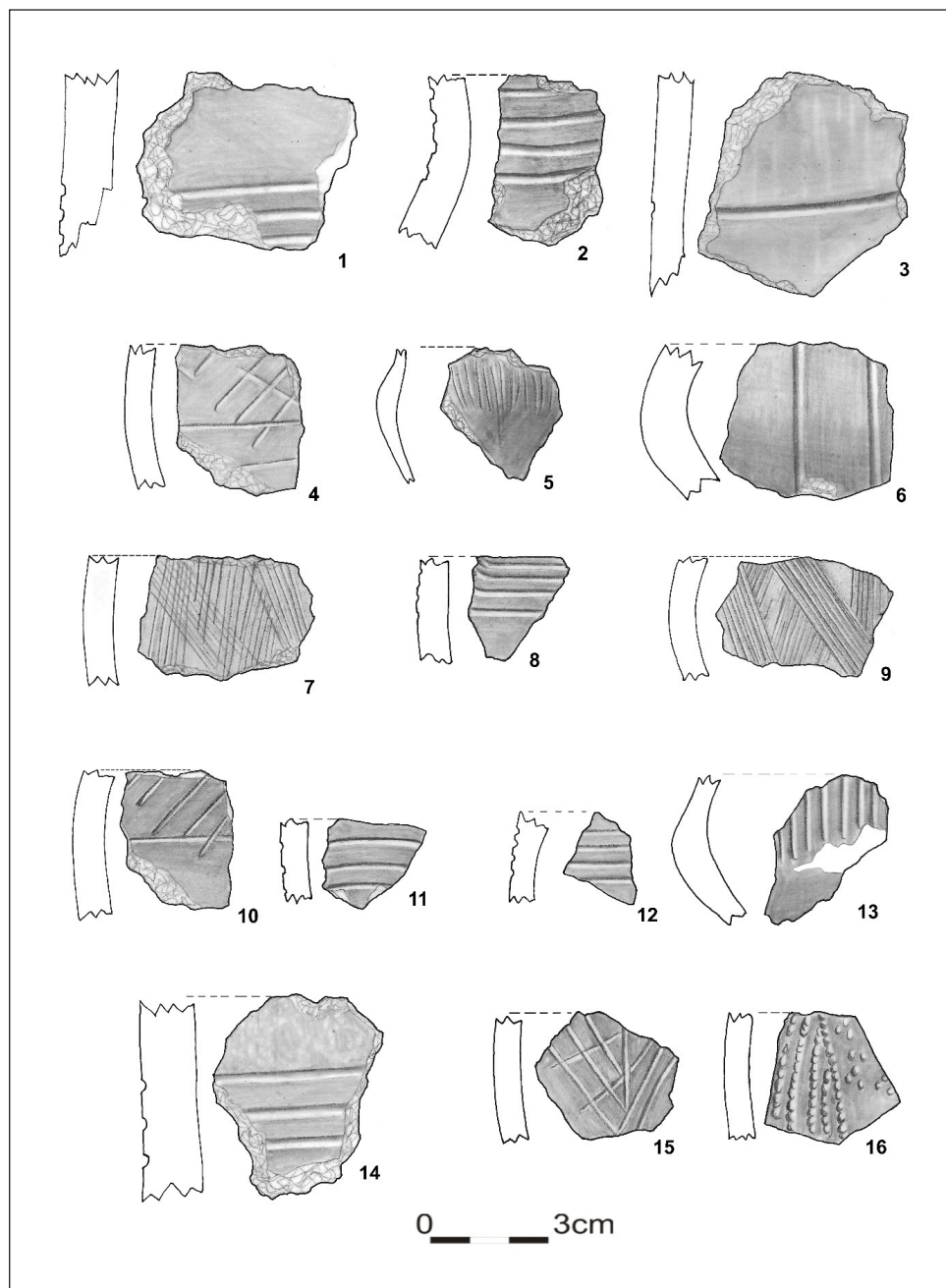
Pl. IV. 1. „Valul roman” pe Josephinische Landesaufnahme (Prima ridicare topografică a Imperiului Habsburgic/ Ridicarea topografică iosefină – 1769–1772); 2. „Valul roman” Franziszeische Landesaufnahme (A doua ridicare topografică a Imperiului Habsburgic/ Ridicarea topografică franciscană – 1806–1869); 3. „Valul roman” pe Planurile Directoare de Trăgare, 1920; 4. „Valul roman” pe harta topografică a României 1_25000, ediția 1975. / 1. „The Roman Wall” on the Josephinische Landesaufnahme (the First Topographic Survey of the Habsburg Empire – the Josephinian Land Survey – 1769 – 1772); 2. „The Roman Wall” on the Franziszeische Landesaufnahme (The Second Topographic Survey of the Habsburg Empire – Second military survey – 1806–1869); 3. „The Roman Wall” on the Romanian military surveys, 1920; 4. „The Roman Wall” on the topographic map of Romania 1_25000, 1975 issue.

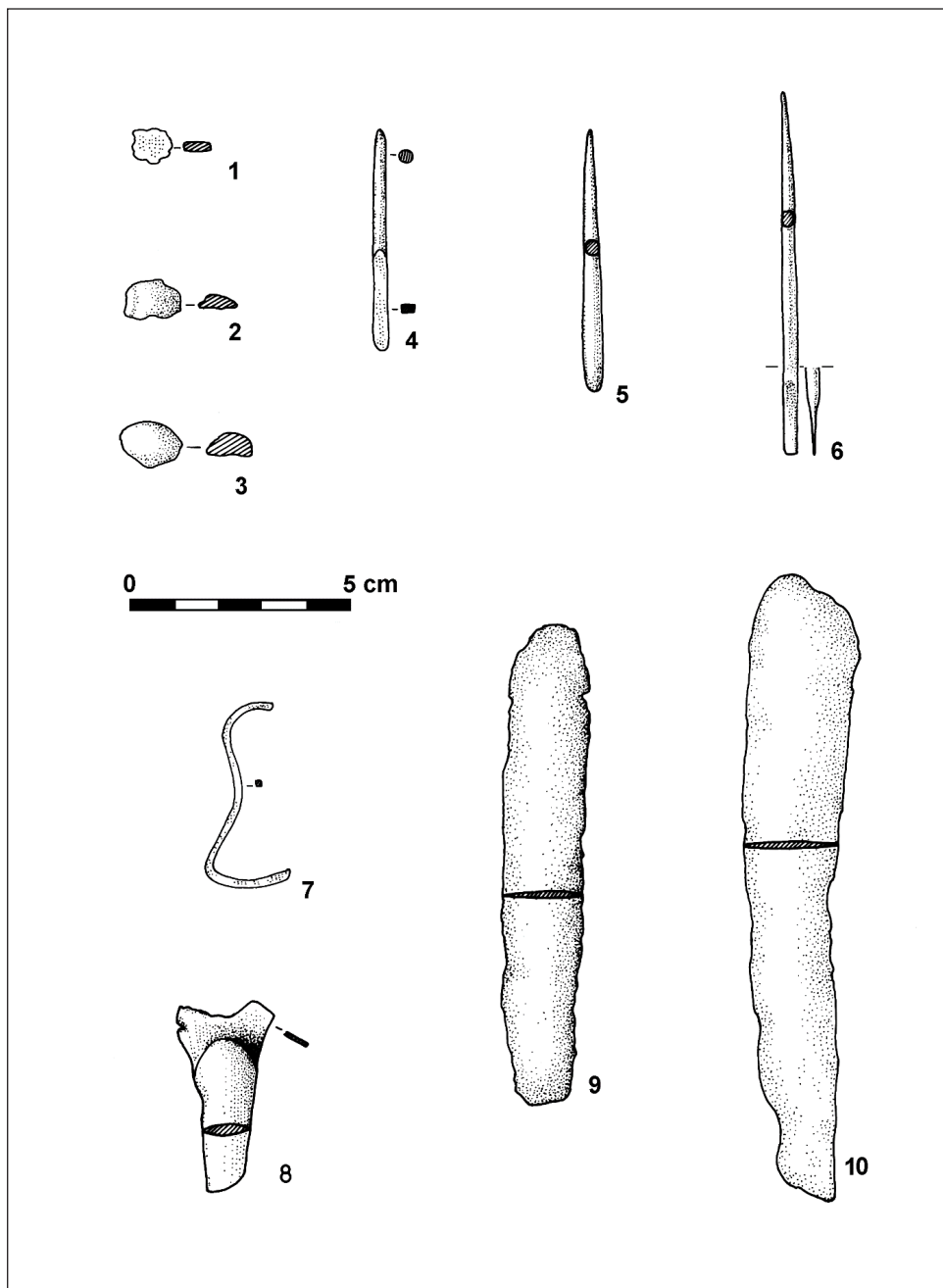
Pl. V. 1–11. Fragmente ceramice descoperite pe suprafața sitului Ghiroda-1/Livezi (după Mărcuți, Rogoza 2019). / Ceramic findings from Ghiroda-1/Livezi surface (up to Mărcuți, Rogoza 2019).

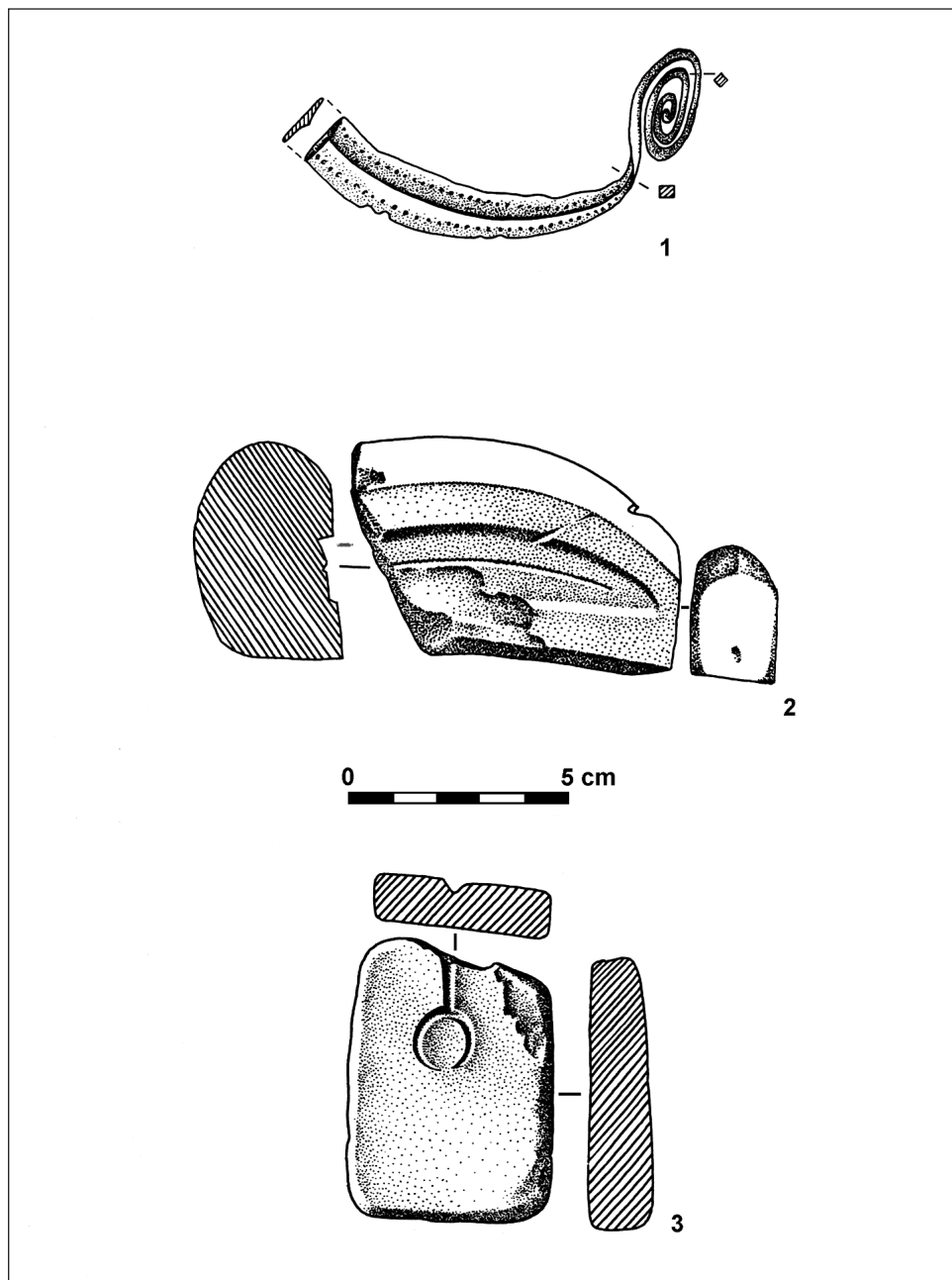
Pl. VI. 1-14. Fragmente ceramice descoperite pe suprafața sitului Ghiroda-1/Livezi (după Mărcuți, Rogozea 2019). / Ceramics from Ghiroda-1/Livezi surface (up to Mărcuți, Rogozea 2019).

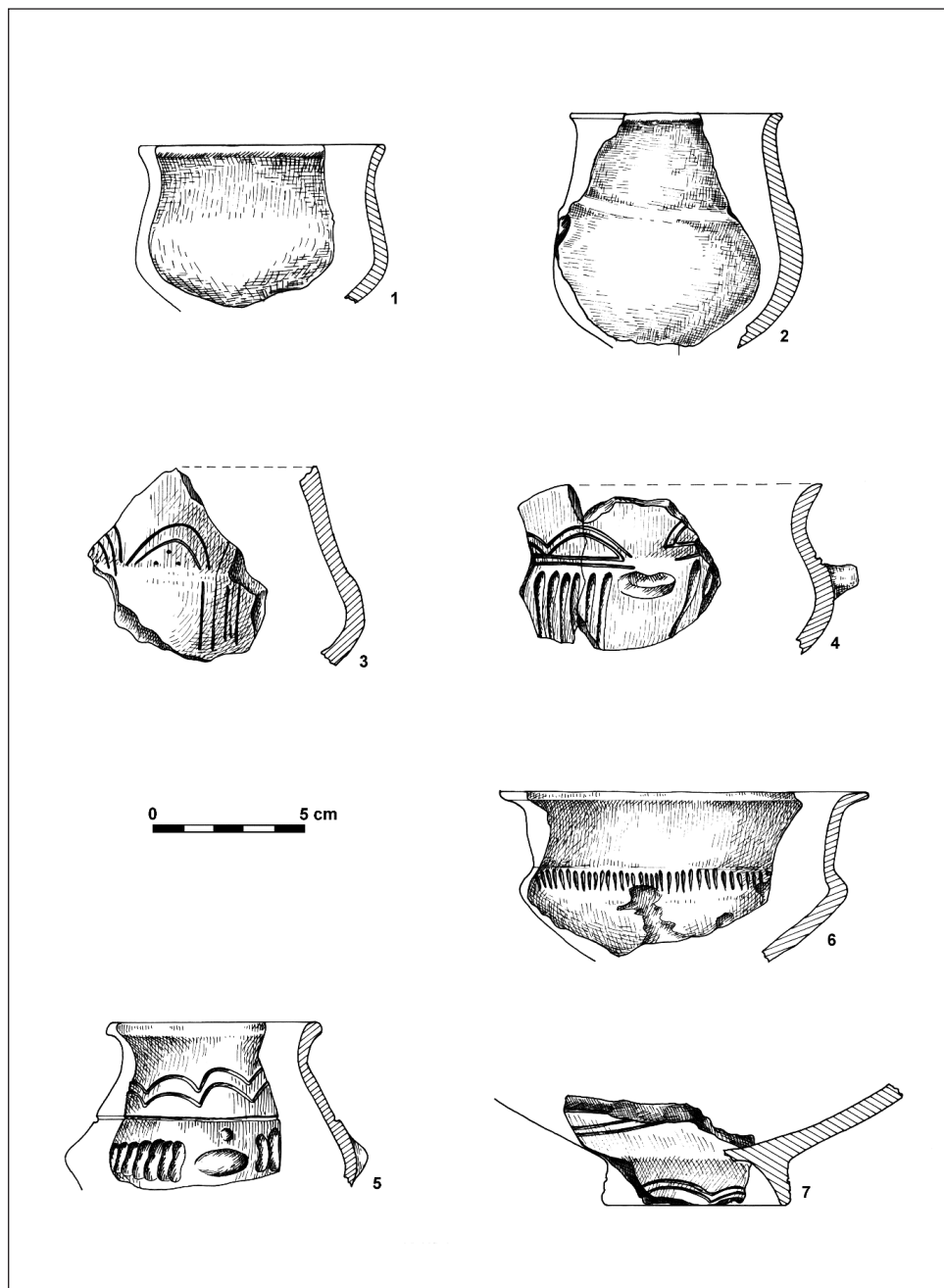
Pl. VII. 1–16. Fragmente ceramice descoperite pe suprafața sitului Ghiroda–1/Livezi (după Mărcuți, Rogoza 2019). / Ceramics from Ghiroda–1/Livezi surface (up to Mărcuți, Rogoza 2019).

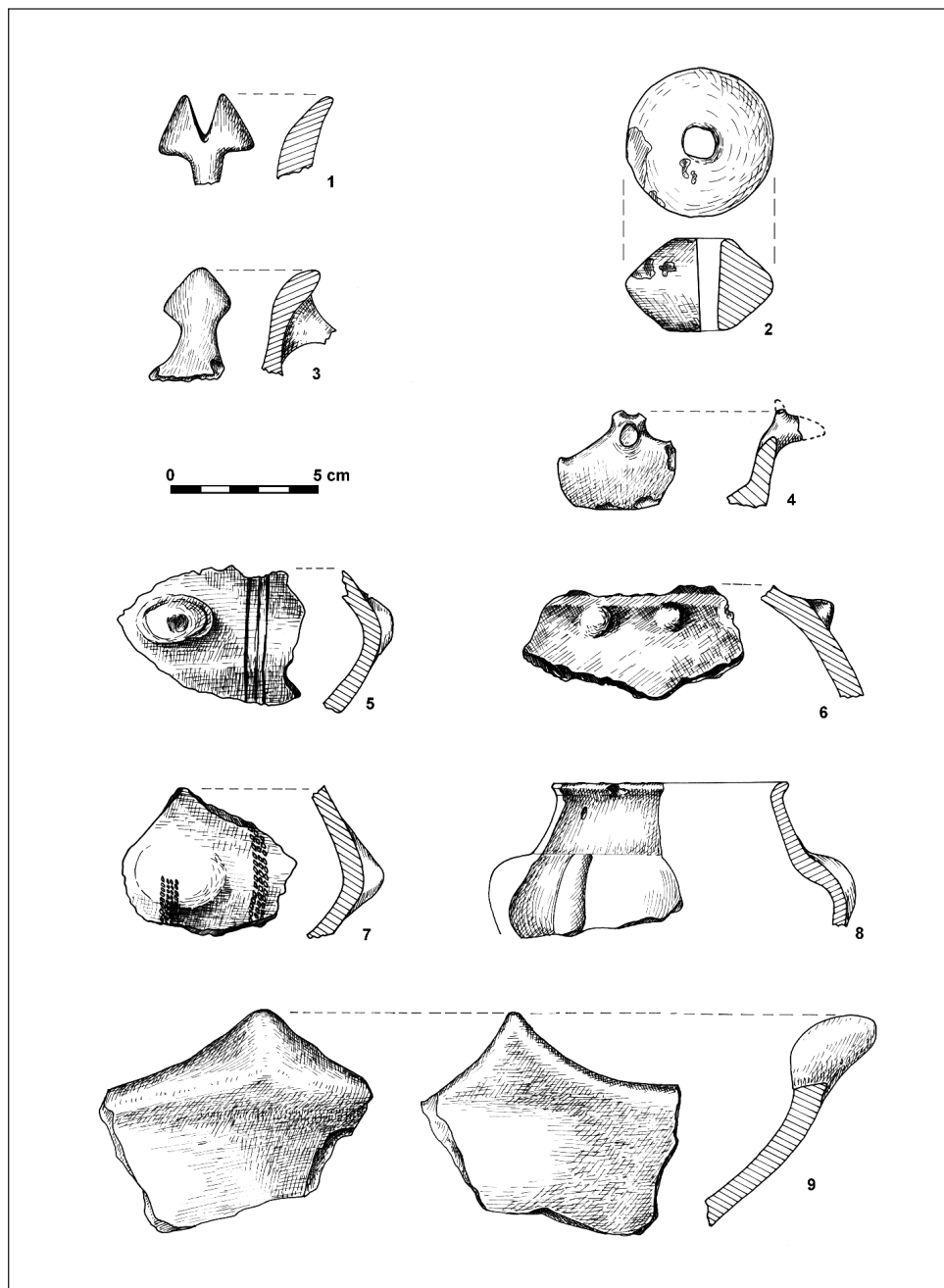
Pl. VIII. 1–10. Piese din bronz descoperite în situl Giroc-Mescal (după Gogâltan, Stavilă 2020). / Bronze artifacts found in the site of Giroc-Mescal (up to Gogâltan, Stavilă 2020).

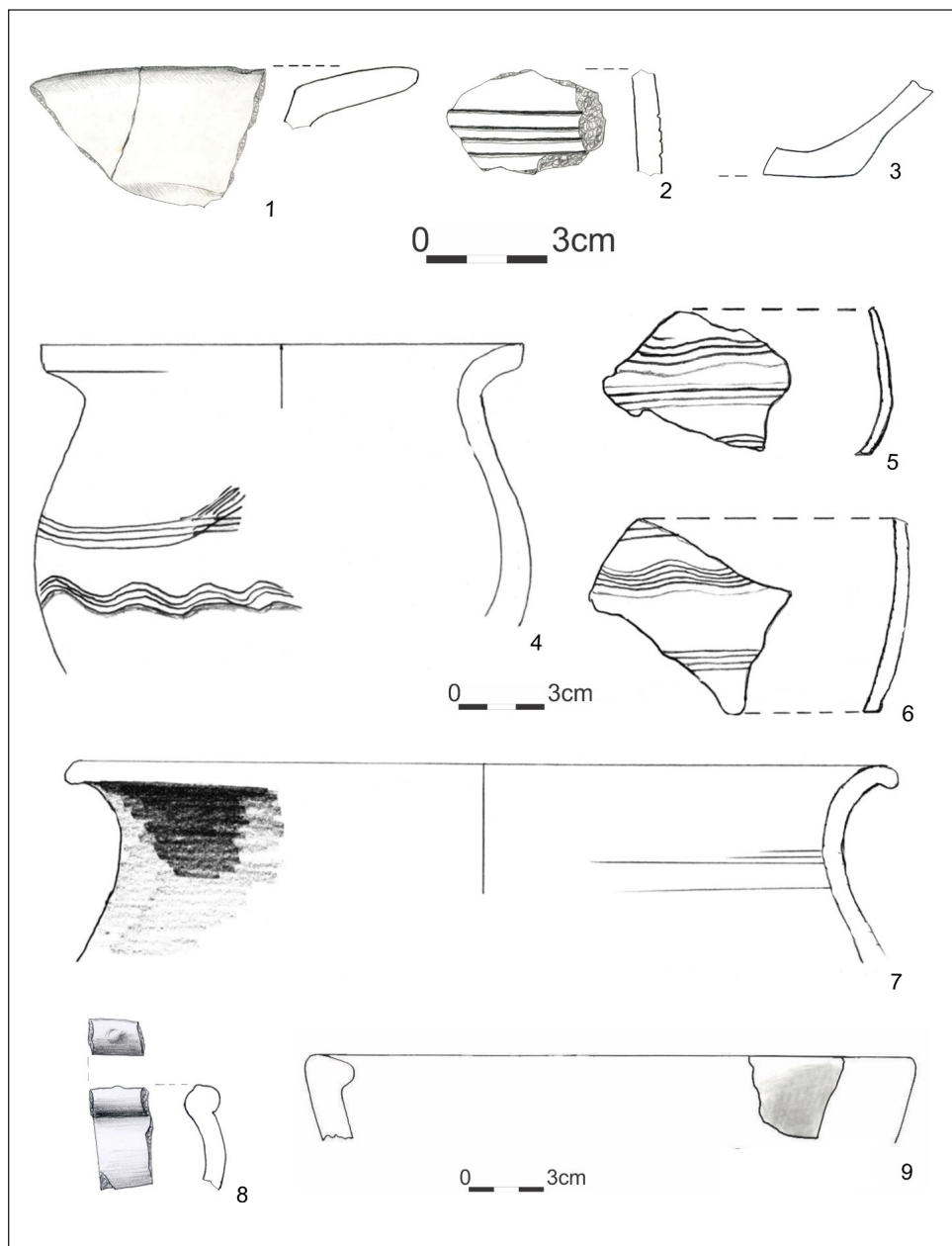
Pl. IX. 1. Fragment de brățară din situl Giroc-Mescal; 2. Tipar din lut pentru seceră din situl Giroc-Mescal; 3. Tipar de lut pentru pandantive (după Gogâltan, Stavilă 2020). / 1. Fragment of a bracelet from the site of Giroc-Mescal; 2. Sickle clay pattern from the site of Giroc-Mescal; 3. Pendants clay pattern (up to Gogâltan, Stavilă 2020).

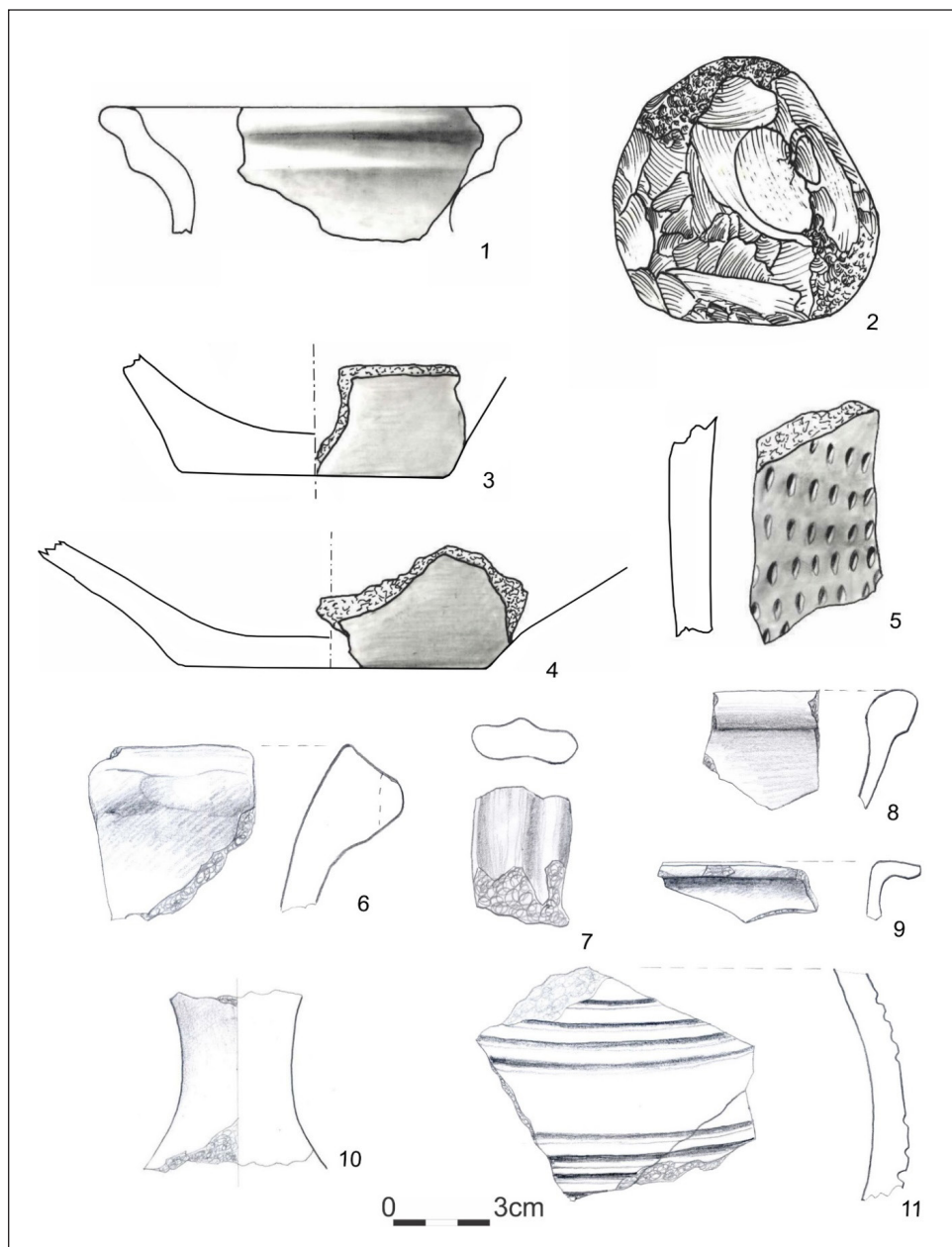
Pl. X. 1-7 Ceramică din situl Giroc-Mescal (după Gogâltan, Stavilă 2020). / Ceramics from the site of Giroc-Mescal (up to Gogâltan, Stavilă 2020).

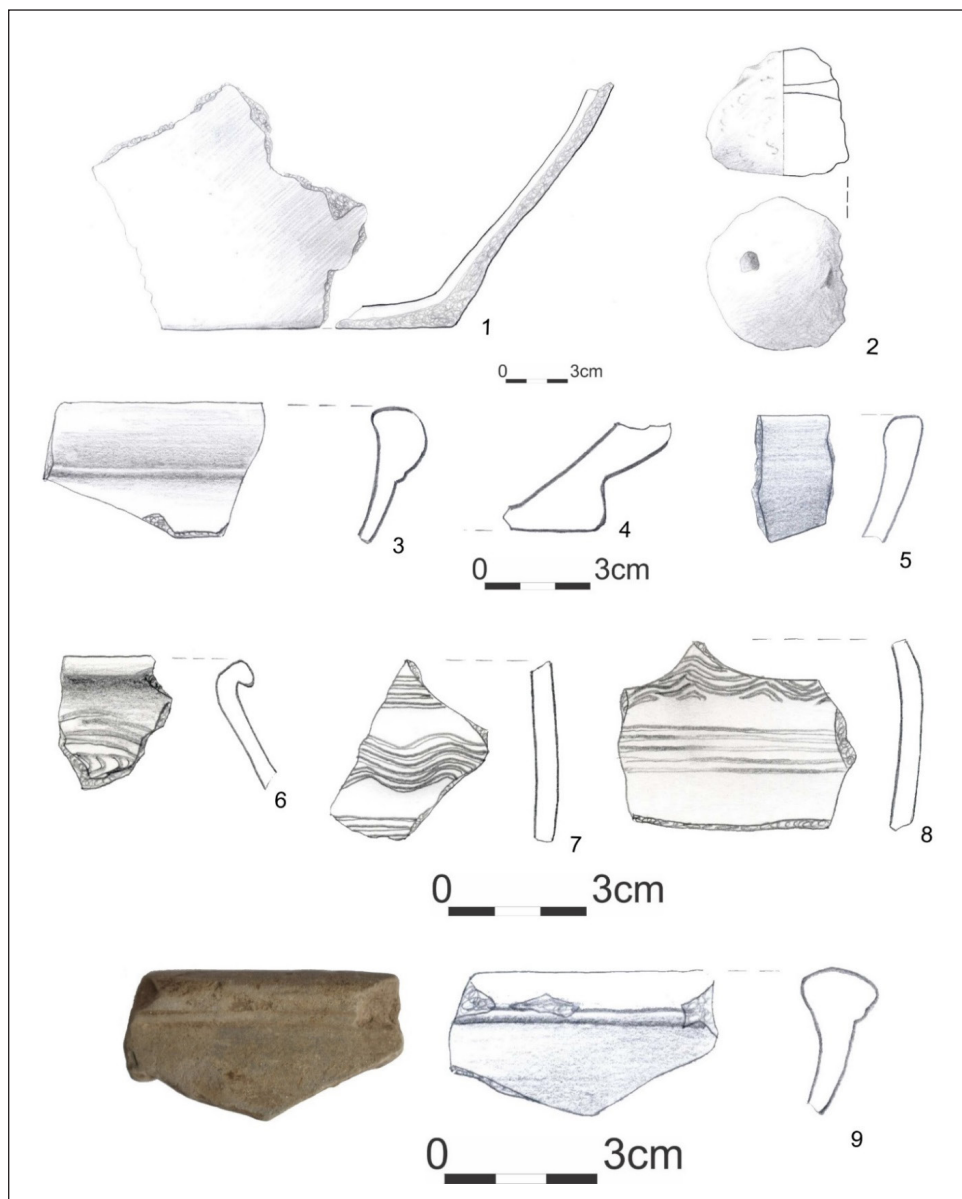
Pl. XI. 1–9 Ceramică din situl Giroc-Mescal (după Gogâltan, Stavilă 2020). / Ceramics from the site of Giroc-Mescal (up to Gogâltan, Stavilă 2020).

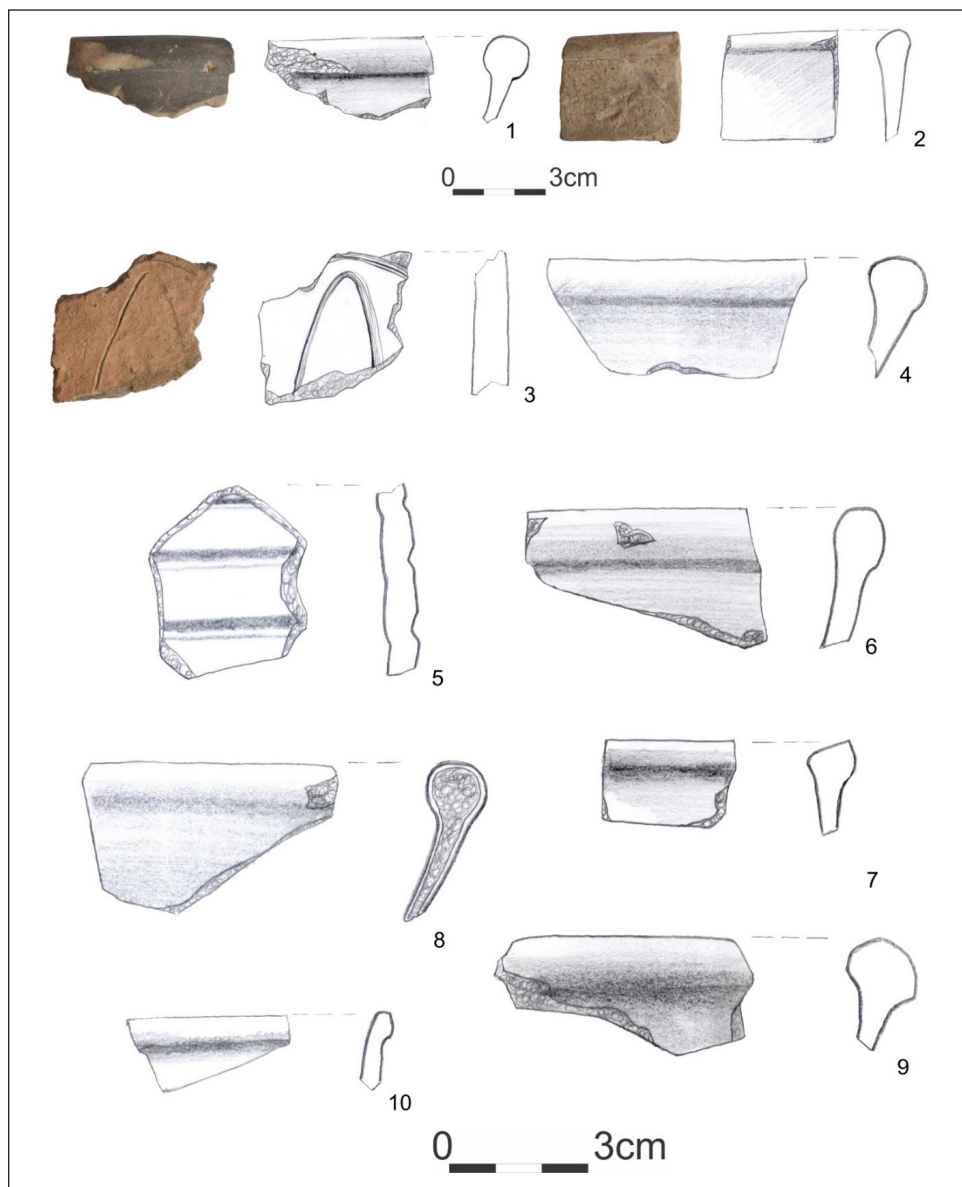
Pl. XII. 1–3. Ceramică de pe suprafața sitului Ghiroda–3 (după Rogoza, Rogoza 2016); 5–7. Ceramică Ceramică de pe suprafața sitului Giroc–1 (desene Liviu Măruia); 8–9. Ceramică de pe suprafața sitului Giroc–3/Seliște. / 1–3. Ceramics from the situ of Ghiroda surface (up to Rogoza, Rogoza 2016); 5–7. Ceramics from the situ of Giroc–1 (drawings Liviu Măruia); 8–9. Ceramics from the situ of Giroc–3/Seliște.

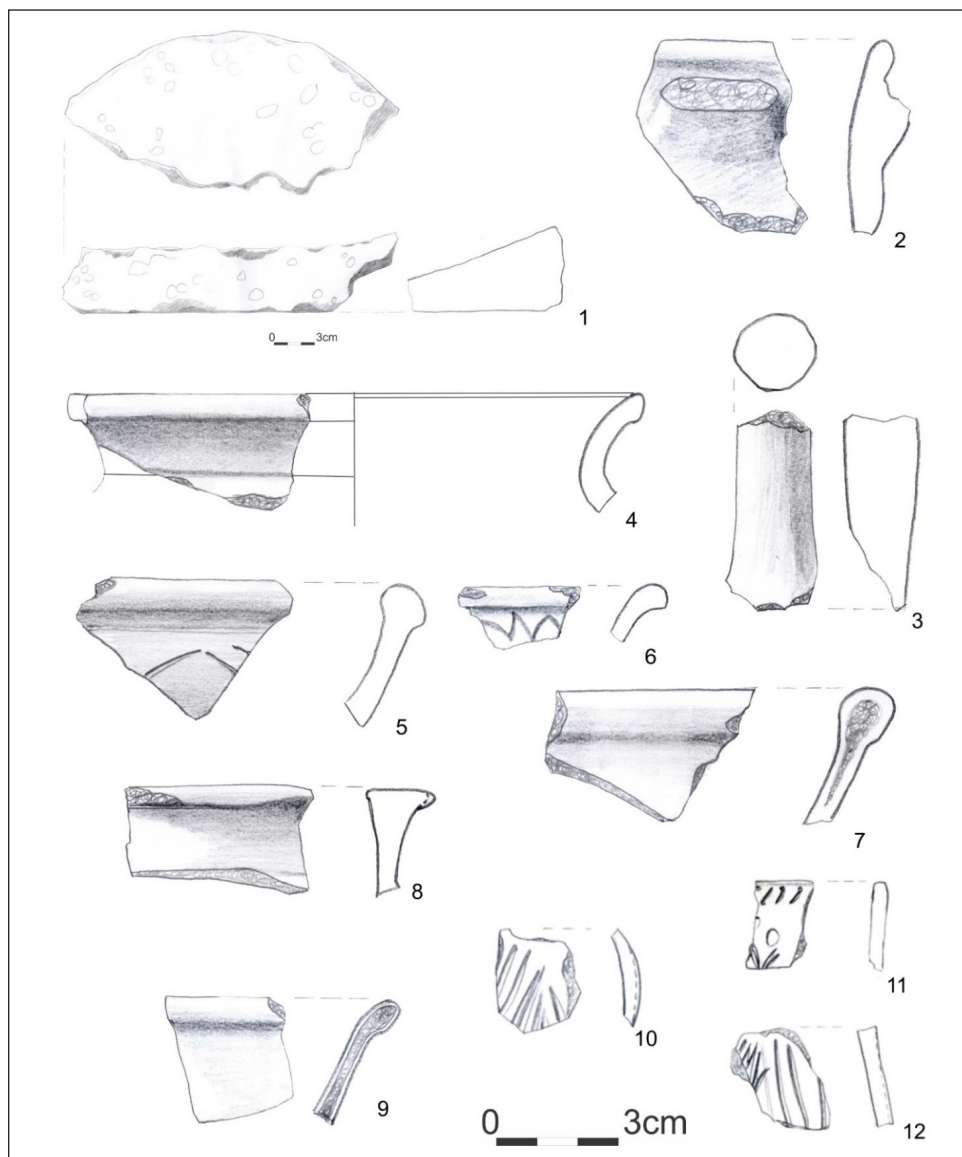
Pl. XIII. 1-5. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-3/*Seliște*; 6-9. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-5; 10-11. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-6/*La Nemți*. / 1-5. Findings from the surface of the situ of Giroc-3/ *Seliște*; 6-9. Findings from the surface of the situ of Giroc-5; 10-11. Findings from the surface of the situ of Giroc-5/*La Nemți*.

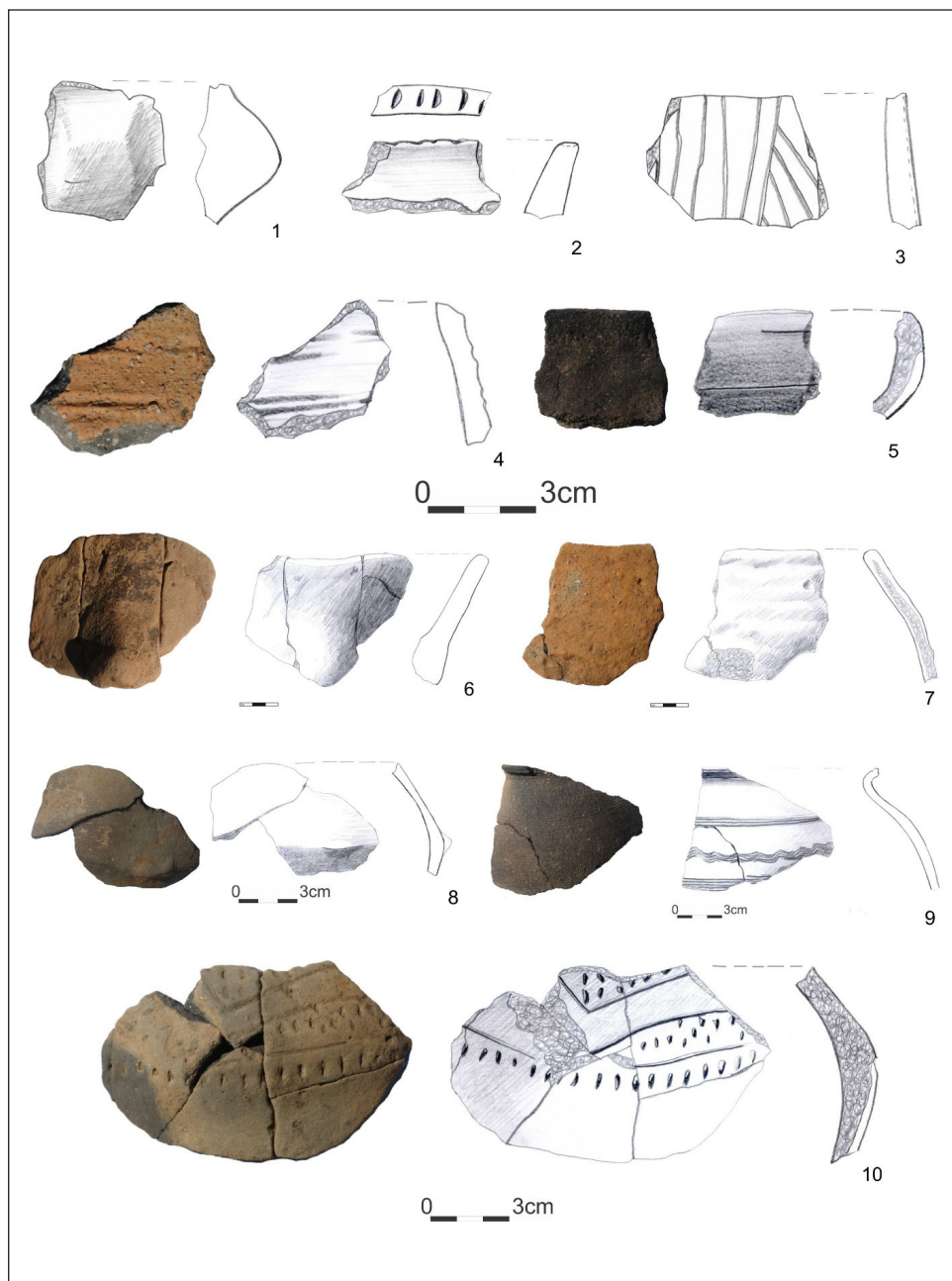
Pl. XIV. 1-2. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-6/*La Nemți*; 3-4. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-8; 5. Fragment ceramic de pe suprafața sitului Giroc-8; 6-8. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-11; 9. Fragment ceramic de pe suprafața sitului Giroc-12. / 1-2. Foundings from the surface of the situ of Giroc-6/*La Nemți*; 3-4. Foundings from the surface of the situ of Giroc-8; 5. A ceramic fragment from the surface of the situ of Giroc-8; 6-8. Foundings from the surface of the situ of Giroc-11; 9. A ceramic fragment from the surface of the situ of Giroc-12.

Pl. XV. 1–3. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-12; 4. Fragment ceramic de pe suprafața sitului Giroc-14; 5–7. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-15; 8. Fragment ceramic de pe suprafața sitului Giroc-16; 9–10. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-21. / 1–3. Findings from the surface of the situ of Giroc-12; 4. A ceramic fragment from the surface of the situ of Giroc-14/A cer; 5–7. Findings from the surface of the situ of Giroc-15; 8. A ceraic fragment from the surface of the situ of Giroc-16; 9–10. Findings from the surface of the situ of Giroc-21.

Pl. XVI. 1. Fragment râșniță din tuf vulcanic de pe suprafața sitului Giroc-21; 2-3. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-21; 4. Fragment ceramic de pe suprafața sitului Giroc-23; 5-9. Materiale de pe suprafața sitului Giroc-25; 10-12 Ceramică de pe suprafața sitului Giroc-34 (după Rogoza 2021). / 1. A fragment of a volcanic tufa grinde from the surface of the situ of Giroc-21; 2-3. Foundings from the surface of the situ of Giroc-21; 4. A ceramic fragment from the surface of the situ of Giroc-23; 5-9. Foundings from the surface of the situ of Giroc-25; 10-12. Ceramics from the surface of the situ of Giroc-34 (up to Rogoza 2021).

Pl. XVII. 1–3. Ceramică de pe suprafața sitului Giroc–34 (după Rogozea 2021); 4–10. Ceramică de pe suprafața sitului Giroc–36 (1–8, 10, după Rogozea 2021). / 1–3 Ceramics from the surface of the situ of Giroc–34 (up to Rogozea 2021); 4–10. Ceramics from the surface of the situ of Giroc–36 (1–8, 10, up to Rogozea 2021).

SITURILE MEDIEVALE (SEC. VII-XIII) DIN PERIMETRUL LOCALITĂȚII RĂCĂȘDIA – O ANALIZĂ A PARAMETRILOR MORFOMETRICI

Constantin Adrian Boia*

Cuvinte cheie: Răcășdia, ev mediu timpuriu, perieghetză, GIS

Keywords: Răcășdia, Early Middle Ages, field survey, GIS

Scopul acestui studiu este de a determina eventuala prezență a unui anumit tipar de amplasare a siturilor arheologice datate pe baza materialului ceramic în perioada medievală timpurie din zona localității Răcășdia, județul Caraș-Severin. Cele 13 situri (Tabel 1) au fost descoperite în urma perieghetzelor desfășurate între 2014 și 2016 pe întreg hotarul cadastral al localității.

Localitatea Răcășdia este situată în zona Dealurilor Oraviței, dealuri de origine piemontană. Relieful este caracterizat de prezența unor interfluvii netede sau larg rotunjite ce coboară dinspre est spre vest, de la 200–225 m la 115–125 m, spre valea largă a Carașului și a afluentului său Valea Largă (Mare)/Valea Ciclovei, arie considerată a fi o câmpie, cu terase fluviale și o luncă largă, mlăștinoasă.¹ Astfel, considerăm că o analiză a parametrilor morfometrici este necesară, pornind de la observarea în teren a anumitor diferențe care influențează în mod direct întemeierea și dezvoltarea unei așezări umane: de la câmpia joasă unde vântul își face slab simțită prezența, la câmpia înaltă și dealurile unde vântul a fost simțit cu putere pe durata majorității perieghetzelor din această zonă.

Analiza morfometrică permite obținerea de hărți extrem de utile ce pun în evidență avantajele sau dezavantajele zonei analizate pentru dezvoltarea unor așezări, construcții, drumuri de acces etc.²

Indicatorii morfometrici care vor fi luați în calcul sunt: panta (declivitatea), orientarea versanților, altitudinea și distanța până la apă. Înainte de a trece la analizarea hărților GIS voi prezenta câteva detalii asupra fiecărui indicator în parte.

* Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, București, str. Henri Coandă, nr. 11, e-mail: constantin.boia@yahoo.com

¹ Sencu, Băcănaru 1976, 45–46.

² Bilașco, Moldovan, Roșca 2017, 10.

Panta (declivitatea) este un element geomorfologic dintre cele mai importante, deoarece poate influența din perspective multiple atât evoluția zonei din punct de vedere geomorfologic cât și dezvoltarea unui anumit tip de așezare (deschisă, fortificată complet cu elemente antropice, fortificată doar cu ajutorul elementelor naturale sau fortificată cu elemente antropice și naturale).

De asemenea, în funcție de pantă variază și cantitatea de căldură primită de la soare de către suprafața terestră, influențând direct valorile termice.³

Astfel, pantele abrupte ale unui versant pot fi un indiciu pentru tipul de așezare de pe platoul acestuia, de cele mai multe ori aceasta având un rol defensiv.⁴

Pantele au o importanță deosebită în favorizarea producerii deplasărilor de teren în masă, a materialului dislocat de pe versanți prin alunecări de teren, curgeri de pământ, surpări și prăbușiri, acestea fiind rezultatul unor procese de pluviudenudație și eroziune torențială. Declivitatea suprafețelor de versant, alături de natura rocii, influențează și tipul de proces gravitațional produs: rostogoliri, prăbușiri, surpări, alunecări de teren lente sau rapide etc.⁵

Orientarea versanților (expoziția față de Soare) este un factor geomorfologic care se referă la gradul de lumină (radiație solară) pe care o primește în mod natural o anumită suprafață a terenului, în funcție de versantul pe care se află. Astfel, un versant cu expoziție sudică față de un versant cu expoziție nordică poate primi de 2–3 ori mai multă căldură. Astfel, versanții cu orientare nordică sunt mai umbriți, însă și mai protejați de vegetație, ceea ce înseamnă că riscul de eroziune este mai mic în comparație cu versanții cu orientare sudică care sunt mai însoriți iar astfel uscăciunea este mai mare, riscul de eroziune crește treptat cu nivelul acesteia. În timpul iernii, solurile de pe versanții sudici sunt expuse frecvent acțiunii de îngheț – dezgheț. Pentru versanții vestici nivelul de precipitații este mai ridicat așadar crește și riscul de eroziune, în contradicție cu versanții cu orientare estică pe care este probabil să se înregistreze secetă. De asemenea valorile temperaturii de pe versanții sudici și vestici sunt mai ridicate decât cele înregistrate pe versanții estici și nordici.⁶

Orientarea versanților constituie un parametru esențial în calcularea unor elemente morfometrice (gradul de insolație al suprafețelor, distribuția valorilor termice medii, expunerea la acțiunea vântului)⁷ iar identificarea exactă a orientării versanților dintr-un areal poate constitui un factor util de interpretare a peisajului arheologic.⁸

³ Strumbea (Tîrlă) 2011, 207.

⁴ Asăndulesei 2015, 88.

⁵ Tîrlă 2011, 75.

⁶ Grecu 2008, 90–91.

⁷ Strumbea (Tîrlă) 2011, 15.

⁸ Asăndulesei 2015, 88.

Altitudinea este al treilea indicator morfometric luat în considerare pentru observarea unui tipar al așezărilor medievale-timpurii din arealul studiat. Acest factor poate genera informații viabile referitoare la treapta de altitudine pe care se află o așezare, trăsătură în directă legătură cu regimul climateric, de vegetație sau faună, permițând în același timp identificarea unor caracteristici de ordin economic sau geostrategic.⁹ Așadar, universul ocupațional al unei așezări poate fi determinat sau influențat de altitudinea la care este situată aceasta.

Distanța până la apă este un factor primordial pentru stabilirea așezărilor umane, apa fiind utilizată pentru băut, prepararea hranei, uz menajer, animale, udatul plantelor, practici religioase ș.a.m.d.¹⁰ Acest indicator coroborat cu alți indicatori (altitudine, panta medie a bazinului), reprezintă o sursă viabilă de informații menite să completeze analiza predictivă a unei comunități.¹¹ Zonele de terasă din jurul cursurilor de apă sunt în general cele mai intens locuite în majoritatea epocilor, deși există pericolul inundațiilor.

Metodologie

În timpul efectuării perieghezelor din arealul menționat anterior, au fost înregistrate coordonatele cu ajutorul aplicației *Where am I*, iar apoi introduse în programul *Google Earth*. A fost trasat un poligon și mai apoi inserat un *pin*, pentru a reprezenta limitele aproximative ale siturilor arheologice identificate în periegheză, respectiv centrul aproximativ al acestora. Folderul obținut, a fost mai apoi exportat în format *kmz*.

În programul *Global Mapper* a fost încărcat MNT-ul României iar apoi suprapusa Harta Topografică Militară, scara 1:25.000, în proiecția Stereo 70. *KMZ*-ul cu siturile medieval-timpurii a fost încărcat în *Global Mapper*, urmând ca siturile, create în *Google Earth*, să fie digitizate și salvate ca *layer vectorial*, salvat în format *shp.file*. Următorul pas a fost întocmirea unei baze de date în *Excel* prin realizarea unui tabel în care au fost introduse coordonatele *x, y*, ale siturilor preluate din *Global Mapper*. Pe baza MNT-ului României au fost extrase coordonatele *z*, iar tabelul a fost salvat în cele din urmă în format *.csv*.

În programul *Qgis* (14.6 Essen), a fost încărcat MNT-ul României. Peste acest *layer* a fost încărcată baza de date cu siturile medieval-timpurii în format *.csv* și baza de date vectorială creată în *Global Mapper*. Zona Răcășdiei a fost decupată din MNT-ul României ceea ce a dus la obținerea unui raster.

⁹ Asăndulesei 2015, 88.

¹⁰ Micle 2011, 188.

¹¹ Asăndulesei 2015, 98.

Analiza factorului Pantă

Pentru așezările analizate se observă un unghi minim al pantei de 1.19', maximul fiind de 4.68' (fig. I). Între valorile de 2,02' – 2,41' (fig. II) sunt situate cinci așezări (R3, R2, R14, R16, R31) din totalul de 13, observându-se astfel o probabilă preferință pentru acest interval de înclinare a pantei.

Prin datele prezentate mai sus și coroborate cu cele referitoare la altitudinea pe care sunt situate siturile arheologice în discuție, se poate avansa ipoteza asupra caracterului acestora, și anume acela de așezări deschise nefortificate.

Orientarea versanților

Din histogramă și din datele morfometrice se observă faptul că majoritatea așezărilor sunt orientate pe pantele cu o expunere VNV (R7 și R15), NNV (R14, R31), NNE (R12, R28) (fig. III și fig. IV). Aflându-ne în zona de câmpie joasă cu o pantă medie de 2.94', consider că apariția soarelui și prezența acestuia este ca durată și intensitate aproximativ egală în întreaga noastră zonă de interes. În cazul de față se observă faptul că există așezări la distanță mică una față de cealaltă, așadar este posibil să avem de-a face cu fenomenul de roire al comunităților.

Altitudinea

Pe baza histogramei și a datelor morfometrice se observă ca altitudine minimă cota de 116 m, altitudine maximă cota de 155 iar altitudinea medie a punctelor arheologice analizate este de 131 de metri (fig. V și fig. VI). Din cele 13 situri arheologice analizate, un număr de opt dintre acestea se situează la înălțimi apropiate (între 119 și 132 m).

Distanța până la apă

Distanța minimă față de un curs actual este de 34,7 metri, cea maximă este de 285.8 metri iar distanța medie față de un curs de apă actual este de 131,5 metri. Se observă o amplasare a punctelor arheologice (R33, R13, R10, R28, R16) la o distanță cuprinsă între 91,2 metri și 132,5 metri față de apă și un alt grup de patru situri arheologice (R3, R14, R31, R12) situate între 168,5 metri și 199 metri față de un curs de apă actual (fig. VII și fig. VIII).

Este adevărat că pe durata evului mediu timpuriu sursele de apă ar fi putut fi mai variate față de ceea ce este observabil în momentul de față, chiar și ceea ce privește malul Ciclovei (Valea Mare) fiind reperate izvoare de mici dimensiuni, (înregistrându-se chiar toponimul *La izvor*). Trebuie menționat astfel faptul că izvoarele observate în momentul de față în teren nu au fost luate în calcul în această analiză a parametrilor morfometrici.

Concluzionând, din punct de vedere statistic se pare că așezările specifice evului mediu timpuriu din zona cercetată erau amplasate pe un teren cu o pantă de 2.66°, acest rezultat obținându-l prin realizarea unei medii a valorilor înregistrate pentru fiecare sit în parte. Orientarea predominantă a versanților este cea nordică, caracteristică observată în cazul a șapte situri (R30, R14, R31, R10, R12, R28, R3) din totalul de treisprezece, ceea ce arată o preferință a comunităților medievale timpurii pentru versantul umbrit (fig. IX). Altitudinea medie înregistrată este de 131 de metri. Distanța medie până la cel mai apropiat curs de apă actual este de 131 de metri, cea maximă nedepășind 300 de metri, ceea ce denotă stricta necesitate a apei în imediata apropiere a locuințelor din cadrul așezării.

BIBLIOGRAFIE

Asăndulesei 2015,

A. Asăndulese, GIS (*Geographic Information System*), *fotogrametrie și geofizică în arheologie Investigații non – invazive în așezări Cucuteni din România*, Iași, 2015.

Bilașco, Moldovan, Roșca 2017,

Ș. Bilașco, M. O. Moldovan, S. Roșca, *Aplicații GIS în administrația publică locală*, Cluj–Napoca, 2017.

Grecu 2008,

F. Grecu, *Geomorfologie dinamică*, București, 2008.

Micle 2011,

D. Micle, *Un model practic de aplicare a topografiei și cartografiei arheologice în analiza spațială a habitatului rural post-roman din Dacia de sud-vest între sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al V-lea p. Chr*, Timișoara, 2011.

Sencu, Băcănar 2016,

V. Sencu, I. Băcănar, *Județul Caraș-Severin*, București, 1976.

Strumbea (Tîrlă) 2011,

M. L. Strumbea (Tîrlă), *Bazinul hidrografic Olănești – Studiu de geomorfologie*, București, 2011.

MEDIEVAL SITES (7TH–13TH CENTURIES) IN THE AREA
OF RĂCĂȘDIA (CARAȘ-SEVERIN COUNTY) – AN
ANALYSIS OF MORPHOMETRIC MEASUREMENTS

Abstract

Archaeological investigations in situ at the level of the cadastral area of Răcășdia (2014–2016) came into discovering of 13 medieval settlements (the 7th–13th centuries).

Apart from them, settlements belonging to more ages were also identified: Bronze Age, Iron Age and the time between the 2nd and the 4th centuries A. D. All of them were registered to the National Archeological Repertory to be so protected up to the law, especially against to the works (human interventions) that could destroy them.

The present issue aims to note if a special pattern of early medieval settlements could be find at Răcășdia, dated up to the ceramics found there. Morphometric measurements were taken into account, as follows: slope, orientation of the slopes and height, and the distance to the water.

Interesting results came out after the data processing as we had it coming, which frame some of the features of the medieval communities in Răcășdia area.

Tabel 1. Lista coordonatelor geografice și Stereo 70 a siturilor identificate. / Geographic and Stereo 70 coordinate of the identified sites.

Indicativ sit	Coordonate geografice	Coordonate Stereo 70
R28	45°1'32.62" N, 21°34'32.13"E	397527.429, 230327.228
R30	45°1'39.77" N, 21°34'29.15"E	397750.791, 230271.446
R31	45°1'24.76" N, 21°34'21.39"E	397294.977, 230081.901
R33	44°59'2.63" N, 21°34'42.49"E	392890.524, 230356.632
R2	44°59'13.26"N, 21°36'9.07"E	393137.957, 232266.108
R3	44°59'19.33"N, 21°35'58.62"E	393334.906, 232045.257
R7	44°58'13.65"N, 21°38'19.36"E	391178.862, 235041.579
R10	44°58'10.39"N, 21°38'5.64"E	391090.874, 234736.900
R12	44°58'8.19"N, 21°36'55.79"E	391087.301, 233204.327
R13	44°59'16.89"N, 21°36'37.98"E	393223.189, 232903.766
R14	44°59'5.92"N, 21°36'10.51"E	392910.180, 232288.051
R15	44°59'5.04"N, 21°34'57.22"E	392951.136, 230682.297
R16	44°59'12.96"N, 21°34'38.49"E	393212.941, 230282.642

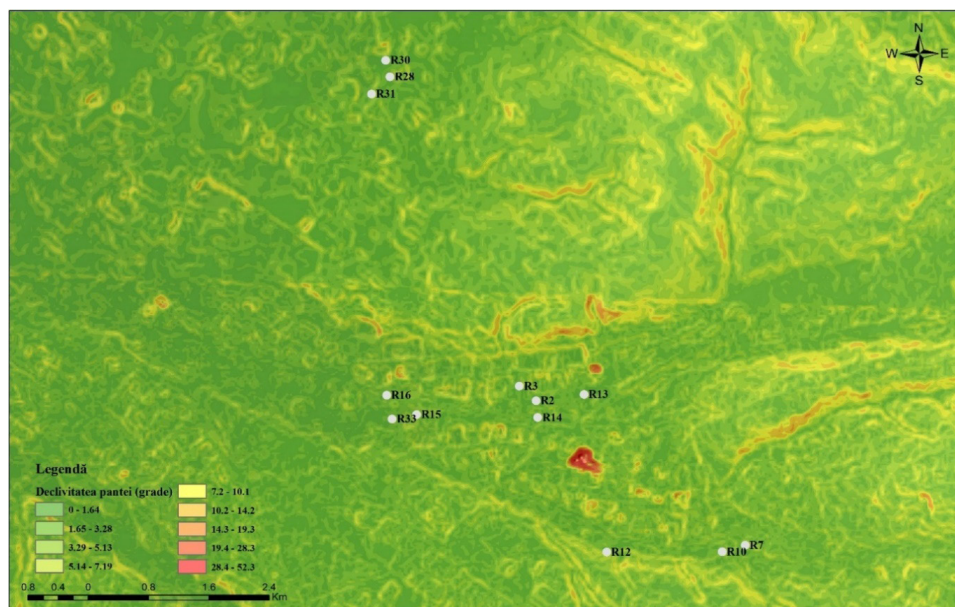

Fig. 1. Declivitatea pantei. / Declivity of the slope.

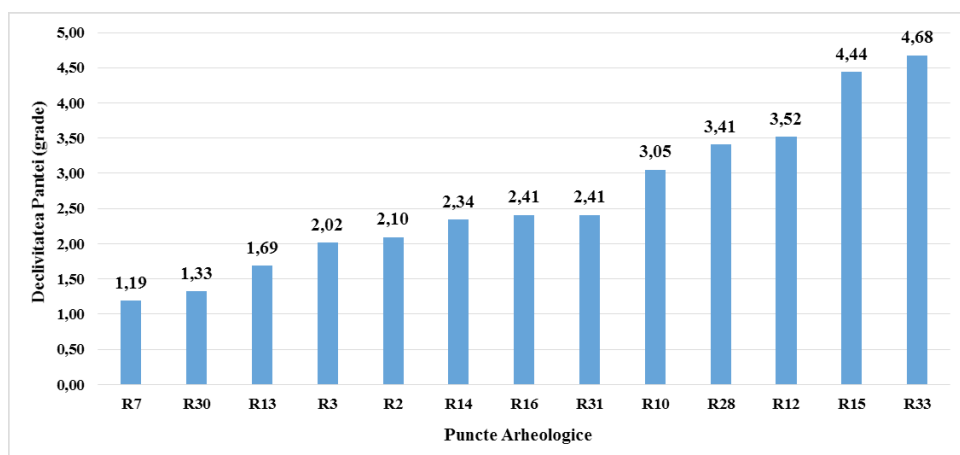

Fig. 2. Histogramă declivitatea pantei. / Declivity of the slope – Histogramme.

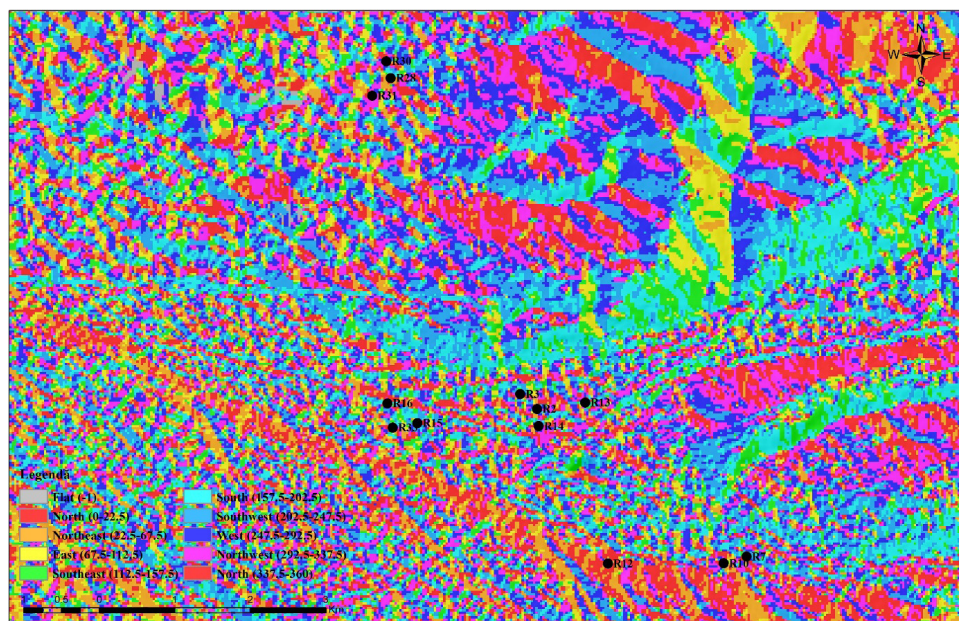

Fig. 3. Orientarea versanților. / Orientation of the slopes.

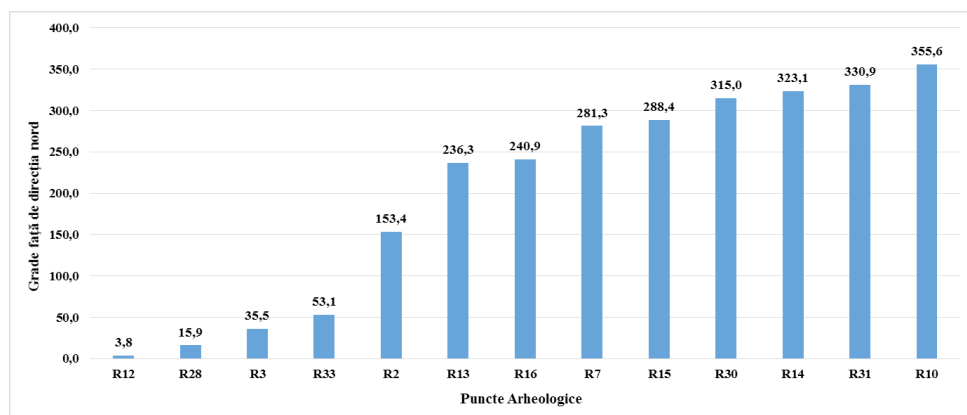

Fig. 4. Histogramă orientarea versanților. / Orientation of the slopes – Histogramme.

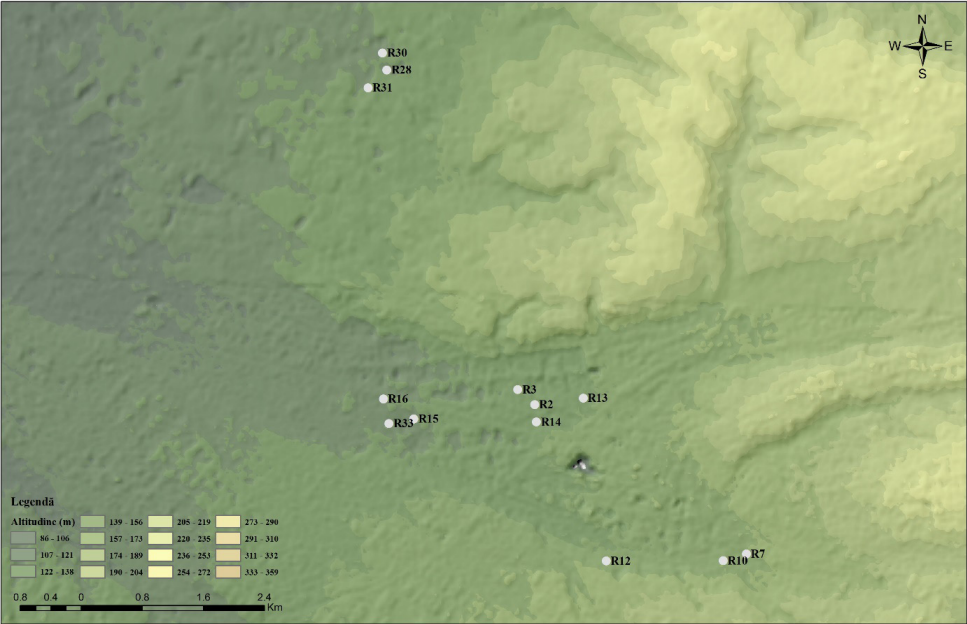

Fig. 5. Altitudinea. / Height.

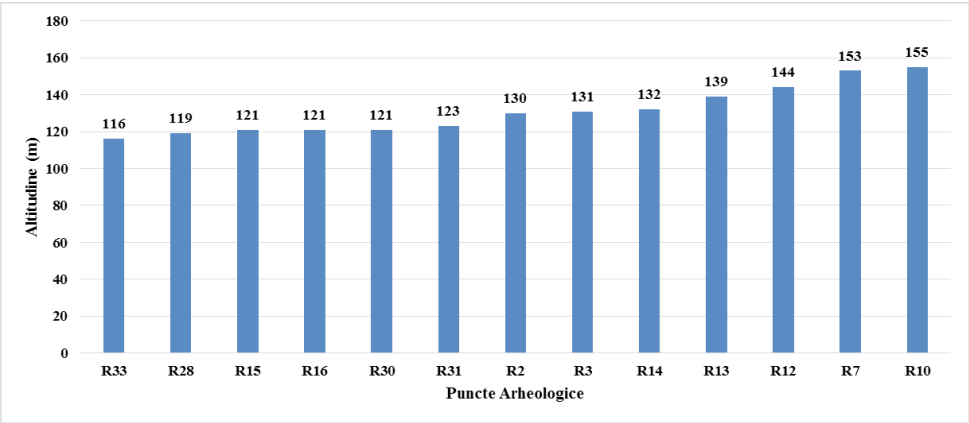

Fig. 6. Histogramă altitudine. / Hight – Histogramme.

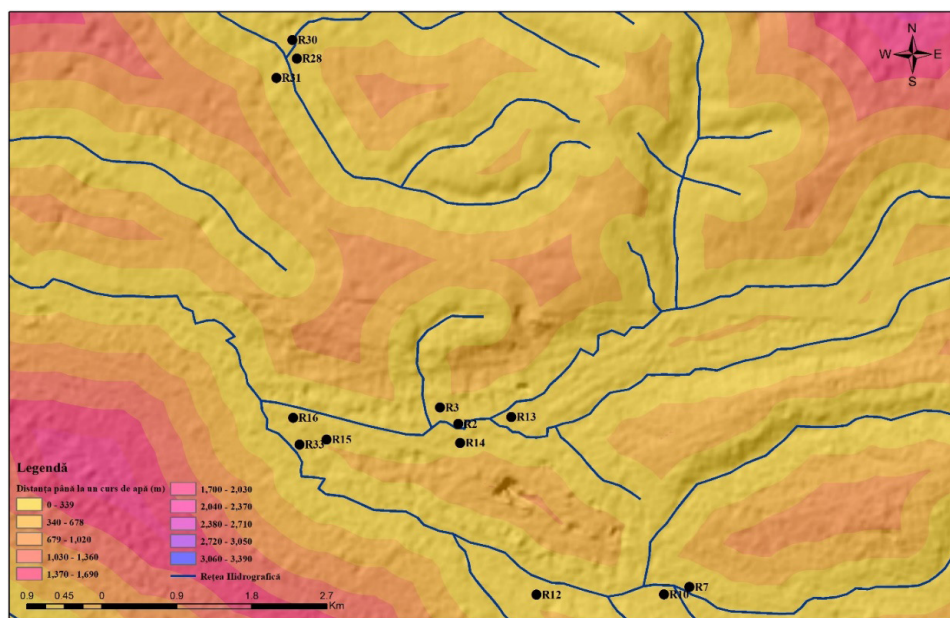

Fig. 7. Distanța până la apă. / Distance to the water.

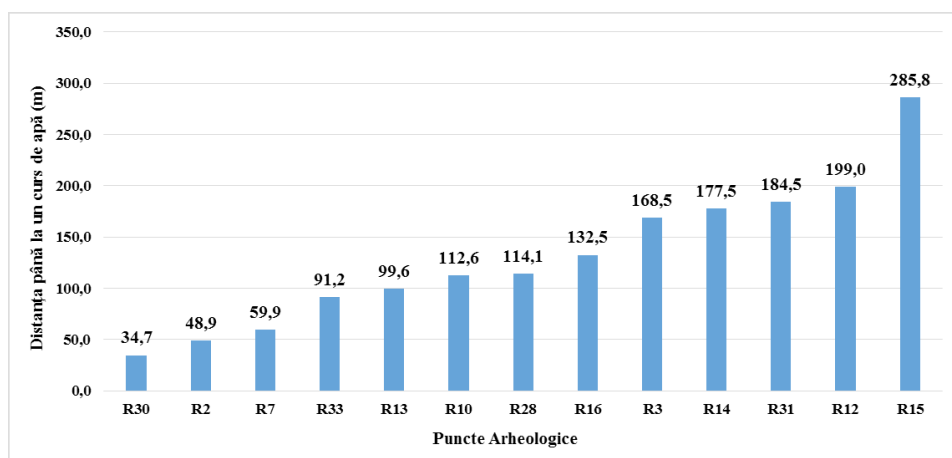

Fig. 8. Histogramă distanța până la apă. / Distance to the water – Histogramme.

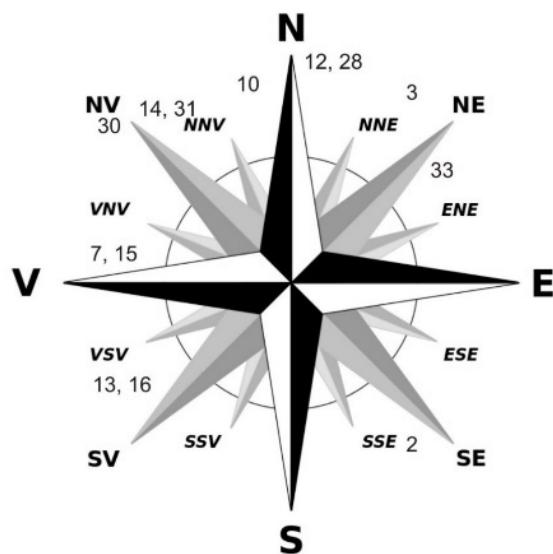

Fig. 9. Orientarea versanților. / Orientation of the slopes.

OBITUARIA

IN MEMORIAM.
GERHARD DOBESCH (1939–2021)

Lumea academică europeană a mai înregistrat recent o pierdere dureroasă. La 18 decembrie 2021 se stingea, după o lungă suferință, profesorul și academicianul austriac Gerhard Dobesch, ilustru reprezentant al studiilor de istorie și cultură antică, universal recunoscut și apreciat. Iar dispariția lui reduce și mai mult micul detașament al cărturarilor umaniști de formație clasică, tot mai puțini într-o lume zgudiută de îndoieli și confuzii pe care doar valorile umaniste ferme le-ar mai putea surmonta...

Gerhard Dobesch a văzut lumina zilei la 15 septembrie 1939, în familia unui inginer vienez. A manifestat de timpuriu interes major pentru cultura umanistă și limbile clasice. Într-o lume greu încercată de urmările războiului, el își găsea echilibrul și fericirea atât în studiu, cât și în puternica tradiție vieneză de cultură urbană cu a ei specifică *Gemütlichkeit*, tradiție pe care a cunoscut-o detaliat și trăit-o plenar. După absolvirea unui liceu cu profil umanist (în 1957),

tânărul care deja stăpânea limbile greacă și latină a devenit student eminent al Universității vieneze, specialitatea istorie antică și filologie clasică. Aici a avut parte de profesori de înaltă ținută academică, precum Fritz Schachermeyr, Artur Betz, Rudolf Hanslik ori Albin Lesky. În anii de studenție și-a câștigat o formație umanistă solidă și multilaterală, cu deschideri spre mai toate compartimentele științelor antichității. A absolvit cu strălucire facultatea, iar în 1962 și-a susținut doctoratul cu un subiect de filologie greacă, sub conducerea lui Fritz Schachermeyr.

A urmat o carieră academică relativ liniștită și previzibilă, dar nu mai puțin remarcabilă. Încă de la început a fost cooptat în personalul Universității. După examenul obligatoriu de atestare în învățământul mediu (1963), a fost angajat asistent universitar pentru istorie antică. Curând apoi, în 1967, a fost promovat conferențiar – după ce și-a susținut abilitarea (cu o teză de istorie greacă) – și a devenit membru corespondent al Institutului Arheologic Austriac. În tot acest timp, Gerhard Dobesch desfășura concomitent muncă didactică precum și cercetări aprofundate în domeniu, ca și o vastă activitate culturală axată pe aceleași coordonate ale patrimoniului Antichității.

Profesor titular în domeniu a ajuns mai întâi la Universitatea din Graz (1973–1976). De acest oraș și de mediul său academic va rămâne mereu profund atașat. Dar rezultatele muncii sale deveneau apreciate la scară mai largă, națională și nu numai. Așa că în 1976 a fost chemat ca profesor la Universitatea din Viena, unde a confirmat și depășit toate așteptările maestrilor săi. Prețuirea prestațiilor sale s-a reflectat în cooptarea în Academia Austriacă de Științe, ca membru corespondent (1980) și apoi titular (1984). În această calitate a condus și faimoasa Comisie Microasiatică a academiei (din 1988). Au mai urmat cooptările ca membru titular în Institutul Arheologic Austriac și ca membru străin al Institutului Național de Studii Etrusce și Italice din Florența – ambele în anul 1998.

Trecut la pensie în 2009, venerabilul profesor a trebuit să-și reducă drastic intervențiile în viața științifică, din motive de sănătate, dar a rămas mereu o prezență majoră și un reper valoric în domeniu. Până în momentul plecării definitive (2021) a păstrat contactul cu cercetarea istoriei antice și cu mediul academic european. Încă din anul 2001 principalele sale studii și articole au fost reeditate în două volume de „Scrieri alese”¹, iar în anul 2004 colegii, colaboratorii și discipolii i-au dedicat o prezentare bio-bibliografică² și un impunător volum omagial.³

¹ G. Dobesch, *Ausgewählte Schriften*, I (*Griechen und Römer*) – II (*Kelten und Germanen*), hg. von H. Heftner und K. Tomaschitz (Köln – Weimar – Wien, 2001).

² I. Lisový, K. Tomaschitz, *Professor Dr. Gerhard Dobesch: vita et bibliographia* (České Budějovice – Wien, 2004), 50 p.

³ H. Heftner, K. Tomaschitz, eds., *Ad fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum*

Dacă încercăm să reconstituim activitatea și preocupările profesorului vienez, trebuie să avem mai întâi în vedere prestația sa didactică. G. Dobesch a activat toată viața la catedră, a ținut cursuri deosebit de bine structurate și bogat documentate, a trezit și a susținut numeroase vocații ale studenților săi, a contribuit esențial la formarea unei remarcabile serii de specialiști reputați ai științelor Antichității ori de dascăli talentați. Stau mărturie în acest sens atât aprecierile contemporanilor, cât mai ales recunoștința și devotamentul celor care au beneficiat de harul său pedagogic. Neavând familie, și-a revărsat afecțiunea și dăruirea pentru școală, adevărata sa dragoste. Iar cursurile sale au privit lumea antică europeană în sensul cel mai larg; cu egală competență, magistrul aborda civilizațiile celtică și germanică, lumea greacă și cea elenistică, epoca romană ori Antichitatea târzie. Cheia acestei deschideri universale era tocmai stăpânirea limbilor clasice și a izvoarelor scrise, care îi permiteau să evolueze cu siguranță prin universul vechilor civilizații.

Tot de munca didactică, dar înțeleasă în sens mai larg, se leagă și activitatea culturală a profesorului. Publicistica sa a vizat, aproape totdeauna, civilizațiile antice, patrimoniul lor bogat și valorificarea acestuia în cultura contemporană. Alături de opera sa științifică, cele mai numeroase contribuții sunt recenzii și discuții competente ale publicațiilor de specialitate mai recente, și nu doar din lumea germanofonă.⁴ Tocmai asemenea comentarii ilustrează cel mai bine paleta largă a preocupărilor și competențelor lui G. Dobesch în sfera științelor Antichității. Acest amplu efort susținut, o adevărată permanență a vieții sale⁵, avea în vedere atât contactul științific între cărturarii domeniului, cât și atitudinea critică lucidă și nevoia de apreciere corectă pentru prestația fiecăruia. Și a fost înfăptuit cu toată seriozitatea, semn că savantul vienez acorda mare atenție dialogului academic deschis – condiție esențială pentru apropierea de adevărul istoric.

Performanțele sale didactice își aflau un temei major în activitatea proprie de cercetare. G. Dobesch a cunoscut și utilizat datele oferite de arheologie, epigrafie, numismatică ori alte științe auxiliare, chiar dacă nu a întreprins el însuși asemenea investigații. A rămas un cercetător prin excelență al surselor scrise, pe care le cunoștea și interpreta cu înaltă măiestrie, dar în același timp le exploata în context mai larg, cu recurs la toate informațiile disponibile. Astfel lectura izvoarelor literare antice rămânea pentru profesor (și desigur pentru cititorii

fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September 2004, dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunde (Wien, 2004), 998 p.

⁴ În cadrul de față am introdus în lista anexată doar scrierile sale cu caracter științific, lăsând la o parte mult mai numeroasele recenzii (265 doar până în anul 2001), prezentări, articole de popularizare ori intervenții la evenimente academice, ca și textele omagiale ori *obituaria*.

⁵ Au fost ani (1970, 1973, 1977) în care nu a publicat decât recenzii, foarte documentate.

săi) mereu nouă și incitantă, acestea fiind capabile să elucideze și datele noi abundente aduse de arheologie ori de alte discipline specializate.

Lucrările științifice ale lui G. Dobesch sunt numeroase. Alături de șapte cărți proprii și șase volume redactate se adaugă peste 90 de studii și articole (vezi Anexa)⁶ Ele se axează pe câteva teme majore ale Antichității, mereu cultivate și aprofundate de autor, totdeauna cu vastă erudiție și exemplară rigoare metodologică.

Prima o constituie filologia clasică. Intervențiile sale, având ca obiect cel mai adesea chestiuni de fin detaliu, au adâncit interpretarea și valorificarea unor surse aparent pe deplin cunoscute, dovedind clar că domeniul este departe de a fi epuizat. Mai ales aceste investigații documentează vasta erudiție a profesorului G. Dobesch, capacitatea de a iscodi orice amănunt într-o viziune largă și cu deschideri novatoare.

Cea de-a doua include istoria lumii clasice europene, adică civilizația greacă și cea romană. Autorul s-a mișcat cu dezinvoltură prin toate perioadele acestora, dar și-a concentrat atenția asupra epocii elenistice – cu atenție specială pentru alianțele și ligile vremii – precum și pentru republica romană târzie și tranziția la imperiu. A mai tratat, cu egală competență și tot pe baza izvoarelor literare, istoria unor spații marginale, doar treptat incluse în lumea greco-romană (Etruria, spațiul alpin, Gallia, Britannia). Este semnificativ efortul de a surprinde, pe cât posibil, nu doar istoria politică și socială, ci și evoluția spirituală a populațiilor ori a comunităților studiate.

Un loc aparte îl ocupă în cercetările lui G. Dobesch epoca și personalitatea lui Iulius Caesar, împreună cu ecourile lor în cultura și civilizația europeană mai recentă. Pe bună dreptate, căci perioada dominată de Caesar rămâne un moment de cotitură pentru statul roman și societatea sa, ca și pentru civilizația continentului. Dar, alături de temele uzuale frecventate, savantul vienez a adus mereu puncte de vedere noi și surprinzătoare, a abordat detalii aparent obscure pe care le-a pus în lumină, a urmărit legăturile multiple ale lui Caesar cu diverse regiuni și culturi ale spațiului mediteranean, a nuanțat decriptarea motivelor și mecanismelor politicii vremii. Nu întâmplător, îndeosebi aceste investigații ale sale au stârnit interes legitim în mediile academice și i-au adus largă recunoaștere internațională.

⁶ Reconstituirea acestei activități s-a făcut cu oarecare greutate. Lista bibliografică publicată (vezi mai sus, nota 2) se oprește la anul 2001. Pe site-ul Universității nu sunt listate scrierile sale. Categorie, lista pe care am compilat-o în anexă este incompletă, mai ales pentru ultimii ani. Am reușit să adunăm titlurile din bibliografia de față datorită ajutorului amabil oferit de prof. dr. Herbert Heftner (Universitatea din Viena) și prof. dr. Manfred Hainzmann (Universitatea din Graz), ambii discipoli ai lui G. Dobesch. Le exprimăm și pe această cale aleasa noastră recunoștință.

Însă G. Dobesch s-a impus ca istoric al antichității îndeosebi prin studierea lumii celtice. Acesteia i-a consacrat cea mai mare parte a energiei și competenței sale. Pornind de la sursele literare clasice, a reușit să pătrundă în mai toate compartimentele acestei remarcabile civilizații a Europei vechi, să-i surprindă comportamentele și mentalitatea, să elucideze aspecte obscure ori controversate. Marea sa sinteză asupra celților din actuala Austrie a rămas o lucrare fundamentală și a fost reeditată cu numeroase adăugiri. Dar a scris pagini memorabile și despre populațiile din Gallia, din Europa centrală ori din Italia nordică, despre economia, societatea și chiar religia triburilor celtice, ori despre interacțiunile lor cu diferiți vecini. Pentru un compartiment istoric puternic marcat de progresele arheologiei, eforturile lui G. Dobesch veneau ca o fericită și necesară completare, menită să ajute mult la corecta apreciere a patrimoniului celtic în lumea europeană.

În sfârșit, istoria timpurie a triburilor germanice, de la apariția în sursele scrise și până la pătrunderea lor în lumea romană, i-a fost o altă preocupare științifică majoră. Se înscriu aici o serie de contribuții tratând diverse aspecte ale istoriei germanilor antici, și mai ales o amplă sinteză despre rolul tot mai crescut al populațiilor germanice în Imperiul Roman târziu. Cu recurs larg și la izvoarele nescrise, aceste cercetări oferă o viziune amplă și articulată asupra lumii barbare europene din Antichitatea târzie în general, ca și asupra evoluției acesteia spre fuziunea cu civilizația greco-romană.

Dincolo de tot acest palmares impresionant, Gerhard Dobesch rămâne în amintirea celor care l-au cunoscut și printr-un comportament ales, marcat de distincție și maniere alese, dar totodată de o caldă umanitate. Deși exigent pe plan profesional, dovedea o deosebită delicatețe sufletească, generozitate și pătrundere psihologică, asemenea tuturor marilor educatori. La acestea se mai poate adăuga spiritul său convivial viu, totdeauna elevat și animat de o vastă cultură. Putem spune că nu doar a cunoscut valorile culturii clasice europene, ci le-a și trăit efectiv în viața de zi cu zi.

Părăsind această lume, profesorul și cărturarul umanist Gerhard Dobesch lasă în urmă o impresionantă moștenire spirituală. Nu e vorba doar de scrierile sale și de competențele pe care le-a format ori îndrumat, ci și de un model uman specific, astăzi din păcate tot mai rar întâlnit, și cu atât mai prețios. Îndeosebi pentru lumea clasiștilor și istoricilor Antichității, se cuvine ca amintirea să-i fie păstrată și strădania continuată.

Radu Ardevan

PUBLICAȚII ȘTIINȚIFICE ALE LUI GERHARD DOBESCH

Cărți:

- Caesars Apotheose zu Lebzeiten und sein Ringen um den Königstitel. Untersuchungen über Caesars Alleinherrschaft*, Wien, 1966.
- Der panhellenische Gedanke im 4. Jh. v. Chr. und der „Philippos“ des Isokrates. Untersuchungen zum korinthischen Bund*, I, Wien, 1968.
- Die Kelten im Österreich nach den ältesten Berichten der Antike. Das norische Königreich und seine Beziehungen zu Rom im 2. Jahrhundert v. Chr.*, Wien – Köln – Graz, 1980 (ediția II, 1993).
- Caesar (Schulbuch). Textband, Kommentarband*, Wien, 1988.
- Caesar (Schulausgabe), Lehrbegleitband (Orbis Latinus)*, Wien, 1989 (cu Wolfgang Wenk).
- Vom äußeren Proletariat zum Kulturträger. Ein Aspekt zur Rolle der Germanen in der Spätantike*, Amsterdam, 1994.
- Das europäische „Barbaricum“ und die Zone der Mediterrankultur. Ihre historische Wechselwirkung und das Geschichtsbild des Poseidonios*, Wien, Tyche Supplementband 2, 1995.
- Ausgewählte Schriften*, I (Griechen und Römer) – II (Kelten und Germanen), hg. von Herbert Heftner und Kurt Tomaschitz, Köln – Weimar – Wien, 2001.

Volume editate:

- Fritz Schachermeyr, *Ein Leben zwischen Wissenschaft und Kunst*, Wien, 1984 (cu Hilde Schachermeyr).
- Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien, 1985 (cu Ekkehard Weber).
- Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters*, Wien, 1985 (cu un comitet).
- Die epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: 100 Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Akten des Symposions vom 23. Bis 25. Okt. 1990*, Wien, 1993 (cu Georg Rehrenböck).
- Akten des II. Internationalen Lykien-Symposions*, Wien 6.–12. Mai 1990, I-II, Wien, 1993 (cu Jürgen Borchhardt).
- Adolf Wilhelm, *Kleine Schriften, Abt. II: Abhandlungen und Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde, Teil III*, Wien, 2000 (cu Georg Rehrenböck și Andreas Hofeneder).

Studii și articole:

Philologica

Studien zur Sprichwörtern, *WienStud* 75, 1962, p. 79–99.

Die Interpolationen aus Apollodors Bibliothek in der Sprichwörtersammlung des Pseudo-Zenobius, *WienStud* 78, 1965, p. 58–82.

Paremiographisches, *WienStud* 79, 1966 (= *Festschrift Albin Lesky*), p. 273–276.

Zu einiger lateinischen Rednerfragmenten, *WienStud* 88, N. F. 9, 1975, p. 109–117 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 145–153).

Zu Caesars Rede gegen C. Epidius Marullus und L. Caesetius Flavus, in R. Hanslik, A. Lesky, H. Schwabl (Hg.), *Antidosis. Festschrift Walther Kraus zum 70. Geburtstag*, Wien, 1972, p. 78–92 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 101–143).

Eine Vergilreminiszenz in Senecas Apokolokyntosis, in *Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz* Bd. 4 = *Festschrift Alexander Novotny*, Graz, 1975, p. 1–10 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 563–576).

Nikolaos von Damaskus und die Selbstbiographie des Augustus, *Grazer Beiträge* 7, 1978, p. 91–174 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 205–273).

Überarbeitung und Neufassung der Einleitung, in J. Sofer (Hg.), *C. Iulii Caesaris commentarii de bello Gallico. Auswahl*, Wien, 13. Auflage, 1981, p. 1–14, 19–21.

Zum Excurs über den Herzynischen Wald in Caesars bellum Gallicum, *Annuaire de l'Université de Sofia*, 77, 2, 1984 (= *Terra antiqua Balcanica II. Studia in honorem Christo M. Danov*, Sofia, 1985), p. 105–115 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 439–452).

Politische Bemerkungen zu Ciceros Rede pro Marcello, in G. Dobesch, E. Weber (Hg.), *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien, 1985, p. 153–231 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 155–203).

Autonomie des Menschen und Werthaftigkeit in der griechisch-römischen Antike, *Wiener Humanistische Blätter* 32, 1990, p. 1–40.

Principis dignationem: zur Deutung von Tacitus, *Germania* 13, 2, *Chiron* 23, 1993, p. 29–51.

John Kevin Newman und „Catull der Römer“. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der ausgehenden Republik, *Tyche* 7, 1992, p. 65–74.

Ciceros Ruhm im Aufwind. Gedanken zu zwei neuen Cicero-Monographien, *Tyche* 8, 1993, p. 19–29.

Sueton, Claudius 32 und antike Flüsterwitze, in F. Blakolmer (Hg.), *Fremde Zeiten. Festschrift für Jürgen Borchardt zum 60. Geburtstag am 25. Februar 1996*, Wien, 1996, II, p. 237–242 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 553–562).

- Forschungsreferat zur Germania des Tacitus. Dieter Timpe, "Romano-Germanica. Gesammelte Studien zur Germania des Tacitus", *Tyche* 13, 1998, p. 61–105.
- Caesar, *Commentarii über den gallischen Krieg*, Buch 1, Kapitel 1 – eine Sensation, *Wiener Humanistische Blätter* 42, 2000 (2001), p. 5–44.
- Caesars Urteil über Ciceros Bedeutung. Gedanken zu Cic. Brut. 253 und Plin. n.h. 7, 117, *Tyche* 17, 2002, p. 39–62.
- Noch einmal der Tod des Kaisers Claudius in der Apokolokythosis, *Tyche* 17, 2002, p. 63–67.
- Varro Atacinus und sein "Bellum Sequanicum", in V. Lica, D. Nedu (Hg.), *Philia. Festschrift für Gerhard Wirth zum 80. Geburtstag* (Historia Antiqua Galatiensis II), Galați, 2006, p. 123–174.
- Die Rolle der Redner und der Rednerschulen in der provinzialrömischen Kultur, in P. Anreiter, E. Bánffy, L. Bartosiewicz, W. Meid (Hg.), *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift für Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*, Budapest, 2012, p. 135–157.
- Hercules und Oedipus in zwei Jugendgedichten Caesars, in R. Breitwieser, M. Frass, G. Nightingale (Hg.), *Calamus. Festschrift für Herbert Graßl zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden, 2013, p. 93–101.

Historica

- Zur Philia im Korinthischen Bund, in R. Stiehl, H. E. Stier (Hg.), *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift Franz Altheim*, Berlin, 1969, I, p. 245–250 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 15–20).
- Alexander der Große und der Korinthische Bund, *Grazer Beiträge* 3, 1975, p. 73–149 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 21–90).
- Historische Fragestellungen in der Urgeschichte, in S. Deger-Jalkotzy (Hg.), *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages" vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr. Akten des Symposions von Stift Zwettl (NÖ), 11.–14. Okt. 1980*, Wien, 1983, p. 139–143, 179–230, 230–239 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 875–933).
- Freiheit und Förderung. Künstler, Mäzene und Publikum in der griechischen Geistesgeschichte, *Art Management. Theorie und Praxis des Kunstmanagements*, Wien, 1. Heft, 2, 1983, p. 5–13.
- Die Rolle Europas in der Reichskonzeption des Augustus und des Tiberius, in E. Plöckinger et alii (Hg.), *Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters*, Wien, 1985, p. 98–105 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 527–539).

- Im Schatten der Adler. Oberösterreich in der Antike, *Arche. Zeitschrift für Geschichte und Archäologie in Oberösterreich*, Linz, 1, 1992, p. 4–9.
- Phokion und der Korinthische Bund Philipps II., in L. Aigner-Foresti et alii (edd.), *Federazioni e federalismo nell' Europa antica, Bergamo 21–25 settembre 1992. Alle radici della casa comune europea*, Milano, 1994, I, p. 231–255.
- Der Raum Kärntens und die Ostalpen in der Welt der Antike, *Carinthia*, I 185, 1995, p. 45–67.
- Der Ostalpenraum als Kultur- und Machtgrundlage in keltischer und römischer Zeit, in E. Olshausen, H. Sonnabend (Hg.), *Gebirgsland als Lebensraum. Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 5*, 1993 (= *Geographia Historica* 8), Amsterdam, 1996, p. 289–344 + Taf. LXXXIV–LXXXIX.
- Die römische Kaiserzeit – eine Fortsetzung des Hellenismus?, in B. Funck (Hg.), *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums 9.–10. März 1994 in Berlin*, Tübingen, 1996, p. 561–609.
- Ende und Metamorphose des Etruskertums. Grundsätzliche Gedanken zu einer konkreten Fallstudie, in L. Aigner-Foresti (Hg.), *Die Integration der Etrusker und das Weiterwirken etruskischen Kulturgutes im republikanischen und kaiserzeitlichen Rom*, Wien, 1998, p. 27–147.
- Römischer Friede und römische Weltverwaltung. Der größte Integrationsvorgang der westlichen Geschichte, *Wiener Humanistische Blätter* 40, 1998, p. 15–37.
- Urgeschichtliches Eisen in der Sicht des Althistorikers, in H. Friesinger, K. Pieta, J. Rajtár (Hg.), *Metallgewinnung und -verarbeitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen)*, Nitra, 2000, p. 11–25.
- Arverner aus Troja (Lucan b.c. 1, 427–428)? Kleine Überlegungen zur gallo-römischen Kultur, in P. Amann, M. Pedrazzi, H. Taeuber (Hg.), *Italo – Tusco – Romana. Festschrift für Luciana Aigner-Foresti zum 70. Geburtstag am 30. Juli 2006*, Wien, 2006, p. 143–184.
- Augustus, Tiberius, Caligula und Britannien, in U. Fellmeth, P. Guyot, H. Sonnabend (Hg.), *Historische Geographie der Alten Welt. Grundlagen, Erträge, Perspektiven. Festgabe für Eckart Olshausen aus Anlass seiner Emeritierung*, Hildesheim – Zürich – New York, 2007, p. 107–163.

Res Caesareae

- Zum Caesarsbild unserer Zeit, *Wiener Humanistische Blätter* 10, 1967, p. 29–32.

- Wurde Caesar zu Lebzeiten in Rom als Staatsgott anerkannt? *JÖAI* 49, 1971, Beiheft 2, p. 20–49 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 363–405).
- Nochmals zur Datierung des großen Senatskonsultes, *JÖAI* 49, 1971, Beiheft 2, p. 50–60 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 407–426).
- Nahm Caesar die ihm verliehene Leibwache von Senatoren und Rittern an? (Zum Text von Dio XLIV, 7, 4), *JÖAI* 49, 1971, Beiheft 2, p. 61–64 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 426–432).
- Zu Caesar als Ethnographen (kurze Inhaltsangabe des Referats), 1. Österreichischer Archaeologentag 6.–17. Juni 1983, *JÖAI* 55, 1984, Beibl., p. 185.
- Wurde Caesar, in Richtung auf die Monarchie gestoßen? Zu A. Alföldi, Caesar in 44 v. Chr., Bd. 1, Bonn, 1985, *Gymnasium* 93, 1986, p. 533–536 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 433–438).
- Europa nella concezione imperiale di Cesare, Augusto e Tiberio, *RHM* 29, 1987, p. 45–55.
- Zu Caesars Sitzenbleiben vor dem Senat und zu der Quelle des Cassius Dio, *Tyche* 3, 1988, p. 39–102 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 275–361).
- Europa in der Reichskonzeption bei Caesar, Augustus und Tiberius, *AArchASH*, 41, 1989, p. 53–59 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 541–552).
- Caesar als Etnograph, *Wiener Humanistische Blätter* 31, 1989, p. 16–51 (= *Ausgewählte Schriften*, I, p. 453–505).
- Caesar und Kleinasien, *Tyche* 11, 1996, p. 51–77.
- Der Weltreichsgedanke bei Caesar, in L. Aigner-Foresti et alii (edd.), *L'ecumenismo politico nella coscienza dell' Occidente. Alle radici della casa comune europea. II Simposio Bergamo 1995*, Roma, 1998, p. 195–263.
- Einige merkwürdige Überlieferungen über Caesar, in M. Hainzmann (Hg.) "Votis XX Solutis". *Jubiläumsschrift der Archäologischen Gesellschaft Steiermark* (= *AGSt Nachrichtenblatt*, 1–2), Graz, 1999 (2000), p. 5–53.
- Caesars monarchische Ideologie, in G. Urso (ed.), *L'ultimo Cesare. Scritti, riforme, progetti, poteri, congiure. Atti del Convegno internazionale, Cividale del Friuli, 16–18 settembre 1999*, Roma, 2000, p. 89–123.
- Cäsar und der Hellenismus, in R. Kinsky (Hg.), *Diorthoseis. Beiträge zur Geschichte des Hellenismus und zum Nachleben Alexanders des Großen*, München – Leipzig, 2004, p. 108–252.
- Ritual und Politik beim Begräbnis Caesars, in G. Thür (Hg.), *Grabrituale. Tod und Jenseits in Frühgeschichte und Altertum. Akten der 3. Tagung des Zentrums Archäologie und Altertumswissenschaften an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 21.–22. März 2010*, Wien, 2014, p. 107–146.

Celtica

Zum hospitium publicum zwischen Rom und dem regnum Noricum, *Römisches Österreich* 4, 1976, p. 17–37.

Die Botschaft des Senats an die Alpenkelten im Jahre 183 v. Chr. (Zur umstrittenen Liviusstelle 39, 54, 12), *Schild von Steier* 15–16, 1978–1979 (= *Festschrift Walter Modrijan*), p. 75–78.

Die ältesten Beziehungen Roms zu den Kelten der Ostalpen, in *Eisenzeit und Mitteleuropa, Tagung vom 4.–8. Juni in Hallein*, Wien, 1980, p. 3–17.

Livius und die älteste Geschichte der Kelten in den Ostalpen, *Informationen zum altsprachlichen Unterricht*, Graz, 2, Heft 2, 1980 (= *Festschrift Karl Vretska*), p. 43–51.

Aus der Geschichte der Kelten in Österreich bis zu ihrem Aufgehen im römischen Imperium, *ÖGL* 27, 1983, p. 1–24 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 823–857).

Forschungen zu Geschichte und Kultur der Kelten, in *Berichte vom 1. Österreichischen Althistorikertreffen am Retzhof/Leibnitz, 27.–29. Mai 1983*, Graz, 1983, p. 53–54.

Zur Einwanderung der Kelten in Oberitalien (Vortragsresumé), in D. Ellis-Evans, J. G. Griffith, E. M. Jope (eds.), *Proceedings of the 7th International Congress of Celtic Studies*, Oxford 1983, Oxford, 1986, p. 273.

Die Okkupation des regnum Noricum durch Rom, in *Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983*, Stuttgart, 1986, p. 308–315 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 859–874).

Das Keltentum des Donaupraumes und der Ostalpen in vorrömischer Zeit, in M. Kandler, H. Vetters (Hg.), *Der römische Limes in Österreich. Ein Führer*, Wien, 1986, p. 11–19.

Zur Einwanderung der Kelten in Oberitalien. Aus der Geschichte der keltischen Wanderungen im 6. und 5. Jh. v. Chr., *Tyche* 4, 1989, p. 35–85 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 685–754).

Zu zwei Daten in der Geschichte Galliens, *Anzeiger ÖAW* 126, 1989, p. 23–43 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 755–774).

Zur Geschichte der Noriker im Jahrhundert vor der römischen Okkupation, in J. Grabmayer, E. Polte (Hg.), *Die Kultur der Kelten. St. Veiter Historikergespräch 16.–18. Juni 1988*, St. Veit, 1989, p. 10–15.

Le fonti letterarie, in *I Celti. Catalogo della mostra in Palazzo Grassi*, Venezia, 1991, p. 35–41.

“Oppugnant” oder “oppugnabant”. Zum Text von Caesar b. G. I, 5, 4 und dem Angriff der Boier auf Noreia, *Römisches Österreich* 17–18,

- 1989–1990 [1991] (= *Gedenkschrift Edit B. Thomas*), Graz, 1991, p. 73–78 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 775–780).
- Die Kelten als Nachbarn der Etrusker in Norditalien, in L. Aigner-Foresti (Hg.), *Etrusker nördlich von Etrurien. Etruskische Präsenz in Norditalien und nördlich der Alpen sowie ihre Einflüsse auf die einheimischen Kulturen. Akten des Symposions von Wien – Schloß Neuwaldegg 2.–5. Okt. 1989*, Wien, 1992, p. 161–178.
- Anmerkungen zur Wanderung der mitteleuropäischen Boier, *Tyche* 8, 1993, p. 9–17.
- Zur Datierung des Dakerkönigs Burebista, in R. Göbl, *Die Hexadrachmenprägung der Groß-Boier*, Wien, 1994, p. 51–68 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 781–811).
- Die Boier und Burebista, in J. Tejral, K. Pieta, J. Rajtár (Hg.), *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jh.*, Nitra, 1995, p. 15–19 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 813–822).
- Überlegungen zum Heerwesen und zur Sozialstruktur der Kelten, in E. Jerem, A. Krenn-Leeb, J.-W. Neugebauer, O. Urban (Hg.), *Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14.–18. Okt. 1992*, Budapest – Wien, 1996, p. 13–71 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 577–683).
- Zu Virunum als Namen der Stadt auf dem Magdalensberg und zu einer Sage der kontinentaler Kelten, *Carinthia* I 187, 1997, p. 107–128.
- Zur gallischen Selbstaussage bei Caes., b. G. 6, 24, in P. Scherer, H. Taeuber, H. Thür (Hg.), *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag*, Wien, 1999, p. 349–350.
- Caesars Volcae Tectosages in Mitteleuropa, in F. W. Leitner (Hg.), *Carinthia Romana und die römische Welt. Festschrift für Gernot Piccottini zum 60. Geburtstag*, Klagenfurt, 2001, p. 79–102.
- Handel und Wirtschaft der Kelten in antiken Schriftquellen, in C. Dobiat, S. Sievers, T. Stöllner (Hg.), *Dürnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Akten des internationalen Kolloquiums in Hallein / Bad Dürrenberg vom 7. bis 11. Oktober 1998*, Bonn, 2002, p. 1–25.
- Einige Beobachtungen zu Politik und Tod des Haeduers Diviciacus und seines Bruders Dumnorix, *Tyche* 19, 2004, p. 19–74.
- Zwei Fragmente des Ephoros – zwei Gedanken zur keltischen Religion, *Anzeiger ÖAW* 142, 2008, p. 79–120.
- Die Arverner in den Commentarii Caesars, *Anodos. Studies of the Ancient World*, Trnava, 8, 2008, p. 115–130.

Germanica

- Zur Ausbreitung des Germanennamens, in A. F. Koska (Hg.), *Pro arte antiqua. Festschrift Hedwig Kenner*, I, Wien, 1982, p. 77–99 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 995–1030).
- Die Kimbern in den Ostalpen und die Schlacht bei Noreia, *Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte*, Wien, 1982 (1984), p. 51–78 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 969–994).
- Die Kimbern in Illyrien und Appian, *Illyriké* 4, 8–11, in H. Calcyk, B. Gullath, A. Graeber (Hg.), *Studien zur Alten Geschichte. Festschrift Siegfried Lauffer*, I, Roma, 1986, p. 169–206 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 935–967).
- Zur Dialektik zwischen Germanentum und spätantikem Imperium an der unteren Donau, in R. Pillinger (Hg.), *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident. Arbeitsgespräch Wien 8.–10. Nov. 1983*. *ÖAW Schriften der Balkankommission, antiquarische Abt. Nr. 16*, Wien, 1986, p. 37–44.
- Aus der Vor- und Nachgeschichte der Markomannenkriege, *Anzeiger ÖAW*, 131, 1994 [1995], p. 67–125 (= *Ausgewählte Schriften*, II, p. 1030–1082).
- Die Germanen auf dem Weg vom “äußeren Proletariat” zum Träger von Hochkultur: Aus der Grenzsituation zur Integration, in E. Olshausen, H. Sonnabend (Hg.), *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums*, 4, 1990, Amsterdam, 1994, p. 567–575.
- Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege (Vortragszusammenfassung), in J. Tejral, A. Stuppner, H. Friesinger (Hg.), *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen*, Brno, 1994, p. 17–21.
- Zur welthistorischen Situation des Germanentums bis zu den Markomannenkriegen, *Thracia* 12 (= *Studia in honorem Christo M. Danov*), Sofia, 1998, p. 109–126.
- Das 3. und 4. Jahrhundert n. Chr. als Zeit einer politischen Krise im Barbaricum, in J. Tejral (Hg.), *Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert. Materialien des IX. Internationalen Symposiums “Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet”*, Kravski 3.–4. Dez. 1996, Brno, 1999, p. 7–18.
- Zusätzliche Überlegungen zum Kimbernzug, in P. Arnreiter, E. Jerem (Hg.), *Studia Celtica et Indogermanica. Festschrift für Wolfgang Meid zum 70. Geburtstag*, Budapest, 1999, p. 79–99.
- Helvetiereinöde, in H. Beck et alii (Hg.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*², Bd. 14, Berlin – New York, 1999, p. 351–374.

Politik zwischen Marbod und Rom, în V. Salac, J. Bemmman (Hg.), *Mitteleuropa zur Zeit Marbods*, Praha – Bonn, 2009, p. 7–52.

Varia

Schriftenverzeichnis Fritz Schachermeyr, în F. Schachermeyr, *Forschungen und Betrachtungen zur griechischen und römischen Geschichte*, Wien, 1974, p. 447–456.

Friedenskonferenzen. Vom Scheitern einer Idee, *Wiener Humanistische Blätter* 14, 1972, p. 10–21.

Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission – Rückblick und Ausblick, în G. Dobesch, G. Rehrenböck (Hg.), *Die epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: 100 Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Akten des Symposions vom 23. Bis 25. Okt. 1990*, Wien, 1993, p. 9–30.

Allgemeine Würdigung, în E. Badian (ed.), *In memoriam Fritz Schachermeyr* (= *American Journal of Ancient History*, Piscataway NJ, 13, 1988), 1996, p. 11–55.

Festrede bei der Feier “50 Jahre Ausgrabungen auf dem Magdalensberg” am 18. Juni 1998, *Carinthia* I 188, 1998, p. 24–29.

Laudatio zu Ehren von Gerhard Wirth, în L. Aigner-Foresti et alii (edd.), *L'ecumenismo politico nella coscienza dell' Occidente. Alle radici della casa comune europea. II Simposio Bergamo 1995*, Roma, 1998, p. 7–13.

Gernot Piccottini – sechzig Jahre alt, în Fr. W. Leitner (Hg.), *Carinthia Romana und die römische Welt. Festschrift für Gernot Piccottini zum 60. Geburtstag*, Klagenfurt, 2001, p. 11–15.

RECENZII, PREZENTĂRI DE CARTE

Daniela Deteșan, Claudia Septimia Sabău (eds.), *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, Series Historica, Supliment LX, 2021, *Femeia între tradiția și modernitatea românească (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX). Interogații, realizări, perspective*, Cluj-Napoca, 2022, 339 p.

De ce să studiem istoria femeilor? La această întrebare răspund amplu și informat studiile publicate în cuprinsul Suplimentului LX/2021 al *Anuarului Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*. Volumul se intitulează *Femeia între tradiția și modernitatea românească (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX). Interogații, realizări, perspective*. Editoarele acestui număr special sunt Daniela Deteșan și Claudia Septimia Sabău. În anul 2021, cele două cercetătoare au fost inițiatoarele unei secțiuni dedicate istoriei femeilor, în cadrul conferinței internaționale *Modernism, modernizare, modernitate. Perspective demografice și metodologice*. Aceasta a fost organizată de Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române în colaborare cu Centrul de Studiere a Populației din cadrul Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, cu prilejul Zilelor Academice Clujene, ediția 2021. Cea mai mare parte a contribuțiilor prezentate în această secțiune a conferinței se regăsesc în volumul colectiv.

Editoarele subliniază necesitatea abordării istoriei femeilor, a reprezentărilor acestora în spațiul transilvănean, tocmai din cauza unei atenții mai reduse acordate acestei teme în comparație cu interesul științific manifestat pentru ea în celelalte regiuni ale României. Iar prin acest volum, Daniela Deteșan și Claudia Septimia Sabău marchează “vitalitatea unui câmp de cercetare complex și interdisciplinar” (p. 9). Observațiile editoarelor sunt urmate de o “cronologie selectivă a feminismului românesc ardelean”. Această cronologie este utilă celor care cercetează feminismul românesc ardelean, fiindcă ordonează pentru perioada 1850–1918 “informații dintr-o vastă bibliografie împrăștiată în biblioteci, arhive sau muzee” (p. 11). Cronologia însumează acțiunile de la nivel local și regional inițiate și desfășurate de româncele care au contribuit la ameliorarea situației femeii în spațiul transilvănean și la emanciparea acestora. Așa cum arată autoarea acestei valoroase cronologii, “[...] evenimentele inserate au însemnat mai mult decât o serie de acțiuni discrete, individuale [...]. Este, în linii mari, ceea ce a rămas mai semnificativ, ceea ce a ajuns până la noi prin eforturile și idealurile unor generații de femei” (p. 14).

Volumul continuă cu cinci secțiuni, incluzând 21 de studii, extinzându-se pe 339 de pagini. Secțiunile evidențiază principalele preocupări ale specialiștilor care cercetează istoria femeilor: “Reprezentări ale femeii în surse arhivistice

și în presă”, “Statutul și rolul femeii între public și privat”, “Educația tinerelor fete și dezvoltarea învățământului feminin”, “Asociaționism feminin” și “Figuri feminine emblematice”. Se constată varietatea cercetărilor care documentează principalele momente și schimbări în evoluția politică, economică, socială și culturală care afectează situația femeilor. Suplimentul include “studii de caz, analize statistice sau abordări teoretizante” (p. 10) care tratează tematica feminină prin aplicarea unor metode calitative, cantitative sau mixte.

Așa cum subliniază cele două editoare, perioada studiată, care poate fi definită prin tranziția spre modernitate, este caracterizată de o îmbunătățire a condiției femeii datorită unor profunde transformări de natură politică, economică, socială și culturală. Astfel, femeile sunt mai independente economic și mai mobile geografic și social, situație reflectată prin diversificarea rolurilor lor în spațiul public.

Daniela Deteșan și Claudia Septimia Sabău invită cititorii și cercetătorii la “un dialog asupra surselor istorice, metodelor și tehnicilor de analiză care au în prim-plan femeile, atât în ipostaza publică, cât și privată” (p. 10). Această propunere este susținută de rezultatele cercetărilor anterioare, care arată că femeile au avut un trecut eterogen, că sunt un grup divers, în ciuda identității de gen care le unește. De aceea, deschiderea unor noi șantiere de cercetare asupra istoriei femeilor ar arăta încă o dată nu numai dinamismul acestui domeniu, ci și necesitatea continuării eforturilor academice încă insuficiente pentru a construi o imagine coerentă asupra începuturilor feminismului românesc.

Una dintre concluziile care se desprinde din lectura studiilor publicate în această lucrare este că acestea oferă informații variate privind rolurile femeilor, reprezentările acestora, educația lor, asociaționismul feminin și, în egală măsură, fascinează prin prezentarea unor figuri feminine emblematice. Femeile apar ca un grup eterogen. Cu toate acestea, stereotipurile de gen sunt prezente în perioada studiată și sunt deconstruite cu abilitate de către autoarele și autorii studiilor.

În plus, asemenea secțiunii de conferință care l-a precedat, acest volum invită la dialog, este un catalizator pentru cei care cercetează istoria femeilor. Inițiativa Danielei Deteșan și a Claudiei Sabău de a organiza o secțiune de conferință și apoi de a edita un volum pe tema istoriei femeilor s-a concretizat și într-un parteneriat instituțional între Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie „George Emil Palade” din Târgu Mureș, Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române din Cluj-Napoca și Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, prin Direcția Patrimoniu Cultural Universitar (DPCU) și Centrul de Cercetare pentru Identități Teritoriale și Dezvoltare (ITD) din cadrul Facultății de Geografie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca. Acesta a dus la crearea unei rețele: *Rețeaua pentru cercetarea istoriei femeilor și*

promovarea studiilor de gen în spațiul românesc (<https://ifsgen.umfst.ro/>). Acest parteneriat și volumul colectiv ilustrează interesul specialiștilor din varii domenii de activitate pentru istoria femeilor și reprezintă puncte de plecare în promovarea studiilor de gen în România.

Oana-Ramona Ilovan

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Acta MP	– Acta Musei Porolissensis, Zalău
AnB (S.N.)	– Analele Banatului, Serie Nouă, Timișoara
Anzeiger ÖAW	– Österreichische Akademie der Wissenschaften. Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse, Wien
AArchASH	– Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
Apulum	– Apulum, Alba Iulia
Arheovest	– Arheovest, Timișoara
AUA Hist.	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, Alba Iulia
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași
Banatica	– Banatica, Reșița
BAR	– British Archaeological Reports, Oxford
BCH	– Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena
BHAB	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Muzeul Banatului, Timișoara
BiblSeptem	– Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu
BMC Greek Coins	– A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, London
BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
Carinthia	– Carinthia. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten, Klagenfurt
CCA	– Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
Chiron	– Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CIRB	– Corpus Inscriptionum Regni Bosporani, Moscova-Leningrad
Drobeta	– Drobeta, Drobeta -Turnu Severin
FgrHist	– Die Fragmente der griechischen Historiker, Berlin-Leiden
Grazer Beiträge	– Grazer Beiträge. Zeitschrift für die klassische Altertumswissenschaft, Graz
Gymnasium	– Gymnasium. Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung, Berlin
Hesperia	– Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Atena
IG	– Inscriptiones Graecae, Berlin
IGB	– Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, Sofia
ISM	– Inscriptiones Scythiae Minoris, București

JÖAI	– Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Wien
LSCG	– Lois sacrées des cités grecques, Paris
ÖGL	– Österreich in Geschichte und Literatur, Wien
PA	– Patrimonium Apulense, Alba-Iulia
PB	– Patrimonium Banaticum, Timișoara
PZ	– Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig
Pallas	– Pallas. Revue d'Études Antiques
RÉG	– Revue des Études Grecques, Sorbonne, Paris
RHM	– Römische Historische Mitteilungen. Bericht des Österreichischen Historischen Instituts in Rom, Wien
Römisches Österreich	– Römisches Österreich. Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie, Graz
Sargeția	– Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva
Schild von Steier	– Schild von Steier. Beiträge zur steirischen Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde, Graz
SIB	– Studii de istorie a Banatului, Timișoara
Studii de Preistorie	– Studii de Preistorie, Asociația Română de Arheologie, București
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș
Tibiscus	– Tibiscus, Timișoara
Tyche	– Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Wien
TMO	– Travaux de la Maison de l'Orient, Lyon
TRÉT	– Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara)
VAH	– Varia Archaeologica Hungarica. Budapest
WienStud	– Wiener Studien. Zeitschrift für klassische Philologie und Patristik, Wien
Ziridava	– Ziridava, Arad

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi *Ibidem* prescurtat în forma *Ibid.*, fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau *Idem*.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, & = 1st line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (“”) using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For *Archaeology*, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. Books:

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. Articles and studies in periodical journals:

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. Chapter or other part in books:

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș”, 230
Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).

